

5/2

September/Eylül
2023

QANNIES

International Journal of Ancient History
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

EISSN 2667-7059

OANNES

International Journal of Ancient History
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

Volume/Cilt: 5 - Issue/Sayı: 2
September / Eylül 2023

CHIEF EDITOR / BAŞ EDITÖR

Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, Ondokuz Mayıs University, Samsun / TÜRKİYE

EDITORS / EDİTÖRLER

L. Gürkan GÖKÇEK (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Arts and Science, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Nevşehir, TÜRKİYE

Ercüment YILDIRIM (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Kahramanmaraş, TÜRKİYE

ENGLISH LANGUAGE EDITOR / İNGİLİZCE DİL EDITÖRÜ

Fatih Mehmet BERK (Ph.D.)

Department of Tourism Guidance, Faculty of Tourism, Necmettin Erbakan University, TÜRKİYE

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Cahit GÜNBATTI

Ankara University / TÜRKİYE

Salih ÇEÇEN

Ankara University, Ankara, TÜRKİYE

Lolita NIKOLOVA

Open Global Research Academy / USA

Ekrem MEMİŞ

Sinop University / TÜRKİYE

Daniel T. POTTS

New York University / USA

İrfan ALBAYRAK

Ankara University / TÜRKİYE

Jan Gerrit DERCKSEN

Leiden University / NETHERLANDS

Hasan BAHAR

Selçuk University / TÜRKİYE

Vedat KELEŞ

Ondokuz Mayıs University / TÜRKİYE

Turgut YİĞİT

Ankara University / TÜRKİYE

Ayşegül AKYURT

Hacettepe University / TÜRKİYE

Hasan Ali ŞAHİN

Erciyes University / TÜRKİYE

Vygantas VAREIKIS

Klaipeda University / LITHUANIA

Süleyman ÇİĞDEM

Atatürk University / TÜRKİYE

Mehmet İŞKLI

Atatürk University / TÜRKİYE

Yusuf KILIÇ

Pamukkale University / TÜRKİYE

Hüseyin ÜRETEN

Aydın Adnan Menderes University /

TÜRKİYE

Reyhan KÖRPE

Onsekiz Mart University / TÜRKİYE

Mehmet Fatih YAVUZ

Onsekiz Mart University / TÜRKİYE

Harun TAŞKIRAN

Ankara University / TÜRKİYE

Veli ÜNSAL

Kırşehir Ahi Evran University / TÜRKİYE

Hülya BOYANA

Ankara University / TÜRKİYE

Erkan İZNIK

Anadolu University / TÜRKİYE

Fatih Mehmet BERK

Necmettin Erbakan University / TÜRKİYE

Tønnes BEKKER-NIELSEN

University of Southern Denmark/DENMARK

Şeyma AY ARÇIN

Pamukkale University / TÜRKİYE

Esmâ ÖZ KIRIŞ

Ankara Yıldırım Beyazıt University / TÜRKİYE

Yasin TOPALOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Özden ÜRKMEZ

İzmir Demokrasi University / TÜRKİYE

Nurgül YILDIRIM

Hatay Mustafa Kemal University / TÜRKİYE

Ebru MANDACI

Bitlis Eren University / TÜRKİYE

Mary FRAZER

Ludwig Maximilian University of Munich /

GERMANY

Osman EMİR

Karadeniz Technical University / TÜRKİYE

Secretarial / Sekreteryâ

Meltem TEMİZKAN (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Arts and Science, Sinop University, Sinop / TÜRKİYE

oannesjournal@gmail.com

Temsilcilikler / Country Representatives

Lorenzo VERDERAME - Sapienza University of Rome, ITALY

Roman KODET - University of West Bohemia, CZECH REPUBLIC

Jaroslav VALKOUN - Charles University, CZECH REPUBLIC

Contact Publisher:

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.) / Ondokuz Mayıs University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Samsun / TÜRKİYE

+90 532 561 07 37 okaypeksen@gmail.com <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>

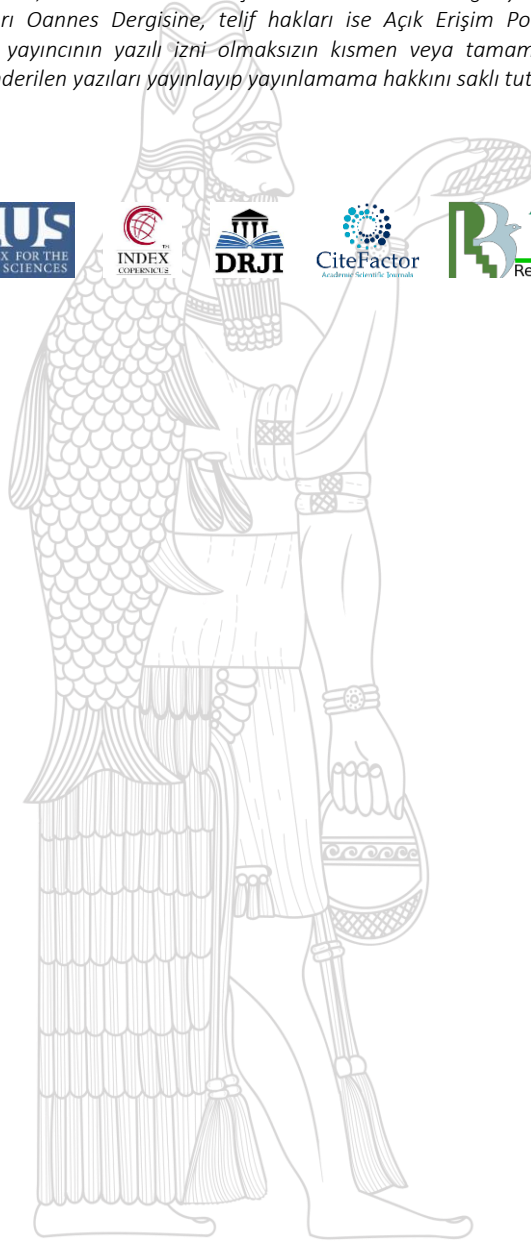
OANNES

ABOUT/ HAKKINDA

Oannes Journal is an international refereed journal published twice a year, in March and September. All responsibility for the language, scientific and legal aspects of all articles published in Oannes Journal belongs to the authors. The publication rights of the articles published in Oannes Journal belong to Oannes Journal and the copyrights belong to the authors according to the Open Access Policy. Published articles cannot be printed or reproduced in whole or in part in any way without the written permission of the publisher. The Editorial Board reserves the right to publish or not to publish the manuscripts sent to the journal..

Oannes Dergisi Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Oannes Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına aittir. Oannes Dergisi'nde yayımlanan makalelerin yayım hakları Oannes Dergisine, telif hakları ise Açık Erişim Politikasında belirtilen hususlara göre yazarlarına aittir. Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamama hakkını saklı tutar.

INDEXES / İNDEKSLER

OANNES

AIMS AND SCOPE

Oannes is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal published twice a year in March and September. The publication languages of the journal are Turkish and English.

Oannes aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, care reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of the journal includes but limited to Ancient History, Archaeology and Art History etc.

The target audience of the journal includes researchers and specialists who are interested or working in all fields of Ancient History.

Oannes is currently indexed in TUBITAK ULAKBIM TR Index, Erih Plus, DRJI, Index Copernicus, ESJI.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

Oannes is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>

Editor in Chief : Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Address : Ondokuz Mayıs University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Samsun / TÜRKİYE

Phone : +90 532 561 07 37

E-mail : oannesjournal@gmail.com

Webpage : <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>

AMAÇ ve KAPSAM

Oannes; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe ve İngilizce'dir.

Oannes, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlamakla literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlar. Derginin Eski Çağ Tarihi ve Arkeoloji, Sanat Tarihi gibi yakın alanları kapsamakla birlikte bunlarla sınırlı değildir.

Derginin hedef kitlesi, Eski Çağ Tarihi ve yakın alanlarda çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

Oannes, TUBITAK ULAKBIM TR Index, Erih Plus, DRJI, Index Copernicus, ESJI gibi indeksler tarafından taranan uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. Oannes, dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda bulunan edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

Oannes yayınlanma modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Oannes'in içeriği, Creative Commons Atıf-GayriTicari (CC BY-NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes> adresinden ulaşabilirsiniz.

Baş Editör : Doç. Dr. Okay PEKŞEN

Adres : Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun / TÜRKİYE

Telefon : 0 532 561 07 37

E-posta : oannesjournal@gmail.com

Web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

HAKEM LİSTESİ / REVIEWER LIST (OANNES 5/2, September-Eylül 2023)

- Prof. Ali GÜVELOĞLU (Ph.D.) – Recep Tayyip Erdoğan University / Türkiye
Prof. Aynur CİVELEK (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University / Türkiye
Prof. Ayşe Fatma EROL (Ph.D.) – Ankara Hacı Bayram Veli University / Türkiye
Prof. Ayşe Tuba ÖKSE (Ph.D.) – Kocaeli University / Türkiye
Prof. Bilal SÖĞÜT (Ph.D.) – Pamukkale University / Türkiye
Prof. Ertekin Mustafa DOKSANALTI (Ph.D.) – Selçuk University / Türkiye
Prof. Hüseyin ÜRETEN (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University / Türkiye
Prof. Mehmet Ali KAYA (Ph.D.) – Ege University / Türkiye
Prof. Recep ÖZMAN (Ph.D.) – İnönü University / Türkiye
Prof. Turgut YİĞİT (Ph.D.) – Ankara University / Türkiye
Prof. Yusuf KILIÇ (Ph.D.) – Pamukkale University / Türkiye
Prof. Yusuf SEZGİN (Ph.D.) – Manisa Celal Bayar University / Türkiye
Assoc. Prof. Atakan AKÇAY (Ph.D.) – Ankara Hacı Bayram Veli University / Türkiye
Assoc. Prof. Cuma Ali YILMAZ (Ph.D.) – Fırat University / Türkiye
Assoc. Prof. Deniz SARI (Ph.D.) – Bilecik Şeyh Edebali University / Türkiye
Assoc. Prof. Derya YILMAZ (Ph.D.) – Ankara Üniversitesi / Türkiye
Assoc. Prof. Emre TAŞTEMÜR (Ph.D.) – Uşak University / Türkiye
Assoc. Prof. Fatma Sevinç ERBAŞI (Ph.D.) – Eskişehir Osmangazi University / Türkiye
Assoc. Prof. Fevziye EKER (Ph.D.) – Ordu University / Türkiye
Assoc. Prof. Hatice Gönül YALÇIN (Ph.D.) – Süleyman Demirel University / Türkiye
Assoc. Prof. Kamil DOĞANCI (Ph.D.) – Bursa Uludağ University / Türkiye
Assoc. Prof. Kevser TAŞDÖNER (Ph.D.) – Adıyaman University / Türkiye
Assoc. Prof. Koray TOPTAŞ (Ph.D.) – Gazi University / Türkiye
Assoc. Prof. Olcay TURAN (Ph.D.) – Kırklareli University / Türkiye
Assoc. Prof. Özden ÜRKMEZ (Ph.D.) – İzmir Demokrasi University / Türkiye
Assoc. Prof. Salih KAYMAKÇI (Ph.D.) – Erzincan Binali Yıldırım University / Türkiye
Assoc. Prof. Şeyma AY ARÇIN (Ph.D.) – Pamukkale University / Türkiye
Assoc. Prof. Ümran Ozan KARAHAN (Ph.D.) – Uşak University / Türkiye
Assoc. Prof. Yasin TOPALOĞLU (Ph.D.) – Atatürk University / Türkiye
Assist. Prof. Ahmet AKŞAR (Ph.D.) – Ondokuz Mayıs University / Türkiye
Assist. Prof. Fadime Işıl DEMİRTAŞ (Ph.D.) – Aksaray University / Türkiye
Assist. Prof. Fuat YILMAZ (Ph.D.) – Trakya University / Türkiye
Assist. Prof. Taylan DOĞAN (Ph.D.) – Muğla Sıtkı Koçman University / Türkiye

Emine KAPKA

Antik Roma'da Süt ve Süt Ürünleri: Üretim ve Tüketim

Milk and Dairy Products in Ancient Rome: Production and Consumption

(Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article)

383-411

Deniz Serhad SEZER

Göbekli Tepe Üzerine Bir Değerlendirme: "Kutsal Alan", "Hiyeroglif", "Şölen", "İşbirliği" ve Diğerleri

An Assessment on Göbekli Tepe: "Sacred Area", "Hieroglyph", "Feast", "Collaboration" and Others

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

413-450

Engin KEKEÇ

Tufan Mitosu Üzerine Arkeolojik Bir Yaklaşım

An Archaeological Approach to the Deluge Myth

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

451-470

Recep ÖZMAN – Ezgigül DOĞAN

Roma'nın II. Yüzyıl Krizi

The Crisis of the Second Century in Rome

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

471-490

Berna KAVAZ KINDİĞİLİ

Adana Müzesi'nden Geç Hellenistik- Erken Roma Dönemi Cam Kâseler

Late Hellenistic-Early Roman Glass Bowls from the Adana Museum

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

491-515

Yunus ÇİFTÇİ

Erken Neolitik Çağ'da Yapı Kültü

Cult of Building in the Early Neolithic Age

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

517-544

Sinan MİMAROĞLU – Barış GÜR – Miray MİMAROĞLU

A Group of Mycenaean Pottery from Selçuk Ayasuluk Hill

Selçuk Ayasuluk Tepesi'nden Bir Grup Miken Seramiği

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

545-571

Hatice ÇORBACI

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Korunan Bir Grup Kalıp Yapımı Kase

A Group of Moldmade Bowls Preserved in the Museum of Anatolian Civilizations

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

573-595

Nermin ATILA

Hititlerde Uyku ve Uykusuzluk Üzerine Bir İnceleme

A Review on Sleep and Insomnia in the Hittites

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

597-622

Barış Emre SÖNMEZ

Prymnessos'tan Roma İmparatorluk Dönemi Nike Heykeli

Roman Imperial Period Nike Statue from Prymnessos

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

523-536

Alican DOĞAN – Seyfullah YÜRÜK

Magnesia Savaşı'na (MÖ 190) Dair Yeni Bir Yaklaşım: Bir Oyun Teorisi Modeli

A New Approach to the Battle of Magnesia (190 BCE): A Game Theory Model

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

637-659

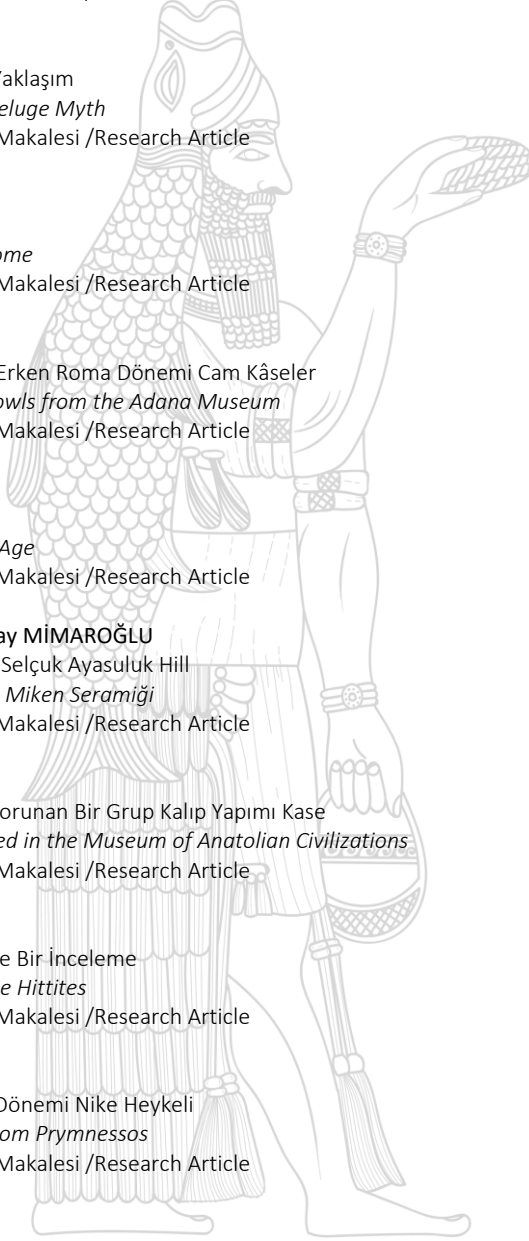
Songül SÖZEL

Knidos Kıbrıs Kırmızı Astarlı (Geç Roma D) Kapları

Knidos Cyprus Red-Slipped (Late Roman D) Pottery

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

661-688

Gülşah ALTUNKAYNAK

Son Dönem Araştırmaları Işığında Erzurum Ovası Karaz Kültürü'ne Dair Gözlemler
Observations on the Karaz Culture of the Erzurum Plain in the Light of Recent Researches
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

689-714

Osman EMİR

Roma İmparatorluğu'nun Doğu Politikasında Polemon Krallığı'nın Rolü
The Role of the Polemon Kingdom in the Eastern Policy of the Roman Empire
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

715-735

Fatma AYTEKİN

Hermes Kriophoros'tan İyi Çoban'a: Koç Taşıyan Figürlerin İkonografisi ve Anlam Değişimleri
From Hermes Kriophoros to the Good Shepherd: Iconography and Meaning Changes of Ram-Bearer
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

737-761

Şükrü ÜNAR – Aslı ÜNAR

MÖ III. Binyılda Orta Anadolu'da Sosyo-Politik Yapı
Socio-Political Structure in Central Anatolia in the Third Millennium BC
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

763-793

Bağış Alper KOVAN

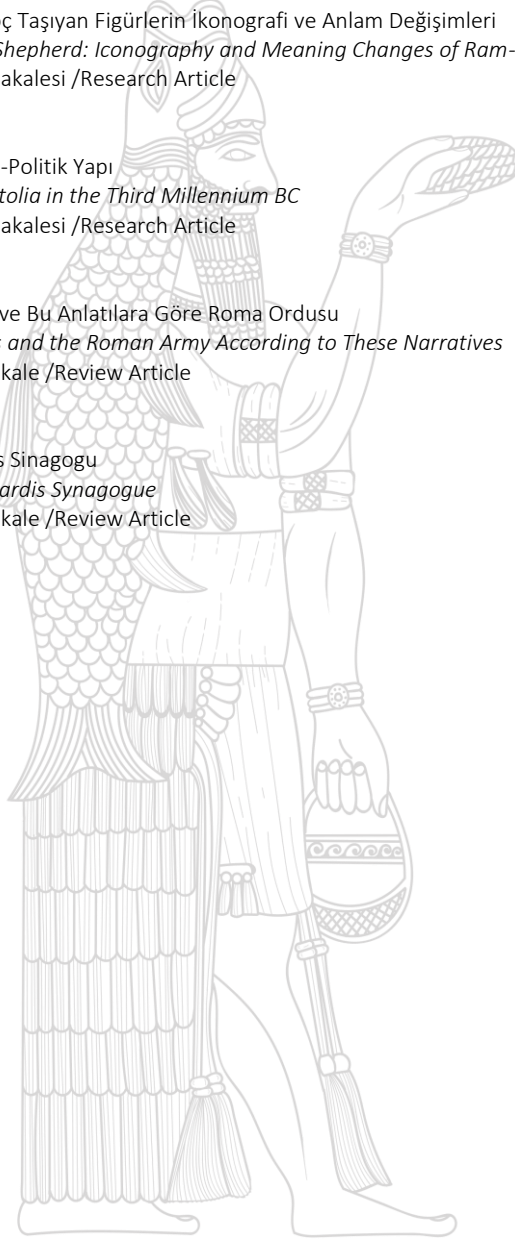
Tacitus'un Eserlerinde Savaş Anlatıları ve Bu Anlatılara Göre Roma Ordusu
War Narratives in the Works of Tacitus and the Roman Army According to These Narratives
Makale Türü/Article Type: Derleme Makale /Review Article

795-815

Umut DİNÇ

Küçük Asya'da Antik Bir Sinagog: Sardis Sinagogu
An Ancient Synagogue in Asia Minor: Sardis Synagogue
Makale Türü/Article Type: Derleme Makale /Review Article

817-857

ANTİK ROMA'DA SÜT VE SÜT ÜRÜNLERİ: ÜRETİM VE TÜKETİM
MILK AND DAIRY PRODUCTS IN ANCIENT ROME: PRODUCTION
AND CONSUMPTION

Emine KAPKA

Dr. / Türkiye
kapkaemine09@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7192-8151

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **15.01.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **10.05.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.09.2023**
Sayfalar-Pages : **383 – 411**
doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1234785>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: KAPKA, E., “Antik Roma’da Süt ve Süt Ürünleri: Üretim ve Tüketim”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 383 - 411.

ANTİK ROMA'DA SÜT VE SÜT ÜRÜNLERİ: ÜRETİM VE TÜKETİM* MILK AND DAIRY PRODUCTS IN ANCIENT ROME: PRODUCTION AND CONSUMPTION

Dr. Emine KAPKA

Öz

Süt, insanoğlunun dünyaya geldikten sonra tükettiği ilk gıda maddesi olup insan yaşamında hayati bir öneme sahiptir. Diğer hayvanlardan farklı olarak süttten kesildikten sonra hem süt hem de ondan üretilen ürünleri tüketmeye devam etmesi onun önemini açıklayan diğer bir husustur. Bu çalışma, Antik Çağ Akdeniz dünyasının en büyük imparatorluklarından olan Roma İmparatorluğu'nda süt ve süt ürünleri, bunların üretim ve tüketimini incelemeyi amaçlamaktadır. Roma'nın ilk yerleşimcilerinin hayvancılıkla uğraşan halklar olmalarından dolayı bol miktarda süt ve süt ürünleri üretmiş ve tüketmiş olmalıdır. Bu sava yanıt bulmak için, Roma'nın kuruluşundan (MÖ 753), *Principatus* döneminin sonuna değin geçen sürede (MS 280) kaleme alınmış Latince literatür incelenmiştir. Bu çalışma yürütülürken Roma İmparatorluğunun merkezi olan

Abstract

Milk is the first foodstuff consumed by human beings after birth and has a vital importance in human survival. Apart from other animals, the fact that humans continue to consume both milk and the products derived from it after weaning is another point that explains its importance. This study aims to examine the production and consumption of milk and dairy products in the Roman Empire, one of the most powerful and influential empires of the Ancient Mediterranean world. The first settlers of Rome must have produced and consumed plenty of milk and dairy products as they were occupied with husbandry. In order to find an answer to this argument, Latin literature written between the foundation of Rome (753 BC) and the end of the *Principatus* period (280 AD) was examined. While conducting this study, the city of Rome, the center of the Roman Empire, and its surroundings were determined as

* Bu çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, doktora programı kapsamında hazırlanmış olan "Antik Roma Yemek Kültürü" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Roma kenti ve çevresi coğrafi sınır olarak belirlenmiştir. Çalışmanın sınırları içerisinde kalan ilgili referanslar tetkik edilerek, Romalıların tükettiği süt ürünleri, bunların üretim süreci, kullanım alanları ve toplumdaki karşılığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan araştırmalar, Roma'da sütü en çok tercih edilen hayvanların, keçi, koyun ve inek olduğunu gösterirken, süt (Lat. *lac*) tüketimi, Roma'nın gelişip büyümesinin tersi yönde olduğunu göstermiştir. Başka bir deyişle, Roma büyüyüp geliştikçe süt içim oranı düşmüştür. Roma ideolojisinde genellikle barbarlık veya göçebe halklarla ilişkilendirilmiştir. Ulaşılan kaynaklarda adı geçen süt ürünleri peynir (*caseus*), *colostrum*, tereyağı (Lat. *butyrum*), *melca*, *oxygala* ve *schiston*dur. Bu ürünlerden en çok tercih edilenin ise peynir olduğu ve Roma'nın tüm sınıfları tarafından takdir edildiği ve neredeyse tüm öğünlerde tüketildiği görülür. Kullanım alanları incelendiğinde ise başta mutfak olmak üzere tıbbi, kozmetik ve dini alanlar dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Antik Roma, Süt, Süt Ürünleri, Üretim, Tüketim.

the geographical boundary. By analysing the relevant references, it was tried to determine the dairy products consumed by the Romans, their production process, their usage fields and their value in society. Research has shown that the most preferred dairy animals in Rome were goats, sheep and cows. Milk (Lat. *lac*) consumption showed a process in the opposite direction to the enlarged and development of Rome. In other words, as Rome was sophisticated and expanded, the drinking of milk decreased and became linked with nomadic peoples or barbarism in Roman ideology. The dairy products referred to in the literature are cheese (*caseus*), colostrum, butter (Lat. *butyrum*), *melca*, *oxygala* and *schiston*. The most preferred dairy product was cheese, which was appreciated by all social classes of Rome and consumed in almost all meals. The usage fields of milk and dairy products have been culinary, medical, cosmetic as well as religious.

Keywords: Ancient Rome, Milk, Dairy Products, Production, Consumption.

Extended Abstract

This study aims to examine the production and consumption of milk and dairy products in Rome, one of the most influential empires in history, which was established and expanded in the Mediterranean basin. The first settlers of Rome must have consumed plenty of milk and dairy products since they were peoples occupied with animal husbandry. With this assumption, Latin literature written between the foundation of Rome (753 BC) and the end of the *Principatus* period (280 AD) was analysed. This argument has been attempted to be answered.

In history, the milking of mammals must be as early as the domestication of the first mammals. The domestication of a milk-producing animal is dated to about nine thousand years ago. It is estimated that these animals were goats. The first milking is claimed to have taken place in the Middle East. However, the evidence is not clear as to when and from which animal the first milking took place. The animals that the Romans milked were goats, sheep, cows, mares, donkeys, camels, cats, dogs and pigs. The kinds of

milk of goats, sheep and cows were the most commonly utilised. The milk obtained from these animals was generally used as a foodstuff. Donkey's milk was generally used for cosmetic purposes. Rarely consumed milk types are deer, rabbit and camel. Cat, dog and pig's milk are generally classified as unpalatable kinds of milk.

The general opinion of the Roman authors who wrote about milk was that it was the most nutritious and healthy of all liquids. These authors are Varro, Celsus, Galenos and Plinius. Among these authors, Galenos gives the most detailed information about the nutritional value of milk. According to Galenos, the healthfulness of milk depends not only on its source but also on the nature of the consumer. Although each of the Roman writers claimed that milk was the healthiest and most nutritious, it was observed that milk consumption decreased with the enlargement and development of Rome. While milk was a valuable bloodless sacrifice to be offered to the gods (*libationis*) in the early Roman period, it became unfashionable in later times. It is often associated with barbarism. This must be due to both geographic and human factors. Firstly, Rome was located in a warm climate, which would accelerate the spoilage of milk. Secondly, there was no technology to store milk for a long time. Another factor is that the herds were moved out of the city with the urbanization of Rome. In Rome, milk has been used to make cheese because of all these reasons. In Latin literature, it was found that most references to dairy products belonged to cheese.

Cheese production in Rome is known as the duty of shepherds. In this context, it can be said that cheese production in Rome was made on a small scale with traditional methods. In addition, the problem described by the Roman jurist Titius Aristo in the first century AD between two landowners due to the smoke emitted from the cheese factory shows that production was also done on an industrial scale. The most preferred animals for cheese production in Rome were goats, sheep and cows. Sheep cheese was mostly used in Cato's bread and cake recipes. According to Varro, the most nutritious cheeses were those of cow, sheep and goat respectively. In Plinius's book, most references are to goat cheese.

Making cheese in Rome was simple and there are different variations of it. In its simplest form, cheese production in Ancient Rome consisted of three steps. These are the heating of the milk, the fermentation and the draining of the curd. The rennet used in Rome was of two sorts: animal and herbal. Animal rennet was produced from the stomachs of animals such as lambs, kids, calves, rabbits and deer. The herbal rennet is thistle flower, safflower (*Carthamus tinctorius*) seed, fig tree extract, fresh pine nuts and vinegar. Considering the number of references, the most used herbal yeast was fig tree extract. Varro even said that shepherds planted fig trees in the temple of the goddess Rumina because of this property of figs. After the milk is fermented, the curd should be drained. A cheese produced in this way should be consumed immediately or it was recommended to sell it. The Romans applied salting, drying and brining processes in order to keep the cheese for a long time without spoiling. Another issue related to cheese production is the processes for flavouring. Columella, the writer who gives the most detailed information on cheese production, recommends the use of pine nuts and fig

extract for flavouring but leaves the choice to the producer. Another method used for seasoning is fumigation. Cheese, the most important dairy product in the Roman diet, took its place in all meals of the day, sometimes as a main dish alone, as a meal complement or as a meal ingredient. This product, which was consumed by all social classes of Rome, was the saviour of soldiers, sailors and travellers due to its durability and ease of transport.

The dairy products known and produced in ancient Rome were colostrum, butter (Lat. *butyrum*), *melca*, *oxygala* and *schiston*. Among these, butter has the most references, but it is rarely used. The so-called reason for this is that it belonged to the barbarians, just like milk. The factual reason is the abundance of olives in the lands where Rome was established and enlarged. Therefore, Romans generally used olive oil. Butter was mostly used for medicinal purposes. Colostrum, known as “ağız sütü (beestings)” in Turkey, is the first secretion from the mammary glands after giving birth. It was appreciated by the Romans and even included in the list of gifts to be given to guests by Martialis. Although there are references to other dairy products, it has been observed that there are contradictions even in their definitions. Therefore, it is concluded that the consumption of these products was not popular. Plinius, who lived in the first century, wrote for *schiston*, “Physicians have added a new one to dairy products (milk)”. His description shows that this product was very new and used for medical purposes.

Giriş

Süt, insanoğlunun yaşamında oldukça önemli bir yere sahiptir. İnsanın dünyaya geldikten sonra tükettiği ilk gıda maddesi olması onun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.¹ İnsanı diğer hayvan türlerinden ayıran özelliklerden biri yaşamının ilerleyen safhalarında da süt tüketmeye devam etmesidir ki bu durum sütün beslenmedeki yerini göstermesi açısından oldukça değerlidir.² Süt ve süt ürünleri,³ gündelik aktivitelerin icrası için gerekli olan C ve D vitaminlerine ilaveten kalsiyum, fosfor, potasyum gibi elementlere ek olarak protein bakımından da oldukça zengindir. Tahıl temelli bir beslenme⁴ rejimine sahip olan Romalılar, süt ve süt ürünleri vasıtasıyla hayatta kalabilmek için gerekli olan diğer besin maddelerini de gündelik diyetlerine ekleyebilmişlerdir.⁵

¹ Sütün besleyici gıda maddesi özelliğinden ziyade pek çok kültürde süt temelli yaratılış mitleri bulunmaktadır. Bu da onun sadece bir besin maddesi değil insanoğlu ve evrenin yaratılışının ona dayandırıldığı yani beslenmenin çok ötesinde bir anlam yüklediğinin göstergesidir. Mitler için bkz. Kurlansky, 2018: 12.

² Kurlansky, 2018: 12.

³ Déry, 2000: 117.

⁴ Romalıların tahıl temelli bir diyetle bağlı oldukları düşünülürse süt ve süt ürünleri onlar için oldukça faydalı olmuş olmalıdır.

⁵ Alcock, 2000: 31.

Süt ve süt ürünlerinin ne zaman insanların diyetlerine dahil olduğu kesin olarak bilinmemesine karşın, Dalby⁶ gibi bazı bilim adamları deneme yanılma yoluyla olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Dalby, süt elde edilebilen hayvanların ilk olarak dokuz bin yıl önce evcilleştirildiğini iddia etmiştir. Arkeolojik veriler vasıtasıyla ilk olarak İran'ın kuzeybatısındaki Zagros dağlarında yaşayan toplulukların keçiyi evcilleştirdikleri anlaşılmaktadır. Benzer tarihlerde Orta Doğu'da koyun ve muhtemelen sığır evcilleştirilmiştir. MÖ V. binyılda Çin ve Doğu Asya'da manda ve MÖ III. binyılda Arabistan'da deve ehlileştirilmiştir.⁷

En önemli Sümer yerleşimlerinden biri olan Ur kenti yakınlarında yer alan Tell el-Ubaid'de yapılan kazılarda gün yüzüne çıkartılan bir tapınakta inekten elde ettiği sütü büyük kavanozlara döken bir işçi betimlenmiştir ki; söz konusu kanıt neticesinde Mezopotamya bölgesindeki toplulukların süt ve süt ürünlerinden istifade eden ilk halklar olduğunu söylemek mümkündür.⁸ Bununla beraber "el-Ubaid Mandırası" adı verilen buluntudan hareketle süt üretiminin ilk olarak bahsi geçen bölgede başladığını ileri sürmek⁹ hatalı bir yaklaşımdır.¹⁰ Zira süt üretiminin ilk olarak nerede ve ne zaman başladığını tespit etmek oldukça zordur. Konu ile ilgili olarak çok sayıda iddia ileri sürülmüşse de tartışmalar hâlihazırda devam etmektedir. Nitekim bu konu çalışmanın odak notası dışında olup çalışmaya temel oluşturmak ve tarihi bütünlük sağlamak için kısaca değinilmiştir. Çalışmanın asıl amacı, Antik Roma'da süt ve süt ürünleri, onların üretim ve tüketimidir. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak Romanın kuruluşundan (MÖ 753) *Principatus* döneminin (MS 280)¹¹ sonuna değin geçen sürede kaleme alınmış Latince literatürdeki süt ve diğer süt ürünleri ile ilgili kaynaklar incelenmiştir. Ulaşılan literatürde şu soruların yanıtları aranmıştır: "Roma'da süt ve süt ürünlerinin yeri ve önemi, süt elde edilen hayvanlar, bilenen süt ürünleri, süt ürünlerinin üretim aşamaları, süt ve süt ürünlerinin kullanım alanları". Daha önce bu konuyu ele alan çalışmalar yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar daha çok bahsi geçen ürünlerin sembolik çağrışımlarına dikkat çekmektedir. Roma'da süt ve süt ürünlerinin üretimi ve tüketimi hakkında yapılan diğer çalışmaların ise dağınık ve sınırlı olduğu görülür. Dolayısıyla yapılan çalışmanın konu bütünlüğünü sağlayacağı ve literatürdeki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Nitekim, çalışma için belirlenen tarihi ve coğrafi sınırlar ayrıca Roma hakkında bilgi veren klasik Yunanca eserleri okumada yetkin olunmaması çalışmanın eksikleridir. Dolayısıyla söz konusu çalışmada yer alan ifadeler tüm Roma tarihi ve coğrafyasını kapsamamaktadır.

⁶ Dalby insanın, evcil hayvanların yavrularını nasıl beslediklerini gözlemleyerek veya sütü tadararak bunu yeniden öğrenebileceğimizi ileri sürmekte ve muhtemelen Antik dünya insanların sütü kullanmayı bu şekilde keşfettiklerini iddia etmektedir. Dalby, 2009: 31.

⁷ Dalby, 2009: 31.

⁸ Bober, 2014: 99.

⁹ Sağımı yapılan ilk hayvanın inek olması mümkün görünmemektedir. Öncelikle o tarihlerde henüz inek yoktur. Bir ikincisi tüm sığırların atası olan yaban öküzü olabilir ancak fiziksel özellikleri düşünüldüğünde, bir koyun veya keçi sağmanın daha pratik olacağı düşünülmektedir. Kurlansky, 2018: 16-18.

¹⁰ Kurlansky, 2018: 16-18.

¹¹ Demircioğlu, 2011: 1-7; Tekin, 2014: 179-180.; Faulker, 2015: 204-286.; Tanilli, 2009: 345.

Süt

Roma'nın ilk yerleşimcileri hayvancılıkla uğraşan halklardır. Bu halkların Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerindeki kentsel nüfustan ziyade kırsalda yaşayan bir halk oldukları için ilk dönemlerde muhtemelen süt bolca tüketilmiştir. Roma'nın zamanla gelişip kentleşmesiyle birlikte entelektüel bir halk ortaya çıkmıştır. Varro'nun eserinde insanlığın evreleri üçe ayrılmış ve bu evrelerin adım adım geliştiği söylenir. İlk evre, toprağın kendiliğinden sunduğu bol ve işlenmemiş ürünlerle geçimin sağlandığı, ikinci evre çobanlık evresi, yine işlenmemiş doğal ürünler vardır ancak hayvanlar evcilleştirilmiştir. Bu evrede ilk olarak koyunlar ehlileştirilmiş, onların süt ve peynirleriyle insan diyetine, kıyafet üretmeye yarayan derileriyle de insana fayda sağlamışlardır. Üçüncü evre ise çobanlık evresinden toprağı işleme evresine geçmiştir.¹² Varro'nun ifadelerinden anladığımız, çobanlık mesleği ve süt ürünleri insanlığın ikinci evresini oluşturmaktadır yani tarımdan daha ilkel/aşağı olarak ele alınmıştır. Zira Roma'nın kurucu halkları çobandır ancak zamanla kendilerini geliştirmiş, toprağı işleyen tarım bilgisine sahip kişiler olmuştur.¹³

Yapmış olduğumuz araştırmalar sütün,¹⁴ geç Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerinde tipik Roma kent sakinlerinin diyetinde başat rol oynamadığını göstermiştir. Bunun nedeni muhtemelen pratik olmamasıdır.¹⁵ Süt kasaba ve şehirlerin dışındaki çiftliklerde üretilmiş dolayısıyla tüketicilere ulaşması için uzun bir yol kat etmesi gerekmektedir. Muhtemelen sıcak Akdeniz ikliminde, kent merkezlerine ulaşım sırasında onu taze tutmak mümkün olmamış olmalıdır. İkinci olarak, entelektüel Romalılar süt içmeyi, yerleşik tarımcıların aksine, topraklarını işlemek yerine hayvanlarıyla yaşayan barbarlar (Romalı olmayanlar) veya göçebe halklar ile ilişkilendirmiştir.¹⁶ Bu tür insanlar, eski etnografya ve tarih yazımında “et yiyen ve süt içen kişiler” olarak¹⁷ sınıflandırılmıştır. Bu halklara örnek olarak Keltler, Britanyalılar, Germenler ve İskitler verilebilir.¹⁸ Columella ekonomik faaliyetlerin temel yaşam rutinlerini yansıttığını öne sürerek koyunun, taşra halkının açlığını süt ve peynir ile tatmin ettiğini söyler.¹⁹ Bu kimselerin “süt içenler (Lat. *Getae*)” olarak adlandırıldığını belirtir. Lakin onun eserinde bahsi geçen bu göçebe

¹² Varro, *RR.*, II/I: 131-132.

¹³ Bu ifadelerden hayvancılığın tamamen ilkel olduğu düşünülmemelidir. Zira Varro, üçüncü evrede diğer iki evreden kalan birçok şey bulunduğunu söyler. Varro, *RR.*, II/I: 130-141.

¹⁴ *OLD.*, 2012: 992.; Dalby, 2003: 218.

¹⁵ Columella, *DRR.*, VII/VIII: 284. Ayrıca bkz. Déry, 2000: 117.

¹⁶ Roma düşüncesinde, tarımla uğraşmamak veya süt gibi işlenmemiş gıdaların tüketimi medeniyetsizlik hatta barbarlıkla ilişkilendirildiğini gösteren bilgiler yer almaktadır. Gerek tarım ürünleri gerekse hayvansal ürünlerin işlenmesi bilgi ve tecrübe gerektirir. Bu yüzden Yunan ve Roma dünyasında bir uygarlık sembolü olarak görülmüştür. Bu bağlamda sütü işlemeden tüketmek yaygın davranış olmamalıdır. Zira mevcut literatürde işlenmemiş sütün tüketimi tıbbi ve kozmetik amaçlı olmuştur. Nitekim kırsal bölgede yaşayan Romalılar bu yargıdan dışarıda tutulması gerektiği düşünülmektedir. Columella, *DRR.*, VII/II: 232-233.; Thurmond, 2006: 198.; Alcock, 2000: 31.; Garnsey- Saller vd., 2015: 26.

¹⁷ Von Reden, 2007: 394.; Thurmond, 2006: 198.

¹⁸ Déry, 2000: 117.

¹⁹ Muhtemelen burada kastedilen ifade geçim kaynağı hayvancılık olan halkların diyetlerinin büyük bir kısmını süt ve süt ürünleri oluşturduğudur.

halklardan söz edilmez.²⁰ Roma'daki yetişkin nüfus arasında süt tüketim oranının azaldığı buna karşılık çocukların süt tüketmeye devam ettikleri ileri sürülmüştür.²¹ Bununla beraber kırsal bölgelerde yaşayan insanlar düzenli olarak süt tüketmeye devam etmişlerdir.²² Antik dönem kaynakları Roma'daki süt ve süt ürünleri tüketimi konusunda birtakım bilgiler aktarmış olmasına karşın var olan bilgilerin yeterli olmadığı düşünülmektedir. Örneğin Horatius'a ait olan Seromones adlı eserde süt ürünlerine çok az yer verilmiştir.²³ Jaeger, süt ve süt ürünlerinin kırsal yaşamın sembolü olarak görülmesi sebebiyle Horatius'un eserinde görece olarak az yer verildiğini iddia etmiştir.²⁴ Antik Roma'da süt ve süt ürünlerinin gıda maddesi olarak tüketimi daha yaygın olmakla birlikte tıbbi ve kozmetik amaçlar için de kullanılmış olduğunu gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Örneğin, Plinius'un *Doğa Tarihi* adlı eserinin XXVIII. kitabında sütün bazı hastalıkları tedavi etmede kullanımına²⁵ dair reçetelere yer verilmiştir.²⁶

Roma'da sağımı yapılabilecek hayvanların hemen hepsinden süt elde edilmiş ve farklı amaçlar için kullanılmıştır.²⁷ Literatürde adı geçen hayvanlar, koyun, keçi, inek, eşek, deve, kısırak, geyik, tavşan, kedi, köpek ve domuzdur. Bunlar arasında keçi, koyun ve inek sütü kullanılan en yaygın türler olmuştur.²⁸ Keçiler yüksek miktarda süt verimine sahip oldukları için diğer hayvanlara kıyasla daha fazla tercih edildiği ve bu amaç için yetiştirildikleri anlaşılmaktadır.²⁹ Keçi ve koyunların, İtalya'da ineklerden daha çok olduğu bilinmekle birlikte inek³⁰ sütünün kullanımı, onlardan sonra listelenmiştir. Kısırak, eşek ve deve sütüyle ilgili edebi eserlerde referans bulunsa da yaygın olarak kullanılmamıştır.³¹ Yaşam alanı daha çok Afrika ve Asya eyaletleriyle sınırlı olan devenin sütü Roma'da nadir olarak kullanılmıştır.³² Nadir olarak kullanılan diğer süt türleri ise geyik ve tavşandır. Ayrıca kedi, köpek ve domuz

²⁰ Çevirmenin notu, "Tuna Nehri'nin aşağı kesimlerinin kuzeyinde yaşayan bir kabile.". Columella, *DRR.*, VII/II: 232-233.; Thurmond, 2006: 198.; Alcock, 2000: 31.

²¹ Wilkins- Hill, 2006: 161.

²² Déry, 2000: 117.

²³ Ayrıntı için bkz. Jaeger, 2015: 63-90.

²⁴ Jaeger, 2015: 63-90.

²⁵ Plinius'un eserinde elli dört kullanım ve gözlem listelenir. Plinius, *HN.*, 2017: 114.

²⁶ Bkz. Plinius, 1967b, *HN.* XXVIII/XXXIII: 87-91.

²⁷ Faas, 2003: 168.

²⁸ Bkz. Plinius, *HN.* VIII, XXVIII/XXXIII: 87-89; Plinius, 1967b, *HN.*, XI/XCVI: 583; Varro, *RR.*, II/XI: 231.; Thurmond, 2006: 197.; Vergilius, *Georgica*, 2015: 153.; Iuvenalis, *Saturae*, IV/468: 72.; Galenus, *De Alimenterum Facultatibus*, I: 163.; Grainger, 2000: 168-177. Plinius, *HN.*, VIII.; Varro, *RR.*, II/XI: 232.; Galenus, *De Alimenterum Facultatibus*, III: 129-131.; Galenus, *De Alimenterum Facultatibus*, I: 179-180.; Dalby, 2003: 218.; Dalby, 2003: 218.; Déry, 2000:117.; Faas, 2003: 168.

²⁹ Déry, 2000: 117.; Alcock, 2000: 31.; Kurlansky, 2018: 19.

³⁰ Bunun nedeni Thurmond tarafından şöyle aktarılır, süt ineklerinin, Po Vadisi ve kuzeye doğru yerlerdeki uygun otlak alanlarının yetersizliği nedeniyle eski İtalya'da çok pahalı olması yatmaktadır. Thurmond, 2006: 191.

³¹ Bkz. Plinius, *HN.* VIII, XXVIII/XXXIII: 87-89; Plinius, 1967b, *HN.*, XI/XCVI: 583; Varro, *RR.*, II/XI: 231.; Thurmond, 2006: 197.; Vergilius, *Georgica*, 2015: 153.; Iuvenalis, *Saturae*, IV/468: 72.; Galenus, *De Alimenterum Facultatibus*, I: 163.; Grainger, 2000: 168-177. Plinius, *HN.*, VIII.; Varro, *RR.*, II/XI: 232.; Galenus, *De Alimenterum Facultatibus*, III: 129-131.; Galenus, *De Alimenterum Facultatibus*, I: 179-180.; Dalby, 2003: 218.

³² Déry, 2000: 117.

sütünden de bahseden kaynaklar olsa da hoş olmayan sütler olarak sınıflandırılmışlardır.³³

Varro, sütün diğer sıvılara kıyasla yüksek bir besin değerine sahip olduğunu ifade etmiştir.³⁴ Celsus ve Galenos da Varro'nun görüşüne benzer fikirlere sahiptir. Bu bağlamda Celsus'un besleyici gıdalar listesinde³⁵ süt yer almakta olup koyun, keçi, eşek, inek hatta anne sütüne yer vermiştir.³⁶ Galenos ise *Gıda Maddelerinin Özellikleri Hakkında (De Alimenterum Facultatibus)* eserinin III. kitabında, şu ifadeler kullanılmıştır;

“En iyi süt tükettiğimiz gıdalardan en sağlıklıdır. Ancak bu ifadede ek olanı kaçırmayın. Basitçe tüm sütün en sağlıklı olduğunu söylemedim; bunun yerine “en iyiyi” ekledim. Çünkü sağlıklı süt, sağlıklı salgı üretmekten o kadar uzaktır ki sağlıklı salgı sahibi insanlar onu kullansa bile, onları sağlıklı salgıyla doldurur”.³⁷

Kısaca, sütün tüketilen gıdalardan en sağlıklı olması için, en iyi olma şartından bahsedilmektedir. Sütün sağlıklı olma durumu oldukça karmaşık bir konu olup, özetle sadece sütün kaynağı değil aynı zamanda sütü tüketen kişinin özelliklerine de bağlı olduğu belirtilmektedir.³⁸ Galenos, sütün kalitesinin, mevsimsel olarak önemli ölçüde değiştiğini ancak bu değişimde hayvan türünden kaynaklı farkın, daha büyük olduğunu belirtmektedir.³⁹ Ona göre, inek sütü en yağlı iken, deve sütü aşırı sulu ve en az yağlı olandır ve bunlardan sonra sırasıyla at ve eşek sütü gelir. Keçi sütünün ortalama kıvamda olduğu ancak koyun sütünün daha yoğun olduğu belirtilmektedir.⁴⁰ Ek olarak sütün, ilkbaharda en sıvı/akışkan (yağ oranı daha düşük) olduğunu, en büyük miktarı da bu mevsimde verdiği belirtilir. Doğumdan sonraki süt çok sıvı iken, zamanla koyulaştığını, yaz ortasında doğal halinin orta noktasına ulaştığını ve bu süreden sonra yavaş yavaş koyulaşarak, sonunda sütün kesildiğini söyler.⁴¹ Galenos'un sütün koyulaşma ve miktarı konusunda belirttiği görüş, süt hakkında yazan Romalı yazarların neredeyse hepsinin ortak görüşüdür.

Roma'daki süt üretimi ve tüketimi konusunda bilgi veren bir diğer yazar ise Plinius, anne sütünün herkes için en faydalı ve diğer türlerden daha besleyici olduğunu, bir sonrakinin ise keçi sütü olduğunu belirtmektedir.⁴²

³³ Albala, 2000: 25.; Faas, 2003: 168.

³⁴ Varro, *RR.*, II/IX: 231.; Alcock, 2000: 31.

³⁵ Özü iyi olan gıdaların listesi için bkz. Celsus, *De Medicina*, II/XX: 200-201.

³⁶ Liste için bkz. Celsus, *De Medicina*: 483-485.; Alcock, 2000: 31.

³⁷ Bu konu çalışmanın sınırları dahilinde yer almadığı için detaylandırılmamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Galenus, *De Alimenterum Facultatibus*, III.; Galenus, *De Alimenterum Facultatibus*, I.

³⁸ Sütün tüketilen gıdalardan en sağlıklı olması için hem sütün kaynağı hem de sütü tüketen kişinin özelliklerine bağlıdır. Bu özellikler, sütün hangi tür hayvandan alındığı, bu hayvanın bulunduğu bölge (dağlık, ovalık, soğuk veya ılıman iklim), hayvan besisi için seçilen yem türü, mevsimler, sütün durumunu etkileyen faktörlerdir. Aynı şekilde tüketicinin, yaşı, cinsiyeti, yaşadığı bölge, gibi özellikler sayılabilir. Ayrıca bkz. Albala, 2000, 19-30.

³⁹ Galenus, *De Alimenterum Facultatibus*, III: 682.; Galenus, *De Alimenterum Facultatibus*, I: 163.

⁴⁰ Galenus, *De Alimenterum Facultatibus*, I: 163.

⁴¹ Galenus, *De Alimenterum Facultatibus*, III: 682.

⁴² Jüpiter'in beslenmesinin nedenini muhtemelen buna bağlı olduğunu belirtmektedir. Plinius, *HN*. VIII, XXVIII/XXXIII: 86-87.

Anne sütünden sonra en lezzetli sütün deveninki olduğu⁴³ ancak oldukça pahalı olduğu için sadece varlıklı Romalılar tarafından alınabildiği not edilmiştir. Deve sütünü tüketmek için üçte bir oranında su ile seyreltilmesi tavsiye edilmiştir.⁴⁴ Onun eserinde erişimi en kolay olan süt, keçi ve koyununkidir, inek sütünün bir içecek olarak popüler olmadığını, daha çok peynir yapımı için uygun olduğunu belirtmiştir.⁴⁵

Plinius'a göre keçi sütü mide için en uygun olandır. İnek sütü daha tıbbi ve yatıştırıcı, koyun sütü daha tatlı olmasına rağmen mide için daha az faydalıdır.⁴⁶ Eşek sütü ise en etkili süt olarak tanımlanmıştır.⁴⁷ Antik Roma'da eşek sütü özellikle cildi beyazlatması ve kırışıkları yumuşatması ile meşhur olduğu görülür. Bununla ilgili olarak Plinius ve Iuvenalis'in eserlerinde referanslar bulmak mümkündür. Plinius, İmparator Nero'nun karısı Poppaea'nın,⁴⁸ eşek sütüyle banyo yaptığının bilindiğinden ve hamamına süt tedarik etmek için gittiği her yere 500 eşek götürdüğünden bahseder.⁴⁹ Iuvenalis'in *Satirae* (Hicivler/Yergiler) adlı eserinde Poppaea'ya göndermede bulunduğu düşünülen şu satırlar yer alır: "...şu ünlü sütle yıkanır, bu süt için dişi eşeklerden bir sürüyü yanına katıp götürür, Hyperboreilerin oturduğu ülkeye sürgüne yollansa bile".⁵⁰

Varro'nun Cossinius'dan yaptığı alıntıda "besin olarak alınan tüm sıvılar arasında sütün en besleyicisi" olduğu bilgisi yer alır. Besleyici olarak birinci sıraya koyun, daha sonra keçi sütü yerleştirilmiştir. Kısırak sütünün, en çok müshil etkiye sahip olduğu, ardından eşek sütü, inek sütü ve keçi sütünün geldiği belirtilmiştir.⁵¹ Süt ve süt ürünlerinden bahseden bir diğer yazar ise Vergilius'tur. Pastoral yaşamı kaleme aldığı *Çiftçilik Sanatı (Georgica)* eserinde, keçilerden sütü en bol hayvanlar olarak bahsedilir.⁵² Ayrıca onun bol süt vermesi için beslenmesiyle ilgili de talimatlarda bulunur.⁵³ Martialis'in (*Epigrams*) eserinde, misafirlere verilen hediyeler listesinde, doğumdan sonra anneden alınan ilk süt olan "colostrum/colostra" yer alır.⁵⁴ Bugün Türkiye'de "ağız sütü"⁵⁵ olarak adlandırılan bu süt, değerli olacak ki konuk hediyeleri listesine eklenmiştir. Varro da *colustruma* göndermede bulunarak bu sütün en

⁴³ Plinius, *HN*. XXVIII/XXXIII: 86-87.

⁴⁴ Plinius, 1967b, *HN*. XI/XCVI: 581.; Faas, 2003: 123.

⁴⁵ Plinius, 1967b, *HN*. XI/XCVI: 583.; Déry, 2000: 123.; Alcock, 2000: 32.

⁴⁶ Plinius, *HN*. XXVIII/XXXIII: 86-89.

⁴⁷ Bkz. Lat. "... *efficacissimum ex asinis*." Plinius, *HN*. XXVIII/XXXIII: 86-89.

⁴⁸ Poppaea'dan başka, Mısır'da Kleopatra, güzellik uygulamasının bir parçası olarak eşek sütü kullanmasıyla aynı üne sahip olduğu bilinmektedir. Déry, 2000: 123.; Alcock, 2000: 32.

⁴⁹ Plinius, 1967b, *HN*., XI/XCVI: 583.; Déry, 2000: 123.; Alcock, 2000: 32.

⁵⁰ "...*atque illo lacte fouetur propter quod secum comites educit asellas exul Hyperboreum si dimittatur ad axem*." Iuvenalis., *Saturae*, IV/468: 72.

⁵¹ Varro, *RR*., II/XI: 231. Thurmond, 2006: 197.

⁵² Vergilius, *Georgica*, 2015: 153.

⁵³ Bu talimatlar: "Süte aşık biriysen, ellerinle kaba yonca topla, bol bol lotus, tuzlu otlar getir ağıla: Keçiler sevdiğe böyle dereleri, daha çok şişer memeleri, gizli bir tuz tadı verir sütün içi." Vergilius, *Georgica*, 2015: 160.

⁵⁴ Martialis, *Epigrams*, XIII/XXXVIII: 405.

⁵⁵ Doğumdan hemen önce ve sonraki birkaç gün içinde meme bezlerinden salınan, immünglobulinler ve besin maddeleri bakımından zengin, sarımsı kahve renkte, yeni doğan yavru için gerekli olan ilk süt, kolostrum.

iyisi olduğunu söyler.⁵⁶ Dery'e göre bu sıvı, muhtemelen Romalıların kremaya en yakın olarak bildiği gıda maddesidir.⁵⁷ Sütün kullanımına dair referans bulunan bir diğer yazar ise lüks damak zevkine sahip gurme Apicius'tur. Yemek tarifleri verdiği eseri *De re Coquinaria (Yemek Pişirme Üzerine)*'da süt pek çok tarifi malzeme listesinde yer almaktadır. Bu tariflerde genellikle yumurta ile birlikte krema kıvamı elde etmek için kullanılmıştır.⁵⁸ Oğlak ya da Kuzu Kebabı (*Aliter Aedus Sive Agnus Siyringiatus*)⁵⁹ tarifinde süt, eti marine etmek için kullanılmıştır.⁵⁹ Roma'da alt sınıfların ana yemeklerinin bir parçası olan *puls* (lapa) yapmak için de süte ihtiyaç olduğu bilinmektedir.

Roma'da sütün besin değeri pek çok antik ve modern yazar tarafından tartışılmıştır ancak buna rağmen Romalıların süt içtiğini gösteren literatürde yeterli veriye ulaşılamamıştır. İlgili literatürdeki referanslar süt içiminin, muhtemelen bebekler hariç genel olarak barbarlara (muhtemelen Roma'nın kuzeyinde yaşayan) veya göçebe halklara özgü bir davranış olduğuna dairdir.⁶⁰ Sütten bahseden Romalı yazarların eserlerinde en iyi sütün hangisi olduğuna dair fikir ayrılıklarının olduğu görülür ancak sütü en çok tüketilen hayvanların koyun ve keçi olduğu şüphesizdir. Süt ile ilgili en fazla referansta bulunan yazar Galenos'tur. Bu da sütün Roma'da muhtemelen daha çok tıbbi olarak kullanıldığı bilgisini vermektedir. Bu görüşe ek olarak belirtilmelidir ki Galenos'un bir hekim olmasının yanı sıra daha çok kırsal yaşam beslenmesiyle ilgilenmesi, sütün pastoral yaşama ait olduğu düşüncesini de desteklemektedir. Galenos'tan sonra, kırsal yaşamla ilgili bilgi veren yazarların eserlerinde süt referanslarının daha çok olması bunu doğrulamaktadır. Roma dünyasındaki kent yaşamında süt, genellikle peynir formunda bulunmaktadır. Muhtemelen bunun nedeni, iklim şartları veya saklama koşullarındaki teknolojik yetersizlikten kaynaklanmaktadır. Bazı yazarlar, lüks düşkünü Apicius/lar'a atfedilen eserde sütün yer alıyor olmasını, pastoral yaşama ait olduğu görüşüne çelişki olarak yorumlamaktadırlar ancak bu eserde sütün kullanımı incelendiğinde, sütün doğrudan değil işlenerek kullanılması kanaatimizce bu çelişkiyi ortadan kaldırmaktadır.

Roma'da sütün gıda maddesi veya bir bileşen olarak (örneğin, yemeklerde kıvam arttırıcı veya etin terbiye edilmesi için bir sos),⁶¹ tıbbi ve kozmetik alanı dışında, dini kullanımına dair veriler bulunmaktadır. Bu verilere göre,

⁵⁶ Varro, *RR.*, II/XI: 232.

⁵⁷ Déry, 2000: 118.

⁵⁸ Bkz. Apici Caeli, *De Re Coquinaria Lib. Dec.* 1867.; Apic., *Cookery and Dining in Imperial Rome*, 1977.; Giacosa, 1992.; *Apicii Coelii, De Op. Et Cond., Sive Arte Coq.*, 1709.; *Apicii, Lib. X Qui Dic. De Re Coq., Quae Ext., C.*, 1922.; *Apicii, Dec. Lib. Cui Dicvnt De Re Coq. at Ex. A Vinidario Conscripta*, 1969.; Apicius, 1958.; Solomon-Solomon, 1950.; Grainger, 2006.

⁵⁹ Apici Caeli, 1867, VIII/365: 167-168.; Apicii, VIII/VI. N. 365: 62.; Apicius, VIII/VI: 226-227.; Apicius, VIII/VI, n.7(365), 1958: 204-205.; Apicius, VIII/IV. n.361: 191-192.; Apicii, III/VI, n. 7, 1969: 69.; Dalby- Grainger, 2012: 46-47.; Dalby- Grainger, 2001: 36-37.

⁶⁰ Bu yargıyı teyit edebilecek verilerin sınırlı olması yorum yapmayı zorlaştırmaktadır ancak ulaşılan literatürde Romalıların süt içtiğine dair referansların neredeyse yokluğu bu yargının tüm Roma halkı için olmasa da doğru olabileceği kanısındayız. Ayrıca bkz. Columella, *DRR.*, VII/II: 232-233.; Thurmond, 2006: 198.; Alcock, 2000: 31.

⁶¹ Bkz. Apici Caeli, 1867, VIII/365: 167-168.; Apicii, 1709, VIII/VI. N. 365: 62.; Apicius, 1977, VIII/VI: 226-227.; Apicius, VIII/VI, n.7(365), 1958: 204-205.; Apicius, VIII/IV. n.361: 191-192.; Apicii, III/VI, n. 7, 1969: 69.

Roma'nın ilk kralları ve yerleşimcileri tanrılara şarap yerine (*libationis*)⁶² süt sunusu yapmaktaydılar.⁶³ Hatta bu yüzden, Cato'nun tanrılara sunmak için hazırladığı kek/ekmeklerin içerisine bu geleneğin devamı niteliğinde süt veya peynir koyduğu yönünde görüşler bulunmaktadır.⁶⁴ Ayrıca cenaze törenlerinde sütün kullanıldığı bilinmektedir.⁶⁵ Bunların dışında Palatine Tepesi'nde tapınağı olan emziren anne ve çobanların koruyucu tanrıçası Rumina'ya şarap yerine süt sunulmuştur.⁶⁶ Roma'da koyun ve çobanların arınması için bir ritüel olan ve Roma'nın kuruluşuyla bağlantılı olduğu düşünülen *Pales*⁶⁷ festivali sırasında (21 Nisan günü), koyun ağılları temizlenip, yeşilliklerle süslenmektedir. Koyunlar şenlik ateşinden çıkan dumanla arındırılmıştır. Festival sırasında, *Pales'e*, süt ve kek ikram edildiği bilinmektedir. Çobanların ise kendilerini çiyile yıkadıkları ve süt içerek, şenlik ateşinden atladıkları bilgisi nakledilmiştir.⁶⁸ Bu ritüellerin, sütün kırsal yaşamla ilişkisini gösterdiği kanısındayız.

Peynir

Roma'da süt ürünleri içerisinde en fazla üretilen ve tüketilen peynir olduğu ileri sürülmektedir.⁶⁹ Bunun nedeni genellikle sütü uzun süre saklamada⁷⁰ teknolojinin yetersizliğidir. Akdeniz coğrafyasının iklim koşulları dikkate alındığında gerekli asgari koruma tedbirlerinin alınmadığı durumda sütün kısa süre içerisinde bozulması kaçınılmazdır.⁷¹ Albala, sütün özellikle kuzey Avrupalılar ile ilişkisinin, daha sıcak bölgelerde sütün çok kolay bozulmasına ve bu yüzden peynir haline getirilmesi gerektiği ile çok ilgili olduğunu iddia etmektedir.⁷² Ayrıca Roma'da hayvan sürülerinin kent dışında olması veya otlatmak amacıyla yaylalara çıkartılmasından ötürü, sütün pazara taşınması için uzun bir mesafe kat edilmesi gerektiği düşünülmektedir.⁷³ Zira Columella, sütün kovalarla pazara götürülmesinin uygun olmadığını, kentten uzak yerlerde yaşayan kimsenin, peynircilik görevini ihmal etmemesi

⁶² Lat. *Libatio/libationis*, tanrılara sunulan sıvıların yere dökülerek kurban edilmesidir. En yaygın olanı seyreltilmemiş şaraptı, ancak süt, bal ve hatta su gibi diğer sıvılar da kullanılmıştır. Ölülere ayrıca cenaze törenlerinde ve mezardaki sonraki törenlerde de sunulmuştur. Adkins - Adkins, 2004: 312.; Alova, 2013: 343.

⁶³ Plinius'un eserinde Romulus'un *libation* için şarap değil süt kullandığına dair bir ifade yer almaktadır. Bkz. "*Romulum lacte, non vino, libasse in Xdicio sunt sacra ab eo instituta quae hodie custodiunt morem.*" Plinius, 1967b, HN, XIV/XIV: 244.

⁶⁴ Cato, *Agr.* 1966.

⁶⁵ Donahue, 2015: 142.

⁶⁶ Varro, *Rust.* II/XI. 234.; Adkins- Adkins, 2004:302.

⁶⁷ *Parilia* ya da *Palilia*. Adkins-Adkins, 2004: 317.

⁶⁸ Adkins and Adkins, 2004: 317.

⁶⁹ Déry, 2000: 118.; Faas, 2003:168.; Alcock, 2006: 82-83.

⁷⁰ Curtis, 2008: 385.

⁷¹ Dalby, 2009: 33.

⁷² Albala, 2000: 20.

⁷³ Bu mesafenin ne kadar olduğuna dair bir bilgiye rastlanmasa da hayvan sürülerini otlatmak amacıyla yaylalara çıkartılması, dolayısıyla günlük sütün her zaman pazara taşınması mümkün olmamış olmalıdır. Bu sebepten sütün peynire dönüştürülmesi daha pratik olmalıdır. Örneğin Vergilius, *Çiftçilik Sanatı (Georgica)* eserinde çobanlar için, "... sağdıkları sütü, gece bastırırlar: Sepetlere koyup dışarı yollarlar (çobanın kasabaya getirdiklerini) ya da üzerine biraz tuz serper, kış için bir kenara ayırırlar" şeklindeki ifadeler yer almaktadır. Vergilius, *Georgica*: 161.; Columella, *DRR.*, VII/VIII: 284.

gerektiğini söyler.⁷⁴ Dolayısıyla, peynirin hem taşıma kolaylığı hem de uzun süre bozulmadan kalması onu süttten daha popüler bir ürün yapmış olmalıdır. Bunun yanı sıra hayvanların süttten kesildiği, uzun süre süt vermediği zamanlar için, insanoglunun süttü düzenli ve istikrarlı bir besin kaynağı sağlamak için peynire dönüştürmüş olması da muhtemeldir.⁷⁵

Peynirin ilk olarak nasıl üretildiği konusunda birbirinden farklı görüşler bulunmasına karşın, tesadüfen keşfedildiği yönündeki telakki daha ağır basmaktadır. Dalby, keşfin kesinlikle önemli bir olay olmadığını, beklemeye bırakılan süttün laktik asit bakterilerinin etkisiyle ekşiyip, kesilmeye başlaması veya süttün hayvan midesinde yapılmış bir torbada taşınması veya depolanması suretiyle peynirin ortaya çıktığını ifade etmiştir. Bu duruma, süttün fermente sürecini hızlandıran, midedeki enzimlerin varlığı⁷⁶ gerekçe olarak gösterilmiştir.⁷⁷ Peynir üretiminin ortaya çıkışıyla ilgili ikinci varsayımda süttün peynire dönüşmesi için mide enzimlerinden yararlanılmıştır. Peynir üretimi hakkında bilgi veren dönem kaynakları incelendiğinde bazı hayvanların midelerinden elde edilen peynir mayasının kullanılması geleneği muhtemelen bu olaydan kaynaklanmakta ve Dalby'nin görüşünü desteklemektedir.⁷⁸

Peynir ile ilgili tarihteki en erken kanıt,⁷⁹ Mısır'da⁸⁰ Birinci Hanedanlık (yak. MÖ 3100-2900) dönemi, bir mezarda bulunan iki kavanozdan⁸¹ gelmektedir. Kavanozlardaki maddenin peynir olup olmadığı şüpheli olsa da bilim insanları yeni veriler gün yüzüne çıkarılana kadar,⁸² tarihi MÖ 3000'ler olarak kabul etmektedirler.⁸³ Bunun dışında henüz onaylanmamış başka bir tarihlendirme ise MÖ 5500'lerde Orta Avrupa'da, arkeologlar tarafından peynir süzgeci olabileceği düşünülen delikli toprak kaplar ortaya çıkartılmıştır. Bunların dışında yazılı kayıtlarda, Sümerce, Akadca, Lineer B ve Hititçe tabletlerde peynire karşılık gelecek sözcüklere rastlandığı aktarılmaktadır.⁸⁴ Batı'ya doğru ilerlediğimizde, Roma medeniyetine daha yakın olan Antik

⁷⁴ Columella, *DRR.*, VII/VIII: 284.

⁷⁵ Alcock, 2006: 82-83.; Dalby, 2009: 33.

⁷⁶ Peynir üretimi için süttü pıhtılaştırıcı enzimler ve güncel gelişmeler için bkz. Çakmakçı vd., 2017: 396-408.

⁷⁷ Dalby, 2009: 32.

⁷⁸ Varro, *RR.*, II/XI: 232.; Columella, *DRR.*, VII/VIII: 284-287.

⁷⁹ Roma dönemi ve öncesindeki peynir tarihi için bkz. Dalby, 2016: 25-27.

⁸⁰ Ayrıca bkz. Daoud, 2016: 247-249.; Alcock, 2006: 83.

⁸¹ Bulunan bu kavanozun üzerinde "kuzeyin *rut'si*" ve "güneyin *rut'si*" olarak okunan tuhaf bir madde incelenmiş, ancak bir dizi arkeolog tarafından tadına bakılmadan, peynir olduğuna karar verilmiştir.

⁸² Süt ve süt ürünlerinin tarihte en erken kullanımlarının belirlenmesi için arkeologlar hayvan kemikleri, lipit ve protein kalıntılarının izlerini sürmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Dalby, yaklaşık kırk yıl önce Andrew Sherratt, Yakın Doğu'da MÖ 3500 civarında bir "ikincil ürünler devrimi" hipoteziyle çalışmalar yürüttüğünü ancak kesin bir sonuç alamadığından bahsetmektedir. Yürütülen çalışmalarda, evcilleştirilmiş hayvanların kemik yaşları incelenerek, kesim için mi yoksa yün ve süt için tutulduğu yanıtı aranmıştır.

⁸³ De Moor, 2000: 109.

⁸⁴ Peynir için kullanılan sözcükler, Sümerce "*ga-har*", Akadca "*eqidum*", Hititçe, "*huelpi*" (taze), "*damašsanzi*" (preslenmiş), "*paršān*" (ufalanmış), "*iškallan*" (bölünmüş), "*hašhašša*" (muhtemelen kazanmış). Detaylı bilgi için bkz. Dalby, 2016: 25-27.; Dalby, 2009: 32-35.

Yunan yazılı kayıtlarında ise peynirden bahseden en erken kanıtlar Homeros⁸⁵ ve Aristoteles'in eserleri olduğu aktarılır.⁸⁶ Özetle, Roma'nın kuruluşuna değin geçen sürede büyük bir peynir tarihi ve bilgisi olduğu görülür.⁸⁷

Romalı yazarların eserleri incelendiğinde peynir üretim işinin çobanların görevi olduğuna dair ifadeler bulunmakta ya da bu metinlerde çoban ve peynir yan yana yer almaktadır. Örneğin Vergilius, *Çiftçilik Sanatı (Georgica)* eserinde, "... sağdıkları sütü, gece bastırırlar: Sepetlere koyup dışarı yollarlar (çobanın kasabaya getirdiklerini) ya da üzerine biraz tuz serper, kış için bir kenara ayırırlar" şeklinde ifadeler yer almaktadır.⁸⁸ Columella, her ne kadar bir çobandan bahsetmese de sütün kovalarla pazara götürülmesinin uygun olmadığını, kentten uzak yerlerde yaşayan kimsenin, peynircilik görevini ihmal etmemesi gerektiğini söyler.⁸⁹ Peynir yapımının çobanların görevi olması muhtemelen Akdeniz ikliminde, hayvancılık ile uğraşanların yaylalara göç etme zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu bilgiler Roma'da peynirciliğin, geleneksel yöntemlerle küçük ölçekli olduğunu gösterir. Roma'nın kurucu halklarının birer çoban olduğu düşünülürse onların en başından beri peynir yapımına hâkim olduğu sonucu çıkartılabilir.⁹⁰ Buna ek olarak MS I. yüzyılda Romalı hukukçu Titius Aristo'nun tanımladığı Minturnae'daki peynir fabrikasından çıkan dumandan dolayı iki toprak sahibi arasında yaşanan sorun, bize kesin olmamakla birlikte peynirciliğin endüstriyel boyutta da yapılmış olabileceği bilgisini vermektedir.⁹¹ Bunu destekleyen bir diğer kanıt ise İtalya'da, Pompei ve Stabia arasındaki Gragnano'daki bir villada bulunmaktadır. Buradaki kanıtlar esas olarak şarap üretimiyle ilgili olsa da önemli miktarda süt tutabilecek büyük bir bronz kabin varlığı, peynir fabrikası için kanıt olarak önerilmektedir.⁹²

Latince literatür incelendiğinde, peynir ile ilgili referanslar bulmak mümkündür. Özellikle peynir yapımıyla ilgili bazı yazarların detaylı talimatlar vermesi dikkat çekicidir.⁹³ Muhtemelen bunun nedeni, tüm süt ürünleri arasında Romalıların en çok tükettiği ve takdir ettiği gıdanın peynir olmasıdır.⁹⁴ Bunun en önemli nedeni daha önce de belirtildiği gibi sütü saklama koşullarının yetersizliği ve Roma ideolojisinde yatmaktadır. Roma'da peynir yapımı, basit olmakla birlikte çeşitli varyasyonları bulunmaktadır. Geleneksel yöntemlerle peynir üretmek için, temelde üç aşamalı bir yol izlenmiştir. Bu aşamalar sırasıyla, sütün ısıtılması, mayalanması (bu bazen doğal yolla ekşimeye bırakılarak ya da pıhtılaştırıcı madde eklenerek) ve peynir altı suyunun boşaltılması için süzme veya presleme işlemidir.⁹⁵ Bu işlemlerden

⁸⁵ Homeros, *Odyseia*, IX/245-250: 152-153.; Alcock, 2006: 83.

⁸⁶ Curtis, 2008: 372 (Aristoteles, *Hist. An.* 522a22-b).

⁸⁷ Peynir hakkında detaylı bilgi için bkz. Donnelly (ed.), 2016.; Dalby, 2009.

⁸⁸ Vergilius, *Georgica*: 161.

⁸⁹ Columella, *DRR.*, VII/VIII: 284.

⁹⁰ Jaeger, 2015: 82.

⁹¹ Frier - Kehoe, 2007: 113-143.

⁹² Alcock, 2000: 37.

⁹³ Romalı yazarlardan başta Columella olmak üzere ondan sonra Varro ve Roma'nın geç dönemlerinde Palladius gelmektedir ancak bu son yazar çalışmanın sınırları dışında yer aldığı için burada yer verilmeyecektir.

⁹⁴ Alcock, 2006: 83.

⁹⁵ Curtis, 2008: 385.

sonra elde edilen peynir daha çok tazedir ve üretildikten hemen sonra tüketilmesi gerekmektedir. Peynirin uzun süre saklanabilmesi için birtakım işlemlerden (tuzlama, kurutma veya salamurada bekletme) geçmesi gerekmektedir. Bir diğer eylem ise peynire aroma katmak için yapılan muameledir. Tüm bu işlemler, Romalı tarım yazarlarının eserlerinde (bazıları detaylı olmasa da) belirtilmektedir. Hatta bunun da ötesinde, hangi hayvanın sütünün tercih edilmesi gerektiği ve peynir yapmak için en iyi zamanın belirlenmesi gibi konularda da tavsiyeler bulunmaktadır.

Peynir yapımının aşamaları konusunda en önemli bilgilere Columella ve Varro'nun aktarımları vasıtasıyla ulaşmaktayız. Columella'nın peynir üretimiyle ilgili ilk öğütlerinden biri, sütün mümkün olduğu kadar taze olmasıdır, kesinlikle suyla karıştırılmamalı ve bekletilmemelidir.⁹⁶ Önemli bir diğer konu ise iyi bir peynir kesinlikle delikli, tuzlu veya kuru olmamalıdır.⁹⁷ Varro ve Vergilius'un eserlerinde peynir üretimi için uygun zaman konusuyula ilgili ifadeler yer almaktadır. Varro için doğru olanı ilkbahar ve yaz aylarında yapılandır, ayrıca ilkbaharda sağılan sütün sabah erken, diğer zamanlarda ise öğlen yapılmasıdır.⁹⁸ Vergilius ise, "*Güneş doğarken ya da gün içinde sağdıkları sütü gece bastırırlar karanlık çökerken ya da güneş battığında sağdıkları sütü, şafakta bastırırlar...*" dizeleriyle uygun zamanı belirtmekte, iki yazar arasında doğru zaman konusunda fikir birliğinin olmadığı göze çarpmaktadır.⁹⁹ Literatürde bu konuyla ilgili çelişkili bir diğer durum ise peyniri yapılacak sütün lezzeti konusudur. Dalby'in bu konudaki yorumu, Antik Çağ yazarlarının koyun, keçi ve inek sütü arasındaki lezzeti ayırt edememeleri ve peynir üreticilerinin¹⁰⁰ genellikle sütleri karıştırmalarıdır. Örneğin, ünlü Sicilya peynirlerinin, koyun ve keçi sütünün birleşiminden yapıldığı, yine Roma'da en iyi olarak bilinen Apenin peynirlerinin farklı sütlerin karışımından elde edildiği iddia edilmektedir.¹⁰¹

Roma'da pek çok hayvanın sütünden faydalanılmıştır. Bu durumda peynir de pek çok süt türünden yapılmış olabilir.¹⁰² Bunlar içerisinde (peynir üretimi için) sütü en fazla kullanılan hayvanlar, koyun, keçi ve inek olmuştur. Latince literatürdeki referanslar incelendiğinde, en fazla göze çarpan koyun ve keçi sütünden yapılan peynirlerdir, en son inek gelmektedir. Örneğin, Cato'nun ekmek ve kek tarifleri için tercihi koyun peyniri olmuştur.¹⁰³ Plinius'un eserinde ise en fazla referans, keçi sütünden yapılan peynire

⁹⁶ Columella, *DRR.*, VII/VIII: 284-285.

⁹⁷ Columella, bu kusurlardan ilkinin, yetersiz basıldığında, ikincisinin fazla tuzlanması durumunda, üçüncüsünün ise güneşte kavrulduğunda ortaya çıkacağını belirtmektedir. Columella, *DRR.*, VII/VIII: 288-289.; Dalby, 2009: 59.

⁹⁸ Varro, *RR.*, II/XI: 232-233.; Jaeger, 2015: 78.; Jaeger, 2015: 79-80.

⁹⁹ Vergilius, *Georgica*: 160-161.

¹⁰⁰ Dalby bunun geçimlik çiftçiliğin doğal bir sonucu olduğunu, eğer mümkünse çeşitli mahsuller ve hayvanlar yetiştirdiklerini söylemektedir. Roma'da hayvancılıktan ziyade tarım konusunda yazanların karma tarımı önerdikleri görülür. Örneğin Columella zeytinin yıldan yıla iyi ürün verdiği için zeytinin verimsiz döneminde toprağa başka mahsul ekilmesi tavsiye edilir. Dalby, 2009: 66.; Columella, *DRR.*, V/IX: 83.

¹⁰¹ Dalby, 2009: 66.

¹⁰² Dalby, 2016: 27.; Alcock, 2006: 83.

¹⁰³ Cato'nun tariflerinde kullandığı peynirin modern yaklaşımları için bkz. Grainger, 2000: 168-177.

aittir.¹⁰⁴ Varro'ya göre en besleyici peynir, inek sütünden yapılandır, ikinci sırada koyun ve en son da keçi sütünden yapılan gelmektedir. Ayrıca en besleyici peynir (inek sütünden yapılan), aynı zamanda sindirimi de en zor olan peynirdir. Bunun yanı sıra peynirin dokusu ve yaşı da besleyiciliği ve sindirimi konusunda önemli faktörler olarak bahsedilir. Yumuşak, taze peynirler en besleyicidir ve daha az kabızlık yapar, bunun tersi ise kuru ve olgun peynirler için geçerlidir.¹⁰⁵ Galenos'un bu konudaki görüşleri oldukça değerlidir. Temelde Varro ile düşünce birliğinde olduğu görülür ancak peynirin besleyiciliği ve sindirimi konusu onun eserinde daha detaylı işlenmiştir.¹⁰⁶

Roma'da peynir yapım süreciyle ilgili en temel bilgi olan yapım zamanı ve sütün özelliklerinden sonra söz edilmesi gereken konu, mayalama (fermente) işlemidir. Roma'da kullanılan peynir mayaları, hayvansal ve bitkisel olmak üzere iki kategoriye ayrılmaktadır. Bunlara ek olarak sütün ekşimeye bırakılarak doğal yolla fermente edildiği bilinmektedir. Roma'da kullanılan hayvansal mayalar: kuzu, oğlak, buzağı, tavşan ve geyik gibi hayvanların midelerinden¹⁰⁷ elde edilmektedir.¹⁰⁸ Bitkisel olanlar ise, yabani devedikeni çiçeği, aspir (yalancı safran) tohumu, incir ağacı özünü (lateks), yeşil çam fıstığı ve sirkedir.¹⁰⁹ Literatürdeki referans sayısı dikkate alındığında, bitkisel mayalar içerisinde kullanımı en yaygın olan incir ağacı özünü (lateks)¹¹⁰ olduğunu söylemek doğru olacaktır. Hatta Varro, onun bu özelliğinden dolayı çobanlar tarafından, tanrıça Rumina'nın¹¹¹ tapınağına bir incir ağacı dikildiğini söyler.¹¹²

Columella, peyniri yapılacak sütün bir dereceye kadar ılık olması gerektiğini ve bunun için süt kovanının (tenceresinin) ateşe temas etmeyecek uzaklıkta yerleştirilerek bekletilmesini tavsiye eder. Süt, genellikle bir kuzu ya da oğlaktan elde edilen peynir mayası ile pıhtılaştırılmıştır¹¹³ ancak yabani devedikeni çiçeği ya da aspir (yalancı safran) tohumları ile de pıhtılaştırılmıştır. Bunun yanı sıra incir ağacı sürgünleri hâlâ yeşilken,

¹⁰⁴ Bkz. Plinius, *HN.*, VIII.

¹⁰⁵ Varro, *RR.*, II/XI: 232.; Thurmond, 2006: 197.

¹⁰⁶ Galenus'un bu konudaki görüşleri için bkz. Galenus, *De Alimentorum Facultatibus*, III: 129-131.; Galenus, *De Alimentorum Facultatibus*, I: 179-180.

¹⁰⁷ Geleneksel olarak peynir mayası, salamura veya peynir altı suyuna batırılmış emziren ve geviş getirenlerin kurutulmuş mide astarları kullanılarak hazırlanmaktadır. Thurmond, 2006: 201.

¹⁰⁸ Dalby, 2016: 27.

¹⁰⁹ Curtis, 2001: 400-401.

¹¹⁰ Bugün Türkiye'de "çoban peyniri veya "teleme peynir" olarak bilinen peynirin mayası ham incir özüdür. Yapımı da Romalı yazarların talimatlarına benzer şekilde gerçekleştirilmektedir; ılık sütün içine ham incirler sapları kesilerek atılır, daha sonra incir dalından elde edilen çubuk (çubuğa kesiler atılır ki özünü dışarı çıkabilsin) ile sürekli karıştırılarak, birkaç dakikada peynir elde edilir ve tüketilir. Krem peynir veya yoğurt kıvamındadır. Bu pratikliğinden dolayı çobanların otlatma zamanında öğünlerini bu peynirle çeşnilendirdikleri, bu yüzden çoban peyniri adını aldığı söylenir. Hayvandan sağılan süt ılık olduğundan yabancısından koparılan birkaç incirle kısa sürede peynir tüketime hazır hâle gelir.

¹¹¹ Çobanların koruyucu tanrıçası Rumina'ya genellikle şarap ve kanlı kurban yerine genellikle süt sunusu yapılmaktadır. Daha önce peynir yapımının çobanların görevi olabileceğinden bahsetmiştik, çoban tanrıçasının tapınağına Roma'da kullanılan en yaygın bitkisel peynir mayası diyebileceğimiz incirin dikilmesi bu görüşü destekleyebilir. Varro, *RR.*, II/XI: 232.

¹¹² Varro, *RR.*, II/XI: 232.

¹¹³ Sütün pıhtılaştırılması ile ilgili güncel gelişmelere bkz. Çakmakçı vd., 2017: 396-408.

kabuğuna yapılan kesi sayesinde akan sıvı ile de eşit derecede iyi bir maya elde edileceğinden bahseder. Maya ölçüsü, en iyi peynir için herhangi bir mayanın yalnızca çok küçük bir miktarını içermelidir. Uygun ölçü olarak,¹¹⁴ bir kova süt için en az peynir mayası, bir gümüş *denarius* ağırlığında olmalıdır.¹¹⁵ Varro'nun verdiği ölçü ise, iki *congii* (1.5 galon (7 litre)) süt başına zeytin büyüklüğünde peynir mayasıdır. Maya olarak, tavşan veya oğlaktan alınan (mide astarı)¹¹⁶ kuzununkinden daha iyi olduğunu, buna ek olarak bitkisel maya türü olarak incir dalı ve sirkeyi¹¹⁷ önermektedir.¹¹⁸ Columella, sütün yoğunlaşmasında (pıhtılaşmasından) hemen sonra hasır kaplara (*fiscellae*), sepetlere (*calathi*) veya kalıplara (*formae*)¹¹⁹ aktarılması gerektiğini, çünkü peynir altı suyunun olabildiğince çabuk süzülmesi ve katı olanın ayrılmasının son derece önemli olduğunu belirtmektedir. Bu işlemden sonra elde edilecek peynir taze-yumuşak olup kısa sürede tüketilmesi gerekmektedir.¹²⁰ Vergilius, akşamdan bastırılan peynirin sepetlere koyularak ertesi gün, çoban tarafından kasabaya götürüldüğünden bahseder.¹²¹ Dolayısıyla bu şekilde yapılan peynir hemen tüketilmeli veya satılmalıdır.

Peynirin uzun süre saklanabilmesi için ekstra bir işlemden geçmelidir, zira Vergilius, akşamdan bastırılan peynirin ertesi gün elden çıkartıldığı ya da üzerine biraz tuz serpilerek kış için ayrıldığından bahseder.¹²² Columella'nın bu işlem için tavsiyesi, peynirin kalıp veya sepetten çıkarıldıktan sonra, serin, gölgeli bir yere konması ve üzerine dövülmüş tuz serpilmesi gerektiğini belirtir. Bu uygulamayla asitli sıvı dışarı çıkarılır ve sertleştiğinde, daha şiddetli bir şekilde preslenir, böylece daha yoğun hâle gelebilir ve sonra yine kavrulmuş tuz ile muamele edilir.¹²³ Bu noktada Varro, peynir için kaya tuzunun deniz tuzundan daha iyi olduğunu vurgularken,¹²⁴ Columella bu konuda herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Tuzlanan peynir tekrar ağırlıklar ile sıkıştırılır. Bu işlem dokuz gün boyunca yapılır ve tatlı su ile yıkanır. Daha sonra bu peynirler gölgede, bu amaç için yapılmış hasır tepsiler üzerine birbirine değmeyecek ve orta derecede kuru olacak şekilde sıra halinde dizilmelidir.

¹¹⁴ Columella, *DRR.*, VII/VIII: 284-287.

¹¹⁵ Lat. "Minimum autem coagulum recipit sinum lactis argentei pondus denarii."

¹¹⁶ Rennet (büyük oranda rennin/kimozin içeren), geviş getiren genç hayvanların midelerinin şirden bölümünden elde edilmekte ve peynir yapımında süt pıhtılaştırıcı olarak kullanılmaktadır. Bu peynir mayası, salamura veya peynir altı suyuna batırılarak hazırlanmaktadır. Bkz. Çakmakçı vd., 2017: 396-408.; Thurmond, 2006: 201.

¹¹⁷ Sirke, bugün hâlâ geleneksel peynir yapımında kullanılan bir maya türü olarak yerini korumaktadır.

¹¹⁸ Varro, *RR.*, II/XI: 233.

¹¹⁹ Dalby, bir zamanlar Roma hakimiyetinde yaşayan ulusların modern dillerindeki peynir kelimesinin Latince *caseus* (*queijo*, *queso*, *cacio*, *cas*) miras kaldığını (İrlanda dilinde *caise*, Gal dilinde *caus*, İngilizce *cheese*, Flemenkçe *kaas*, Almanca *Käse*) veya bir peynir kalıbı terimi olarak geç Latince *formadan* ve dolayısıyla bir kalıpta şekillendirilmiş bir peynirden (*fourme*, *fromage*, *formaggio*) geldiğini belirtmektedir. Bugün İtalyanca 'da peynir kelimesinin karşılığı ise Latince peynir kalıbı teriminden türetilmiş *formaggiodur*. *OLD.*, 2012: 307.; Varro, *DLL*. V-108/VI.-43: 103-213.; Dalby, 2009: 45.; Peynir kelimesinin etimolojisi için ayrıca bkz. Otter, 2016: 255-256.

¹²⁰ Columella, *DRR.*, VII/VIII: 286-287.; Thurmond, 2006: 203.; Curtis, 2001: 401-402.

¹²¹ Vergilius, *Georgica*: 161.; Curtis, 2001: 402.

¹²² Vergilius, *Georgica*: 161.; Curtis, 2001: 402.

¹²³ Columella, *DRR.*, VII/VIII: 286-287.

¹²⁴ Varro, *RR.*, II/XI: 234.

En son aşama, peynirin daha yumuşak kalması için, rüzgâra maruz kalmayan kapalı bir yerdeki rafta sıkıca depolanmasıdır. Muhtemelen bu işlemden sonra elde edilen peynir, olgun-sert ve uzun süre dayanabilecek bir ürün haline gelecektir. Columella'nın bu tür peynirlerin deniz aşırı ülkelere ihraç edilebileceğinden bahsetmesi buna kanıt olarak gösterilebilir. Bu durumda peynirin Antik Roma'da aynı zamanda ulusal ve uluslararası ticari bir ürün olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.¹²⁵ MS I. yüzyılda Romalı hukukçu Titius Aristo'nun tanımladığı Minturnae'daki peynir fabrikasından çıkan dumandan dolayı iki toprak sahibi arasında yaşanan sorun, peynirciliğin endüstriyel boyutta yapılmış olabileceği bilgisini veren bir başka kanıttır.¹²⁶ Plinius'un eserinde, eyalet ve bölgelerden Roma'ya gelen peynirlerin listelendiği görülür. Bunlar arasında, Roma'da, en çok övülen peynirler; Borne'de, La Lozere ve Gevaudan köylerinden çıkan *Nemausus* (Nîmies) peynirleri (ancak bunların taze olanları); Dalmaçya Dağları, Docleate ve Tarentaise'nin *Vatusicum* peyniri.¹²⁷ Ayrıca Galenos, bu peynirin Roma'nın varlıklı sakinleri arasında en iyi ve en popüler olduğundan bahseder.¹²⁸ Liguria'dan *Coebanum* peyniri;¹²⁹ Umbria'dan *Sarsina* peyniri; Toskana ve Liguria sınırlarından *Luna (caseus Lunensis)* peyniri (günümüzde Luni)¹³⁰ gönderildiğinden de bahsedilmektedir.¹³¹ Bunlar içerisinde yaklaşık 1000 libre ağırlığa sahip olan Luni (*caseus Lunensis*) peynirinin Roma'da özel bir yeri olduğu görülür. Martialis, muhtemelen onun büyüklüğüne dikkat çekmek için, “kölelerinizin bin öğle yemeğini karşılayacak kadar büyük” şeklinde bir ifade bulur.¹³² Plinius, Roma'ya en yakın Caedician Ovası'ndan gelen *Vestinus (caseus Vestinus)* peynirinin mükemmel olduğundan, bunun dışında Galya'dan gelen tütsülenmiş keçi peynirinin her zaman şifalı¹³³ (*medicamenta*) bir tadı olduğundan bahsetmektedir.¹³⁴ Deniz aşırı eyaletlerden ise *Bithynia* peynirinin meşhur olduğunu söyler.¹³⁵ Ayrıca Galenos, memleketi Pergamon (*Pergamum*) ve Roma'da çok takdir edilen, sindirimi kolay bir peynir olan *bathysikos*'tan bahsetmektedir.¹³⁶ Plinius'dan başka Martialis bize dört peynir ismi vermektedir. Bunların ikisinden yukarıda bahsetmiştik, diğerleri ise *Velabrum*'un tütsülenmiş peyniri (*caseus fumosus*) ve *Trebula* peyniridir (*casei Trebulanî*).¹³⁷

Literatürde peynir ile ilgili dikkat çeken bir başka nokta ise aroma vermek için uygulanan yöntemlerdir. Bununla ilgili en detaylı bilgi yine Columella tarafından verilmiştir. Onun *Tarım Üzerine (De Re Rustica)* adlı eserinde Romalıların sütü sağmadan önce kovaya yeşil çam fıstığı attıklarını

¹²⁵ Thurmond, 2006: 194.

¹²⁶ Frier - Kehoe, 2007: 113-143.

¹²⁷ Plinius, 1967b, *HN.*, XI/XCVII: 582-583.; Curtis, 2001: 400.

¹²⁸ Galenus, *De Alimentorum Facultatibus*, I: 169.

¹²⁹ Genellikle koyun sütünden yapılanlar.

¹³⁰ Luna Peyniri için ayrıca bkz. Vince, 2016: 446-447.

¹³¹ Plinius, 1967b, *HN.*, XI/XCVII: 582-583.

¹³² Razonale, 2016: 446.; Martial, *Epigrams*, XIII/XXX: 402-403. Grant, 2015: 47.

¹³³ Plinius, 1967b, *HN.*, XI/XCVII: 584-585.

¹³⁴ Dalby, 2009: 87.

¹³⁵ Plinius, 1967b, *HN.*, XI/XCVII: 584-585.; Thurmond, 2006: 194.

¹³⁶ Galenus, *De Alimentorum Facultatibus*, III: 130.

¹³⁷ Martial, *Epigrams*, XIII/XXXII-XXXIII: 402-403.; Alcock, 2006: 84.

ancak süt pıhtılaşıp kalıplara aktarılırken çıkarıldığını; bazılarının sütü, yeşil çam çekirdeklerini ezip sütle karıştırarak pıhtılaştırdıklarını (mayaladıklarını); diğerlerinin ezilmiş ve elekten geçirilmiş kekik ile sütü pıhtılaştırdığını ve aroma kattığını aktarır. Bunların dışında salamura (genellikle tuzlu su veya sirkeyle) içinde sertleştirilip elma ağacı odunu ve anız dumanı ile tütsülenen peynirin tadının iyi olacağını söylemektedir. Ayrıca maya kısmında aktardığımız incir ağacı sürgününün de süte hoş tat verdiği belirtilir. Columella son olarak, çeşni konusundaki seçimi üreticiye bırakarak: “... benzer şekilde, seçtiğiniz çeşniyi ekleyerek peynire istediğiniz lezzeti verebilirsiniz.” der.¹³⁸ Hayvanın beslenme özelliklerinin de sütün lezzetini dolayısıyla peynirinkini etkilediği pek çok yazar tarafından bildirilmiştir.¹³⁹ Peynir dair bir diğer husus ise şekillendirme sürecidir. Genelde hasırdan yapılan sepetlere veya topraktan yapılan kalıplara süzmek için aktarılan fermente olmuş sütün, bu kapların şeklini almış olması muhtemeldir.¹⁴⁰ Columella, elde preslemeyi (*caseus manu pressus*),¹⁴¹ “en iyi bilinen yöntem” olarak aktarmaktadır. Bu peynir, süt kova içine yavaşça doldurulduktan sonra ve hâlâ ılıkken parçalanır ve üzerine sıcak su dökülüp, elle şekillendirilir ya da ahşap kalıplarla preslenir.¹⁴²

Peynir, Roma dünyasında özellikle köylü, asker, avcı, seyyah,¹⁴³ denizci veya alt sınıflar için önemli bir protein kaynağı olmuştur.¹⁴⁴ Uzun yolculuklarda taşınması kolay, dayanıklı ve doyurucu olması Romalıların beslenmesinde değerli olmuştur.¹⁴⁵ Özellikle, Roma ordusunun *tayınının* bir parçası olarak bahsedilir.¹⁴⁶ Suetonius, Augustus’un elle basılmış (*caseus manu pressus*) inek peynirini sevdiğinden bahseder.¹⁴⁷ İmparator Hadrianus’un kampta ordusuyla birlikteyken pastırma ve peynir yiyip ekşi şarap (muhtemelen *posca*) içtiği bilinmektedir.¹⁴⁸ Peynir, kahvaltıda, (*ientaculum*) ekmele,¹⁴⁹ öğle yemeğinde (*prandium*) pratik atıştırmalık olarak veya akşam yemeğinin (*cena*), başlangıç (*gustatio*) menüsünün bir parçası veya bazen tatlı menüsünde (*secundae mensae*) tatlıların içerisinde yer almıştır.¹⁵⁰ Vergilius’a atfedilen “*Moretum*” şiirinde¹⁵¹ Roma’da bir köylünün diyetinde peynirin önemi açık bir şekilde vurgulanmaktadır. Bu şiirde, köylü sabah kalktığında, bahçesinden topladığı yeşillik, sarımsak ve peyniri bir *mortarium*da iyice ezerek bir karışım elde etmekte, bunu pişirdiği sıcak

¹³⁸ Columella, *DRR*. VII/VIII: 288-289.

¹³⁹ Déry, 2000: 118.

¹⁴⁰ Alcock, 2000: 36.

¹⁴¹ Elle preslenmiş peynir için ayrıca bkz. Dalby, 2009: 77-78.

¹⁴² Columella, *DRR*., VII/VIII: 288-289.; Faas, 2003: 170.

¹⁴³ Örneğin Apuleius’un eserinde seyahat eden iki kahramanın kahvaltı menüsü ekmele ve peynirden oluşmaktadır. Apuleius, 2017: 49-50.

¹⁴⁴ Dalby, 2016: 27.

¹⁴⁵ Maniatis, 2014: 258.

¹⁴⁶ Scheidel-Morris vd. (eds.), 2008: 636.

¹⁴⁷ Suetonius, *Augustus*, LXXVI: 100

¹⁴⁸ *OLD*, 2012: 1062.; Alcock, 2000: 34.; Alcock, 2006: 209.

¹⁴⁹ Civitello, 2008: 40.

¹⁵⁰ Cato, *Agr.*, LXXXIV.; Giacosa, 1992: 163.

¹⁵¹ “*Moretum*” için bkz. Vergilius, *Aeneid*, VII-XII.

ekmekle öğle yemeği için hazır etmektedir.¹⁵² Bu bağlamda günün tüm öğünlerinde tek başına tüketildiği gibi bir bileşen olarak da kullanılmıştır.

Şüphesiz peynir kırsalda yaşayan halkın diyetinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra kentte de özellikle alt sınıf tarafından takdir görmüştür. Pompei'de bar ve restoranların menülerinde yer aldığı arkeolojik veriler ile onaylanmıştır. Pompei'de bir bara ait olduğu düşünülen yedi günlük alışveriş (alım ya da satım) listesinde, dört kez peynir tekrarlanmakta bunların içerisinde biri “yumuşak peynir” olarak ayrıca nitelendirilmiştir. Bu peynirin fiyatının¹⁵³ diğerlerine göre fazla olduğu (yumuşak peynir 4 asses, diğeri 1 asses, diğeri ikisi 2'şer assestir) görülür.¹⁵⁴ Ayrıca Etienne, Pompeii'de bir köle de dahil olmak üzere üç kişilik ailenin *Idesten* önceki sekiz günlük alışveriş listesini fiyatlarıyla birlikte verir, bu listede en sık tekrar eden ürün ekmek olmakla birlikte peynir beş kez listelenmiştir. *Ides'ten*¹⁵⁵ önceki dördüncü günde ise iki kez listelenir, bunlardan biri yumuşak peynir olup fiyatı yine 4 asses olarak verilmiştir.¹⁵⁶ Her iki listeden çıkartılan sonuç peynirin sık tüketildiği ve yumuşak olanın serte göre daha pahalı olduğudur ancak ulaşılan verilerin sınırlı olmasından dolayı genel bir değerlendirme yapmak doğru olmayacaktır. Dalby, şarap üreticilerinin şarabın kötü tadını maskeleyen için peynir ve çerezle ikram¹⁵⁷ ettiklerinden bahsetmektedir.¹⁵⁸ Ovidius'un *Festivaller (Fasti)*, eserinde, havanda yeşillikler ile birlikte ezilen beyaz peynir, Magna Mater'e¹⁵⁹ *Megalesia Festivali*'nde kansasız bir kurban olarak sunulmuştur.¹⁶⁰ Cato'nun eserinde ev tanrılarına sunulacak kek/ekmeklerin içerisinde peynir koyma geleneğinin muhtemel kökeninden

¹⁵² Vergilius, *Moretum* (80-120): 458-461.; Alcock, 2006: 169.

¹⁵³ Bu ürünlerin karşısında görülen rakamların fiyatı olduğu varsayıp, bunların asses (1 denarius=16 asses) cinsinden olduğu düşünülmektedir. Cooley-Cooley, 2014: 239.

¹⁵⁴ Pompei'de bir bara bağlı olan servis tezgahının girişinde (IX.vii.24-5 *atrium*) bulunmuştur. *CIL IV 5380* by Cooley-Cooley, 2014: 238-239.

¹⁵⁵ Lat. *Idus-uum*, mart, mayıs temmuz ve ekim ayının 15. ve diğer ayların 13. günleri. Romalılar ayın günlerini üç temel zaman kavramına göre belirlemişlerdir. Bunlar, *calendler*, *nonalar* ve *idlerdir*. Her ayın ilk günü *calendler* olarak adlandırılırken, mart, mayıs, temmuz ve ekim ayında yedinci gün *nonalar*, on beşinci gün *idlerdi*; diğer aylarda beşinci gün *nonalar* ve on üçüncü gün *idlerdir*. Böylece *nonalar* matematik hesabıyla her zaman idlerden sekiz gün önceye, ama geriye doğru hesaplanıp kendisi de hesaba katıldığında dokuzuncu güne denk gelirdi. Takvimde gün hesabı yaparken Romalıların ileriye değil de geriye doğru saymışlardır. Alova, 2013: 277.; Ovidius, *Fasti (I-VI)*: 17

¹⁵⁶ Etienne, 1992: 184-185.; Grant, 2015: 14.

¹⁵⁷ Günümüzde şarap ve peynirin birlikte tüketilme geleneğinin bu uygulamanın devamı olması muhtemeldir.

¹⁵⁸ Dalby, 2016: 27.

¹⁵⁹ Antik Roma'da “*Magna Mater*” (Büyük Ana) ve “*Mater Deum Magna Idaea*” (Tanrıların İdalı Büyük Anası) lakaplarıyla bilinen Kybele, MÖ III. yüzyılda Roma Devleti'nin kurtarıcısı olması için Phrygia'dan Roma'ya getirilmiş ve Palatium Tepesi'ne yerleştirilmiştir. Bu tarihten itibaren tanrıça Kybele'nin onuruna 4-10 Nisan tarihleri arasında ilginç törenlerin yapıldığı ve görkemli sahne oyunlarının düzenlendiği *Megalesia Festivali* kutlanmış ve böylece tanrıça, devletin kurtarıcısı ve koruyucusu olarak Antik Roma'da en seçkin yeri kazanmıştır. G. D. Hadzsits, “The Dates of the Megalesia”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 1930, Vol. 61, s. 165.

¹⁶⁰ “*Beyaz peynir karıştırılır havanda dövülen yeşillikle, kadim tanrıça kadim yiyecekleri tanısın diye.*” Abuagla, 2017: 271-279.; Ovidius, *Fasti III-IV*: 108-111.

yukarıda bahsetmiştik, böyle olmasa bile peynir Romalıların ekmek ve keklerinin bir bileşeni olduğu kanaatindeyiz.¹⁶¹

Diğer Süt Ürünleri

Latince literatürde peynirden başka adı geçen süt ürünleri tereyağı, *melca*, *oxygala* ve *schistondur*,¹⁶² ancak bunlarla ilgili referans azdır. Bunun sebebi muhtemelen daha nadir tüketilmeleri olabilir. Tereyağının Latince karşılığı *butyrumdur*,¹⁶³ kelimenin tam karşılığının “inek peyniri” olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁴ Muhtemelen bunun nedeni çoğunlukla inek sütünden yapılmasıdır. Plinius eserinde, tereyağını “süt köpüğü (*spuma lactis*)” olarak tanımlar¹⁶⁵ ve yapımıyla ilgili talimatlar verir. Ona göre, çoğunlukla inek sütünden yapılmasına rağmen en değerlisi koyun sütünden elde edilendir, ayrıca keçi sütünden de üretildiğini bildirir.¹⁶⁶ Galenos en yağlı sütün ineğe ait olduğunu, dolayısıyla en iyi tereyağının ondan yapılacağını savunur.¹⁶⁷

Plinius, sütün tereyağı elde etmek için kışın sadece ısıtılmasının yeterli olduğunu, yaz aylarında ise sütün, ağzının altında küçük bir delik dışında kapalı olan, uzun bir kaba konulmasını ve sütün ekşitmesi için biraz su ilave edilmesini¹⁶⁸ en son da kuvvetlice çalkalamak gerektiğini söyler. Bu işlem sonucunda üstte yüzen katı maddenin tereyağı olduğunu belirtir. Ayrıca şöyle ekler: “*tadı ne kadar güçlüyse, tereyağı o kadar değerlidir*”. Plinius’un kış ayı için verdiği tarif muhtemelen sütün kaymağının alınmasıyla elde edilmiştir. Yaz ayı için verdiği yöntem ise bugün Türkiye’de geleneksel tereyağı yapımıyla benzerlik göstermektedir. Roma literatüründe, tereyağı referansı peynire oranla daha azdır. Bunun nedeni tıpkı sütteki gibi barbarlara özgü olduğu ideolojisidir¹⁶⁹ ancak, bu düşüncenin daha çok coğrafi unsurlardan kaynaklandığı şüphesizdir. Roma’nın kurulup genişlediği coğrafya olan Akdeniz bölgesinde zeytinin bolluğu onları daha çok zeytinyağı kullanımına yönlendirmiştir. Ayrıca, tereyağının daha çok inek sütünden elde edilmesi ve Roma’daki inek sayısının koyun ve keçiye oranla daha az olması veya pahalı olması da dikkate alınması gereken bir başka husustur.¹⁷⁰

Roma’da tereyağı kullanımının, gıdadan ziyade tıbbi (ilaç bileşeni, olarak)¹⁷¹ veya kozmetik malzeme (nemlendirici krem) olduğu yönündedir.¹⁷² Bunun kanıtları literatürde açıkça görülmektedir. Galenos tereyağı için: “*Vücudun bir kısmına sürüp ovarsanız, cildin zeytinyağında olduğu gibi yağlı olduğunu göreceksiniz. Onunla ölü bir hayvanın derisini ovduğunuzda da aynı*

¹⁶¹ Detaylı bilgi için bkz. Cato, *Agr.*, 1966.

¹⁶² Thurmond, 2006: 192.

¹⁶³ Ayrıca, “*buturum*” olarak da adlandırılmaktadır. *OLD.*, 2012: 268.; Dalby, 2003: 65.

¹⁶⁴ Plinius, *HN.*, XXVIII/XXXV: 92-93.

¹⁶⁵ Plinius, 1967b, *HN.*, XI/XCVI: 582-583.

¹⁶⁶ Plinius, *HN.*, XXVIII/XXXV: 92-95.

¹⁶⁷ Galenus, *De Alimentorum Facultatibus*, III: 124.

¹⁶⁸ Latince metinde, “... *additur paululum aquae ut acescat.*” Ekşitmek için su kullanılması yönünde talimat verilse de çevirmen, suyu sirke olarak okumamız gerektiği yönde bir not eklemiştir. Bkz. Plinius, *HN.*, XXVIII/XXXV: 94-95.

¹⁶⁹ Alcock, 2006: 83.

¹⁷⁰ Thurmond, 2006: 191.; Alcock, 2000: 33.; Alcock, 2006: 82-83.

¹⁷¹ Plinius da tereyağı tıbbi kullanımları için ayrıca bkz. Plinius, 1967b, *HN.*, VIII/XXVIII.

¹⁷² Thurmond, 2006: 191.; Curtis, 2008: 385.; Alcock, 2006: 83.

etkiyi göreceksiniz. Ayrıca zeytinyağı olmayan pek çok soğuk bölgede insanlar kendilerini yıkamak için tereyağı kullanırlar” ifadelerini kullanmaktadır. Galeneos'un bu pasajda “yıkamak için” kullandığı ifade muhtemelen yağlamak yani nemlendirmek için olmalıdır. Plinius da aynı şekilde, zeytinyağı bulamayan barbar kavimlerinin kendilerini yağlamak için tereyağı kullandıklarını, Romalıların da bazen bebekleri yağlamak için aynını yaptıklarından bahseder.¹⁷³ Columella ise yara ve yanık tedavileri için tereyağını önerir.¹⁷⁴ Curtis, özellikle gül yağı ile birlikte, Romalıların onu çoğunlukla ilaçlarda yumuşatıcı, sıkılaştırıcı ve temizleyici olarak kullandıklarını belirtir.¹⁷⁵

Diğer bir süt ürünü olan *melca*, daha çok ekşi veya kesilmiş süt olarak bilinmektedir. Hatta bazı modern klasikçiler tarafından muhtemelen bir tür yoğurt olabileceği yönünde yaklaşımlar da mevcuttur.¹⁷⁶ Antik ve modern literatürün bazılarında *oxygala* ile aynı gıda maddesi olduğuna dair bilgiler vardır. Örneğin Dalby, Latince *melca*nın klasik Yunanca *gala sympaktone* eşdeğer gibi görüldüğünden ve Anthimus'un, *melca*yı Yunanca *oxygala* ile bir tuttuğunu söyler. Ayrıca, klasik Yunanca *oxygalan*ın yoğurt ya da ona benzer bir şey olduğundan, Anthimus'tan yaptığı başka bir alıntıyla bal ya da yağ ile karıştırılıp tüketildiği takdirde sindiriminin taze süttten daha kolay olduğundan bahsetmektedir.¹⁷⁷ Thurmond, *oxygalay*ı kelimenin tam anlamıyla ekşi süt olarak tanımlamaktadır.¹⁷⁸ Déry de ikisinin aynı anlama geldiğini iddia eder.¹⁷⁹ Güveloğlu ise onu, Antik Çağ besin maddeleri arasında yoğurda en yakın süt ürünü olarak ele alırken, Latince karşılığı olarak *colostrum*u vermiştir.¹⁸⁰

Plinius, taze süütün içerisine ekşi süt (sütü ekşitmek için) ekleyerek *oxygala* elde edilebileceğinden bahseder. Bu ürünün mideye oldukça faydalı olduğunu belirtir.¹⁸¹ Plinius aynı kitabın bir üst bölümünde (XXXV.) tereyağı yapımını anlatırken *oxygalaya* da değinmiştir. Süütün çalkalanması sonucu üstte yüzen katı maddelerin tereyağı olduğunu belirtip, altta kalan kaymağı alınmış süte tuz eklenip kaynatıldığında *oxygala* elde edileceğini söyler.¹⁸² Bu noktada yine bir çelişki mevcuttur. Columella'nın¹⁸³ eserinde, daha ayrıntılı başka bir tarif yer almakta olup şu şekildedir:

“Yeni bir kap alın ve tabanına yakın bir delik açın; sonra küçük bir çubukla açtığınız deliği kapatın ve kabı mümkün olan en taze koyun sütüyle doldurun ve şu küçük demetleri ekleyin; taze çeşniler, mercanköşk, nane, soğan ve kişniş. Bu bitkileri süütün içine daldırın ki

¹⁷³ Plinius, 1967b, *HN.*, XI/XCVI: 582-583.; Déry, 2000: 123.

¹⁷⁴ Columella, *DRR.*, VII/XII: 158-161.

¹⁷⁵ Curtis, 2001: 400.

¹⁷⁶ *OLD.*, 2012: 1202.; Dalby, 2003: 218.; Alcock, 2000: 83.

¹⁷⁷ Dalby, 2003: 218.

¹⁷⁸ Thurmond, 2006: 192.

¹⁷⁹ Déry, 2000: 120.

¹⁸⁰ Güveloğlu, 2019: 101.

¹⁸¹ Alcock, 2000: 32.; Plinius, *HN.*, XXVIII/XXXVI: 94-95.

¹⁸² Plinius, *HN.*, XXVIII/XXXV: 94-95.

¹⁸³ *OLD*'de, “*oxygala*” tanımlaması, taze çeşniler ile karıştırılmış ekşi süt olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlama Columella'nın tarifıyla örtüşmektedir. *OLD*, 2012: 1408.

bağlandıkları ipler su altında kalmasın. Beşinci günden sonra, deliği kapattığınız küçük çubuğu çıkarın ve peynir altı suyunu boşaltın; daha sonra süt akmaya başladığında, aynı çubukla kapatın ve üç günlük bir aradan sonra peynir altı suyunu yukarıda anlatıldığı şekilde boşaltın ve çeşni demetlerini çıkarıp atın; daha sonra biraz kuru kekik ve kuru mercanköşkü sütün üzerine ufalayın ve uygun olduğunu düşündüğünüz kadar küçük kesilmiş pırasa doğrayıp ekleyin. Daha sonra, iki günlük bir aradan sonra tekrar peynir altı suyunu boşaltın ve deliği kapatın ve yeteri kadar dövülmüş tuz ekleyin ve hepsini karıştırın. Ardından kapağını kapatın ve tüketeyeceğiniz zamana kadar açmayın.”¹⁸⁴

Melcaya dönecek olursak, mevcut Roma literatürünü incelediğimizde sadece Apicius'un *De Re Coquinaria* adlı eserinde bahsedilmiştir.¹⁸⁵ Apicius, kaynayan sirke içeren kavanozlara süt dökülüp, ardından ılık bir yerde, gece boyunca fermente olması için bırakılmasını¹⁸⁶ ve fermente olan ürünün biber, yağ, kişniş ve *liquamen* ya da tuz ile birlikte servis edilmesi gerektiğinden bahseder.¹⁸⁷ *Oxygala* ve *melcanın* tanımlaması konusunda modern klasikçiler arasında fikir birliğinin olmadığı görülür. Muhtemelen bunun nedeni Romalı yazarların eserlerinde verilen farklı tariflerdir. Verilen tariflere baktığımızda her iki ürün de ne tam anlamıyla bir peynir ne de bir yoğurttur, muhtemelen daha çok ekşi bir kremayı andırmaktadır.

Son olarak, Latince literatürde süt ürünü olarak adı geçen madde *schiston*dur. Kullanım alanı daha çok tıbbi olduğundan bahsedilir. Plinius bu ürünü kast ederek, hekimlerin süt türüne yeni bir tanesini daha eklediklerini ve kelimenin tam karşılığının *bölünmüş/kesilmiş süt* olduğunu söyler.¹⁸⁸ Daha sonra onun yapılışıyla ilgili bilgi verir. Onun talimatlarına göre, süt (özellikle keçi sütü) yeni bir toprak kaptaki kaynatılırken içerisine biraz bal şarabı eklenmeli, daha sonra incir dalıyla karıştırılmalı, kaynayanca taşmasını önlemek için, gümüş bir *cyathus*¹⁸⁹ üzerinde içine soğuk su indirilmeli ve soğuduktan sonra peynir altı suyundan ayrılmalıdır. Bu talimatlar izlendiğinde *schiston* elde edilecektir.¹⁹⁰ Muhtemelen verilen talimat sonucu elde edilen ürün, ayrılmış bir süt olmasından dolayı ona *bölünmüş süt* anlamına gelen bir isim verilmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi incir dalı Roma'da bitkisel bir peynir mayası olarak kullanılmaktadır. Hatta Columella'nın bu yönde net bir açıklaması bulunmaktadır.¹⁹¹ Thurmond da bundan dolayı *schistonun* teknik olarak bir peynir olduğunu belirtmektedir. Kanaatimiz de bu yönde olmakla birlikte Plinius'un bu ürünün içilmesinden

¹⁸⁴ Bu ve diğer bir alternatif tarif için bkz. Columella, *DRR.*, XII/VIII: 202-205.

¹⁸⁵ Alcock, 2000: 32.

¹⁸⁶ Thurmond, 2006: 193.

¹⁸⁷ “*Melca: lac acidum, piper et liquamen, mel, sale, oleo et coriandro*”. Apici Caeli, *De Re Coquinaria Libri Decem*, Theophil Christian Schuch (ed.) VII, n. 308: 152.; Apicius, *Cookery and Dining in Imperial Rome*, Joseph Vehling (trans.), VII/ XIII, n. 303:174.

¹⁸⁸ Thurmond, 2006: 193.; Plinius, *HN.*, XXVIII/XXXIII: 88-91.

¹⁸⁹ Şarabı karıştırma kabından (krater) içme kabına aktarmak için kullanılan küçük bir kepçe. Ölçü olarak hem kuru hem de sıvı (özellikle şarap için), *sextariusun* on ikide biri.

¹⁹⁰ Plinius, *HN.*, XXVIII/XXXIII: 88-91.

¹⁹¹ Columella incir dalı özünü hem peynir mayası olarak hem de peyniri çeşnilendirmek için sütün incir dalı ile karıştırılmasından bahsetmektedir. Columella, *DRR.*, VII/VIII: 284-289.

bahsetmesi¹⁹² peynirden ziyade süt olduğunu ancak ayran gibi daha yoğun bir içecek olduğunu gösterir. Muhtemelen kesilmiş (pıhtılaşmış) bir süt ürünüdür.

Sonuç

Roma'nın ilk yerleşimcileri hayvancılıkla uğraşan halklar olmasından dolayı süt ve süt ürünlerinin üretiminde uzmanlaşmış kişiler olduğu ve bolca tükettikleri varsayımıyla yapılan bu araştırma bunun doğru olduğunu kanıtlamıştır. Lakin bu durumun zamanla değiştiği görülmüştür. Bu değişimin sebebi Roma'nın kurulup genişlediği mekânın coğrafi unsurları olduğu anlaşılmıştır. Özellikle sıcak Akdeniz iklimi düşünüldüğünde sütün saklanması için uygun teknolojinin olmaması, günler hatta saatler içinde bozulmuş olması en büyük nedenlerden biri olmalıdır. Romanın genişlemesiyle birlikte büyük kentlerin kurulması ve hayvan sürülerinin kentlerin dışında bırakılması bir başka neden olarak görülmektedir. Bu bağlamda, büyüyen ve gelişen Roma'da süt tüketimi pratik olmamasından dolayı zamanla, topraklarını işlemek yerine hayvanlarıyla yaşayan barbarlar veya göçebe halklar ile ilişkilendirmiştir. Yine aynı şekilde Roma zihniyetinde doğal olanı işlemek veya geliştirmek uygar olmakla ilişkilendirildiğinden dolayı süt tüketiminin nadir olduğu kanısındayız. Tüm çıkarımlara rağmen süttten en fazla bahseden Galenus, Celsus, Varro, Columella ve Plinius'un görüşü, sütün tüm sınıflar arasında en değerlilerinden biri olduğudur. Nitekim bu yazarların daha çok kırsal yaşamla ilgili konuları ele almış olmaları süt tüketiminin kırsal hayatla ilişkili olduğunu göstermiştir. Bazı modern klasikçiler Apicius'un tariflerinde sütün yer almasını bu düşünceyi çürüttüğünü söylese de onun tariflerinde sütün işlenerek tüketilmesi bu görüşü değiştirmedeği kanaatindeyiz. Zira Romalıların günlük diyetleriyle ilgili en önemli veri sağlayan Latince literatürdeki öğünlerin menü listelerinde sütün yer almadığı görülmüştür. Süte dair bu türden bir kayıt olmamasına rağmen peynirin bu menülerde yer alıyor olması kanaatimizce bunu destekler niteliktedir. Çalışmamızın sınırları içinde kalan literatürde süt daha çok tıbbi, kozmetik ve yemek bileşeni olarak kullanıldığını gösteren referanslar yer almaktadır. Bu bağlamda süt içimi ya kayıt altına alınamayacak kadar sıradandır ya da içimi nadir olmuş olmalıdır. Eğer durum bahsedilmeyecek kadar sıradansa eklemek gibi neredeyse her öğünde tüketilen gıda maddesinin veri sağlayan öğün listelerinde yer almaması gerekirdi. Dolayısıyla Roma yetişkin nüfus arasında (özellikle kentli) süt içiminin gerek coğrafi faktörler gerekse ideolojik düşünmeden sebep yaygın olmadığı kanısındayız.

Romalıların süt elde ettiği hayvanlara baktığımızda büyük çeşitlilik ile karşılaşılacaktır. Bunlar, koyun, keçi, inek, tavşan, eşek, geyik, domuz, köpek, kedi ve devedir. Bunlar içerisinde sütü en çok tercih edilen hatta bu amaç için yetiştirilenin keçiler olduğu ondan sonra koyun ve ineklerin geldiği görülür. Buna ek olarak, domuz, kedi ve köpek gibi hayvanların sütleri hoş olmayan tatlar olarak nitelendirilmiştir. Eşek sütünün ise genellikle kozmetik amaçla kullanıldığına dair kanıtlar yer almaktadır. Keçilerin büyüklüklerine oranla diğer hayvanlardan daha fazla süt veriyor olması onun bu amaç için

¹⁹² Plinius, onu içmenin en etkili yolunun sabit aralıklarla günde beş *heminae* (1 *hemina* = yak. 296 ml) olarak tavsiye etmektedir. Bkz. Plinius, *HN.*, XXVIII/XXXIII: 88-91.

yetiştirmeye yönlendirmiş olmalıdır. Latince literatürde dikkat çeken bir başka husus sütlerin ve süt ürünlerinin sağlıklı, besleyici, yağlı, sulu, iyi salgı üreten ve müshil etkiye sahip olarak sınıflandırmalarıdır. Lakin yazarlar arasında bu konuda fikir birliğinin olmadığı görülür.

Antik Roma'da bilinen ve dolayısıyla üretilen süt ürünleri, peynir (*caseus*), *colostrum*, tereyağı (Lat. *butyrum*), *melca*, *oxygala* ve *schistondur*. Bu ürünlerden en tercih edileni ve hatta literatürde en fazla referans olan peynir olmuştur. Başta Columella olmak üzere Romalı tarım yazarları peynir üretiminin her aşamasını detaylı olarak ele almışlardır. En basit haliyle bu süreç, sütün ısıtılması, mayalanması ve peynir altı suyunun boşaltıldığı, üç aşmaktan oluşmaktadır. Bunlara ek olarak peynirin uzun süre saklanabilmesi için tuzlama, salamura veya kurutulduğu ayrı bir aşama yer almaktadır. Ekstra bir süreç ise kişinin damak zevkine bağlı olarak peynire tat vermek için yapılan çeşnilendirme ve tütüleme dikkat çeker. Bugün bile Romalıların torunları olan İtalyanların favori lezzetlerinden biri de tütülenmiş peynirler olması Roma damak zevkinin devamıdır denilebilir. Peynir üretimiyle ilgili dikkat çeken başka bir konu ise bugün Türkiye'de geleneksel peynir üretimiyle benzerlik göstermesidir. Örneğin Roma'da peynir mayası olarak kullanılan sirke, incir ağacı özünü (lateks) ve hayvan midesi, Türkiye'de bir zamanlar kullanılmış ve hatta bazıları kullanılmaya devam etmektedir.

Peynir üretimi konusunda dikkat çeken bir diğer husus ise çobanların süreçte başat bir rol oynamasıdır. Latince eserlerin bazılarında bu durum açıkça belirtilirken bazılarının da dolaylı olarak ele alınmış olup her durumda metinlerde çoban ve peynir sözcükleri yan yana yer almıştır. Dolayısıyla Antik Roma'da peynir üretimi daha çok geleneksel yöntemlerle küçük ölçekli olduğu yorumu yapılabilir. Lakin Roma'da peynirin hem ulusal hem de uluslararası ticari bir ürün olduğunu gösteren veriler de bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili önemli kanıtlardan biri metinlerde adı geçen peynir türleridir. Buna örnek olarak, Galenos'un memleketi Bergama (*Pergamum*)'dan gelen *bathysikos* ve Plinius'un bahsettiği Galya'dan gelen şifalı otlarla yapılmış, tütülenmiş keçi peyniri verilebilir. Kaynaklarda en çok adı geçen ve Romalıların takdir ettiği peynirler ise Toskana ve Liguria sınırlarından Luna (*caseus Lunensis*), Caedician Ovası'ndan gelen Vestinus (*caseus Vestinus*) ve Velabrum'un tütülenmiş peyniridir (*caseue fumosus*). Roma beslenmesinde en önemli süt ürünü olan peynir günün tüm öğünlerinde bazen tek başına bir ana yemek veya bir yemek bileşeni olarak yerini almıştır. Romanın tüm sosyal sınıfları hatta imparatorlar tarafından tüketildiği görülür. Bu ürünün uzun süre saklanabiliyor olması ve taşımadaki kolaylığından dolayı, asker, denizci ve seyahat edenlerin kurtarıcısı olmuş olmalıdır. Antik dönem koşullarında uzun süre saklanabiliyor olması onu değerli kılan asıl özelliğidir denilebilir.

Diğer süt ürünleri arasında en fazla referans, tereyağına aittir. Roma'da tereyağı üretim süreci, tıpkı peynirde olduğu gibi Türkiye'deki geleneksel yöntemlerle benzerlik göstermektedir. Romalılar tereyağını beslenmeden ziyade tıbbi ve kozmetik amaçlar için kullanmışlardır. Bunun nedeni tıpkı sütteki gibi barbarlara özgü olduğu ideolojisidir. Bu düşüncenin asıl sebebi coğrafi unsurlar olduğu şüphesizdir. Roma'nın kurulup genişlediği coğrafya olan Akdeniz bölgesinde zeytinin bolluğu, onları daha çok zeytinyağı kullanımına teşvik etmiştir. Ayrıca, tereyağının daha çok inek sütünden elde edilmesi ve

Roma'daki inek sayısının koyun ve keçiye oranla daha az olması veya pahalı olması da dikkate alınması gereken bir başka husustur. Bu bağlamda coğrafi faktörler, halkların ideolojilerini ve beslenmesini şekillendiren unsurların en başında yer aldığı söylenebilir. Diğer süt ürünleri ile ilgili referanslar olsa da tanımlanmalarında dahi çelişki olduğu görülür. Birinci yüzyılda yaşamış Plinius'un *schiston* için, "Hekimler, süt ürünlerine bir yenisini daha ekledirler." ifadesi, bu ürünün yeni olduğunu ve tıbbi olarak kullanıldığını dolayısıyla nadir tüketildiğini gösterir. Kısaca Romalılar süt ve süt ürünlerini bolca tüketmişlerdir ancak hem coğrafi hem de beşerî unsurlar tüketim şeklini ve sıklığını etkilemiştir denilebilir. Pek çok sebepten, süt ürünleri arasında en çok tercih ve takdir edileni peynir olmuştur. Bu yüzden edebi kaynaklarda bu ürüne geniş bir yer ayrılmıştır. Bir zamanlar Roma hakimiyetinde yaşayan ulusların modern dillerindeki peynir kelimesi, Latince *caseus* (peynir) veya Romalıların peynir süzmek ve şekillendirmek için kullandıkları araçların Latince adlarından (*formae*) miras kalması Roma'nın bugün hâlâ etkisini devam ettirdiğini bir kez daha kanıtlar niteliktedir.

Kaynakça

- ABUAGLA A. C., 2017. *Antik Kaynaklar Işığında Megalesia Festivali. Phaselis*, III/27, 271-279.
- ADKINS, L. - ADKINS, R. A., 2004. *Handbook to Life in Ancient Rome*, Facts on File Published, New York.
- ALBALA, K., 2000. "Milk: Nutritious and Dangerous", içinde *Milk: Beyond the Dairy : Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery*, Harlen Walker (ed.), Prospect Book, Oxford.
- ALCOCK, J. P., 2006. *Food in The Ancient World*, Greenwood Press, Westport.
- ALCOCK, J. P., 2000. Milk and its Products in Ancient Rome, H. Walker (Ed), *Oxford Symposium Food & Cookery: Milk: Beyond the Dairy* içinde (ss. 31-38). Prospect Books, London.
- ALOVA, E., 2013. *Latince Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- APICI, C., 1867. *De Re Coquinaria Libri Decem*, Theophil Christian Schuch (ed.), Caroli Winter, Heidelbergae.
- APICII, 1922. *Librorum X Qui Dicuntur De Re Coquinaria, Quae Extant*, C. Giarratano et Fr. Vollmer (eds.), Tevbner.
- APCII, 1969. *Decem Libri Cui Dicuntur De Re Coquinaria at Excerpta A Vinidario Conscripta*, Mary Ella Milham (ed.), Teubner, Leipzig.
- APICIUS, 1709. *Apicii Coelii De Opsoniis Et Condimentis, Sive Arte Coquinaria*, Martin Lister, Theodoor Jansson ab Almelveen, Gabriel Hummelberger, Kaspar von Barth (eds.), Amstelodami: Apud Janssonio-Waesbergios.
- APICIUS, 1958. *The Roman Cookery Book*, Barbara Flower and Elisabeth Rosenbaum (trans.), Peter Nevil Limited, London.
- APICUS, 1977. *Cookery and Dining in Imperial Rome*, Joseph Vehling (ed. and trans.), Dover Publications, Inc., New York.

- APULEIUS, 2017. *Metamorphoses: Başkalaşımalar (Altın Eşek)*, Çiğdem Dürüşken (çev.), Alfa Yayınları, İstanbul.
- BOBER, P. P., 2014. *Antikçağ ve Ortaçağda Sanat, Kültür ve Mutfak*, Ülkü Tansel (çev.), Kitap Yayınevi Yayınları, İstanbul.
- CATO, 1966. *On Farming (De Agricultura)*, Ernest Brehaut (trans.), Octagon Books Published, New York.
- CATO, M. P. 2010. *On Farming (De Re Agricultura)*, Andrew Dalby, (trans.). Exeter, Prospect Books (ebook).
- CELSUS, 1971. *De Medicina*, Vol. I, II/XX, Walter George Spencer (trans.), Harvard University Press (The Loeb Classical Library), London.
- CIVITELLO, L., 2008. *Cuisine and Culture: A History of Food and People*, John Wiley & Sons, Toronto.
- CIVITELLO, L., 2019. *Mutfak & Kültür: İnsanın Beslenme Tarihi*, (Z. Nilüfer Nahya ve Saim Örnek, Çev.), Bilim Sanat Yayınları, Ankara.
- COLUMELLA, 1954. *On Agriculture (De Re Rustica)*, H. Boyd Ash (ed.), Vol. II, Harvard University Press (The Loeb Classical Library), London.
- COLUMELLA, 1954. *On Agriculture (De Res Rustica)*, Vol. I, Harrison Boyd Ash (trans.), Harvard University Press, London.
- COLUMELLA, 1963. *On Agriculture (De Re Rustica)*, E. S. Forster and Edward H. Heffner (eds. and trans.), Vol. III, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London.
- COOLEY, A. E. - COOLEY, M. G. L., 2014. *Pompeii and Herculaneum: A Sourcebook*, Routledge Published, London.
- CURTIS, R. I, 2008. "Food Processing and Preparation", içinde *Engineering and Technology in The Classical World*, John Peter Oleson (ed.), Oxford University Press, Inc., New York.
- CURTIS, R. I., 2001. *Ancient Food Technology*, Brill, Leiden.
- ÇAKMAKÇI, S. – CANTÜRK, A. – ÇAKIR, Y., 2017. "Peynir Üretimi İçin Sütü Pıhtılaştırılan Enzimlere Genel Bir Bakış ve Güncel Gelişmeler", *Akademik Gıda*, 15(4), 396-408.
- DALBY, A. - GRAINGER, S., 2001. *Antikçağ Yemekleri ve Yemek Kültürü*, Betül Avunç (çev.), Homer Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- DALBY, A. - GRAINGER, S., 2012. *The Classical Cookbook*, The British Museum Press.
- DALBY, A., 2003. *Food in the Ancient World from A to Z*, London: Routledge.
- DALBY, A., 2009. *Cheese: A Global History*, Reaktion Books Published, London.
- DALBY, A., 2016. "Ancient Civilizations", içinde *The Oxford Companion to Cheese*, Catherine Donnelly (ed.), Oxford University Press, 25-27.

- DAOUD, A., 2016. "Egypt", içinde *The Oxford Companion to Cheese*, Catherine Donnelly (ed.), Oxford University Press, ss. 247-249.
- DE MOOR, J., 2000. "Farmhouse Gouda: A Dutch Family Business", içinde *Milk: Beyond the Dairy: Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery*, Harlen Walker (ed.), Prospect Book Published, England, 2000.
- DE VAAN, M., 2008. *Etymological Dictionary of Latin and The Other Italic Languages*, Brill, Leiden.
- DEMİRCİOĞLU, H., 2011. *Roma Tarihi*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara.
- DÉRY, C. A., 2000. "Milk and Dairy Products in the Roman Period", içinde *Milk: Beyond the Dairy: Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery*, Harlen Walker (ed.), Prospect Book Published, Oxford.
- DONAHUE, J. F., 2015. *Food and Drink in Antiquity*, Bloomsbury Published, London.
- DONNELLY, C. (ed.), 2016. *The Oxford Companion to Cheese*, Oxford University Press, London.
- ETIENNE, 1922. Robert, *Pompeii: The Day a City Died*, Harry N. Abrams Inc. Publishing.
- FAAS, P., 2003. *Around The Roman Table of the Romans: Food and Feasting in Ancient Rome*, Palgrave Macmillan Published, New York.
- FAULKER, N., 2015. *Roma: Kartalların İmparatorluğu*, Çağdaş Sümer (çev.), Yordam Kitap Yayınları.
- FRIER, B. W. - KEHOE, D. S., 2007. "Law and Economic Institutions", içinde *The Cambridge Economic History of The Greco-Roman World*, Walter Scheidel, Ian Morris, Richard Saller (eds.), Cambridge University Press, NewYork, 113-143.
- GALENUS, 2000. *On Food and Diet (De Alimentorum Facultatibus)*, I, Mark Grant (trans.), Routledge Published, London,
- GALENUS, *On the Properties of Foodstuffs (De Alimentorum Facultatibus)*, III, Owen Powell, John Wilkins (eds. and trans.), Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- GARNSEY, P. - SALLER, R. - GOODMAN, M., 2015. *The Roman Empire; Economy, Society and Culture*, University of California Press, California.
- GIACOSA, I. G., 1992. *A Taste Of Ancient Rome*, (Anna Herklotz Trans.), The University of Chicago Press, London.
- GLARE, P. G. W. (Ed.), 2012. *Oxford Latin Dictionary*, Oxford University Press.
- GRAINGER, S., 2006. *Cooking Apicius: Roman Recipes for Today*, Prospect Books, London.
- GRANT, M., 2015. *Roman Cookery Ancient Recipes For Modern Kitchens*, Serif Books, London.
- GRANT, M., 2015. *Roman Cookery: Ancient Recipes for Modern Kitchens*, Gutenberg Press Ltd., Malta.

- GÜVELOĞLU, A., 2019. *Antik Çağ Mutfak Sözlüğü*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- HADZSITS, G. D., 1930. “The Dates of the Megalesia”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 61, 165.
- HOMEROS, 2020. *Odyseia (IX/245-250)*, Azra Erhat ve A. Kadir (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- HORATIUS, 1942. *Saturae, Satires, Epistles, Ars Poetica, II/IV*, H. Rushton Fairclough (Ed.), Harvard University Press, Cambridge.
- IUVENALIS, 2006. *Yergiler (Saturae), IV/468*, Çiğdem Dürüşken-Alova (çev.), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- JAEGER, M., 2015. “Why Is There No Cheese in Horace’s Satires? and Related Questions for Vergil and Varro”, *American Journal of Philology*, 136:63–90.
- KURLANSKY, M., 2018. *Milk-A 10,000- Year Food Fracas*, Bloomsbury Published, London.
- MANIATIS, G. C., 2014. *The Byzantine Cheesemaking Industry, Byzantion*, Vol. 84, 258.
- MARTIALIS, 1919. *Epigrams*, Vol. I-II. (Walter C. A. Ker Trans.), Harvard University Press, Cambridge.
- MARTIALIS, 1920. *Epigrams*, Walter C. A. Ker (trans.) Vol. II, XIII/XXXVIII, Putnam Published, London: Heinemann; New York.
- OTTER, D., 2016. “Etymology”, içinde *The Oxford Companion to Cheese*, Catherine Donnelly (ed.), Oxford University Press, Oxford, 255-256.
- OVIDIUS, 1892. *Fasti III., IV*, University Correspondence College Press, London.
- PLINIUS, G. S., 2017. *Doğa Tarihi (I. ve II. Kitap)*, İnanç Pastırmacı (çev.), Say Yayınları, İstanbul.
- PLINIUS, 1963. *Natural History (Historia Naturalis)*, W. H. S. Jones (trans.), The Loeb Classical Library, Vol. VIII, Harvard University Press, Cambridge.
- PLINIUS, 1967a. *Natural History (Historia Naturalis)*, Vol. I, H. Rackham (trans.), Harvard University Press, Cambridge.
- PLINIUS, 1967b., *Natural History (Historia Naturalis)*, Vol. III, H. Rackham (trans.). Harvard University Press, Cambridge.
- RAZIONALE, V., 2016. “Luna Cheese”, içinde *The Oxford Companion to Cheese*, Catherine Donnelly (ed.), Oxford University Press, Oxford, 446-447.
- SCHEIDEL, W. – MORRIS, I. - SALLER R. (eds.), 2008. *The Cambridge Economic History of The Greco-Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge.
- SOLOMON, J. ve SOLOMON, J., 1950. *Ancient Roman Feasts and Recipes Adapted for Modern Cooking*, E. A. Seeman Publishing, Florida.

- SUETONIUS, 2017. *On İki Caesar'ın Yaşam Öyküsü*, (Güngör Varınlıoğlu Çev.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- TANİLLİ, S., 2009. *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası: İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- TEKİN, O., 2014. *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- THURMOND, D. L., 2006. *A Handbook of Food Processing in Classical Rome*, Brill Published, Leiden, 2006.
- VARRO, 1912. *On Farming (Rerum Rusticarum)*, Vol. II, Lloyd Storr-Best (trans.), G. Bell and Sons, LTD. Published, London.
- VARRO, 1938. *On The Latin Language (De Lingua Latina)*, Roland G. Kent (trans.), V-VI, Harvard University Press, London.
- VARRO, M. T., 1912. *On Farming (Rerum Rusticarum)*, (Lloyd Storr-Best Trans.), G. Bell and Sons, London.
- VARRO, 2021. *Ziraat İşleri (Res Rusticae)*, A. Doğucan Hanegelioglu, (çev.), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- VERGILIUS, P. M., 2015. *Çiftçilik Sanatı (Georgica)*, Çiğdem Dürüşken (çev.), Alfa Yayınları, 2015, İstanbul.
- VERGILIUS, 1960. *Aeneid (VII-XII), The Minor Poems*, H. Rushton Fairclough (trans.), Harvard University Press, London.
- VON REDEN, S., 2007. "Classical Greece: Consumption", içinde *The Cambridge Economic History of The Greco-Roman World*, Walter Scheidel, Ian Morris, Richard Saller (eds.), Cambridge University Press, New York, 2007.
- WILKINS, J. M. - HILL, S. (eds.), 2006. *Food in The Ancient World*, Blackwell Publishing, London.

412

OANNES

5 (2)

GÖBEKLİTEPE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: “KUTSAL ALAN”,
“HİYEROGLİF”, “ŞÖLEN”, “İŞBİRLİĞİ” VE DİĞERLERİ
AN ASSESSMENT ON GÖBEKLİTEPE: “SACRED AREA”, “HIEROGLYPH”,
“FEAST”, “COLLABORATION” AND OTHERS

Deniz Serhad SEZER

Doktorant, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı /Türkiye
Ph.D. Candidate, Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences, Department of History /Türkiye
sezerdenizserhad@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4487-950X

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 13.02.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 02.06.2023
Yayın Tarihi – Publication Date : 29.09.2023
Sayfalar-Pages : 413 – 450

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1250759>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: SEZER, D. S., “Göbeklitepe Üzerine Bir Değerlendirme: “Kutsal Alan”, “Hiyeroglif”, “Şölen”, “İşbirliği” ve Diğerleri”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 413 - 450.

GÖBEKLİTEPE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: “KUTSAL ALAN”,
“HİYEROGLİF”, “ŞÖLEN”, “İŞBİRLİĞİ” VE DİĞERLERİ
AN ASSESSMENT ON GÖBEKLİTEPE: “SACRED AREA”,
“HIEROGLYPH”, “FEAST”, “COLLABORATION” AND OTHERS

Deniz Serhad SEZER

Öz

Türkiye'nin güneydoğusunda, Şanlıurfa'nın 15 km kuzeydoğusunda bulunan Göbekli Tepe, konum olarak avcı-toplayıcılıktan tarıma geçiş sürecinin yaşandığı bölgenin tam ortasında kalır. Bu alan, çakmaktaşı işleyicileri ve silah imal edenler tarafından inşa edilmiş ve radyo karbon analizleri neticesinde de en az 1400 yıllık bir süre boyunca kullanıldığı tespit edilmiştir. Göbekli Tepe'nin bölgedeki büyük bir alana yayılan kültün veya ortak bir inanç anlayışının en büyük temsilcisi olduğu değerlendirilmektedir. Bu bağlamda; Dicle Vadisi'nde Batman, Hasankeyf, Suriye'nin kuzeyinde de Fırat Vadisi'nde yer alan yerleşimlerde de benzeri semboller görülmüştür. Dolayısıyla, bu durumun sadece tek bir yerleşime özgü olmadığı, benzer niteliklere sahip yapıların Neolitik Dönemin ilk aşamalarına tarihlenen birçok yerleşimde de olması nedeniyle Göbekli Tepe'yi, 120 km'lik bir alandan fazlasına yayılan bir kültürel ve sosyal ağ üzerindeki toplulukların bir araya geldiği “merkezi alan” olarak

Abstract

Göbekli Tepe, located 15 km northeast of Şanlıurfa in the South-Eastern Turkey, is located in the middle of the region where transition from hunter-gatherer economy to agriculture has been developed. This area was built by flint processors and weapon manufacturers and according to radiocarbon analyses, the site was used for a period of at least 1400 years. Göbekli Tepe is considered to be the representative of a cult or a common belief that spread over a large area in the region. In this concept, similar symbols are seen in the settlements in the Dicle Valley, in Batman and Hasankeyf, and in the Fırat Valley in the north of Syria. Therefore, Göbekli Tepe can be considered as a "central area" where communities came together within a cultural and social network that spans more than 120 km, since this situation is not unique to only one settlement, but also that structures with similar characteristics are found in several settlements dating to the early stages of the Neolithic Period. In this study; in the view of studies about Göbekli Tepe and the suggestions of scholars have been

düşünebiliriz. Bu çalışmada Göbekli Tepe'yi kapsayan araştırmalar ve bilim adamlarının görüşleri yukarıda bahsi geçen ekseninde değerlendirilmiş olup, eldeki veriler ışığında "tapınak", "toplumdaki organizasyon ve işbirliği", "semboller" gibi Göbekli Tepe'ye ilişkin çalışmalarda konu başlıkları üzerine fikirler öne sürülmüştür. Alanı keşfeden Klaus Schmidt'in konu ile ilgili tezleri ve kazı raporları yeni fikirler için çıkış noktalarını oluşturmakta ve ilerisi için düşünceleri zenginleştiren analizler sunmaktadır. Bunların yanı sıra, konuyla ilgilenen diğer arkeolog, tarihçi ve din bilimcilerin görüşleri de değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Göbekli Tepe, Tapınak, Kutsal Alan, Semboller, Klaus Schmidt.

evaluated on the aforementioned axis, and in the light of the available data, ideas on the determination of Göbekli Tepe as "temple", "organization and cooperation in society", and "symbols". The theses and excavation reports of Klaus Schmidt, who discovered the area, form the starting points for new ideas and offer highly thought-provoking analyzes for the future. Besides these, the ideas of other archaeologists, historians and theologians who are interested in the subject, were also evaluated.

Keywords: Göbekli Tepe, Temple, Sacred Area, Tokens, Klaus Schmidt.

Extended Abstract

Göbekli Tepe, located 15 km northeast of Şanlıurfa in the South-Eastern Turkey was discovered by Klaus Schmidt. Ever since Schmidt stepped into the Göbekli Tepe area, he noticed the great similarity of this place with Nevalı Çori, on which he had been researching before, and excavations began. This research process started in 1995, and the results it revealed have seriously changed what is known about the Neolithic Period.

In the region, especially in the research since 2000, Neolithic Period settlement has been determined. The common feature of settlements such as Karahantepe, Sefertepe, Hamzantepe and Taşlıtepe, which are among them, is that they all have T-shaped monumental obelisks known from Göbekli Tepe and Nevalı Çori. These settlements are contemporary, culturally similar, and spread over a wide area. However, this region is not limited to these areas. This is evidenced by the similarities of the general symbols used in a wide range of settlements in Upper Mesopotamia, such as Jerf er Ahmar, Tell Karamel, Körtik Tepe, Hallan Çemi, Çayönü, Tell Abr, Mureybet, Dja'de, Nemrik and Kermez Dere. For example, apart from the cemetery in Körtik Tepe, structures and settlements belonging to the public were created. The surface levelers found in these settlements, which were used for the production of arrows and stone vessels, were decorated with animals and symbols like those found at Göbekli Tepe.

There is no doubt that the structures in the region contain elements related to the beliefs of the period, and their functions are open to

interpretation. In other words, it is difficult to say whether worship is held in these structures that allow us to talk about a belief system. However, it can be said that these structures are places that bring together a group of people and where various activities/rituals are held. Additionally, this situation is not unique to a single settlement, but the fact that structures with similar characteristics are also found in many settlements dating to the early stages of the Neolithic Period may indicate that there may be a common belief system in a wide geographical area.

T-shaped obelisks; Different studies showing that they depict human-like beings further emphasize their importance. It is clear that their construction played an important role in the lives of the people at Göbekli Tepe with the possibility that these human-shaped T-shaped stele could represent gods, ancestors, or other similar beings. The results of the geomagnetic survey at Göbekli Tepe have shown us that, apart from the existing structures, there are at least 15 different structures and more than 200 obelisks in total. In addition, the exact resemblance of the T-shaped stones found in Göbekli Tepe to the T-shaped stones found in Nevalı Çori, and the discovery of 16 obelisks in Karahantepe force us to make comparisons with similar structures in more distant regions.

Maybe it's the ancestors, not the gods. Therefore, when the subject is assumed in this way, it is possible to move away from a belief issue in the cause-effect relationship related to the creation of the pillars and approach it for more psychological or sociological reasons. This will enable us to gain different perspectives on the subject and make more interdisciplinary evaluations.

According to the data obtained, although the materials coming out of the interior were thought to belong here, it was seen that later on, during the filling of this place, it was made with materials from the environment. These materials were left in these places as grave gifts or dead gifts. Among them are exclusive items that have never been used.

In this direction, it has been observed that the buildings are treated almost like "humans" during the burial stage. It was a common practice in the Pre-Pottery Neolithic Period to bury such structures in a manner similar to people who died after they reached the end of their useful lives. (Göbekli Tepe, Hallan Çemi, Nevalı Çori, Karahantepe, Jerf el Ahmar, Beidha, and Ain Gazal)

In addition to these views, it is necessary to look at the subject as follows: It cannot be said that the entire area is buried here. It can be thought that the existing structures have expired, and as a result, they have been buried. The people who built these, buried the structures but did not leave the area. They continued their lives by making a new one. Therefore, those who were not buried at the same time but were buried at different times.

Sometimes in the first stage, the gaps of the buildings with a large diameter were filled, and the smaller one on the same plan was placed inside. Therefore, the buildings were gradually transformed, and changes were made over time to suit the needs and conditions.

The data to be obtained with the "Stone Hills Project" (Göbekli Tepe, Karahantepe, Gürcütepe, Sayburç, Sefertepe, Çakmaktepe) covering the region will make the holistic interpretations much healthier and more efficient. In addition, it should not be forgotten that only 5-6% of Göbekli Tepe has been excavated, and each layer that will be uncovered has the potential to show or teach new things to a large extent.

Giriş

Türkiye'nin güneydoğusunda, Şanlıurfa kentinin 15 km kuzeydoğusunda yer alan Göbekli Tepe, Germuş Dağ silsilesinde bulunan en yüksek noktadaki alan üzerine inşa edilmiştir. Son Buzul Çağının ardından, avcı-toplayıcılar tarafından meydana getirilen bu anıtsal yapılar, Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönemde kullanılmıştır.¹ Arkeologlar, uzun bir süre Neolitik Dönemi, Güneybatı Asya'daki toplulukların tarımın yapıldığı ve hayvancılığa başladıkları dönem şeklinde kabul etmişlerdir. Göbekli Tepe ise, konum olarak avcı-toplayıcılıktan tarıma geçiş sürecinin yaşandığı bölgenin merkezinde kalır. Bu alan, insanlık için avlanma ve toplanma organizasyonu açısından seviye olarak en yüksek noktayı işaret eder. Kronolojik olarak bakılırsa avcılık ve toplayıcılıktan evcilleştirme ve hiper-evcilleştirmeye geçişin başlangıcı ile eşzamanlıdır. Schmidt'e göre Göbekli Tepe 12.000-10.000 yıl öncesine tarihlenmektedir.²

"Mimari kalıntıların, Üst Paleolitikte Sibiry'a'da mamut kemiklerinden yapılan çadır ya da kulübe yapılarını bir yana bırakırsak, insanlığın en eski mimari anıtlarının olduğu döneme tarihlendiğine hiç kuşku yoktu."³

Bu alan çakmaktaşı işleyicileri ve silah imal edenler tarafından taşocağından getirilen taşlarla inşa edilmiş⁴ ve radyo karbon analizleri neticesinde de en az 1400 yıllık bir süre boyunca kullanıldığı tespit edilmiştir.⁵

1960'lı yıllarda Göbekli Tepe'nin yer aldığı bölgede İstanbul ile Chicago Üniversitelerinin ortaklaşa yürüttüğü yüzey araştırmaları Halet Çambel ile Robert Braidwood'un başkanlığında yürütülmüş ve bölgede, çok sayıda çakmaktaşı yonga ve çeşitli taş aletleri ile Neolitik Çağ buluntularına rastlanmıştır. Arazi çalışmaları bittikten sonra ise uzun bir süre geçmesine rağmen, 1980 yılında, sonuç raporları ancak yayınlanabilmiştir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları dizisinde 2589 numarası ile yayınlanan araştırma sonuçları; birkaç cilt olarak planlanmasına rağmen yayın sayısı sadece bir ciltte kalmış ve araştırma sonuçlarının yayın süreci yarım kalmıştır. İngilizce ve Türkçe olmak üzere iki dilde yapılan bu yayında, toplam yedi bölüm bulunuyordu. Bunların içerisinde; Göbekli Tepe ile ilgili olarak özellikle Peter Benedict'in makalesi dikkat çekicidir. Nevada Üniversitesinden olan Benedict, yazısında Diyarbakır, Şanlıurfa ve Siirt illerinde yüzey araştırma alanları haritalar ve çizimlerle desteklenerek

¹ Notroff vd., 2015: 52-69.

² Schmidt, 2010a: 239-256.

³ Schmidt, 2018: 108; 257.

⁴ Luckert, 2019: 56; Culotta, 2009: 784-787.

⁵ Watkins, 2014: 34-49.

açıklanıyordu. Bahsi geçen bu makale içerisinde Göbekli Tepe adı ilk kez resmi olarak yer almıştı. Günümüzde elde edilen veriler ışığında, bir yere kadar doğru tespitleri olan Benedict, sadece alanın “mezarlarla kaplı olduğu” noktasında yanlış bir tespitte bulunmuştur.

Göbekli Tepe'deki mimari kalıntılar ise K. Schmidt tarafından keşfedilmişti.⁶ Schmidt, Göbekli Tepe alanına adım attığından beri, burasının, daha önce üzerinde araştırmalar yaptığı Nevali Çori ile büyük benzerliğini fark etmişti.⁷ 1995 yılında İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Şanlıurfa Müzesi işbirliği ile, Almanya Heidelberg Üniversitesi Tarihöncesi Enstitüsünün ortak projesi kapsamında kazı çalışmaları başlamıştı. 1995'te başlayan bu araştırma süreci ve ortaya çıkarttığı sonuçlar, Neolitik Dönemle ilgili bilinenleri ciddi biçimde değiştirmiştir.⁸

Yıllar önce keşfedilen arazideki potansiyelin, zamanın mevcut şartları ile üzerinde daha derinlemesine bilimsel araştırma yapılamaması, bölge hakkında edinilecek bilgileri geciktirmiştir. Bu noktada, Schmidt'e büyük bir teşekkür borçluyuz. Arazinin bilimsel açıdan potansiyelini anladıktan sonra yaptığı girişimler sayesinde, bu tepenin, o dönemde yapılması planlanan Gaziantep-Mardin yeni karayolunun malzeme temini için “taş ocağı amacıyla kullanılması” kararını iptal ettirmiş ve belki de “dünyanın en eski taş tapınağını” görmemizi sağlamıştır.⁹

Göbekli Tepe'nin inşa edildiği dönemin özellikleri kısaca şöyle özetlenebilir:

- Son buzul çağı henüz yeni bitmiştir, ılıman iklim kendini göstermeye başlayınca yaşam için ideal iklim ve çevresel koşullar oluşmaya başlamıştır.

- İnsanlar avcı-toplayıcı olarak yaşamlarını sürdürürler. Ana hedefleri hayatta kalmaktır.

- İnsanlar kilden çanak-çömlek yapmayı henüz keşfetmemiş veya geliştirmemiştir. Gündelik hayatta taş aletler kullanılır ve metal henüz keşfedilmemiştir.

- Karmaşık bir sosyal ve toplumsal yapıdan söz edilemez. Kurumsallaşan inanç sistemleri henüz mevcut değildir.

- Yük hayvanları henüz ehlileştirilmemiş ve insanlar tekerleği henüz keşfetmiştir.

Benzer Alanlar

İlk kez 1916'da Amerikalı Antropolog J. H. Breasted tarafından Mısır Körfezi'nden kuzeye doğru uzanan, Kuzey Mezopotamya'yı takiben Dicle'nin doğusu tarafından güneydoğu Anadolu ve kuzey Suriye'yi kapsayarak batıya doğru genişleyen, “nal” şekline benzeyen bölge “Bereketli Hilal” olarak

⁶ Gebel, 2014: 5-6.

⁷ Schmidt, 1994: 239-251.

⁸ Scham, 2008: 22-27.

⁹ Collins, 2019: 50.

adlandırılmıştır.¹⁰ Bu bölgede Göbekli Tepe'nin bulunmasından öncesi ve sonrası olmak üzere, çeşitli zaman dilimlerinde, Neolitik Döneme ait çok sayıda izlerin keşfedildiği bilinmektedir.¹¹ Göbekli Tepe, Çayönü kazılarında beri Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak ve Kuzey Suriye'de bu zaman dilimine ait 14'ü geniş içerikli olmak üzere, 22 kazı yeri ile meydana gelen oluşum ile net bir uyum sergilemektedir.¹²

Bölgede, 2000'den bu yana yapılan araştırmalarda Ardahan ve Harran Üniversiteleri Arkeoloji Bölümlerinin ortak çalışmalarıyla birçok Neolitik Dönem yerleşimi tespit edildi. Bunların arasında bulunan Karahantepe, Sefertepe, Hamzantepe ve Taşlıtepe gibi yerleşimlerin benzer özelliği, hepsinde Göbekli Tepe ve Nevali Çori'de bulunan T biçimli anıtsal dikili taşların yer almasıdır.¹³ Bu yerleşimler çağdaştır, kültürleri benzerlik taşır ve geniş bir alana yayılmıştır. Ancak bu bölge, yalnızca bu alanlarla sınırlı değildir. Bu durum, yukarı Mezopotamya'da, Jerf er Ahmar, Tell Karamel, Körtik Tepe, Hallan Çemi, Çayönü, Tell Abr, Mureybet, Dja'de, Nemrik ve Kermez Dere gibi yerleşimlerde geniş bir alanda kullanılan genel sembollerin benzerlikleriyle kanıtlanmıştır. Örneğin Körtik Tepe'de bulunan mezarlık alanı dışında, halka ait olan yapılarla kompleks yerleşmeler oluşturulmuştur. Bu yerleşmelerde bulunan, okların ve taş kapların üretilmesinde yararlanılan yüzey düzleştiricileri, Göbekli Tepe'de bulunanlar gibi hayvanlar ve sembollerle süslenmiştir.¹⁴

418

OANNES
5 (2)

Mevcut araştırmaların ışığında Anadolu'nun, güney kısımlarında yer alan kurak-yarı kurak bölgelere kıyasla daha zengin ve verimli doğal çevre şartlarının, tarımsal üretim veya besin üretimine geçmeden önce sabit yerleşmeler meydana getirilmesini sağladığı bilinmektedir. Muhtemelen doğal çevre şartlarının getirdiği zenginlik, kültürel değişimi hızlandırmış, insanların yalnızca beslenmeye yönelmesi önceliğini değiştirerek yaşamsal önceliği olmayan ve "sanat" olarak tanımlayabileceğimiz işleri yapmaya olanak sağlamıştır. Bu konuda "sanat" ifadesiyle ilgili Özkaya'nın şu ifadeleri dikkate değerdir:

"Körtik Tepe'nin Hallan Çemi, Demirköy, Göbekli Tepe ve Çayönü gibi bölgenin yerleşimleriyle olan ilişkileri, başta bezemeli ve bezemesiz işlenmiş taş kaplar olmak üzere, sürmetaş ve yontmataş eserlerinde kavranabilmekle beraber, figürlü taş objeler gibi bazı özel bulgularda baş gösteren farklılıkları, Körtik Tepe'nin daha gelişkin bir kültürün temsilcisi olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, Hallan Çemi ile birlikte Anadolu'da yerleşik düzene geçişin olasılıkla en erken evresinde yer alan Körtik Tepe, yerleşme ve barınma sorunlarını çözmüş, sosyal hiyerarşilerini oluşturmuş, dinsel inanış biçimlerinin yönlendiriciliğinde ölü gömme gibi bazı geleneksel uygulama biçimleri geliştirmiş ve özel

¹⁰ James Henry Breasted: <https://www.britannica.com/biography/James-Henry-Breasted> Erişim Tarihi: 20.03.2023.

¹¹ Bar-Yosef, 1986: 157-162; Braidwood-Braidwood, 1982; Braidwood vd., 1981; Çambel, 1981: 531-553; Esin, 1998: 95-103; Esin-Harmanakaya, 1999: 115-132; Özdoğan-Özdoğan, 1989: 65-74; Rollefson, 1998: 43-58; Stordeur, 2000: 1-4.

¹² Özdoğan, 2015: 38-51; Peters vd., 2014: 3065-3068.

¹³ Çelik, 2015b: 90-97; Çelik, 2014: 9-24; Dietrich vd., 2012a: 62-77.

¹⁴ Dietrich vd., 2012a: 62-77.

üretim alanlarında estetik değerler yaratmış bir topluluğun ve ünik kültürün temsilciliğini yapmaktadır.”¹⁵

Yine bu doğrultuda, Körtik Tepe kazılarında ortaya çıkarılan ve sayı olarak bini aşkın, her biri kendine has birer ustalık eseri veya meydana getirilmiş bir sanatı yansıtan, hammaddesi uzak mesafelerden taşınmış, bezemeli olarak yapılmış taş kaplar bunun en net biçimli göstergesi olarak söylenebilir.¹⁶

“Kutsal Alan”

Göbekli kelimesinin, tepe ile bir araya getirilmesi sonucunda, düz biçimdeki kireçtaşından oluşan platoda yukarı doğru çıkan bir göbeğe benzeyen ve buradaki kalıntıların, tepenin silüetini çok iyi andıran ‘Göbekli Dağ’ benzeri bir isim ortaya çıkmıştır.¹⁷ 1995 yılından itibaren bu bölgede kazılar yapan Schmidt, Göbekli Tepeyi Almanca “Bauch Berg” veya “Gebauhter Berg” olarak literatüre kazandırmıştır.¹⁸ İngilizcede ise “Belly Hill”, “Tummy Hill” veya “Abdomen Hill” olarak bilinmektedir.¹⁹ Bu alandaki çok sayıdaki insanın aktivitelerinin sonucunda biriken kalıntılar, 300 m çapında ve 15 m yüksekliğinde bir höyük oluşturmuştur.²⁰

Klaus Schmidt, Göbekli Tepe kazılarıyla ilgili şu yorumları yapmıştır:

“...Göbekli Tepe’nin, bilinen Taş Çağı yerleşmelerinden biri olmadığını açıkça ortaya koyuyordu. Atalarımız burada daha çok dinsel özelliği ön planda olan bir yer yapmışlardı. Yukarı Mezopotamya’nın bilinen ilk Neolitik yerleşmeleriyle yapılan karşılaştırmada, Göbekli Tepe’de o zamana kadar hiçbir yerden bilinmeyen, hatta Nevali Çori’de bile olmayan yoğunlukta, ritüel buluntularla karşı karşıya olduğumuzu görüyorduk. Böylece, tüm gözlemleri değerlendirerek yapılan yorum denemelerinde, Göbekli Tepe’nin bir köy yerleşmesi olmadığı kararına vardık.”²¹

“Göbekli Tepe’de çok sayıdaki buluntu ve yapıları gördükten, höyüğün dışındaki geniş kaya yüzeylerindeki izleri ve höyüğün içindeki yapı izlerini bir bütün olarak yorumladıktan sonra, buranın büyük olasılıkla Neolitik Çağ’a ait görkemli bir dağ kutsal alanı olduğu sonucuna vardık. Böylece Göbekli Tepe’de ilk araştırma kampanyası sonrasında, bölgedeki tüm insanların, uzun bir zaman diliminde çalıştıkları ve çok daha uzun zaman diliminde buradaki kült törenlerini ziyaret ettikleri, bir kült merkezi ile karşı karşıya olduğumuz kesindi.”²²

Yukarı Dicle Havzasında yer alan Gre Filla’da ise şu şekilde veriler elde edilmiştir:

“Yerleşim planında dörtgen yapıların çevrelediği oval çukur yapılar içinde ele geçen buluntular, burada günlük yaşamdan çok ritüel faaliyetlerin yürütüldüğüne işaret etmektedir. Gerek yapılarda sunak olarak

¹⁵ Özkaya-Coşkun, 2013: 1-38.

¹⁶ Özdoğan, 2015: 38-51.

¹⁷ Schmidt, 2018: 103.

¹⁸ Luckert, 2019: 56.

¹⁹ Luckert, 2019: 57.

²⁰ Watkins, 2014: 34-49.

²¹ Schmidt, 2018: 107.

²² Schmidt, 2018: 113.

tanımlanan buluntular, gerekse dolgu özellikleri, çukur yapıların çevresindeki dörtgen planlı konutlarda yaşayan insanların ortak etkinlik alanları olabileceğini göstermiştir. Çukur yapıların çatılarının ahşapla kapatılması ve girişlerinin dar taş geçişlerle sağlanması, bunların günlük yaşam için elverişli olmadığı görüşünü desteklemektedir.”²³

Buradaki benzeri yorumların Jerf el-Ahmar ve Göbekli Tepe yapıları için de yapılması mümkündür.

Watkins’in “su ve yerel yiyecek kaynaklarına olan uzaklık nedeniyle bu yerin, insanların kalıcı bir şekilde uzun vadeli yaşayabileceği bir yer olması mümkün değildir”²⁴ şeklindeki yorumları olmasına rağmen burasının aslında su kaynaklarına çok uzak olmadığı, halen burada bir köy ile tarımcı bir topluluğun yer alması dikkate değer durumlardır. Ayrıca, alanda av hayvanlarının kemik parçalarına rastlanmasına rağmen insana ait kemik parçalarına rastlanmaması; burasının, bir anıt mezar olarak kullanılmadığını da işaret etmektedir. Bunlara ek olarak; kutsal bir alana işaret edecek bir şekilde, alanda bulunan iki dikili taş arasındaki kanal benzeri yapı ise tabanı, eğimli bir şekilde yapılmış, muhtemelen kum ya da sıvı gibi maddeleri yapının dış kısmından içeriye doğru aktaracak şekilde tasarlanmıştır. Bu tesisatın anlamı ise şu anlık belirsizdir.²⁵

Schmidt’in elindeki veriler neticesinde genel hatlarıyla vardığı “*Tapınak şehirden daha eskidir*” sonucuna Luckert de şu yorumlarla katılır:

“Katedral’ ile toplumun dini törenleri için kullanılan bir tür mimari yapı kastediyorsak hiç kuşkusuz doğrudur. Ama avcılık aşamasından yeni çıkmakta olan insanlar genelde evlerde yaşamaz ve yabani hayvanların göç ettiği yerlerde avcılar ve balıkçılar kamplarda yaşıyor olabilirler, ama henüz köylerde yaşayamazlar... Öte yandan Göbekli Tepe’deki Temenosların²⁶ Toprak Ananın vajinasını temsil ettiğine inanıyorum. Bunlar insanların kefaret ödemesi ve hayatlarının düzeltilmesine yönelik yerlerdi. Bu mekanların şehirlerden önce inşa edildiği anlaşılmaktadır... Dolayısıyla Profesör Schmidt metoforik formülasyonunda son derece haklıydı.”²⁷

Harari de bu tezi şu cümlelerle destekler:

“Normalde öncüler bir köy inşa eder ve köy büyüyünce ortasına bir tapınak kurarlar. Fakat Göbekli Tepe bulguları, ilk önce tapınağın yapıldığını ve köyün daha sonra tapınak çevresinde geliştiğini işaret ediyor.”²⁸

Dietrich de bu görüşe paralel olarak şöyle der: “İlk önce tapınak olmuştur sonra kent’ cümlesi bu süreç için uygun bir tanımlamadır.”²⁹

²³ Ökse, 2022: 25-46.

²⁴ Watkins, 2015: 70-79.

²⁵ Schmidt, 2009: 241-264.

²⁶ Kutsal alan.

²⁷ Luckert, 2019: 64.

²⁸ Harari, 2017: 101.

²⁹ Dietrich vd., 2012a: 62-77; Scham, 2008: 22-27.

Burada konuyu biraz daha açarak ilerlemek elzemdir. Childe'a göre; insanoğlu tohumu ve hayvanı ehlileştirerek yerleşik hayata geçmiş ve bunu bir "devrim" olarak gerçekleştirerek Neolitik Dönemi yaşamıştır. Bu dönüşümü bazı nedenlerle açıklamaya çalışan Childe, insanoğlunun doğa ile mücadelesinde karşılaştıkları zorluklar ve büyük iklim değişikliklerinin getirdiği koşullar neticesinde ortaya çıkan yiyecek kıtlığı ile birlikte insanoğlunun yeni kaynaklara ulaşma hedefiyle yerleşik hayata "zorunlu" bir geçiş süreci gerçekleştirdiğini düşünmektedir.³⁰ Schmidt ise Buzul Çağı'nın sonuna yaklaşırken büyük çapta bir iklim değişiminin varlığını kabul etmiş, Holosen Dönem'in başındaki bu iklim değişiminin o günkü koşullarda gıda çeşitliliği ve miktarı konusunda etki göstermediği ve bu nedenle de insanların yerleşik hayata geçişinin iklimsel değişikliklerden ziyade toplumsal değişikliklerin sonucunda olabileceği fikrini öne sürmüştür.³¹

Yerleşik hayata geçiş görüşlerinin son yıllarda yapılan araştırmalarda güncellendiği açıktır.³² Güncel tartışmalar; besin üretimine geçişten ziyade yerleşik yaşam ekseninde tartışılmaktadır. Bu durumda, beslenme-çevre (ekonomik ve ekolojik temellendirmeler) ilişkisi yerine sosyal nedenler ön plana çıkmaktadır:

"Yerleşik yaşam ile besin üretimine geçişin eşzamanlı olmamasının yanı sıra erken yerleşmelerde özellikle Fırat ve Dicle Havzalarının yukarı kesimlerinde izlenen belirgin simgesellik dikkate değerdir. Anıtsal nitelikteki özel yapılar ve sembolizm, inançların sosyal çevrenin önemli bir bileşeni hatta birleştirici unsuru olduğunu işaret etmektedir. Bu bakımdan

³⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Childe, 2006.

³¹ Luckert, 2018: 8.

³² "Yakındoğu'da besin üretimine geçişin nedenleri ve bunun nasıl olduğuna ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır. 20. yüzyılın ikinci yarısında Lewis R. Binford, Kent V. Flannery ve Mark Nathan Cohen'in geniş spektrumlu geçim (broad-spectrum subsistence), nüfus artışı ve kaynak baskısının (resource stress) besin üretimine yol açtığını; P. E. L. Smith, T. Cuyler Young ve Ester Boserup gibi başka bilim insanlarının ise yine nüfus artışına bağlı baskının teknolojik değişimleri, bunun da besin üretimini teşvik ettiğini; Henry Wright ve Frank Hole'ün Holosen sonunda iklimsel ve antropojenik etkilerin tahıl türlerinin bol olarak yetişmesine olanak sağladığını, artan tahıl tüketiminin nihayetinde besin üretimini başlattığını; David Rindos'un insanın doğa/bitkilerle olan karşılıklı ilişkisinin besin üretimine evrildiğini; Barbara Bender'in ürün fazlasının sosyal bir değer olarak değiş-tokuş edilmesinin besin üretimini teşvik ettiğini; Brian Hayden'in ise toplumsal rekabet ve sosyal ortamın besin üretimini etkilediğini belirttiği, doğal çevre, nüfus, teknoloji ve sosyal ortam üzerine odaklanan birçok görüş vardır." Wright, 1971: 447-477; Watson, 1995; Harris, 1996; Bar-Yosef, 1998: 1-5; Simmons, 2010. "Neolitik yaşamın neden ve nasıl ortaya çıktığı kadar gelişimine, özellikle tarım ve hayvancılığın ekonomik bir model olarak oturmaya başladığı süreçle ilişkin farklı değerlendirmeler de bulunmaktadır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanlardan biri Ofer Bar-Yosef ve Anna Belfer-Cohen'in PPNB için öngördükleri, Levant'tan Anadolu'ya uzanan "etkileşim alanı" (interaction sphere) olarak adlandırdıkları, Levant bölgesinin öncüllüğünü savunan modeldir. Stefan K. Kozłowski ve Olivier Aurenche ise "Altın Üçgen" (Golden Triangle) adını verdikleri modelde Kuzey Suriye, Fırat Havzası'nın üst kesimleri ve Zagroslar'dan oluşan bölgenin evcilleştirme, mimari gelişmeler ve yapılandırılmış yerleşmelerin ortaya çıkışında belirleyici bir alan olduğunu belirtmektedir. Daha çok tek merkezli ve belirli bölgeleri çekirdek olarak değerlendiren bu modellere ilişkin en önemli kırılma Hans Georg K. Gebel tarafından ileri sürülen "çok merkezli evrim" (polycentric evolution) modelidir. Esasında bu görüşü temellendiren somut kanıtlar bitki ve hayvan kalıntılarında gelmektedir. Bu bağlamda Yakındoğu genelinde yapılan çalışmalar, evcilleştirmenin tek merkezli olmadığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır." Bar-Yosef-Belfer Cohen, 1989: 59-72; Kozłowski-Aurenche, 2005; Gebel, 2004: 28-32.

son yıllarda söz konusu bölgede; bir başka deyişle Doğu Toroslar'ın güney eteklerinde gerçekleşen araştırmalar, Neolitik kavramı ile bu yaşam biçiminin yeni bir bağlam içinde değerlendirilmesinde de belirleyici olmaktadır."³³

Karul'un yine aynı eksende bu şekilde görüşleri mevcuttur:

"Özellikle beslenme ile ilgili veriler avcı toplayıcı ekonomiden yerleşik yaşam tarzına ve besin üretimine dayanan ekonomilere geçişi hızlandırmada tahıl tüketiminin merkezi bir rol oynadığı görüşlerinin en azından bu coğrafyada doğruyu yansıtmadığını, buradaki ilk sabit köylerin avcılık ile geçindiklerini gösterir. Dicle kıyısının bu son avcılarını, ilk köyleri kurmakla kalmadıkları gibi, yapı teknolojisindeki ilk önemli adımları, ilk evcilleştirme denemelerini ve sembollerini geniş bir bölgede tekrar eden, belki de bir din olarak tanımlanabilecek ortak inanç ile ritüellerini gerçekleştirerek bugünkü yaşam biçiminin temellerinin atıldığı bir ortamı var etmişlerdir."³⁴

Bu noktada güncellenen veriler Özdoğan'ın görüşlerini akla getirmektedir:

"İlk yerleşmeler, üretime geçilmeden önce başlamıştır.

-Neolitik Dönemin esası besin üretimi değildir.

-Neolitik yaşamın tek tip olmadığı anlaşılmıştır.

-Üretim devriminin belirleyen sonuçları Neolitik Dönemin sonlarında etkili olmuştur.

-Neolitik Dönemde toplumsal düzen eşitlikçi değildir.

-Neolitik topluluklar hızlı bir gelişme süreci içindedir.

-Uzman zanaatkarlar ve organize ticaret Neolitik Dönemden itibaren görülmektedir."³⁵

Bu doğrultuda aynı coğrafya üzerinde bulunan Körtik Tepe'nin verdiği bilgiler kayda değerdir:

"Körtik Tepe, Anadolu özelinde Akeramik Neolitik Dönemin bazı bilinmezlerine yeni yaklaşımlar getirdiği gibi, kültürel repertuarın kapsamını da genişletmiştir. Genelde taş kültürünün gerektirdiği bulguların egemen olduğu mezarlarda ortaya çıkarılan bulgular, yerleşimin karakterini belirleyen arkeolojik veriler ve bunları destekleyen analizler, Anadolu coğrafyasında yerleşik düzene geçişin en erken yaşandığı yerleşimlerden birisinin de Körtik Tepe olduğu gerçeğini ortaya koyduğu gibi, çağdaşlarına göre daha gelişkin bir kültürün temsilcisi olduğunu da kanıtlamaktadır. Genel anlamda değerlendirildiğinde; besin kaynaklarının yönlendiriciliğinde göçer yaşayan toplulukların aksine, Körtik Tepe'de sürekli yerleşime geçildiği; besin depolama yöntemlerinin geliştirildiği, belirgin dinsel inanış biçimlerinin geliştiği ve kurallaştığı anlaşılmaktadır."³⁶

³³ Özdoğan-Karul, 2020: 1-28.

³⁴ Karul, 2013: 84-96.

³⁵ Özdoğan, 2003.

³⁶ Özkaya vd., 2009: 511-535.

Dolayısıyla, Körtik Tepe’de bulunan korunmuş yapıların türleri ve sayıları göz önüne alındığında, barınma sorununun ortadan kalktığı görülür. Yuvarlak planlı oluşturulan bu yapılar örtü sorununa da çözüm bulmuş, yerleşik düzen için önemli bir adım atılmış, insanlar da yerlerini değiştirmeden beslenme ihtiyaçlarına cevap veren imkanlara sahip olmuşlardır. Bunun neticesinde tarım öncesi toplumlarda yerleşik yaşam biçimlerinin ortaya çıktığı açıktır.³⁷

Bölgedeki yapıların, dönemin inançlarıyla ilgili öğeleri içerdiklerinden şüphe edilmemesinin yanı sıra işlevleri ise yoruma açıktır. Başka bir ifade ile bir inanç sisteminden bahsetmemize imkan tanıyan bu yapıların içlerinde ibadet yapıp yapılmadığını söylemek zordur. Yine de bu yapıların bir grup insanı bir araya getiren ve içerisinde çeşitli etkinliklerin/ritüellerin yapıldığı mekanlar olduğu söylenebilir. Bunlara ek olarak; bu durumun yalnızca tek bir yerleşime özgü olan bir durumu içermediği, benzer özelliklere sahip yapıların Neolitik Dönemin ilk zamanlarına tarihlenen birçok yerleşimde de olması geniş bir coğrafi alanda ortak niteliklere sahip bir inanç sisteminin olabileceğini gösterebilmektedir. Bu alandaki yapılar; Neolitik Dönemin ilk zamanlarında, bulunan diğer başka yapıların benzeri şeklinde yuvarlak planlıdır.³⁸ Sonrasında ise bu yapılar köşeleri yuvarlatılmış dörtgen biçimlerde, izleyen dönemlerde de dörtgen planlarla meydana getirilmiştir. Dolayısıyla; mimarideki bu belirgin farklılık bu özel yapıların işlevlerinde değişikliğe neden olmamıştır.³⁹

“Bütün konusunda kesin bir yargıya varamamakla beraber, genel bir değerlendirmeye, Akeramik Neolitik evrenin en erken yerleşimlerini karakterlendiren ve doğrudan toprak zemin üzerine inşa edilmiş yuvarlak planlı; düz ya da çukur tabanlı, tek mekanlı bu konut tipine, içinde Körtik Tepe’nin de bulunduğu, Hallan Çemi, Göbekli Tepe, Tell Abr, Jerf el

³⁷ Özkaya-Coşkun, 2013: 1-38.

³⁸ Özkaya vd., 2009: 511-535. Yakın bölgede yer alan Körtik Tepe’de de yuvarlak planlı yapıların olduğu ve bunların barınma, depolama ve olası bazı sosyal organizasyonlarda kullanıldıklarına dair verilere ulaşılmıştır. “Bütün mimari katmanlarda konutlar yuvarlak planlıdır. Genelde tek sıra hâlinde işlenmemiş taşlardan oluşan konutların tabanı sıkıştırılmış topraktanır. Genelde üç tip ile temsil edilen Körtik Tepe yapılarının ilkinin yuvarlak planlı yapılar oluşturur. Çapları 2.30 – 3.00 m.lerde değişkenlik gösteren bu yapılar, basit ve işlenmemiş taş sıralarından oluşan temelleriyle ortak özellikler içerirler. Bağımsız durumda olanların yanı sıra, çoğunlukla birbirleriyle bitişik olan söz konusu konutlar, yuvarlak planlı yapılar adı altında tanımlanmış olarak, Akeramik Neolitik evrenin Hallan Çemi, Göbekli Tepe, Tell Abr, Jerf el Ahmar, Şeyh Hasan, Mureybet, Qermez Dere ve Nemrik gibi Yakınoğu’nun diğer merkezlerini de karakterlendirirler.”

“İkinci grubu, yaklaşık bütün yapılanma seviyelerinde varlığına tanık olunan ve çapları 1.10 -2.10 m. arasında değişen yapı modelleri oluşturur. Diğerleri gibi yuvarlak tasarıma sahip bu yapıların tabanı küçük ve orta ölçekli çakıl taşlarıyla döşelidir. Yerleşimin doğu ve batı yakalarında, yaklaşık bütün derinliklerde aynı alanlarda yoğunlaşan bu oluşumlar, saptandıkları derinlikler bakımından bir önceki grupla paralellikler gösterirler. Boyutları itibarı ile oturma elverişli olmayan söz konusu yapılar, Hallan Çemi’deki benzerlerinden hareketle, depolama birimleri olarak hizmet etmiş olmalıdır. Ayrıca, bu yapıların içinde yoğun bitkisel kalıntıların saptanması da, bu yöndeki işlevleri konusunda ayrı bir kanıt oluşturur. Dolayısıyla, besin depolamaya hizmet ettiği anlaşılan söz konusu yapılar, Körtik Tepe’nin yıl boyu yerleşilmiş bir merkez olduğu konusunda önemli ipuçları sağlarlar.”

³⁹ Karul, 2019: 34-43.

Ahmar, Şeyh Hasan, Mureybet, Qermez Dere ve Nemrik gibi Yakınoğu'nun Akeramik Neolitik merkezlerinde de tanık olunur.”⁴⁰

Yukarıda bahsedildiği gibi Körtik Tepe kazılarında açığa çıkarılan direkt olarak toprak zemin üstünde meydana getirilen yapılar, işlenmemiş ve basit olarak taş sıralardan yapılan temelleriyle çukur tabanları sıkılaştırılmış topraktan meydana getirilmiştir. Ölçüleri açısından çok az sayıda kişinin barınmasına imkan tanıyan, zaman zaman birbiriyle yan yana gelecek şekilde dizilmiş konutlar, yuvarlak plana sahip yapılar şeklinde tanımlanmıştır.⁴¹

Karahantepe'de ise:

“...Her iki yapı grubunun da eşzamanlı kullanıldığını, en azından konutların açılmış olan bu seviyesi inşa edildiğinde, özel yapı kompleksinin var olduğunu söylemek mümkündür. Konutların dolgu içine açılmış olması, bu alanın yenilenen konut düzlemleriyle yükseldiğini düşündürmektedir. Bu nedenle özel yapılar olduğu yerde yenilenirken, konutların üst üste inşa edilerek zaman içinde yükseldikleri öngörülmektedir.”⁴²

Gre Filla'da yapılan çalışmalar ve elde edilen veriler de kayda değerdir. Göbekli Tepe kültürüyle benzerlikler içeren bu alanda, taş temelden oluşan yuvarlak ve oval şekilde planlı yapılar çamurdan harç ile etrafı sıvanmış, üst bölgesindeki örtüleri de içeriden sağlanan direklerle desteklenmiştir. Buna ek olarak, yarı dairesel biçimli küçük yapıların üzerini örten çardağa benzeyen çatı kısımları da yapıların ön tarafında yer alan direklerle desteklenmiştir. Burada yuvarlak şeklindeki yapıların dış kısımlarına eklenen yarı daire benzeri kısımlar depolama yapılabilecek yerlere ihtiyaç duyulduğu şeklinde tahmin edilmektedir. Alanda bulunan taş paye ve karşılıklı olarak görülen dört küçük boyutlu stel ise çevredeki konutlarda yaşamını sürdüren topluluğun ortak bir şekilde kullanabileceği kamusal yapı ihtimalini göstermektedir.⁴³

Yukarıda bahsi geçen “depolama birimleri” konusunu daha detaylı bir biçimde analiz etmek gereklidir. Bu doğrultuda Boncuklu Tarla'da yapılan araştırmalar konu ile ilgili sağlıklı veriler sunacaktır:

“Boncuklu Tarla Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem tabakalarında tespit edilen depolama birimlerine hem tipolojik ve kronolojik hem de yerleşme düzenleri ve konutların mekânsal organizasyonları açısından bakıldığında ÇÇNA ve ÇÇNB Dönem'de köklü değişimlerin yaşandığı gözlemlenmektedir. Örneğin ÇÇNA Dönem'de konutların etrafında bulunan depolama birimlerinin yoğun olduğunu görmekteyiz. Fakat depolama birimleri hem mimari hem de yerleşim düzeni açısından iki ayrı form ile karşımıza çıkmakta. Bunlardan ilki ortak kullanım alanlarında bulunan depolama birimleri diğeri ise konutlarla beraber inşa edilen depolama birimleri. İlkinin ortak ikincisinin ise daha küçük boyutlu olan aile/grup kavramı ile ilişkili olduğu düşünülmektedir...Boncuklu Tarla'da açığa çıkarılan

⁴⁰ Özkaya-Coşkun, 2013: 1-38; Aurenche, 2007: 50-65; Kozłowski-Kempitsy, 1990: 348-362; Rosenberg-Redding, 2000: 39-41.

⁴¹ Özkaya-Coşkun, 2013: 1-38.

⁴² Karul, 2022: 1-8.

⁴³ <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/guncel-kazilar/bir-neolitik-verlesim-gre-filla>. Erişim Tarihi: 29.04.2023; Ökse, 2022: 25-46.

depolama birimlerinin hem köy yerleşim sistemlerinin hem de konutların mekânsal işlevlerinin bir parçası olarak planlanmış ve inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Bu bağlamda depolama birimlerinin sadece ekonomik boyutlu bir yapılanmanın mimari yansıması olmadığı, söz konusu birimlerin aynı zamanda dönemin sosyo-ekonomik ve köy-mekân yerleşme düzenlerinin de (spatiale) oluşmasında önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz.”⁴⁴

Bu tespiti destekleyen başka görüşler de vardır:

“Yakın Doğu’da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem’e tarihlenen depolama birimlerinde görülen tipolojik çeşitlilik ve bu birimlerin köy-mekân yerleşme düzeni içerisinde sahip oldukları konumlanmaları, söz konusu dönem topluluklarının sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel organizasyonlarının mimari olarak ortaya çıkan bir yansıması şeklinde değerlendirilmektedir.”⁴⁵

“Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik A (MÖ 10.200-8800) avcı-toplayıcı grupların besin üretmeye başladıkları, örgü duvarlı dairesel barınaklar ve depolama birimleri kullandıkları dönemdir.”⁴⁶

Son olarak, Boncuklu Tarla’nın sahip olduğu özellikler ile çevresindeki yerlerle de bu konu hakkında benzerlikler gösterdiği tespit edilmiştir:

“Höyüğün doğusundaki iki yuvarlak planlı yapı yaklaşık 1,5-2 m. yarı çapındadır ve daha çok silo görünümündedirler...yuvarlak planlı yapıya ait duvar, iskanın sadece doğu kesiminde olmadığını batı bölümünde de olduğunu göstermektedir....Söz konusu yapı hem plan ve boyut açısından hem de inşa teknikleri bakımından Yukarı Dicle Havzası’nda Körtik Tepe, Hallan Çemi, Çayönü, Gusir Höyük ve Hasankeyf Höyük gibi yerleşim yerlerindeki binalara benzemektedir.”⁴⁷

T Biçimli Dikili Taşlar

T biçimindeki dikili taşların; stilize olmuş insana benzeyen varlıkları betimlediğini gösteren bazı araştırmalar, bu dikili taşların öneminin daha fazla olduğunu belirtmektedir. Bahsi geçen insan formulu T biçimindeki dikili taşların, tanrıları, ataları veya bunlara benzeyen diğer varlıkları belki de temsil etmeleri olasılığıyla birlikte, meydana getirilmelerinin, burada bulunan insanların yaşamlarında önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Göbekli Tepe üzerinde yapılan jeomanyetik araştırmaların neticeleri, mevcut yapıların haricinde, en az 15 farklı yapının ve genel olarak da 200 üzerinde dikili taşın var olduğunu göstermiştir.⁴⁸ Buna ek olarak, Göbekli Tepe’de bulunan T biçimindeki taşların, Nevalı Çori’de bulunan T biçimli taşlara birebir benzemesi,⁴⁹ Karahantepe’de de 16 adet dikili taşın ortaya çıkarılması⁵⁰ bizi daha uzak bölgelerdeki benzer yapılarla kıyaslama yapmaya zorlamaktadır. Bu doğrultuda özellikle “Taş Tepeler” projesinden gelecek tüm veriler Göbekli Tepe

⁴⁴ Kodaş, 2020: 123-146.

⁴⁵ Stede, 2010; Aurenche 1981; Valla, 2008.

⁴⁶ Weninger ve diğerleri, 2009: 7-59; Willcox vd., 2009: 151-158.

⁴⁷ Kodaş-Erdoğan, 2017: 693-710.

⁴⁸ Schmidt, 2018: 279.

⁴⁹ Schmidt, 2018: 21.

⁵⁰ Karul, 2022: 1-8.

ile çevresindeki alanlar hakkında daha net kıyaslama yapılmasını sağlayacaktır.

Watkins, Göbekli Tepe'deki dikili taşları şöyle yorumlar:

“Merkez dikili taşları, el ve kolların yanı sıra kemer ve peştamal tasvirleri ile belirtilen antropomorfik özellikler taşıyor. Oldukça büyük boyutlu ve soyut üslupta işlenmiş bu dikili taşların insandan daha büyük, daha güçlü, belki de tanrısal varlıkları temsil ettiği düşünülüyor.”⁵¹

Bir diğer yoruma göre ise:

“Göbekli Tepe'deki anıtsal yapıları oluşturan T biçimli dikili taşların, 'T' formunu oluşturan dikdörtgen biçimli üst kısmının insan kafasını temsil eden soyut bir tasvir olduğu, kısa kenarının ise insan yüzünü temsil ettiği düşünülüyor. Dikili taşların gövde kısmında ise; açıkça belirgin kol ve belin orta kısmına doğru işaret eden parmaklarıyla el motifleri dikkat çekiyor. Bel kısmında yer alan kemer ve peştamal motifleri de yine insansı özelliklere vurgu yapıyor.”⁵²

Göbekli Tepe'de somut bir tanrı varlığına rastlanmaması, soyut ve ulaşılamaz güçlü bir varlığa tapınıldığı fikrini akla getirebilir. Belki de dikili taşların üzerinde yer alan hayvan sembolleri de kutsala ulaşma aracı olarak değerlendirilebilir.⁵³ Bu bağlamda üreme ve bunun yanında belki de sonsuz olma fikri düşünülebilir. Bunlarla ilgili bu şekilde görüş ve ipuçları olsa da ihtiyatlı bir şekilde değerlendirilmesi gerekir.

“Göbekli Tepe'de yer alan D yapısı merkez dikili taşı ile 43 numaralı dikili taşa bakıldığında Sümer Mitolojisi ile ilgili bazı sahnelere rastlanmaktadır. Merkez dikili taşın taç kısmında Tanrıça İnanna ve eşi Çoban Tanrısı Dumuzi'nin “Kutsal Evlilik” töreni tasvir edilmektedir. ‘Söz konusu dikili taş üzerinde yer edinmiş olan sembol H glifinden ziyade el el ele tutuşmuş ve bir aşkı temsil eden kadın ve erkeği sembolize etmektedir. Bu sembol nerdeyse tüm Eski Yakındoğu milletleri tarafından bilinen, kutsanan ve kutlanan bir vakaya atıfta bulunmaktadır: Bu da Tanrıça İnanna ve eşi Çoban Tanrısı Dumuzi'nin ‘Kutsal Evlilik’ törenidir’ 43 numaralı dikili taşta ise ‘İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi’ adlı mitolojik öyküye benzer bir tasvir söz konusudur. İlk bakışta 43 numaralı dikili taşın birbiriyle bağlantısı bulunmayan kabartma sahnelerinden oluştuğu düşünülse de gerçekten seçilen figürler tek tek irdelendiğinde muazzam bir kompozisyonla karşılaşılmaktadır. Figürlerin sembolik değer bakımından incelenmesiyle T formundaki sütunun kozmik olarak yer kabuğu ile ilksel denizin tasvir edildiği su dalgaları ile başladığı görülmektedir. Ayrıca yer kabuğu ile ilksel deniz alanının tam ortasında boş kalan kısımda yan yana dizilmiş üç tane dağ benzeri motif işlenmiştir. Söz konusu bu dağ motiflerinin her birinin kendi sathına da bir hayvan silueti yerleştirilmiştir. Bu noktada analogik olarak 43 numaralı dikili taş ile ‘Tanrıça İnanna'nın Ölüler Diyarına İnişi’ adlı anlatı arasında bir bağ kurulduğunda dağ şeklinde çizilmiş motiflerin Sümerce memleket manasına gelen KUR'lara tekabül ettiğini düşünebiliriz.”⁵⁴

⁵¹ Watkins, 2015: 70-79.

⁵² Notroff vd., 2015: 52-69.

⁵³ Kılıç-Eser, 2019b: 746-766.

⁵⁴ Kılıç-Eser, 2019a: 357-376.

Yukarıda açıklandığı gibi Sumer mitolojisi ile ilgili bağlantılı fikirler olsa da bunları net bir şekilde söyleyebilmek için henüz erkendir, ancak, Göbekli Tepe'nin aynı coğrafyada yaşayan ve kendinden sonraki inanç sistemlerini de etkilemesi olasılığı göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla kazı alanından alınacak yeni veriler sonucunda Mezopotamya mitolojisi ile görülecek olası benzerlikler bilim dünyasını çok da şaşırtmayacaktır.

Daha sonradan inşa edilen fakat Göbekli Tepe'ye benzer daire biçiminde oluşturulan birçok tapınak da görmek mümkündür. Britanya'da bulunan Kelt-Roma tapınakları,⁵⁵ İngiltere'deki Stonehenge,⁵⁶ Hindistan'daki Khasi kabilesine ait kült yapısı,⁵⁷ İskoçya Aberdeen'de yer alan ve yaklaşık MÖ 3000 civarına tarihlenebilecek Neolitik döneme ait taş çember yapısı,⁵⁸ gibi örnekler en göze çarpanlarıdır. Yuvarlak mimari yapılar için acaba "herkesin etrafında eşit mesafelerde toplandığı bir eşitlik sembolü müydü?" ya da başka bir alternatif görüş olarak bu yuvarlak düzen bir "sonsuzluk sembolü müydü?" şeklinde bazı yorumlarda bulunulabilir. Fakat bunların net cevabına mevcut veriler üzerinden henüz ulaşamayacaktır. Ayrıca bu alanlardaki; her kutsal alanda da görüldüğü gibi taştan yapılan bir daire, çit veya duvarla çevrilmesi oldukça yaygın görülen uygulamalardandır. Bu şekilde kutsal alanın sınırları belirlenmiş oluyordu. Bilindiği üzere birçok toplumda kutsal mekana girmeden önce bir dizi hazırlık yapılmalı ve yapılmadığı takdirde tehlikeli olabilecek bu mekana girişte bazı geleneksel kurallara da uyulması gerekiyordu.⁵⁹

Diğer taraftan ise Köşkdere dikili taş konusunu şöyle yorumlamaktadır:

"Göbekli Tepe'deki heykeller insanoğlunun ölümle yaşam arasındaki ayrımı ruhsallaştırmaya başlamasındaki önemli bir kanıt niteliğindedir. Geçiş nesnesi, çocuğun bir nesneyi annesinin yerine koyarak yalnız kalma kapasitesini arttırmasına yardımcı olur. İnsanların, lider atalarının yerine anıt heykeller dikerek, ataları olmadan grup olarak kalabilme kapasitelerini arttırmaya çalıştıklarını düşünebiliriz. Anıt heykel ne kadar büyük ve kalıcı olursa; grubun büyüklüğüne, birbirine bağlılığına ve kuşaklar boyu kalıcılığına dair güçlü bir izlenim yaratacaktır. Ölümün yarattığı narsistik yaralanma hem yüce bir anıt inşasıyla hem de grubun birlikteliğiyle onarılmaya çalışılmış olabilir."⁶⁰

Bu görüş akla daha yatkın gelmektedir. Belki de mesele tanrılar değil atalardır. Özdoğan da bu görüşü "*Göbekli Tepe'de Ata Kültüne rastlanır*"⁶¹ şeklinde desteklemektedir. Dolayısıyla konu bu şekilde varsayıldığında dikili taşların meydana getirilmesi ile ilgili neden-sonuç ilişkisi içerisinde bir inanç meselesinden uzaklaşılarak daha çok psikolojik veya sosyolojik sebeplere yaklaşılabilir. Bu da konu üzerinde farklı perspektifler kazanılmasını ve daha fazla interdisipliner değerlendirme yapılmasını sağlayacaktır.

⁵⁵ Bonnefoy, 2000: 1: 561.

⁵⁶ Schimmel, 2000: 265.

⁵⁷ Eliade, 2005: 262.

⁵⁸ Barclay, 1998: 32-33.

⁵⁹ Eliade, 2005: 437.

⁶⁰ Köşkdere, 2016: 97-115.

⁶¹ Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

Sembolik anlamların yanı sıra işlevsel olarak da alanın ortasına karşılıklı yerleştirilmiş iki dikili taştan daha alçak olan diğer taşların konik bir çatıyı taşıyan payanda işlevine sahip oldukları görüşleri de vardır.⁶²

Semboller

Son dönemlerde, Göbekli Tepe'ye yakın alanlardaki yüzey araştırmalarında ve Dicle Vadisi ile Fırat Vadisi'ndeki kurtarma kazılarında, Göbekli Tepe ile aynı zamana tarihlenen dikkat çekici mimari kalıntılar keşfedilmiştir. Bunların neticesinde, Göbekli Tepe etrafında yaşamış olan, görece daha gelişmiş ve de daha çok sayıya sahip topluluklar bulunduğunu göstermektedir. Göbekli Tepe'deki dikili taşların kabartmalarında bulunan motif ve imgelerin benzerleri uzak sayılabilecek başka yerleşmelerde de görülmüştür. Dicle Vadisi'nde, Hasankeyf ve Batman çevresinde devam eden kazılarda yeni ortaya çıkarılan bazı yerleşmelerde de buralara benzeyen sembollere rastlanmıştır. Fırat Vadisi'nde bulunan yerleşimlerde de aynı şekilde benzeri sembollere rastlanmıştır.

Konuyla ilgili sürece daha detaylı bakıldığında mevcut Neolitik sembolizm anlayışımızın temelini Jericho'daki kazılara dayandığı görülür. İlk yerleşik toplumlar ölüleriyle birlikte yaşamıştı.⁶³ Jarmo'daki yaklaşık 5500 adet buluntu birçok hayvan ve memeli tasviri içermektedir.⁶⁴ Catalhöyük'teki kazılar ölümler, atalar ve sembolizmle ilgili bilgiler edinilmesini sağladı.⁶⁵ 1960'lı ve 1970'li yıllarda yapılan Tell Mureybet⁶⁶, Çayönü⁶⁷ ve Tell Abu Hureyra⁶⁸ kazılarında kült ve özel binalarla ilgili buluntulara ulaşıldı. Zaman içerisinde bu arkeolojik kazılara yenileri eklendi: Kermez Dere⁶⁹, Nemrik⁷⁰, Hallan Çemi⁷¹, Nevali Çori⁷² ve Cafer Höyük⁷³ gibi alanlarda çeşitli figüratif eserler, heykelcikler ve binalara rastlandı. Daha yakın dönemde yapılan kazılarda ise; Tell Karamel⁷⁴, Dja'de el Mughara⁷⁵, Gusir Höyük⁷⁶, Hasankeyf Höyük⁷⁷ ve Körtik Tepe⁷⁸ özellikle hayvan sembolü içeren nesnelere ve sembollerin kullanıma yönelik önemli buluntular keşfedilmiştir. Bu kazıların ortak sonuçlarına baktığımızda Orta Fırat ve Yukarı Dicle Havzası boyunca yaşayan toplulukların inanç ve fikir alışverişinde buldukları ve kült ile semboller açısından birbirleriyle etkileşim içerisinde oldukları rahatlıkla söylenebilir.

⁶² Karul, 2022: 1-8.

⁶³ Kenyon, 1971: 5-30.

⁶⁴ Morales, 1983: 369-423.

⁶⁵ Mellaart, 1967.

⁶⁶ Van Loon, 1968: 265-282.

⁶⁷ Braidwood vd., 1971: 1236-1240.

⁶⁸ Moore vd., 2000.

⁶⁹ Watkins, 1995: 19-24.

⁷⁰ Kozłowski, 1989: 25-31.

⁷¹ Rosenberg, 2011: 61-78.

⁷² Hauptmann, 2011: 85-138.

⁷³ Cauvin, 2000.

⁷⁴ Mazurowski-Kanjou, 2012.

⁷⁵ Coquegniot, 2000: 63-79.

⁷⁶ Karul, 2011: 1-17.

⁷⁷ Miyake vd., 2012: 3-7.

⁷⁸ Özkaya, 2009: 3-8.

Göbekli Tepe gibi daha yazı dilinin henüz gelişemediği zamanlarda insanların veya toplulukların duygu, düşünce veya inançlarını ifade etmelerinin en akla gelen biçimi sembolizm şeklindedir.⁷⁹ Tillich'e göre sembollerin bazı özellikleri şu şekildedir:⁸⁰

-Kendisinin haricinde, direkt olarak kavranamayan bir şeye işaret ederler,

-Temsil ettiği şeyin gerçekliğini kapsarlar,

-Bizim kavrayamadığımız bazı gerçeklik seviyelerini aydınlatabilirler,

-Mevcut varlığımızın gizli kalmış ve derindeki kısımlarını bize algılayabilirler,

-Bireysel ya da toplumsal bilinçaltından ortaya çıkabilirler, bu nedenle de istenilen zamanda üretilemezler.

-Biyolojik yapıları vardır. Süreç içerisinde doğarlar, büyürler ve ölürlür.

Göbekli Tepe'de çok sayıda sembol olmasından yola çıkarak, "sembol" kavramıyla ilgili şu şekilde genel değerlendirmelerin yapılması da gereklidir: İnsanlar, yaşadıkları olayları ve açıklayamadıkları düşüncelerini aktarmak için büyük oranda sembollerini kullanmışlardır.⁸¹ Bu semboller; bazı zamanlarda, etkileme ve yönlendirme işleviyle de oluşturulmuştur.⁸² Oluşturulan sembollerin içerisinde; hayvan ve bitki motifleri de görülmekte olup, bunlar; insanların iletişim kurdukları kişiler ya da topluluklar hakkında algıladıkları dünyayı, kendi hayatlarını ve yaşadıkları olayları kapsayan bilgiler içermektedir.⁸³ Kültür içinde yaşanan tarihi, coğrafyayı, dini, gelenek ve göreneklere yansıttığı için iletişim süreçlerinde çeşitli anlamlar içerebilmektedir. Bu nedenle bazı hayvan sembollerini kötü anlamlar yansıtabilirken bazıları da iyi anlamları yansıtabilmektedir.⁸⁴ Dolayısıyla karşılıklı iletişim halinde alıcının, oluşturulan sembolü doğru algılayabilmesi için, o kişiler arasında ortak bir kültür, değer ve inanç paylaşımının olması da gereklidir. Hayvan sembollerinin ise sadece bireyler arası iletişimde kullanılmadığı, toplumsal mesaj vermek amacıyla da kullanıldığı görülmektedir. Örneğin hayvan sembollerini oluşturulan ülkelerin bayrakları kullanılan hayvanların fiziksel özelliklerine bağlı olmak üzere güçlü, barışçıl, cesaretli ve şerefli olduklarına dair mesajlar içermektedir.⁸⁵

Göbekli Tepe ile ilgili bir diğer önemli husus ise bulunan parçalar veya semboller üzerinde dişi unsurların var olmamasıdır. Göbekli Tepe ile çağdaş olan yerleşmelerin aksine burada yer alan insan ve hayvan tasvirleri büyük oranda erkektir ve burada neredeyse ayırt edilebilir şekilde hiç kadın tasviri görülmemektedir.⁸⁶ Bazı görüşlere göre bu durum tesadüf değildir.⁸⁷ Luckert'a

⁷⁹ Özalp, 2016: 59-74.

⁸⁰ Tillich, 1958: 41.

⁸¹ Gibson, 2013: 14.

⁸² Alp, 2009: 69.

⁸³ Chikako, 2002: 6.

⁸⁴ Alp, 2009: 179.

⁸⁵ Yiğit vd., 2011: 56-57.

⁸⁶ Dietrich vd., 2019: 6-9; Schmidt, 2018: 120.

göre kadın figürünün tespit edilememesinin başlıca nedeni Göbekli Tepe'nin fiziksel olarak bir tanrıça şeklinde düşünülmesidir.⁸⁸ Bu doğrultuda Göbekli Tepe-Toprak Ana-Bereket Tanrıçası kültürünün büyük oranda benzerlik gösterdikleri varsayılabilir.⁸⁹

Schmidt bu konuyla ilgili şu yorumları yapar:

“Bulduklarımız arasında hemen dikkatimizi çeken, diğer Neolitik yerleşmelerde çok sıkça rastlanan iki unsurun olmamasıdır. Kadını betimleyen resimler ve kilden yapılmış figürinler. Belki de bu iki unsurun yokluğu, buradaki yapıları anlamak için bizi çözüme ulaştıracak sorulara yönlendirmektedir:...Kadınları betimleyen dişil resimler ve kil figürler tümüyle yoksa, o zaman acaba Göbekli Tepe, diğer buluntu yerlerinde alışılmış olan merkezi bir toplumsal görüntüden yoksun mu? Eğer kilden figürinleri ve dişisel nesnelere, geniş anlamda bereket sembolü ve bunun tutarlı bir sonucu olarak da “yaşam” ile birleştirirsek; o zaman bunların Göbekli Tepe'deki yokluğu, olasılıkla onun temel benzeri olan “ölümü” çağrıştırıyor ve o çağda yaşayanların, böylesi antropolojik büyüklükteki bir merkeze doğru kaymasına neden olabilir mi?”⁹⁰

Bu konuyla ilgili olarak yukarıda bahsi geçen şekilde her ne kadar elimizde Göbekli Tepe-Toprak Ana-Bereket Tanrıçası kültürünün benzerliğine dair ipuçları veya görüşler bulunsa da bu konuya daha ihtiyatlı yaklaşılması ve kazı alanından gelecek yeni verilerin beklenmesi daha sağlıklı olacaktır.

Hayvan Motifleri

Göbekli Tepe'de kazılarla bulunan yapılarda, büyük oranda hayvan motifleri yer alır. Bunun yanı sıra soyut işaretlerden meydana gelen kabartmalarla bezeli 69 adet dikili taşta bazı devamlılıklar dikkat çekicidir. Örneğin A Yapısı'nda yılan imgeleri yaygın bir şekilde görülürken, B Yapısı'nda tilki imgelerinin oranı fazladır. C Yapısı'nın akbabaların önemli bir role sahip olduğu kuşlardan oluşan bir imgelem skalasına sahip olduğu görülür. H Yapısı'nda ise kedigiller göze çarpar. Mecazi açıdan bu değişikliklerin, birbirinden farklı insan gruplarını belirttiği ve bu grupların mevcut yapılarını kendilerine ait veya ayırt edici grup kimlikleri ile meydana getirmiş oldukları düşünülmektedir.⁹¹ Göbekli Tepe'de bulunan kalıntılar arasında en çok göze çarpan hayvanlar; yırtıcı kedigiller, boğa, yaban domuzu, yabani eşek, tilki, ördek, turna, ceylan, yılan, akrep, örümcek olarak sayılabilir.⁹² Schmidt'in yine bu noktada bazı yorumları vardır:

“Bunlar; tehlikeleri kovucu bekçi sembolleri olabilir ya da bütün bunların arkasında, onları yaratanların toplumlarından çıkma bir fabl (hayvan masalları) mı var acaba? Karşımızda bir totem hayvan sembolü mü var? Her ikisi de olası, her iki çağrışım da gerçek neden olabilir. Belki de çok

⁸⁷ Kılıç-Eser, 2019a: 357-376.

⁸⁸ Luckert, 2019: 80.

⁸⁹ Kılıç-Eser, 2020: 1985-2010.

⁹⁰ Schmidt, 2018: 123.

⁹¹ Notroff vd., 2015: 52-69.

⁹² Schmidt, 2010a: 239-256; Schmidt, 2018: 120-121; Scham, 2008: 22-27.

somut bakarsak, kabartmaların bir tür arma özelliği taşıdığına bile inanılabilir.”⁹³

“Saldırgan hayvan tipleri çoğunluktadır. Heykellerin büyük çoğunluğu, hiç kuşku duymadan ‘tehlikeli görünüm’ veren gruba dahil edilebilir. Hayvanlar, bir anlamda kötülüklerden korumak -başka bir şekilde belirtecek olursak korkutmak- böylece de ‘apotropeik’ ‘tehlikelerden koruyucu’ bir etki sağlamak amacıyla yerleştirilmiştir. Antik mitolojide cehennem köpeği Kerberos’un yeraltı dünyasına girişi kontrol etmesi gibi, Göbekli Tepe’nin dişlerini gösteren yırtıcı hayvanları da aynı izlenimi veriyor. Bunların, neredeyse her zaman dikilitaşların altında yer alan, böylece bakanlara doğru sürünerek geliyor izlenimi veren çok sayıda yılan tarafından da desteklendiği açıkça anlaşılıyor.”⁹⁴

Göbekli Tepe’deki hayvan sembolleri içerisinde yer alan tehdit eden hayvanların yaygınlığı, orada yer alan toplulukların gücünü ve yeterliliğini arttırmak için bir araç olarak kullanılması olasıdır.⁹⁵

Göbekli Tepe’de en fazla dikkat çekici hayvan sembolü olan yılanlar; tek başına, üçlü, dörtlü beşli veya on ikili olmak üzere çeşitli sayılarda tasvir edilir.⁹⁶ Yılanlar, genel olarak doğaüstü güçlerin, tanrısal enerjinin, yaşam ötesi ilminin ve metafiziksel değişimin imgeleri şeklinde kabul edilir ve ilaçların da ruhunu sembolize eder. Dolayısıyla da Yunan tıp ve şifa tanrısı Asklepios kültüyle birlikte tıp alanında evrensel bir imge olarak kabul görür. Bunlara ek olarak, yılanlar yararlı ilaçlarla ve halüsinasyonlarla, ayrıca ölüme neden olan ilaçlarla da birlikte anılır.⁹⁷ Yılan imgesinin toprak-su, ateş, dişilik, doğurganlık, üreme gibi anlamlara da geldiği bilinmektedir.⁹⁸

Ayrıca Şamanist uygulamalarda ölüm sonrası yaşamın çağrıştırılması veya tehlikeli ve tehdit edici bir atmosferin oluşturulması Şamanistliğin karakteristik özelliklerindedir.⁹⁹ Yakın çevredeki diğer alanlardan gelen veriler de göz önünde bulundurulduğunda buralarda yer alan eş merkezli çemberler, kuşlar, yılanlar, akreplerin gösterdiği anlamlar belki de şamanın ruhani yolculuğunu anlatmaktadır. Göbekli Tepe’de özellikle su kuşunun sık bir şekilde kullanılması, Şamanizmde de su kuşlarının hem alt hem üst dünyada yaşaması nedeniyle bir taşıyıcı olarak bilinmesi burada bir Şamanizm ilişkisini akla getirebilir. Benz ve Bauer’e göre, Göbekli Tepe’de yer alan bir sütunda su kuşunun sırtındaki insan figürü ve onun kaldırılmış kolunun konumu ruhani bir yolculuğa çıkan şamanı temsil ediyor olabilir. Bu doğrultuda ise önemli dayanak noktalarından birisi, bu tasvirin yemek için avlanan bir hayvanı içermemesi dolayısıyla da bunun bir av ritüelini gösteren sahne olmasının mümkün görünmemesidir.¹⁰⁰

⁹³ Schmidt, 2018: 121.

⁹⁴ Schmidt, 2018: 144.

⁹⁵ Benz-Bauer, 2013: 11-24.

⁹⁶ Peters-Schmidt, 2004: 179-218.

⁹⁷ Collins, 2019: 55.

⁹⁸ Kornienko, 2018: 13-21.

⁹⁹ Henley-Henley, 2019: 16-19.

¹⁰⁰ Benz-Bauer, 2015: 1-23.

Bir diğer buluntu çeşidi olan hayvan kemiklerindeki sonuçlar ise dikkat çekicidir. Bu konuyla ilgili; Prof. Dr. Joris Peters ve Prof. Dr. Angela von den Driesch tarafından paleozoolojik araştırmalar yapılmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda evcilleştirilmiş hayvan türlerine rastlanılmamış fakat ceylan, sığır, leopar gibi Dicle-Fırat faunasına ait hayvan türleri tespit edilmiştir.¹⁰¹

Schmidt'in hayvan motiflerinden yola çıkarak vardığı sonuç dikkate değerdir:

“Nevali Çori heykelleri ile karşılaştırıldığında, ortaya oldukça ilginç gözlemler çıkmakta. Orada, “kuş” motifi ve insan başı iki kez tespit edilmiştir, ancak saldırgan yırtıcı hayvan betimleri hiç görülmemektedir; en azından bu durum büyük plastik betimlerde böyledir. Kireçtaşından yapılmış kurt ya da aslan başına benzeyen bir küçük hayvan kafası heykeli, Göbekli Tepe’de bulunan büyük yırtıcı hayvan motiflerini hatırlatır. Nevali Çori’de az sayıda büyük plastik örnekler olduğu gözlemi çok önemlidir, çünkü kötülüklerden koruyucu yabancı hayvanların burada olmayışı, buranın Göbekli Tepe’deki kült yerinden çok daha farklı bir işleve sahip olduğuna işaret etmektedir;

Nevali Çori yaşayanların yeri, Göbekli Tepe ise ölülerin.”¹⁰²

Bu noktada kökeni Zerdüş öğretilerine dayanan şu teze yaklaşılabılır: Ölen insanların bedenleri toprağı kirletmesi nedeniyle ne gömülebilirdi ne de yakılabılırdı. Bu nedenle de ölümler, mezarlık anlamına gelen yüksek yerlerde bulunan “dakhma”lara çıkarılır ve orada yenilmesi için vahşi hayvanlara bırakılırdı.¹⁰³ Bu konuyla ilgili Schmidt'in “Göbekli Tepe'nin yüksekliği, konumu ve içerisinde yer alan akbaba (leş yemesiyle bilinen) kemikleri bulunması ‘dakhma’ya benzer bir yapı olduğu”¹⁰⁴ şeklindeki görüşleri paralellik gösterse de bu kutsal yapıların kesin olarak bahsi geçen şekilde kullanıldığına dair kanıt oluşturmamaktadır.

Karul'un da hayvan sembolleri ile ilgili şu yorumları vardır:

“Neolitik Çağ'ın her aşamasında hayvanların inanç dünyasındaki önemini gösterecek örnekler çoğaltılabilir ancak bu tür ritüellerin gelişiminde mekân kullanımının da değiştiği görülür. Özellikle dikilitaş ve yabancı hayvan kafatasları ilk aşamalarda konutların içinde bulunurken, daha sonra ilk tapınaklar olarak da görülebilecek özel yapılara taşınır; daha ileriki dönemlerde ise animalizm yerini giderek antropomorfizme bırakır ve Neolitik Çağ'ın son aşamalarında stilize insan betimlemeleri inanç sembolleri olarak daha çok karşımıza çıkmaya başlar. Bu süreçte yabancı, yırtıcı hayvanlar sembolik dünyada yerlerini korumakla birlikte daha sembolize ve minimalize edilir.”¹⁰⁵

Dolayısıyla Karul'un özellikle mekan üzerine yaptığı yorumlar akla yakın görünmektedir. Önceden konutların içerisinde bulunan dikilitaş ve yabancı hayvan kafataslarının daha sonra tapınak kısımlarına taşınması burada

¹⁰¹ Schmidt, 2009: 241-264.

¹⁰² Schmidt, 2018: 145.

¹⁰³ O'Brien-M. Palmer, 2009.

¹⁰⁴ Schmidt, 2018: 145.

¹⁰⁵ Karul, 2013: 84-96.

“hayvan sembolleri”nin algılanması konusunda anlamsal olarak bir dönüşüm olduğunu göstermektedir.

Kolektif Çalışma

Böylesi bir yapının, yoğun bir kolektif çalışma neticesinde gerçekleşebileceği kesindir. Buradaki önemli ihtimal ise; işçilerin ihtiyaç duydukları gücü, inandıkları dini bir kaynaktan motivasyon şeklinde benimsemiş olma durumudur. Bu alanda yapılanların, kuşkusuz birkaç günlük kısa zamanlı bir iş olmadığı ortadadır; yapılan araştırmaların, o dönemin mevcut koşullarında uzun bir sürede, yıllar veya on yıllara ihtiyaç duyulabileceği akla yatkın bir durumdur. Belki de Göbekli Tepe’de; işçi, yapı ustası, taşçı, avcı, toplayıcı, benzeri belirlenmiş bir işi üstlenenlerin olduğu, iş bölümlü toplumların başlangıcı mı görülmektedir?¹⁰⁶ Bu noktada, benzeri yerler ile yapılan kıyaslama sonucunda Göbekli Tepe, Hallan Çemi, Nevali Çori gibi alanların varlığı, belki de toplum içinde organizasyonun var olduğunu göstermektedir.¹⁰⁷

Peki bu kadar organize bir şekilde çalışmak için dini ve sosyal motivasyonlar nelerdir? Cevabı “şölen” olarak yanıtlamak belki de mümkündür.

Hayden bu konu üzerine şunları söyler:

“Şölen davetinin ve buna bağlı olarak karşılık verme yükümlülüğünün kabul edilmesiyle, bireyler etkinlik sahibi ile açıkça belirtilmemiş veya üstü kapalı bir sosyal müttefiklik içine dahil olurlar. Taraflardan her biri, diğerini ekonomik meselelerde olduğu gibi, politik ve sosyal çatışmalarda da destekler ve yardımcı olur. Bu tür bir destek, hıyanet, hırsızlık, büyüçülük, veraset anlaşmazlığı, borcunu ödememe, ritüellere karşı gelme, diğer insanların evcil hayvan ve ekinlerine zarar verme gibi suçları içeren sosyal ve politik çatışmaların oldukça yaygın olduğu kabile toplumlarında hayati önem taşır. Kişinin bu gibi suçlamalara ve ceza tehditlerine karşı kendini savunabilmesi için toplum içinde güçlü müttefiklere ihtiyacı vardır. Ayrıca, kıtlık gibi tehditlerle karşı karşıya kalındığında, yiyecek ödünç almak için böyle bir destek ağına sahip olmak hayati bir önem taşır. Bu tür sosyal destek ağlarının oluşturulması ve sürekliliğinin sağlanmasındaki en temel yollardan biri olasılıkla şölenlerdir. Şölenler, devamlılığı olan yatırımlar, bağlılıklar ve karşılıklı borçlandırma gibi durumlar içerdiklerinden büyük ölçüde etkili aktivitelerdir.”¹⁰⁸

Onlarca ton ağırlıktaki kireç taşlarının, taş ocaklarından kesilip yontulması, istenilen miktarda çıkarılabilmesi ve istenen yere taşınabilmesi konularının mutlak uzmanlık gerektiren bir mesele olduğu açıktır. Ayrıca, teknik bir bilgi ve beceri olmadan bunların yuvarlama, kaldıraç kullanma gibi detaylı şekilde yardım alınmadan bir yere nakli gerçekten imkansız görünmektedir.

Schmidt’in konuyla ilgili tespitleri şu şekildedir:

¹⁰⁶ Schmidt, 2018: 274-275.

¹⁰⁷ Dietrich vd., 2012c: 674-695; Akın, 2018: 121.

¹⁰⁸ Hayden 2015: 80-89.

“Bu taşların yapımının, en azından bir dönem için bile olsa, büyük insan gruplarını harekete geçirebilecek ve organize edebilecek bir toplum tarafından gerçekleştirilmiş olması gerektiğini akla getirmektedir. Yoksa bu kadar büyük taşların ocaklardan çıkarılması, taşınması ve dikilmesi nasıl gerçekleşebilirdi? İlginç bir karşılaştırma olarak, Norveçli doğa araştırmacısı Thor Heyerdahl’ın Paskalya Adaları’ndaki deneyini gösterebiliriz. Bu denemede 180 kişi, ağlar ve ağaçtan fiçularla 12 ton ağırlığındaki bir heykeli arazi üzerinden çekerek götürmüşlerdir. Heyerdahl, Paskalya Adaları’nda 100 tona kadar ulaşan büyük heykellerin taşınması için 500 ile 700 arası kişinin çalışması gerektiğini hesaplamıştır. Bu çok uzak örneği göz önünde bulundurarak, Göbekli Tepe’de benzeri sayıda insanın organize olduğu düşüncesini akla getirebiliriz.¹⁰⁹ 7 m uzunluğunda, yaklaşık 50 ton ağırlığındaki T biçimli dikilitaşın, taşocağındaki tabandan çıkarıldığını düşünürsek, bu kadar çok sayıda insanın sürekli burada mı yaşadığı, yoksa olasılıkla belirli bir nedenle Göbekli Tepe’de toplanıp toplanmadığı sorusu halen cevaplanabilmiş değildir. Her nasıl olursa olsun, böylesi anıtların dikilmesi, onları gerçekleştirenler için o kadar büyük enerji sarf etmelerini gerektiriyorsa, bu durum, burasının ve buradaki olayların, burada yaşamış olanlar için büyük önem taşımış olduğu anlamına gelmektedir.”¹¹⁰

Bu biçimdeki bir anıtsal mimarinin meydana getirilmesi ve bu organizasyonun devam ettirilebilmesi için fazla miktarda işgücü gerektiğinden, iş ve yiyecek kaynaklarının organize edilmesi konusu araştırmaların merkezinde yer almaktadır.

“Hiyeroglif”

Göbekli Tepe’de bulunan taşlardaki ikonografilerin bazı mitolojik hikayeleri tasvir ettiği izlenimi var sayılmaktadır. Bu noktada; eğer mitolojik anlatım varsa yaratıcının edebileştirilmesi de vardır. Bunun sonucunda da kültürel bir belleğin oluşmakta olduğu sonucu çıkartılabilir.¹¹¹ Dolayısıyla bu da bizi “hiyeroglif” bir yazı şeklinin var olup olmadığını sorgulatmaya yöneltir. Schmidt’ göre: “Hiç kuşkusuz, Eski Mısırluların keşfedip geliştirdiklerine benzer bir durumu Neolitik’ten bekleyemsek de burada taslaklar halindeki bir hiyeroglif yazı söz konusudur.”¹¹² fikri ağır basmaktadır. Daha geniş bir ifade ile Schmidt konuya şu şekilde açıklama getirir:

“Göbekli Tepe’deki işaretler, aceleyle bir kaya duvarına kazınmış ya da çay taşlarına boyanmış işaretler değildir. Onlar görkemli T biçimli dikilitaşlar üzerine kabartma tekniği ile yapılmış ve hieros (kutsal) kelimesinin içeriğini kesinlikle karşılayan bir buluntu kontekstinde tespit edilmiştir. Bu işaretler, somut ve soyut desenlerden oluşmaktadır. Öylesi bir tarzda yan yana dizilmişlerdir ki büyük olasılıkla bu, işaret sıralamasına ait mantıklı bir ilişkiye işaret etmektedir. Fonotikleştirme yoktur ve de beklenmemelidir. Bu da Göbekli Tepe işaretlerini, hiyeroglif dil-yazı sisteminden ayıran farktır. Gerçi bu fark belirleyicidir çünkü çok büyük olasılıkla, her seferinde türüne göre seçilmiş sıralamasıyla, deneyimli biri için –Neolitik Çağ’a ait okunabilir bir mesajdır. Aktarılan içerik ise bizler

¹⁰⁹ Peters vd., 2014: 3065-3068.

¹¹⁰ Schmidt, 2018: 112.

¹¹¹ Schmidt, 2018: 230; Notroff vd., 2015: 52-69; Dietrich vd., 2012b: 52-55.

¹¹² Schmidt, 2018: 248.

için, büyük olasılıkla sonsuza kadar gizli kalacaktır; ama yine de “hiyeroglif” terimi kullanılması uygundur, çünkü bu kavram ile Göbekli Tepe, Taş Çağı’na ait basit resim işaretinin büyük ailesinden sıyrılarak kendisini öne çıkarmaktadır.”¹¹³

Watkins de durumu şöyle yorumlar:

“Göbekli Tepe ve çevresindeki bazı yerleşmelerde bulunan, üzerinde bazı işaretlerin yer aldığı taş plakalar, bir tür bilgi deposunu, insanlık tarihinde henüz yeni olan bir çeşit iletişim sistemini yansıtıyor olabilirler. Tabletler üzerindeki işaretler, çivi yazısı sisteminin bir prototipi, basitleştirilmiş resimler ve ideogramlar olarak görülebilir. Dolayısıyla; dördüncü bin yıl Mezopotamya’da karşımıza çıkan ilk gerçek yazının öncülleri olabilirler.”¹¹⁴

Özdoğan’a da göre buradakiler: “Bir resim yazısı öncüsü gibidir.”¹¹⁵

Bu “hiyeroglifler” içerisinde -H biçimli işaretler ve bunun 90 derece çevrilmiş olanları, daire, dikey ve yatay şeklindeki yarım, yatay şeritler, koçbaşı veya boğa, tek yılan veya yılan yumağı, Asya eşeği, koyun veya keçi, tilki, böcek çeşitleri, örümcek çeşitleri, “sürüngen” olarak görülen dört ayaklılar bulunur.¹¹⁶ Bu buluntular, çok erken dönemlerden günümüze kadar oldukça geniş şekilde sembolik dünyaya bir bakış perspektifi sağlar. Dolayısıyla yazının icadından önceki dönemde kültürel bilgiyi ve birikimi saklamak için oluşturulan bir sistemdir denilebilir.¹¹⁷

“Kutsal Alan”ın Sonu ve Üzerinin Kapatılması

Dikkatli bakıldığında; III. tabakaya ait yapılardaki dolguların, büyük miktarda, insanlar tarafından gerçekleştirildiği görülür. Düşünülürken bu bahsi geçen yapılar, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem insanı tarafından doldurulmuştu... Peki, bu işlem neden yapıldı? Yapılar dolduruluncaya kadar, hangi süre boyunca kullanıma açık bir şekilde kaldı? Doldurma eylemi bir sonuç muydu? İnsanlar, ‘zamanın değişiminin’ veya farklı bir kültür aşamasına başladıklarının farkında mıydılar? Eskiye ait olanların bozulmasından vazgeçilmiş ve burası, düzenli bir gömme faaliyetiyle mi terk edilmişti?¹¹⁸

Bazı görüşlere göre bu tip alanlar kasıtlı olarak doldurulmuştur.¹¹⁹

“Göbekli Tepe’nin bugün gördüğümüz hali, tahminen çok daha uzun olan bir kullanım hayatının son evresi. Göbekli Tepe’de temsil edilen en son aktivite aşaması olan bu içini geri doldurma (yani gömme) işleminin arkeolojik kanıtlarını da görüyoruz. Dairesel yapıların içini dolduran ve kireçtaşı döküntüsü, heykel ve taş alet parçaları ile önemli miktarda hayvan kemiğinden oluşan toprak tabakasının oldukça homojen bir yapıya

¹¹³ Schmidt, 2018: 250.

¹¹⁴ Watkins, 2015: 70-79.

¹¹⁵ Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

¹¹⁶ Schmidt, 2018: 251.

¹¹⁷ Dietrich vd., 2012b: 52-55.

¹¹⁸ Schmidt, 2018: 258.

¹¹⁹ Notroff vd., 2014: 83-105.

sahip olması, kasıtlı olarak içinin doldurulduğu düşüncesini destekliyor.”¹²⁰

“...Bu dolgu materyalleri dışında, yapılar içinde, gerçek kullanımlarıyla bağdaştırılabilecek buluntular da oldukça nadir. Çoğu durumda yapılar neredeyse, içlerinin doldurulmasından önce temizlenmiş gibi gözüküyor. C yapısının merkez dikili taşlarından birinin dibine konulmuş bir taş tabak ve bir domuz heykeli, kasıtlı bir hareketle buraya yerleştirilmiş gibi gözükür.”¹²¹

“Farklı tabakalara ait dolgularda tabakalara göre değişen biçimde kırılmış sürtmetaş aletler, boncuklar, kil topraklar, malahit parçaları, kırık figürinler gibi farklı malzemelerin bulunması, yapıların bir kapatma etkinliği çerçevesinde ‘gömüldüğünü’ düşündürmektedir... Bulunan ağaç gövdeleri, yapıların gömülmeden önce yakılmış olduklarını da kanıtlamıştır.”¹²²

“Taş dolguların yapıların kenarlarında daha yüksek, merkezine doğru gittikçe alçalan biçimde çıkması, doldurma işleminin yapının kenarlarından atılan taşlarla gerçekleştirildiğine işaret etmekte, belki bu doldurma işleminin bunları kullanan topluluk tarafından ortaklaşa bir etkinlik çerçevesinde yürütülmüş olabileceğini düşündürmektedir.”¹²³

“Merkezi büyük yapı önce tahrip edilmiş, içine heykel ve dikili taş parçalarıyla beraber, kenarlardan merkeze taşlar yığıldıktan sonra kapatılmıştır. Tümüyle anakayaya oyulu özel yapılarda ise doğrudan bir doldurma söz konusudur. Bu da yapıların kapatılmasında farklı uygulamaların olduğunu göstermektedir.”¹²⁴

Elde edilen verilere göre içeriden çıkan malzemeler buraya ait gibi düşünülse de daha sonraları burasının doldurulması sırasında çevreden gelen malzemeler ile yapıldığı görülmüştür. Bu malzemeler birer mezar hediyesi, ölü armağanı gibi bu yerlere bırakılmıştır. Bunların arasında hiç kullanılmamış seçkin eşyalar da bulunmaktadır. Bu doğrultuda, binaların gömülme aşamasında adeta “insan” gibi muamele yapılmıştır.¹²⁵ Bu şekildeki yapıların kullanım ömürlerini doldurduktan sonra ölen insanlara benzer bir şekilde gömülmesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de görülen yaygın bir uygulamadır.¹²⁶ (Göbekli Tepe,¹²⁷ Hallan Çemi,¹²⁸ Nevali Çori,¹²⁹ Karahantepe,¹³⁰ Jerf el Ahmar,¹³¹ Beidha,¹³² Ain Gazal.¹³³)

¹²⁰ Jens Notroff Röportajı, <https://arkeofili.com/gobekli-tepe-ile-ilgili-tum-merak-etttikleriniz-jens-notroff-roportaji/>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

¹²¹ Jens Notroff Röportajı, <https://arkeofili.com/gobekli-tepe-ile-ilgili-tum-merak-etttikleriniz-jens-notroff-roportaji/>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

¹²² Ökse, 2022: 25-46.

¹²³ Ökse, 2022: 25-46.

¹²⁴ Karul, 2022: 1-8.

¹²⁵ Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

¹²⁶ Özdoğan, 2018.

¹²⁷ Schmidt, 1998: 5; 1999: 12; 2002: 9, 74.

¹²⁸ Rosenberg, 1999: 27.

¹²⁹ Hauptmann, 1999: 75-76.

¹³⁰ Karul, 2021: 23-25.

¹³¹ Stordeur, 2000: 35-36.

Konuya başka bir açıdan bakan Köşkdere'nin de dikkat çeken görüşleri mevcuttur:

“Nesnelerin ruhu olduğu inancının, yani animizmin gelişmesi kötü ve iyi ruh kavramlarını gündeme getirir. İyi ruhlar korunurken kötü ruhlar korkutur. Zorluklardan, düşmanlardan ve yırtıcı hayvanlardan koruyan yüce lider yaşarken dürtülerinin kontrolü onun elindedir, ama öldüğünde ve ruhu serbest bırakıldığında kontrol nasıl sağlanabilir? Hele de bu liderin, başkalarına yaptığı kötülükler ve acımasızlığı biliniyorken. Bu özellikler, topluluğuyla kaynaşmış ve ölmüş bir liderin ruhuna kötü tasarımların boşaltılmasını kolaylaştırabilir. Güçlü ve etkili bir liderin totem heykelini yapmak bu soruna bir çözüm getirebilir. Ne kadar büyük bir heykel olursa o kadar yerinde sabit olacak ve ruhunun yapacağı kötülüklerden korunabilecektir. Bir diğer çözüm de gömmektir ki, Piramitler ya da höyük mezarlar ile liderlerin cesetlerinin üzerine yapılan büyük yığıntı kötüleşebilecek ruhu hapsedme çabalarını akla getirir.”¹³⁴

Bu görüşlere ek olarak konuya şu şekilde de bakmak gerekir: Burada alanın tamamının gömüldüğünden söz edilemez. Mevcut yapıların kullanım ömürleri dolduğu ve bunun sonucunda da gömüldükleri düşünülebilir. Bunları yapan kişiler yapıları gömmüşler fakat alanı terk etmemişleridir. Yanına yenisini yaparak yaşamlarına devam etmişlerdir. Bu doğrultuda gömülenlerin aynı anda değil farklı zamanlarda gömüldükleri söylenebilir.

Çapı büyük olan yapıların bazen ilk aşamada ara açıklığı doldurularak içine aynı planda daha küçük olanı oturtulmuştur.¹³⁵ Dolayısıyla, bu yapıların konumları konusunda da bir devamlılık olduğu görülmektedir.

“...Tüm bu gerçekler göz önüne alındığında, yapıların (muhtemelen özel bir vesileyle) temiz toprakla doldurularak gömüldüğü ve daha sonra alttaki yapının duvarlarını bozmamaya özen gösterilerek üzerine inşa edildiği görülmektedir.”¹³⁶

“...Yapı ilk tabakasında en geniş sınırlara sahip olarak inşa edilmiş, her doldurma aşamasından sonra içine yeni yapı için kazılan çukurun boyutu gittikçe küçülmüştür. Böylece, iç içe oval duvarlardan oluşan bir görünüm ortaya çıkmıştır.”¹³⁷

“...Taş duvarların özellikleri güneyde iç içe inşa edilmiş en az üç evreye sahip olduğu, başka bir deyişle ilk evreyi en dıştaki duvarın oluşturduğu ve bu evrede yapının çapının yaklaşık 25m'yi bulduğu anlaşılmaktadır.”¹³⁸

“Oval çukur yapıların her tabakasının doldurulmuş olması, her yapının bilinçli olarak doldurulup kapatıldığını ve dolguya açılan yeni çukura yeni yapının inşa edildiğini kanıtlamaktadır. Aynı yere aynı yapının yeniden

¹³² Kirkbride, 1968: 95.

¹³³ Rollefson, 2005: 8.

¹³⁴ Köşkdere, 2016: 97-115.

¹³⁵ Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023; Özdoğan-Özdoğan, 1998: 581-601.

¹³⁶ Özdoğan-Özdoğan, 1998: 581-601.

¹³⁷ Ökse, 2022: 25-46.

¹³⁸ Karul, 2022: 1-8.

inşa edilmesi, bu yapılara özel anlamlar yüklenmiş olabileceğine işaret etmektedir.”¹³⁹

Sonuç olarak, binalar kademeli olarak dönüşüme tabi tutulmuş, ihtiyaçlara ve koşullara uyacak şekilde zaman içerisinde değişiklikler yapılmıştır.¹⁴⁰

Bunların yanı sıra arazinin jeolojik yapısının da sahip olduğumuz bilgilere önemli bir katkısı vardır. Bazalt ve kireçtaşından oluşan alan, üzerinde farklı bir yumuşak toprak tabakası bulunması ile yörenin dışında taş aletler ile kemik parçalarının olması, Göbekli Tepe'nin sonunda doğal yollar ile toprak altında kalmadığının ve insan eliyle bilinçli bir şekilde üzerinin örtüldüğünün önemli göstergeleridir. Tapınakların mevcut işlevlerini yitirdiği durumlarda eski tapınakların yok edilmesine ihtiyaç yoktur. Çünkü üstlerini kapatmak veya doldurmak, onları yıkma işleminden daha basittir. Bu geleneğin bilim açısından en faydalı yanı ise Göbekli Tepe'nin günümüze bozulmadan ve fazla tahribat yaşamadan ulaşmış olmasıdır. Ayrıca, tepenin bu kısmı oldukça dik eğimli olduğundan hiçbir zaman tarım faaliyetlerine maruz kalmamış, bu nedenle Neolitik Dönem mimari kalıntılarıyla, tahrip olmadan bugünkü yüzey toprağı seviyesinde dahi fark edilebilecek durumda korunabilmiştir.¹⁴¹

Sonuç

Göbekli Tepe'nin kazılmaya başlanmasından itibaren Çanak Çömleksiz Neolitik toplulukların, yerleşikliğinin ilk süreçlerinden itibaren oldukça gelişmiş bir mimariye ve materyal kültüre sahip oldukları, sosyal olarak iyi örgütlenmiş bir yapıda oldukları görülmüştür. Göbekli Tepe'nin de sahip olduğu nitelikler ile çağdaşları ve kendi çevresi içerisinde ayrıcalıklı bir yerde olduğu düşünülmüştür.¹⁴² Sonraki süreçte ise, bölgedeki yerleşmelere yenilerinin eklenmesi,¹⁴³ Harbetsuvan kazılarının başlaması¹⁴⁴ ve Göbekli Tepe'de artık konut yapılarının varlığından söz edilemeye başlanması, burasının bir merkez olma fikrini geçersiz kılmıştır. Karahantepe'den gelen yeni veriler, yakın bölgedeki diğer yerleşimlerle benzer olması, yapılarının anıtsallığı, sembolik öğeleri ile Göbekli Tepe'nin sahip olduklarının sadece bir yerleşime özgü olmadığını ve bölgeye ait bir özellik olduğunu ortaya koymuştur.¹⁴⁵ Dolayısıyla Karahantepe'den gelen güncel veriler ve buluntular ile birlikte “Göbekli Tepe'yi benzerlerinden ayırt eden kısım eskiliği değil, çağdaşları içerisinde anıtsal mimarisi ve tarih öncesi sembolizmi ile ilgili eserlerin olmasıdır” düşüncesi de geçerliliğini yitirmiştir. Bunlara ek olarak Gre Fılla¹⁴⁶ ve Boncuklu Tarla'da¹⁴⁷ çıkan mimari kalıntıların da bu durumu destekledikleri görülmüştür.

¹³⁹ Ökse, 2022: 25-46; Stevanovic, 1997: 334-395.

¹⁴⁰ Kinzel-Clare, 2020: 29-49.

¹⁴¹ Köksal-Schmidt vd., 2011: 53-60.

¹⁴² Daha detaylı bilgi için: Schmidt, 2018.

¹⁴³ Çelik ve Tolon, 2018: 211-232.

¹⁴⁴ Çelik, 2020: 21-26.

¹⁴⁵ Karul, 2021: 21-31.

¹⁴⁶ Ökse, 2022: 25-46.

¹⁴⁷ Kodaş, 2020: 123-146; Kodaş-Erdoğan, 2017: 693-710.

Peki bu yapıları inşa eden topluluklar “yeterli bilgi birikimine sahip olmalarına rağmen neden daha önce bu yapıları yapmadılar veya yerleşik hayata geçmediler?” şeklinde sorular akla gelebilir. Bu noktada “insanlar besin bulma konusunda zorlandıkları anda yerleşik hayata geçtiler” şeklindeki eski görüşlerin¹⁴⁸ yerine “bu hareket bir zorunluluktan dolayı olmamıştır. Yerleşik yaşam seçildikten sonra tarıma başlanmıştır. Tarım ve hayvancılık yerleşikliğin nedeni değil sonucudur” şeklindeki görüşler¹⁴⁹ artık akla daha yakın gelmektedir. Dönemin ortam ve koşulları, yani Buzul Çağını takiben Bereketli Hilal bünyesinde oluşan yeni iklim koşullarıyla birlikte insanların ihtiyacı olan besin kaynaklarını çok uzaklara gitmeden, yerleşimin en fazla bir kilometre yakınında yer alan seyrek meşe ormanlarının olduğu tepelere buldukları yerden ulaşma imkanı sağlamıştır.

Peki Göbekli Tepe’yi inşa eden topluluk bu noktayı neden seçmişti? Kullanılan yapıların hammaddesinin bu alanda bulunması akla en yakın cevap olarak gelmektedir. Bu doğrultuda da uzaklardan taş getirilmesi söz konusu değildir.

Onlarca ton ağırlıktaki kireç taşlarının, taş ocaklarından kesilip yontulması, istenilen miktarda çıkarılabilmesi ve istenen yere konumlandırılması konularının mutlak uzmanlık gerektiren bir mesele olduğu açıktır. Ayrıca, teknik bir bilgi ve beceri olmadan bunların yuvarlama, kaldıraç kullanma gibi detaylı yardım alınmadan bir yere konumlandırılması gerçekten imkansız görünmektedir. Bu noktada belki de Göbekli Tepe’de “yapı ustası, işçi, taşçı, avcı, toplayıcı, gibi belirlenmiş bir işi üstlenenlerin olduğu, iş bölümlü toplumların başlangıcı mı görülmektedir?” sorusu akıllara gelebilir. Dolayısıyla benzeri yerler ile yapılan kıyaslama sonucunda Göbekli Tepe, Hallan Çemi, Nevali Çori gibi bölgelerin kült alanı ve yerleşim yerlerini içermesi, toplum içinde organizasyonun var olabileceğini akla getirmektedir.

Göbekli Tepe’deki insan biçimli T biçimdeki dikili taşların, tanrıları, ataları veya bunların benzeri diğer varlıkları sembolize etmeleri olasılığıyla birlikte, inşa edilmelerinin, diğerlerinde de olduğu gibi insanların hayatında önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Göbekli Tepe üzerinde yapılan jeomanyetik araştırma neticeleri, meydana getirilmiş yapıların haricinde, en az 15 farklı yapının ve genel olarak da 200 üzerinde dikili taşın var olduğu tespit edilmiştir. Oldukça büyük boyutlu ve soyut üslupta işlenmiş bu dikili taşların insandan daha büyük, daha güçlü, belki de tanrısal varlıkları temsil ettiği düşünülebilir¹⁵⁰ ya da yakınlarını anıtlarla anmak isteyenlerin oluşturdukları dikili taşlar oldukları söylenebilir.¹⁵¹ Aile içerisindeki kişiler ölse bile bu totem heykeller vasıtasıyla mevcut alanda halen var oldukları düşüncesi ile istenilen zamanlarda anımsanabilecekleri varsayılabilir.¹⁵² Bu noktada “Peki neden bu kadar büyük boyuttalar?” sorusu gayet makuldür. Cevap olarak fiziksel

¹⁴⁸ Childe, 2006.

¹⁴⁹ Wright, 1971: 447-477; Watson, 1995; Harris, 1996; Bar-Yosef, 1998: 1-5; Simmons, 2010.

¹⁵⁰ Becker vd., 2012: 14-43.

¹⁵¹ Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

¹⁵² Köşkdere, 2016: 97-115.

oranda anne-baba ve çocuk ilişkisini düşünmek akla yatkın bir öneri olarak gelebilir.

Diğer taraftan ise alandaki yapıların genel dizilimlerine bakıldığında; merkezde iki adet büyük dikili taş yer alırken, onları çevreleyen 12 adet dikili taş ise adeta bir izleme alanı oluşturmaktadır. Dolayısıyla merkezde bir ritüelin yapılması büyük bir olasılıktır. Zemin ise sıvıyı geçirmeyecek nitelikte olup, kanallarla desteklenmiştir. Bunlar göz önünde tutulduğunda, insanlar tesadüfi bir ortamda ritüelini gerçekleştirmemiş, bunun için son derece organize bir hazırlık ve ortam meydana getirmiştir. Burada sorulması gereken sorulardan birisi de “Tanrı” fenomeni tam olarak bunun neresindedir? Bu kadar karmaşık bir organizasyon, sadece toplulukların kendisi için midir, yoksa kendilerinden daha üstün gördükleri bir fenomen için midir? Ya da bir başka deyişle; o zamanlar da bir “Tanrı”¹⁵³ anlayışı var mıdır ya da bu kavram o dönemki topluluklar için daha farklı anlamlar mı ifade etmektedir? Diğer taraftan da Göbekli Tepe’de görülen Neolitik resimlerde insan, doğa ile artık eşit değil, eskiye göre daha ön planda ve hayvanlardan farklı olarak “yüksek seviyede” bir biçimde sembolize edilir. Bu da Göbekli Tepe zamanında insanın ekosistem içerisinde düşünsel olarak farklı bir noktada kendini konumlandırmaya başladığına işaret eder.

Göbekli Tepe’deki araştırmalar boyunca, çıkarılan buluntular, karakteristik nitelikleri açısından gelişmiş bir natüralist ve sembolik ikonografi meydana getirmiş ve karmaşık olarak nitelendirilebilecek bir sosyal yapı ile birlikte meydana gelen bir mitolojiye işaret etmiştir. Bu noktada eğer mitolojik bir anlatım varsa yaratıcının edebileştirilmesi de vardır. Bunun sonucunda da kültürel bir belleğin oluşma sürecinin varlığından bahsedilebilir. Dolayısıyla bu da bizi “hiyeroglif” bir yazı¹⁵⁴ şeklinin var olup olmadığını sorgulatmaya yöneltir. Bahsi geçen buluntular, çok erken dönemlerden günümüze kadar olan süreçte çok geniş bir sembolik dünya hakkında farklı bir perspektif kazanmamızı sağlar, hatta yazının icadından önce kültürel bilgiyi saklamak için oluşturulan bir sistem olabileceği de söylenebilir. Bunun yanı sıra dördüncü bin yıl Mezopotamya’sında karşımıza çıkan ilk gerçek yazının öncüleri de olabilirler.

Göbekli Tepe ile beraber 12 bin yıl önce yaşamış insanlar hakkında bildiğimiz taş devri toplumundan çok daha farklı bir senaryo ortaya çıkar. Özellikle de bu farklılık; bölgedeki toplumun büyük mimari yapılar inşa edip bunları sanatsal biçimde bezemesidir.

Göbekli Tepe’nin varlığı ile ilgili şu önemli sonuçlara varılabilir:

-Avcı-Toplayıcı toplulukların ilkel ve bir inanç sisteminden yoksun olmadığını, bunun aksine derin bir inanca ve bununla ilgili bir belleğe sahip olduğunu göstermiştir.

¹⁵³ Becker vd., 2012: 14-43.

¹⁵⁴ Schmidt, 2018: 230; 248; 250; 251; Notroff ve diğerleri, 2015: 52-69; Dietrich vd., 2012b: 52-55; Watkins, 2015: 70-79; Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

-Toplumsal yaşama geçiş ve sosyal bir yapının oluşması dinsel inançları ortaya çıkarmamış, tam tersine dinsel inanışlar insanların bir arada paylaşım yaparak birlikte hareket etmelerini sağlamış ve bir şekilde toplumsal işbirliği yapısının oluşmasına neden olmuştur.

Bereketli Hilal'in son avcı-toplayıcıları tarafından inşa edilen Göbekli Tepe'nin keşfinden sonraki süreçte yapılan kazılar ve yüzey araştırmaları ile gelişen süreçte birbirine benzeyen çok sayıda erken dönem yerleşmesinin var olduğu ortaya çıkarılmıştır. Özellikle 2019 yılında yapılan Karahantepe kazıları Göbekli Tepe'nin benzersiz bir yer olmadığı ve aynı bölgede benzer özelliklere sahip daha birçok yerin olma olasılığını göstermiştir. Dolayısıyla bölgedeki büyüklü küçüklü farklı özelliklere sahip nitelikteki yerleşimlerin varlığı, bunların kronolojik olarak uzun bir zaman dilimine yayılması, birçoğunda benzer tarzda dikilitaşların varlığı, Urfa civarındaki yerleşimlerin tamamı ile birbirine benzemediğini ve bir takım farklılıklar içerdiğini göstermektedir. Bu yerleşimlerin en önemli ortak noktaları ise benzer hayvan sembollerini tercih etmeleri, benzer hareketleri kullanmaları ve erkek olmaları şeklinde gösterilebilir. Bu nedenle de bölgeyi kapsayan "Taş Tepeler Projesi" (Göbekli Tepe, Karahantepe, Gürcütepe, Sayburç, Sefertepe, Çakmaktepe) ile elde edilecek veriler, yapılacak bütüncül yorumları çok daha sağlıklı ve verimli kılacaktır. Ayrıca unutulmamalıdır ki Göbekli Tepe'nin henüz %5-6 lık kısmı kazılmış olup, ortaya çıkarılacak her katman büyük oranda yeni şeyler gösterebilir veya öğretebilir potansiyeline sahiptir.

Peki Göbekli Tepe nedir? "Tapınak",¹⁵⁵ "Özel Yapı",¹⁵⁶ "Konut"¹⁵⁷ veya "Klan Evleri"¹⁵⁸ mi? Son dönemde yapılan kazılar ile birlikte güncel veriler ışığında Göbekli Tepe'de tespit edilen özel yapıların yanı sıra insanların yaşadığı bir yer olduğu fikri de kabul görmeye başlamıştır. Dolayısıyla Göbekli Tepe'den belirli bir coğrafyada benzerlerinin bulunduğu, insanların yaşadığı, kendi dönemi içerisinde anıtsal yapıların yer aldığı, bir yerleşim yeri olarak bahsetmek doğru bir tespit olacaktır. Buna ek olarak Göbekli Tepe ile ilgili elde edilecek verilerin tarihlendirme açısından Buzul Çağından öncesine de gitmesi pek olası görülmemektedir.

Bahsi geçen tüm bu çıkarımların yanında elbette ki bu bölge için mevcut veri eksiklikleri de göz ardı edilmemelidir. Dönemle ilgili araştırma sayısı bölgedeki diğer arkeolojik alanlarla kıyaslandığında oldukça sınırlıdır. Bu noktada, bu kadar geniş perspektifi olabilecek bir konuda Göbekli Tepe'yi yorumlamaya sadece arkeologların veya tarihçilerin bakış açısı yetmeyebilir. Göbekli Tepe hakkında bazı teorik eserler yazılmış olmasına rağmen interdisipliner açıdan analizlerin yer aldığı eser sayısı da yok denecek kadar azdır. Bu yüzden konuyla ilgili gelecekte yapılacak araştırmalarda mutlaka interdisipliner bir yaklaşım gereklidir. Bu döneme ait arkeolojik buluntulardan yola çıkarak yeni veya mevcut hipotezleri geliştirmeye çalışmalı, daha fazla

¹⁵⁵ Schmidt, 2012: 215-216; Özdoğan, Göbekli Tepe Kültürü Konferansı, <https://www.youtube.com/watch?v=wz-KiOopDVU>, Erişim Tarihi: 07.05.2023.

¹⁵⁶ Kurapkat, 2015: 3; Schirmer, 1990: 363-387; Dietrich-Notroff, 2015: 75-89.

¹⁵⁷ Banning, 2011: 619-660.

¹⁵⁸ Kuijt, 2002: 361-440; McBride, 2015: 376-384.

malzeme toplamaya, veri analiz etmeye ve bunlar arasında da daha kapsamlı ve geniş ilişkiler kurmaya özen gösterilmelidir. Göbekli Tepe'yi daha iyi anlamak konusunda izlenebilecek yollardan biri de kendisinden sonraki dönemlere ait mitolojik temalar ile Göbekli Tepe arasında herhangi bir bağın olup olmadığı konusunda mevcut yayınlardan daha kapsamlı değerlendirmeler yapılması gerekir. Bu da beraberinde geniş bir mitolojik kaynak ve olay taraması yapılmasını zorunlu kılabilir.

Kaynakça

- AKIN, G., 2018. *Prehistorya'ya Giriş*, Alter Yayınları, Ankara.
- ALP, Ö., 2009. *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*, Efil Yayınevi, Ankara.
- AURENCHE, O., 2007. "Das Goldene Dreieck' un die Anfaenge des Neolithikums im Vorderen Orient", *Vor 12.000 Jahren in Anatolien, Die Aeltesten Monumente der Menschheit*, ss. 50-65.
- AURENCHE, O., 1981. *La Maison orientale: L'architecture du Proche-Orient ancien, des origines au milieu du quatrième millénaire*, Lyon.
- AYHAN, V.-TÜYLÜOĞLU, E., 2022. *Göbeklitepe ve Semboller*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- BANNING, E., 2011. "So fair a House: Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East", *Current Anthropology*, Vol. 52, No. 5, ss. 619-660.
- BARCLAY, B., 1998. *Farmers, Temples and Tombs*, Historic Scotland Pub., Edinburgh.
- BAR-YOSEF, O., 1998. "Introduction: Some Comments on the History of Research", *The Review of Archaeology*, 19/2, ss. 1-5.
- BAR-YOSEF, O., 1986. "The walls of Jericho: an alternative interpretation" *Current Anhtropology*, 27, ss. 157-162.
- BAR-YOSEF, O.-BELFER COHEN, A., 1989. "The Levantine "PPNB" interaction sphere", *People and culture in change: Proceedings of the second symposium on Upper Paleolithic, Mesolithic and Neolithic populations of Europe and the Mediterranean Basin*, BAR International Series 508, Archaeopress, Oxford, ss. 59-72.
- BECKER, N.-DIETRICH, O.-GOTZELT, T.-KÖKSAL SCHMIDT, Ç.-NOTROFF, J.-SCHMIDT, K., 2012. "Materialien zur Deutung der zentralen Pfeilerpaare des Göbekli Tepe und weiterer Orte des obermesopotamischen Frühneolithikums", *Zeitschrift für Orient-Archäologie* 5, ss. 14-43.
- BENZ, M.-BAUER, J., 2015. "On Scorpions, Birds and Snakes—Evidence for Shamanism in Northern Mesopotamia during the Early Holocene", *Journal of Ritual Studies*, Vol. 29, No. 2, ss. 1-23.

- BENZ, M.-BAUER, J., 2013. "Symbols of Power–Symbols of Crisis? A Psycho-Social Approach to Early Neolithic Symbol Systems", *NEO-LITHICS* 2/1, ss. 11-24.
- BONNEFOY, Y., 2000. *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, çev.: L. Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara.
- BORIC, D., 2013. "Theater of predation: Beneath the skin of Göbekli Tepe images", *Relational Archaeologies: Humans, Animals, Things*, Routledge, Londra-New York.
- BRAIDWOOD, L. S.-BRAIDWOOD, R. J.-HOWE, B.-REED, C. A.-WATSON, P. J., 1981. *Prehistoric archaeology along the Zagros flanks*, Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- BRAIDWOOD, R. J.-BRAIDWOOD, L., 1982. *Prehistoric village archaeology in southeastern Turkey*, British Archaeological Reports International Series, Archaeopress, Oxford.
- BRAIDWOOD, R. J.-CAMBEL, H.-REDMAN, C. L.-WATSON, P. J., 1971. "Beginnings of village-farming communities in Southeastern Turkey", *Proc. Natl. Acad. Sci.* 68, ss. 1236–1240.
- CAUVIN, J., 2000. *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, Cambridge University Press, Cambridge.
- CHIKAKO, W., 2002. *Animal Symbolism in Mesopotamia*, Institut für Orientalistik der Universität Wien, Viyana.
- CHILDE, G., 2006. *Kendini Yaratan İnsan*, Çev.: F. Ofluoğlu, Varlık Yayınları, İstanbul.
- CLARE, L.-TUNA YÜNCÜ, Z.-ULUDAĞ, C., 2019. "Göbekli Tepe", *UNESCO World Heritage in Turkey 2019*, UNESCO Türkiye Millî Komisyonu, Ankara, ss. 522-547.
- COLLINS, A., 2019. *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, Çev.: L. Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul.
- COQUEUGNIOT, E., 2000. "Dja'de (Syrie), un village `a la veille de la domestication", *Naissance Des Agricultures (S'eminare Du Coll`ege de France)*, Errance, Paris, ss. 63–79.
- CULOTTA, E., 2009. "On the Origin of Religion", *Science, New Series*, Vol. 326, No. 5954, ss. 784-787.
- CURRY, A., 2008. "Göbekli Tepe: The World's First Temple?", *Smithsonian Magazine*, Smithsonian Institution, Washington.
- ÇAMBEL, H., 1981. "Chronologie et organization de l'espace a Çayönü", *Prehistoire du Levant*, ss. 531-553.
- ÇELİK, B., 2020. "Yeni Bir Kült Merkezi: Harbetsuvan Tepesi", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 164, ss. 21-26.
- ÇELİK, B., 2015a. "New Neolithic cult centres and domestic settlements in the light of Urfa Region Surveys", *Documenta Praehistorica XLII*, ss. 353-364.

- ÇELİK, B., 2015b. "Göbekli Tepe Yalnız Değil", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 46, ss. 90-97.
- ÇELİK, B., 2014. "Differences and Similarities between the Settlements in Şanlıurfa Region where 'T' Shaped Pillars are Discovered", *TÜBA Arkeoloji Dergisi*, Sayı 17, ss. 9-24.
- ÇELİK, B.-TOLON, K., 2018. "Yeni Bulgular Işığında Urfa'da Neolitik Dönem", *Seleucia* 8, ss. 211-232.
- DIETRICH, O.-NOTROFF, J., 2015. "A sanctuary, or so fair a house? In the defence of an archaeology of cult at Göbekli Tepe", *Defining the Sacred. Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East*, Oxbow Books, Oxford, ss. 75-89.
- DIETRICH, L.-NOTROFF, J., 2019. "Göbekli Tepe: Tahıllar, Şölenler ve Anıtlar", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 69, ss. 6-9.
- DIETRICH, O.-KÖKSAL SCHMIDT, Ç.-NOTROFF, J.-SCHMIDT, K., 2013. "Establishing a radiocarbon sequence for Göbekli Tepe, State of research and new data", *Neo-Lithics* 1, ss. 36-47.
- DIETRICH, O.-KÖKSAL SCHMIDT, Ç.-KÜRKÇÜOĞLU, C.-NOTROFF, J.-SCHMIDT, K., 2012a. "Göbekli Tepe-Dünyanın İlk Kutsal Alanı", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 27, ss. 62-77.
- DIETRICH, O.-KÖKSAL SCHMIDT, Ç.-KÜRKÇÜOĞLU, C.-NOTROFF, J.-SCHMIDT, 2012b. "Göbekli Tepe", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 26, ss. 52-55.
- DIETRICH, O.-HEUN, M.-NOTROFF, J.-SCHMIDT, K.-ZARNKOW, M., 2012c. "The Role of Cult and Feasting in the Emergence of Neolithic Communities. New Evidence from South-Eastern Turkey", *Antiquity*, 86, ss. 674-695.
- ELIADE, M., 2005. *Dinler Tarihi*, Çev.: M. Ünal, Serhat Kitabevi, Konya.
- ESİN, U., 1998. "The Aceramic site of Asıklı Höyük and its ecological conditions based on its floral and faunal remains", *TÜBA-AR* 1, ss. 95-103.
- ESİN, U.-HARMANKAYA, S., 1999. "Asıklı", *In Neolithic in Turkey: the cradle of civilization, new discoveries*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 115-132.
- GEBEL, H. G., 2014. "Klaus Schmidt (1953-2014)", *Paleorient*, Vol. 40, No. 2, ss. 5-6.
- GEBEL, H. G., 2004. "There was no centre: the polycentric evolution of the Near Eastern Neolithic", *Neo-lithics* 1(04), ss. 28-32.
- GIBSON, C., 2013. *Semboller Nasıl Okunur?*, Çev.: C. Alpan, Yem Yayınları, İstanbul.
- HARARI, Y. N., 2017. *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, Çev.; E. Genç, Kolektif Yayınları, İstanbul.
- HARRIS, D. R., 1996. *The origins and spread of agriculture and pastoralism in Eurasia*. UCL Press, London.

- HAUPTMANN, H., 2011. "The Urfa Region", *The Neolithic in Turkey: New Excavation & New Research, The Euphrates Basin*, Archaeology & Art Publications, İstanbul, ss. 85-138.
- HAUPTMANN, H., 1999. "The Urfa Region", *Neolithic in Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 65-86.
- HAYDEN, B., 2015. "Uygarlığın Kökeni Şölenler", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 46, ss. 80-89.
- HENLEY, T. B.-HENLEY, L. P., 2019. "The Snakes of Göbekli Tepe An Ethological Consideration", *Neo-Lithics*, 19, ss. 16-19.
- KARUL, N., 2022. "Karahantepe Çalışmalarına Genel Bir Bakış", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 169, ss. 1-8.
- KARUL, N., 2022. "Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi: Taş Tepeler", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 169, ss. VII-XIV.
- KARUL, N., 2021. "Buried Buildings at Pre-Pottery Neolithic Karahantepe", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı 82, ss. 21-31.
- KARUL, N., 2019. "Son Avcılar İlk Yerleşikler", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 69, ss. 34-43.
- KARUL, N., 2013. "Eski Dünya'nın ilk Köyleri: Yerleşik Avcılar", *Atlas*, Sayı 240, ss. 84-96.
- KARUL, N., 2011. "Gusir Höyük", *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research, Vol. 1, The Tigris Basin*, Archaeology and Art Publications, İstanbul, ss. 1-17.
- KENYON, K. M., 1971. "Burial customs at Jericho", *Annu. Dep. Antiq.*, Jordan 16, ss. 5-30.
- KILIÇ, Y.-ESER, E., 2020. "Göbekli Tepe (Maden İnanc Bağlamında) Toprak Ana İnancı", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Sayı 4, C. 7, ss. 1985-2010.
- KILIÇ, Y.-ESER, E., 2019a. "Göbekli Tepe D Tapınağı Dikilitaş Betimlemeleri İle Sumer Mit Anlatıları Arasındaki Benzerlikler", *Doç.Dr. Samira Kontantamer Armağanı*, Çizgi Kitabevi, Ankara, ss. 357-376.
- KILIÇ, Y.-ESER, E., 2019b. "Göbekli Tepe Ne Anlatıyor: Doğum, Ölüm ve Hayat Algısı", *III. Bilimin Işığında Yaratılış Kongresi*, Iğdır, ss. 746-766.
- KINZEL, M.-CLARE, L., 2020. "Monumental, 'Compared to What?' A Perspective from Göbekli Tepe", *Monumentalising Life in Neolithic: Narratives of Change and Continuity*, Oxbow Books, Oxford, ss. 29-49.
- KIRKBRIDE, D., 1968. "Beidha 1967: An Interim Report", *Palestine Exploration Quarterly*, 100: 2, ss. 90-96.
- KODAŞ, E., 2020. "Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yerleşik Yaşam ve Depolama Birimleri Üzerine Bazı Gözlemler: Boncuklu Tarla Örnekleri", *Anatolia* 46, ss. 123-146.

- KODAŞ, E.-ERDOĞAN, N., 2018. “Boncuklu Tarla 2017 Kazıları”, 40. *Kazi Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Çanakkale, ss. 693-710.
- KORNIENKO, T. V., 2018. “On the Interpretation of Stelae in the Cult Complexes of Northern Mesopotamia During the Pre-Pottery Neolithic”, *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 46/4, ss. 13-21.
- KOZLOWSKI, S. K., 1989. “Nemrik 9, a PPN Neolithic site in northern Iraq”, *Paléorient* 15, ss. 25-31.
- KOZLOWSKI, S. K.- AURENCHE O., 2005. *Territories, Boundaries and Cultures in the Near East*, BAR 1362, Archaeopress, Oxford.
- KOZLOWSKI, S. K.-KEMPITSY, A., 1990. “Architecture of the Pre-Pottery Neolithic Settlement in Nemrik, Irak”, *World Archaeology*, 21, 3, ss. 348-362.
- KÖKSAL-SCHMIDT, Ç.-SCHMIDT, K., 2011. “Yeni Buluntular ve Bulgularla Göbekli Tepe”, *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 137, ss. 53-60.
- KÖŞKDERE, A. A., 2016. “Totem ve Yas”, *Psikanaliz Yazıları: Psikanaliz ve Tarih*, Sayı 33, İstanbul, ss. 97-115.
- KUIJT, I. 2002. “Foraging, farming, and social complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: a review and synthesis”, *Journal of World Prehistory* 16 (4), ss. 361-440.
- KURAPKAT, D. 2015. *Frühneolithische Sondergebäude auf dem Göbekli Tepe in Obermesopotamien und vergleichbare Bauten in Vorderasien*. PhD, Technical University Berlin.
- LUCKERT, K., 2019. *Göbekli Tepe*, Çev.: L. Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul.
- MAZUROWSKI, R. F.-KANJOU, Y., 2012. “Tell Qaramel 1999-2007: Protoneolithic and Early Pre-Pottery Neolithic Settlement in Northern Syria: Preliminary Results of Syrian-Polish Archaeological Excavations 1999-2007”, *PCMA Excavation Series. Polish Centre of Mediterranean Archaeology*, University of Warsaw, Warsaw.
- MCBRIDE, A., 2015. “Modelling capacity of Near Eastern Neolithic non-domestic architecture”, *Journal of Anthropological Archaeology* 40, ss. 376-384.
- MELLART, J., 1967. *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*, Thames and Hudson, London.
- MIYAKE, Y.-MAEADA, K.-TANNO, H.-HONGO, C. Y., 2012. “New excavations at Hasankeyf Höyük: a 10th millennium cal. BC site on the upper Tigris, Southeast Anatolia”, *Neo-Lithics* 12, ss. 3-7.
- MOORE, A. M. T.-HILLMAN, G. C.-LEGGE, A. J., 2000. *Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra*, Oxford University Press, Oxford.

- MORALES, V. B., 1983. "Jarmo figurines and other clay objects", *Prehistoric Archeology along the Zagros Flanks*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago, ss. 369-423.
- NOTROFF, J.-DIETRICH, O.-PETERS, J.-POLLATH, N.-KÖKSAL SCHMIDT, Ç., 2015. "Dünya'nın En Eski Tapınım Alanı ve Besin Üretimine Başlangıcı Göbekli Tepe: Uygarlığın Doğuşunda Neolitik Şölen İzleri", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 46, ss. 52-69.
- NOTROFF, J.-DIETRICH, O.-SCHMIDT, K., 2014. "Building monuments, creating communities: Early monumental architecture at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe", *Approaching Monumentality in Archaeology*. IEMA Proceedings 3, ss. 83-105.
- O'BRIEN, J.-PALMER, M., 2009. *Zoroastrianism World Religions*, Chelsea House Press, New York.
- ÖKSE, T., 2022. "Gre Filla: Yukarı Dicle Havzası'nda Ambar Çayı Kenarına Kurulmuş Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimi", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 169, ss. 25-46.
- ÖZALP, H., 2016. "İnsanlığın En Eski Tapınağı Göbeklitepe Teolojik Olarak Bize Ne Söyler?", *Bilimname*, XXX, ss. 59-74.
- ÖZDOĞAN, E.-KARUL, N., 2020. "Neolitik Teriminin Kavramsal Değişimi ve Güneydoğu Anadolu'da Neolitik Araştırmaların Dünü-Bugünü", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 163, ss. 1-28.
- ÖZDOĞAN, E.-ULUDAĞ, C., 2022. "Sayburç: Şanlıurfa'da Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimi", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 169, ss. 9-24.
- ÖZDOĞAN, M., 2018. "Humanization of Building. The Neolithic Ritual of Burying the Sacred", *Origini XLI/ 1*, ss. 7-24.
- ÖZDOĞAN, M., 2015. "Göbekli Tepe'yi Anlamak", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 45, ss. 38-51.
- ÖZDOĞAN, M., 2003. *Güneydoğu Anadolu'nun Kültür Tarihindeki Yerine Farklı Bir Bakış*, TÜBA, Akademi Formu Dizisi No. 14, Tübitak Matbaası, Ankara.
- ÖZDOĞAN, M.-ÖZDOĞAN, A., 1998. "Buildings of Cult and the Cult of Buildings", *Karatepe'deki Işık: Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 581-601.
- ÖZDOĞAN, M.-ÖZDOĞAN, A., 1989. "Çayönü: a conspectus of recent work", *Paleorient*, 15 (1), ss. 65-74.
- ÖZKAYA, V., 2009. "Excavations at Körtik Tepe, A new Pre-Pottery Neolithic A site in Southeastern Anatolia", *Neo-Lithics 9*, ss. 3-8.
- ÖZKAYA, V.-COŞKUN A., 2013. "Körtik Tepe Kazıları", *İlsu Barajı ve HES Projesi Kazıları 2004-2008 Çalışmaları*, Diyarbakır, ss. 1-38.

- ÖZKAYA, V.-COŞKUN, A.-SAN, O.-ŞAHİN, F.-BARIN, G.-KARTAL, M.-ERDAL, Y., 2009. “Körtik Tepe 2008 Yılı Kazısı”, 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Denizli, ss. 511-535.
- PETERS, J.-SCHMIDT, K.-DIETRICH, O.-POLLATH, N., 2014. “Göbekli Tepe: Agriculture & Domestication”, *Encyclopedia of Global Archaeology*, Springer, ss. 3065-3068.
- PETERS, J.-SCHMIDT, K., 2004. “Animals in the symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, South-eastern Turkey: a preliminary assessment”, *Anthropozoologica* 39, ss. 179-218.
- ROLLEFSON, G. O., 2005. “Early Neolithic Ritual Centers in the Southern Levant”, *Neo-Lithics* 2/05, ss. 3-12.
- ROLLEFSON, G. O., 1998. “Ain Ghazal (Jordan): ritual and ceremony III”, *Paleorient*, 24 (1), ss. 43-58.
- ROSENBERG, M., 2011. “Hallan Çemi”, *The Neolithic in Turkey: New Excavations & New Research The Tigris Basin*, Archaeology & Art Publications, İstanbul, ss. 61-78.
- ROSENBERG, M., 1999. “Hallan Çemi”, *Neolithic in Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 25-33.
- ROSENBERG, M.-REDDING, R. W., 2000. “Hallan Çemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia”, *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation*, ss. 39-41.
- SAGONA, A.-ZIMANSKY, P., 2015. *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ. 1.000.000-550*, Çev.: N. Başgelen-S. İ. Belik-M. Payne-H. Taşkiran, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- SCHAM, S., 2008. “The World's First Temple”, *Archaeology*, Vol 61, No. 6, ss. 22-27.
- SCHIMMEL, A., 2000. *Sayıların Gizemi*, Çev.: M. Küpüşoğlu, Kabalıcı Yayınları, İstanbul.
- SCHIRMER, W., 1990. “Some aspects of buildings at the ‘aceramic-neolithic’ settlement of Çayönü Tepesi”, *World Archaeology* 21 (3), ss. 363-387.
- SCHMIDT, K., 2018. *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı: Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*, Çev.: R. Aslan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- SCHMIDT, K., 2013. “Göbekli Tepe Kazısı 2012 Yılı Raporu”, 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Muğla, ss. 328-338.
- SCHMIDT, K., 2012. “Göbekli Tepe – A Stone Age Sanctuary in South-Eastern Anatolia”, *ex oriente*, ss. 215-216.
- SCHMIDT, K., 2012. “Göbekli Tepe Kazısı 2011 Yılı Raporu”, 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Çorum, ss. 79-90.
- SCHMIDT, K., 2011. “Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu”, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 3, Malatya, ss. 319-339.

- SCHMIDT, K., 2010a. "Göbekli Tepe- the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs", *Documenta Praehistorica*, XXXVII, ss. 239-256.
- SCHMIDT, K., 2010b. "Göbekli Tepe Kazısı 2009 Yılı Raporu", 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 2, İstanbul, ss. 209-224.
- SCHMIDT, K., 2009. "Göbekli Tepe Kazısı 2008 Yılı Raporu", 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Denizli, ss. 241-264.
- SCHMIDT, K., 2008. "Göbekli Tepe Kazısı 2007 Yılı Raporu", 30. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 3, Ankara, ss. 163-182.
- SCHMIDT, K., 2006. "Göbekli Tepe Excavations 2005", 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Çanakkale, ss. 97-110.
- SCHMIDT, K., 2005. "Göbekli Tepe Excavations 2004", 27. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 2, Antalya, ss. 343-352.
- SCHMIDT, K., 2004. "The 2003 Campaign at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey)", *Neo-Lithics*, 2/03, ss. 3-8.
- SCHMIDT, K., 2003. "The 2002 Excavations at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey)-Impressions from an Enigmatic Site", *Neo-Lithics*, 2/02, ss. 8-12.
- SCHMIDT, K., 2002. "Göbekli Tepe-Southeastern Turkey-The Seventh Campaign 2001", *Neo-Lithics*, ss. 23-25.
- SCHMIDT, K., 2000. "Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations", *Paleorient*, 26/1, ss. 45-54.
- SCHMIDT, K., 1999. "Boars, Ducks and Foxes-The Urfa Project 99", *Neo-Lithics* 3/99, ss. 12-16.
- SCHMIDT, K., 1998. "Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Ritual from Göbekli Tepe", *Neo-Lithics* 2/98, ss. 1-5.
- SCHMIDT, K., 1994. "Nevalı Çori. Status of Research", *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, Proceedings of the First Workshop on PPN Chipped Lithic Industries, Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 1*, ss. 239-251.
- SIMMONS, A. H., 2010. *The Neolithic Revolution in the Near East: Transforming the Human Landscape*, The University of Arizona Press, Tucson.
- STEDE, V. D., 2010. *Les pratiques de stockage au Proche-Orient ancien : du Natoufien à la première moitié du troisième millénaire avant notre ère*, Leuven.
- STEVANOVIC, M., 1997. "The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction", *Journal of Anthropological Archeology* 16, ss. 334-395.
- STORDEUR, D., 2000. "New discoveries in architecture and symbolism at Jerf el Ahmar (Syria), 1997-1999", *Neo-Lithics* 1/00, ss. 1-4.
- TILLICH, P., 1958. *Dynamics of Faith*, Harper and Brothers, New York.
- VALLA, F. R., 2008. *L'homme et l'habitat : l'invention de la maison durant la Préhistoire*, Paris.

- VAN LOON, M., 1968. "The oriental institute excavations at Mureybit, Syria: preliminary report on the 1965 dampaign: part I: architecture and general finds" *J. East. Stud.* 27, ss. 265-282.
- WATKINS, T., 2015. "Göbekli Tepe'yi Kim İnşa Etti?", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 46, ss. 70-79.
- WATKINS, T., 2014. "İnanca Yolculuk", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 41, ss. 34-49.
- WATKINS, T., 1995. *Qermez Dere, Tel Afar: Interim Report no 3, Department of Archaeology*, University of Edinburgh, Edinburgh.
- WATKINS, T.-BAIRD D. J.-BETTS, A., 1989. "Qermez dere and the early Aceramic", *Neolithic of N. Iraq. Pal'eorient* 15, ss. 19-24.
- WATSON, P. J., 1995. "Explaining the Transition to Agriculture", *Last Hunters-First Farmers New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture*: 21-37, School of American Research Press, Santa FE, New Mexico.
- WENINGER, B.-CLARE, L.-ROHLING, E.-BAR YOSEF, O.-BOHNER, U.-BUDJA, M.-BUNDSCHUH, M.-FEURDEAN, A.-GEBE, H.-JORIS, O.-LINSTADDER, J.-MAYEWSKI, P.-MUHLENBRUCH, T.-REINGRUBER, A.-ROLLEFSON, G.-SCHYLE, D.-THISSEN, L.-TODOROVA, H.-ZIELHOFER, C., 2009. "The Impact of Rapid Climate Change on Prehistoric Societies During the Holocene in the Eastern Mediterranean", *Documenta Praehistorica* 36, ss. 7-59.
- WILLCOX, G.-BUXO, R.-HERVEUX, L., 2009. "Late Pleistocene and early Holocene climate and the beginnings of cultivation in northern Syria", *The Holocene* 19/1, ss. 151-158.
- WRIGHT, G. A., 1971. "Origins of Food Production in Southwestern Asia: A Survey of Ideas", *Current Anthropology*, 12- 4/5, ss. 447-477.
- YİĞİT, A.-ÇAKIR, S.-YILDIZ ÖZ, G.-ASLIM, G., 2011. "Bayraklarda Kullanılan Hayvan Figürleri Üzerine Bir İnceleme", *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, Sayı 82, ss. 56-57.

TUFAN MİTOSU ÜZERİNE ARKEOLOJİK BİR YAKLAŞIM AN ARCHAEOLOGICAL APPROACH TO THE DELUGE MYTH

Engin KEKEÇ

Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü / Türkiye
Res. Assist., Kocaeli University, Faculty of Science and Letters, Department of Archaeology / Türkiye
engin.kecec@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9052-9239

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **07.04.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **26.07.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.09.2023**
Sayfalar-Pages : **451 – 470**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1279285>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: KEKEÇ, E., “Tufan Mitosu Üzerine Arkeolojik Bir Yaklaşım”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 451 – 470.

TUFAN MİTOSU ÜZERİNE ARKEOLOJİK BİR YAKLAŞIM AN ARCHAEOLOGICAL APPROACH TO THE DELUGE MYTH

Arş. Gör. Engin KEKEÇ

Öz

Amerika'daki Maya ve Aztek efsanelerinden Avustralya Aborijinlerin efsanelerine kadar uzanan büyük bir selle ilgili en eski belgelerin Mezopotamya'da bulunmuş olması, felaketin başlangıç noktası olarak buraya işaret etmektedir. Bu olayın tarihsel bir gerçeğe dayanıp dayanmadığını anlamak, çalışmanın esas amacını oluşturmaktadır. Bunun için paleoiklimsel ve paleocoğrafi araştırmaların sonuçları, kazısı yapılan arkeolojik yerleşimlerdeki selle ilişkili katmanlar, gemicilik ve denizcilikle ilgili arkeolojik ve filolojik verilerle çivi yazılı tabletlerdeki ilgili bölümler karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir. Buzullardan alınan karotlarla Kuzey ve Güney Mezopotamya'daki bazı kentlerin kazıları sırasında saptanan kalın alüvyal dolgular, farklı dönemlerde iklimsel değişikliklerin veya afetlerin gerçekleştiğini göstermiştir. Fakat bunu, Tevrat'ta bahsedildiği gibi tüm karayı ve onun üstündeki yaşamı sular altında bırakacak ölçüde bir tufan yerine, küresel ısınma ve soğuma süreçlerine bağlı olarak gerçekleşen daha küçük

Abstract

The fact that the oldest written sources about a great deluge which is common from the Mayan and Aztec myths in America to the myths of the Australian Aborigines, were found in Mesopotamia, points to this place as the starting point of the disaster. The oldest written sources about a great flood story from the Mayan and Aztec myths of America to the myths of the Australian Aborigines being found in Mesopotamia, implies that this place must be the starting point of the disaster. Understanding whether this event is based on a historical fact is the main purpose of this study. For this purpose, the results of paleoclimatic and paleogeographic researches, the layers associated with the flood in the excavated archaeological settlements, the archaeological and philological data related to shipping and navigation, and the relevant sections in the cuneiform tablets were evaluated in a comparative way. Cores taken from glaciers and thick alluvial fills which were found during the excavations of various cities in Northern and Southern Mesopotamia, showed that climatic changes or disasters took place in different periods. However, this should be

afetler olarak dikkate almak gerekmektedir. Holosen'deki en sert mevsim değişimleri dahi dikkate alındığında, bulunduğu alana göre nispi yüksekliği ortalama 4300 m olan Ağrı Dağı veya etrafına göre ortalama 1000 m yüksekte bulunan Cudi'yi yutacak bir sel felaketinden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Böyle bir sel felaketi mümkün olsa dahi, bu olayla ilgili ilk filolojik verilerin oluşturulduğu dönemde (MÖ 3. binyıl) ve ötesine giden gemicilik tarihinde Nuh'un gemisiyle karşılaştırılabilecek büyüklükte ve dayanıklılıkta bir geminin mevcut olmadığı arkeolojik ve filolojik olarak söylenebilmektedir.

considered as smaller disasters due to global warming and cooling processes, rather than a flood that would cover the entire land and the life on it, as mentioned in the Torah. Considering even the harshest seasonal changes in the Holocene, it does not seem possible to talk about a flood disaster that would swallow Mount Ararat, which is about 4300 m high relative to the area it is located, or Cudi, which is 1000 m high on average compared to its surroundings. Even if such a flood was possible, at the time when the first philological data about this event were created (3rd millennium BC), it can be said that there is no ship of a size and durability comparable to Noah's Ark in the history of shipping going beyond archaeologically and philologically.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Gilgamiş, Tevrat, Ağrı Dağı, Paleoklim.

Keywords: Mesopotamia, Gilgamesh, Torah, Mount Ararat, Paleoclimate.

Extended Abstract

Mythology is a source that allows us to have abstract and concrete information about the structure of the relevant society and the inner world of people. The behaviours of gods or people and their consequences are narrated to answer the questions in the minds of them and to guide them. Although it varies from culture to culture, it is possible to see certain information common to the mythologies of most civilizations. The creation of the universe and human beings, the flash of lightning, the shaking of the earth and the self-renewal of nature are associated with the gods. It must be acknowledged that such harsh and mass experiences may have left their mark on human history. Flood is the end of life made by gods in order to punish the sins of humanity or to purify the world from humankind in various beliefs and cultures. Now, with the help of science, it is possible to pursue this legendary event that has spread across continents and millennia. Until now, it has been limited with references to the archaeological layers of excavated cities in Mesopotamia. In this study, scientific data and religious and artistic dimensions are been discussed.

There are various versions of the Flood on cuneiform tablets. This event was written in languages such as Sumerian, Akkadian, Old Babylonian, Hittite and Ancient Greek in a wide period of time (Table 1). The oldest source is a fragment of a Sumerian tablet from the city of Nippur, dated to the early 2nd millennium BC. Here the event lasted 7 days and 7 nights and the hero's name is Ziusudra. In addition, there are expressions such as "before the flood" or "after the flood" in the Sumerian king lists (2100 BC) when describing the

period of rule of the kings. The Flood is also included as an episode in the Epic of Gilgamesh. The 11th Tablet, among 12 cuneiform tablets from the Library of Ashurbanipal in Nineveh, is about the Flood. Here the Flood lasted 6 days and 7 nights and the hero's name is Utnapishtim. The oldest Babylonian narrative about the Flood is on *The Ark Tablet*, dating back to around 1900-1700 BC. In this tablet, the event lasted 7 days and 7 nights and the hero's name is Atrahasis ('exceedingly wise'). Moreover, the story of the Flood was associated with the Kumarbi Epic (Hurrian origin), dating back to the 13th century BC in Hattusa (the capital of the Hittite Empire). In this version, the god Kumarbi plays the role of Ea/Enlil, who created the flood. The name of the flood hero is Deucalion in Greek mythology. Here, the Flood lasted 9 days and 9 nights. In the 6th and 9th Chapters of "Genesis", it is stated that the Flood lasted 40 days and the waters remained on the earth for 150 days.

According to the results of mineral analyses (volcanogenic tephra) taken from Mount Ida in Crete, it is seen that the climate became wetter towards 5000 BC, a transition period towards around 3300 BC, and a tendency towards aridification thereafter. In addition to this, the temperature was high before the aridification trend began. As a result of geological research conducted in Jordan and its surroundings, heat-related floods were common between 4000 and 3000 BC. Carbon samples taken from various lakes and caves in China show that as well as the dominance of cold weather in the 5.5 ka climate event, floods occurred due to drought and abnormal precipitation. Although it is mentioned in the Torah that water makes even some high mountains invisible, this is not physically possible. Sea levels rose about 11 mm with the melting of 3.9 billion tons of ice in Greenland between 1992 and 2017, and about 7 mm with the melting of 2.7 billion tons of ice in Antarctica. However, if the glaciers in Antarctica, which has the largest ice zone in the world, melt, the sea level will rise by approximately 57 m. The total change in sea level could reach 64 m if all glaciers melt in the world (Fig. 2).

Although there is no data on the psychological impact of the disaster, regardless of its historical or religious dimension, a hero and the hopes that arise with him as a result of a major disaster reveal humanity's desire for recovery. Thick alluvial fillings discovered during the excavations in Northern and Southern Mesopotamia, cores taken from glaciers, and the results of geological and geomorphological research have shown that changes in climate could lead to disasters. However, none of these have as great an impact as mentioned in the Torah. With the help of mathematical calculations, a flood disaster cannot have occurred that would affect Mount Ararat, which has a relative altitude of 4300 m compared to its area, or Mount Cudi, which has an average altitude of 1000 m compared to its surroundings. It is important to keep in mind that the northern coast of the Persian Gulf was further inland than it is now in 4th millennium BC, and some of the cities that now appear inland were actually coastal cities (Fig. 3). It is suggested that the Flood was inspired by a disaster that would affect the cities here. Philological dates of the Sumerian king lists, S.L. Woolley's flood layers at Ur and the results of paleoclimate studies, the Flood must have occurred between the late 4th millennium BC and the early 3rd millennium BC.

Giriş

Mitoloji, ilgili toplumun yapısı ve insanın iç dünyası hakkında somut ve soyut anlamda bilgi sahibi olmamızı sağlayan bir kaynaktır. Tanrılar veya insanların davranışları ile bunların sonuçları, dönem insanının aklındaki soruları yanıtlamak ve ona rehberlik etmesi için öyküleştirilmiştir. Kültürden kültüre bazı değişiklikler göstermekle birlikte, belli başlı bilgileri çoğu uygarlığın mitolojilerinde ortak olarak görmek mümkündür. Efsane temelli bu bilgiler, özellikle Yunan felsefesinin doğuşuyla birlikte sorgulanmaya başlandığı zamanın öncesinde dahi neden sonuç ilişkisi çerçevesinde değerlendirilebilmektedir. Evrenin ve insanın yaratılışı, şimşegın çıkması, yerin sallanması ve doğanın kendini yenilemesi, her zaman bir ilahi nedene dayanmaktadır. Doğa ile mitoloji arasındaki bu ilişki, mitos olarak adlandırılan öykülerin, çoğunlukla insan deneyimlerinin bir sonucu olarak doğduğunu göstermektedir. Buna göre oldukça zorlayıcı ve kitlesel deneyimlerin, dünya tarihinde bir şekilde iz bırakmış olabileceği kabul edilmesi gereken doğal bir sonuçtur.

Bilimsel bilginin de yardımıyla, Nuh Tufanı olarak bilinen kıtalara ve binyıllara yayılmış bir efsanenin peşine düşmek mümkündür. Tufan, genel olarak tanrı veya tanrılar tarafından insanlığın günahlarının cezalandırılması veya dünyanın insan soyundan arındırılması için çeşitli inanışlarda ve kültürlerde hayatın tamamen veya büyük oranda büyük bir doğal afet ile sonlandırılması olayıdır.¹ Güney Mezopotamya'daki Sümer destanından Altay ve Saha Türklerinin destanlarına, Amerika İnkâ kültürü anlatılarından Hindistan'daki Matsya Purana ve Brahmana destanına, Endonezya'da Batak halkının efsanelerinden İskandinav Edna efsanelerine ve Çin kaynaklı öykülere kadar² girmiş olan bu olay aynı zamanda insanlığın yeryüzünü tekrar doldurmaya başlamasının da miladı sayılmaktadır. Bu olayın gerçekten olup olmadığını ve eğer olduysa nerede olduğunu ortaya koymak, hem mitosun hem de logosun temelinde yatan neden sonuç ilişkisinin varlığına da somut bir kanıt sunacaktır. Özellikle dinsel ve sanatsal boyutuyla ele alınan Tufan ile ilgili bilimsel veriye dayanan çalışmalar, Mezopotamya'daki kazısı yapılan kentlerin arkeolojik tabakalarına yapılan atıflarla sınırlı kalmaktadır. Fakat bunlar, farklı bilimsel çalışma sonuçlarıyla da desteklenebilmektedir. Paleoiklim ve coğrafya çalışmaları sonucunda geçmişi yeniden inşa ederken, geleceğin de tahmini bir resmi çizilebilmektedir. Böylece, Nuh Tufanı'nın hem nerede ve ne zaman gerçekleştiğini tahmin etmek hem de gelecekte de böylesi bir afetin etki alanına dair bir varsayımda bulunmak mümkün olmaktadır.

Çivi Yazılı Metinlerden Tevrat'a Tufan Anlatımları

Çivi yazılı tabletler üzerinde Tufan'ın çeşitli versiyonları bulunmaktadır. Bu efsane, Sümerce, Akkadca, Eski Babilce, Hititçe ve Eski Yunanca gibi dillerde ve geniş bir zaman aralığında yazıya geçirilmiştir (Tablo 1). Neredeyse hep aynı temaya sahip olan bu efsaneyle ilgili en eski kaynak, Nippur kentinden MÖ 2. binyıl başlarına tarihlendirilen bir Sümerce tablet parçasıdır.³ Arno Poebel tarafından 1914 yılında çevirisi yapılan bu tablette

¹ Kılıç - Eser, 2022: 13.

² Öztürk, 2009: 944.

³ Buttrick, 1962: 282; Kramer, 2002: 187-189; Schneider - Salameh, 2014: 707.

(üçte birlik kısmı mevcuttur), Tufan'ın kahramanı olan Şuruppaklı (Tell Fara) Ziusudra, tanrıların, insanların soyunu kurutmak için bir sel gönderme kararı aldıklarını Tanrı Enki'den öğrenmektedir.⁴ Tablette 7 gün 7 gece süren bir tufanın (201-211 numaralı satırlar) gerçekleştiği şu şekilde aktarılmıştır:⁵ “Yedi gün yedi gece boyunca, Tufan ülkeyi kasıp kavurdu, fırtınalar koca gemiyi azametli dalgalara çarpıp dururken, ışığını yere göğe saçan Utu çıktı, Ziusudra koca geminin penceresini açtı, kahraman Utu ışınlarını koca geminin içine saldı”. Ardından Ziusudra bitkin şekilde dua etmiş ve tanrılara hayvanlar kurban etmiştir.⁶

Yazıldığı dil	Sümerce	Eski Babilce	Hititçe	Akkadca (Gılgamış efsanesi)	Eski Yunanca	İbranice (Tevrat)
Kahraman	Ziusudra	Atra-hasis	Artamhasi	Utnapiştim	Deukalion	Noah
Süre	7 gün 7 gece	7 gün 7 gece	-	6 gün 7 gece	9 gün 9 gece	40 gün 40 gece
Geminin oturduğu yer	-	Ararat bölgesi	-	Nissir Dağı	Parnassos Dağı	Ararat Dağı
Tarih	MÖ 2. binyıl başı	MÖ 1800 civ.	MÖ 1500-1350	MÖ 7. yüzyıl	MÖ 2. yüzyıl	MÖ 5. yüzyıl
Tablet görselleri (Hethport)					-	-

Tablo 1: Çivi Yazılı Metinlerden Tevrat'a Tufan Anlatımları

Tufanın Sümerler tarafından yalnızca bir öykü olarak değil, aynı zamanda kronolojik bir kriter olarak da dikkate alındığı görülmektedir. Sümer kral listelerinde kralların yönetim dönemi tarif edilirken kullanılan “tufandan önce” veya “tufandan sonra” ifadeleri bunu göstermektedir.⁷ MÖ 2100 civarına tarihlendirilen Sümerce kral listesinde yer alan bir ifadenin çevirisi şu şekildedir: “Sel her şeyi silip süpürdü. Sel her şeyi silip süpürdükten sonra ve krallık gökyüzünden indirildiği zaman, krallığın tahtı Kiş'teydi”.⁸ Bu olayın, tıpkı arkeolojide ve tarihte kronoloji oluştururken önemli olayların kıstas alınmasında olduğu gibi, kral listeleri için bu olayın kıstas alındığı

⁴ Kramer, 1983: 115.

⁵ Kramer, 2002: 191.

⁶ Finkel, 2014: 99.

⁷ İlmiye Çığ, 2012: 15.

⁸ Kramer, 1967: 12; 1983: 116; Kuhrt, 2007: 37; Kılıç - Eser, 2022: 33.

anlaşılmaktadır. Bu listeye göre Sümer siyasi tarihinin başlangıcından Tufan'a kadar geçen sürede 5 hanedan (Eridu, Batibira, Larak, Sippar ve Şuruppak) yöneticilik yapmıştır.⁹ Şuruppak kralı Ziusudra ise tufan olayının kahramanıdır.¹⁰

Tufan, Gılgamış Destanı içerisinde bir bölüm olarak da bulunmaktadır. Asurbanipal'in Mezopotamya literatürünün önemli bir kısmını tuttuğu Ninive'deki kütüphanesinde¹¹ Gılgamış Destanı'nı içeren tabletlerden biri bu büyük afeti konu almıştır. Akkadca yazılmış (Assur lehçesi) en uzun edebi metin olan ve Uruk kentinin efsanevi kralı Gılgamış'ın ölümsüzlük arayışının konu edinildiği Gılgamış Destanı'nın¹² anlatıldığı 12 adet çivi yazılı tablet içerisinde yer alan 300 satırlık 11. Tablet, Tufan'la ilgilidir.¹³ İlk kez George Smith tarafından 1872 yılında okunmuş olan 11. Tablet'teki anlatım başlamadan önce 10. Tablet'te Tufan'ın 6 gün ve 7 gece sürdüğü belirtilmiştir.¹⁴ Anlatıma göre, insanların soyunu kurtaran Utnapiştim'e tanrılar tarafından "sonsuz hayat" bahşedilmiştir.¹⁵ Burada kahramanın ismi (Utnapiştim) "hayatı buldum/hayatı bulan kişi" anlamına gelmektedir.¹⁶ Anlamı itibarıyla bunun doğrudan Sümerce Ziusudra isminden alınmıştır.¹⁷ 11. Tablet'e göre Utnapiştim'in gemisi oturduğu Nissir Dağı'na oturmuştur.¹⁸ Nissir veya Numuş olarak adlandırılan bu dağın, Dicle'nin kolu olan Küçük Zap Suyu'nun yakınındaki Pir-i Mukurun olması mümkündür.¹⁹ Nişir sözcüğü aynı zamanda Akkadca *naşarrum* (korumak, esirgemek) anlamındaki sözcükten türetilmiştir.²⁰

Tufan ile ilgili Babil kaynaklı anlatımlar MÖ 2. binyıl başlarından MÖ 1. binyıl ortalarına kadar uzanmaktadır. Bununla ilgili en erken dönem tabletlerin bulunduğu kentler arasında Sippar ve Nippur sayılabilmektedir.²¹ Sippar kentinde Ipiq-Aia isimli bir katip tarafından yazılmış olan bir nüsha, Atra-hasis destanıyla ilgili mevcut olan en erken yazılı belgedir.²² Bu tablet Assurolog Irving Finkel tarafından 2014 yılında okunmuş ve *The Ark Tablet* olarak isimlendirilmiştir. Bununla birlikte farklı yerleşimlerden toplam 10 ayrı tablet/tablet parçası üzerinden Atra-hasis ehsanesi okunmuştur.²³ MÖ 1750 civarına (genel olarak MÖ 1900-1700) tarihlenen *The Ark Tablet*, Eski Babil dönemine ait Babilce yazılmış en eski tufan anlatımını içermektedir. Bu efsane, baş kahraman Atra-hasis'in adına atfen Atra-hasis efsanesi olarak

⁹ Kılıç -Eser, 2022: 33.

¹⁰ Kılıç -Eser, 2022: 55.

¹¹ Burada 19. yüzyıl ortalarında yapılan çalışmalarla genel olarak 25.000 adet tablet bulunmuştur (Hämmerly-Dupuy, 1968: 2).

¹² Dalley, 2000: 39.

¹³ Buttrick 1962: 280-281.

¹⁴ Bottero, 2013: 197; Kılıç - Eser, 2022: 41.

¹⁵ Cancik – Schneider, 2003: 297.

¹⁶ Dalley, 2000: 2.

¹⁷ Finkel, 2014: 98.

¹⁸ Hämmerly-Dupuy, 1968: 2-3.

¹⁹ Bottero, 2013: 198.

²⁰ Kılıç - Eser, 2022: 82.

²¹ Hämmerly-Dupuy, 1968: 5-6; George – Al-Rawi, 1986: 147.

²² Kılıç - Eser, 2022: 41.

²³ Finkel, 2014: 95-96.

adlandırılmaktadır. Burada, bir gemi yapması ve insanların soyunu kurtarması için talimatlarda bulunan tanrı Enki/Ea ile gemiyi yapan Atra-hasis arasındaki diyalog ayrıntılı şekilde verilmiştir. Krallık dönemi açısından, Atra-hasis efsanesine dair en erken tablet parçalarından bazılarında Babil kralı Ammizaduga (MÖ 18. yüzyıl sonları) zamanında rastlanmaktadır.²⁴

Tanrılarının aşırı artmış olan insan nüfusunu ve bundan dolayı oluşturdukları gürültüyü düşürmek için Enlil, önce vebayı salmış, daha sonra kıtlık meydana getirmiş ve son olarak tufanı salmıştır.²⁵ Destana göre Enki/Ea, Atra-hasis'i rüyasında uyarmıştır ve bir gemi yapmasını bildirmiştir. Tanrının Atra-hasis'e uyarısı şu şekilde aktarılmıştır²⁶: “Kendine bir tekne yapmalısın, yaşayanları kurtar. Tekne alt ve üst katlı, teknenin damı Apsu gibi içeriye güneş girmeyecek şekilde olsun. Takımları güçlü, zifti/bitümeni güçlü olsun.”

Burada çok katlı bir yapı birimi, âdeta bir ziggurat tarif edilmiş gibi görünmektedir. Ayrıca teknenin su almasını engellemek amacıyla zift/bitümen kullanıldığı anlaşılmaktadır²⁷. 3. tablette, Tufan'ın 7 gün ve 7 gece sürdüğü belirtilmiştir.²⁸ *The Ark Tablet*'te, bu sürenin sonunda geminin Ararat dağları arasında bir yere oturduğu belirtilmiştir.²⁹ Karaya oturduğu yer olarak, Yahudilerin Yararılış Destanı'nda Nuh'un gemisinin oturduğu yer olarak gösterilen Ararat Dağı değil, bunun yerine aynı bölgede herhangi bir yer ifade edilmiştir. Buna göre, Urartu bölgesinde yer alan dağlık bir noktanın ifade edildiği nettir. Fakat Ararat Dağı olduğu konusu net değildir. Tabletlerdeki kırıklar nedeniyle, Atrahasis'e ölümsüzlük verilip verilmediği ise belirsiz kalmıştır.³⁰ Buna karşın *The Ark Tablet*'te yuvarlak biçimli ve kamıştan büyük bir gemi söz konusudur.³¹ Atra-hasis efsanesine göre geminin adı, “yaşamın koruyucusu” anlamına gelmektedir.³² Atra-hasis isminin anlamı ise “fazlasıyla bilge” anlamındadır. Atra-hasis'in epitheti olarak kullanılan RÜQU ifadesi ile Sümer Tufan kahramanı Ziusudra'nın sonundaki “-sudra” eki, “fazlasıyla çok” anlamına gelen eş anlamlı ifadelerdir.³³ Babilli bir rahip olan ve Eski Yunanca da bilen Berossus'un I. Antiokhos Soter'e (MÖ 280-261) adadığı kitabında tufan mitosunun bütüncül bir motifini aktarmıştır.³⁴ Berossos'un yazdığı ve ancak kopyaları üzerinden bilinen kitabında Sümer Tufan kahramanı Ziusudra'nın adı, Eski Yunanca Ksisouthros olarak yer almaktadır.

Tufan'ın, İsrail'de MÖ 14. yüzyıla ait bir versiyonu ile Hattuşa'da (Boğazköy) MÖ 13. yüzyıla ait Akkadca, Hurrice ve Hititçe versiyonları yer almaktadır.³⁵ Boğazköy'de bulunmuş tablet parçalarının (CTH 347) Hurri

²⁴ Buttrick, 1962: 284.

²⁵ Kıymet, 2013: 731.

²⁶ Foster, 1995: 71.

²⁷ Eski Ahit'te de geminin yapımında zift kullanımını görülmektedir (Kılıç - Eser, 2022: 71).

²⁸ Dalley, 2000: 33.

²⁹ Finkel, 2014.

³⁰ İlmiye Çığ, 2012: 48.

³¹ Finkel, 2014: 119-120.

³² Hämmerly-Dupuy, 1968: 6.

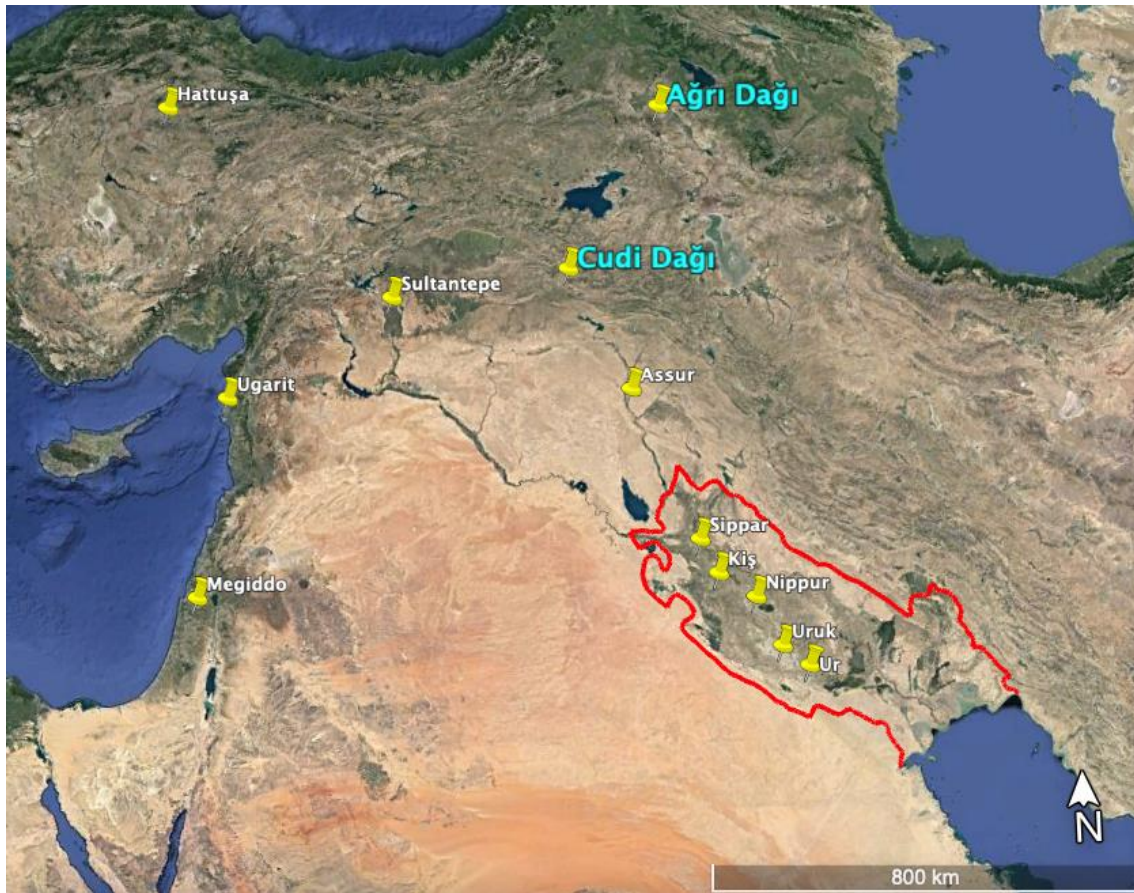
³³ Dalley, 2000: 2

³⁴ Finkel, 2014: 99.

³⁵ Kramer, 2002: 227; Cancik - Schneider, 2004: 852; Akkadca için bkz. KUB IV, 12.

kökenli Kumarbi Destanı ile ilişkili olduğu düşünülmektedir.³⁶ Burada Tanrı Kumarbi tufanı yaratan Ea/Enlil rolündedir.

Yunan mitolojisi içinde de Tufan efsanesi ile karşılaşılmaktadır. Yaygın şekilde Nuh olarak bilinen tufan kahramanının Yunan mitolojisindeki adı ise Deukalion'dur.³⁷ Mezopotamya'daki öyküye benzer şekilde, burada Zeus, günahlarından ötürü insanları cezalandırmıştır. Babası Prometheus'un tavsiyesi üzerine Deukalion, Zeus'un gazabından kurtulmak üzere bir sandık yapmıştır.³⁸ Karısı Pyrrha ile bu sandığın içine girmiş olan Deukalion, orada 9 gün 9 gece su üstünde kaldıktan sonra karaya ayak basmış ve insanlığın tekrar çoğalmasını sağlamıştır. Thessalia'da başlayan bu öyküde sandığın karaya vurduğu yer olarak Parnassos Dağı verilmiş ve burada Deukalion tarafından Zeus'a kurbanlar sunulmuştur.

Şekil 1. Nuh Tufanı'yla ilgili tabletlerin bulunduğu noktalar ile Ağrı ve Cudi dağları.

Tufanla ilgili tabletlerin bulunduğu kentler arasında Asur, Kiş, Megiddo, Nippur, Sippar, Hattuşa, Sultantepe, Ugarit, Ur ve Uruk yer almaktadır³⁹ (Şekil 1). Bu tabletlerin tamamında ortak tema, insanların günahlarından

³⁶ Kılıç ve Eser, 2022: 40.

³⁷ Price – Emily, 2003: 162

³⁸ Apollodorus, The Library, 1, 7. 2.

³⁹ Hämmerly-Dupuy, 1968: 11.

(yarattıkları gürültüden) dolayı tanrı veya tanrılar tarafından cezalandırılmak istenmesi, bir fekaletin vuku bulması, yeryüzündeki canlı yaşamının devamı için seçilmiş bir kişinin varlığı, bir gemi inşa edilmesi ve bunun içine canlı çiftlerinin yerleştirilmesi.

MÖ 2. binyıl başlarından itibaren Mezopotamya genelinde yazılı kaynakları bulunabilen Tufan öyküsünün, daha sonra Tevrat'ta da aynı motifle işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Tevrat'ın "Yaratılış/Genesis (Tekvin)" kitabının 6-9'uncu BAB'larında da Tufan'ın 40 gün devam ettiği ve suların 150 gün boyunca yeryüzünde kaldığı aktarılmıştır.⁴⁰ Dünyadaki her şey sular altında kalmış ve yaşayan kalmamıştır.⁴¹ "40 gün bittikten sonra Nuh geminin penceresini açtı ve kuzgunu gönderdi; kuzgun geri döndü. Güvercini gönderdi, o da konacak yer bulamadı ve geri döndü. 7 gün sonra tekrar güvercin gönderdi ve o ağzında yeni koparılmış zeytin yaprağı ile geri döndü".⁴² Böylece Nuh, suların çekildiğinden emin olmuştur. Yerden çıkan suların ve yağın yağmurların kesilmesinin ardından, gemi 7. ayın 17. günü Ararat'a oturmuştur.⁴³ Berossos'un aktarımına göre de gemi Ararat'a oturmuştur.⁴⁴ Tevrat'a göre 500 yıl tufan öncesi ve 450 yıl tufan sonrası olmak üzere 950 yıl yaşamış olan Nuh'un bu durumu⁴⁵, insanların ölümsüz olamayacağını kabul eden dini görüş çerçevesinde düzenlenerek ilgili kültüre uygun bir şekle büründüğünü ispatlar niteliktedir. Ayrıca Nuh kelimesi, aslında "yerleşmek" veya "dinlenmek" anlamında bir fiildir.⁴⁶ Ayrıca Süryanicede ise "sakin" demektir. Bu noktada hayatına vurgu yapan bir isimlendirmeye gidilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Su Seviyeleri ve Taşkınlar

Günümüzden 9000 ile 5000 yıl öncesinde havanın günümüzden 1-2 derece daha sıcaktı ve iklim bilimciler tarafından bu dönem için Holosen Optimum ifadesi kullanılmıştır.⁴⁷ Uygarlıkların doğmasına da imkân tanıyan sıcak ve deniz suyu seviyesi yüksek olan bu dönem içinde dahi salınımın (ısınma-soğuma) sürekli devam ettiği unutulmamalıdır.⁴⁸ Bolivya'nın Alp Dağları yamaçlarına bakan göllerinden ve Antarktika buzul karotlarından alınan karbon örneklerinin ölçümlerinin sonuçlarında bu salınımı görmek mümkündür.⁴⁹ Farklı bir paleoiklim çalışmasına göre, Akdeniz'in doğusunda günümüzden 6 binyıl önceye kadar kış yağışları artış gösterirken, bundan sonra kademeli olarak düşmeye başlamıştır.⁵⁰ Girit'teki İda Dağı'ndan alınan mineral analizlerinin (volkanojenik tefra) sonuçlarına göre iklimin MÖ 5000'e doğru bir nemlenme, MÖ 3300 civarına doğru bir geçiş süreci ve bundan

⁴⁰ Buttrick, 1962: 279; Selim, 2014: 30; Kılıç - Eser, 2022: 18.

⁴¹ Tekvin 7, 21-23.

⁴² Tekvin 8, 11; İlmîye Çığ, 2012: 23.

⁴³ Tekvin 8, 4.

⁴⁴ Eroğlu, 2007: 14-15; Baybal, 2014: 216.

⁴⁵ Tekvin 5, 32.

⁴⁶ Kılıç - Eser, 2022: 56.

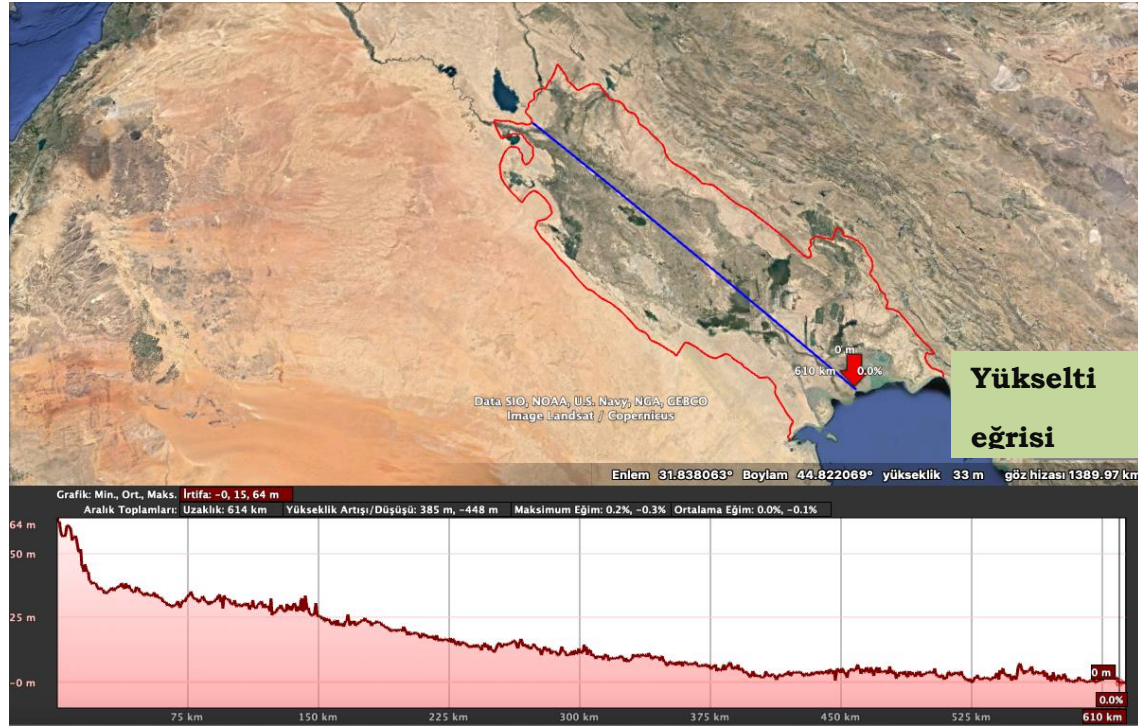
⁴⁷ Osmont - Sigl, vd. 2019: 579.

⁴⁸ Kayan, 2012: 70 ve 73, Şekil 3.

⁴⁹ Osmont - Sigl, vd. 2019: 587, Fig. 6.

⁵⁰ Roberts - Brayshaw, vd. 2011: 3.

sonra bir kuraklaşma eğilimine girdiği görülmektedir.⁵¹ Burada kuraklaşma eğilimi başlamadan önce sıcaklığın yüksek olduğu görülmektedir (5.5 ka iklim olayı). Ürdün ve çevresinde yapılan jeolojik araştırmalar sonucunda, MÖ 4000-3000 arasında Mezopotamya'da ısıya bağlı sel baskınlarının yaygın olduğu bir dönem yaşanmıştır.⁵² Çin'de bulunan çeşitli göl ve mağaralardan alınan karbon örnekleri, 5.5 ka iklim olayı içerisinde soğuk havanın egemen olmasının yanı sıra, kuraklık ve anormal yağışlarla gelen sel baskınlarının Uzak Doğu'da da meydana geldiğini göstermektedir.⁵³

Şekil 2. Günay Mezopotamya'da yükseltisi 64 m altında kalan alan (kırmızı çizgiyle) ve yükselti eğrisi (altta)

Tevrat'ta suların bazı yüksek dağları bile görünmez kıldığından bahsedilmiş olsa da⁵⁴ fiziki anlamda bu durum pek mümkün değildir. Şu ana kadar eriyen buzulların deniz seviyesine etkisinden ve matematiksel hesaplardan bu çıkarımı yapmak mümkün hâle gelmektedir. Buna göre Grönland'da 1992-2017 arasında 3.9 milyar ton buz erimesiyle dünya deniz seviyeleri yaklaşık 11 mm ve Antarktika'da 2,7 milyar tonluk buzun erimesiyle yaklaşık 7 mm yükseldiği tespit edilmiştir.⁵⁵ Dünyanın en büyük buzul alanına sahip Antarktika'daki buzulların tamamının erimesiyle ise deniz seviyesinin yaklaşık 57 m yükseleceği hesaplanmaktadır.⁵⁶ Ayrıca,

⁵¹ Siart – Eitel, 2013: 84, Fig. 5

⁵² Schneider – Salameh, 2014: 706-707, Fig. 28.

⁵³ WenXiang, 2017: 6 ve 10, Fig. 1.1.

⁵⁴ Tekvin 7, 20.

⁵⁵ Bamber – Westaway, vd. 2018.

⁵⁶ Dasgupta – Meisner, 2009: 6-7.

Grönland'daki buzulların da erimesi hesaba katılırsa, deniz suyu seviyesindeki değişimin toplam 64 m'yi bulabilecektir (Şekil 2).

Karayipler'de mercan resiflerinin ve deniz fosillerinin radyo-karbon tarihleri, bundan yaklaşık 5000 yıl önce deniz seviyesinin günümüzden 3 m civarında daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁷ 3 m'lik bir değişim dahi, hızlı gerçekleştiğinde felakete varan sonuçlar doğurabilmektedir. Bağdat'ta 100 bin kişinin ölümüne neden olduğu düşünülen 2-3 m yükselen çamurları buna örnek göstermek mümkündür.⁵⁸ Dünyanın çeşitli noktalarında elde edilen yer bilimsel veriler, sellerin dünya tarihinde izler bıraktığını göstermektedir. Nuh Tufanı da bu sellerden birinin tarihi kanıtı olarak değerlendirilebilmektedir.⁵⁹

Mevsimsel değişime göre Mezopotamya ve Anadolu'daki akarsularında sürekli olarak değişim yaşandığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra, iklim olayları veya afetlerle ilişkilendirilen su yükselmelerinin yaşandığı arkeolojik tabakalardan izlenebilmektedir. Sir Leonard Woolley, 1922 yılında başladığı Ur Kral Mezarlığı (MÖ 2650-2550) kazılarında Ubeyd tabakasının (MÖ 5500-4000) üzerinde⁶⁰ 3,60 m kalınlığında bir kum/çamur tabakası tespit etmiş ve bunu ilk kez Tufan'ın geride bıraktığı sel izi şeklinde yorumlamıştır.⁶¹ İlk olarak çok geniş ölçekte bir tufanın varlığını savunan Woolley, daha sonra Ur'da tufanla açıkladığı katmanı MÖ 2700 civarına tarihlendirmiş ve bunun daha bölgesel ölçekte bir olay olduğunu savunmuştur.⁶² Güney Mezopotamya'da bulunan kentlerden biri olan Kiş'te yapılan kazılarda ise MÖ 3200-3000 civarına tarihlendirilen sel tabakası ile karşılaşmıştır.⁶³ Bu örneklerle de görülebileceği üzere, Fırat ve Dicle nehirlerinde taşkınların, su baskınlarının farklı zaman dilimlerine yayılan bir geçmişi vardır.⁶⁴

Yukarı ve Orta Fırat havzalarındaki kazılarda tespit edilen bazı sel tabakaları, Tufan'ın varlığına dair somut veriyi artırmıştır. Genel olarak MÖ 4000-2000 yılları arasındaki tabakalarda görülen sel dolguları, nehirler üzerindeki dar ve kıvrık noktaların (örneğin, Kömürhan Boğazı) bir doğal afetin tetikleme sonucu tıkanması ve suyunu aniden salması ile açıklanmaktadır.⁶⁵ Urfa'da bulunan Zeytinli Bahçe Höyüğü'nün MÖ 4. binyıl ve MÖ 2. binyıla ait tabakalarında ve Karakaya Baraj Gölü civarında bulunan Değirmentepe'deki (Malatya) Ubeyd tabakasının (MÖ 5500-4000) üzerinde taşkın dolgularıyla karşılaşmıştır.⁶⁶ Bunlara yanı sıra, Fırat ve Dicle nehirlerindeki su seviyesi değişimlerinin ortaya koyulduğu bir çalışmada, MÖ 4. binyıl ortalarında yaklaşık 2 m'lik bir yükselişi göz önüne serilmiştir.⁶⁷

⁵⁷ Blanchon, 2011: 683-684.

⁵⁸ İlmiye Çığ, 2012: 63; Ryan – Pitman, 2011: 193.

⁵⁹ Baumgardner, 2014: 69, 93.

⁶⁰ Sir Leonard Woolley tarafından MÖ 3500 civarına tarihlendirilmiştir (Kramer, 1967: 18).

⁶¹ Özdoğan, 2006: 67-69.

⁶² Kılıç - Eser, 2022: 33, 72.

⁶³ Kramer, 1967: 18.

⁶⁴ Köroğlu, 2012: 73.

⁶⁵ Özdoğan, 2006: 68-72.

⁶⁶ Özdoğan, 2006: 71.

⁶⁷ Thompson, 2004: 638, Fig. 4.

Fırat Nehri üzerinde yapılan jeolojik ve jeomorfolojik bir çalışmanın sonucunda, nehrin 5 farklı dönemde 5 ayrı yatak içinde aktığı tespit edilmiştir.⁶⁸ Genel olarak batıdan doğuya doğru kademeli şekilde ilerleyen bu hatlar arasında *Purattum Course* olarak adlandırılan nehir yatağı, radyo-karbon sonuçlarına göre MÖ 3100-1000 arasına tarihlendirilmiştir. Antik kentlerin de söz konusu eski nehir yataklarında yayıldığı görülmektedir. Dicle Nehri'nin de Fırat'a daha yakın şekilde, daha batıda farklı yataklarda akmış olduğu tespit edilmiştir.⁶⁹ Fırat ve Dicle'nin taşkınlarının kontrol altına alınarak kent kavramının bu coğrafyada ortaya çıkmış olması, buradaki taşkınların, yağışın ve sıcaklığın hızlı şekilde değişerek felakete dönüşmediği sürece destanlaştırılacak ölçüde büyük bir olay olamayacağını göstermektedir. Sellerin oluşturduğu tehditlerden kentleri korumaya almak için Sippar kentindeki olduğu gibi çamurdan kalın setler yapılmış olması⁷⁰, taşkınlarla yaşamaya alışmış olmanın en önemli göstergelerinden biridir.

Göller Bölgesi'nde Son Kalkolitik Çağ ile Tunç Çağı'na tarihlendirilen 527 arkeolojik alandan elde edilen arkeolojik ve meteorolojik veriler üzerine yapılan iklim modellemesi sonucunda, söz konusu dönemler arasındaki geçiş sürecinde iklimsel değişimin yaşandığını ve yer seçiminde farklılaşma olduğu ortaya koymuştur.⁷¹ Son Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'na geçiş sürecinde düzlük alanlarda, suya yakın geçiş noktalarında ve dağların bayır kısımlarında yaşamak, zirve ve vadilere oranla daha fazla tercih edilmiştir.

Nuh'un Gemisi ve Ağrı Dağı

Öncelikle söylemek gerekir ki, Ağrı'da arkeolojik, jeoradar ve jeofizik çalışmaları yapılmamıştır. Bununla birlikte Tevat'ta Nuh'un gemisinin karaya oturduğu yerin Ararat olduğunun ifade edilmesi, dünyanın çeşitli noktalarından birçok araştırmacıyı burada Nuh'un gemisine dair izler bulmaya itmiştir. Farklı amaçlarla birçok kişi, Eski Ahit'teki bilgidен hareketle Ağrı Dağı'nda Nuh'un gemisinin kalıntılarını aramıştır.⁷² Kur'an-ı Kerim'de ise geminin Cudi'ye oturduğu belirtilmiştir.⁷³ Fakat burada Cudi'den bir dağ olarak bahsedilmemiştir.

1883 yılında yaşanan büyük bir deprem sonrasında Ağrı'da yardım amacıyla yapılan incelemelerde bulunan koyu renkli ağaçtan oldukça geniş bir yapı da Nuh'un gemisiyle ilişkilendirilmiştir.⁷⁴ Akıbeti belirsiz olan bu yapının ardından, Ağrı Dağı'nda Nuh'un gemisine dair somut veri arayışı, 1959 yılında çekilmiş bir hava fotoğrafı ile yeni bir boyut kazanmıştır. Bir harita mühendisi olan Yüzbaşı İlhan Duruer'in tesadüfen fark ettiği gemi biçimli bir yer şekli,⁷⁵ Nuh'un gemisine dair inancın önemli güdümlerinden biri hâlini almıştır. Fakat jeolojik olarak bu şekil, erozyon, çamur akması ve buzul erimesi süreçlerinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Ağrı Dağı'na olan ilgi, insanların gruplar hâlinde

⁶⁸ Jotheri vd., 2015: 175-176.

⁶⁹ Morozova, 2005: 403, Fig. 2.

⁷⁰ Cole – Gasche, 1998: 7.

⁷¹ Tekin, 2016: 97.

⁷² Kılıç - Eser, 2022: 83.

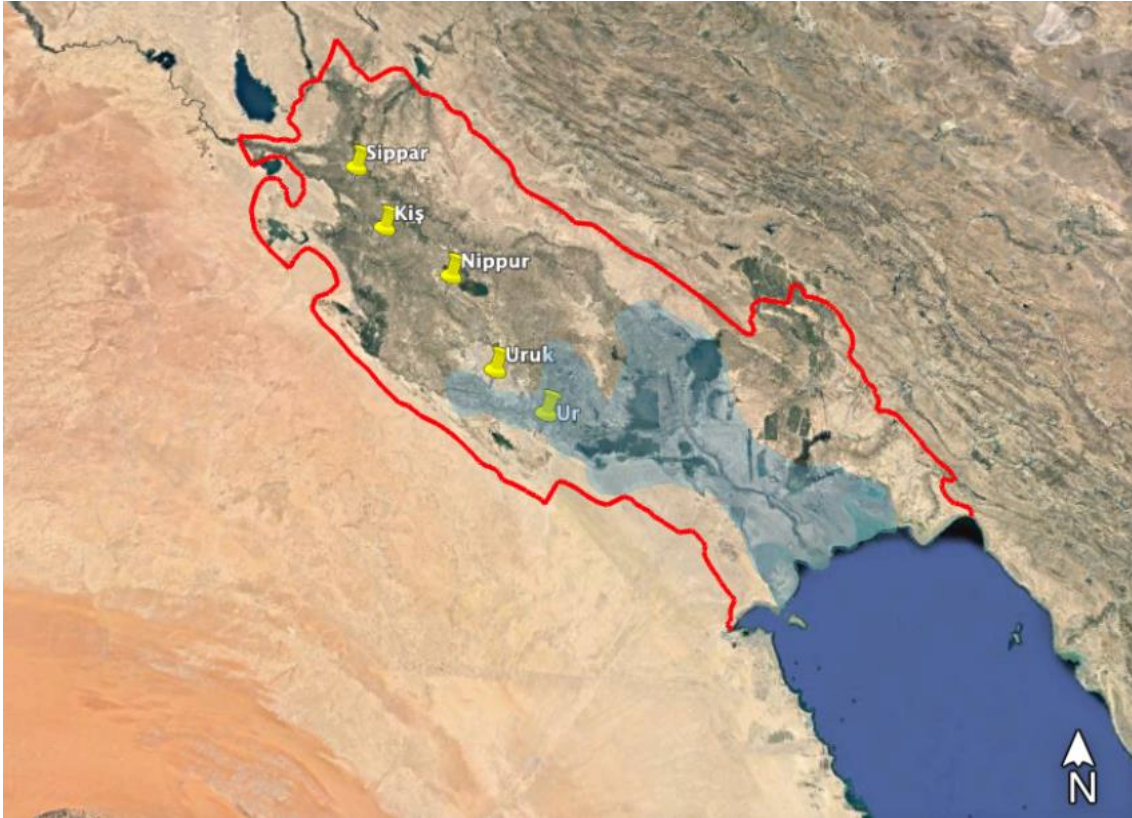
⁷³ Kılıç - Eser, 2022: 87.

⁷⁴ Aalten, 2011: 412-413.

⁷⁵ Avci, 2001: 32.

burada keşif amaçlı geziler yapmasına da neden olmuştur. Hong Konglu bir araştırmacı grubu (NAMI) tarafından 2007 yılında Ağrı Dağı'nda yapılan bir gezi sırasında tespit edilen 11,5 m uzunluğunda ve 2,6 m yüksekliğinde taşlaşmış bir ahşap duvar, Nuh'un gemisi ile ilişkilendirilmiştir.⁷⁶ Nuh'un gemisine ait olduğu düşünülen bu ahşap duvarla birlikte, denizden 4000 m yükseklikteki buzların arasında 7 odalı ahşap bir yapı tespit edilmiştir.⁷⁷

Ararat'ın yüzeyinde bulunan deniz canlılarına ait fosil örnekleri de, buranın tufana konu olan dağ olma iddiasını kanıtlamak için kullanılmıştır.⁷⁸ Fosillerin, volkanik hareketler sırasında patlayan taşların içinde dağın tepesine doğru fırlamış olabileceği de mümkün olabileceği için⁷⁹ bu tartışmaya bilimsel bir nokta koymak şimdilik pek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca, dağ tepelerinin eskiden deniz tabanları olması gibi yer bilimsel bir gerçeği akıldan çıkarmamak gerekmektedir.

Şekil 3. Basra Körfezi'nin MÖ 4. binyıldan tahmini görünümü (mavi renkte).

Ağrı Dağı'ndaki gemi biçimli yer şeklinin ölçüsü 150 x 50 x 4 m civarındadır.⁸⁰ *Tekvin*'de 300 x 50 x 30 kübit ölçüsü verilen gemi, Mısır kübitine göre hesaplandığında 129 x 165 x 21,5 m, Sümer kübitine göre

⁷⁶ Noah's Ark Ministries International, 2011: 477.

⁷⁷ Noah's Ark Ministries International, 2011: 480.

⁷⁸ La Haye – Morris, 1976: 9-10.

⁷⁹ Habermehl, 2014: 450.

⁸⁰ Avcı, 2001: 33.

hesaplandığında ise 155,2 x 25,9 x 15,5 m ölçüsünü vermiştir.⁸¹ Ağrı Dağı'ndaki yer şeklinin ölçüleriyle Eski Çağ'da üretilmiş olan gemilerin boyutları arasında bir uyumsuzluk olduğunu söylemek mümkündür. Mısırlıların, MÖ 4. binyıl ortalarında sazdan salları, MÖ 3. binyıl başlarında ise iplerle ve zivanalarla birbirine tutturulmuş kalaslardan oluşturulmuş gemilerin inşa edildiği arkeolojik olarak bilinmektedir.⁸² 45-50 m civarında olan bu gemiler, piramitlerde kullanılan taşların taşınması için yeterli olmuştur. 100 m'nin üzerinde uzunluğa sahip bir gemiyle, yazılı kaynaklarla sınırlı kalmak koşuluyla ancak Hellenistik Dönem'de karşılaşılmaktadır. Buna göre MS 1. yüzyılda yaşamış Yunan Tarihçi Plutarkhos, IV Ptolemaios (Philopator) (MÖ 221-204) için "Kırklı" olarak adlandırılan devasa bir savaş gemisi yaptırdığından bahsetmiştir.⁸³ Plutarkhos ayrıca, bu geminin gösteriş amacıyla yapıldığını belirtmiştir. Roma İmparatorluğu'nda ise Caligula'nın (MS 1. yüzyıl) "yüzen saray" olarak nitelendirilen gemileri, 70 m uzunluğundadır. Antik Çağ'dan günümüze ulaşan gemilerin en büyükleri olan Caligula'nın gemileri açık denizde ve fırtınalı havalarda değil, durgun su birikintilerinde kullanılması için yapılmıştır. Bu gemilerin buluntu noktası olan Nemi Gölü, bunu göstermektedir. Öyle görünüyor ki, hem antik kaynaklardan hem de arkeolojik buluntulardan bilinen büyük gemiler, pratik kullanımdan çok gösteriş amacına hizmet etmiştir. Bundan daha küçük gemileri yapan kişiler için dahi heykel dikilmiş olması, bunun ne denli uzmanlık isteyen ve önemli sayılan bir iş olduğunu göstermektedir.

464

OANNES
5 (2)

Yaratılış/Genesis (Tekvin) kitabında yer alan dikdörtgen biçimli bir gemi tarifine karşın, çivi yazılı kaynaklarda genel olarak 2 farklı gemi biçimi tarif edilmiştir. Bunlardan Ninive Kütüphanesinde bulunan tablette (MÖ 7. yüzyıl) uzunluğu ve genişliği aynı olan kare formunda bir gemiden söz edilmiştir (Gılgamış 11. Tablet, 28-31. satırlar). MÖ 18. yüzyıla tarihlendirilen *The Ark Tablet*'in 58. satırında geminin "yuvarlak" olduğu ifade edilmiştir. Bununla ilgili olarak Atra-hasis'e gemi yapımı talimatlarında bulunan Enki, ona şu şekilde seslenmektedir:⁸⁴

"Duvar, duvar! Kamış duvar, kamış duvar!

Atra-hasis, tavsiyeme kulak ver,

Ki sonsuza kadar yaşayabilesin!

Evini yık, bir bot inşa et;

Mal varlığını hiçe say, yaşamı kurtar!

Yapacağın botu çiz

Bir çember plan hâlinde;

Onun uzunluğu ve genişliği eşit olsun..."

⁸¹ Öztürk, 2009: 739.

⁸² Casson, 2002: 9-13.

⁸³ Plutarkhos. *The Parallel Lives*, 43. 4.

⁸⁴ Finkel, 2014: 107-108 ve 123-157.

Yukardaki pasajdan anlaşılıyor ki, Sümer tufan anlatımından farklı olarak Atra-hasis'in gemisinin yapımında tahtalar değil kamışlar kullanılmıştır. Tablet'teki diğer ayrıntılar arasında gemi duvarlarının 7 metre yüksekliğinde olması ve gemi yapımında kullanılan iplerin toplam uzunluğunun metrik sisteme göre 527 km uzunluğunda olması yer almaktadır.⁸⁵ Kamış ve ip kullanılarak yuvarlak biçimli bir gemi yapımından söz ediliyor olması, Eski Mezopotamya nehir taşımacılığında yaygın olarak kullanılan küfeyi işaret etmektedir. Mezopotamya coğrafyasında yaygın olarak kullanılmış olan bu nehir taşıtı, sepet örgü biçiminde yapılmış ve dışı bitümenle kaplanmış botlar şeklindedir. Atra-hasis'te bunun oldukça büyük bir örneğinin söz konusu olduğu görünmektedir. Ayrıca, tabletteki bilgiler ışığında deneysel olarak inşa edilmiş bir geminin yüzebildiği de kanıtlanmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

MÖ 3. binyılın sonlarından itibaren geniş bir zaman aralığında ve coğrafyada oldukça benzer bir yeniden çoğalma ve diriliş öyküsünün yaygın olduğu görülmektedir. Büyük bir volkanik patlama, büyük depremler veya açlık yerine suyun/selin seçilmesi, dönem insanının tanık olabileceği ölçüde sık tekrarlanan bir afetin yanı sıra, her zaman hatırlansın istenen bir korkuyla (boğulma) ilgili olmalıdır. Afetler doğayı biçimlendirdiği gibi, insanı ve insanın düşünce biçimini de derin şekilde etkilemektedir. Yaşanan afetin psikolojik etkisine dair elde herhangi bir veri olmasa da, tarihsel veya dini boyutu fark etmeksizin, büyük bir afet sonucunda bir kurtarıcı/kahraman ve onunla birlikte yeşeren umutlar, insanoğlunun yeniden toparlanma arzusunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, suyun hayat verici özelliği ile tazelenmiş bir hayatı tekrar oluşturmak için her şeyi içine alıp yok etme özelliği, her şeye rağmen hayata devam etme arzusunu en iyi şekilde sembolize etmektedir.

Kuzey ve Güney Mezopotamya'daki birçok kentin kazıları sırasında saptanan kalın alüvyal dolgular, Güney Mezopotamya kentlerinde tespit edilen su setleri, buzullardan alınan karotlar, jeolojik ve jeomorfolojik araştırmaların sonuçları, çeşitli dönemlerde iklimdeki değişimlerin doğal afetler şeklinde sonuçlanabildiğini göstermiştir. Fakat bunu, Tevrat'ta bahsedildiği gibi tüm karayı ve onun üstündeki yaşamı sular altında bırakacak ölçüde bir tufan yerine, küresel ısınma ve soğuma süreçlerine bağlı olarak gerçekleşen daha küçük afetler olarak dikkate almak gerekmektedir. Antarktika ve Grönland'taki tüm buzulların erimesi sonucunda bile deniz seviyesinin 64 m civarında bir artış göstereceği matematiksel olarak hesaplanmıştır. Böylece, bulunduğu alana göre nispi yüksekliği 4300 m civarında olan Ağrı Dağı veya etrafına göre ortalama 1000 m yüksekte bulunan Cudi Dağı'nı yutacak bir sel felaketinden bahsetmek olası gözükmemektedir. Bunun yerine, Güney Mezopotamya'da 64 m gibi matematiksel hesaba dayanan bir sınırın üzerinde olan herhangi bir noktayı, teorik olarak Nuh'un gemisinin karaya oturduğu yer olarak ifade etmek mümkündür. Bunu yaparken, Basra Körfezi kuzey kıyısının MÖ 4. binyıl civarında şimdi olduğundan daha içerde olduğunu⁸⁶ (Şekil 3) ve şu anda iç kısımda görünen bazı kentlerin aslında kıyı kentleri

⁸⁵ Finkel, 2014: 119-120.

⁸⁶ Sissakian – Adamo, vd. 2020: 100, Fig. 8.

olduğunu akıldan çıkarmamak gerekmektedir. En azından Mezopotamya ile bağlantılı Tufan mitosunun, Basra kıyısındaki kentleri etkileyecek ölçüde bir afetten esinlenilerek oluşturulmuş olması önerilebilir.

Yeni Sümer Çağı'ndan Yeni Asur İmparatorluğu'na kadar geniş bir aralıkta yazılı aktarımlarına sahip olduğumuz Tufan'a ait en erken kayıtların Sümerlere ait olması ve bu uygarlıktan önce zaten yazının bulunmayışı birlikte düşünüldüğünde, sözlü gelenek içerisinde nesilden nesile aktarılan ve inanılan bir öykü ile bugün karşı karşıya olunduğu, dolayısıyla bu öykünün MÖ 3. binyılın ilk çeyreğinden önce oluşturulduğu söylenebilir. Olayın daha kesin filolojik tarihlenmesinin yapılması önündeki bir engel, Gılgamış'ın tam olarak ne zaman yaşadığının belli olmamasıdır. Uruk kral listesine göre Tufan'dan sonraki ilk hanedanın 5. kralı olan Gılgamış'ın, MÖ 2900⁸⁷, MÖ 2650⁸⁸ veya MÖ 2800-2500⁸⁹ arasındaki herhangi bir zamanda krallık yapmış olabileceği ileri sürülmüştür. Böylece Tufan, en azından filolojik veriler ışığında bu 3 tarihte birinden önce gerçekleşmiş olmalıdır. Woolley'in Ur'daki katmanlara göre verdiği tarih de (MÖ 2700) filolojik yaklaşımı çürütmemektedir. Buna göre olayın MÖ 4. binyıl sonları ile MÖ 3. binyıl başları arasında gerçekleşmiş olabileceği söylenebilmektedir. Ayrıca, 5.5 ka ve 5.2 ka iklim olayları sırasında yükselen sıcaklıklar ve anormal yağışların da Tufan'ın oluşumunda rol oynamış olabilir.

Tufan'ın bilimsel gerçekliğini sorgularken durumu gemi teknolojisi açısından da ele almak gerekmektedir. Coğrafi olanaklara uygun olarak hazırlanan saz demetleri, kütükler ve şişirilmiş hayvan postları, gemiciliğin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da Nuh'un gemisi ile karşılaştırılabilecek büyüklükte bir geminin mevcut olmadığı hem arkeolojik hem de filolojik olarak söylenebilmektedir. MS 1. yüzyıldan Roma İmparatoru Caligula'nın yüzen sarayları dahi (biri 71.30 x 20 m, diğeri 73 x 24 m) Nuh'un gemisinin yarısından küçüktür. Tekvin'de belirtilen geminin ölçülerine yaklaşan boyutta bir ahşap gemiyle ise ancak Yakın Çağ'dan itibaren karşılaşmaktadır. Yalnızca *The Ark Tablet*'te belirtilen gemi dönemin gerçeklerine uygun sınırlar içerisinde değerlendirilebilir. Fakat bu gemi de yeterince büyük değildir; ancak doğal çevredeki bazı hayvan çiftlerini alacak boyuttadır.

Çivi yazılı belgeler başta olmak üzere bütün veriler, Tufan'ın Güney Mezopotamya içinde gerçekleşmiş olduğuna işaret etmektedir. Fakat bu durum, Doğu Anadolu'da da büyük bir selin yaşanmış olmadığı anlamına gelmemektedir. Ağrı Dağı'nın doğu yakasından akan Aras Nehri'nde günümüzde dahi tespit edilebilen taşkınlar, bunun birincil göstergesidir. Buna göre, muhtemelen bir iklim olayıyla tetiklenmiş bol yağışların Aras Nehri'nde büyük boyutlu bir taşkın meydana getirmiş ve insanların yaşam alanlarını terk etmelerine yol açması olasıdır. Fakat bunun boyutları, bilimsel dayanakları olmaksızın sadece bir tahmin niteliğindedir. Şimdilik Ağrı (Ararat) Dağı veya Ararat (Urartu) bölgesine ilişkin dayanaklar Eski Ahit ve *The Ark*

⁸⁷ İlmiye Çığ, 2012: 29.

⁸⁸ Özdoğan, 2006: 66.

⁸⁹ Dalley, 2000: 40.

Tablet ile sınırlıdır. Bunu kanıtlayabilmek için öncelikle Aras Nehri'nin su seviyesinde geçmişte yaşanmış yükseliş ve düşüş boyutlarının hesaplanması gerekmektedir. Ancak ileride yapılacak paleocoğrafi ve paleoklimsel çalışmaların artmasıyla bu konunun daha iyi anlaşılması mümkün olacaktır. Genel olarak Tufan'ı bir iklim olayı çerçevesinde tanımlamak, benzer temaya sahip bir yok oluş öyküsünün neden dünya çapında yaygın bir öykü olduğunu açıklamayı da mümkün kılmaktadır.

Kaynakça

- AALTEN, G., 2011. "Çağdaş Zamanda Hz. Nuh'un Gemisinin Tanıkları", III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 12-14 Ekim 2010, Ağrı, ss. 412-416.
- AVCI, M., 2001. "Ağrı Dağı'nda Karmaşık Bir Yerakması. Nuh'un Gemisi", *Mavi Gezegen*, 4, ss. 32-36.
- BAMBER, J. L. – Westaway, R. M. – Marzeion, B. – Wouters, B., 2018. "The Land Ice Contribution to Sea Level during the Satellite Era", *Environmental Research Letters*, 13, ss. 1-21.
- BAUMGARDNER, J., 2014. "Noah's Flood: The Key to Correct Interpretation of Earth History", Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyum Bildirileri, Şırnak Üniversitesi, 27-29 Eylül 2013, Şırnak, ss. 55-98.
- BAYBAL, S., 2014. "Gılgamış Destanı'nda Geçen Nuh Tufanı'nın Tevrat'taki Yansımaları Üzerine", Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyum Bildirileri, Şırnak Üniversitesi, 27-29 Eylül 2013, Şırnak, ss. 209-222.
- BLANCHON, P., 2011. "Meltwater Pulses", *Encyclopedia of Modern Coral Reefs: Structure, Form and Process*, Ed.: David Hopley, Springer-Verlag Earth Science Series, Townsville, ss. 683-690.
- BOTTÉRO, J., 2013. *Gılgamış Destanı. Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, Çev.: Orhan Suda, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- BUTTRICK, G. A., 1962. *The Interpreter's Dictionary of the Bible: An Illustrated Encyclopedia*, Abingdon Press, New York.
- CANCIK, H. – Schneider, H., 2004. "Gilgamesh", *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, C. 5, Brill Publishing, Leiden, ss. 852-853.
- CASSON, L., 2002. *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*, Çev.: Gürkan Ergin, Homer Yayınları, İstanbul.
- COLE, S. W. – GASCHÉ, H., 1998. "Second and First Millenium BC Rivers in Northern Babylonia", *Mesopotamian History and Environment, Series II*, Ed.: Hermann Gasché – Michel Tanret, University of Ghent and the Oriental Institute of the University of Chicago, Belgium, ss. 1-53.

- DALLEY, S., 2000. *Myths from Mesopotamia. Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others*, Oxford University Press, New York.
- DASGUPTA, S. – MEISNER, C., 2009. *Climate Change and Sea Level Rise, Environment Department Papers Climate Change Series 118*. Environment Department World Bank, Washington, DC.
- EROĞLU, E., 2007. *Kutsal Kitaplardaki Tufan Olayının Tarihi Temelleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- FINKEL, I., 2014. *The Ark Before Noah*, Nan A. Talese Doubleday Press, London.
- FOSTER, B. R., 1995. *From Distant Days: Myths, Tales, and Poetry of Ancient Mesopotamia*, Md: CDL Press, Bethesda.
- GEORGE, A. R. – AL-RAWI, F. N. H., 1996. "Tablets from the Sippar Library VI. Atra-hasis", *Iraq*, 58, ss. 147-190.
- HABERMEHL, A., 2014. "The Role of Science in Determining the Resting Place of the Ark", *Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyum Bildirileri, Şırnak Üniversitesi*, 27-29 Eylül 2013, Şırnak, ss. 443-460.
- HÄMMERLY-DUPUY, D., 1968. "Some Observations on the Assyro-Babylonian and Sumerian Flood Stories", *Andrews University Seminary Studies (AUSS)*, 6/1, ss. 1-18.
- İLMİYE ÇİĞ, M., 2012. *Sümerlilerde Tufan Tufan'da Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- İNAN, H. Y., 2003. *Kozmos'tan Kuantum'a*, Doruk Yayınları, İstanbul.
- JOTHERİ, J. – ALLEN, M. B. – WILKINSON, T. J., 2015. "Holocene Avulsions of the Euphrates River in the Najaf Area of Western Mesopotamia: Impacts on Human Settlement Patterns", *Geoarchaeology: An International Journal*, 31/3, ss. 175-193.
- KAYAN, İ., 2012. "Kuvaterner'de Deniz Seviyesi Değişmeleri", *Kuvaterner Bilimi*, Ed.: N. Kazancı ve A. Gürbüz, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, ss. 59-78.
- KILIÇ, Y. – ESER, E. 2022. *Nuh Tufanı: Yazılı Kaynaklar Işığında Mukayeseli Tufan Olayı*, Çizgi Kitabevi, İstanbul.
- KIYMET, K., 2013. "Hititler'de Bir Tufan Öyküsü: Atra(m)haşi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6 /2, ss. 731-746.
- KÖROĞLU, K., 2012. *Eski Mezopotamya Tarihi. Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KRAMER, S. N., 1967. "Reflections on the Mesopotamian Flood", *Penn Museum Expedition Magazine*, 9/4, ss. 12-18.
- KRAMER, S. N., 1983. "The Sumerian Deluge Myth: Reviewed and Revised", *Anatolian Studies, Special Number in Honour of the Seventy-Fifth Birthday of Dr. Richard Barnett*, Vol. 33, ss. 115-121.

- KRAMER, S. N., 2002. *Tarih Sümer'de Başlar*, Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- KUHRT, A., 2007. Eski Çağ da Yakınoğu. Yaklaşık MÖ 3300-330, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- LA HAYE, T. – MORRIS, J., 1976. *The Ark on Ararat*, Thomas Nelson Inc. Publishers, New York.
- MOROZOVA, G., 2005. "A Review of Holocene Avulsions of the Tigris and Euphrates Rivers and Possible Effects on the Evolution of Civilizations in Lower Mesopotamia", *Geoarchaeology: An International Journal*, 20, ss. 401-423.
- ROBERTS, N. – BRAYSHAW, D. – KUZUCUOĞLU, C. – PEREZ, R. – SADORI, L., 2011. "The mid-Holocene Climatic Transition in the Mediterranean: Causes and Consequences", *The Holocene*, 21/1, ss. 3-13.
- NOAH'S ARK MINISTRIES INTERNATIONAL 2011. "Nuh'un Gemisi Araştırmasında Yeni Bir Kanıt Bulundu - Ağrı Dağı'nda Çok Eski Bir Ahşap Yapı Keşfedildi", II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 12-14 Ekim 2010, Ağrı, ss. 476-482.
- OSMONT, D. – SIGL, M. – EICHLER, A. – JENK, T. M. – SCHWIKOWSK, M., 2019. "A Holocene Black Carbon Ice-Core Record of Biomass Burning in the Amazon Basin from Illimani, Bolivia", *Climate of the Past*, 15, ss. 579-592.
- ÖZDOĞAN, M., 2006. "Büyük Sırrın Arkeolojik Keşfi: Nuh Tufanı", *Atlas Dergisi*, 157, ss. 58-73.
- ÖZTÜRK, Ö., 2009. *Folklor ve Mitoloji Sözlüğü*, Phoenix Yayınları, Ankara.
- PRICE, S. – EMILY, K., 2003. *The Oxford Dictionary of Classical Myth and Religion*. Oxford University Press, New York.
- RYAN, W. – PITMAN, W., 2011. *Nuh Tufanı - Tarihi Değiştiren Olaya İlişkin Yeni Keşifler*, Çev.: Dursun Bayrak, Akılçelen Kitaplar, Ankara.
- SCHNEIDER, W. – SALAMEH, E., 2014. "Uncommon and Impact-Suspicious Geologic Phenomena across Jordan and Adjacent Areas, Arabian Plate", *Open Journal of Geology*, 4, ss. 680-717.
- SELİM, Ö., 2014. "İslami Kaynaklara Göre Nuh Kavmi, Nuh Tufanı ve Nuh'un Gemisinin Yeri", Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyum Bildirileri, Şırnak Üniversitesi, 27-29 Eylül 2013, Şırnak, ss. 27-32.
- SIART, C. – EITEL, B., 2013. "Santorini Tephra on Crete: A Mineralogical Record of Bronze Age Environmental Change", *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 9*, Ed.: Herald Meller – François Bertemes – Hans Rudolf Bork – Roberto Risch, Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, Germany, ss. 77-87.
- SISSAKIAN, V. K. – ADAMO, N. – AL-ANSARI, N. – ABDULLAH, M. – LAUE, J., 2020. "Sea Level Changes in the Mesopotamian Plain and Limits of the

Arabian Gulf: A Critical Review”, *Journal of Earth Sciences and Geotechnical Engineering*, 10/4, ss. 87-110.

TEKİN, A., 2016. “Son Kalkolitik ve Tunç Çağları’nda (G.Ö. 6000-3200) Göller Bölgesi’nin İklim Modellemesi: Makrofiziksel İklim Modeli Sonuçları”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 32, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne, ss. 91-104.

THOMPSON, W. R., 2004. “Complexity, Diminishing Marginal Returns, and Serial Mesopotamian Fragmentation”, *Journal of World-Systems Research*, 10/3, ss. 613.

WENXIANG, W. – ZHENG, H. – HOU, M. – QUANSHENG, G., 2017. “The 5.5 cal ka BP Climate Event, Population Growth, Circumscription and the Emergence of the Earliest Complex Societies in China”, *Science China Earth Sciences* 61/2, ss. 1-14.

ROMA'NIN II. YÜZYIL KRİZİ *THE CRISIS OF THE SECOND CENTURY IN ROME*

Recep ÖZMAN

Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr., İnönü University, Faculty of Science and Letters, Department of History / Türkiye
recep.ozman@inonu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-6329-710X

Ezgiğül DOĞAN

Doktorant, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı / Türkiye
Ph.D. Candidate., İnönü University, Institute of Social Sciences, Department of History / Türkiye
ezgidogan_2009@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2596-4554

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **08.04.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **03.07.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.09.2023**
Sayfalar-Pages : **471 – 490**

doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1279393>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: ÖZMAN, R. – DOĞAN, E., “Roma'nın II. Yüzyıl Krizi”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 471 – 490.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023
471 – 590
Araştırma Makalesi / Research Article

ROMA'NIN II. YÜZYIL KRİZİ THE CRISIS OF THE SECOND CENTURY IN ROME

Prof. Dr. Recep ÖZMAN – Ezgigül DOĞAN

Öz

Roma İmparatorluk tarihinde ecelleriyle ölen ve “Evlat Edinilen veya İyi İmparatorlar” olarak anılan Nerva, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius ve Marcus Aurelius’un ardından Commodus’un (MS 180-193) iktidarı başlamıştır. Commodus’un devlet idaresini danışmanlarının eline bırakması başarısız bir yönetim sürmesine ve bu sebeple suikasta kurban gitmesine neden olmuştur. Commodus’un ölümüyle başlayan ve Septimius Severus’un iktidarına kadar devam eden dört yıllık kaotik süreci “II. Yüzyıl Krizi” olarak adlandırmaktayız. Commodus’un ölümünden sonra *praetor* muhafızları tarafından iktidara getirilen Pertinax, üç ay içerisinde tekrar onlar tarafından tahttan indirilmiştir. Pertinax’ın ölümünden sonra, Roma tahtı tarihinde ilk kez ordu tarafından müzayedeye çıkarılmış ve Didius Iulianus tarafından satın alınmıştır. Yaşanan bu olayın ardından farklı bölgelerdeki askerler ayaklanarak kendi komutanlarını imparator olarak selamlamışlardır. Bunun sonucunda Didius Iulianus, Pescennius Niger, Clodius Albinus ile Septimius Severus

Abstract

The rule of Commodus (180-193 AD) began after Nerva, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius and Marcus Aurelius, who died of natural causes and were known as “Good Emperors or Adoptive Emperors” in the history of the Roman Empire. The fact that Commodus left the administration of state in the hands of his advisors led to an unsuccessful administration and to be assassinated. We call the four-year chaotic period that started with the death of Commodus and continued until the rule of Septimius Severus as the crisis of the second century. Pertinax, who was brought to power by the praetorian guards after the death of Commodus, was deposed again by them within three months. After Pertinax’s death, the Roman throne was auctioned for the first time in its history by the army and bought by Didius Julianus. After this event, the soldiers in different regions rose up and saluted their commanders as emperors. As a result, a crisis occurred between Didius Julianus, Pescennius Niger, Clodius Albinus and Septimius Severus, caused by the power struggle that lasted for about four years. The epidemics and economic crisis that continued in this

arasında yaklaşık dört yıl süren iktidar mücadelesinin sebep olduğu bir kriz meydana gelmiştir. Bu dönemde devam eden salgın hastalıklar ve ekonomik kriz istikrarsızlığın artmasına neden olmuştur. Bu esnada imparatorluğun temel taşı olan *Senatus*, askerlerin karşısında güç kaybetmiş, imparator tercihini yaparken askerlerin seçimini onaylamak zorunda kalmıştır. Dört yıllık bu süreçte ordunun öne çıkması, *Senatus*'un güç kaybetmesi ve siyasi istikrarsızlık Roma tahtına geçiş sistemini etkileyerek daha uzun sürecek olan “III. Yüzyıl Krizi” nin habercisi olmuştur. Bu çalışmanın amacı MS 193-197 yılları arasında yaşanan kriz döneminin sebep ve sonuçlarını ele alarak Roma İmparatorluk tarihine etkisini ortaya koymaktır.

period led to an increase in instability. Meanwhile, the senate the keystone of the empire, lost power in the face of the soldiers, and while the emperor made his choice, he had to approve the choice of the soldiers. During this four-year period, the rise of the army, the weakening of the senate, and the political instability affected the Roman throne system and heralded the crisis of the third century, which would last longer. The aim of this study is to reveal the effects of the crisis period between 193-197 AD on the history of the Roman Empire by addressing the causes and consequences.

Anahtar Kelimeler: Roma, Kriz, *Praetor* Muhafızları, *Senatus*, İmparatorlar.

Keywords: Rome, Crisis, Praetorian Guard, Senate, Emperors.

Extended Abstract

The Roman Empire occurred important political and military crises from the period of Principate, starting with Augustus, to the period of Dominate. In the first century, after the death of Emperor Nero, four emperors ascended the Roman throne within a year and the empire experienced political instability. After the murder of Commodus and Pertinax in the second century, there was a four-year crisis period. After the murder of Severus Alexander in the third century, there was a great crisis that lasted about fifty years and affected the empire in all region.

In Rome, as long as the emperors who came to the throne got on well with the senate, soldiers and the people and pleased them, they did not experience any serious problems. However, when the emperors confronted these powers, they could not stay on the throne for a long time. The accession of the throne, military power, age and experience of the emperors directly affected their time on the throne and the peace of the empire. In this respect, the four-year crisis period caused by the candidates for the emperors, the soldiers and the senate in line with all these factors in the second century is important. Because the struggle for the empire affected the Roman throne system and formed the transition phase to the third century crisis.

Commodus, who came to power in 180 after the period of five good emperors and ruled for twelve years, is referred to as a bad emperor in ancient works. His life of luxury, consumption of the state treasury, leaving the

administration in the hands of his advisors and opening the way for bribery, prepared the end of Commodus. For these reasons, Commodus was assassinated on December 31, 192 by those who were uncomfortable with his rule. The murder of Commodus created a power vacuum on the Roman throne. Because he was killed without leaving a successor behind. Two of Commodus' assassins, the praetorian prefect Laetus and Eclectus immediately took Publius Helvius Pertinax, the Roman city prefectus, to the praetorian camp to proclaim him emperor. Pertinax went to the senate for approval from the senators after being hailed as emperor by the praetorian guards, Now the praetorians played an important role on the Roman throne and gained power against the senate. However, Pertinax's request that Commodus' statues be demolished immediately drew the reaction of the praetorians. Then, he took some precautions against the praetorians. But, Pertinax faced the praetorians' coup plot three times in his three-month reign, and was killed in the last. After Pertinax's murder, his father-in-law, Flavius Sulpicianus, waited to be proclaimed emperor by the praetorians. On the other hand, Didius Julianus, who was in Mediolanum (Milan), quickly reached the praetorian camp and made an offer to the soldiers to buy the empire. He promised to give the praetorians anything they wanted, to rebuild the destroyed statues of Commodus and bring his practices. Meanwhile, Sulpicianus was unable to gain the support of all the praetorians. On the other hand, Senate did not trust Julianus. But the praetorians said that they would hand over the throne to whichever candidate overpaid the amount of *donativum*. Thus, the Roman throne was put up for auction for the first time in its history. Sulpicianus offered twenty thousand sesterces, and Julianus offered twenty-five thousand sesterces. Then, the praetorians accepted Julianus's offer and proclaimed him emperor. In the evening of the same day, he was given imperial authority by the senate. A similar situation existed in the first century. The lack of consensus among the senators about who should succeed to the imperial throne resulted in the election of emperors by the praetorians. This political vacuum led to a crisis that lasted for a year and a half.

Julianus's purchase of the Roman throne by auction caused public outrage. In the face of public insults, Julianus was taken to the palace under the protection of the praetorian. But Julianus's debauchery at court and his failure to pay the praetorians the money he had promised enraged them. On the other hand, the spread of the auction news caused chaos in other parts of the empire. In a short time, groups of soldiers in three different regions hailed their commanders as emperors. Pescennius Niger was proclaimed emperor by the legions in Syria, Decimus Clodius Albinus by the legions in Britain, and Septimius Severus by the legions in Pannonia. In addition to the political crisis, the plague, which started during the reign of Marcus Aurelius and was also seen in the time of Commodus, broke out again. Along with the plague, the corruption of Commodus' consultants also caused the food crisis. All these have led to a significant decrease in the population, the death of the people engaged in agriculture, the end of agriculture and economic problems. Along with these social and economic problems, there were fierce power struggles between Julianus, Pescennius Niger, Clodius Albinus and Septimius Severus. When Severus moved towards Rome, he offered to become a Caesar to Clodius Albinus against his two enemies, and Albinus accepted. When

Senate got the news that Severus was approaching Rome, he changed sides with Severus and took the imperial authority from Julianus. Julianus was killed by an soldier sent by the senate to the palace. Severus entered Rome and took imperial authority and advanced against his rival Pescennius Niger in the East. The armies of both sides fought on the Plain of Issus and Niger was killed. Severus, who had destroyed Niger, was now his only rival, Clodius Albinus. Albinus, who accepted to be Caesar, announced that he was Augustus when he received the support of some senators in Rome. Then, Severus moved towards Albinus and the armies of both sides met at Lugdunum. At the end of the war, Severus was victorious and began his reign as sole ruler of the Roman throne. Thus, until the third century crisis that started in 235, the Roman throne was dominated by the Severan dynasty.

Giriş

Principatus Dönemi (MÖ 27-MS 284) olarak adlandırılan ilk üç yüzyılında Roma İmparatorluğu önemli siyasi krizlere maruz kalmıştır. Bunların en önemlileri imparatorluğun I. yüzyılında Nero'nun öldürülmesinin ardından bir yıl içerisinde dört imparatorun tahta çıktığı kısa süreli bir kriz, II. yüzyılında Commodus ve akabinde Pertinax'ın öldürülmesi sonrasında yine dört imparator adayının tahtı ele geçirmek için verdikleri mücadelenin sebep olduğu yaklaşık dört yıllık bir kriz ve III. yüzyılında Severus Alexander'in öldürülmesi sonrasında yaklaşık yarım asır süren ve neredeyse imparatorluğu çöküşe sürükleyen daha büyük bir krizdir.

Principatus Dönemi'nde imparatorluk yetkisi mevcut imparator tarafından hanedan üyesi olan birine veraset yoluyla bırakılmakta ya da eğer iktidar yetkisinin verileceği bir aile üyesi yoksa hanedan devamlılığını garanti altına almak için evlat edinme yöntemi de kabul edilmekteydi.¹ Ancak her ne kadar imparator *princeps* (birinci yurttaş) veya *primus inter pares* (eşitler arası birinci) olarak *imperium* (emretme) yetkisine sahip olsa da bu dönemde *Senatus*, askerler ve halk imparatorların tahta çıkışında ve indirilmesinde etkili olmuşlardır. Dolayısıyla tahta çıkan imparatorlar *Senatus*, askerler ve halkla iyi geçindiği, onları memnun ettiği müddetçe ciddi bir sıkıntı yaşamamış, ancak bu güçleri karşısına aldığıdaysa tahtta uzun süre kalamamışlardır. İmparatorların tahta çıkış şekilleri, dayandıkları güçler, yaşları, tecrübeleri onların tahtta kalma sürelerini ve imparatorluğun huzurunu doğrudan etkilemiştir. Öyle ki *Principatus* Dönemi'ndeki siyasi krizlerin sebeplerinin ortak yönü kriz öncesinde tahtta bulunan imparatorların Caligula (25 yaşında), Nero (17 yaşında), Commodus (19 yaşında), Elegabalus (14 yaşında) ve Severus Alexander (14 yaşında) gibi çok küçük yaşlarda ve tecrübesiz olmalarıdır.² Yine bu imparatorlar kendi dönemlerinde kötü imparator olarak anılmış, anıları lanetlenmiş ya öldürülmüşler ya da intihar

¹ Hekster, 2015: 2.

² Bahsi geçen imparatorlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Suet. *Cal.* X-XIII; *Ner.* VIII; *SHA. Ant. Elagab.* I-II; *Sev. Alex.* I.-III; Mommsen, 2005: 133-159.

etmişlerdir.³ Bu kötü yönetilen ve sıkıntılı dönemler sonrasında imparatorları belirlemede en etkili unsur askerler olmuştur. *Senatus* ve halk her geçen gün güç kaybederken yönetimde askerler güç kazanarak daha da söz sahibi olmuşlardır. Bunun sonucu olarak da krizler giderek daha uzun süreli olmuş ve imparatorluk için daha tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Cassius Dio'nun tanımladığı gibi altın çağını yaşayan Roma, artık demir ve pastan ibaret bir çağa geçiş yapmıştır.⁴

Krizin Sebepleri

Commodus'un Kötü Yönetimi

Marcus Aurelius'un oğlu ve Antoninus hanedanının son imparatoru Commodus (MS 161-193), edebi kaynaklar tarafından kötü, tutarsız ve aşırı davranışlar sergileyen bir imparator olarak anılmaktadır.⁵ Oysa saltanatına oldukça iyi başlamıştı. Babası ölmeden önce kedisine aralarında *senatus* üyelerinin de bulunduğu deneyimli danışmanlar bırakmıştı. Ancak Commodus, babası döneminde başlayan kuzeydeki kabilelere karşı yapılan savaşları sona erdirdikten sonra Roma'ya gitti ve danışmanlarının tavsiyelerini dinlememeye başladı. Devletin kontrolünü *praefectus praetorio* Perennis'e ardından da Cleander'e vererek yönetimden uzak kalınca saltanatının sıkıntılı dönemi başladı.⁶ Commodus, lükse düşkün yaşantısı nedeniyle devlet hazinesini tüketmekle kalmayıp memurluk, dokunulmazlık ve mahkeme sonuçları gibi konularda rüşvet yolunu açmıştı. Commodus'un bu rahatlığı nedeniyle *praefectus praetorio* Cleander'ın da gücü artmış, eyalet memurluklarını rüşvet karşılığı satacak ve azatlıları *senatus* üyesi yapacak kadar ileri gitmişti. Bu nedenle Roma tarihinde ilk kez bir yılda 25 *consul* göreve gelmişti. Commodus dönemindeki sorunlar sadece idari makamlarla sınırlı kalmadı, halk için ciddi bir gıda sorunu da baş gösterdi. İktidarının son günlerine doğru sarayda ve halka açık yerlerde aşırıya kaçan davranışları imparatorun bir suikastla öldürülmesine yol açacaktır. Commodus'un tüm bu davranışlarından rahatsızlık duyan *praefectus praetoriosu* Laetus, sarayda görevli Eclectus ve Commodus'un resmi olmayan eşi Marcia, O'nu öldürmeye karar verdiler. MS 31 Aralık 192 tarihinde harekete geçerek imparatorun yemeğine zehir kattılar. Ancak zehrin etki etmeyeceği anlaşılınca sarayda bulunan ve imparatora egzersiz yaptıran bir sporcuyu göndererek imparatoru öldürttüler.⁷ Commodus'un ölümünden sonra toplanan *Senatus* imparatoru "Domitianus'tan daha zalim, Nero'dan daha alçak" sözleriyle lanetledi.⁸ Commodus'un kendisine bir halef belirlemeden öldürülmesiyle meydana gelen iktidar boşluğu *Senatus*, *praetor* muhafızları (*cohortes praetoria*) ve ordu

³ İmparatorların birçoğu suikasta kurban giderken Nero (MS 54-68), hançeri boğazına saplamak suretiyle hayatına son vermiştir. Meijer, 2006: 42.

⁴ Cass. Dio. LXXII (LXXI).36.4.

⁵ Cass. Dio. LXXIII.1.1-2; Herod. I.VIII.1; SHA, *Comm. Ant.*, XIV-XVII.

⁶ Southern, 2004: 23.

⁷ Cass. Dio. LXXIII (LXXII).12.1-4; SHA, *Comm. Ant.*, XIV-XVII. Geniş bilgi için bkz. Kaya, 2008: 113.

⁸ SHA, *Comm. Ant.*, XIX; Peachin, 2006: 135.

tarafından farklı imparator adaylarının desteklendiği bir gruplaşmanın başlamasına ve birkaç yıl sürecek bir iç savaşa neden oldu.⁹

Pertinax'ın Praetor Muhafızları Tehdidini Göz Ardı Eden Yönetimi

Commodus'un bir halef bırakmadan ölmesi ve taht adayı olacak bir hanedan üyesinin olmaması Roma'da bir iktidar boşluğu yarattı. Commodus'un suikastçılarından *praefectus praetorio* Laetus ve Eclectus, hemen Roma kent *praefectus* olan Publius Helvius Pertinax ile temasa geçerek imparator olması gerektiğini önerdiler. Soylu bir aile geçmişi olmayan Pertinax, Antoninus Pius döneminde (MS 138-161) Syria *praefectus* olarak atanmış, daha sonra Britannia ve Moesia'ya askeri komutan olarak terfi ettirilmişti. Askeri başarılarıyla ün salan Pertinax, *Senatus* girmeyi başarmıştı. Marcus Aurelius döneminde (MS 161-180) ise başarılarından dolayı *consullük*le ödüllendirilmiş ve Syria Valisi olarak atanmıştı. Commodus döneminde (MS 180-193) ise Afrika *proconsulü* olarak görevlendirilmiş, daha sonra da Roma kent *praefectus* olarak atanmıştı. Laetus ve Eclectus, ikna ettikleri Pertinax'ı *praetor* muhafızlarının kampına götürdü. Pertinax, kampta Commodus'un ölümünü duyurduktan sonra Laetus ve Eclectus'un imparatorluk yetkisini teklif ettiklerini belirterek askerlere 12.000 *sestertius*luk yüklü bir *donativum* (bahşiş) sözü verdi. *Praetor* muhafızları arasında fikir birliği olmamasına rağmen halkın da desteklediği 66 yaşındaki Pertinax imparator olarak selamlandı.¹⁰

476

OANNES
5 (2)

Pertinax, *praetor* muhafızları kampından çıktıktan sonra *senatus* binasına götürüldü. İmparator sakin kalmaya çalışsa da sıradan bir soya mensup olduğu için *senatus* üyeleri tarafından iktidarının kabul edilmeyeceği şüphesine düşmüştü. *Senatus* üyelerine askerler tarafından zorla imparator ilan edildiğini, kendisinin yaşlı olduğunu ve taht için pek çok soylu ismin bulunduğunu belirterek imparatorluğu bırakmak istediğini söyledi. Ancak yine de *senatus* üyeleri 1 Ocak'ta O'nu imparator olarak selamladılar. Pertinax ise daha soylu kişiler varken imparatorluk için kendisini tercih eden *senatus* üyelerine şükranlarını sundu.¹¹ *Senatus* üyeleri Commodus'tan kurtuldukları ve Pertinax'tan korkacakları bir şey kalmadığı için özgürlüklerini kullanarak cesur konuşmalar yaptılar.¹²

Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi Pertinax'ın *Senatus* hitap ettiği ifadelerinden de anlaşıldığı üzere O'nun önerilmesi ve *praetor* kampına götürülerek Roma tahtına çıkmasında *praetor* muhafızlarının önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. *Praetor* muhafızları yeni imparatorun selamlanmasında her ne kadar fikir birliğinde olmasalar da onların kabul etmeyeceği bir adayı *Senatus* sunmak daha fazla sorunlara neden olabilirdi.¹³ Pertinax, *Senatus* tarafından da imparator olarak kabul edildiği gün hemen *pater patriae* (vatanın babası) unvanını ve *Senatus* dört teklif sunma yetkisini aldı. *Senatus* aynı zamanda Pertinax'ın karısına *augusta*, oğluna da *caesar*

⁹ Manders, 2007: 275; Hekster, 2015: 205; Boatwright-Gargola, vd., 2022: 258.

¹⁰ Epit. Caes. XVIII.1; Herod. II.2.1; SHA, *Helv. Pert.* I-IV; Synkellos, AM 5685; Miller, 1939: 1.

¹¹ Herod. II.3.1-11; Sage, 2020: 37.

¹² Cass. Dio. LXXIV.2.

¹³ Potter, 2004: 93.

unvanını vermek istedi. Fakat yeni imparator oğlunun henüz küçük yaşta olduğunu ve unvanı ancak hak ettiği zaman alabileceğini, karısının ise bu unvanı hak etmediğini belirterek hem oğluna hem de karısına verilecek olan unvanları reddetti. Saltanatının ilk gününde saraya giden Pertinax, kendisinden parola isteyen *tribunusa* “*militemus*” (asker olalım) yanıtını verdi ve saltanatı boyunca tüm işlerinde bu parolayı kullandı.¹⁴

Pertinax, imparator olarak selamlanmasına rağmen, *praetor* muhafızlarının fikir birliğinde olmadığı gerçeği birkaç gün içinde açığa çıkmıştır. Yeni imparator 2 Ocak günü Commodus'un heykellerinin yıkılması emrini verdiğinde askerlerin tepkisiyle karşılaştı. 3 Ocak'ta muhalif *praetor* muhafızları imparator olarak selamlamak istedikleri eski bir *senatus* üyesini öne çıkardılar. Ancak imparator adayı kaçarak şehirden ayrıldı ve Pertinax, bu olayla tahtının tehlikede olduğunu gördü. Bunun üzerine Commodus'un askerlere vermiş olduğu bütün ayrıcalıkların devam ettiğini ve iktidar yetkisini *Senatustan* aldığını özellikle belirtti. Öte yandan hemen bir *senatus consultum* (*senatus* kararı) çıkartarak liyakata dikkat edilmeden *praetor* muhafızlığına yükseltilemlerin rütbelerinin düşürülmesini emretti.¹⁵ *Praetor* muhafızlarının balta taşımalarını ve karşılarına çıkan herkese sert bir tutum göstermelerini yasakladı. Böylece Pertinax'ın uyguladığı kısıtlamalar ve saltanatının başında söz verdiği *donativum* miktarının yarısını ödemesi nedeniyle *praetor* muhafızları isyanın eşiğine geldi.¹⁶ Ancak Pertinax, muhafızların beklentilerini göz ardı ederek Commodus'un aşırıya kaçan harcamalarının sebep olduğu imparatorluğun kötüleşen mali durumuyla ilgilenmeyi seçti. Bu nedenle bir takım düzenlemeler için harekete geçti. İmparatorluk mülklerini satarak büyük miktarda para toplamayı başardı. Böylece Commodus'un müsrifliği nedeniyle neredeyse boşalmış olan devlet hazinesini doldurdu ve askerlere ödeme yaptı. Aynı zamanda dokuz yıllık birikmiş olan *alimenta*¹⁷ bedelini ödedi. İmparatorluğun vergi gelirlerinin hesaplanması ve kimin ne kadar vergi ödeyeceğinin belirlenmesi amacıyla bir nüfus sayımı da yaptırdı.¹⁸ İmparator bu defa tarımsal üretimi artırmak için toprak reformu yaptı. Italia'daki tüm arazileri ve diğer eyaletlerde ekilmeyen arazileri çiftçilik yapmak isteyen kişilere paylaştırdı. Arazi, imparatorluk mülkü olsa bile herkese ekebilecekleri ve idare edebilecekleri kadar toprak tahsis etti. Bu, çiftçilere on yıl boyunca vergilerden muafiyet tanıdı.¹⁹

Pertinax'ın, tahıl sevkiyatını denetlemek için Ostia'da bulunduğu sırada *praetor* muhafızları tekrar bir komplo kurarak *consul* Falco'yu imparator ilan etmek istediler. Fakat bu plan da başarısızlıkla sonuçlandı ve *Senatus*, Falco'yu *hostis publicus* (vatan haini) ilan etti. Buna rağmen Pertinax “*Ben imparator olduğum sürece hiçbir senatus üyesi idam edilmeyecek*” diyerek

¹⁴ Cass. Dio. LXXIV.7; Herod. II.3.11-4.9; SHA, *Helv. Pert.* V-VI; Jerom. 243d.

¹⁵ SHA, *Helv. Pert.* VI.

¹⁶ Herod. II.4.1.

¹⁷ *Alimenta*, Roma'da çocuklara beslenme desteği sağlamak amacıyla Nerva (96-98) tarafından kurulan bir yardım uygulamasıdır. Duncan-Jones, 1964: 123-124.

¹⁸ SHA, *Helv. Pert.* VII-IX; Duncan-Jones, 1974: 297; Fisher, 2022: 431.

¹⁹ Herod. II.4.6.

Falco'nun hayatını bağışladı.²⁰ Henüz saltanatının üçüncü ayında olan imparatora karşı üçüncü bir darbe planı yine *praetor* muhafızları tarafından hazırlandı. Pertinax'ın imparator olarak selamlanmasında büyük etkiye sahip olan Laetus, umduğunu bulamamış ve sarayda sefahat süremediği için pişman olmuştu. Ayrıca Falco'nun öne sürüldüğü ikinci isyandan sonra birçok askerlin öldürülmesi ve kısıtlamalar zaten huzursuz olan *praetor* muhafızlarını iyice kızdırmıştı.²¹ 28 Mart 193 tarihinin sabahında Laetus'un emriyle toplanan 300 *praetor* muhafızı Pertinax'ı öldürmek için saraya gittiler. Sarayda yaşayanların da destek vermesiyle isyancıların sayısı arttı. Pertinax'ın askerlere yatıştırıcı bir konuşma yapması işe yaramadı. İmparatorun yaşına hürmet eden az sayıdaki *praetor* muhafızı geri çekildi. Fakat Tausius isimindeki biri mızrağını Pertinax'a fırlattıktan sonra diğer askerler de üzerine yürüyerek imparatoru öldürdüler. İşledikleri suçun halkı, özellikle de *senatus* üyelerini kızdıracağını bilen *praetor* muhafızları, kamplarına dönerek tüm kapıları kapattılar ve olası bir saldırıya karşı savunma haline geçtiler.²²

Iulianus'un Müzayedeye İle İmparator Olması

Pertinax'ın ölmeden önce düzeni sağlaması için *praetor* muhafızlarının kampına gönderdiği kayınpederi Flavius Sulpicianus, onun ölüm haberini aldıktan sonra da kampta kalarak kendisini imparator ilan ettirmek için askerleri ikna etmeye çalıştı. Bu esnada aç gözlülüğü nedeniyle Commodus tarafından memleketi Mediolanum'a (Milano) sürgün edilmiş olan Didius Iulianus, damadı ile birlikte hızla Roma'ya geldi. *Praetor* kampının kapılarını kapalı bulan Iulianus, kamp duvarlarının dışından imparatorluk için teklifte bulundu.²³ Commodus'un uygulamalarını tekrar getireceğine, yıkılan heykellerini yeniden yaptıracağına ve *praetor* muhafızlarına istedikleri her şeyi vereceğine dair sözler verdi.²⁴ Disiplinsiz ve gücü elinde tutan askerlerin isteklerini yerine getirmeye hazır iki imparator adayının olması, Dio'nun ifadesiyle Roma'ya yakışmayan bir şekilde imparatorluğun müzayedeye çıkarılmasına neden oldu.²⁵ *Praetor* kampında olan Sulpicianus tüm *praetor* muhafızları tarafından desteklenmiyordu. Dışardan teklif veren Iulianus ise lüks yaşam tarzı nedeniyle *senatus* üyelerinin tepkisini çekiyordu.²⁶ Böylece *praetor* muhafızları iki adayın vereceği *donativum* miktarını arttırmak için hangisi yüksek teklifte bulunursa tahtı ona teslim edeceklerini duyurdular. *Senatus* üyeleri ise imparatorluğun satışa çıkarıldığı böyle bir müzayedeye taraf olmamak için *praetor* muhafızlarının kampına gitmediler.²⁷ Askerlerin duyurusuyla biri içerde diğeri dışarda olan imparator adayları yüksek sesle taht için tekliflerini askerlere duyurarak açık artırmayı başlattılar. Sulpicianus, 20.000 *sestertius* ile teklifi başlattığında Iulianus 25.000 *sestertius* teklif sunarak imparatorluk tahtını satın aldı. Iulianus'un

²⁰ Cass. Dio. LXXIV.8; Herod. II.4.1; SHA, *Helv. Pert. X*; Peachin, 2006: 140; Faulkner, 2017: 263.

²¹ SHA, *Helv. Pert. X*.

²² Herod. II.5.1-9, II.6.2; SHA, *Helv. Pert. XI*; Oros. VII.16.5; Potter, 2004: 96.

²³ Cass. Dio. LXXIV.11; Herod. II.6.7; SHA, *Did. Iulian. II*.

²⁴ Herod. II.6.10; SHA, *Did. Iulian. II*.

²⁵ Cass. Dio. LXXIV.11.

²⁶ Meijer, 2004: 69; Meijer, 2006: 78.

²⁷ Cass. Dio. LXXIV.11; Herod. II.6.5.

teklifinden memnun kalan ve Sulpicianus'un Pertinax'ın intikamını alacağından endişe eden askerler kapıları açarak Iulianus'u içeri aldılar. Böylece *praetor* muhafızları tarafından Iulianus imparator olarak selamlandı. Iulianus, o günün akşamında *Senatus* giderek *Senatus*un emrinde olduğunu söylediği bir konuşma yaptı. *Senatus* tarafından da imparator olarak selamlanarak *tribunus* ve *proconsulluk* yetkilerini aldı.²⁸

28 Mart 193 tarihinde Roma'da yaşananlar I. yüzyılda Caligula'nın ölümünün ardından yaşananlarla benzerlik göstermektedir. *Senatus* üyeleri arasında imparatorluk tahtına kimin geçeceği konusunda bir fikir birliği oluşmayınca, *praetor* muhafızları Claudius'u imparator ilan etmiş ve *Senatus* onaylamak zorunda kalmıştı. Claudius'tan sonra iktidara gelen Nero'nun da 68 yılında askerleri tarafından terk edilmesi, *Senatus* tarafından *hostis publicus* ilan edilmesi ve aynı gün Galba'nın imparator ilan edilmesi imparatorlukta iktidar çatışmasına dönüşen bir buçuk yıllık bir krize neden olmuştu.²⁹

Iulianus'un imparatorluğu bir müzayedede sonrası ve parayla satın alması halkın yeni imparatora karşı öfkelenmesine neden oldu. Halkın öfkesinden korkan Iulianus, kalabalık bir *praetor* muhafızları grubu tarafından *phalanks* düzeninde koruma altına alınarak saraya götürüldü. Durumu uzaktan izleyen halk, servetini imparatorluğu satın almak için kullanan Iulianus'a hakaretler yağdırdı.³⁰ Herodianus'a göre *praetor* muhafızları ilk kez böylesine yozlaştılar ve imparatorluk makamını hor görmeye başladılar. İmparatoru katleden ve imparatorluğu müzayedeye çıkararak *praetor* muhafızlarının para hırsları, bu isyankâr davranışlarının ve sonraki isyanlarının asıl nedeniydi.³¹ *Praetor* muhafızları korumasıyla saraya giren Iulianus, kendisini sefahate ve içkiye vererek müsrif bir yaşam sürmeye başladı. Ancak müzayedede vaat ettiği parayı ödememesi *praetor* muhafızlarını öfkeli yaptı. Muhafızların öfkesini gören Roma halkı ayaklanarak imparatoru her gördüklerinde lanetlemeye başladılar.³²

Salgın ve Sosyal Sebepler

Commodus'un ölümünden sonra taht mücadelelerinin öne çıktığı II. yüzyıl krizinin sebepleri arasında sadece askeri ve siyasi değil, sosyal ve ekonomik sebepler de vardı. Bu süreçte Severus'un tek iktidar dönemine kadar imparatorluğun tüm bölgelerini ve halkını etkileyen krizin sebeplerini Marcus Aurelius dönemine (MS 161-180) kadar götürmek mümkündür. Aurelius'un saltanatı sırasında 165 yılı sonları ve 166 yılı başlarında Roma İmparatorluğu'nda bir veba salgını patlak vermişti. Marcus Aurelius'un Augustus unvanı vererek imparatorluğu birlikte yönettiği Lucius Verus'un (MS

²⁸ Cassius Dio, LXXIV.11; SHA, *Did. Iulian.* II; Potter, 2004: 97. Dio, müzayedede esnasında askerlerin Iulianus'a "Sulpicianus bize çok şey sunuyor, sen ne sunuyorsun?", Sulpicianus'a ise "Iulianus iyi bir miktar sunuyor, sen ne kadar teklif ediyorsun?" diyerek tam bir açık artırma yaptıklarından söz etmektedir. Cass. Dio. LXXIV.11.

²⁹ Özman, 2022: 62-63, 80-83.

³⁰ Herod. II.6.12-13.

³¹ Herod. II.6.14.

³² Herod. II.7.1-2; *Historia Augusta*'ya göre, Iulianus askerlere teklif ettiği 25.000 *sestertius* yerine 30.000 *sestertius* ödemiştir. SHA, *Did. Iulian.* III.

161-169) Parth seferi ile askerlerine bulaşan ve Roma'ya yayılan hastalık yaklaşık 25 yıl devam etti. Salgın imparatorluk üzerinde önemli ekonomik, sosyal ve siyasi sıkıntılara sebep olduğu gibi ciddi oranda can kaybı da yaşandı. Vergi mükelleflerinin, askerlerin, kamu görevlilerinin sayısında azalmaya yol açtı. Halktan birçok kişinin ölmesi toprakların ekilememesine ve nadasa bırakılmasına neden oldu. Bu durum bir kıtlığa ve hayatta kalan halkın sağlıksız koşullarda yaşamasına neden oldu. Tüm bu nedenlere bağlı olarak gerçekleşen nüfusun azalması, imparatorluk için vergi gelirlerinin düşmesi demektir.³³ Marcus Aurelius, bu durumda eyaletlere yeni vergiler koymak yerine imparatorluğa ait değerli eşyaları açık artırmayla satışa çıkardı.³⁴ Ordu içindeki asker sayısını artırmak için de eğitilmiş gladyatörlerden ve kölelerden askeri birimler oluşturmaya başladı.³⁵

Veba salgınına Germen kabilelerinden gelen yeni tehditler eşlik etti. Vebadan kaynaklanan insan kayıplarından cesaret alan Germen kabileleri imparatorluğu istila etmeye başladılar. Yaklaşık 160.000 Roma vatandaşı esir alındı. Marcus Aurelius, Germenleri geri püskürtmeyi başarmış olsa bile yapılan barış anlaşmasıyla Germenler, nüfusu azalmış olan sınır bölgelerine yerleştirildi. Ordudaki insan gücü kaybı sebebiyle Roma ordusu giderek artan bir şekilde Germenleri paralı asker olarak almaya başladı.³⁶ Bu durum Roma ordusunda yabancıların artmasına neden olduğu gibi aristokratlar karşısında güç kazanmalarına da yol açtı.

Birçok can kaybına ve nüfus problemine neden olan veba salgını, Commodus döneminde 189'da yeniden yayılarak pek çok insan ve hayvan kaybının yaşanmasına yol açtı.³⁷ Cassius Dio, bunun duyduğu en büyük salgın hastalık olduğunu belirtirken Roma'da günde 2.000 kişinin öldüğünü söylemektedir. Ayrıca, tüm imparatorlukta küçük ignelere bazı ölümcül ilaçlarla hastalık bulaştıran ve insanları zehirleyen suçlular nedeniyle pek çok insanın ölümünden söz etmektedir.³⁸ Dio'nun bu açıklaması antik dönemlerdeki biyoterörizme örnek oluşturmaktadır.³⁹

189 yılında meydana gelen salgın sorunu yanında bir de gıda krizi patlak verdi. Edebi kaynaklar gıda krizinin suçlusu olarak *praefectus praetorio* Cleander'ı görmektedir. Cleander, gücü elinde topladıktan sonra gerektiğinde halkın ve askerlerin sadakatini sağlamak amacıyla kullanmak için tahıl stoğunu saklamıştı. Bu durum Roma'da bir halk isyanıyla sonuçlandı ve Cleander öldürüldü.⁴⁰ Commodus tahıl krizine neden olan ve yolsuzluk yapanları idam ettirdi. Ürünlerin fiyatlarında indirimle gidilmesini emretti. Fakat *Historiae Augustae*'ya göre bu daha büyük bir kıtlığa neden oldu.⁴¹

³³ SHA, *Ver.* VIII; Eutr. VIII.12; Littman-Littman, 1973: 243; Fears, 2004: 65-74; Sayar, 2020: 16-25; Boatwright-Gargola, vd., 2022: 252-253; Çetinkaya-Üreten, 2022: 84.

³⁴ SHA, *Marc. Ant.* XVII; Eutr. VIII.13; Southern, 2004: 18; Fears, 2004: 75.

³⁵ Fisher, 2022: 411.

³⁶ SHA, *Marc. Ant.* XX-XII; Fears, 2004: 75; Wolfram, 2020: 60-61.

³⁷ Herod. I.12.1; Gilliam, 1961: 231; Fears, 2004: 74; Silver, 2012: 218.

³⁸ Cass. Dio. LXXIII (LXXII).14.3-4. Geniş bilgi için bkz. Çetinkaya-Üreten, 2022: 85.

³⁹ Fears, 2004: 74.

⁴⁰ Cass. Dio. LXXIII (LXXII).13.2; Herod. I.XII.3-4; SHA, *Comm.* XIV.

⁴¹ SHA, *Comm.* XIV.

Marcus Aurelius döneminden itibaren Roma'yı ekonomik ve sosyal alanlarda etkileyen salgın ve gıda krizi nüfusun azalmasına yol açarak belki de Herodianus'un dediği gibi Roma tahtını koruyacak ve bunun için mücadele edecek halkın kalmamasına neden oldu.⁴² Mevcut askerlerin çoğu ise muhtemelen kuzey bölgelerden gelen barbar kabilelerdendi ve ordu içinde sayılarının artması Roma askeri sisteminin yozlaşmasına yol açtı. Öte yandan çiftçilik yapan halkın ölmesi tarımın bitmesine ve toprak sahiplerinin ekonomik sıkıntılar yaşamasına sebep oldu. Bu nedendir ki Pertinax, bir toprak reformu yaparak çiftçilik yapabilecek kişilere toprak tahsis etmiş ve on yıllık bir süre için vergiden muaf tutmuştu.⁴³

Dört Aday ve İmparatorluk Mücadelesi

Iulianus'un imparatorluğu satın aldığına dair haberlerin yayılmasıyla imparatorluğun diğer bölgelerinde de iç savaş ve kaosa yol açacak bir kargaşa başladı. Kısa sürede üç farklı yerdeki asker grubu kendi eyalet valilerini imparator ilan ettiler. Bunlardan ilki olan Syria valisi Pescennius Niger bölgedeki *legiolar* tarafından imparator ilan edildi ve Antiokheia'yı (Antakya) geçici olarak bir süreliğine başkent olarak belirledi.⁴⁴ Bu sırada Pescennius Niger'in askerleri tarafından imparator ilan edildiğini öğrenen ve Iulianus'a duydukları nefreti her yerde göstermeye başlayan Roma halkı, *senatus* binasından çıkıp Capitolium'a ilerleyen imparatorun önünü kesti. Iulianus, para teklif ederek ve Commodus'un anısını yaşatacağına dair söz vererek halkın isyanını bastırmaya çalıştı. Ancak Iulianus'un para teklifi işe yaramadı ve halkın öfkesini daha da artırdı. Teklifi reddedilen Iulianus, ön saflarda bulunan birçok kişinin öldürülmesini emretti. Sonunda *Circus Maximus* işgal eden halk üst sınıf üyeler için ayrılmış olan koltuklarda yer edinerek Iulianus'a hakaretler yağdırdılar. İmparatorluk makamını koruması için güven duydukları Pescennius Niger'i haykırarak Roma'ya davet ettiler. Ancak Niger, hemen Roma'ya gitmedi. Birkaç *tribunusu* ve önde gelen askerlerini ordugâhına toplayarak Roma halkının yardım beklediğini ve kendisinin bir komplo peşinde olmadığını açıklayarak herkesin desteğini aldı.⁴⁵ Roma halkının ve askerlerinin ardından bütün Doğu halklarının da desteğini alan Pescennius Niger, imparatorluk tahtını Antiokheia'da iken sahiplendi. Bu bilgi imparatorluk genelinde yayılınca Asya kıtasındaki tüm halkların elçileri resmen kabul edilmiş bir Roma imparatoruymuş gibi Niger'i ziyaret ettiler. Bu coşkuyla kendisini Antiokheia'da halkla birlikte eğlenceye kaptıran Niger, Roma'ya gidişini erteledi.⁴⁶ Niger, hemen Roma'ya gitmiş olsaydı, kent halkının desteğini aldığı için iktidarı ele geçirme şansı yüksek olabilirdi. Ancak Antiokheia'da kalmayı tercih etmesi Roma tahtının tek sahibi olamamasına neden oldu.

Suriye'de 3 *legio* (lejyon) ve Doğu'daki 7 *legio* tarafından desteklenen Pescennius Niger dışında imparator ilan edilen adaylardan ikincisi Britannia

⁴² Herod. II.6.14.

⁴³ Herod. II.4.6.

⁴⁴ Epit. Caes. XIX.2; SHA, *Pesc. Nig.*, II; Meijer, 2004: 69; Meijer, 2006: 78.

⁴⁵ Cass. Dio. LXXIV.13; Herod. II.7.2-8; SHA, *Did. Iulian.* IV; *Pesc. Nig.* II-III. Geniş bilgi için bkz. Kaya, 2008: 117.

⁴⁶ Herod. II.7.7-8.

valisi olan ve emrinde 3 *legio* bulunan Decimus Clodius Albinus'tu. Üçüncü aday ise Iulianus için en güçlü rakip olan ve emrinde 16 *legio* bulunan Pannonia valisi Septimius Severus'tu.⁴⁷ Leptis Magna doğumlu Septimius Severus, Marcus Aurelius döneminde *Senatusa* girmeyi başarmıştı. Bu dönemden sonra da pek çok askeri ve sivil görevlerde bulunarak itibar kazanmıştı.⁴⁸ Askerleri tarafından imparator olarak selamlandıktan sonra Illyricum ve Gallia birlikleri de Severus'u desteklediler. Bu haberleri alan Iulianus, *praetor* muhafızlarının ve *Senatusun* kendisine olan desteğinden şüphe duyarak korkuya kapıldı. Yine de halktan ve tapınaklardan toplayabildiği kadar parayı topladı ve *praetor* muhafızlarına dağıtarak desteklerini sağlamaya çalıştı. Fakat *praetor* muhafızları, bu parayı Iulianus'un daha önce söz vermiş olduğu *donativumun* yerine saydılar.⁴⁹ Iulianus, bu kez *Senatusa* gitti ve Severus'un *hostis publicus* (vatan haini) ilan edilmesini sağladı. Ayrıca Severus'a olan desteklerini kırmak için *consul* rütbesindeki adamları elçi olarak askerlere gönderdi. Ancak bu çabasında başarısız oldu.⁵⁰ *Senatus* tarafından *hostis publicus* ilan edildiğini duyan Severus ise, askerlerin kendisine olan bağlılıklarını güvence altına almak için kendi karargâhında bir toplantı düzenledi. Toplantıda Roma'nın nasıl çaresiz bir durum içinde olduğunu, *praetor* muhafızlarının imparatorluk makamını küçümsediklerini ve Pertinax cinayetinin intikamını almak için Roma'ya gitmesi gerektiğine dair bir konuşma yaptı. Böylece askerleri ikna ederek *augustus* unvanını ve Pertinax ismini aldı. Severus, *donativum* ve erzak dağıttığı askerleriyle birlikte imparatorluğun kontrolünü almak için Roma'ya hareket etti.⁵¹ Askeri birlikleri yola çıktığında Clodius Albinus ile mektuplaşarak ona *caesar* unvanını sundu ve varisi olmayı teklif etti. Albinus, Severus'un birlikleri çoktan Roma'ya karşı harekete geçtiği için bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı.⁵²

Iulianus, *praetor* muhafızlarına silahlanmalarını ve savunma için tüm hazırlıkları yerine getirmelerini emretti. Romalıların geçit törenlerinde kullandıkları, insan ve kule taşımak üzere eğitilen filleri getirterek düşman ordusunu ezerek geçmeyi planladı. Saray kapılarını güçlendirdi. Yenilgi durumunda kendisini saraya kapatmayı planlamıştı. Fakat Dio'nun ifade ettiği gibi saraya saklanmak bir kurtuluş olsaydı Pertinax öldürülmezdi. Iulianus, savunma işleriyle meşgulken Severus, Ravenna'yı ve oradaki Roma filosunu ele geçirdi.⁵³ Bu durumda Iulianus, *Senatusa* giderek Severus'un kendisine eş *augustus* olarak ilan edilmesini istedi ve bir *senatus consultum* (*senatus*

⁴⁷ Cassius Dio, Niger, Albinus ve Severus'un ayrı ayrı üç *legio* tarafından desteklendiklerini belirtmektedir. Cass. Dio. LXXIV.14; Geniş bilgi için bkz. Meijer, 2004: 69; Meijer, 2006: 78; Kaya, 2008: 121; Sage, 2020: 46; Boatwright-Gargola, vd., 2022: 258. *Scriptores Historiae Augustae*'da Niger ve Severus'un ordu sayısı verilmemekle birlikte Iulianus'a karşı baş kaldırdıklarından söz edilmektedir. SHA, *Did. Iulian. V.*

⁴⁸ SHA, *Sept. Sev. I-III.*

⁴⁹ Herodianus II.11.7-8; Kaya, 2008: 133.

⁵⁰ SHA, *Did. Iulian. V.*; *Sept. Sev. V.*; Kaya, 2008: 129.

⁵¹ Cass. Dio. LXXIV.15; Herod. II.9.7-11.1; SHA, *Sept. Sev., V.*; Jerom. 243f. Dio, Severus'un Roma'ya hareket etmesinden sonra Iulianus'un O'nu vatan haini ilan ettirdiğini ifade etmektedir. Cass. Dio. LXXIV.15-16. Geniş bilgi için bkz. Kaya, 2008: 122-125.

⁵² SHA, *Sept. Sev. VI.*; Potter, 2004: 102; Kaya, 2008: 119.

⁵³ Cass. Dio. LXXIV.16-17; Herod. II.11.7-9; SHA, *Did. Iulian. V-VI.*; Kaya, 2008: 132.

kararı) çıkarttırdı. Ancak Severus, bu kararnameyi reddetmiş olmalıdır ki Roma'ya ilerleyişini devam ettirdi. Iulianus taraftarı *senatus* üyeleri ve *praetor* muhafızlarının birçoğu Severus'un Roma'ya yaklaştığı haberlerini alınca saf değiştirerek Severus'un tarafına geçtiler.⁵⁴ Sarayda yalnız kalan Iulianus'un korkudan sindiğini ve *praetor* muhafızlarının onu terk ettiğini öğrenen *Senatus*, Iulianus'tan imparatorluk yetkisini alarak Severus'u imparator ilan etti. İki ay kadar Roma tahtında kalan ve devlet idaresini başkalarının eline bırakmakla suçlanan Iulianus, *Senatusun* saraya gönderdiği rütbesiz bir asker tarafından öldürüldü.⁵⁵ *Senatus*, Severus'u tebrik etmek için 100 kişilik bir heyeti onun Interamna'daki ordugâhına gönderdi. Silahlı olabilecekleri nedeniyle heyet üyelerinin üzeri arandıktan sonra Severus'un huzuruna çıktılar ve onu imparator olarak selamladılar. Severus her birine 720 altın dağıttı. Heyet üyelerinden dileyenler Severus'un Roma'ya girişinde eşlik etmek için yanında kaldılar.⁵⁶ Bu sırada Roma'daki halk ve askerler Severus'u daha önceden *hostis publicus* (vatan haini) ilan ettikleri için korkuya kapılmışlardı. Severus, tam teçhizatlı askerleriyle Roma'ya girdi ve sonraki gün *Senatusa* gitti. Marcus Aurelius gibi bir yönetim anlayışı benimseyeceğine ve *Senatus* tarafından yargılanmadan önce hiçbir *senatus* üyesini idam etmeyeceğine söz verdi. 10.000 *sestertius donativum* dağıtımını yaparak askerleri ve halkı yatıştırdı.⁵⁷

Severus'un İmparatorluk Mücadelesi

Severus, Roma'da *senatus* üyelerinin ve askerlerin desteğini aldıktan sonra yönünü Doğu'daki rakibi Pescennius Niger'e çevirdi. Niger, Roma'daki ve Doğu'daki halkların, askerlerin ve bazı *senatus* üyelerinin desteğini almıştı. Bu nedenle Severus'un rakibi konusunda endişesi artmıştı. Roma'ya ilerlerken, Niger'in *Senatusa* ve Roma halkına gönderdiği mektuplara el koyarak Niger taraftarlarının artmasını engellemeye çalışmıştı. Niger'in çocuklarını tutuklaması için Plautianus isimli birini göndermişti.⁵⁸ Pescennius Niger ise Severus'un Roma'ya girdiğini, *Senatus* tarafından imparator ilan edildiğini ve askerlerin kendisine karşı kışkırtıldığını duyunca harekete geçti. Parth, Armenia ve Hatra⁵⁹ krallıklarından yardım istedi. Parth kralı valilerine asker toplamalarını emredeceğini, Armenia kralı kimseyle ittifak kurmayacağını ve Severus kendisine saldırırsa savunma yapacağını belirtti. Hatra kralı Barsemios ise yerli okçulardan oluşan bir birlik göndererek yardım etti.⁶⁰

⁵⁴ Cass. Dio. LXXIV.17; Herod. II.12.3; SHA, *Did. Iulian.* VIII, IX; *Sept. Sev.* V; Potter, 2004: 102; Kaya, 2008: 131. Herodianus, Severus'un Roma'ya girmesinden sonra ortak imparator ilan edildiğini ve *Senatusun* onayladığını belirtmektedir. Herod. II.12.3.

⁵⁵ Cass. Dio. LXXIV.17; Herod. II.12.5-6, II.13.1; SHA, *Did. Iulian.* VIII; Kaya, 2008: 135. Orosius ve Jerome'a göre Iulianus Milvian Köprüsü'nde meydana gelen iç savaşta yenilmiş ve Septimius Severus tarafından öldürülmüştür. Oros. VII.16.6; Jerom. 243e.

⁵⁶ SHA, *Sept. Sev.* VI; Birley, 2002: 102. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaya, 2008: 136-137.

⁵⁷ Cass. Dio. LXXV.2; Herod. II.14.1-3; SHA, *Sept. Sev.* VII.

⁵⁸ SHA, *Sept. Sev.* VI.

⁵⁹ Hatra Krallığı, Irak Ninova'da yer alan yerel bir Arap krallığıydı. Herodianus'ta Atronia şeklinde geçmektedir. Herod. III.1.3. Geniş bilgi için bkz. <https://iranicaonline.org/articles/hatra> 15.01.2023

⁶⁰ Herod. III.1.1-4; Kaya, 2008: 156.

Severus, Roma'dan Doğu'ya hareket hazırlıkları yaparken Niger'in Roma'nın tahıl kaynağı olan Afrika'yı olası bir istilasına karşı savunması için *legiolarını* Afrika'ya gönderdi.⁶¹ Niger ise tüm birliklerini toplayarak harekete geçti ve Taurus (Toros) Dağları'nın dar geçitlerinin ve kayalıklarının güçlü tahkimatlarla korunmasını emretti. Ayrıca, denizcilik gelirleri yüksek, toprakları bol ve müreffeh bir şehir olan Byzantion'u kuşatmaları için bir ordu gönderdi. Başarılı olarak büyük bir kâr elde etti. Byzantion'un Niger tarafından işgal edildiğini duyan Severus, ordusuna Kyzikos'a (Erdek) ilerleme emri verdi. Bu dönemde Asia *proconsulü* ve Niger'in ordusunda komutan olan Aemilianus, tüm ordusunu toplayarak Severus'a karşı ilerledi. Kyzikos'ta karşılaşan iki ordudan Niger'in askerleri yenilerek çoğunluğu katledildi. Kyzikos'taki yenilgiden sonra Niger'in askerlerinin kalan kısmı Taurus Dağları'na çekildi ve Severus ordusuyla birlikte Bithynia'ya ilerledi. Fakat Severus'un ilk zafer haberi Bithynia bölgesindeki kentlere ulaşmış ve kentler arasında savaşı imparatorları destekleme konusunda anlaşmazlık çıkmıştı. Nikomedia (İzmit) halkı Severus'u desteklediğini açıklayarak imparatorun ordusunu karşıladı. Nikaia (İznik) halkı ise Bithynia başkenti Nikomedia'ya duydukları kıskançlık nedeniyle Niger'i desteklediklerini açıkladılar. Yapılan savaş yine Severus'un askerleri kazandı. Savaştan sağ kurtulan Niger'in askerleri bir kez daha Taurus Dağları'na çekildiler. Niger ise asker ve para toplamak için Antiokheia'ya kaçtı. Severus'un ordusu Kappadokia'ya ilerledikten sonra Taurus Dağları'na ulaşarak kamp kurdu. Niger, Severus'un ordusunun yaklaştığını öğrendiğinde kendi ordusunu toplayarak düşman kuvvetlere karşı ilerledi. Her iki tarafın ordusu Issos Ovası'na ulaştı. Niger ve Severus, ön saflara ağır silahlı birliklerini, arka saflara ise hafif silahlı birliklerini yerleştirerek savaş düzeni oluşturdular. Severus'un birlikleri gün doğumunda *testudo* oluşturacak şekilde bir düzen alarak saldırıya geçtiler. 194 yılının Nisan ayında zafer üçüncü kez Severus'tan yana oldu ve Niger'in birlikleri yenildi. Antiokheia'ya doğru kaçmayı başaran Niger kısa sürede yakalanarak öldürüldü. Severus, Niger'in başının kesilerek Byzantion'a gönderilmesini ve orada sergilenmesini emretti.⁶² Severus'un bu zaferinden sonra Niger'in işgal ettiği Byzantion kentine ve geçici başkenti konumunda olan Antiokheia'ya verdiği ceza ise dikkat çekicidir. Byzantion yerle bir edilerek köy statüsüne düşürüldü ve Perinthos'a (Karadeniz Ereğlisi) bağlandı. Aynı şekilde Antiokheia da şehir statüsünden köy statüsüne düşürüldü ve Laodikeia'ya (Lattakiye) bağlandı.⁶³

Pescennius Niger'i bertaraf eden Severus'un artık tek rakibi daha önceden *caesar* ilan ettiği Birtannia valisi Clodius Albinus idi. Severus, memnuniyetle *caesar* unvanını kabul eden Albinus'un giderek imparator gibi davranmaya başladığını duydu. Ayrıca, Roma'daki bazı *senatus* üyelerinin

⁶¹ SHA, *Sept. Sev.* VIII; *Pesc. Nig.* V.

⁶² *Epit. Caes.* XX.2; *Cass. Dio.* LXXV (LXXIV).6-8.3; *Herod.* III.1- III.4.7; *Synk.* AM 5685; *Historia Augusta* ve *Orosius*, Niger'in Kyzikos yakınlarında gerçekleşen savaşta öldürüldüğünden söz etmektedir. SHA, *Sept. Sev.* VIII; *Oros.* VII.17.2. Ancak Kyzikos'ta mağlup olan Niger'in yardımcısı Asellius Aemilianus'tur. Doğrulanmış ve genel olarak kabul edilen bilgi Pescennius Niger'in Issus yakınlarında yapılan savaştan sonra öldürüldüğüdür. Geniş bilgi için bkz. Kaya, 2008: 159-172.

⁶³ *Herod.* III.6.9; SHA, *Sept. Sev.* IX; *Potter*, 2004: 105; *Kaya*, 2008: 174.

mektup yazarak Albinus'u desteklediklerine ve Roma'ya davet ettiklerine dair haberler aldı. *Senatus* üyelerinin Albinus'u desteklemelerinin nedeni O'nun soylu bir aileden gelmesi ve daha yumuşak bir karaktere sahip olmasıydı.⁶⁴ Fakat tek neden sadece *senatus* üyelerinin desteği olmamıştır. Askerleri de muhtemelen Albinus'u destekleyerek bir isyan çıkardılar. Neticede Clodius Albinus, Severus için bir taht rakibi olarak öne çıktı ve 195 yılının sonlarında veya 196 yılının başlarında *augustus* olduğunu duyurdu.⁶⁵ Severus, bu gelişmeleri öğrendiğinde Albinus'u ve *senatus* üyesi olan destekçilerini vatan haini ilan ettirdi.⁶⁶ Clodius Albinus ise hemen harekete geçerek birliklerini Gallia'ya kaydırıldı ve Lugdunum'a (Lyon) yerleşti. Ardından eyalet valilerine yardımda bulunmalarını emreden mektuplar gönderdi. Gallia Lugdunensis valisi ve Aşağı Germania Valisi, Albinus'a destek vermediler.⁶⁷ Severus, Roma'ya kısa bir süre uğradıktan sonra Pannonia, Noricum ve Yukarı Germania üzerinden Gallia'ya ilerledi. Viminacium'a ulaştığı zaman Marcus ismini aldığını ve oğlu Septimius Bassianus'a Marcus Aurelius Antoninus ismini vererek *caesar* ilan ettiğini duyurdu. Böylece Commodus'un ölümünden beri sürdürülemeyen hanedanlık etkisini yeniden canlandırmayı ve ikinci Antoninus hanedanını kurmayı amaçladı.⁶⁸

Severus'un 197 yılında Gallia'ya ulaşmasıyla her iki tarafın orduları arasında ilk çatışma Lugdunum'un kuzeyindeki Tinurtium'da (Tournus) meydana geldi. İlk savaşın muzaffer Septimius Severus oldu. Ancak ikinci ve uzun süren çatışma Lugdunum'da meydana geldi. Uzun süren çatışmanın neticesinde Albinus'u destekleyenlerin çoğu Severus'tan yana taraf değiştirdi ve Severus'un ordusu muzaffer oldu. Albinus ise savaş alanından kaçtı ve Rhodanus (Rhone) Nehri yakınında bir eve sığındı. Bu sırada Severus, Albinus'u destekleyen *senatus* üyelerine karşı öfkelenildi. Bu nedenle Commodus'u tanrılaştırdığını ilan etti ve *Senatusa* kendi zaferini duyurdu. Daha sonra Severus'un ordusu Lugdunum'u ele geçirdi ve kenti yağmalayarak yıktılar. 19 Şubat 197 tarihinde Albinus, sığındığı evin etrafının kuşatıldığını görünce yaşamına son verdi ve askerler tarafından cesedi ele geçirildi. Severus Albinus'un kafasının kesilerek Roma'ya gönderilmesini emretti. Bedeni ise Severus'un emriyle günlerce Gallia'daki karargâhının önünde sergilendikten sonra Rhodanus Nehri'ne atıldı.⁶⁹

İç savaştan zaferle çıkan imparator Severus, Albinus'u destekleyenleri cezalandırmak için Roma'ya gitti. Özellikle Batı'da Albinus'u, Doğu'da Niger'i destekleyen *senatus* üyelerine karşı çok öfkeliydi. *Senatus* binasına giderek

⁶⁴ Herod. III.5.2.

⁶⁵ Southern, 2004: 35; Meijer, 2004: 71; Meijer, 2006: 80.

⁶⁶ Herod. III.6.8; SHA, *Sept. Sev. X*.

⁶⁷ Herod. III.7.1; Southern, 2004: 35.

⁶⁸ Cass. Dio. LXXVI.7.4; SHA, *Sept. Sev. X*; Southern, 2004: 35.

⁶⁹ Epit. Caes. XX.2; Cass. Dio. LXXVI.4.1-7.3; Herod. III.7.2-8.1; SHA, *Sept. Sev. XI*; *Clod. Alb. IX*; Oros. VII.17.6; Jerom, 246i; Synk. AM 5696; Birley, 2002: 125. Albinus'un yakalandıktan sonra kafasının kesilerek Roma'ya gönderildiği tüm edebi kaynaklarda ortak bir bilgidir. Ancak intihar ettiği bilgisi sadece Cassius Dio'da mevcuttur. Cass. Dio. LXXVI.7.3. *Historiae Augustae*'de ise Albinus'un yaralı ele geçirildiği belirtilmektedir. Ayrıca Severus, Albinus'un cesedinin teşhir edilmesi için uzun süre defnedilmesine izin vermemiştir. SHA, *Sept. Sev. XI*. Geniş bilgi için bkz. Kaya, 2008: 201-210.

senatus üyelerine hitap etti ve Albinus'u desteklediklerinin ispatı olan mektupları okudu. Çeşitli suçlamalarda bulunduğu çok sayıda sıradan ve mevkii sahibi insanı idam ettirme kararı aldı.⁷⁰ Dio'ya göre Albinus'u destekledikleri nedeniyle tutuklanan ancak suçlamadan aklanan 35 *senatus* üyesi serbest bırakılmıştır. Aralarında Pertinax'ın kayın pederi olan ve imparatorluğun açık artırmasına katılan Sulpicianus'un da bulunduğu 29 kişi ölüme mahkûm edilmiştir.⁷¹

Severus, Pescennius Niger ve Albinus arasında yaşanan iç savaş bir Roma ordusunun diğer Roma birlikleriyle kolay bir şekilde karşı karşıya gelebileceklerini göstermiştir.⁷² Savaş sadece Italia'yı değil Roma eyaletlerini de etkileyerek askeri, siyasi ve ekonomik pek çok alanda sıkıntılara neden olmuştu. Neticede eyaletlerin destekledikleri imparatora yardım sağlaması, imparatorların ise askerleri memnun etmek ve sadakatlerini sağlamak amacıyla giriştikleri masraflar ekonomik bir çöküntü yaratmıştır.

Sonuç

Roma, MÖ 27'de Caesar'ın soyundan olan Octavianus ile Cumhuriyet'ten imparatorluğa geçmiş ve hanedan bağı devam etmiştir. Hanedan bağıyla Roma tahtı güvence altına alınsa da Octavianus bir komutandı ve imparatorluğun temelleri askeri sadakatle atılmıştı. Kendisinden sonra iktidara gelen Tiberius ile de imparatorluk Claudius soyuna geçmiş ve Nero'nun ölümüne kadar Roma iktidarı bu iki soyun elinde kalmıştır. Nero'nun soyunu devam ettirecek yasal bir varisin olmaması imparatorluk içinde askeri komutanların ön plana çıktığı bir buçuk yıl süren bir iktidar mücadelesine ve kaosa neden olmuştur. 69 yılında Vespasianus ile başlayan Flavius hanedanı Nerva ile son bulmuş, Nerva'nın Traianus'u evlat edinmesi ve varis olarak bırakmasıyla Roma'da evlat edinme yoluyla tahta çıkan imparatorlar hüküm sürmüştür. Antoninus Pius'un imparator olmasıyla da Antoninuslar hanedanı iktidara sahip olmuştur. Ancak bu hanedan, Antoninus Pius, Marcus Aurelius ve Lucius Verus gibi evlat edinilen imparatorlardan sonra babası Marcus Aurelius'un ölümüyle tahta çıkan Commodus'un kötü yönetimi ve bir halef belirlemeden öldürülmesiyle son bulmuştur. Commodus'un ölümü üzerine hanedan üyesi olmayan ancak *Senatus* üyesi olan Pertinax, *praetor* muhafızları tarafından imparator ilan edilmiştir. Pertinax'ın seçilmesi *Senatus*, halk ve *praetor* muhafızları arasında imparatora karşı ortak bir bağlılık oluşturamamıştır. Commodus'un saltanatı sırasında pek çok imtiyaz elde eden *praetor* muhafızlarının ve sefahat süren devlet görevlilerinin Pertinax'ın kısıtlamalarına maruz kalmaları memnuniyetsizlik yaratmıştır. İmparator üç aylık saltanatında meydana gelen askeri sorunları görmezden gelmiştir. İmparatorluğun tükenen hazinesini doldurmak, biriken borçlarını ödemek ve tarımsal devamlılığı sağlamakla ilgilenmiştir. Yani modern bir deyimle kemer sıkma politikası uygulamıştır. Fakat Pertinax'ın bu çabaları askerler arasında hoşnutsuzluk yaratmış ve askerlere uyguladığı kısıtlamalar sebebiyle birçok suikasta maruz kalmıştır. Üç aylık saltanatının sonunda kendisine bir halef

⁷⁰ Cass. Dio. LXXVI.7.4; Herod. III.8.3; SHA, *Sept. Sev.* XII.

⁷¹ Cass. Dio. LXXXVI.8.3-4; Herod. III.8.6-7. Historia Augusta'da idam edilen pek çok *senatus* üyesinin ismi verilmektedir. SHA, *Sept. Sev.* XIII.

⁷² Southern, 2004: 37.

belirlemeden *praetor* muhafızları tarafından öldürülmüştür. Oysaki Pertinax'ın halefi olarak belirleyeceği bir oğlu vardı ancak saltanatı sırasında *caesar* ilan edilmesine engel olmuştu. Pertinax'ın bu kararı, onun oğlunu ya korumak, ya da gerçekten imparator olmaya hazır olmadığını düşünerek almış olabileceğini düşündürmektedir. Pertinax'ın aile üyelerinin öldürüldüğüne dair bir bilginin bulunmaması askerlerin hanedan üyelerinin yaşamasına izin verdiği izlenimini uyandırmaktadır. Neticede Commodus'un saltanatı ile başlayan ve Pertinax'ın öldürülmesi ile devam eden dönemde meşru hanedan üyelerinin varis olarak bırakılmamış olması Roma'da I. yüzyıl krizine benzer bir iç savaşa yol açmış ve yaklaşık dört yıl sürmüştür.

İmparatoru katleden *praetor* muhafızlarının güç göstergesi yaparak ordugâhlarında toplanmaları ve imparatorluğu müzayedeye çıkarmaları Roma tarihinde bir ilktir. Augustus döneminden beri askerler Roma'nın temel gücüydü fakat imparatorların kısıtlamaları ile arka planda kalmaktaydılar. Ancak Pertinax'ı katlettikten sonra güç ve yetkiyi ellerinde tuttuklarını gösteren bir şekilde imparatorluğu Iulianus'a satmışlardır. Iulianus'un hanedan üyesi olmaması ve imparatorluğa uygun bir özelliğiyle seçilmemesi bir yana para karşılığında tahtın teslim edilmesine başlangıçta *Senatus* ve halk sessiz kalmıştır. *Senatusun* ve halkın sessizliği imparatorluğun diğer bölgelerindeki askerlerin başkaldırmasına ve kendi komutanlarını imparator olarak selamlamalarına yol açmıştır. Ancak *Senatusun* ve halkın bu sessizliği muhtemelen nüfus azlığına bağlı güç kaybından ve *praetor* muhafızları karşısındaki korkularından kaynaklanmaktaydı. Marcus Aurelius döneminde başlayan ve Commodus döneminde tekrar ortaya çıkan veba salgını Roma halkının ve pek çok *Senatus* üyesinin ölümüne neden olmuştu. Yine Germenlerin Roma'ya kadar ulaşmaları ve ordu içinde yer almaları toplumda yozlaşmaya neden olmuş ve askeri gücün ön plana çıkmasına kolaylık sağlamıştı. Fakat sonradan Iulianus'un *Senatus* tarafından da resmi olarak selamlanması ve imparatorluğu satın aldığına dair bilgilerin yayılması bir halk isyanı ile sonuçlanmıştır.

İmparatorluktaki siyasi ve askeri durum böyle olunca Doğu'daki askerler tarafından imparator ilan edilen Pescennius Niger, Pannonia askerleri tarafından selamlanan Septimius Severus ve Britannia askerleri tarafından imparator ilan edilen Claudius Albinus arasında iktidar mücadelesi yaşanmıştır. Nihayetinde iktidar mücadelesini kazanan Septimius Severus ile birlikte bu kriz sona ermiş, yeniden bir hanedan kurulmuş ve III. yüzyıl krizine kadar imparatorluk yönetiminde Severus hanedanı söz sahibi olmuştur.

Kaynakça**Antik Kaynaklar**

- Cass. Dio. Cassius Dio, *Dio's Roman History*, Vol. IX, Books LXXI-LXXX, Trans.: E. Cary, The Loeb Classical Library, William Heinemann LTD, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1955.
- Epit. Caes. Epitome De Caesaribus, A Booklet About The Style Of Life And The Manners Of The Imperatores, Trans.: Thomas M. Banchich, Canisius College Translated Texts 1. Canisius College, 2018.
- Eutr. Eutropius, *Kısa Roma Tarihi*, Çev.: Çiğdem Menzilioğlu, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.
- Herod. Herodianus, Books I-III, Trans.: C.R. Whittaker, Cambridge Massachusetts, 1970.
- Jerom. Jerome, *Chronicle*, Trans.: Roger Pearse, UK, 2005. http://www.attalus.org/armenian/jerome_chronicle_03_part2.htm (Erişim Tarihi: 10.01.2023)
- Oros. Orosius, P., Seven Books of History Against the Pagans, Ed.: Andrew T. Fear, Translated Texts for Historians 54, Liverpool University Press, Liverpool, 2010.
- SHA. (= *Scriptores Historia Augusta*), *Historia Augusta: Antoninus Caracalla'dan Calvinus Balbinus'a Roma İmparatorları*, Çev.: Samet Özgüler, Kronik Kitap, İstanbul, 2021.
- SHA. (= *Scriptores Historia Augusta*), *Historia Augusta: Hadrianus'tan Clodius Albinus'a Roma İmparatorları*, Çev.: Samet Özgüler, Kronik Kitap, İstanbul, 2021.
- Suet. Suetonius, *On İki Caesar'ın Yaşamı*, Çev.: Gül Özaktürk-Ü. Fafo Telatar, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2019.
- Synk. Synkellos, *The Chronography of George Synkellos*, Trans.: W. Adler & P. Tuffin, Oxford University Press, 2002.

Modern Kaynaklar

- BIRLEY, A., 2002. *Septimius Severus: The African Emperor*, Routledge, London and New York.
- BOATWRIGHT, M. T. - GARGOLA, D. J. - TALBERT, R. J. A. - LENSKI, N., 2022. *Romalıların Kısa Tarihi*, Çev.: İrem Kısacık, Alfa Yayınları, İstanbul.
- ÇETİNKAYA, S. – ÜRETEN, H., 2022. "Eskibati (Eski Hellas ve Roma)'da Veba", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8/1, ss. 68-90.
- DUNCAN-JONES, R., 1964. "The Purpose and Organisation of the Alimenta", *Papers of the British School at Rome*, 32, ss. 123-146.
- DUNCAN-JONES, R., 1974. *The Economy of The Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge.

- FAULKNER, N., 2017. *Roma: Kartalların İmparatorluğu*, Çev.: Çağdaş Sümer, Yordam Kitap, İstanbul.
- FEARS, J. R., 2004. “The Plague under Marcus Aurelius and the Decline and Fall of the Roman Empire”, *Infectious Disease Clinics*, 18/ 1, ss. 65-77.
- FISHER, G., 2022. *The Roman World from Romulus to Muhammad: A New History*, Routledge, London and New York.
- GILLIAM, J. F., 1961. “The Plague under Marcus Aurelius”, *The American Journal of Philology*, 82/ 3, ss. 225-251.
- HEKSTER, O., 2015. *Emperors and Ancestors: Roman Rulers and The Constraints of Tradition*, Oxford University Press, Oxford.
- KAYA, M. A., 2008. *Roma'nın Afrikalı İmparatoru Septimius Severus*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- LITTMAN, R. J. - LITTMAN, M. L., 1973. “Galen and the Antonine Plague”, *The American Journal of Philology*, 94/ 3, ss. 243-255.
- MANDERS, E., 2007. “Mapping the representation of roman imperial power in times of crisis”, *Crises and the Roman Empire*, Ed.: O. Hekster- G. De Kleijn- D. Slootjes, Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empires, Brill, Leiden-Boston, ss. 275-290.
- MEIJER, F., 2004. *Emperors Don't Die in Bed*, Routledge, London and New York.
- MEIJER, F., 2006. *İmparatorlar Yataklarında Ölmez*, Çev.: Gürkan Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul.
- MILLER, S. N., 1939. “The Army And The Imperial House”, *The Cambridge Ancient History-The Imperial Crisis and Recovery A.D. 193-324*, Ed: S.A. Cook- F.E. Adcock- M.P. Charlesworth- N.H. Baynes, Vol. XII, Cambridge at The University Press, Cambridge, ss. 1-56.
- MOMMSEN, T., 2005. *A History of Rome Under The Emperors*, Routledge, London and New York.
- ÖZMAN, R., 2022. *Augustus'tan Domitianus'a Roma'da İmparator-Senatus İlişkisi*, Sonçağ Akademi, Ankara.
- PEACHIN, M., 2006. “Rome the Superpower: 96–235 CE”, *A Companion to The Roman Empire*, Ed.: D. S. Potter, Blackwell Publishing, UK.
- POTTER, D., 2004. *The Roman Empire at Bay AD 180-395*, Routledge, London and New York.
- SAGE, M., 2020. *Septimius Severus and The Roman Army*, Pen & Sword Military, Yorkshire, Philadelphia.
- SAYAR, M. H., 2020. “Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde M.S. 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın”, *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*, 71/ 1, ss. 15-28.

SILVER, M., 2012. “The Plague under Commodus as an Unintended Consequence of Roman Grain Market Regulation”, *The Classical World*, 105/ 2, ss. 199-225.

SOUTHERN, P., 2004. *The Roman Empire From Severus To Constantine*, Routledge, London and New York.

WOLFRAM, H., 2020. *Germanler: Kökenleri ve Roma Dünyasıyla İlişkileri*, Çev.: Tuğba İsmailoğlu Kacı, Kronik Kitap, İstanbul.

Elektronik Kaynaklar

<https://iranicaonline.org/articles/hatra> (Erişim Tarihi: 15.01.2023)

ADANA MÜZESİ'NDEN GEÇ HELLENİSTİK- ERKEN ROMA DÖNEMİ CAM KÂSELER

LATE HELLENISTIC-EARLY ROMAN GLASS BOWLS FROM THE ADANA MUSEUM

Berna KAVAZ KINDİĞILI

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü / Türkiye
Assist. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Letters, Department of Archaeology / Türkiye
bernakavaz@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6643-8852

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **07.06.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **17.07.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.09.2023**
Sayfalar-Pages : **491 – 515**
doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1310977>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: KAVAZ KINDİĞILI, B., “Adana Müzesi’nden Geç Hellenistik- Erken Roma Dönemi Cam Kâseler”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 491 – 515.

ADANA MÜZESİ'NDEN GEÇ HELLENİSTİK- ERKEN ROMA
DÖNEMİ CAM KÂSELER
LATE HELLENISTIC-EARLY ROMAN GLASS BOWLS FROM THE
ADANA MUSEUM

Dr. Öğr. Üyesi Berna KAVAZ KINDİĞILI

Öz

Geç Hellenistik Dönem camcılığında en yaygın formlardan biri olan kâseler ilk olarak Suriye-Filistin'de üretilmiş, daha sonra yaygınlaşarak Helen etkisindeki hemen her coğrafyada karşılaşılabilmektedir. MÖ 2. yüzyılın ortalarından başlayarak MS 1. yüzyılın ortalarına kadar üretilen kâse formundaki bu cam eserlerin tipolojisi, Filistin/Yukarı Celile Bölgesindeki Tel Anafa yerleşim merkezinde ele geçen örnekler temel alınarak oluşturulmuştur. Bu çalışmanın konusunu da Adana Müzesi'ndeki 20 adet Hellenistik dönem cam kâse oluşturmaktadır. Müzeye satın alma ve hibe yoluyla kazandırılmış olan bu eserler, Geç Hellenistik- Erken Roma Dönemi'nde seri üretime olanak sağlayan sarkıtma tekniğiyle üretilmiş olup oluklu, kaburgalı ve çizgisel kesme kâseler olarak üç gruba ayrılmıştır. Sığ ve derin formlarda üretilen bu eserler, bahsedildiği üzere Tel Anafa buluntuları esas alınarak oluşturulan tipoloji kapsamında kendi içlerinde de tiplere ayrılmıştır. Renksiz, mavi-yeşil, yeşil ve amber renkli camdan üretilen bu

Abstract

Bowls, one of the most common forms of Late Hellenistic Period glassware, were first produced in Syria-Palestine, and then became widespread and encountered in almost every geography under Hellenistic influence. The typology of these bowl-shaped glass artifacts, which were produced from the mid-2nd century BC to the mid-1st century AD, is based on the examples recovered from the Tel Anafa settlement in the Palestine/Upper Galilee region. The subject of this study is the 20 Late Hellenistic- Early Roman glass bowls in the Adana Museum. These artifacts, which were acquired to the museum through purchase and donation, were produced with the sagging technique, which enabled mass production in the Late Hellenistic- Early Roman Period, and are divided into three groups as fluted, ribbed and linear cut bowls. These artifacts, produced in shallow and deep forms, are also divided into types within the scope of the typology based on the finds from Tel Anafa. The colors of these bowls made of colorless, blue-green, green and amber colored glass indicate that they

kâselerin renkleri, Doğu Akdeniz üretimi olduklarına işaret etmektedir. Tell Anafa, Levant, Yunanistan, Kıbrıs ve İtalya'da yayılım gösteren bu kâselerin Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi'nde Kilikya'da üretilmiş olduğuna dair herhangi bir kanıt da bulunmamaktadır. Bu sebeple Adana Müzesi'ndeki kâselerin form, bezeme ve renk bakımından benzer örneklerinin görüldüğü Suriye-Filistin'den ithal edilmiş olabileceği söylenebilir. Adana Müzesi'nde olan ve çalışmanın konusunu oluşturan kaplar, özellikle üretim tekniği açısından sınırlı sayıdaki örnekler arasındadır. Adana Müzesi dışında Türkiye müzelerinde sarkıtma tekniğiyle üretilen Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi cam kâselerin sayısı oldukça sınırlıdır. Çalışma bu anlamda Hellenistik Dönem Anadolu cam çalışmalarına katkı sağlayacaktır.

were produced in the Eastern Mediterranean. There is no evidence that these bowls were produced in Cilicia during the Late Hellenistic- Early Period, although they are distributed in Tell Anafa, the Levant, Greece, Cyprus and Italy. For this reason, it can be said that the bowls in the Adana Museum may have been imported from Syria-Palestine, where similar examples are seen in terms of form, decoration and color. The vessels in the Adana Museum, which are the subject of this study, are among the limited number of examples, especially in terms of production technique. Apart from the Adana Museum, there are very few Late Hellenistic-Early Roman Period glass bowls produced with the sagging technique in Turkish museums. In this sense, this study will contribute to the study of Late Hellenistic-Early Roman Period Anatolian glass.

Anahtar Kelimeler: Adana, Kilikya, Cam, Sarkıtma Tekniği, Hellenistik Dönem, Erken Roma.

Keywords: Adana, Cilicia, Glass, Sagging Technique, Hellenistic Period, Early Roman.

Extended Abstract

In this article, 20 glass bowls from the Late Hellenistic- Early Roman Period, which were acquired by the Adana Museum through purchase and donation, are analyzed. These artifacts, which are among the limited number of examples in Turkish museums in terms of production technique, are also noteworthy as they provide information about the glass techniques and forms of the Late Hellenistic Period in Cilicia. These monochromatic bowls, which were produced with the sagging technique, were grouped as fluted, ribbed and cut-striped based on Grose's typology, divided into types and dated by comparing them with their counterparts.

The first technique seen in the production of glass vessels is the inner mold technique. Although the production of glass vessels in the inner mold technique almost completely stopped in the 13th-10th century BC, it started to be seen again in the 9th-8th century BC and continued uninterruptedly until the early 1st century BC. From the Late Hellenistic- Early Roman Period onwards, glass craftsmen began to experiment with new forms and production techniques different from the closed form inner mold technique vessels such as amphoriskos, alabastron, oinochoe, aryballos, unguentarium and stamnos, which were used to preserve cosmetics, oils, perfumes and medicines. These new forms, which are usually table vessels such as plates and bowls, were

produced intensively in the sagging technique due to the ease of the production technique. These vessels were widely used in the eastern Mediterranean until the first half of the 1st century AD and in the west until the mid-1st century AD. The sagging technique is a simpler and more reproducible technique than the production of multi-part cast and cored vessels, and thus enabled mass production. In the sagging technique, a hot glass disk was placed on a domed hemispherical or conical ceramic mold and slowly rotated to take the shape of the mold. A tool was used to intervene to stop the flow of glass and cut it to form the rim. Tool marks on the rim of the bowls indicate that they were shaped while hot on slowly rotating molds, and that this process occasionally caused scratches on the interior. This technique, which has its origins in the metal industry, was used in the production of open and closed vessels from the Late Bronze Age to the Early Roman period.

According to their form, color and decoration techniques, the vessels made with the sagging technique are grouped as monochrome plain bowls, multi-colored mosaic bowls and Cenosa Group glass bowls, named after Cenosa in Southern Italy. Late Hellenistic- Early Roman monochrome bowls have also been classified in different ways by researchers. According to Grose's dating based on the finds from Tel Anafa, he classified the monochrome bowls into four groups: Grooved Group A, Grooved Group B, Ribbed Group C and Linear-Cut Group D. The bowls from the Beirut Soukos excavations were evaluated by Jennings and divided into seven groups: conical fluted bowls, hemispherical fluted bowls, bowls with external fluted decoration, fluted bowls, linear cut bowls, late flat bowls and cast cups-bowls-dishes. Jackson Tal, on the other hand, classifies these bowls into six groups: flat, grooved, fluted, ribbed, floral and beaded. He also states that the Late Hellenistic-Early Roman bowls do not show a chronological development and are dated to the same period. In the Hellenistic Period, these bowls were first produced in Syria and Palestine and spread to Tell Anafa, the Levant, Greece, Cyprus and Italy. In Anatolia, examples of Late Hellenistic- Early Roman Period bowls are found in centers such as Sardes, Elaiussa Sebaste, Anemurium, Olba, Metropolis, Klaros and Zeugma and in various museum collections in Turkey.

Glass bowls with the sagging technique spread over a wide geographical area from the Late Hellenistic- Early Roman Period until the emergence of the blown technique in the Early Roman Empire. The absence of any evidence of production in Cilicia during the Hellenistic period suggests that the bowls preserved in the Adana Museum may have been imported from Syria-Palestine, which is located in the same cultural geography.

The 20 sagging bowls in the Adana Museum were analyzed and divided into three groups as grooved (Group A), ribbed (Group C) and linear cut (Group D) based on Grose's typology based on the finds from Tel Anafa. Made of colorless, blue-green, green and amber colored glass, these bowls are found in important centers of Cilicia such as Eluissa Sebaste and Olba, and in regional museums such as Mersin Museum, Silifke Museum, Hatay Museum and Kahramanmaraş Museum. Their form, decoration and color characteristics suggest that they were produced in the eastern Mediterranean. The close similarity of the works in the Cesnola Collection with those in the

Adana Museum suggests that these bowls were produced in the same center. The intact condition of the artifacts suggests that they were grave finds.

Giriş

Makalede satın alma ve hibe yoluyla Adana Müzesi'ne kazandırılmış, Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemine ait 20 adet envanterlik cam kâse incelenmiştir. Üretim tekniği açısından Türkiye müzelerindeki sınırlı sayıdaki örnekler arasında yer alan bu eserler, Geç Hellenistik Erken Roma İmparatorluk Dönemi Kilikya Bölgesi cam teknikleri ve formları hakkında bilgi vermeleriyle ayrıca dikkat çeker. Kalıba sarkıtma tekniğiyle üretilen ve tek renkli olan bu kâseler Grose tipolojisine bağlı kalınarak oluklu, kaburgalı ve kesme çizgili olarak gruplandırılmış, kendi içlerinde tiplere ayrılmış ve benzeriyle karşılaştırılarak tarihlendirilmiştir.

Geç Hellenistik- Erken Roma Dönemi Kâseler

Antik çağdan itibaren lüks ve pahalı bir malzeme olan camın kap olarak üretimi, MÖ 1500'den itibaren ilk olarak Mezopotamya'da görülmeye başlamıştır¹. Cam kapların üretiminde görülen ilk teknik iç kalıp tekniğidir. İç kalıp tekniğindeki cam kapların üretimi, MÖ 13-10. yüzyılda neredeyse tamamen durmuşsa da MÖ 9-8. yüzyılda yeniden görülmeye başlamış ve MÖ 1. yüzyılın başlarına kadar kesintisiz devam etmiştir².

Hellenistik Dönemden itibaren cam ustaları kozmetik, yağ, parfüm ve ilaç gibi malzemelerin korunduğu amphoriskos, alabastron, oinochoe, aryballos, unguentarium, stamnos gibi kapalı formdaki iç kalıp teknikli kaplardan farklı olarak yeni formlar ve üretim teknikleri denemeye başlamışlardır. Genellikle tabak ve kâse gibi sofraya kapları olan bu yeni formların lüks üretimlerini, İtalya Cenosa grubu (MÖ 3. yüzyılın sonları- MÖ 2. yüzyılın başları) ve Antikhytera Grubu (MÖ 80-50) oluşturmaktadır³. Tek renkli camlar, yarı saydam ve opak ince kaplar, cameo camı, renkli bantlı camlar, altın bantlı camlar, reticelli ve çeşitli polikrom mozaik kâseler MÖ 1. yüzyıl ile MS 1. yüzyılın ilk yarısında görülen dönemin karakteristik ürünleridir⁴.

Hellenistik Dönem'de lüks kaplara nazaran daha basit ve gösterişsiz cam kâselerin de çok geniş bir coğrafyaya yayıldığı tespit edilmiştir⁵. Bu gösterişsiz kâseler üretim tekniğindeki kolaylık nedeniyle kalıba sarkıtma tekniğinde yoğun olarak üretilmiş ve MS 1. yüzyılın ilk yarısına kadar Doğu Akdeniz'de, MS 1. yüzyılın ortalarına kadar da batıda yaygın olarak kullanılmıştır⁶. Bu kaplar normalde kase olarak adlandırılrsa da, elde tutulan bardaklar olarak hizmet ettikleri kabul edilmiştir⁷. Çok uzun bir zaman diliminde bu türden

¹ Goldstein, 1979: 34; Atik 1990: 17; Taştemür –Gürler, 2019: 13.

² Taştemür-Gürler, 2019: 13; Erten-Akkuş Koçak, 2019: 46.

³ Weinberg, 1965: 30-39; Gençler, 2009: 24; Stern ve Schlick-Nolte, 1994: 56-57; Harden, 1970: 44. Barag, 1985: 59.

⁴ Stern, 2015: 88.

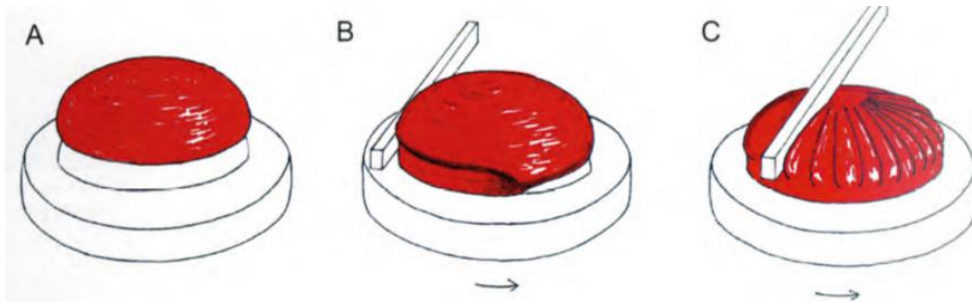
⁵ Erten- Akkuş Koçak, 2019: 43-45.

⁶ Schmidt, 2019; 47; Grose, 1989; Gençler Güray, 2009: 31-32; Akkuş Koçak, 2022: 247.

⁷ Grose, 1979: 55; Jennings, 2000: 43.

kapların üretiminin devam etmesinde camın metalden daha ucuz ve seramikten daha çekici olması, ayrıca içindeki şarabın tadını değiştirmemesi nedeniyle diğer malzemelerden üretilen içki kaplarına nazaran daha fazla tercih edilmesi etkili olmuştur⁸.

Geç Hellenistik Dönem kâselerinin Geç Tunç Çağı kâseleri gibi döküm tekniğiyle yapıldığı ileri sürülmüşse de araştırmalar sonucunda bu kâselerin kalıba sarkıtma tekniğiyle yapıldığı kabul görmüştür⁹. Döküm tekniğinin uzun zaman alan bir işlem olması nedeniyle cam ustalarının kâse formlarının daha hızlı bir üretim yolu olan kalıba sarkıtma tekniğini geliştirdikleri düşünülmektedir. Bu teknikte sıcak cam bir diskin kubbemsi yarı küre ya da konik seramik bir kalıbın üzerine yerleştirilip, yavaşça döndürülmesiyle kalıbın şeklini alması sağlanıyordu. Bir aletle müdahale edilerek cam akışı durdurulup kesme işleminin gerçekleştirilmesiyle ağız kenarları oluşturulurdu¹⁰ (Şekil 1). Kâselerin ağız kısmında görülen alet izleri, bunların yavaşça dönen kalıplar üzerinde sıcakken şekillendirildiğini ve bu işlemin zaman zaman iç kısımda çiziklere neden olduğunu göstermektedir. Kökeni metal endüstrisine dayanan bu teknik Geç Tunç Çağından Erken Roma İmparatorluk dönemine kadar açık ve kapalı kapların üretiminde kullanılmıştır¹¹.

Şekil 1: Kaburgalı Kalıba Sarkıtma Tekniği Rekonstrüksiyonu (Stern, 2015: 84, Fig. 7.11)

Kalıba sarkıtma tekniği, çok parçalı döküm ve maçalı kapların üretiminden daha basit ve tekrarlanabilir bir teknik olması nedeniyle seri üretime de olanak sağlamıştır¹². Hellenistik Dönemde ilk üretim yeri Suriye ve Filistin olarak gösterilen¹³ bu kâseler Tell Anafa, Levant, Yunanistan, Kıbrıs ve İtalya'da yayılım göstermişlerdir¹⁴. Anadolu'da Sardes¹⁵, Elaiussa Sebaste¹⁶, Anemurium¹⁷, Olba¹⁸, Metropolis¹⁹, Klaros²⁰ ve Zeugma²¹ gibi merkezler ile ve

⁸ Weinberg-Stern, 2009: 22.

⁹ Lierke, 2009: 101; Stern – Schlick Nolte, 1994: 68-79; Jackson Tal, 2013: 102; Jackson Tal, 2016: 3; Erten-Akkuş Koçak, 2019: 43-63; Stern, 2015: 83-85.

¹⁰ Schlick-Nolte – Lierke, 2002: 30-31; Stern, 2015: 83-85; Weinberg - Stern, 2009, 22.

¹¹ Weinberg, 1961: 380-392; Jackson Tal, 2016: 3-4; Erten-Akkuş Koçak, 2019: 43.

¹² Jackson – Tal, 2004: 17.

¹³ Grose, 1989: 185-197; Gençler Güray, 2009: 22-25.

¹⁴ Grose, 1979: 54-67; Lightfoot, 1993: 22-23; Erten-Akkuş Koçak, 2019: 47.

¹⁵ Von Saldern, 1980: 6-8, no.6-14.

¹⁶ Gençler Güray, 2009: 28-30, no. 16-27.

¹⁷ Stern 1989: 597-598.

¹⁸ Erten-Akkuş Koçak, 2019: 43-63.

Türkiye'deki çeşitli müze koleksiyonlarında Geç Helenistik- Erken Roma Dönemi kâse örnekleri görülmektedir²².

Kalıba sarkıtma tekniğiyle yapılan tek renkli kâseler araştırmacılar tarafından farklı şekillerde de sınıflandırılmıştır. Grose, Tel Anafa buluntuları doğrultusunda yaptığı tarihlemeye göre, Oluklu Grup A, Yivliler Grup B, Kaburgalılar Grup C ve Linear-Cut/Çizgisel Kesme Grup D olarak tek renkli kâseleri dört grupta incelemiştir²³. Beirut Soukos kazılarındaki kâseler Jennings tarafından değerlendirilmiş ve konik yivli kâseler, yarı küresel yivli kâseler, dış yiv bezemeli kâseler, yivli kâseler, çizgisel kesme kâseler, geç dönem düz kâseler ve dökme fincanlar-kâseler-tabaklar olarak yedi gruba ayrılmıştır²⁴. Jackson Tal ise bu kâseleri düz, oluklu, yivli, kaburgalı, bitkisel ve boncuklu olarak altı grupta değerlendirmekte ve ayrıca Geç Helenistik-Erken Roma Dönemi kâselerinin kronolojik bir gelişim göstermediklerini, aynı döneme tarihlendirildiklerini belirtmektedir²⁵.

Adana Müzesi Geç Helenistik- Erken Roma Dönemi Cam Kâseler

Adana Müzesi'nde satın alma ve hibe yoluyla kazandırılmış, kalıba sarkıtma tekniği ile üretilmiş toplam 20 adet kâse bulunmaktadır. Bunlardan 3 tanesi oluklu kâseler (Grose Grup A), 11 tanesi kaburgalı (Grose Grup C) ve 6 tanesi ise çizgisel kesme (Grose Grup D) kâselerden oluşmaktadır.

Oluklu Kâseler (Grose Grup A)

Kalıba sarkıtma tekniğiyle üretilmiş ve adını ağız kenarının altındaki iç ya da nadiren dış yüzeydeki bir veya daha fazla oluktan alan bu kâseler Grup A olarak tanımlanmıştır²⁶. İçki kabı olarak kullanılan oluklu kâseler boşken ters çevrilip üst üste konularak muhafaza edilmiştir²⁷. Helenistik Dönemin seramik ve metal taklidi tipik formlarından olan oluklu kâselerin oval, konik veya yarı küre olmak üzere üç tipte üretimleri yapılmıştır. Genellikle konik ve yarı küresel olan bu kâseler ağız kenarları düz, nadiren hafif kavisli, yuvarlak tabanlı derin bir forma sahiptir²⁸. Bu kâseler, MÖ 2. yüzyılın ortalarından MS 1. yüzyılın ortalarına kadar Suriye Filistin'in öncü olduğu Doğu Akdeniz'de çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır²⁹. Tell Anafa en yoğun buluntu gurubuna sahip bir merkez olması nedeniyle önem taşımaktadır³⁰.

¹⁹ Akkuş Koçak, 2022: 243-274.

²⁰ Taştēmür, 2007: 16-41.

²¹ Grossmann, 2013: 219-221.

²² Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi: Özet, 1998: 43, no.13, 49, no.16, Silifke Müzesi: Erten, 2018: 96-99, kat. no.36; Ankara Yüksel Erimtan Müzesi Koleksiyonu: Lightfoot - Arslan, 1992: 33-36; H. Kocabaş Koleksiyonu, Akat-Fıratlı-Kocabaş, 1984: 22-23, no. 81-82, res. 31-32; no.85-86, res. 35-36; İzmir Müzesi, Antalya Müzesi: Lightfoot, 1993: 22-36; Kahramanmaraş Müzesi: Eker, 2019: 315-328.

²³ Grose, 1979: 54-67.

²⁴ Jennings, 2000: 41-59.

²⁵ Jackson-Tal, 2004: 17.

²⁶ Grose, 1979: 56-58.

²⁷ Jackson Tal, 2004: 17.

²⁸ Fünfschilling 2015: 105.

²⁹ Grose, 1979: 65, Von Saldern, 1980: 7; Weinberg-Stern 2009: 24-25.

³⁰ Grose, 1979: 54-67.

Adana Müzesi'nde satın alma yoluyla müzeye kazandırılmış 1 konik ve 2 yarı küresel olmak üzere 3 oluklu kâse bulunmaktadır (Kat No. 1-3).

Konik bir forma sahip olan Kat No. 1, hafif içe kıvrılmış ağız kenarlı, konkav dipli ve sarımsı yeşil renkli kalın cidarlıdır. İçte ağız kenarının hemen altında çarkta kesme tekniğiyle yapılmış bir oluk yer almaktadır. Ağız çapı 15.5 cm, yüksekliği 9 cm olan kâsenin iç yüzeyinde çarkta parlatma izleri görülmektedir. Weinberg ve Stern, Atina Agorası örneklerini MÖ 2. yüzyılın sonlarına³¹, Triantafyllidis, Kos Adasındaki dokuz örneği MÖ. 2. yüzyılın sonları-MÖ 1. yüzyılın 3. çeyreğine³², Jackson Tal, Maresha'dan üç örneği MÖ 2. yüzyılın ortaları ile MÖ 1. yüzyıla³³, Jennings, Beyrut Souk kazılarında konteks buluntularını MÖ 2.- MÖ. 1. yüzyıla³⁴ tarihlendirmiştir. Erten-Akkuş Koçak Olba buluntuları içindeki ağız kenarı parçalarını MÖ 150-80 yıllarına³⁵, Lightfoot İzmir Müzesi'nde sergilenen örneği Geç Hellenistik Döneme³⁶, Gençler Güray Elaiussa Sebaste' deki örnekleri Geç Hellenistik Döneme³⁷ ve Eker Kahramanmaraş Müzesi örneğini³⁸ MÖ 2. yüzyılın ortaları-MÖ 1. yüzyılın başlarına tarihlendirmiştir.

Yarı küresel forma sahip Kat. No. 2, içe çekilerek yuvarlatılmış ağız kenarlı, tabana doğru daralan hafif konkav dipli bir forma sahiptir. İçte ağız kenarının hemen altında çarkta kesme tekniğiyle yapılmış birbirine paralel yatay iki oluk bulunmaktadır. Ağız çapı 8,7 cm yüksekliği 5,3 cm olan kâse, açık mavi renktedir. Kat No. 3, dışa çekilip hafif yuvarlatılmış ağız kenarlı, dibe doğru daralan gövdeli ve konkav diplidir. Ağız kenarının altında çarkta kesme yatay iki oluk bulunmaktadır. Sarımsı yeşil renkli kâsenin iç yüzeyinde çarkta, dış yüzeyinde ateşte parlatma izleri görülmektedir. Ağız çapı 12.7 cm yüksekliği 6.3 cm dir. Kat. No. 2 ve Kat No. 3'teki gibi içi oluklu yarı küresel kâseleri Triantafyllidis Kos Adası'nda ele geçen örnekler doğrultusunda MÖ 1. yüzyılın 3. çeyreğine³⁹, Lightfoot Cesnola Koleksiyonu'nda⁴⁰ yer alan örnekleri MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın başlarına tarihlendirmiştir. İçi oluklu yarı küresel kâse örnekleri Anadolu'da Metropolis⁴¹, Neapolis Nekropolü⁴², İzmir Müzesi⁴³, Antalya Müzesi⁴⁴, Silifke Müzesi⁴⁵ ve Samsun Arkeoloji Müzesi⁴⁶ nde görülmektedir. Adana Müzesi'nde korunmakta olan yarı küresel formlu iki örneği, benzer örnekler doğrultusunda MÖ 2. yüzyılın ortaları-MS 1. yüzyılın başlarına tarihlendirmek mümkündür.

³¹ Weinberg-Stern, 2009: 24-25, Figure 1-2:24-31.

³² Triantafyllidis, 2006: 147-149, Fig. 2.

³³ Jackson Tal, 2004: 18, Fig. 8.

³⁴ Jennings, 2000: 43-45, Fig. 1.

³⁵ Erten-Akkuş Koçak, 2019: Levha 1.

³⁶ Lightfoot, 1993: 24, F.g. 7.

³⁷ Gençler, 2009: 125, Çizim II 3-5.

³⁸ Eker, 2017: 42. Konik Kase-Tıp I.

³⁹ Triantafyllidis, 2006: 150, fig. 4.

⁴⁰ Lightfoot, 2017: Cat No. 13-16.

⁴¹ Akkuş Koçak 2022; 252, fig 2.7-8.

⁴² Aydın Tavukçu-Avli, 2022: 571-572, K1.

⁴³ Lightfoot, 1993: 23, Fig. 5.

⁴⁴ Lightfoot, 1993: 26, 14-16.

⁴⁵ Erten, 2018; 96-99: Kat. No. 36.

⁴⁶ Temür ve Özbilgin, 2021: 305-306, Kat. No. 4, Res. 4A.

Kaburgalı Kâseler (Grose Grup C)

Grose'un Grup C olarak adlandırdığı kaburgalı kapların üretimi, kalıba sarkıtma tekniğiyle uygulanmıştır⁴⁷. Çarkta döndürülen kubbemsi bir kalıp üzerine yerleştirilen cam disk, kalıptan sarkarak kalıbın şeklini aldıktan sonra her bir kaburgası alet yardımıyla ayrı ayrı şekillendirilir⁴⁸. Tavlama işleminden sonra tıraşlama ve parlatma işlemlerine tabi tutulur⁴⁹. Bu teknik basit, hızlı ve tekrarlanabilir bir yöntem olması nedeniyle seri üretime olanak sağlamaktadır. Düz veya hafif dışa çekilmiş ağız kenarlı, konkav dipli olan bu kâseler gövdenin ortasında uzun, kısa, sık ya da geniş aralıklı kaburgalara sahiptir⁵⁰. Bazı kapların iç kısımlarında yatay yivler bulunmaktadır. Batı üretimi kâselerin kaburgalarının Doğu üretimlerine göre daha düzenli ve standart bir şekilde yapıldığı öne sürülmektedir⁵¹.

Nenna, Delos buluntularını değerlendirdiği çalışmasında kaburgalı kâseleri, form özelliklerine ve kaburgaların şekillendirilmesine göre 5 grup altında değerlendirmiştir⁵². Delos 1 olarak adlandırılan kaplar dışa çekik ağız kenarı ve gövde üzerinde birbirine yakın kısa, dar kaburgalara sahiptir. Kaburgalı kapların en erken tipi olan Delos Grup 2 A'da sadece gövdenin üst kısmında yer alan kaburgalar birbirine yakın ve şişkin, Delos Grup 2 B'de daha uzun ve keskindir. Delos Grup 3'te gövdeleri yarı küresel sığ ve derin olan kâseler üst kısmı düz kenarlı uzun kaburgalara, Delos Grup 4'de ince cidarlı kâseler birbirine yakın düzenli uzun kaburgalara, Delos Grup 5'te ise kaideye kadar uzanan sığ ve uzun kaburgalara sahiptir. Düz kâselerin formlarına benzeyen sığ ya da derin olabilen kaburgalı kâselerin erken örneklerinde kobalt mavi, mor, sarı, amber ve sarımsı kahverengi yaygın olarak kullanılırken az sayıda renksiz cam kullanılmıştır. Geç örneklerde ise yeşil, mavi ve mavimsi yeşil renklerin tercih edildiği görülmektedir⁵³. Roma İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü geniş bir coğrafyada kullanım gören kaburgalı kâseler, İmparatorluğun doğusunda MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısından, MS 1. yüzyılın ilk yarısına kadar kullanılırken batıda Flaviuslar Dönemine kadar popülerliğini sürdürmüştür⁵⁴.

Adana Müzesi'nde satın alma yoluyla müzeye kazandırılmış 7 sığ ve 4 yarı küresel olmak üzere 11 adet kaburgalı kâse bulunmaktadır (Kat No. 4-14).

Kat No. 4-8'deki yarı saydam renksiz, mavi yeşil renkli ve hafif dışa dönük yuvarlatılmış ağız kenarlı kâseler, konkav tabana doğru kıvrılan hafif konveks gövdeye sahiptir. Dışta üst kısımları yuvarlatılmış ve tabana doğru sivrilen keskin kaburgaları bulunmaktadır. İç yüzeylerinde çarkta parlatma izleri görülmektedir. Isings'in Form 3 A olarak⁵⁵ gruplandığı yarı küresel sığ

⁴⁷ Lierke, 2015: 151; Jackson Tal, 2019: 239-242.

⁴⁸ Lierke, 1999: 51-55; Lierke, 2009, 52-55; Weinberg, 1970: 26.

⁴⁹ Weinberg - Stern, 2009: 33-34; Stern, 2015: 83-85.

⁵⁰ Grose, 1989: 245; Nenna, 1999: 103-111 Gençler Güray, 2009: 31; Akkuş Koçak, 2022: 253.

⁵¹ Lierke, 1993: 218-234.

⁵² Nenna, 1999: 103-111.

⁵³ Grose, 1989: 245.

⁵⁴ Grose, 1989: 244; Grose, 1979: 61; Stern, 2015: 83-85.

⁵⁵ Isings, 1971, fig. 11 no.50-51.

kâseler İtalya⁵⁶, Yunanistan⁵⁷, Maresha⁵⁸ Atina Agorası⁵⁹, Patara⁶⁰, Marmaray-Sirkeci⁶¹, Limyra⁶², Klaros⁶³, Marmaris⁶⁴, Antalya Müzesi⁶⁵, Hatay Müzesi⁶⁶, Yüksel Erimtan Koleksiyonu⁶⁷, Sardes⁶⁸ ve Kahramanmaraş Müzesi'nde⁶⁹ görülmektedir.

Kat No. 8'deki dışa çekilip yuvarlatılmış ağız kenarlı sığ kâse, gövdesine konumlanmış ağıza ve tabana ulaşmayan düzensiz aralıklı 58 kaburgaya sahiptir. Royal Ontario Museum⁷⁰ ve Cesnola Koleksiyonu'ndaki⁷¹ örnekler MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir Benzerleri Atina Agorası⁷², Anadolu Medeniyetleri Müzesi⁷³, Olba⁷⁴, Elaiussa Sebaste⁷⁵, Yüksel Erimtan Koleksiyonu⁷⁶'nda görülmektedir. Kat No. 9'daki yarı saydam soluk mavi-yeşil renkli dışa çekilip yuvarlatılmış ağız kenarlı sığ kâse, hafif içbükey tabana doğru kıvrılan şişkin gövdesinde birbirine yakın değişen uzunluklarda tabana ulaşmayan kısa ve dar yüzeysel kaburgalara sahiptir. Grose Thomas Curtis Koleksiyonundaki örnekleri MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın ortalarına⁷⁷, Hayes Royal Ontario Müzesinde sergilenen Suriye örneğini MS. 1. yüzyılın ortalarına⁷⁸, Lightfoot Cesnola Koleksiyonundaki örnekleri⁷⁹ MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın ortalarına tarihlendirmektedir. Benzer örnekler incelendiğinde Kat. No. 8 ve 9 MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın ortalarına tarihlendirilebilir.

Yarı saydam soluk mavi-yeşil renkli Kat. No.10, dışa çekilip içe doğru yuvarlatılmış düz dikey ağız kenarı ve içbükey dibe doğru kıvrılan şişkin bir gövdeye sahiptir. İçte ağızın üst kısmında yatay bir oluk dışta gövdenin ortasında dibe ulaşmayan birbirine yakın düzensiz aralıklı 64 yüzeysel kaburga bulunmaktadır. Thomas Curtis Koleksiyonu'ndaki⁸⁰ ve Cesnola

⁵⁶ Grose, 1989: 263, no.228-232.

⁵⁷ Weinberg-Stern, 2009: 33, no. 50-56.

⁵⁸ Jackson Tal, 2019: 239, 14.2/14.5.

⁵⁹ Weinberg-Stern, 2009: 33, no. 50-56.

⁶⁰ Baybo, 2003: çiz. 28, kat. no.154, 155.

⁶¹ Canav Özgümüş, 2012: 71, Şekil 4.

⁶² Baybo, 2005: 231, Kat. no. 35-38.

⁶³ Taştemür 2008, 174, şekil 4.

⁶⁴ Özet, 1998: s. 49, no. 16, Tip IIIB.

⁶⁵ Lightfoot, 1993, 29, fig. 27, Env.No. 7-3-77.

⁶⁶ Erten Yağcı, 1990: 31, res. 28.

⁶⁷ Lightfoot-Arslan, 1992: 36, no. 5.

⁶⁸ Saldern, 1980: pl.2, no.27.

⁶⁹ Eker, 2014: 124, Kat. No. 7-11.

⁷⁰ Grose, 1989: 266, no.242.

⁷¹ Hayes, 1975: 19, no.47.

⁷² Weinberg,-Stern, 2009: 33, no. 40, 57,58.

⁷³ Özet, 1987: 593, fig. 7.

⁷⁴ Erten, 2003: fig. 2.

⁷⁵ Gençler Güray, 2011: fig.3, no.3.

⁷⁶ Lightfoot - Arslan, 1992: 34.

⁷⁷ Grose, 1989: 264-265 no. 233-234.

⁷⁸ Hayes, 1975: 190, Plate 4, 47.

⁷⁹ Lightfoot, 2017: 49, Cat. 21-22.

⁸⁰ Grose, 1989: 212, no. 235-237.

Koleksiyonu'ndaki⁸¹ örnekler, MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir.

Kat No.11-13'teki yarı küresel kâseler hafif dışa dönük yuvarlatılmış ağız kenarı, konveks kıvrımlı gövde ve hafif konkav dibe sahiptir. Mavi-yeşil ve amber renkli olan bu kâselerin ağız çapları 11-11.3 cm ölçülerindedir. Kat. No. 11'de yüzeysel, Kat. No. 12'de üst kısmı düzleştirilmiş keskin olan kaburgalar tabana kadar inmektedir. Kat No. 14, dışa çekilmiş ağız kenarlı iç bükey tabana kıvrılmış şişkin bir gövdeye sahiptir. Kat. No. 13-14 ise tabana ulaşmayan, bazıları düz bazıları da soldan sağa doğru eğimli düzensiz kalınlık ve uzunlukta yüzeysel kaburgalara sahiptir. Hayes Royal Ontario Müzesi'nde sergilenen Suriye örneğini MÖ 1. yüzyılın sonlarına⁸², Goldstein Corning Müzesi'ndeki örneği MS 1. yüzyılın ortalarına⁸³, Grose Suriye-Filistin örneğini MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın ortalarına tarihlendirmiştir⁸⁴. Anadolu'da benzerleri Antalya Müzesi⁸⁵, Yüksel Erimtan Koleksiyonu⁸⁶, Hatay Müzesi⁸⁷ ve Anadolu Medeniyetler Müzesi'nde⁸⁸ görülmektedir.

Grup C içerisinde değerlendirilen Adana Müzesi örnekleri, benzerleri doğrultusunda MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın ortalarına tarihlendirilebilir.

Çizgisel Kesme Kâseler (Grose Grup D)

Üretim tekniği ve dekorasyon açısından oluklu kâselerle benzer olan çizgisel kesme kâseler boyutları ve ince cidarları ile farklılık göstermektedirler. Oluklu kâselerde görülen derin ve geniş oluklar çizgisel kesme kâselerde birbirine yakın ve daha yüzeyseldir. Kaburgalı kâselerden farkı ise gövdelerini çepeçevre saran dikey kaburgalara değil birbirine paralel yatay ve dar yivlere sahip olmalarıdır.

Bu grubun örnekleri geniş sığ kaplar ve derin yarım küre biçimli iki alt sınıfa ayrılmaktadır⁸⁹. Geniş sığ kapların ağız kenarları dik iken derin yarım küre biçimli kapların ağız kenarları ise dik ya da hafif dışa dönüktür. Her iki tip de hafif içbükey veya düz tabana sahiptir.

Çizgisel kesme kâselerin iç yüzünde ağız kenarının altında ve gövdesinde bir ya da iki sıra çarkta kesme yatay yivler bulunmaktadır. Batıdaki merkezlerde koyu mavi, mor ve kahverengi camlar kullanılırken doğuda amber, doğal mavimsi-yeşil veya açık yeşil renkli ya da renksiz camlar tercih edilmiştir⁹⁰. MÖ 1. yüzyılın son çeyreği ile MS 1. yüzyılın ilk yarısında yaygın olarak kullanılmışlardır⁹¹.

⁸¹ Lightfoot, 2017: 50, Cat. 23-24.

⁸² Hayes, 1975: 189 Plate 3,46.

⁸³ Goldstein, 1979: 155, no. 332.

⁸⁴ Grose, 1989: 266, no.239.

⁸⁵ Lightfoot, 1993: 31, Fig. 35-36.

⁸⁶ Lightfoot - Arslan 1992: 33, no. 2.

⁸⁷ Erten Yağcı, 1990: 31, Res. 28.

⁸⁸ Özet, 1987: Fig. 6-7.

⁸⁹ Grose, 1979: 63-65; Grose, 1989: 247.

⁹⁰ Grose, 1989: 266, 239-247.

⁹¹ Grose, 1989: 267-268 no. 243-246.

Adana Müzesi'nde satın alma ve hibe yoluyla müzeye kazandırılmış 6 adet Grup D kâse bulunmaktadır (Kat No. 15-20).

Kat. No. 15-18'deki geniş kâseler içe yuvarlatılmış dik ağız kenarlı ve düz tabana doğru kıvrılan eğimli bir gövdeye sahiptir. İç yüzeyde biri ağız kenarının altında, diğer ikisi tabanın ortasında görülen çarkta kesme üç yata yivle dekore edilmiştir. Açık yeşil, mavimsi yeşil ve amber renkli olan Kat. No. 15-18'in ağız çapları 13 cm ile 16 cm arasında değişmektedir. Benzerleri Oboda⁹², Jericho⁹³, Mısır⁹⁴, Kıbrıs⁹⁵, Cesnola Koleksiyonu⁹⁶, Atina Agorası⁹⁷, Elaissa Sebaste⁹⁸, Olba⁹⁹, Kaunos¹⁰⁰, Antalya Müzesi¹⁰¹, Gaziantep Müzesi Medusa Cam Koleksiyonu¹⁰² ve Kahramanmaraş Müzesi'nde¹⁰³ görülmektedir.

Kat. No. 19 yarı küresel derin kâse, içe yuvarlatılmış dikey ağız kenarı ve iç bükey tabana doğru kıvrılan düz gövdeye sahiptir. Renksiz camdan üretilen örneğin ağız kenarının altında çarkta kesme bir, gövdenin altında iki yiv bulunmaktadır. Benzerleri Thomas Curtis Koleksiyonu'nda¹⁰⁴, Beirut¹⁰⁵, Jericho¹⁰⁶, Gamla¹⁰⁷, Metropolis¹⁰⁸, Mersin Müzesi Rezan Elbeyli Koleksiyonu¹⁰⁹ ve Gaziantep Medusa Cam Koleksiyonu'nda¹¹⁰ görülmektedir.

Kat. No. 20 yarı küresel derin kâse, dışa çekilip yuvarlatılmış kalın ağız kenarı ve konkav tabana doğru kıvrılmış neredeyse düz kenarlı bir gövdeye sahiptir. Ağız kenarının altında bir, gövdenin altında iki yiv bulunmaktadır. Benzerleri Thomas Curtis Koleksiyonu¹¹¹, Corning Museum¹¹², Landesmuseum Württemberg Museum¹¹³ ve Elaiussa Sebaste'de¹¹⁴ görülmektedir.

Grup D içerisinde değerlendirilen Adana Müzesi örnekleri MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilebilir.

⁹² Jackson Tal, 2016: 75, Fig. 2.

⁹³ Jackson Tal 2013: 103, Pl. 3.2:9-12.

⁹⁴ Meyer, 1992: 19, Plate 2, 26

⁹⁵ Jackson Tal, 2013: 166, Pl. 6.1:3-6; Mazanek, 2014: 293 Fig. 3.

⁹⁶ Lightfoot, 2017: 47, Cat 18.

⁹⁷ Weinberg - Stern, 2009: 36, Figure 4, 59.

⁹⁸ Güray, 2009: 28-30, Çizim III.17.

⁹⁹ Erten - Akkuş Koçak, 2019: 54, Lev. 3.7,9.

¹⁰⁰ Özet, 1998: 43, no.13, tip II.

¹⁰¹ Lightfoot, 1993: 23, fig. 1.

¹⁰² Höpken-Çakmaklı 2015: 18, no. 7.

¹⁰³ Eker, 2019: Fig. 5 III.

¹⁰⁴ Grose, 1989: 268, no.247.

¹⁰⁵ Jennings, 2000: 50-53.

¹⁰⁶ Jackson Tal, 2013a, 103-105.

¹⁰⁷ Jackson Tal, 2016: 10, Fig. 8.13.

¹⁰⁸ Akkuş Koçak, 2022: 255-257, Fig. 9.53.

¹⁰⁹ Erten, 1999: 174; Fig. 8.

¹¹⁰ Höpken - Çakmaklı, 2015: 17, no. 6

¹¹¹ Grose, 1989: 268, no.248

¹¹² Goldstein, 1979: 156, no. 333.

¹¹³ Stern, 2007: 365-366, Fig. 7.

¹¹⁴ Gençler, 2009: Çizim III/27.

Sonuç

Üretim merkezi Suriye-Filistin olan sarkıtma teknikli cam kâseler, Geç Hellenistik Dönem'den Erken Roma İmparatorluk döneminde üfleme tekniğinin ortaya çıkmasına kadarki süreçte çok geniş bir coğrafyada yayılım göstermiştir. Hellenistik dönemde Kilikya'da üretime dair herhangi bir kanıt bulunmaması Adana Müzesi'nde korunmakta olan kâselerin aynı kültürel coğrafyada bulunan, Suriye-Filistin'den ithal edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Bu çalışmada Adana Müzesi'nde MÖ 2. yüzyılın ortaları-MÖ 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilen sarkıtma teknikli toplam 20 adet kâse değerlendirilmiştir. Müzeye satın alma ve hibe yoluyla kazandırılmış kâseler, Grose'un Tel Anafa buluntuları doğrultusunda oluşturduğu tipoloji esas alınarak oluklu (Grup A), kaburgalı (Grup C) ve çizgisel kesme (Grup D) olarak üç grup altında incelenmiş ve kendi içinde tiplere ayrılmıştır. Renksiz, mavi-yeşil, yeşil ve amber renkli camdan üretilen bu kâselerin benzerleri Eluissa Sebaste ve Olba gibi Kilikya'nın önemli merkezlerinde, Mersin Müzesi, Silifke Müzesi, Hatay Müzesi ve Kahramanmaraş Müzesi gibi bölge müzelerinde görülmektedir. Form, bezeme ve renk özellikleri, bu eserlerin Doğu Akdeniz üretimi olduğuna işaret etmektedir. Cesnola Koleksiyonu'ndaki eserlerin Adana Müzesi'ndekilerle yakın benzerliği nedeniyle bu kâselerin aynı merkezde üretildiği ileri sürülebilir¹¹⁵. Eserlerin sağlam olması ise mezar buluntusu olduklarını düşündürmektedir.

Katalog

Kat. No: 1/Fig. 1

Konik Kâse/Grose Grup A

03.05.1973 Satın Alma

Müze Envanter No: 6810

Y: 9,5 cm A.Ç: 15,5 cm

Tanım: Yarı saydam sarımsı yeşil. İçte doğru yuvarlatılmış ağız kenarı, konik gövde, içte ağız kenarının altında çarkta kesme yatay bir oluk, konkav dip.

Tam, irrizeli, ateşte parlatma izleri, yüzeyde kalker tabakası.

Benzerleri: Weinberg, 1961: fig.3, no.12; Saldern, 1974: 93, no. 244; Grose, 1989: 204, no. 212 (Group A); Weinberg, 1992: 27, no.53; Lightfoot, 1993a: 24-25, figs.6-10 (Group A); Lightfoot, 2007,s. 43, no. 34, 35, 36; Eker 2014:122, Kat No 6) Gençler, 2009: 163; Çizim II; Jennings, 2000: 43-45, Fig. 1; Jackson Tal, 2004: 18, Fig. 8; Triantafyllidis, 2006: 147-149, Fig. 2; Erten-Akkuş Koçak 2019: 52-53,

¹¹⁵ Adana Müzesi'ndeki eserlerin üretim yeri konusunda yardımlarını esirgemeyen Chris Lightfoot'a teşekkür ederim.

Levha 1; Temür-Özbilgin, 2021: 314, Kat No. 3; Jackson Tal, 2019: 239, 14/3; <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/245789>

MÖ. 2. yüzyılın ortaları-MÖ 1. yüzyılın başları

Katalog No: 2/ Fig. 1

Yarı küresel Kâse /Grose Grup A

Müze Envanter No: 9079

Müzeye Geliş Şekli: 09.08.1974 Satın Alma

Y: 5,3 cm A.Ç: 8,7 cm

Tanım: Yarı saydam açık mavi. Hafif içe çekilmiş yuvarlatılmış kalın ağız kenarı, yarı küresel gövde hafif yuvarlatılmış taban. Ağızın hemen altında birbirine paralel iki yatay oluk. İrrizeli yapı.

Benzerleri: Lightfoot, 1993: 26, 14-16; Lightfoot, 2017: Cat No. 13-16; Erten, 2018: 96-99, Temür-Özbilgin, 2021: 305-306, Kat. No. 4, Res. 4A; Triantafyllidis, 2006: 150, fig. 4; Aydın Tavukçu-Avli, 2022: 571-572, K1; Jackson Tal, 2019: 239, 14/3.

MÖ 2. yüzyılın ortaları-MÖ 1. yüzyılın başları.

Katalog No: 3

Yarı Küresel Kâse/Grose Grup A

17.02.1975 Satın Alma

Müze Envanter No: 10184

Y: 6.3 cm A.Ç:12.7cm

Tanım: Sarımsı yeşil. Hafif içe çekilmiş yuvarlatılmış ağız kenarı, tabana doğru kıvrılan yarı küresel gövde, konkav dip. Ağızın kenarının altında çarkta kesme yatay iki oluk. İç yüzeyinde çarkta, dış yüzeyinde ateşte parlatma izleri

Benzerleri: Triantafyllidis, 2006: 150-152 Fig. 4.1-4,6 Erten, 2018: 97-98, Kat. No. 36; Weinberg-Stern, 2009: 24-25,29, no.22-23; Fig. 1, Pl.2; Weinberg, 1961: 389-390, fig. 3/9; Temür-Özbilgin, 2021: 321 Res. 4A; Lightfoot, 1993: 23, Fig.5; Lightfoot, 1993: 26, 14-16; Akkuş Koçak, 2022; 252, fig 2.7-8

MÖ 2. yüzyılın ortaları-MÖ 1. yüzyılın başları.

Katalog No. 4/ Fig 1

Kaburgalı Sığ Kâse/Grose Grup C

Müze Envanter No: 5455

20.08.1971 Satın alma

Y: 4,5 cm A. Ç: 16.5 cm

Tanım: Yarısaydam mavi-yeşil. Dışa dönük yuvarlatılmış ağız kenarı, gövde üzerinde tabana doğru inen 17 adet dikey kaburga, parlak yüzey,

yüzeyde hava kabarcıkları, yatay ağız bandında çark izleri. Gövdeden aşağıya doğru bir iç çatlak dışında sağlam.

Benzerleri: Isings, 1957 Form 3 a; Isings, 1971, 19; Hayes, 1975: fig.1 no. 46; Goldstein, 1979: fig. 327-328 pl: 20, 40; Oliver, 1980: 47 no. 24; Canav, 1985: s. 85 no. 137; Grose, 1989: 264 no.228-230; Stern, 1989: 59; Weinberg-McClelan, 1992: 102, 57; Özet, 1998: s.49 no.16; Lightfoot, 2007: 68, no. 144-145; Taştumur, 2008: 174, Şekil 4; Lightfoot, 2017: 48, Kat. No. 20.
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/245196>

MÖ. 1. yüzyılın sonları-MS. 1 yüzyıl başları.

Katalog No: 5

Kaburgalı Sığ Kâse/Grose Grup C

Müze Envanter No:11250

Müzeye Gelişi: 01.03.1976 Satın alma

Y: 2,4 cm A Ç: 14,8cm

Yarısaydam mavi-yeşil. Yuvarlatılmış hafif dışa dönük ağız kenarı, tabana doğru kıvrılan hafif iç bükey gövde. Konveks gövde üzerinde tabana doğru uzanan 22 adet kaburga. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon.

Benzerleri: Isings, 1957: Form 3a; Isings, 1971: fig. 11 no.50-51; Hayes, 1975: fig.1 no. 46; Goldstein, 1979: fig. 327, 328 pl: 20; Oliver, 1980: s.47 no.24; Canav 1985: s. 85 no. 137; Grose, 1989: 264 no.228-230; Stern, 1989: 597, Özet 1998, s.49 no.16; Lightfoot, 2007: 68, no. 144-145; Taştumur, 2008: s. 174, Şekil 4, Eker 2007: 43; Lightfoot, 2017: 48, Kat. No. 20

MÖ. 1. yüzyılın sonları-MS. 1 yüzyıl başları.

Katalog No: 6

Kaburgalı Sığ Kase/Grose Grup C

Müze Envanter No: 8137

16.04.1973 Satın Alma

Y:3.6cm A.Ç:16cm

Yarısaydam mavi-yeşil. Yuvarlatılmış hafif dışa dönük ağız kenarı, tabana doğru kıvrılan hafif iç bükey gövde. Konveks gövde üzerinde tabana doğru uzanan 22 adet kaburga. Yüzeyde matlaşma, irrizasyon

Benzerleri: Barkoczi, 1996: 177, Taf. XXXIV und LXXIII, no.377; Lightfoot, 2017: 48, Kat. No. 20.

MÖ. 1. yüzyılın sonları-MS. 1 yüzyıl başları.

Katalog No: 7

Kaburgalı Sığ Kâse/Grose Grup C

Müze Envanter No: 10794

10.06.1975 Satın Alma

Y: 3.8 cm A.Ç: 14.6 cm

Yarı saydam mavi-yeşil. Yuvarlatılmış hafif dışa dönük ağız kenarı, tabana doğru kıvrılan hafif dış bükey gövde. Dışta üst kısımları yuvarlatılmış ve tabana doğru sivrilen 14 adet keskin kaburga. Yüzeyde hava kabarcıkları ve matlaşma.

Benzerleri: Isings 1957: Form 3a; Isings, 1971: fig. 11no. 50-51; Hayes 1975: fig.1, no. 46; Goldstein, 1979: fig. 327, 328 pl: 20; Oliver, 1980: s.47 no.24; Canav, 1985: 85 no. 137; Grose, 1989: 264 no.228-230; Stern, 1989: 597; Özet 1998: 49 no.16.

MÖ. 1. yüzyılın sonları-MS. 1 yüzyıl başları.

Katalog No: 8

Kaburgalı Sığ Kase/Grose Grup C

Müze Envanter No: 11251

01.03.1976 Satın alma

Y:5cm A.çapı:15,5cm

Yarı saydam açık yeşil. Hafif dışa taşırılmış düz ağız kenarı, hafifçe içbükey tabana doğru kıvrılan gövde. İçte, alt kenar çevresinde eş merkezli iki oluk ve merkezde küçük bir daire. Düzensiz uzunluk ve kalınlıkta 20 kaburga. İç ve dış yüzeyde çarkta parlatma izleri. Yoğun kalker tabakası, irrizasyon ve matlaşma.

Benzerleri: Saldern, 1980: 11, 12, no. 27-41; Lightfoot, 2017: 48, Cat. 20; Isings, 1957: Form 3a; Isings, 1971: fig. 11 no.50-51; Hayes, 1975: fig.1 no. 46; Goldstein, 1979: fig. 327-328 pl:20; Canav, 1985: s. 85, no.137; Grose, 1989: 264 no. 228-230; Stern, 1989: 597; Lightfoot, 2007: 68, no.144-145; Lightfoot, 2017: 48, Kat. No. 20.

MÖ. 1. yüzyılın sonları-MS. 1 yüzyıl başları.

Katalog No: 9

Kaburgalı Sığ Kâse/Grose Grup C

Müze Envanter No: 5538

04.04.1972 Satın Alma

Y:3,5cm A.Ç:15,5 cm

Dışa çekilmiş düz ağız kenarı, kâsenin gövdesine konumlanmış ağıza ve tabana ulaşmayan düzensiz aralıklı 65 yüzeysel kaburga, Yüzeyde hava kabarcıkları ve matlaşma, irrizeli yapı, yüzeyde kalker tabakası.

Benzerleri: Isings, 1957: 20-21, Form 3c; Hayes, 1975: 190, Plate 4, 47; Grose, 1989: 265, 234; Lightfoot, 2017: 49, 21.

<https://www.colorado.edu/classics/2018/05/15/20081825-roman-ribbed-bowl>

MÖ. 1. yüzyılın sonları-MS. 1 yüzyıl başları.

Katalog No: 10

Kaburgalı Sığ Kâse/Grose Grup C

Müze Envanter No: 10185

Müzeeye Geliş Şekli: 17.02.1975 Satın Alma

Y: 4.5 cm Ağ. Ç: 12.7cm

Yarı saydam soluk mavi-yeşil. Dışa çekilip içe doğru yuvarlatılmış düz dikey ağız kenarı ve içbükey dibe doğru kıvrılan şişkin gövde. İçte ağızın üst kısmında yatay bir oluk dışta gövdenin ortasında dibe ulaşmayan düzensiz aralıklı 64 yüzeysel kaburga. Matlaşma, çarkta parlatma izleri, irrizeli yapı, hava kabarcıkları.

Benzerleri: Isings, 1957: Form 3c; Goldstein, 1979: fig.329 pl: 20; Özet, 1987; 593, fig.7; Grose, 1989: 212, no. 235-237; Lightfoot – Arslan, 1992: fig. 3; Lightfoot 1993: JGS 35, fig. 22, 23; Lightfoot, 2007: 68, no.138; Eker, 2014: 123-126, 12; Hayes, 1975: 20, Plate 4: 50; Lightfoot, 2017: 50, Cat. 23-24 <https://www.imj.org.il/en/collections/228905-0>

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/245700>

MÖ. 1. yüzyılın sonları-MS. 1. yüzyılın başları.

Katalog No: 11/ Fig . 2

Kaburgalı Derin Kase /Grose Grup C

Müze Envanter No: 5755

22.04.1972 Satın Alma

Y:5,5 cm A.Ç: 11,3-11,6cm

Yarı saydam soluk mavi-yeşil. Hafif dışa çekilip yuvarlatılmış ağız kenarlı, konveks kıvrımlı gövde, hafif konkav taban. Tabana kadar inen 30 yüzeysel kaburga. Tam, kabın ortasında kırık. İç yüzeyde çarkta parlatma. Konservasyon görmüş.

Benzerleri: Hayes, 1975: 189 Plate 3,46; Goldstein, 1979: 155, no.332, Plate 40; Grose, 1989: 266, 239; Lightfoot, 1993: 29, Fig. 25-26.

MÖ 1. yüzyılın sonları-MS. 1. yüzyılın başları

Katalog No: 12 / Fig . 2

Yarı küresel Kaburgalı Derin Kase/Grose Grup C

Müze Envanter No: 4370

14.05.1971 Satın Alma

Y. 5,8cm A.Ç: 11cm

Amber. Hafif dışa çekilip yuvarlatılmış ağız kenarlı, konveks kıvrımlı gövde, hafif konkav taban. Yüzeyde gövdede başlayan ve tabana doğru sivrilen 30 keskin kaburga. İç yüzeyde, ağız kenarının altında ve gövdenin ortasında yatay oluk Çatlak, ağız kenarında küçük bir parça eksik. Çark izleri.

Benzerleri: Isings, 1957: 19, Form 3 b; Goldstein, 1979: 155, 332; Weinberg –Stern, 2009: Figure 3, 50, Baybo, 2005: 231, Kat. no. 35-38; Lightfoot, 1993: 31, Fig. 35-36. Stern, 2015: 231, Kat. no. 35-38; <https://www.clevelandart.org/art/2009.474>

MÖ 1. yüzyılın sonları-MS. 1. yüzyılın başları.

Katalog No: 13/ Fig . 2

Yarı küresel Kaburgalı Derin Kase/Grose Grup C

Müze Envanter No: 5542

04.06.1972 Satın Alma

Y:5,7cm A.çapı:11,3cm

Yarı saydam amber. Yuvarlak ve hafif dışa dönük ağız kenarlı, derin kenarlı ve hafif içbükey dipli. Gövde ortasında tabana ulaşmayan düzensiz uzunlukta bazıları dikey ve diğerleri soldan sağa eğimli 34 tabana kabuğa. Çarkta parlatma izleri. Konservasyon görmüştür.

Benzerleri: Weinberg – Stern, 2009: Figure 3, 50; Isings, 1957: Form 3c; Goldstein, 1979: 155, no.332, Plate 40; pl: 20; Özet, 1987: 593, fig.7; Lightfoot-Arslan, 1993: 33, no. 2; Lightfoot, 1993: 31, Fig. 35-36; Eker, 2014: 123-126, Kat No. 14, fig.22,23; Lightfoot, 2007: 68, no.138; Gorin-Rosen, 1999: 206, Fig. 1; Grose, 1989: 266, no.239.

MÖ. 1. yüzyılın sonları-MS. 1 yüzyıl başları.

Katalog No: 14/ Fig . 2

Yarı küresel Kaburgalı Derin Kâse/Grose Grup C

Müze Envanter No: 293

Müze Geliş Şekli: 12.5.1933 Hibe

Y:5 cm A. Ç: 12cm

Yapım Tekniği: Rengi: Mor belirti (?) ile yarı saydam bal kahverengisi

Yarı saydam amber, üzerinde mor belirti. Düz dikey yuvarlatılmış ve kısmen düz olmayan ağız kenarı; içbükey tabana doğru kıvrılan dışbükey gövde. İçte, biri kenarın altında, diğer ikisi gövdenin ortasında bir bant halinde düzensiz kesilmiş üç yatay oluk, dışta, üstleri düzleştirilmiş, dikey veya hafif eğik olarak yapılmış alta doğru sivrilen ve gövde ve tabanın birleşim noktasında sona 38 yüzeysel kaburga. Kırık ve onarılmış. Çarkta parlatma izleri.

Benzerleri: Goldstein 1979: 154, Plate 20-40, no. 329
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/249444>

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/245735>

MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın ortaları

Katalog No: 15/ Fig . 2

Yarı küresel Geniş Kâse /Grose Grup D

Müze Envanter No: 9986

31.01.1975 Satın Alma

Y: 4,5cm A.Ç:15,6cm

Renksiz, soluk sarımsı yeşil. İçte yuvarlatılmış dik ağız kenarlı ve düz tabana doğru kıvrılan eğimli bir gövde. İç yüzeyde biri ağız kenarının altında, diğer ikisi tabanın ortasında görülen çarkta kesme üç yatay yiv. Bozulmamış; yüzeyde hava kabarcıkları.

Benzerleri: Arveiller-Dulong - Nenna 2000: 185, no. 219; Lightfoot, 1993: 23, Fig. 1-2; Lightfoot, 2017: 47, Cat. 18. Jennings, 2000: 50, Fig. 6; Weinberg – Stern, 2009: 36, Figure 4, 59; Güray, 2009: 28-30, Çizim III.17; Jackson Tal, 2013: 166, Pl. 6.1:3-6.

MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın başları.

Katalog No: 16/ Fig . 2

Yarı Küresel Geniş Kâse /Grose Grup D

Müze Envanter No: 8783

11.7.1974 Satın Alma

Y: 4.3cm AÇ:15.5cm

Renksiz, soluk sarımsı yeşil. İçte yuvarlatılmış dik ağız kenarlı, düz tabana doğru kıvrılan eğimli bir gövde. İç yüzeyde biri ağız kenarının altında, diğer ikisi tabanın ortasında görülen çarkta kesme üç yatay yiv. Yüzeyde hava kabarcıkları, irrizayon ve yer yer kalker tabakası

Benzerleri: Arveiller-Dulong and Nenna 2000: 185, no. 219; Lightfoot 1993: 23, Fig. 1-2; Lightfoot, 2017: 47, Cat. 18. Jennings, 2000: 50, Fig. 6; Weinberg – Stern, 2009: 36, Figure 4, 59; Güray, 2009: 28-30, Çizim III.17; Jackson Tal, 2013: 166, Pl. 6.1:3-6.

MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın başları

Katalog No: 17/ Fig . 2

Yarı Küresel Geniş Kâse /Grose Grup D

Müze Envanter No: 10795

10.06.1975 Satın Alma

Y: 5.3cm A.Ç:13cm

Soluk sarı yeşil belirti ile renksiz. İçte yuvarlatılmış dik ağız kenarlı, düz tabana doğru kıvrılan yarıküresel gövde. İç yüzeyde biri ağız kenarının altında, diğer ikisi tabanın ortasında görülen çarkta kesme üç yatay yiv. Yüzeyde hava kabarcıkları, irrizayon.

Benzerleri: Arveiller-Dulong - Nenna 2000: 185, no. 219; Lightfoot, 1993: 23, Fig. 1-2; Lightfoot, 2017: 47, Cat. 18. Jennings, 2000: 50, Fig. 6;

Weinberg - Stern 2009: 36, Figure 4, 59; Güray, 2009: 28-30, Çizim III.17; Jackson Tal, 2013: 166, Pl. 6.1:3-6.

MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın başları

Katalog No: 18/ Fig . 2

Yarı Küresel Geniş Kâse / Grose Grup D

Müze Envanter No: 8782

11.7.1974 Satın Alma

Y: 4.2 cm AÇ:16cm

İçe yuvarlatılmış dik ağız kenarlı, düztabana doğru kıvrılan yarıküresel gövde. İç yüzeyde biri ağız kenarının altında, diğer ikisi gövdenin altında görülen çarkta kesme üç yatay yiv. Yüzeyde hava kabarcıkları, irrizasyon.

Benzerleri: Arveiller-Dulong- Nenna 2000, p. 185, no. 219; Lightfoot 1993: 23, Fig. 1-2; Lightfoot 2017: 47, Cat. 18. Jennings 2000: 50, Fig. 6; Weinberg-Stern 2009, 36, Figure 4, 59; Güray,2009: 28-30, Çizim III.17; Jackson Tal 2013: 166, Pl. 6.1:3-6.

MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın başları

Katalog No: 19/ Fig . 2

Yarıküresel Derin Kase / Grose Grup D

Müze Envanter No: 8342

12.5.1974 Satın Alma

Y. 6.2 cm A.Ç:11.9 cm.

Eenksiz, yeşil-mavi. içe yuvarlatılmış dikey ağız kenarı, iç bükey tabana doğru kıvrılan düz gövdeye sahiptir. Renksiz camdan üretilen örneğin ağız kenarının altında çarkta kesme bir, gövdenin altında iki yiv. Yüzeyde hava kabarcıkları, irrizasyon.

Benzerleri: Höpken-Çakmaklı, 2015: 17, no. 6; Jennings, 2000: 50-53, Figure 6.8; Jackson Tal, 2013a: 103-105, Plate 3.2; Grose, 1989: 268, no.247; Erten, 1999: 174; Fig. 8

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/248924>

MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın başları

Katalog No: 20/ Fig . 2

Yarı küresel Derin Kâse / Grose Grup D

Müze Envanter No: 8594

30.4.1974 Satın Alma

Y:6.7cm A.Ç:11.5cm

Karı Çapı: Kaide Çapı:

Tanım: Dışa çekilip yuvarlatılmış kalın ağız kenarı, konkav tabana doğru kıvrılmış neredeyse düz kenarlı gövde.

Benzerleri: Grose, 1989: 268, no.248, Jennings, 2000: 50-53, Figure 6.8; Jackson Tal, 2013a: 103-105, Plate 3.2; Goldstein, 1979: 156, no. 333, Stern, 2007: 366 fig. 7.

Tarihi: MÖ 1. yüzyılın sonları-MS 1. yüzyılın başları.

Kaynakça

- AKKUŞ KOÇAK, E., 2022. "Metropolis (Ionia) Kazılarında Hellenistik-Erken Roma İmparatorluk Dönemi Cam Buluntuları (1989-2021)", *Anadolu Araştırmaları*, no.27, ss. 243-274.
- BARAG. D., 1985. *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*, Vol.: I, Trustees of the British Museum, London.
- BARKOCZI, L., 1996. *Antike Glaser, Monumenta Antiquitatis Extra Fines Hungariae Reperta Quae in Museo Artium Hungarico Aliisque Museis et Collectionibus: 5*, Bibliotheca Archeologica, L'Erma di Bretschneider Rome.
- BAYBO, S., 2003. "Patara Kazılarında (1989-2001) Ele Geçen Cam Eserler", Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Antalya.
- BAYBO, S., 2005. "Limyra 2002-2004 Sezonu "Batı Şehir" Cam Buluntuları" *Adalya*, No.VIII, ss. 230-239.
- CANAV, Ü., 1985. Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. Cam Eserler Koleksiyonu, Ancient Glass Collection. İstanbul.
- CANAV, Ü., 2012. "Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cam Üretimi", *II. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı, Türkiye Arkeoloji'sinde Cam: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar*, Ankara 2012, ss. 67-79.
- EKER, F., 2014. *Kahramanmaraş Müzesi'ndeki Cam Eserler* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum.
- EKER, F., 2017. *Kumdan Sızan Kültürler*, Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi, Kahramanmaraş.
- EKER, F., 2019. "Kahramanmaraş Müzesi Örnekleri Işığında Antikçağ Cam ve Seramik Kâselerin Etkileşimi Üzerine Bir Değerlendirme", *Cevat Başaran'a 60. Yaş Armağanı*, Ed. Vedat KELEŞ - Hasan KASAPOĞLU -H. Ertuğ ERGÜNER - Ersin ÇELİKBAŞ - Alper YILMAZ, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, ss. 315-328.
- ERTEN YAĞCI, E., 1990. "Hatay Müzesi'ndeki Bir Grup Cam Eser". I. Uluslararası Anadolu Cam Sanatı Sempozyumu (26-27 Nisan 1988) İstanbul, ss. 30-36.
- ERTEN, E., 1993. Başlangıcından Geç Antik dönem sonuna kadar Anadolu'da Cam Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

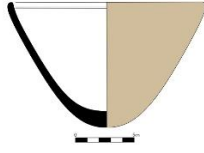
- ERTEN, E., 2018. *Silifke Müzesi Cam Kataloğu*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları Ankara.
- ERTEN E.-AKKUŞ KOÇAK, E., 2019. “Olba Kazılarında Hellenistik Dönem Cam Kâseleri”, *Seleucia IX*, ss. 43-60.
- FÜNFSCHILLING, S., 2015. Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst Kommentierter Formenkatalog und ausgewählte Neufunde 1981-2010 aus Augusta Raurica, *Forschungen in Augst 51*.
- GENÇLER, Ç., 2009. *Elaiussa Sebaste Antik Yerleşimi Cam Buluntuları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara.
- GOLDSTEIN, S. M., 1979. *Pre-Roman and Early Roman Glass in The Corning Museum of Glass*, New York.
- GORIN-ROSEN, Y., 2003. Chapter Fifteen: Glass Vessels from Area A. In: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Vol II: The Finds from Areas A, W, and X-2 Final Report Jerusalem*, ss. 364-386.
- GORIN-ROSEN, Y., 2006. Chapter Ten: Glass Vessels. In: H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Vol. III: Area E and Other Studies Final Report Jerusalem*, ss. 239-265.
- GROSE, D. F., 2017. *The Hellenistic, Roman and Medieval Glass from Cosa*, Michigan.
- GROSE, D.F., 2012. The Pre-Hellenistic, Hellenistic, Roman and Islamic Glass. Vessels, in: A A.M Berlin & S. C. Herbert (Eds.) *Tel Anafa II, Glass Vessels Lamps, Objects of Metal, and Groundstone and Other Stone Tools and Vessels*, Kelsey Museum of the University of Michigan.
- GROSE, D.F., 1991. Early Imperial Roman Cast Glass: The Translucent Coloured and Colourless Fine Wares. In: M. Newby & K. Painter (Eds.) *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*, London, ss. 1-18.
- GROSE, D.F., 1989. *The Toledo Museum of Art Early Ancient Glass: Core-Formed, Rod-Formed and Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire, 1600 BC to AD 50*, New York.
- GROSE, D.F., 1981. “The Hellenistic Glass Industry Reconsidered, *Annales du 8e Congres International d’Etude Historique du Verre Londres-Liverpool*”, 18-25 September, Liège, ss. 61-72.
- GROSE, D.F., 1979. The Syro-Palestinian Glass Industry in the Later Hellenistic Period. *MUSE 13*, ss. 54-67.
- GROSSMANN, R.A., 2013. “Chapter Eight: Glass. In”, Aylward, W. (Ed), *Excavations at Zeugma conducted by Oxford University (Los Altos, California)*, The Packard Humanities Institute, ss. 218-258.
- HAYES, J.W. 1975. *Roma and Pre Roman Glass in the Royal Ontario Museum: A Catalogue*, Toronto.

- HÖPKEN, C., ÇAKMAKLI, Ö. D., 2015. *Fragile Splendour: Glass in the Medusa Collection in Gaziantep/Narin Pırltı: Gaziantep Medusa Cam Koleksiyonu*, Bonn.
- ISINGS, C., 1957. *Roman Glass From Dated Finds, Archaeologia Traiectina II*, Groningen/Djakarta .
- ISINGS, C., 1971. *Roman Glass in Limburg*. Groningen, Wolters-Nordhoff 1971
- IGNATIADOU, D., 2009. “Almonds, Lobes and Ribs”, *AIHV Annales du 17e Congres*, 2006-Antwerp, ss. 15-20.
- ISRAELI, Y., 2003. *Ancient Glass in the Israel Museum: The Eliahu Dobkin Collection and Other Gifts*, Jerusalem.
- JACKSON-TAL, R. E., 2004. “The Late Hellenistic Glass Industry in Syro-Palestine: A Reappraisal”. *JGS* 46, ss. 11-31.
- JACKSON-TAL, R. E., 2016. “Chapter 8: Glass Vessels In”, (Ed.), D. Syon *Gamla III: The Shmarya Gutmann Excavations 1976-1989 Finds and Studies Part 2*, IAA Reports 59, Jerusalem.
- JACKSON TAL, R. E., 2013a: The Glass Finds from the Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho, in Bar-Nathan and Gärtner, ss. 100-129
- JACKSON TAL, R. E., 2013b: The Glass Finds from the Palatial Fortress at Cypros, in Bar-Nathan and Gärtner, ss. 165-173
- JACKSON TAL R. E., 2019, “Glass Finds”, *Excavations at Maresha Subterranean Complex 169 Final Report Seasons 2000-2016 Ian Stern*, Ed. David Ilan, Jerusalem.
- JENNINGS, S., 2000: Late Hellenistic And Early Roman Cast Glass From The Souks Excavation (Bey 006), Beirut, Lebanon , *Journal of Glass Studies*, Vol. 42, ss. 41-59, Corning Museum of Glass.
- LIERKE, R., 2009. *Die nicht-geblasenen antiken Glasgefäße-The non-blown ancient glass vessels*, Offenbach-Main.
- LIGHTFOOT, C., 1990. “Three Cast Vessels from Anatolia”. *AIHV* 11, 29 Août-3 Septembre 1998, ss. 85-94.
- LIGHTFOOT, C. S., 2017. *The Cesnola Collection of Cypriot Art: Ancient Glass*, New York.
- MAZANEK, D., 2014. “Preliminary Typology of Glass Vessels from the So-called Hellenistic House, Explored by the Polish Archaeological Mission in Nea Paphos (Cyprus)”, *Études et Travaux XXVII*, ss. 279-321.
- MEYER, C., 1992. *Glass From Queseir Al-Qadim and the Indian Ocean Trade*. The Oriental Institute of the University of Chicago, *Studies in Ancient Oriental Civilization* No 53, Chicago.
- NENNA, M. D., 1999. *Exploration Archéologique de Délos*, Fascicule XXXVII, Athènes.
- OLIVER, Jr. A., 1980: *Ancient Glass in the Carnegie Museum of Natural History*, Pittshburg.

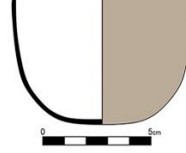
- ÖZET, A., 1987. "Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Cam Örnekleri İle Antik Çağda Cam Yapımı", *Bellekten* C. LI S. 200, 1987a, ss. 587-609.
- CANAV ÖZGÜMÜŞ, Ü., 2010. "Late Roman And Early Byzantine Glass Finds From Marmaray Excavations At Sirkeci, İstanbul", *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*, İzmir.
- SALDERN, A. V., 1974. *Glaser der Antike, Sammlung Erwin Oppenlander*, Hamburg 1974.
- SALDERN, A. V., 1980. *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*, London.
- STERN, E.M., Schlick-Nolte, B., 1994. *Frühes Glas der alten Welt 1600 v.Chr.-50 n.Chr. Sammlung Ernesto Wolf*, Verlag Gerd Hatje-Stuttgart.
- STERN, E. M., 2015. "Roman Glass From East To West", *Glass Of The Roman World*, Ed: Justine Bayley- Ian Freestone- Caroline Jackson, Oxbowbooks, United Kingdom, ss. 77-96.
- TAŞTEMÜR, E., 2007. *Klaros cam kâseleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- TAŞTEMÜR, E. GÜRLER, B., 2019: *Doğu Trakya Müzeleri Cam Eserleri*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- TEMÜR, A.-ÖZBİLGİN, Ö., 2021. Samsun Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Cam Kase, *aradeniz İncelemeleri Dergisi*, vol. 15, no. 31, ss. 297-324, Nov. 2021.
- TRİANTAFYLLIDIS, P., 2006. "Late Hellenistic Glass from Kos, Dodecanese, Greece", *JGS* 48, ss. 145-161.
- WEINBERG, G. D., 1961 "Hellenistic Glass Vessels from the Athenian Agora," *Hesperia*, v. 30, no. 4, October.
- WEINBERG, G. D., 1969. "Hellenistic Glass from Tel Anafa in Upper Galilee". *JGS XI*, ss. 17-27.
- WEINBERG G. D., STERN, E.M. 2009. *The Athenian Agora: Vol. XXXIV Vessel Glass*, New Jersey. 380-392, esp. p. 390, n. 42

İnternet Kaynakları

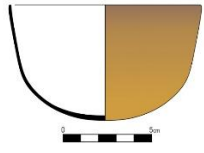
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/245789> (April, 2022)
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/245196> (April, 2022)
- <https://www.colorado.edu/classics/2018/05/15/20081825-roman-ribbed-bowl> (April, 2022)
- <https://www.imj.org.il/en/collections/228905-0> (April, 2022)
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/245700> (April, 2022)
- <https://www.clevelandart.org/art/2009.474> (April, 2022)
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/249444> (April, 2022)
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/245735> (April, 2022)

Ekler

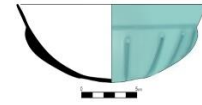
Kat. No. 1

Kat. No. 2

Kat. No. 3

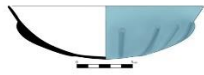
Kat. No. 4

Kat. No. 5

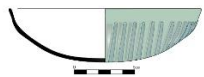
Kat. No. 6

Kat. No. 7

Kat. No. 8

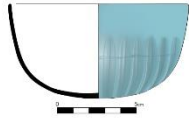

Kat. No. 9

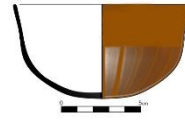

Kat. No. 10

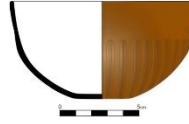
Fig. 1. Kat. No. 1. Konik oluklu kase, Kat No. 2-3 Yarı küresel oluklu kase; Grose Grup C: Kat No. 4-10. Yarı küresel Sığ kaburgalı Kase.

Kat. No. 11

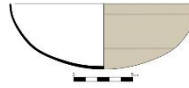
Kat. No. 12

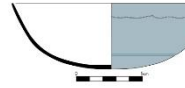
Kat. No. 13

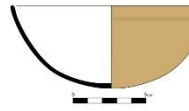
Kat. No. 14

Kat. No. 15

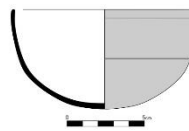
Kat. No. 16

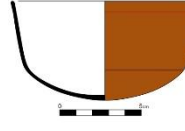
Kat. No. 17

Kat. No. 18

Kat. No. 19

Kat. No. 20

Fig. 2: Kat No. 11-14: Yarı küresel derin kaburgalı kase; Kat No. 15-18: Yarı küresel geniş çizgisel kesme kase; Kat No. 18-20: Yarı küresel derin çizgisel kesme kase.

516

OANNES
5 (2)

ERKEN NEOLİTİK ÇAĞ'DA YAPI KÜLTÜ CULT OF BUILDING IN THE EARLY NEOLITHIC AGE

Yunus ÇİFTÇİ

Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye
Assist. Prof. Dr., Bitlis Eren University, Faculty of Science and Letters / Türkiye
cftc.yns@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5547-7613

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 16.06.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 12.09.2023
Yayın Tarihi – Publication Date : 29.09.2023
Sayfalar-Pages : 517 – 544
doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1315473>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: ÇİFTÇİ, Y., “Erken Neolitik Çağ'da Yapı Kültü”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 517 – 544.

ERKEN NEOLİTİK ÇAĞ'DA YAPI KÜLTÜ *CULT OF BUILDING IN THE EARLY NEOLITHIC AGE*

Dr. Öğr. Üyesi Yunus ÇİFTÇİ

Öz

İnsanlığın var oluşundan günümüze kadar bir inanç sistemine sahip olduğu bilinmektedir, ancak Neolitik Çağ öncesine ait dönemlerde bu inanç sistemlerinin somut verileri neredeyse yok denecek kadar azdır. Neolitik Çağ'da ise durum daha farklılaşmaya ve somutlaşmaya başlamaktadır. Özellikle yerleşik hayata geçmeye başlayan topluluklar inançsal sistemlerini daha iyi göstermeye başlamış ve hatta neredeyse her alanda bunu yansıtmışlardır. Daha çok sembolik olarak tanımlanan bu Neolitik Çağ inanç sistemlerini mimarilerde, özel/günlük eşyalarda, ölü gömmelerde ve soyut kavramlarda kullanılmıştır. Bu inanç sistemlerinden biri de, Erken Neolitik Çağ yerleşiminde bulunan bir binanın tören, kurban ve farklı etkinliklerle gömülmesi ritüelidir. Bu durum Yakınoğu'da bulunan ve Erken Neolitik Çağ'a tarihlendirilen neredeyse tüm yerleşimlerde karşılaşılmış bir uygulamadır. "Yapı Kültü" olarak tanımlanan bu uygulamanın özellikle bu erken dönem yerleşimlerinde bulunan özel binalar olarak tanımlanan "Kamu/Kült" yapılarına uygulandığı

Abstract

It is known that mankind has had a belief system since the beginning of its existence, but the concrete data of these belief systems in the periods before the Neolithic Age are almost non-existent. In the Neolithic Age, the situation starts to become more differentiated and concrete. Especially the communities that began to settle down started to show their belief systems better and even reflected them in almost every field. These Neolithic belief systems, which are mostly defined as symbolic, were used in architectures, special/everyday objects, burial of the dead and abstract concepts. One of these belief systems is the ritual of burying a building found in an Early Neolithic settlement with ceremonies, sacrifices and different activities. This is a practice encountered in almost all settlements dated to the Early Neolithic Age in the Near East. It is observed that this practice, which is defined as "Building Cult", was applied especially to "Public/Cult" buildings, which are defined as private buildings in these early settlements. It is observed that these buildings were cleaned just like a human being, items such as portable sculptures,

görülmektedir. Tıpkı bir insan gibi bu yapıların temizlendiği, yapı içinde taşınabilir heykel, dikme/stel gibi öğelerin alındığı (varsa yeni yapıda kullanılmak üzere) ve bazı örneklerde hayvan veya insan kurbanlarına ait izlerin bırakıldığı görülmektedir. Bu ön ritüellerden sonra ise eski yapının yeni bir yapıyla kapatıldığı ya da tamamen toprak, taş ve atıl durumda olan malzemelerle doldurulduğu görülmektedir. Az olmasına rağmen bazı örneklerde yapının yakıldığı ve sonrasında yeni yapı ile kaplandığı ya da tamamen doldurulduğu da görülmektedir. Bölgesel farklılıklar olmasına karşın temelde bu işlem aynı amaçla ve aynı yapılara uygulanmaktadır. Bu çalışma bahsi geçen bu uygulamanın nedenlerini, uygulama alanlarını, bölgesel ya da yerel benzerlikleri ile farklılıklarını ele almakla birlikte inançsal özelliklere değinerek Erken Neolitik Çağ'ın bazı bilinmeyenlerine cevap aramaktadır.

pillars/steles were taken (to be used in the new building, if any) and traces of animal or human sacrifices were left in some examples. After these preliminary rituals, it is observed that the old structure is covered with a new structure or completely filled with earth, stone and inert materials. Although it is rare, it is also seen in some examples that the building was burnt and then covered with a new structure or completely filled. Although there are regional differences, this process is basically applied for the same purpose and to the same buildings. This study analyses the reasons for this practice, the areas of application, regional or local similarities and differences, as well as the religious characteristics and seeks answers to some of the unknowns of the Early Neolithic Age.

Anahtar Kelimeler: Neolitik Çağ Yapı Kültü, Sembolizm, Neolitik İnanç, Yapı Kültü, Anadolu Neolitiği, Mezopotamya Neolitiği.

Keywords: Neolithic Building Cult, Symbolism, Neolithic Faith, Building Cult, Anatolian Neolithic, Mesopotamian Neolithic.

Extended Abstract

Some archaeological studies conducted in the Near East in recent years have clearly revealed that this region is one of the important regions that shaped human history. Especially the Epi-Paleolithic and Neolithic Ages provide very important data from the periods in which the foundations of today's way of life were laid. In these regional periods, which are generally considered as the periods before and after the Neolithic Age, it is possible to follow many elements such as the lifestyles, beliefs and developments of the communities.

Although it is considered as the Near East, the regions where the data for the mentioned periods are best provided are the Mesopotamia and Southern Levant regions. The researches conducted in these regions reveal that the two regions had different cultural identities in different periods and also showed different developments. The "Cult of Building" practice discussed in this study is also related to the aforementioned periods and regions. However, as well as being related to belief, it also provides information about the social, cultural

and economic lifestyles of the communities belonging to the mentioned periods. Although the data related to the "Building Cult" before the Neolithic Age are not definite, it is known from settlements such as Mureybet and Boncuklu Tarla, which are dated to the Neolithic Age. On the other hand, data related to beliefs are found in the settlements of the Levant Region further south. Especially in the Ohalo and Ain Gev settlements in this region, the existence of an agricultural community was partially revealed around 20 thousand BC. In addition to this, it is observed that human burials were made with agricultural tools in the graves unearthed. This brings to mind a belief in agriculture or nature and a belief in the afterlife. The Natuf Culture, which also emerged in the Levant, influenced both this region and the north for a long time, and as a result, provided important evidence for settled life and architectural development. The Khiamian Culture, which emerged in the same region after the Natuf Culture but was more influential in the north (in Mesopotamia), can be regarded as the period in which the data on the "Cult of Building" were concretely recovered. Not only this cult practice, but also concrete examples of some religious characteristics have started to be recovered. Along with practices such as fertility (mother goddess), bull and skull cult, there are also symbolic visual elements. During the Khiamian period, settlements in the Southern Levant began to decline while, on the contrary, settlements in the Upper Mesopotamia increased. A new architectural element emerged in the settlements in Upper Mesopotamia during this period, which distinguished itself in terms of size, location and internal equipment. These buildings, which are found in almost every settlement since the Neolithic Age, are seen as special buildings of the settlement. Based on the data obtained from the excavations, they were labelled as "public or cult" buildings. However, in this study, these buildings are evaluated as "public/collective" buildings. Because when the density of finds and architectural features of these buildings are analysed, it is understood that they catered to every common phenomenon of the settlement and the community (such as meeting, entertainment, mourning, belief/ritual, storage, daily work and food sharing). These buildings are considered sacred as well as being centrally located for the settlement. This sacredness necessitated that these structures were cleaned by the communities as a living being or a human being and buried or interred with gifts or sacrifices. This practice is considered as "Building Cult".

Although these public buildings, which were mostly used in the Early Neolithic Age, differ physically from region to region, their intended use is the same everywhere. The "Building Cult", just like these structures, was implemented for the same purpose, but it has some regional differences. When the Near East is analysed in general, it is seen that the Upper Mesopotamia and Southern Levant regions have the highest density in terms of settlements. Especially in Upper Mesopotamia, it is understood that both public buildings and building cult practices were used intensively. Upper Mesopotamia was analysed by dividing into four sub-cultural regions. It is seen that the building cult practised in these sub-cultural regions was used for the same purpose, but some different rituals were performed. For example, while some of the special structures mentioned in the Northern Syria Cultural Region have traces of burning, it is understood that most of them were buried by the new

structure built on the old structure. However, the last structure was again burnt and completely filled with soil, stones and inert materials and completely abandoned. The most distinctive ritual in other regions (Jerf El Ahmar and Dja'de El Mughara) is the cleaning of the structures before they are filled and the placement of headless people inside. Although the purpose of this ritual or practice is not known exactly, it is interpreted as traces of human sacrifice or skull cult. In the Upper Tigris Cultural Region, the same rituals were performed, but animal heads were left instead of human heads. In the Göbekli Tepe Cultural Zone, it is observed that mostly sculptures were stacked. There is no evidence for a special ritual in the Jazira region for the time being. In the Southern Levant, there is a lack of data related to the building cult in the settlements dated to the Early Neolithic, while traces of the same practice were found in Cyprus.

In general, it is seen that some buildings (public buildings), which were very important for the Early Neolithic communities, were taken under protection due to their sanctity and were completely covered by performing rituals with some differences. However, in addition to the religious characteristics, the location of these structures also necessitates the burial of these structures. Because the mentioned structures were placed at the focal point of the settlement and the settlement was shaped around this structure. Since the new structure could not be built outside the settlement, the old structure was buried with some rituals and the new structure was built on top of it. In this way, both the sacredness was maintained and the new building was built in the existing pit, saving both manpower and time.

Giriş

Yakınoğru'ya genel olarak bakıldığında arkeolojik veriler açısından bölgenin insanlık tarihine ait oldukça önemli veriler sunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle tarih öncesi dönemlere ait kanıtlar, günümüz yaşantısının temellerinin nasıl oluştuğunu, hangi süreçlerden geçtiğini ve insanların ne tür değişimler geçirdiğini göstermektedir. Tabii ki bu sadece belli öğeler (insan ya da canlılar) için geçerli bir durum değil, insan ile bağlantılı olan her olguya ait değişim ve gelişimi kapsamaktadır. Buradaki kasıt ise değişim ve gelişimlerin insan topluluklarıyla birlikte başlamadığı, çoğunlukla dönemin yaşam şartlarına göre şekillendiğidir. Topluluklar bu şartlara göre adapte olmuş ve kendini bunlara göre yönlendirmiştir. Örneğin, Paleolitik Çağ boyunca avcı kısmen avcı-toplayıcı olan topluluklar iklim şartlarının değişmeye başlamasıyla yerleşik hayata geçmeye başlamış, aynı şekilde yine iklime bağlı oluşan koşullardan kaynaklı evcilleştirme (bitki ve hayvan) sürecini yaşamıştır. Bu durum toplulukların ilk yerleşimlerde kolektif bir yaşam sürmesine vesile olurken evcilleştirme ile birlikte üreticilik faaliyetleri bu erken topluluklarda kolektif yaşam biçiminin değişmesine ve sonradan ortaya çıkacak olan bireysellik ya da mülkiyet anlayışının oluşmasına öncülük etmiştir. Kısaca tarih öncesi dönemlerde topluluklar çevreye göre şekillenirken, ortaya koydukları öğelerde de çevreye bağlı kalınmıştır. Bu oluşturulan öğelerden biri de inanç sistemidir. İnanç sistemi erken topluluklarda oldukça farklılık gösterirken, nerdeyse her alanda

görölmektedir. Günlük kullanım eşyalarında, mimaride, ölü gömme ve ölü hediyelerinde, törensel ya da idari toplantılarda, beslenme (avcılık-toplayıcılık) gibi günlük aktivitelerde görmek mümkündür. Bu inanç sistemi içinde yer alan “Yapı Kültü” ya da “yapıların gömülmesi ritüeli” bölgesel uygulamaları ya da farklılıkları ile ön plana çıkmaktadır.

“Yapı Kültü”, topluluklar için oldukça önemli ve kutsal olan yapıların tıpkı bir insan gibi, temizlenip, tören/ritüelle gömülmesi olaydır. Bununla birlikte kült sırasında yapılan ritüeller, kurban edilen canlılar ve kutsallık yine inançla ilgilidir. Genel olarak Neolitik Çağ için kabul edilen bu görüş ilk olarak D. H. French tarafından ortaya atılmış¹ ve M. Özdoğan-A. Erim Özdoğan tarafından genelleştirilmiştir². Her ne kadar tam olarak belli bir fikir birliğine³ varılamamışsa da uygulamanın Neolitik Çağ ile birlikte Yakındoğu'da ve Anadolu'da çok iyi örneklerle temsil edildiği bilinmektedir. Bu çalışmada ise “Yapı Kültü” olarak ele alınan uygulamanın amacı, Yakındoğu'da ki yayılım alanı, bölgelere göre farklılıkların olup olmadığı üzerinde durulmuştur. Özellikle uygulamanın coğrafi sınırlar içinde sıkça karşılaşılan yerleşimlerde ayrıntılı ele alınarak hem bölgesel hem de yerel karşılaştırmalar yapılmıştır. Bununla birlikte uygulama ile ilgili yeni bilgiler de yer verilerek çıkarımlar ve öneriler de oluşturulmuştur.

Neolitik Çağ Öncesi İnanç Sistemi ve Yapı Kültü

Arkeolojik verilerden yola çıkılarak, Neolitik Çağ öncesine ait topluluklarda bir inanç sisteminin var olduğu bilinmektedir. Ancak bu inanç sisteminin tam olarak nasıl işlendiği ise bilinmemektedir. Genel olarak doğaya bağlı olan toplulukların bu çerçevede bir inanç sistemine bağlı oldukları akla gelmektedir. Paleolitik Çağ'a tarihlendirilen bazı alanlarda ortaya çıkarılan verilerde bunu kanıtlar şekildedir. Örneğin; mağara resimlerinde işlenen konular; avcılık, doğa ve kutlama benzeri sahneleri içermektedir (Niaux, Trois Frères, Cabrerets ve Lascaux Mağaralarında)⁴. Bunun yanı sıra arkeolojik kazılarda elde edilen verilere bakıldığında insan ve doğa unsurlarının kullanıldığı görölmektedir⁵. Ancak elde edilen somut veriler yine de dönemin inanç sistemi hakkında yeterli bilgi sağlamamaktadır. Neolitik Çağ'a yani ilk yerleşimlere gelindiğinde ise bu durum oldukça çeşitlilik göstermektedir. İlk yerleşimlerde ele geçen veriler aslında önceden var olan bir sistemin devamlılığını kanıtlamaktadır. Nitekim Yakındoğu'da, Güney Levant topraklarında (Ürdün) yaklaşık olarak MÖ 20. Bin yıla tarihlendirilen Ohalo ve Ain Gev yerleşimlerinde ele geçen somut buluntular, Neolitik Çağ öncesi inanç sistemine yönelik fikirler vermektedir⁶. Özellikle Zarziyan (Zarzian) Kültürü⁷ (Yaklaşık MÖ 18.000 – 10.000/8.000) Natuf (Natufian) Kültürü⁸ (MÖ 12.000 –

¹ French,1962: 35.

² Özdoğan-Erim Özdoğan, 1998: 589.

³ Kirkbride, 1968:96; Mellaart, 1962; Özdoğan-Erim Özdoğan, 1998; Özdoğan, 2018.

⁴ Eliade, 2015, s. 29-30.

⁵ d'Errico-Henshilwood, vd., 2005: 3-4; Henshilwood-d'Errico, vd., 2009: 28-29.

⁶ Nadel, 1991; Nadel-Carmi, vd.,1995; Byrd, 2002: 71.

⁷ Garrod, 1930: 35-38; 1932: 260-266; 1936: 125-129; Turville, 1932: 271-276; Olszewski, 2012, 1-2.

⁸ Garrod ve Bate, 1937; Bar-Yosef, 1998: 162; Neuville, 1951; Childe, 1953.

10.000) ve Khiamian Kültürü⁹ (MÖ 10.000 – 9.500) gibi Neolitik Çağ öncesine ait Yakındoğu kültürleri en iyi örnekleri sunmaktadır.

Natuf Kültürü Levant topraklarında; Ain Mallaha/Eynan¹⁰, Nahal Ören¹¹, Hayonim Mağarası¹², Rosh Zin¹³, Rosh Horesha¹⁴, Wadi Hammeh¹⁵, Wadi Judayid¹⁶, Beidha¹⁷ gibi yerleşimlerde tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalar Natuf Kültürü'nün anavatanının Levant Bölgesi olduğunu göstermektedir. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde ise Mureybet IA¹⁸ ve Abu Hureyra¹⁹ yerleşimlerinde Natuf/Natufian kalıntılara rastlanmıştır. Garrod 1932 yılında, yapılan çalışmalar sonucu ele geçen buluntulardan yola çıkarak Natuf Kültürü'nün "İlk Tarım Topluluğu" olduğu fikrini ortaya atmış ve bunun sonucunda eleştirilere maruz kalmıştır. Keza yapılan çalışmalar bu kültürün gerçekten de oldukça zengin bir tarımsal alet kataloğuna sahip olduğunu kanıtlamıştır. Aynı şekilde kültüre ait birçok mezar ortaya çıkarılmış ve bu mezarlarda özellikle tarımda kullanılan (orak, havaneli ve kıyıcı litik endüstri) aletler, kemik ve topraktan yapılmış objeler ele geçmiştir²⁰. Bu erken dönem verileri aslında bir ölü gömme ve bırakılan eşyaların da bir öte dünya inancının var olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kültüre ait diğer bir inanç ya da sembolizm kanıtı, Ain Mallaha'da 9.00 m çapına ulaşan bir yapı (House 131) içinde, duvarı içten çevreleyen ahşap dikme izlerine rastlanmıştır ve yuvarlak, sıvalı bir sunak/platform ortaya çıkarılmıştır²¹. Bu yapı içinde ele geçen buluntular ve yapının özel durumu Neolitik Çağ'da Yukarı Mezopotamya'da kullanılan Kamu/Kült yapısı olgusuna oldukça benzemektedir.

Bu çalışmada ele alınan konuyu tam olarak ilgilendiren dönem Erken Neolitik Çağ olmasına karşın onun öncesi dönemde (Khiamian Kültürü) en az Neolitik Çağ kadar önemli bilgiler sunmaktadır. Khiamian Kültürü çoğunlukla Natuf Kültürü'nün ardılı olarak görülmektedir, ancak iki kültür arasında belirgin farklarda bulunmaktadır. Genel olarak Natuf Kültürü'nün yayılım alanında görülmesine karşın, asıl etkilediği alan Mezopotamya Bölgesi'dir²². Özellikle artan sıcaklıklardan dolayı Natuf'un son dönemlerinde yerleşimler terk edilmeye başlanmıştır. Bu dönem aynı zamanda Khiamian Kültürü'nün erken dönemlerini işaret etmektedir. Güney Levant Bölgesi'nde yerleşimler oldukça azalmış bunun aksine Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde yeni yerleşimler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan en önemlisi Mureybet yerleşimidir. J. Cauvin'nin Mureybet ve Khiamian Kültürü üzerine yapmış

⁹ Cauvin, 1977; Ibáñez, 2008; Calvet, 2007: 126-127.

¹⁰ Mithen, 2006: 29.

¹¹ Stekelis-Yizraely, 1963: 1-2.

¹² Bar-Yosef-Goren, 1973: 49.

¹³ Henry, 1976: 318.

¹⁴ Marks-Larson, 1977: 191-192.

¹⁵ Edwards, 1988: 309-310.

¹⁶ Henry, 1989.

¹⁷ Childe, 1953.

¹⁸ Cauvin, 1977: 20; Ibáñez, 2008: 21-22.

¹⁹ Moore-Hillman, vd., 2000: 105.

²⁰ Garrod-Bate, 1937; Bar-Yosef, 1998: 162; Neuville, 1951; Childe, 1953.

²¹ Bar Yosef, 1998: 163.

²² Calvet, 2007: 126-127.

olduğu çalışmalar sonucunda, Khiamian Kültürü'nü Natuf Kültür'ünden farklı kılan en önemli özelliklerden birinin “kadın heykelciklerinin görülmeye başlanması ve yapı içine boğa/yaban öküzü kafataslarının gömülmesi” olduğunu söylemektedir²³. J. Cauvin bu durumu şu sözleri ile açıklamaktadır: “Yakındoğu Neolitiğinde daha yaygın olacak olan kadın (bereket kültü?) ve boğa ibadetinin başlangıcıdır”²⁴. J. Cauvin'nin bu çıkarımı kısmen doğrulanmaktadır, çünkü yapılan arkeolojik kazılar sonucunda çoğu yerleşimde bereket kültü ile ilgili birçok öge ele geçmiştir. Ancak sadece bu buluntu grubu ile Neolitik Çağ ve öncesi dönemlerin inanç sistemlerini anlamak oldukça dar bir pencereden bakmak anlamına gelmektedir. Bunun için oluşturulan inançsal objelere (figürin, heykel ve 3 boyutlu nesnelere) ek olarak, görsel öğelere (duvar kazımaları, boyamaları, kabartmaları), ölü gömme adetlerine, ritüel ya da kurban etkinlikleri ile ilgili olan öğelere (sunak, kan akıtma kanalları, boğa gibi hayvan başları gibi), sivil ve özel (Kamu/Kült Yapıları) olarak inşa edilmiş yapılara bakılmalıdır. Konumuzu ilgilendiren kısımda ise bu sivil ve özel (Kamu/Kült Yapıları) yapılar devreye girmektedir. Bahsi geçen bu yapılar buldukları yerleşimde oldukça önem arz eden öğelerin başında gelmektedir. Özellikle Kamu yapıları (bazı kaynaklarda “Kült Yapısı” olarak da ele alınmaktadır) Neolitik Çağ yerleşimi hakkına en önemli bilgileri sağlayan en temel öge durumundadır. Çünkü bahsi geçen bu kamu yapıları, yerleşimin “ortak” yapısıdır. Kolektif bir yaşam tarzının sembolü olmasının yanı sıra, yerleşimin ortak olan tüm paydaşlarını simgelemektedir. Genel olarak yerleşim ile ilgili alınacak ortak kararlar, toplantılar, eğlenceler, ritüeller, iş ve aş paylaşımı ve inançsal aktiviteler gibi ortak olan her şey bu yapının etrafında toplanmaktadır. Kısaca bu yapı yerleşimi bir arada tutan, çarkı çeviren bir mekanizma olarak düşünülmelidir. Genel olarak Neolitik Çağ ile başladığı düşünülen bu yapı uygulamasının aslında erken örnekleri bulunmaktadır, ancak Neolitik Çağ'da ki kadar etkin olup olmadıkları henüz kesin değildir. Mureybet yerleşiminde, Khiamian dönemine ait olan farklı tiplerde yapılar ortaya çıkarılmış ancak bunlar ya tam olarak açılmamış ya da konut olarak değerlendirilmiştir. Ancak Stordeur ve Ibáñez (2008) Mureybet kazılarını ve buluntularını yeniden değerlendirmeye almış ve bazı yapıların farklı olduklarını dile getirmişlerdir. Bunlardan biri Maison 37 yapısıdır ve bu yapı hem ebatları hem de iç donanımları ile diğer yapılardan farklılık göstermektedir. Yapı içinde, oldukça özenli yapılmış bir adet kil sıvalı sunak/platform ve yapının farklı yerlerinde üzerlerinde boynuzlu boğa/yaban öküzü kafatasları olan ve yine kil ile oluşturulmuş platformlar ortaya çıkarılmıştır²⁵. Yapının önemi özelliklerinden ve elde edilen buluntulardan anlaşılmaktadır ancak yapının gömülmesi ya da “Yapı Kültü” ile ilgili verilerden bahsedilmemiştir. Diğer bir Neolitik Çağ öncesi yapısı Boncuklu Tarla'da ortaya çıkarılan “Payandalı Yapı”dır (Resim 1). Yapı iki evrelidir, erken evresi Neolitik Çağ öncesine yaklaşık MÖ 10.400'lere tarihlenmektedir. İkinci evresi ise Çanak-Çömleksiz Neolitik A evresinin başlarına tekabül etmektedir²⁶. Yapının erken evresi hem ebatları hem de iç donanımları ile bir

²³ Cauvin, 1994: 48.

²⁴ Cauvin, 2000: 127.

²⁵ Cauvin, 1977: 23; Stordeur-Ibáñez, 2008: 37.

²⁶ Kodaş-Çiftçi, 2021: 48.

özel yapı olduğunu göstermektedir. Ancak bu yapının da gömülme ya da “Yapı Kültü” ilişkisi tam olarak bilinmemektedir. Aslında hem Maison 37 hem de Payandalı erken evre yapısı kısmen de olsa gömülmüş yapılardır. Çünkü iki yapı kullanımdan düştükten sonra yenileme görmüş ya da üzerine yeni bir özel yapı inşa edilmiştir. Bundan dolayı bu yapıların kasıtlı olarak gömüldüğü yani bir “yapı kültü” uygulamasının yapıldığı düşünülmektedir. Ancak yenileme veya yeniden inşa sürecinde yapıların temizlendiği ya da kült sayılabilecek kanıtların tam olarak ele geçmemiş olmasından dolayı bu durum muallakta kalmaktadır. Kesin olan ise iki yapının geç evresinde inşa edilen yapılarda “Yapı Kültü”nün uygulandığıdır. Bu konu diğer yerleşimlerle birlikte aşağıda daha ayrıntılı ele alınmıştır.

Erken Neolitik Çağ'da Yapı Kültü

Neolitik Çağ öncesi kültürü olan Khiamian Kültürü'nün Mureybet tabakalarında ortaya çıkarılan özelliklerine bakıldığında Neolitik Çağ kültürel özellikleri ile benzerlik gösterdikleri görülmektedir. Mureybet yerleşiminin en erken tabakası Natufian dönemine tekabül ederken, bu tabaka da basit barınak tipi konutların olduğu ve çoğunlukla tarımsal olguların ele geçtiği görülmektedir. Tıpkı Güney Levant yerleşimlerinde olduğu gibi. Ancak Mureybet'in Khiamian dönemi tabakasında ortaya çıkarılan yapılarda köklü değişimler olmasının yanı sıra iç donanımların arttığı ve bunların belirli konuları (ritüel, depolama, günlük ihtiyaçlar gibi) simgelediği (Sembolizm) görülmektedir. Yapılarla birlikte J. Cauvin'in de değindiği “(bereket kültü?) ve boğa ibadeti”²⁷ gibi inançsal sistemi gösteren çok farklı olguların da ortaya çıktığı görülmektedir. Erken Neolitik Çağ'da da (MÖ 9600-7200/7000) bu Khiamian etkilerinin devam ettiği ve yerleşimlerin bu doğrultuda şekillendiği görülmektedir. Özellikle yerleşimin merkezi olan “Kamu Yapıları” yine bu dönemde oldukça yaygın kullanılmaya devam edilmiştir. Öyle ki kullanımdan düşse de bu özel yapılar yıkılmamış, içleri doldurularak belli törenlerle gömülmüş ya da yenileme veya yeniden kurulum yapılarak tekrar kullanılmıştır. Yaklaşık MÖ 7000'li yıllara kadar değişimler geçirerek kullanılan bu yapılar üreticilik ve evcilleştirme gibi gelişmelerle birlikte (kolektif yaşam tarzından bireysel/mülkiyetçi yaşam tarzına) tamamen kullanımdan çıkmışlardır. Bunu yerine bu yapıların simgelediği bazı olgular (depolama, inanç, yönetim gibi) tek başlarına, birbirlerinden ayrı olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Bu çıkarımlardan anlaşılacağı üzere Erken Neolitik Çağ'da “Yapı Kültü” uygulaması bahsi geçen özel yapılarda uygulanan bir özellik gibi görülmektedir. Ian Hodder, “bahsi geçen yapıların bir kimliğinin olduğunu, işlev bakımından yetersiz hale gelmesi ve kullanımdan düşmesi ile yerleşim halkı tarafından korumak ve saklamak için bu uygulamaların yapıldığını” söylemektedir²⁸. Hodder'in dediği gibi bu yapılar halk tarafından birey olarak görülmüş, kutsal sayılmış ve ölümünün (kullanımdan düşmesinin) ardından tıpkı bir insanmış gibi defin yapılmıştır.

Yakındoğu'da Erken Neolitik Çağ'a tarihlendirilen birçok yerleşim yeri ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşimlerin büyük çoğunluğu Mezopotamya'da (Orta

²⁷ Cauvin, 2000: 127.

²⁸ Hodder, 2006: 133.

ve Yukarı Mezopotamya) yer almaktadır. Güney Levant Bölgesinde de yerleşimler olmasına karşın Mezopotamya Bölgesine göre daha azdır. Kıbrıs topraklarında da bu döneme ait yerleşimler ortaya çıkarılmıştır ve oldukça iyi veriler sunmaktadır. Bu dönem yerleşimlerini kültürel bölgelere göre ele alacak olursak; Yukarı Dicle Kültür Bölgesi: Hallan Çemi²⁹, Çayönü³⁰, Boncuklu Tarla³¹, Çemka Höyük³², Körtik Tepe³³, Güsir Höyük³⁴, Hasankeyf Höyük³⁵. Göbekli Tepe Kültür Bölgesi: Göbekli Tepe³⁶, Karahan Tepe³⁷, Sayburç³⁸ ve Nevali Çori³⁹. Kuzey Suriye Kültür Bölgesi: Mureybet⁴⁰, Jerf el-Ahmar⁴¹, Tell 'Abr³⁴², Tell Qaramel⁴³, Dja'de el-Mughara⁴⁴, M'lefaat⁴⁵ ve Abu Hureyra⁴⁶. Cezire Kültür Bölgesi: Nemrik 9⁴⁷ ve Qermez Dere⁴⁸ (Resim 2). Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin güneybatısında bulunan Levant topraklarında Jericho, Nativ, Hagdud⁴⁹, Beidha⁵⁰, Ain Gazal⁵¹ gibi yerleşimler bulunmaktadır. Kıbrıs'ta ise Klimonas, Khirokitia, Shillourokambos, Kalavassos Tenta, Akrotiri-Aetokremnos, Mylouktia ve Akanthou önemli Neolitik Çağ yerleşimleridir⁵². Arkeolojik kazıları kısmen tamamlanan ya da yarım kalan yerleşimlerin nerdeyse hepsinde inançla ilgili veri ele geçmiştir. Bu durum, Erken Neolitik Çağ'da bu sistemin ne denli yoğun yaşandığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Oluşturulan bu "Kültür Bölgesi" ayırımı ise bölgelerde ortaya çıkarılan mimari ve diğer buluntular üzerinden yapılmıştır. Örneğin, her kültür bölgesinin kendine has özellikleriyle donattığı "kamu yapıları" bulunmaktadır. Göbekli Tepe Kültür Bölgesi'nde stellerde ve yapı duvarlarında sembolik amaçlı işlenmiş görsellerle birlikte üç boyutlu (heykel/figürin) objelerde ele geçmektedir. Yukarı Dicle ve Cezire Kültür Bölgeleri'nde bu uygulamalara ait veriler nerdeyse yok denecek kadar azdır. Kuzey Suriye Kültür Bölgesi'nde ise daha kompozit bir durum söz konusudur. Ancak farklı iç donanım ve mimari özellikleri olmasına karşın bahsi geçen bu yapıların kullanım amaçları her bölgede aynıdır.

²⁹ Rosenberg, 2011.

³⁰ Erim Özdoğan, 2011.

³¹ Kodaş 2018; Kodaş 2019.

³² Kodaş-Genç 2019: 211; Çiftçi-Kodaş, 2020; Çiftçi, 2022.

³³ Özkaya-Coşkun, 2011.

³⁴ Karul, 2011: 1.

³⁵ Miyake-Maeda, vd., 2012: 3.

³⁶ Schmidt, 2007: 115; 2011: 41.

³⁷ Çelik, 2000: 6-8; Karul, 2021.

³⁸ Özdoğan E.-Uludağ, 2022.

³⁹ Hauptmann, 2007: 131.

⁴⁰ Cauvin, 1977: 19, Ibáñez, 2008.

⁴¹ Stordeur 1999: 132; 2000: 33.

⁴² Yartah, 2002: 5; 2013: 65.

⁴³ Mazurowski, 2004: 355; Mazurowski-Jammous, 2000: 327.

⁴⁴ Coqueugniot, 2014: 91.

⁴⁵ Kozłowski, 1998: 179.

⁴⁶ Moore-Hillman, vd., 2000: 105.

⁴⁷ Kozłowski ve Kempisty, 1990: 348.

⁴⁸ Watkins vd., 1991: 1-3.

⁴⁹ Kenyon, 1981:1-5.

⁵⁰ Kirkbride, 1966.

⁵¹ Rollefson, 1998.

⁵² Guilaine, 2016: 194.

Erken Neolitik Çağ'da "Yapı Kültü" uygulamasını ele aldığımızda yukarıda sayılan kültür bölgelerine göre bir değerlendirme yapılmıştır.

Yukarı Dicle Kültür Bölgesi'nde arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan yerleşimlerin hepsinde "Yapı Kültü" uygulamasını görmek mümkündür. Ayrıca bu bölgede sadece "kamu yapıları"na bu uygulamanın yapıldığı da görülmektedir. Bu kültür bölgesinde bulunan her yerleşimde neredeyse aynı özellikler uygulandığından yerleşimleri ayrı değerlendirmek yerine genel bilgi verilmektedir. Geç ve Orta Çanak-Çömleksiz Neolitik B evresine ait olan (Boncuklu Tarla ve Çayönü "Terazzolu Yapıları") özel yapılarda kült özelliklerinden bazılarının uygulandığı görülmektedir. Bu yapılar erken dönem yapıları gibi gömülü inşa edilmediğinden (yüzey üstüne inşa) içlerinin doldurulduğuna dair kesin veriler yoktur. Ancak kazılarda yapıların içinden buluntu ele geçmemesi temizlendiklerini göstermektedir⁵³. Daha erken dönem özel yapılarında ise "Yapı Kültü"nü neredeyse tüm özellikleri görülmektedir. Yapı içi temizliği, kurban ve yemek ritüelleri, yapının toprak, taş ve çeşitli materyallerle doldurulması gibi işlemler kanıtlarıyla ele geçmiştir. Boncuklu Tarla "Payandalı, GD ve Stelli" yapılarında⁵⁴, Çemka Höyük⁵⁵, Hasankeyf⁵⁶ ve Güsir Höyük⁵⁷ kamu yapılarında aynı yerde sürekli yenilemeler görülmektedir. Bu yapıların erken evresinde ya da bir önceki evreye ait binası (eski) kullanımdan düştükten sonra yeni yapılan bina ile eskisi gömülmüştür. Bu yeni binanın altında kalan eski binada da yapı kültü uygulaması (sadece yapı içi temizliğine ait kanıtlar bulunmaktadır) kısmen yapılmıştır.

Çayönü (Kafataslı Yapı dışında)⁵⁸ ve Hallan Çemi⁵⁹ yerleşimlerinde bulunan özel yapılarda ise farklı olarak kullanımdan düşen binanın gerekli ritüelleri yapıldıktan sonra bir daha kullanılmamak üzere terk edildiği ve başka yere inşaların yapıldığı görülmektedir. Çayönü Kafataslı Yapı uzun bir süre sürekli kullanım⁶⁰ gördüğünden (erken dönemlerde kamu yapısı geç dönemlerde ise ölü evi) yapı kültünün uygulanıp uygulanmadığı kesin değildir. Hallan Çemi A-B yapıları⁶¹ (Resim 3/1), Çemka Höyük Bina 1-1a yapısı⁶², Boncuklu Tarla GD 1-2 yapıları⁶³, Güsir Höyük'te⁶⁴ (Resim 3/2) ve Hasankeyf Höyük⁶⁵ (Resim 3/3) bulunan özel yapıların içinde büyük baş (Çemka Höyük'te küçük baş, keçi?) hayvan kafatasları istifli bir şekilde ortaya çıkarılmıştır. Bu kafataslarının yapının inşasına mı yoksa gömülmesine mi ait kurbanlar oldukları kesin değildir. Ancak temizlik aşamasından sonra bırakıldıkları kabul edildiğinden "Yapı Kültü" uygulaması olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca Çemka Höyük'te bulunan Bina 1-1a yapısı genel

⁵³ Erim Özdoğan, 2007; Kodaş-Çiftçi, 2021.

⁵⁴ Çiftçi-Kodaş, vd. 2021; Kodaş-Çiftçi, 2021.

⁵⁵ Çiftçi, 2022.

⁵⁶ Miyake-Maeda, vd., 2012.

⁵⁷ Karul, 2011.

⁵⁸ Erim Özdoğan, 1994.

⁵⁹ Rosenberg, 2011.

⁶⁰ Erim Özdoğan, 1994.

⁶¹ Rosenberg, 2011.

⁶² Çiftçi, 2022.

⁶³ Çiftçi-Kodaş, vd. 2021; Kodaş, 2023.

⁶⁴ Karul, 2011.

⁶⁵ Miyake-Maeda, vd., 2012.

olarak iki ana yenileme evresi olmak üzere toplamda beş yenileme geçirmiştir. En erken evre ile orta evreye ait kamu yapılarının tabanları altında insan gömüsü ortaya çıkarılmıştır. Bunların normal yapı içi (intramural) gömüler mi yoksa kurbanlar mı oldukları henüz netlik kazanmış değildir⁶⁶. Benzer bir uygulama Hasankeyf Höyük kamu yapısında da bulunmaktadır ancak bu alandaki mezarların hepsi yapının kullanımdan düşmesinden sonraki dönemlerde yapıldığı görülmektedir (bina ve mezar farklı dönemlere aittir)⁶⁷.

Göbekli Tepe Kültür Bölgesi'nde Yukarı Dicle Bölgesi'nde olduğu gibi her yerleşimde "Yapı Kültü" uygulamasını görmek mümkündür. Göbekli Tepe yerleşiminin erken dönemlerine (Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A ve A-B geçiş evresi⁶⁸ ait A-D yapılarında bu uygulamanın kurban ritüeli dışında her özelliği görmek mümkündür (Resim 4). Kurban ile ilgili veriler kısıtlıdır, K. Schmidt⁶⁹ bu yapıların ortaya çıkarılması sırasında hem içte hem de dışta çok miktarda hayvan kemiğinin ele geçtiğini söylemektedir. Bahsi geçen yapılar birden fazla yenileme gördüğünden dolayı ihtimalle kurban ritüeline ait kanıtlar karışmış durumdadır. Bu yapılarda aynı zamanda eski yapının iç donanımları (özellikle "T" biçimli paye ve yontu/heykeller) sökülerek yeni yapıda tekrar kullanılmıştır⁷⁰. Yani Yukarı Dicle Bölgesi'nde olduğu gibi eski bina yenisiyle gömülmüştür. K. Schmidt Göbekli Tepe yerleşiminde bulunan tüm mimari öğelerin kutsal (kült yapıları) yapı olduğunu ve çoğunluğunun bilinçli olarak gömüldüğünü ya da kapatılarak korumaya alındığını söylemektedir⁷¹. Ancak son dönem çalışmalarında M. Kintzel ve L. Clare⁷² bunun tersini iddia ederek; bu yapıların bilinçli kapatılmadığını, Göbekli Tepe yerleşiminin coğrafi özelliklerine bağlı olarak zamanla erozyon ve rüzgarın bu alanları doldurduğunu söylemektedirler. Göbekli Tepe kazı sorumluları tarafından öne sürülen iki ayrı fikirde kanıtlar ve genel görünüme bakıldığında ise yapıların bilinçli gömüldüğü fikri daha yatkındır. Çünkü K. Schmidt bahsi geçen yapıların kazıları sırasında, yapıların içinden toprak, taş ve o dönemde kullanılan ancak atıl/çöp durumda olan (havanelleri, öğütme taşları ve kırık yontular gibi) farklı materyallerle doldurulduklarını söylemektedir⁷³. Bundan dolayı yapıların "Yapı Kültü" dâhilinde bilinçli gömüldükleri düşünülmektedir.

Nevali Çori yerleşiminde Çanak-Çömleksiz Neolitik B evresinin erken dönemlerine tarihlendirilen üç adet özel yapı ortaya çıkarılmıştır⁷⁴. Yukarı Dicle ve Göbekli Tepe gibi bu yerleşimde de kullanımdan düşen eski özel yapının üzerine yeni yapı inşası söz konusudur. Erken özel yapı H13A iken bunun üzerine (büyük ölçekli yenileme sonrası) ise H13B ve en son olarak H13C yapısı oturtulmuştur. Eski özel yapının tıpkı Göbekli Tepe A-D yapılarında olduğu gibi kullanımdan düşmesinden sonra içleri temizlenmiş,

⁶⁶ Çiftçi, 2022.

⁶⁷ Miyake-Maeda, vd., 2012.

⁶⁸ Clare-Kinzel, vd., 2019: 16; Clare-Yüncü vd., 2019: 546; Kinzel-Clare, 2020: 32-34.

⁶⁹ Schmidt, 2007.

⁷⁰ Schmidt, 2007.

⁷¹ Schmidt, 2007.

⁷² Kintzel-Clare, 2020: 32.

⁷³ Schmidt, 2007; 2011.

⁷⁴ Hauptmann, 2007: 141; 2011.

“T” biçimli payeler ve taş yontular bir sonraki (H13B-H13C)⁷⁵ özel yapıda kullanılmak üzere sökülmüştür. Yani Nevali Çori yerleşiminde de diğer yerleşimde olduğu gibi, eski özel yapı yeni özel yapı ile gömülmüştür. Yine bir “Yapı Kültü” uygulaması söz konusu olmakla birlikte Nevali Çori yapılarıyla bahsi geçen özel yapıların kutsallığı daha iyi anlaşılmaktadır. Buradaki kasıt ise Erken Neolitik Çağ’ın bu özel yapıları sürekli olarak yerleşimin merkezine konumlandırılmıştır ancak, Nevali Çori’de bu durum farklıdır, bahsi geçen H13A, H13B ve H13B yapıları (tek çukur ancak üç evreli yapılar) yerleşim yerinin biraz dışına konumlandırılmıştır⁷⁶. Çevresi boş olmasına karşın Nevali Çori sakinleri eski yapının kutsallığını devam ettirmek, zaman ve insan gücünden tasarruf etmek, hali hazırda gömülü inşa edilen ve sağlam olan bazı öğeleri yenileme ile kullanmak ve eski kutsal yapıyı koruma altına almak için farklı bir yere yeniden inşa yapmak yerine eski yapının üzerine inşa ya da yeniden kurulum yapmıştır.

Karahan Tepe’ de son kazı çalışmalarıyla birlikte toplamda üç özel yapı ortaya çıkarılmıştır⁷⁷. Bunlardan en dikkat çeken AD yapısı olarak adlandırılan yapıdır. Bu yapı 23 m çapıyla bilinen en büyük yapı durumundadır. Bu ve diğer özel yapılar tıpkı Göbekli Tepe örneklerinde olduğu gibi kullanımdan düştükten sonra kasıtlı olarak toprak ve diğer materyallerle doldurulmuştur. AD yapısında farklı olarak sekilerin üzerine bilinçli bir şekilde heykel/yontular istiflenmiştir⁷⁸. Göbekli Tepe ve Nevali Çori’de eski yapının üzerine kurulacak yeni yapıda kullanılmak üzere heykel/yontu ve steller gibi öğeler kaldırılmış ve yeni yapıya eklenmiştir. Ancak Karahan Tepe’de böyle bir uygulama yapılmamıştır. Bunun sebebi ise bahsi geçen yapıların anakayaya oyulması ve kullanımdan düştükten sonra yeni bir yapıyla gömülmeye ihtiyaç duyulmamasından kaynaklanmaktadır.

Kuzey Suriye Erken Neolitik Çağ yerleşimlerine genel olarak bakıldığında “Yapı Kültü” uygulamasının tam olarak yapıldığı ve kazılarda bunların en iyi kanıtlarının ele geçtiği görülmektedir. Mureybet yerleşimi Neolitik Çağ öncesi inanç sistemi ve kısmen yapı kültürü ile ilgili veriler sunması açısından önem arz etmekle birlikte Erken Neolitik Çağ içinde oldukça önemli bilgiler sunmaktadır⁷⁹. Mureybet yerleşiminin en önemli özel yapısı “Maison 47” yapısıdır. Bu yapı tıpkı onun gibi özel yapı olan “Maison 42” yapısı üzerine inşa edilmiş ve aynı mimari özellikleri sergilemektedir⁸⁰. Maison 42 yapısının bir kısmı 47 yapısının tam olarak altında olmadığından Maison 42 yapısı ile ilgili veriler biraz daha bilgi vericidir. Bahsi geçen Maison 42 yapısının açıkta kalan kısmından anlaşıldığı üzere yapı, terk edilmeden önce kısmen temizlenmiş ve bilinçli olarak düzeltilmiştir. Maison 42 yapısı, üzerine oturtulan Maison 47 yapısı gibi mekân içi bölmelere sahiptir ve her iki yapının içinde kültürel, günlük kullanım eşyaları ve depolama ile ilgili bulgular ele geçmiştir⁸¹. Maison 47 yapısı ile ilgili veriler ise daha ilginç bir “Yapı Kültü”

⁷⁵ Hauptmann, 1993: 41-42; 1999: 74.

⁷⁶ Hauptmann, 2007: 141; 2011.

⁷⁷ Karul, 2021: 23.

⁷⁸ Karul, 2021: 23-24.

⁷⁹ Cauvin 1977; Stordeur-Ibáñez, 2008: 33-34.

⁸⁰ Stordeur-Ibáñez, 2008: 61.

⁸¹ Stordeur-Ibáñez, 2008: 68-70.

uygulamasını göstermektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere çoğu yerleşimde, ortaya çıkarılan özel yapıların çoğunluğunda eski yapının üzerine yeni özel yapının inşası söz konudur. Son evrede, yani son özel yapıda ise toprak, taş ve atıl/çöp durumdaki malzemelerle tamamen doldurulmuş ve bir daha kullanılmamak üzere terk edilmişlerdir⁸². Ancak Maison 47'de farklı olarak yapının temizliği, kurban hayvanın kafatasının mekân içine bırakılması ve sonra da yapının ateşe verilmesi söz konusudur. Yapının dış duvarları, kazılar sırasında ortaya çıkarılan dikme izlerinden anlaşıldığı kadarıyla ahşap duvar olarak inşa edilmiştir. Aynı şekilde dam ya da üst kısımda yine ahşap kullanılmıştır. Yapının ateşe verilmesi ve ateş söndükten sonra kısmen tahrip edilip sonra toprakla doldurulması işlemi⁸³ şimdilik sadece Mureybet Maison 47 yapısında görülen bir özelliktir. Jerf El Ahmar yerleşiminde de ateş/yangın izleri olmasına karşın, tahrip edilme izi yoktur. Mureybet Maison 47 yapısında neden bu şekil bir uygulamanın yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Keza Yukarı Dicle ve Göbekli Tepe Kültür bölgelerindeki yapılarda da değinildiği üzere eski yapının bazı önemli öğeleri yeni yapılarda kullanılmak üzere alınmaktadır. Mureybet'te böyle bir durum söz konusu değildir, yerleşim tamamen terk edilmiş gibi görülmektedir. Ancak yapılan araştırmalar durumun öyle olmadığını ve yerleşimin kısa süreli de olsa kullanıldıktan sonra tamamen terk edildiğini göstermektedir (Maison 47 genel olarak Çanak-Çömleksiz Neolitik A evresine tarihlenirken yerleşim Çanak-Çömleksiz Neolitik B evresi ortasına kadar kullanılmıştır)⁸⁴. İhtimalle Mureybet kazılarının tam olarak sonuçlandırılmamasından doğan veri eksikliği bulunmaktadır.

Jerf El Ahmar yerleşimine baktığımızda ise birden fazla özel yapının varlığı dikkat çekmektedir. Çok miktarda özel yapının (her biri farklı evrelere ait) olması, kendi dönemi için oldukça önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Toplamda yedi kamu yapısının ve birkaç adet mutfak ve depolama yapısının varlığından bahsedilmektedir⁸⁵. Bu yedi adet kamu yapısında yukarıda da bahsedilen, eski yapının üzerine yeni yapı oturtma işlemi bulunmaktadır. Bunlardan ilki EA 7 yapısıdır. Erken (EA 7a) ve geç (EA 7b) evreler olmak üzere ele alınan bu yapı⁸⁶ Mureybet Maison 47 ile oldukça benzer özellikler göstermektedir. Bu yapının diğerlerinden farkı, yerleşimdeki en erken yapı olması ve kurulumundan terk edilmesine kadar geçen sürede bu yapının etrafında başka bir yapının inşa edilmemesidir.⁸⁷ Ayrıca bu yapı kullanımdan düştükten sonra tamamen toprak ve taşlarla doldurulmuş ve terk edilmiştir. "Yapı Kültü" uygulamasının izleri net görülürken bunun yanı sıra yapı içinde 3 adet insan kafatası⁸⁸ ele geçmiştir. Kafataslarının yapı için kurban mı yoksa kafatası kültürü ile ilişkili mi olduğu kesin değildir. Ergül Kodaş⁸⁹ bu yapıda ele geçen kafataslarını ve EA 30 yapısında bulunan insan kalıntılarını kafatası kültürü ile ilişkilendirmiştir. Jerf El Ahmar'ın diğer bir

⁸² Stordeur-Ibáñez, 2008: 68-70.

⁸³ Stordeur-Ibáñez, 2008: 70.

⁸⁴ Van Loon, 1968; Cauvin, 1977; Stordeur-Ibáñez, 2008; 33-94

⁸⁵ Stordeur, 2015: 65-75.

⁸⁶ Stordeur, 2015: 344-345.

⁸⁷ Stordeur, 2015: 344-345.

⁸⁸ Stordeur, 2015: 344-345, fig.102,1/2.

⁸⁹ Kodaş, 2013: 16-17

yapısı EA 29'dur ve bu yapının hemen üstüne EA 30 yapısı oturtulmuştur⁹⁰. EA 29 yapısının içerisinde hücrelere ayrılan bir planı bulunmaktadır. Yapı kullanımdan düştükten sonra bu hücreler yeni yapı olan EA 30'da da kullanılmaya devam edilmiştir. EA 30 yapısı EA 29 yapısının üzerine inşa edilmeden önce yapının temizlendiği ve ateşe verildikten sonra EA 30 yapısının oluşturulduğu düşünülmektedir⁹¹. EA 29 yapısı içinde yangın izleri olmasına karşın yanmış ahşap kalıntısı fazla ele geçmemiştir, bu da akla yapının temizleme aşamasında, ahşap dikmelerinin sökülüp yeni yapıda kullanıldığını getirmektedir. Bir başka düşünce ise EA 30 yapısının inşası sırasında bu kömürleşmiş ahşap kalıntılar yok edilmiştir. Keza Stordeur kazılar sırasında yaptığı incelemelerde EA 30 yapısının EA 29 yapısını çok tahrip ettiğini söylemektedir⁹². EA 30 yapısında ise yine çok farklı uygulamalar söz konusudur (Resim 5). Yapı, EA 29 yapısının üzerine kurulurken aynı özelliklere devam edilmiş, iç kısımda bölmelere/hücrelere ayrılmıştır. Yapının duvarları ahşap dikmelerle desteklenmiş, bunun yanı sıra bazı bölme duvarları yüksek yapılarak destek duvarı olarak kullanılmıştır. Bu yapıda EA 29 yapısı gibi tamamen terk edilmeden önce temizlenmiş ve ateşe verilmiştir. Yanmış ahşap izlerinin bu yapıda daha belirgin olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra yapının tam ortasında sırt üstü şekilde uzanan başsız bir insan iskeleti ortaya çıkarılmıştır. Hemen ilerisinde de farklı insanlara ait kafatası parçası ve çene kemiği bulunmuştur. Stordeur bu başsız insan iskeletin bir kaza sonucu, ihtimalle "Yapı Kültü" sırasında içeri düştüğü ve orda öldüğü üzerine bir fikir geliştirilmiştir. Bu çıkarımı ise iskeletin kafatası ve ilk dört omurga kemiği eksik olması, iskeletin sağ kol kemiği üzerinde yanık izlerine rastlanması ve üzerinde yanık odun kalıntıları ele geçmesinden dolayı öne sürmüştür. Ayrıca iskeletin elleri ve parmaklarının gergin bir biçimde olması ani bir ölümü, göğüs kafesinin düz durması üzerine binen yük sonrası ezildiğini göstermektedir⁹³. Ergül Kodaş, bir kadına ait olduğu tespit edilen iskeletin omurgalarında kesme izine rastlanmadığını, bu durumda başın yumuşak dokular yok olduktan sonra alındığını belirtmektedir⁹⁴. Olasılıkla iskelet önceden gömülmemiş, yapı terki esnasında buraya bırakılmış ve bina doldurulmuştur. Kodaş, bulunan kafatasının "kafatası kültürü" ile ilişkili olarak buraya bırakıldığını ifade etmiştir⁹⁵. Jerf El Ahmar'ın diğer özel yapıları EA 100, EA 101 ve EA 53 yapılarıdır. EA 101 yapısı tek odalı, oldukça büyük ebatlı bir yapıdır. Yapı tamamen terk edilmemiş, yapı kültürü ile ilgili veriler ise belirgin değildir. Bunun sebebi ise EA 53 yapısının tam olarak bu yapının üzerine inşa edilmesi ve yapıyı tahrip etmesinden kaynaklanmaktadır. EA 53 yapısı ise tek odalı, iç kısmı tamamen çevreleyen sekilerle donatılmıştır (Resim 5). Sekiler ve ahşap dikmeler kille sıvanmış ve bu sıvalar üzerine kazıma tekniğinde figürler yapılmıştır. Özellikle bir seki frizi üzerinde kazınan başsız insan çizimi, EA 30 yapısında ele geçen başsız insan iskeletini akla getirmektedir⁹⁶. Bu çizimle birlikte bir insan kurbanı ritüelinin varlığından

⁹⁰ Stordeur, 2015: 142-143.

⁹¹ Stordeur, 2015: 143.

⁹² Stordeur, 2015: 142-143, fig. 48, 51.

⁹³ Stordeur, 2000: 36.

⁹⁴ Kodaş, 2013: 16-17.

⁹⁵ Kodaş, 2013: 16-17.

⁹⁶ Stordeur, 2015: 351-352.

bahsetmek mümkündür. EA 53 yapısı diğer yapılar gibi ateşe verilmiş ancak tamamlanmadan ateş sönmüş ya da söndürülmüştür. İhtimalle yangın sırasında yapının içinin doldurulma işlemi başlatılmıştır. Ele geçen bazı kalıntıların bir kısmının yandığı görülmektedir. EA 100 yapısı kazıcısı Stordeur tarafından “en süslü” yapı olarak tarif edilmektedir. Yapının tamamı ortaya çıkarılamamış sadece bir kısmı kazılmıştır. Kazılan bu kısımda ortaya çıkarılan seki üzerinde birçok kazı bezeme bulunmaktadır. Bunlardan en çok dikkati çeken ise başsız insan figürleridir (Resim 6)⁹⁷. Bu yapının bilinçli yakıldığına ilişkin verilere ise rastlanmamıştır.

Dja'de El Mughara yerleşiminde yaklaşık MÖ 9200-9000 yıllarına tarihlendirilen bir özel yapı ortaya çıkarılmıştır. “Resimli Yapı” olarak anılan bu özel yapının iç kısmı kırmızı, siyah ve beyaz renkler ağırlıkta olmakla birlikte çoğunlukla geometrik şekillerle (dikdörtgen ve kare) boyanmıştır⁹⁸. Yapının içinde kazılar süresince boyalı duvarlar dışında bulgu ele geçmemiştir (Resim 7). Jerf El Ahmar yapıları gibi bu yapı yakılmamış, kullanımdan düştükten sonra çatı kısmı kaldırılmış, yapının merkez noktasına, taban üstüne bir insan cesedi bırakılmış ve yapı ağızına kadar doldurulmuştur⁹⁹. İnsan kalıntısının “Yapı Kültü” ile ilgili bir kurban olup olmadığına henüz bilinmemektedir. Jerf El Ahmar ve Dja'de El Mughara yerleşimlerinde hayvan başlarının yapılara bırakma ritüelinin uygulanmadığı¹⁰⁰, ön planda insanın yer aldığı ritüel izlerinin baskın olduğu anlaşılmaktadır.

Cezire Kültür Bölgesi'nde Qermez Dere ve Nemrik 9 yerleşimlerinde ortaya çıkarılan yapılarda ise basit diyebileceğimiz “Yapı Kültü” izleri söz konusudur. Yapılar temizlendikten sonra doldurulmuş ve terk edilmiştir. Nemrik 9 yerleşiminde farklı alanlar farklı özel yapılar ortaya çıkarılmıştır ancak bunlarda diğer bölgelerde gördüğümüz eski yapının üzerine yeni yapı oturtma işlemi yoktur (Resim 8/1). Bina kullanımdan düştükten sonra temizlenip, doldurulmuş ve bir daha kullanılmamak üzere terk edilmiştir¹⁰¹. Qermez Dere'de ise toplamda dört özel yapı ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan üçü, RAA, RAB ve RAD yapıları birbiri üzerine inşa edilmiş ve aralarında fazla bir zaman farkı yoktur. Eski yapı kullanımdan düştükten sonra kült uygulamaları yapılmış ve sonrasında üzerinde farklı akslarda (farklı doğrultuda, Resim 8/2) olan yapılar inşa edilmiştir¹⁰².

Güney Levant ve Kıbrıs Bölgeleri'nde ise yine “Yapı Kültü” ile ilgili özellikler olmasına karşın netlik kazanmamıştır¹⁰³. Kıbrıs'ta bulunan Klimonas yerleşimindeki özel yapıda kısmen “Yapı Kültü” ne ait izler bulunmaktadır¹⁰⁴. Ancak her iki bölgede ortaya çıkarılan ritüellerin bahsi geçen “Yapı Kültü” ile ilişkisi tam olarak bilinmemektedir. Bu bölgelerde yerleşim yerlerinde ele

⁹⁷ Stordeur, 2015: 353, fig. 110, 1-2.

⁹⁸ Coqueugnot, 2011: 152-153.

⁹⁹ Coqueugnot, 2011: 153.

¹⁰⁰ Jerf El Ahmar'da EA47 yapısında birçok hayvan boynuzu ele geçmiştir. Ancak bu yapının özel bir işlevinin varlığı kesin değildir. Stordeur bu yapıyı daha çok mutfak ya da işlik gibi yorumlamaktadır. Stordeur, 2015: 295.

¹⁰¹ Kozłowski, 1989; Kozłowski-Kempisty, 1990.

¹⁰² Watkins-Baird, 1987; Watkins-Betts, vd., 1991; Watkins-Betts, vd., 1995.

¹⁰³ Kirkbride, 1966; Kenyon, 1981; Rollefson, 1998.

¹⁰⁴ Guilaine-Vigne vd., 2012; Guilaine, 2016.

geçen hayvan başları mekan içlerinde olmasına karşın kült ile ilişkili değildir. Sadece yapıların basit bir şekilde gömüldüğü ya da zamanla dolduğu söylenebilir.

Tartışma ve Sonuç

Yakındoğu Neolitiğinde özellikle Yukarı Mezopotamya Bölgesi yerleşimlerinin ve bulgularının önemi oldukça fazladır. Yukarıda ele alınan verilerin çoğunluğu bahsi geçen bu bölgeden elde edilmektedir. “Yapı Kültü” ile ilgili olan verilerin yanı sıra dönemin sosyal, ekonomik, inançsal ve kültürel tüm özelliklerini de bu bölgeden öğrenmek mümkündür. Konumuz gereği ele aldığımız “Yapı Kültü” de bu özelliklerle bağlantılıdır.

Ele aldığımız tüm bölgelerde, incelenen yerleşimlerde genel olarak “yapı kültü” nün ortak/kolektif olan tüm yapılarda uygulandığı görülmektedir. Özel yapılar ya da kamu yapıları olarak ele alınan bu yapıların biçimleri, iç donanımları ne kadar farklı olursa olsun aynı amaç için oluşturuldukları (ortak olan her şey için) görülmektedir. Tıpkı bu genelleme gibi “yapı kültü” de bir genellemeye tabii tutulduğunda uygulamanın yaygın kullanıldığı ve bazı bölgesel farklılıklara rağmen aynı şekilde işlendiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada ele alınan konu ve yerleşimleri değerlendirdiğimizde;

- Yukarıda ele alınan özelliklere bakıldığında sadece özel (kamu/ortak yapılar) yapılarda “Yapı Kültü” uygulamasının izlerinin olduğu görülmektedir. Bunun nedenleri arasında her ne kadar yapıların kutsallığı ve inanç sistemi öncelikli etki olsa da bunun dışında farklı nedenlerde bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi bahsi geçen yapıların yerleşim örgüsü içindeki konumlarıdır. Erken Neolitik Çağ’da bu yapılar ya yerleşimlerden önce ya da yerleşimler ile birlikte inşa edilmiştir. Bu özel yapıların yerleşimden önce veya birlikte kurulmuş olmasındaki ana düşünce ise, konut ve diğer yapıların bahsi geçen özel yapıların çevresinde boş bir alan bırakacak şekilde inşa edilmeleridir. Yani planlı bir yerleşim örgüsü bulunmaktadır. Bundan dolayı bu yapılar kullanımdan düştükten sonra tamamen iptal edilmemiş, üzerine yeni özel yapı inşa edilmiştir. Bunun sebeplerinden biri ise ihtimalle yerleşim örgüsü içinde eski yapının konumu gibi merkezi bir alan bulmanın zorluğudur. Bir diğer etken ise; genellikle bu özel yapıların çevresi (açık ortak alan), yapı ile benzer özellikler taşıdığından kısmen bulunduğu alanda kutsal sayılmış ve yeni yapı bu alanda inşa edilmiştir. Bunların yanı sıra en önemli sebep ise bahsi geçen yapılar çukur içine (tam ya da yarı gömülü) inşa edildiklerinden dolayı yeni yapıyı bunun üzerine inşa etmek daha basit bir çözümdür. Yani hem zaman hem de işçilik tasarrufu yapıldığı gibi yerleşimin merkezi ve kutsal alanı yeniden kullanılmıştır. Ancak eski yapının tam bir “Yapı Kültü” uygulamasına tabii tutulduğuna dair kanıtlar çok azdır. Eski yapının temizlendiği ve bazı iç donanımlarının iptal edildiği kazılarla anlaşılmaktadır (Göbekli Tepe A-D yapıları¹⁰⁵, Nevali Çori¹⁰⁶, Boncuklu Tarla Payandalı Yapı ve GD yapıları¹⁰⁷, Jerf El Ahmar EA 30¹⁰⁸ ve Mureybet¹⁰⁹. Hatta

¹⁰⁵ Schmidt, 2007.

¹⁰⁶ Hauptmann, 2007: 141; 2011.

¹⁰⁷ Çiftçi-Kodaş, vd. 2020; Kodaş-Çiftçi, 2021; Kodaş, 2023.

¹⁰⁸ Stordeur, 2015: 351-353.

bazı eski yapıların ana duvarlarının yenilenerek yeniden kullanıldığı, stel/paye, heykel, sunak gibi bazı iç donanımların tekrar yeni binada kullanıldığı da görülmektedir (Göbekli Tepe, Nevali Çori, Boncuklu Tarla, Çayönü, Jerf El Ahmar, Mureybet gibi). Bu durumda eski özel yapılarda kısmi bir ritüelin yapıldığı, yeni yapının bu ritüel sonrası inşa edildiği söylenebilir. Bazı örneklerde ise (Boncuklu Tarla GD yapıları¹¹⁰, Hasankeyf Höyük¹¹¹ Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ A evresine ait yapıların kendi döneminde tamamen doldurulduğu (Yapı Kültü ile birlikte) ve kullanılmamak üzere iptal edildiği gözlenmektedir. Ancak daha geç dönemlerde bu yapıların dolgu toprağı üzerine daha basit görünümlü özel yapılar da inşa edilmiştir. Özetle bu özel yapıların konumları oldukça önem arz etmektedir, bundan dolayı eski yapının tamamen işlevini kaybetmesinden sonra ritüeller (Yapı Kültü) yapılmış ve aynı alan yeniden kullanılmıştır.

- Yapı Kültü uygulamasında genel olarak yapının toprak (taş, bazen çevredeki karışık materyaller) ile gömülmesi işlevi temel alınmaktadır. Ancak yukarıda da ele alındığı üzere farklı olarak yeni binanın aynı yere inşası da bir gömü şeklidir. Ancak bu eski yapılarda tamamen terk edilme sürecindeki (yerleşim ve son özel yapının terk edilmesi) gibi farklı ritüel izlerine rastlanmaktadır. Genel olarak yapının doldurulmasından önce yapının iç kısmı temizlenir, taşınabilir tüm objeler alınır. Temizlik işlemi sonrası ise yapının içi toprak, taş ve çevrede bulunan atıl durumdaki malzemelerle doldurulur. Ancak ne var ki bazı yerlerde bu durum farklılıklar göstermektedir. Neredeyse tüm bölgelerde yapı kültürü uygulanan binalarda hayvan başları ele geçirilmiştir. Ancak bu hayvan başlarının yapının ilk kurulumunda mı yoksa gömülmesi sırasında mı yapı içine bırakıldığı kesin değildir. Yani bu özel yapıların inşasında da kurban merasiminin yapılması muhtemeldir ve kurban edilen hayvanın başı bu yapıya hediye edilerek içinde muhafaza edilmiş olmalıdır. Ancak genel görüş bu özel yapının gömülmesi sırasında kurban edilen hayvana ait olduğudur. Keza Kuzey Suriye yerleşimleri olan Jerf El Ahmar¹¹² ve Dja'de El Mughara'da¹¹³ yapı içinde başsız insan vücudu ele geçmesi, bu özel yapıların gömülmesi sırasında kurban ritüelinin varlığını işaret etmektedir. Bunun yanı sıra Jerf El Ahmar yerleşiminde EA 30 yapısından sonra kullanıldığı düşünülen EA 53 – EA 100 yapısının banketlerinde, kil sıva üzerine yapılan kazıma bezemelerde bu ritüelin tasviri (başsız insan gövdeleri) yer almaktadır¹¹⁴. Genel olarak, yapı kültürü esnasında kurban ritüelinin yapıldığı ancak bölgesel özelliklere göre kurban edilenin değişebildiği görülmektedir. Aynı şekilde yine bu kültür işlemi sırasında yemeklerin de yapılıp yenildiği de söylenebilir, çünkü kazıları yapılan bu tip binaların çevresinde oldukça fazla ateş çukurları ve hayvan kemikleri ele geçmiştir (yas ya da eğlence göstergesi olarak).

¹⁰⁹ Stordeur-Ibáñez, 2008.

¹¹⁰ Çiftçi vd. 2020; Kodaş, 2023.

¹¹¹ Miyake-Maeda vd., 2012.

¹¹² Stordeur, 2000; 2015.

¹¹³ Coqueugnot, 2011: 153.

¹¹⁴ Stordeur, 2015.

- Yapı Kültü uygulaması Erken Neolitik Çağ'da kullanılan bir özelliktir. Bunun öncelikli sebebi yukarıda sayılan yerleşimlerde ortaya çıkarılan özel yapıların topluluklar tarafından kutsal sayılmasından kaynaklanmaktadır. Ancak ne var ki Çanak-çömleksiz Neolitik Çağ B evresinin ortasına ve sonuna denk gelen bazı özel yapılarda (Çayönü ve Boncuklu Tarla "Terazzolu Yapıları") bu uygulama tam olarak kullanılmamıştır¹¹⁵. Bu Erken Neolitik Çağ'ın sonuna tekabül eden yapılarda daha çok temizleme ve koruma işlemleri yapılmış ve diğer yapılar gibi içleri doldurulmamıştır. Bunun en büyük sebebi ise bahsi geçen geç dönem kamu yapılarının toprak içine inşa edilmemesinden (gömülü yapı olmadıkları için) kaynaklanmaktadır. Bahsi geçen Çayönü ve Boncuklu Tarla "Terazzolu Yapıları" dikdörtgen bir plana sahip olup, yüzey toprağı üzerine inşa edilmişlerdir¹¹⁶. Ancak diğer yapılar ya tam ya da yarım bir şekilde toprak içine gömülü şekilde inşa edilmiştir. Bundan dolayı içlerinin toprak, taş ve diğer materyallerle doldurulması daha olağandır. Kısacası "Yapı kültürü" uygulamasında ritüeller dışında yapının fiziki özellikleri de göz önüne alınmış gibidir.

- "Yapı Kültü" neredeyse her yerleşimde ve bölgede görülen bir uygulama olmasına karşın bazı farklılıklar göstermektedir. Bunun sebebi ise bölgelere göre kültürel değişimlerden ve ana malzeme gibi diğer etkenlerden kaynaklanmaktadır. Göbeklitepe'de ana malzeme taş olduğundan taş steller kullanılırken, Mureybet, Jerf El Ahmar gibi yerleşimlerde ahşap dikmeler ve ahşap mimari öğeler kullanılması "Yapı Kültü" ritüellerinin farklı olmasına (yapının yakılması gibi) neden olmaktadır.

Sonuç olarak; "Yapı Kültü" uygulaması Neolitik Çağ öncesinde (Geç Epi-Paleolitik) kısmen var olan ancak tam teşekküllü bir şekilde Neolitik Çağ içinde uygulanan bir inanç ve ihtiyaç biçimidir. Özellikle Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde yaygınlık göstermesine karşın "Yapı Kültü" nün farklı bölgelerde de uygulandığı görülmektedir. Özel yapılar olarak ele alınan ve dönemin merkezi durumundaki "kamu - ortak - kolektif" yapılarında genellikle uygulandığı ve bu yapıların yerleşimin bir bireyi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bu yapılar tıpkı bir insan gibi temizlenip, çeşitli ritüellerle gömülmüştür. İnsan mezarlarında ele geçen buluntular gibi bu yapılar da hediyeler ya da kurbanlarla birlikte defnedilmiş bu da bir öte dünya inancının var olduğunu göstermektedir. İnanç dışında bir de ihtiyaç durumu vardır. Bu ihtiyaç durumu da, yerleşimin odak noktası olan bu özel yapıların yeniden inşa süresini kapsamaktadır. Konumları ve kutsallıkları bakımından bu yapıların çoğunlukla aynı yere, eski yapının üzerine inşa edildiği görülmektedir. Eski yapının ritüellerle gömülme işlemi yapılırken hali hazırda olan kutsal alan yeniden kullanılmıştır. Bu da Neolitik Çağ topluluklarının inanç ve günlük kazanımların birlikte yürüttüğünü, öncelikli olguların pek olmadığını (inançsal ya da tamamen beslenme üzerine yaşam tarzının olmadığı, her iki olgunun birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır) göstermesi açısından önemli bilgi vermektedir.

¹¹⁵ Erim Özdoğan, 2007; Kodaş-Çiftçi, 2021.

¹¹⁶ Erim Özdoğan, 2007; Kodaş-Çiftçi, 2021.

Kaynakça

- BAR-YOSEF O.-GOREN, N., 1973. "Natufian Remains in Hayonim Cave". *Paléorient*, I, ss. 49-68.
- BAR-YOSEF, O., 1998. "The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture". *Evolutionary Anthropology*, 6(5), ss. 159-177.
- BYRD, B.F., 2002. "Households in Transition Neolithic Social Organization within Southwest Asia", In: Ian Kuijt (Ed), *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation*. New York: Kluwer Academic Publishers, ss. 63-92.
- CALVET, C., 2007. *Zivilisationen – Wie Die Kultur Nach Sumer Kam*. Munich (Münih): Kindle Edition.
- CAUVIN, J., 1977. "Les Fouilles de Mureybet (1971-1974) et Leur Signification Pour Les Origines de la Sédentarisation au Proche-Orient". *Annals of the American School of Oriental Research*, 44, ss. 19-48.
- CAUVIN, J., 1994. *Naissance des Divinités, Naissance de L'agriculture. La Révolution des Symboles au Néolithique*. Collection Empreintes (Nouvelle Editions Corriege: 1997). Paris: CNRS Editions.
- CAUVIN, J., 2000. *The Birth of The Gods and The Origins of Agriculture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CHILDE, G., 1953. *New Light on the Most Ancient Near East*. New York: Routledge.
- CLARE, L.-KINZEL, M.-SÖNMEZ, D.-ULUDAĞ, C., 2019. "Göbekli Tepe: UNESCO Dünya Miras Alanı ve Değişen Yaklaşımlar". *Mimarlık*, 405, ss. 14-19.
- CLARE, L.-TUNA YÜNCÜ, Z.-ULUDAĞ, C., 2019. "Göbekli Tepe". In: Ertürk, N. and Karagül Türk, Ö. (Eds), *UNESCO World Heritage in Turkey 2019*, Ankara, ss. 522-547.
- COQUEUGNIOT, E., 2011. "Des Peintures Dans Un Bâtiment Communautaire Du Néolithique Précéramique (Vers 9000 Av. J.-C.) À Dja'de (Syrie) : Nature, Insertion Dans L'architecture Et Tentative D'interprétation". *Papers*, XXIV, Valcamonica Symposium 2011, ss. 151-156.
- COQUEUGNIOT, E. 2014. "Dja'de (Syrie) et Les Representations Symboliques au 9e Millenaire cal. BC". In: C. Manen- T. Perrin- J. Guilane (Eds), *La Transition Néolithique en Mediterranee*, Actes de Colluque (Toulouse, useum, 14-15 Avril 2011). Paris: CNRS Editions, ss. 91-108.
- ÇELİK, B., 2000. "A New Early Neolithic Settlement: Karahan Tepe". *Neolithics*, 2-3(00), 6-8.
- ÇİFTÇİ, Y., 2022. "Çemka Höyük, Late Epipaleolithic and PPNA Phase Housing Architecture". *Near Eastern Archaeology*, University of Chicago Press, 85, ss. 12-24., Doi: 10.1086/718166

- ÇİFTÇİ, Y.-KODAŞ E.-ÖZKAN K. 2021. “Boncuklu Tarla Güneydoğu Alanı Çanak Çömleksiz Neolitik A Evresi Mimarisi ve “Nemrik Kültürü” Sorunsalı”. *TUJANES*, 3, ss. 54-70.
- ÇİFTÇİ, Y.- KODAŞ, E.-GENÇ, B., 2020. “Çemka Höyük'te Açığa Çıkarılan Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A Evresi Radyan Planlı Yapılar”. *Anatolia/Anadolu*, 46, ss. 25-48.
- D'ERRICO, F.-HENSHILWOOD, C.-VANHAEREN, M.-VAN NIEKERK, K., 2005. “Nassarius kraussianus shell beads from Blombos Cave: evidence for symbolic behaviour in the Middle Stone Age”. *Journal of Human Evolution*, 48(1), ss. 3-24.
- EDWARDS, P. C., 1988. “Natufian Settlement in Wadi Al-Hammeh”. *Paléorient*, 14(2), ss. 309-315.
- ELIADE, M. 2015. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına (Çeviren: Ali Berktaş)*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ERİM ÖZDOĞAN, A. 1994. *Çayönü Yerleşmesinin Çanak-Çömleksiz Neolitikteki Yeri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERİM ÖZDOĞAN, A. 2007. “Çayönü”. *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ss. 57-97.
- ERİM ÖZDOĞAN, A. 2011. “Çayönü”. In: M. Özdoğan vd. (Eds.), *The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*. İstanbul: Archaeology and Art Publication, ss. 185-269
- FRENCH, D. 1962. “Excavations at Canhasan”. *Anatolian Studies*, XII, ss. 27-40.
- GARROD, D.A.E 1930. “The Palaeolithic of Southern Kurdistan: Excavations in the Caves of Zarzi and Hazar Merd”. *Bulletin of the American School of Prehistoric Research*, 6, ss. 8-43.
- GARROD, D.A.E., 1932. “A New Mesolithic Industry: The Natufian of Palestine”. *Journal of the Royal Anthropological Society*, 62, ss. 257-269.
- GARROD, D.A.E. 1936. “A Summary of Seven Seasons Work in the Wady Mughara”. *Bulletin of the American School of Prehistoric Research*, 12, ss. 125-129.
- GARROD, D.A.E-BATE, D.M., 1937. *The Stone Age of Mount Carmel*, Oxford.
- GUILAINE, J., 2016. “Maisons Néolithiques : Exemples Méditerranéens, Dans” In: Chapdelaine, C., Burke A., Gernigon K. (Eds), *L'archéologie des maisonnées – pour une approche comparative transatlantique*, Actes du colloque international, 24 et 25 octobre 2014, Université de Montréal, Paethnologie, 8, ss. 189-216.
- GUILAINE J.-VIGNE J.-D. - BRIOIS F.- FRANEL Y.- TENGBERG M.- WILLCOX G., 2012. Klimonas. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 136-137 (2), ss. 875-879.

- HAUPTMANN, H. 1993. "Ein Kultgebaude in Nevali Çori". In: Frangipane, M. (Ed.), *Between the Rivers and Over the Mountain. Archaeologica Anatolica e Mesopotamica*. Rome: Alba Palmieri Dedicata, ss. 38-69.
- HAUPTMANN, H. 1999. "The Urfa Region". In: M. Özdoğan ve N. Başgelen (Ed.), *Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilization*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ss. 65-86.
- HAUPTMANN, H., 2007. "Nevali Çori ve Urfa Bölgesi'nde Neolitik Dönem". Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (Ed.), *Türkiye'de Neolitik Dönem içinde*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ss. 131-164.
- HAUPTMANN, H., 2011. "The Urfa Region". In: M. Özdoğan (Ed.), *The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*. İstanbul: Archaeology and Art Publication, ss. 85-138.
- HENRY, D.O., 1976. "Rosh Zin: A Natufian Settlement Near Ein Avdat". In: A.E. Marks (Ed), *Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, Israel*. Dallas: SMU Press, ss. 317-347.
- HENRY, D.O., 1989. *From Foraging to Agriculture: The Levant at the End of the Ice Age*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- HENSHILWOOD, C.S.-D'ERRICO, F.-WATTS, I., 2009. "Engraved ochres from the Middle Stone Age levels at Blombos Cave, South Africa". *Journal of Human Evolution*, 57(1), ss. 27-47.
- HODDER, I., 2006. *Çatalhöyük, Leoparın Öyküsü* (Çeviren: Dilek Şendil). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- IBÁÑEZ, J.J., 2008. *Le Site Néolithiques de Tell Mureybet (Syrie du Nord)*. En *Hommage a Jaques Cauvin*. Oxford: British Archeological Report, International Series 1843.
- KARUL, N., 2011. Güsir Höyük. In: M. Özdoğan (Eds.), *The Neolithic in Turkey: The Tigris Basin* (1-17). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- KARUL, N., 2021. "Buried Buildings at Pre-Pottery Neolithic Karahantepe". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 82, ss. 21-31.
- KENYON, K., 1981. *Excavations at Jericho, Volume 3, The Architecture and Stratigraphy of the Tell*. London: The British School of Archaeology in Jerusalem.
- KINZEL, M.-CLARE, L., 2020. "Monumental – Compared to What? A Perspective from Göbekli Tepe". In: Anne Birgitte et al. (Eds), *Monumentalising Life in the Neolithic, Narratives of Change and Continuity*, Oxford: Oxbow Books, ss. 29-48.
- KIRKBRIDE, D. 1966. "Five Seasons at the Pre Pottery Neolithic Site of Beidha in Jordan". *Palestine Exploration Quarterly*, 98(1), ss. 8-72.
- KIRKBRIDE, D., 1968. "Beidha 1967: An Interim Report". *Palestine Exploration Quarterly*, 100(2), ss. 90-96.
- KODAŞ, E., 2013. "Jerf El Ahmar EA 30 Binası ve Yakınoğu'da PPNA-PPNB'ye Geçiş Dönemine ait Kamu Binaları". *Tüba-Ar*, 16, ss. 9-20.

- KODAŞ, E., 2018. “Yukarı Dicle’de Yeni Bir Çanak-Çömleksiz Neolitik Yerleşim Yeri: Boncuklu Tarla Kazıları ve İlk Gözlemler”. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 158, ss. 157-158.
- KODAŞ, E., 2019. “Kuzey Mezopotamya’da PPNA ve PPNA-PPNB Geçiş Dönemi’ne tarihlenen ‘sembolik objelerin’ bölgesel dağılımı üzerine bazı gözlemler. Kültürel Çeşitlilik ve Yorumlanması”. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 161, ss. 1-22.
- KODAŞ, E., 2023. “A Review of Nemrik Culture Following Findings in the Southeast Area at Boncuklu Tarla during the 2020 Excavation Season”, *Near Eastern Archaeology*, 86/2, ss. 80-91.
- KODAŞ E.-ÇİFTÇİ Y. 2021. “Public Buildings and Spatial Organization during the PrePottery Neolithic A Period: The Case of Boncuklu Tarla/SE Turkey: First Report”. *Istanbul Mitteilungen* (71), ss. 47-70.
- KODAŞ, E.-GENÇ, B., 2019. Çemka Höyük: Yukarı Dicle Havzası’nda Bulunan Yeni Bir PPNA ve Geç Epipaleolitik Dönem Yerleşim Yeri. *Anadolu/Anatolia*, 45, ss. 211-221.
- KOZLOWSKI, S.K., 1989. “Nemrik 9, Kuzey Irak’ta PPN Neolitik Bir Alan”. *Paléorient*, 15 (1), ss. 25-31.
- KOZLOWSKI, S. K., 1998. “Mılefaat. Early Neolithic site in Northern Irak”. *Chaiers de l’Euphrate*, 8, ss. 179-273.
- KOZLOWSKI, S.K.-KEMPISTY, A., 1990. “Architecture of the Pre-Pottery Neolithic Settlement in Nemrik, Iraq”. *World Archaeology*, 21(3), Architectural Innovation (Feb., 1990), ss. 348-362.
- MARKS, A.E.-LARSON, P. 1977. “Test Excavations at the Natufian site of Rosh Horsha”. In: A.E. Marks (Ed.), *Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, İsrail, Vol II, The Avdat/Negev Area*. Dallas: SMU Press, ss. 191-232.
- MAZUROWSKI, R.F., 2004. “Tell Qaramel. Excavations 2003”. In: M. Gawlikowski and W.A. Daszewski (Eds.), *Polish Archaeology in the Mediterranean. Reports 2003*. Warsaw: PCMA Series, ss. 355-370.
- MAZUROWSKI, R.F.-JAMMOUS, B., 2000. “Tell Qaramel. Excavations 2000”. In: M. Gawlikowski and W.A. Daszewski (Eds.), *Polish Archaeology in the Mediterranean. Reports 2000*. Warsaw: PCMA Series, ss. 327-341.
- MELLAART, J., 1962. “Excavations at Çatalhöyük”. *Anatolian Studies*, XII, ss. 41-65.
- MITHEN, S., 2006. *After the Ice: A Global Human History, 20.000-50.00 BC*. Cambridge: Harvard University Press.
- MIYAKE, Y.-MAEDA, O.-TANNO, K.-HONGO, H.-GÜNDEM, C. Y. 2012. “New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th Millennium Cal. BC Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia”. *Neo-Lithic*, 1(12), ss. 3-8.
- MOORE, A. M. T.-HILLMAN, G.C.-LEGGE, A.J.-HUXTABLE, J., 2000. *Village on the Euphrates: from Foraging to Farming at Abu Hureyra*. Oxford: Oxford University Press.

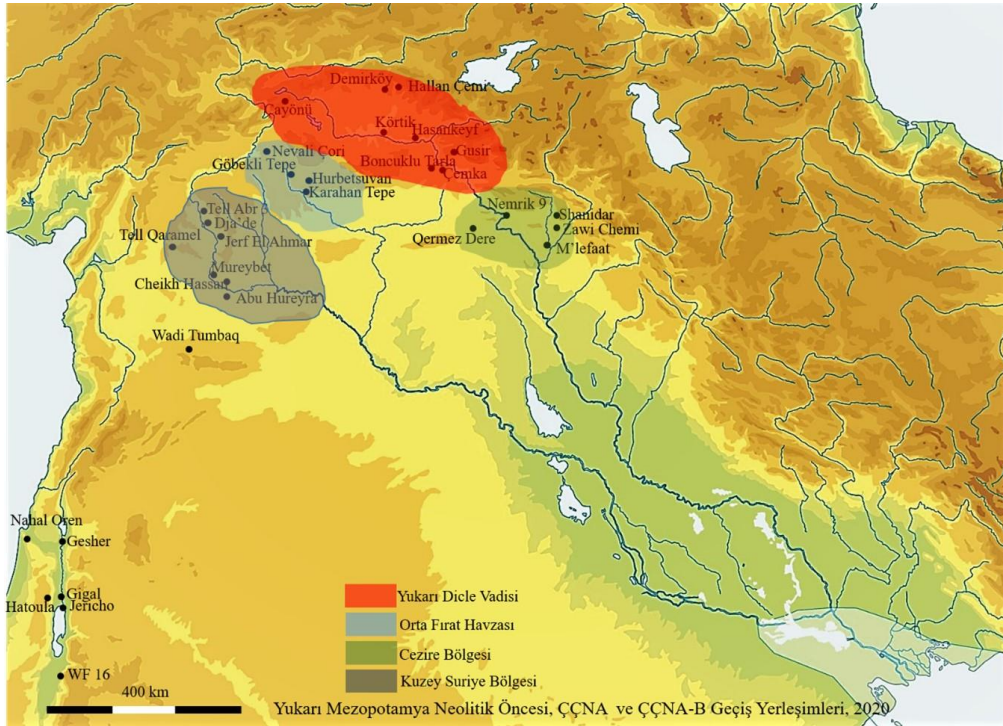

- NADEL, D., 1991. "Ohalo 11-The third Season". *Mitekufat Haeven*, 23, ss. 48-59.
- NADEL, D.-CARMI, I.-SEGA, D., 1995. "Radiocarbon Dating of Ohalo II: Archaeological and Methodological Implications". *Journal of Archaeological Science*, 22, ss. 811-822.
- NEUVILLE, R. 1951. *Le Paleolithique et Le Mesolithique de Desert de Judee*. Archives de L'Institut de Paleontologie Humaine Memoire 24, Paris
- OLSZEWSKI, D.I. 2012. "The Zarzian in the Context of the Epipaleolithic Middle East". *International Journal of Humanities*, 19 (3), ss. 1-20.
- ÖZDOĞAN, E.-ULUDAĞ, C. 2022. "Sayburç: Şanlıurfa'da Yeni Bir Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 169, ss. 9-24.
- ÖZDOĞAN, M. 2018. "Neolitik Adlmasının Dünden Bugüne Değişen Tanımı". *Azerbaycan Arxeologiyası*, 21(1), ss. 12-39.
- ÖZDOĞAN, M.-ERİM ÖZDOĞAN, A. 1998. "Buildings of Cult and the Cult of Building". In: G. Arsebük - M.J. Mellink - W. Schirmer (Eds.), *Light on Top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel*. İstanbul: Ege Yayınları, ss. 581-593.
- ÖZKAYA, V.-COŞKUN, A. 2011. "Körtik Tepe". In: M. Özdoğan vd. (Eds.), *The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*. İstanbul: Archaeology and Art Publications, ss. 89-127.
- ROLLEFSON, G.O., 1998. "Ain Ghazal (Jordan): Ritual and Ceremony III". *Paléorient*, 24(1), ss. 43-58.
- ROSENBERG, M. 2011. "Hallan Çemi". In: M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (Eds.), *Neolithic in Turkey* . Volume 1, İstanbul: Archaeology And Art Publications, ss. 61-78.
- SCHMIDT, K. 2007. *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe: Eski Tapınağı Yapanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- SCHMIDT, K. 2011. "Göbekli Tepe". In: M. Özdoğan (Eds.), *The Neolithic in Turkey: The Euphrates Basin*. İstanbul: Archaeology and Art Publications, 41-83.
- STEKELIS, M.,-YIZRAELY, T., 1963. "Excavations at Nahal Oren: Preliminary Report". *Israel Exploration Journal*, 13(1), ss. 1-12.
- STORDEUR, D. 1999. "Organization de L'espace Construit et Organization Sociale Dans le Néolithique de Jerf El Ahmar (Syri, Xe-Ixe Millenaire av. J.C.)". In: F. Braemer (Ed.), *Habitat et Societe*. Editions APDCA: Antibes, ss. 132-157.
- STORDEUR, D. 2000. "Jerf El Ahmar Et L'emergence Du Néolithique Au Proche-Orinet". In: J. Guilaine (Ed.) *Premiers Paysans Dans Le Monde: Naissance Des Agricultures*. Paris: C.N.R.S. Editions, ss. 33-59.

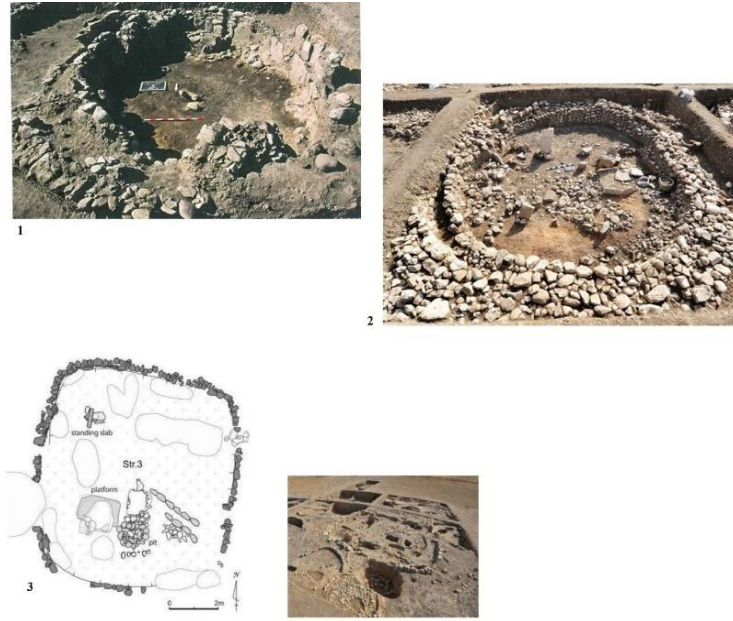
- STORDEUR, D. 2015. *Le Village De Jerf El Ahmar (Syrie, 9500-8700 Av. J.-C.): L'architecture, Miroir D'une Société Néolithique Complexe*. Paris: CNRS Editions.
- STORDEUR, D.-IBÁÑEZ, J.J., 2008. "Stratigraphie Et Répartition Des Architectures De Mureybet". In: Ibáñez, Juan José (Ed.). *Le site Néolithique de Tell Mureybet (Syrie du Nord). En hommage à Jacques Cauvin*. BAR International Series (in French), 1843, Oxford: Archaeopress, ss. 33-94.
- TURVILLE P. F. 1932. "Excavations in the Mugharet el-Kebara". *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 62, ss. 271-276.
- VAN LOON, M., 1968. "The Oriental Institute Excavations at Mureybit, Syria: Preliminary Report on the Campaign: Part 1: Architecture and General Finds", *Journal of Near Eastern Studies*, 27/4, ss. 265-282.
- WATKINS, T.-BAIRD, D. J. 1987. *Qermez Dere 1987*. Edinburgh: University of Edinburgh, Department of Archaeology, Occasional Paper No. 6.
- WATKINS, T.-BETTS, A.V.G.-DOBNEY, K.-NESBITT, R.M., 1991. *Qermez Dere, Tel Afar: Interim report no. 2, 1989*. Edinburgh: University of Edinburgh, Department of Archaeology, Occasional Paper No. 13.
- WATKINS, T.-BETTS, A.V.G.-DOBNEY, K.-NESBITT, R.M. 1995. *Qermez Dere, Tel Afar: Interim Report No. 3*. Edinburgh: University of Edinburgh, Department of Archaeology, Occasional Paper No. 14.
- YARTAH, T. 2002. *Tell 'Abr 3 Et La Néolithisation En Syrie Du Nord*. Mémoire De Dea. Lyon: Université Lyon 2.
- YARTAH, T., 2013. *Vie Quotidienne, Vie Communautaire Et Symbolique À Tell 'Abr 3 – Syrie Du Nord Données Nouvelles Et Nouvelles Réflexions Sur L'horizon PPNA Au Nord Du Levant 10 000-9 000 BP*. Langue, Histoire Et Civilisations Des Mondes Anciens, Docteur Thèse De L'université Lumière Lyon, Volume I-Texte.

Ekler

Resim 1: Boncuklu Tarla "Payandalı Yapı", Neolitik Çağ öncesi evre (sol), Erken Neolitik Çağ evresi (sağ), (Boncuklu Tarla Arşivi)

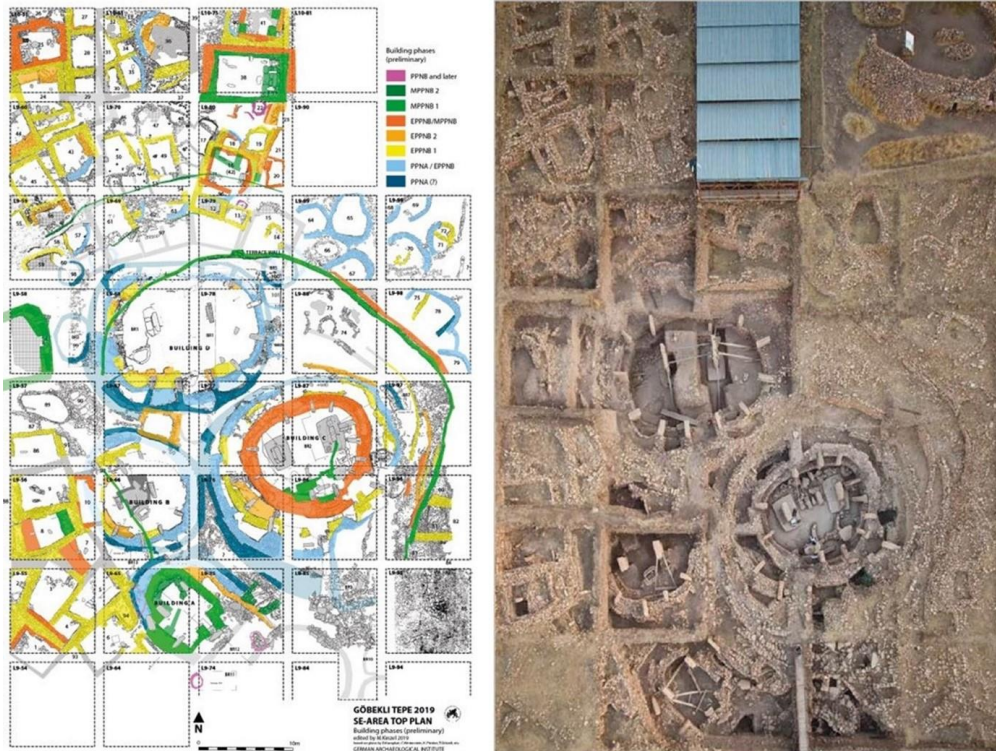
Resim 2: Yakınoğu'da Erken Neolitik Çağ'a ait yerleşim yerleri ve kültürel bölgeler (Arşiv)

Resim 3: 1- Hallan Çemi (Rosenberg, 2011), 2- Güsir Höyük (Karul, 2011), 3- Hasankeyf Höyük (Miyake-Maeda, vd., 2012)

542

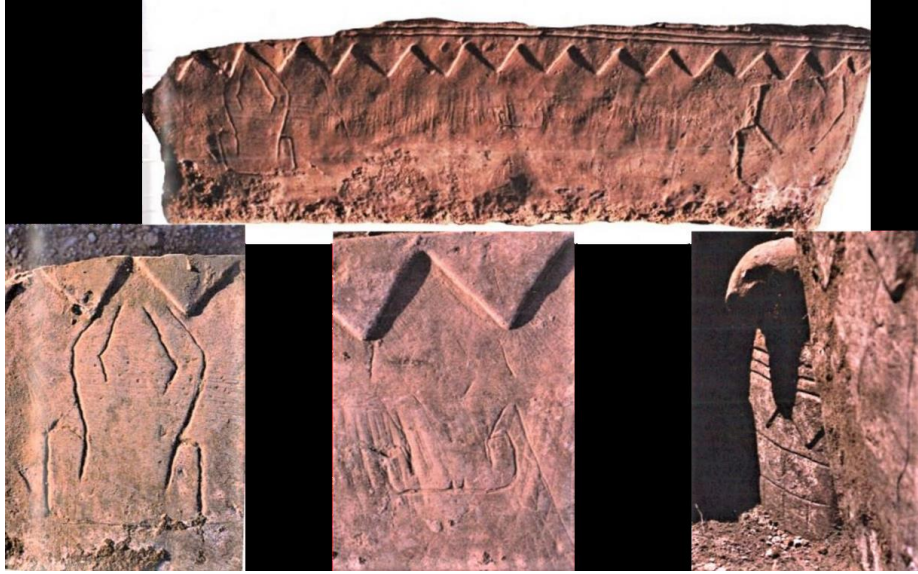
OANNES
5 (2)

Resim 4: Göbekli Tepe A-D yapıları (Kintzel - Clare, 2020)

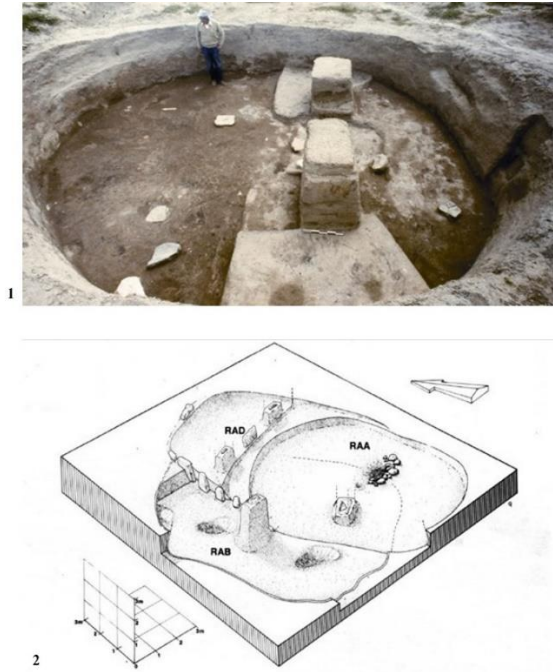
Resim 5: Jerf El Ahmar EA 30 (üst) ve EA 53 (alt) özel yapıları (Stordeur, 2015)

Resim 6: Jerf El Ahmar EA 100 Kamu Yapısı, seki ön yüzünde bulunan bazı bezemeler (Stordeur, 2015: fig. 110/1-4)

Resim 7: Dja'de El Mughara "Resimli Yapı" (Coqueugniot, 2011)

Resim 8: Nemrik 9 (üst), Qermez Dere (alt) özel yapıları (Watkins-Betts, vd., 1995)

A GROUP OF MYCENAEAN POTTERY FROM SELÇUK AYASULUK HILL

SELÇUKAYASULUK TEPEŚİ'NDEN BİR GRUP MİKEN SERAMİĞİ

Sinan MİMAROĞLU

Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü/Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Science and Letters, Department of
History of Art/Türkiye
smimaroglu@mku.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-9271-9666

Barış GÜR

Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Arkeoloji ve Arkeometri Araştırma ve Uygulama Merkezi/Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Dokuz Eylül University, Archaeology and Archaeometry Application and
Research Center/Türkiye
peace_gur@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9031-9159

Miray MİMAROĞLU

Arkeolog, Ayasuluk Tepesi ve St. Jean Anıtı Kazısı/Türkiye
Archaeologist, Ayasuluk Hill and St. Jean Monument Excavation/Türkiye
ozer_miray@hotmail.com
ORCID ID: 0009-0009-4967-3605

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **19.06.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **12.09.2023**
Yayın Tarihi - Publication Date : **29.09.2023**
Sayfalar-Pages : **545 – 571**

doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1316873>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: MİMAROĞLU, S. – GÜR, B. – MİMAROĞLU, M., “A Group of Mycenaean Pottery from Selçuk Ayasuluk Hill”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 545 – 571.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/2, Eylül – September 2023

545 – 571

Araştırma Makalesi / Research Article

Katkı Düzeyi: 1.Yazar:%40 – 2.Yazar:%40 – 3.Yazar:%20

Contribution: Author 1:%40 – Author 2:%40 – Author 3:%20

A GROUP OF MYCENAEAN POTTERY FROM SELÇUK AYASULUK HILL

SELÇUK AYASULUK TEPEŞİ'NDEN BİR GRUP MİKEN SERAMİĞİ

Doç. Dr. Sinan MİMAROĞLU* – Doç. Dr. Barış GÜR - Miray MİMAROĞLU

Abstract

The aim of this study is to compare a group of Mycenaean pottery found on Selçuk Ayasuluk Hill with different centers and to evaluate their similarity and the usage process in the settlement in general terms. First of all, Mycenaean pottery used in the study will be introduced by giving their characteristics one by one, and the settlements and periods with similar ones in the Aegean World will be explained. The Mycenaean pottery recovered from Ayasuluk Hill will be evaluated in terms of method in comparison with the Mycenaean pottery found in settlements in Continental Greece, Aegean Islands, Western Anatolia and East Mediterranean. The Mycenaean pottery on the Ayasuluk Hill, which is the subject of the study, are evaluated within the LH IIIA-IIIIC periods. This situation reveals the importance of Mycenaean pottery in being preferred in the settlement and shows that the connections between the

Öz

Bu çalışmanın amacı Selçuk Ayasuluk Tepesi'nde bulunmuş olan bir grup Miken seramiğini farklı merkezlerle karşılaştırarak benzerlerini ve ana hatlarıyla yerleşimdeki kullanım sürecini değerlendirmektir. Öncelikle çalışmada kullanılan Miken seramikleri tek tek özellikleri verilerek tanıtılacak ve sonrasında Ege Dünyasındaki benzerlerinin bulunduğu yerleşimler belirtilecektir. Yerleşimde ele geçen Miken seramikleri yöntem bakımından Kıta Yunanistan, Ege Adaları, Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz'deki yerleşimlerde bulunmuş olan Miken seramikleri ile karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir. Çalışmaya konu olan Ayasuluk Tepesi'ndeki Miken seramikleri GH IIIA-IIIIC dönemleri içerisinde değerlendirilmektedir. Bu durum Miken seramiklerinin yerleşimde tercih edilmesinin önemini ortaya koymakta ve Ege Dünyası ile Ayasuluk Tepesi arasındaki bağlantıların uzun bir döneme yayıldığını göstermektedir. Yerleşimdeki

* Corresponding Author / Sorumlu Yazar.

Aegean World and Ayasuluk Hill have spread over a long period of time. This chronological continuity in Mycenaean pottery in the settlement is similar to many centers where Mycenaean pottery was found in Western Anatolia. When we continue with the Mycenaean pottery samples of Ayasuluk Hill, which is the subject of the study, it is seen that there are similarities with the pottery found in many centers in Greece and the Aegean Islands. In Western Anatolia, it is possible to compare some examples from centers such as Troy, Miletos and Iasos with the Mycenaean pottery on Ayasuluk Hill.

Keywords: Mycenaean, Late Bronze Age, Aegean, Western Anatolia, Pottery.

Miken seramiklerindeki bu kronolojik süreklilik, Batı Anadolu'da Miken seramiklerinin bulunduğu birçok merkezle benzerlik göstermektedir. Ayasuluk Tepesi Miken seramik örnekleri üzerinden devam ettiğimizde Yunanistan ve Ege Adaları'ndaki birçok merkezde ele geçen seramiklerle benzerlikler bulunduğu görülmektedir. Batı Anadolu'da ise Troya, Miletos, Iasos gibi merkezlerdeki bazı örnekleri Ayasuluk Tepesi Miken seramikleri ile karşılaştırmak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Miken, Geç Tunç Çağı, Ege, Batı Anadolu, Seramik.

Introduction

The aim of this study is to compare a group of Mycenaean pottery found on Selçuk Ayasuluk Hill with different centers and to evaluate their similarity and the usage process in the settlement in general terms. First of all, Mycenaean pottery used in the study will be introduced by giving their characteristics one by one, and the settlements and periods with similar ones in the Aegean World will be explained.

The Mycenaean pottery recovered from Ayasuluk Hill will be evaluated in terms of method in comparison with the Mycenaean pottery found in settlements in Continental Greece, Aegean Islands, Western Anatolia and East Mediterranean.

As we mentioned above, the main subject of this study is a group of Mycenaean pottery on Ayasuluk Hill, and a discussion will be carried out on pottery. A discussion on the different Mycenaean finds on Ayasuluk Hill or in the centers containing Mycenaean pottery in Western Anatolia, and the discussion about the presence or absence of a human being of Aegean origin in the settlements will not be the subject of this article.

When the scientific studies on Mycenaean pottery in the settlement are examined chronologically, Mycenaean pottery on Selçuk Ayasuluk Hill were published by Hakkı Gültekin and Musa Baran during the first excavation period of the settlement, and by Mustafa Büyükkolancı and his team during the next excavation period. The earliest publication on Ayasuluk Hill Mycenaean pottery belongs to the plain finds to the right of the "takip gate" by Gültekin and Baran. In the excavations carried out here, it was seen that a

krater, piriform amphora, rhyton, flask and jug were left as grave gifts¹. During the excavations carried out by Büyükkolancı on Ayasuluk Hill, Archaic, Protogeometric and Geometric pottery as well as Mycenaean pottery² were found within -2.00-3.30 m of trench 22/S.³

In addition, two tholos tombs and Mycenaean, Protogeometric and Geometric pottery were also found by Büyükkolancı in trench 32/D on Ayasuluk Hill. Especially, fragments of a Mycenaean krater are remarkable among the finds⁴. Apart from the publications of Büyükkolancı, publications were also made by Kerschner⁵, Konakçı⁶ and Yılmaz⁷ on Mycenaean pottery in Ayasuluk Hill.

Mycenaean pottery that are the subject of the study

Unfortunately, the architectural layer dated to the Late Bronze Age was not recovered on the Ayasuluk Hill. For this reason, it is not possible to establish a connection between the Mycenaean pottery and the architecture of period. The Mycenaean pottery that is the subject of the study are mixed contexts in the trenches 22 S and 22 S/B, and also in the trench 32 D, on the southern slope outside the Ayasuluk Hill inner castle.

The first sherd in the study is the lid that we define as No. 1 Light red clay, yellowish beige slipped and reddish brown painted lid, slightly everted rim and keel, rising towards the upper part⁸. The thick painted band decoration sequence starting from the bottom of the rim continues towards the top of the lid. No. 2 is another lid sherd. It has light red clay, yellowish beige slipped and red painted. It has a slightly everted rim, a keel and rises towards the upper part. As in the other example, it is understood that the series of thick bands starting from the rim on the outside circulates the form up to the top.

Although there is an example⁹ from Troy dating to the LH IIIB period, its close counterparts are seen in some centers in the Aegean world in the LH IIIC Early and Middle phases. One of the two lids that we can evaluate in FS 334 is dated to the LH IIIC Early phase in Attica¹⁰, while another lids from Rhodes, is dated to the LH IIIC Early-Middle phases¹¹. Both No.1 and No.2 are lids used to close vases such as pyxis.

No. 3 is a possibly deep bowl sherd. Sherd has a slightly everted rim. It is light red clay, pale yellow slipped, reddish brown painted. There is the head of an animal such as a fish, bird or horse, under the thick painted band on the

¹ Gültekin – Baran, 1964: 122-133.

² The Mycenaean pottery found in this trench and given in Fig. 17 by Büyükkolancı were studied in detail in this study.

³ Büyükkolancı, 1998: 72, 2000: 39, 42, Fig. 13; 2008: 46, Fig.17; 48, Fig. 18.

⁴ Büyükkolancı, 2005: 3, Res. 4-6; 2008: 52, Fig. 27a-c.

⁵ Kerschner, 2006: 367-368, Abb. 7.

⁶ Konakçı, 2016: 143, Fig. 4.

⁷ Yılmaz, 2015: 759-766.

⁸ In this study, Munsel soilcolour charts 2000 edition was used for clay colours.

⁹ Mountjoy, 2008: 44, Fig. 17, 103.

¹⁰ Mountjoy, 1999a: 579, Fig. 214. 391.

¹¹ Mountjoy, 1999a: 1066, Fig. 436. 253.

outside of the rim. A depiction of a horse's head is seen under the painted band on a deep bowl fragment from Tiryns¹². While it is seen that the Mycenaean forms with animal depictions increased in the LH IIIB1-B2 phases, animal figures depicted under the band at the rim¹³ were used extensively, especially in the LH IIIC Middle phase¹⁴.

No. 4 is the rim fragment of a stemmed bowl¹⁵. Slightly everted rim sherd has reddish orange clay, pale yellow slipped inside and outside and painted reddish brown. The rim of the sherd has a thin painted band. Under the unpainted area, there is a thick painted band decoration and a vertical striped semi-circle decoration (FM 43 and FM 75) as the main motif. Vertical striped (panelled) semi-circle decoration was preferred on the Mycenaean vessel forms in the LH IIIB and LH IIIC Early phase. The decoration in question was applied with minor changes in the Mycenaean vessel forms, sometimes the semi-circles were combined with the panel, and sometimes they were unconnected. LH IIIB analogues can be found in deep bowls at Lerna¹⁶, Boeotia¹⁷, and stemmed bowl at Kos.¹⁸ A sherd with similar decorations was found at Iasos in Western Anatolia.¹⁹ A deep bowl with a band on the rim and a similar motif starting again under a thick painted band is dated to the LH IIIC Early phase in Melos²⁰.

No. 5 is the body part of a stemmed bowl. Bowl sherd with broken horizontal handle is reddish orange clay, yellowish light brown slipped on the outside and reddish brown slipped on the inside. The handle is painted reddish brown. In addition to the similar ones we mentioned when talking about the stemmed bowl No. 4, especially the vertical descending and scattered lines in fragment No. 5 can be observed in the LH IIIB2 phase krater in Attica²¹ and in the LH IIIC Early phase krater in Kos²².

Sherd No. 6 is the rim of another deep bowl. Slightly everted rimmed pottery fragment is reddish orange clay, outer and inner pinkish yellow slipped and reddish orange painted. It has spiral decoration under the thick painted band starting from the rim, and thick painted band inside. Similar to deep bowls with spiral decoration under the painted band are seen on sherds dated to the LH IIIC period at Lefkandi²³, while at Midea they can be observed on a deep bowl and ring-based krater dated to the LH IIIC Early phase²⁴. It can be

¹² Crouwel, 2007: 77, 87, Fig. 9.

¹³ Güntner, 2006: 53-56.

¹⁴ Mountjoy, 1999a: 356, Fig. 122.128; 816, Fig. 325.27-28; 1123, Fig. 460.172; Güntner, 2006: 58, Fig. 27-28.

¹⁵ For information, dating suggestion and clay analysis for this sherd, ps. Kerschner, 2006: 368, Abb. 7.

¹⁶ Wiencke, 1998: 182, P420.

¹⁷ Mountjoy, 1999a: 677, Fig. 258.152.

¹⁸ Mountjoy, 1999a: 1096, Fig. 447.59.

¹⁹ Benzi, 1985: 33, Fig. 7.

²⁰ Mountjoy, 1999a: 919, Fig. 374.153.

²¹ Mountjoy, 1999a: 556, Fig. 202.263.

²² Mountjoy, 1999a: 1099, Fig. 448.65.

²³ Evely, 2006: pl. 33, 3; 46.1-3.

²⁴ Demakopoulou – Divari, et al., 2009: 23, Fig. 41-42.

seen in the deep bowl dated to the early phase of LH IIIC at Phokis²⁵ and in the deep bowl of the LH IIIC period at Kalymnos²⁶.

No. 7 is the rim fragment of a goblet. It narrows towards the base with an everted rim and a convex profile. It is light red clay, orange on the outside, reddish orange on the inside, painted reddish brown. The underside of the rim has a band. The decoration on the goblet, which can be evaluated in FS 255-256, is similar to that of the Krisa²⁷ and Delphi²⁸ goblets dated to the LH IIIA1 period. While the FM 19 decoration just below the band in Krisa krater²⁹ is similar, it can be compared in form with the goblet/kylix classified in FS 255-256 in Lerna³⁰. However, the same type of goblets appears to have been used in the LH IIIA2 Early stage in Tsoungiza³¹.

No. 8 is the rim fragment of a kylix. The everted rimmed sherd is light red clay, reddish yellow slipped on the outside and inside, and painted in reddish brown. The underside of the rim is painted inside and outside. Below the painted band, there is successive multiple stem decoration (FM 19.17). A kylix with a similar profile and a body fragment containing the same motif are dated to the LH IIIA2 period at Limnos-Koukonisi³². Closely similar examples of multiple stem decoration are seen on a kylix dating to the LH IIIA2 period in Attica³³, on a spouted conical bowl from the LH IIIA2 period in Attica³⁴, on a LH IIIA2 period kylix at Mitrou³⁵, on a LH IIIA2 period mug in Rhodes³⁶, on a krater in Miletos³⁷, on a kylix in Iasos³⁸.

No. 9 body sherd has orange clay. It is yellowish brown slipped and dark blackish brown painted. The tail part of the whorl shell motif (FM 23) can be seen as decoration on the sherd. Especially in the LH IIIA2-IIIB periods, dot decorations were widely used. Particularly, for comparison, similar curved tail is found on a kylix from Attica dated to the LH IIIA2 period³⁹ and a bowl at Argolis⁴⁰, and on a LH IIIA2 period kylix from Mitrou⁴¹. It is possible to see it on the LH IIIB period kylix in Kalymnos⁴² and on the LH IIIB2 krater in Tiryns⁴³.

²⁵ Mountjoy, 1999: 778, Fig. 305.107.

²⁶ Benzi, 1993: 284, Fig. 6d.

²⁷ Mountjoy, 1990: Fig. 11; 1999: 752, Fig. 290.30.

²⁸ Mountjoy, 1990: Fig. 12; 1999: 752, Fig. 290.31-32.

²⁹ Mountjoy, 1999a: 752, Fig. 290.35.

³⁰ Wiencke, 1998: 167, Fig. 24, P270.

³¹ Thomas, 2011: 212, Fig. 21.232.

³² Μπουλώτης – Καρδαμάκη, et al., 2017: 51, Fig. 7.5-6.

³³ Mountjoy, 1999a: 538, Fig. 194.188.

³⁴ Mountjoy, 1999a: 542, Fig. 196.208.

³⁵ Vitale, 2011: 337, Fig. 3.5.

³⁶ Mountjoy, 1999: 1005, Fig. 408.50.

³⁷ Weickert, 1957: Taf. 32.1; Schiering, 1960: 29, Taf. 13.3.

³⁸ Benzi, 2005: 207, Lla-b.

³⁹ Mountjoy, 1999a: 540, Fig. 195.193.

⁴⁰ Mountjoy, 1999a: 128, Fig. 29.210.

⁴¹ Vitale, 2011: 337, Fig. 3.14.

⁴² Benzi, 1993: 280, Fig. 3e.

⁴³ French – Stockhammer, 2009: 208, Fig. 18.3.

No. 10 is the body part of an alabastron. Straight-sided (FS 94) alabastron sherd is light red clay. It is orangeish yellow slipped, reddish brown painted. The chevron pattern (FM 58.33) is on the angular shoulder of the alabastron sherd. Chevrons were preferred over the Mycenaean forms during the LH IIIA2-IIIC periods⁴⁴. Besides the chevrons, another motif on the alabastron sherd is a series of equilateral triangles with semicircles at the corners (lozenge pattern FM 73.4). When the similarities of this motif are examined, a LH IIIC Early phase jug is seen on its shoulder in Attica⁴⁵, while a similar arrangement is made of four adjacent semicircular groups on the body of the LH IIIC stirrup jar in Pylos⁴⁶. It is possible to observe on a narrow-necked jug fragment dated to the LH IIIC period at Melos-Phylakopi⁴⁷ and on two LH IIIC period krater fragments at Tarsus-Gözlükule⁴⁸. It is also among the different decorations on a sherd given to the LH IIIB-IIIC periods in Miletos⁴⁹ and on a mug dated to the LH IIIC Early phase in Miletos⁵⁰.

No. 11 belongs to the shoulder fragment of a piriform jar⁵¹. It is reddish orange clay, yellowish brown slipped and dark brown painted. There is a running spiral motif as the main motif. In the application of the spirals, the outermost side of the spiral is marked as thick. On the spirals, there is an inverted "s" shaped ornament series (FM 48) limited by a painted band. It is also possible to see the thick outer part of the spiral in a piriform jar among the pottery dated to the LH IIIA2-IIIB1 phases of the Aspropolia tombs⁵². The difference in motifs compared to the Aspropolia example is that the "s"-shaped ornaments embroidered on the upper part of the spirals are turned to the left, on the contrary in No. 11. In terms of comparison, there are also running spirals on three pieces of a wide-mouth form at Kos-Seraglio, while the "s" decorations are not reversed⁵³. It is possible to see the same decorations on the piriform jar in Rhodes-Trianda⁵⁴.

No. 12 is part of a cup. The piece containing the rim and handle is reddish yellow clay, beige slipped and reddish brown painted. There are bands on the outside and inside of the mouth, and a motif whose structure is not completely clear under the rim. Similar in form of the cup piece that can be evaluated in FS 220 are seen in Attica⁵⁵, Argolis⁵⁶, Rhodes⁵⁷ during the LH IIIA2 period, and Messenia⁵⁸ in LH IIIB.

⁴⁴ Ps. Furumark, 1941: Fig. 67.

⁴⁵ Mountjoy, 1999: 570, Fig. 210.340.

⁴⁶ Vlachopoulos, 2012: 251, Fig. 56.

⁴⁷ Mountjoy, 2009: 118, Fig. 18.254.

⁴⁸ Mountjoy – Mommsen, et al., 2018: 11, Fig. 2. S21 137, S47 139.

⁴⁹ Hommel, 1960: 52, Taf. 49, 2.

⁵⁰ Özgünel, 1996: Taf. 23.

⁵¹ For information, dating suggestion and clay analysis for this sherd, ps. Kerschner, 2006: 368, dn. 34.

⁵² Karantzali, 2001: 47, 169, Fig. 37.16520.

⁵³ Morricone, 1975: 358-359, Fig. 353.

⁵⁴ Benzi, 1988: 43, Fig 19.

⁵⁵ Mountjoy, 1999a: 535, Fig. 193. 172-173.

⁵⁶ Mountjoy, 1999a: 125, Fig. 28. 198.

⁵⁷ Mountjoy, 1999a: 1006, Fig. 408. 48.

⁵⁸ Mountjoy, 1999a: 341, Fig. 115. 83.

No. 13 belongs to the false mouth part of a stirrup jar. It is yellowish beige clay and slipped in the same color. It is painted in black color. There are concentric circle decorations on the false mouth, which has been preserved. In addition, the cylindrical part of the false mouth, where it connects to the jar, is also painted. In this type, black-painted circle-shaped applications in the center are processed on the top of the false mouth during the LH IIIA2-III B periods⁵⁹. Similar examples dated to the LH IIIA2 period are seen in Argolis⁶⁰, Laconia⁶¹ and Phylakopi⁶², and similar examples from the LH III B period are also seen in Laconia⁶³.

No. 14-15-16 are deep bowl sherds. No.14 has a slightly everted rim. It is reddish yellow clay, pinkish yellow slipped, reddish brown painted outside and inside. No. 15 also has an everted rim. It is reddish-orange clay, reddish-yellow slipped, and painted in reddish-brown outside and inside. No.16 is another sherd with everted rim. It is reddish orange clay, yellowish light brown slipped, painted reddish brown outside and inside. Similar fragments of the piece, which can be evaluated in the FS 284 form, spread from Continental Greece to the Aegean Islands. Comparative analogues of No.14 are dated to the LH IIIC Early phase at Melos⁶⁴ and to the LH IIIC period at Mycenae⁶⁵ and also a sherd of similar profile at Hydas-Bozburun⁶⁶ in Western Anatolia, while the analogues of No.15 are dated to the LH III B2 Late phase deep bowl at Tiryns⁶⁷, the LM IIIC deep bowl at Crete-Knossos⁶⁸ and the LH IIIC Early phase deep bowls of Attica⁶⁹, Mycenae⁷⁰, Boeotia⁷¹ and Kos⁷². Also deep bowl sherd of similar profile from Bademgediği Tepe in Western Anatolia are dated LH IIIC period.⁷³ Similar to No. 16 are seen in transitional LH III B2 – LH IIIC Early period in Attica⁷⁴, in LH IIIC Early stage in Mycenae⁷⁵ and Phocis⁷⁶.

No. 17 is the body part of a deep bowl. It is reddish orange clay, pinkish yellow slipped, and painted reddish brown inside and outside. It is understood that the same color spiral decoration was used on the horizontal paint bands in the middle of the body. One of the examples of spiral decoration

⁵⁹ Ps. Furumark, 1941, 343, Fig. 57.41.

⁶⁰ Mountjoy, 1999a: 126, Fig. 28. 190.

⁶¹ Mountjoy, 1999a: 268, Fig. 88. 95.

⁶² Mountjoy, 2009: 102, Fig. 12.165.

⁶³ Mountjoy, 1999a: 277, Fig. 93. 149.

⁶⁴ Mountjoy, 1999a: 922, Fig. 375. 177.

⁶⁵ Wardle – Crouwel, et.al., 1973: Fig. 21.236.

⁶⁶ Benter, 2009a: 498-499, Abb. 28.5.

⁶⁷ French – Stockhammer, 2009: 212, Fig. 20.3.

⁶⁸ Kanta, 2003: 168-169, Fig. 1c.

⁶⁹ Mountjoy, 1999a: 578, Fig. 213. 377.

⁷⁰ French, 1969: 90, Fig. 11.3.

⁷¹ Burke - Burns, et al., 2020: 463, Fig. 21.

⁷² Mountjoy, 1999a: 1105, Fig. 451. 93.

⁷³ Meriç, 2022: 280, Fig. 30. 402.

⁷⁴ Mountjoy, 1999a: 560, Fig. 206. 294.

⁷⁵ Mountjoy, 1999a: 158, Fig. 41. 315.

⁷⁶ Mountjoy, 1999a: 779, Fig. 306. 222.

applications on the horizontal paint bands in the upper half of the deep bowl can be seen on a LH IIIC Early phase deep bowl at Thorikos⁷⁷.

No. 18, 19, 20, 21 are body sherds decorated with horizontal bands. Sherd No. 18 is reddish orange clay, reddish yellow slipped outside and inside, and painted reddish brown. There are two horizontal bands on the body, which are thick and parallel to each other. No. 19 is reddish orange clay, light brown beige slipped, reddish brown painted. It has two horizontal painted bands parallel to each other. No.20 is reddish orange clay, light brown beige slipped, reddish brown painted. There is another painted band on the two horizontal painted bands that run parallel to each other. No. 21, like the others, is reddish orange clay, reddish yellow slipped, reddish orange painted and inner slipped in the same colour.

No. 22 is another body sherd. It has reddish orange clay and reddish yellow slip. The surface of the sherd is painted reddish brown and also slipped inside same color.

No. 23 is possibly the neck part of the jug. It is reddish orange paste, with reddish yellow slip outside and inside, and painted reddish orange. Above the shoulder, a band surrounds the neck. The painted banded rim and neck fragment of a similar amphora/jug is dated to the VIIA phase at Troy⁷⁸, and a paint-banded neck from Aigeira with a similar profile is dated to the LH IIIC Early phase⁷⁹.

No. 24 is a body of alabastron. It is reddish yellow clay, pinkish yellow slipped and reddish orange painted. The body profile of the alabastron, which can be evaluated within the straight-sided FS 94 classification, descends vertically and narrows, resting on a slightly ascending ring pedestal. On the existing preserved body of alabastron, a thin painted band surrounds the form between two thick painted bands. On the pedestal, it is surrounded by a thick black painted band on the outside and a thin black painted band on the inside. The alabastron with a similar profile descending from the body to the base is dated to the LH IIIA2 period in Boeotia⁸⁰.

Main centers containing Mycenaean pottery in Western Anatolia and Ayasuluk Hill

In Western Anatolia, the spread of Mycenaean pottery from Troy in the north to Müsgebi in the south is observed, especially along the coastal settlements.⁸¹ Although Troy is an important center in terms of Mycenaean pottery, there are imports and imitations produced in local forms in Troy.⁸² While Mycenaean pottery are found both in the settlement and in the cemetery in the south, locally produced imitations are also observed.⁸³ Local and

⁷⁷ Rutter, 2003: Fig. 4.5.

⁷⁸ Mountjoy, 1999b: 308, Fig. 4. 19.

⁷⁹ Deger-Jalkotzy, 2003: 58, Fig. 3.6.

⁸⁰ Mountjoy, 1999a: 663, Fig. 252.77.

⁸¹ Mee, 1978: 121-147; Özgünel, 1983: 697-743; 1996; Kelder, 2006: 54-63; Gür, 2014: 105-125.

⁸² Mountjoy 1999c: 259-260; 2008: 39, 39, 41-42, 44-45, 47, 49.

⁸³ Günel, 1999a: 69-70; Erkanal-Öktü, 2008: 69-90; 2018: 75-78, 90-98.

imported Mycenaean pottery in Çeşme-Bağlararası are dated to the LH IIIA2-III B1 periods.⁸⁴ In Limantepe, Mycenaean pottery is found during the LH IIIA2-III C periods.⁸⁵

When the subject is approached from the centers containing Mycenaean pottery in the close vicinity of Ayasuluk Hill, Bademgedigi Tepe in the north was resettled with the arrival of new peoples during the LH III C period.⁸⁶ While the locally produced pottery dated to the LH III C period includes different forms, deep bowls with rim bands are also observed on Ayasuluk Hill.⁸⁷ There are imported and local productions on Mycenaean pottery found in Ephesos-Artemision near Ayasuluk.⁸⁸ Although no Mycenaean pottery dating to pre-LH III A period was found in Kadıkalesi in the southwest, most of them belong to the LH III C period.⁸⁹ It is seen that the repertoire includes different forms as in Ayasuluk Hill.⁹⁰

It is stated that Mycenaean pottery in Miletos, in the Gulf of Latmos further south, was imported as well as produced locally.⁹¹ Regarding the spread of Mycenaean pottery, it is possible to see continuity in the settlement from LH IIA to LH III C, which is an early date.⁹² In the inner part, in the south of the Menderes Basin, in Çine-Tepecik, Mycenaean pottery containing the LH III B1-III C periods is found locally and imported.⁹³

In the Caria Region of Antiquity, pottery dated to the LH IIIA2-III C periods in a chamber tomb in Pilavtepe show a variety of forms⁹⁴, while in Müsgebi, Mycenaean pottery in different forms are dated to the LH IIIA-III C periods.⁹⁵

In general, the main centres on the Western Anatolian coast where Mycenaean pottery is found consistently contain LH IIIA2-III C pottery, and it is understood that this is also the case for Ayasuluk Hill. In this respect, although the number of Ayasuluk Hill Mycenaean pottery is limited, its diversity of forms and periodic continuity shows that it maintains communication with the Aegean World without breaking it.

Conclusion

The Mycenaean pottery on the Ayasuluk Hill, which is the subject of the study, are evaluated within the LH IIIA-III C periods. This situation reveals the importance of Mycenaean pottery in being preferred in the settlement and

⁸⁴ Aykurt, 2010: 1, 14, 24; Şahoğlu, 2015: 606.

⁸⁵ Günel, 1999b: 80-82, Abb. 21. 52-55; Mangaloğlu-Votruba, 2012: 150-155.

⁸⁶ Meriç – Öz, 2015: 596; Meriç, 2022: 10.

⁸⁷ Meriç – Mountjoy, 2002: Fig. 6. 44-49.

⁸⁸ Niemeier, 2002: 58, 96, Abb. 9-10; Kerschner, 2003: 45, Abb.3; Forstenpointner - Kerschner – Muss, 2008:33, Abb.1.

⁸⁹ Akdeniz, 2007: 55.

⁹⁰ Akdeniz, 2006: 8; 2007: 35-70.

⁹¹ Gödecken, 1988: 310-314; Niemeier, 2002: 57-58, 95-96, Abb. 1-8; Raymond – Kaiser et al. 2016: 64-65.

⁹² Niemeier, 1998: 33, Ph. 5-6, 38-39, Ph. 15; Raymond – Kaiser et al. 2016: 58-64.

⁹³ Günel, 2010: 45-46; 2015: 634-639.

⁹⁴ Benter, 2009b: 349-356; 2010: 343-347.

⁹⁵ Boysal, 1969: 3-29.

shows that the connections between the Aegean World and Ayasuluk Hill have spread over a long period of time. This chronological continuity in Mycenaean pottery in the settlement is similar to many centers where Mycenaean pottery was found in Western Anatolia.

When we continue with the Mycenaean pottery samples of Ayasuluk Hill, which is the subject of the study, it is seen that there are similarities with the pottery found in many centers in Greece and the Aegean Islands. In Western Anatolia, it is possible to compare some examples from centers such as Troy, Miletos and Iasos with the Mycenaean pottery on Ayasuluk Hill.

The Mycenaean pottery on the Ayasuluk Hill, which contains different forms and decorations, although not numerous, shows that the Mycenaean repertoire has a relatively rich variety. This situation can be explained by the fact that Mycenaean forms could easily reach the settlement.

It is seen that there is a richer content in the settlement, especially in terms of pottery from the LH IIIB-IIIC period. In particular, pottery forms such as deep bowls with horizontal painted bands from the rim or running spiral motifs and different decoration elements are popular.

When we evaluate Ayasuluk Hill together with two important centers (including Mycenaean pottery) located nearby, it is possible to make some basic inferences. First of all, it is important to emphasize the connections of Ayasuluk Hill and Kadıkalesi with the Aegean World. While it is seen that the connections of Ayasuluk Hill with the Aegean World began to take shape with the LH IIIA period and after, it is understood that this situation was a little later, through pottery, for Kadıkalesi. It is understood that these connections continued in Kadıkalesi during the LH IIIC period and increased significantly according to the pottery data⁹⁶. It is seen that the connections continue and there is a relative increase in the Ayasuluk Hill during the LH IIIC period.

The fact that Bademgedigi Tepe, to the north of Ayasuluk Hill, does not provide Mycenaean pottery before the LH IIIC period indicates that connections with the Aegean World were established on Ayasuluk Hill much earlier. However, with the LH IIIC period, it does not seem possible that the activities in Bademgedigi Tepe, Ayasuluk Hill and Kadıkalesi from north to south were operating without being aware of each other.

Bibliography

- AKDENİZ, E., 2006. A New Excavation in Western Anatolia: Kadıkalesi (Ancient Anaia), *OLBA*, 13, pp. 1-21.
- AKDENİZ, E., 2007. “Kadıkalesi kazısı Miken buluntuları”, *Arkeoloji Dergisi*, 9/1, pp. 35-70.
- AYKURT, A., 2010. “Late Bronze Age Pottery From Çeşme Bağlararası”, *OLBA*, XVIII, 2010, pp. 1-63.

⁹⁶ Akdeniz, 2007: 38-54.

- BENTER, M., 2009a. “Hydas, eine befestigte Höhensiedlung auf der Bozburun-Halbinsel”, *Die Karer und die Anderen. Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin 13. Bis 15. Oktober 2005*, Ed. F. Rumscheid, Bonn, pp. 481-501.
- BENTER, M., 2009b. “Das mykenische Kammergrab vom Pilavtepe”, *Die Karer und die Anderen. Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin 13. Bis 15. Oktober 2005*, Ed. F. Rumscheid, Bonn, pp. 349-358.
- BENTER, M., 2010. “Milas'taki Pilavtepe Miken oda mezarı”, *Belleterin*, 74/270, pp. 343-354.
- BENZI, M., 1985. “I Micenei a Iasos”, *Studi su Iasos di Caria. Venticinque anni di scavi della Missione Archeologica Italiana, BdA Suppl.*, pp. 29-34.
- BENZI, M., 1988. “Mycenaean Pottery Later than LH IIIA:1 from the Italian Excavations at Trianda on Rhodes”, *Archaeology in the Dodecanese*, Ed: S. Dietz – I. Papachristodoulou, Copenhagen, pp. 39-55.
- BENZI, M., 1993. “The Late Bronze Age Pottery from Vathy Cave, Kalymnos”, *Wace and Blegen. Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989 (American School of Classical Studies at Athens, December 2-3 1989)*, Ed: C.P. Zerner - J. Winder, Amsterdam, pp. 275-288.
- BENZI M., 2005. “Mycenaean at Iasos? A Reassessment of Doro Levi's Excavations”, *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean: Proceedings of the 10th International Aegean Conference. Athens, Italian School of Archaeology, 14–18 April 2004*, Ed: R. Laffineur - E. Greco, Liege, pp. 205–216.
- ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ, Χ. - ΚΑΡΔΑΜΑΚΗ, Ε. - ΜΠΙΟΛΩΤΗ, Τ., 2017. “Κουκονήσι Λήμνου πρώτες παρατηρήσεις από τη μελέτη της μυκηναϊκής κεραμικής”, *Το Αρχαιολογικό Έργο στα Νησιά του Αιγαίου. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος, 27 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2013, vol. Β, Mytilene*, pp. 45-62.
- BOYSAL, Y. 1969. *Katalog Der Vasen im Museum in Bodrum I Mykenisch – Protogeometrisch*, Ankara.
- BURKE, B. - BURNS, B. - CHARAMI, A. - VAN DAMME, T. – HERMANN, N. – LIS, B., 2020. “Fieldwork at Ancient Eleon in Boeotia, 2011–2018”, *American Journal of Archaeology*, 124/3, pp. 441-476.
- BÜYÜKKOLANCI, M., 1998. “Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) 1996 Yılı Kazıları”, *Müze Kurtarma Kazıları Sonuçları VIII, 7-9 Nisan 1997*, Kuşadası, Ankara, pp. 69-83.
- BÜYÜKKOLANCI, M., 2000. “Excavation on Ayasuluk Hill in Selçuk / Turkey. A contribution to the Early History of Ephesus”, *Die Agais und das westliche Mittelmeer: Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. v. Chr. Akten des Symposiums Wien 1999*, Ed. F. Krinzing, Wien, pp. 39-44.
- BÜYÜKKOLANCI, M., 2005. “Eski Efes- Ayasuluk Tepesi”, *Ramazan Özgan'a Armağan*, Ed: M. Şahin - İ.H. Mert, Istanbul, pp. 65-79.

- BÜYÜKKOLANCI, M., 2008. “Selçuk Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) “Apasas” mı?”, *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Ed: Armağan Erkanal Öktü – Sevinç Günel – Utku Deniz, Ankara, pp. 41-56.
- CROUWEL, J.H., 2007. “Pictorial Pottery of LH III C Middle and its Antecedents”, *LH III C Chronology and Synchronisms, Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna October 29th and 30th, 2004*, Ed: Sigrig Deger-Jalkotzy – Michael Zavadil, Wien, pp. 73-88.
- DEGER-JALKOTZY, S., 2003. “Stratified Pottery Deposits from the Late Helladic IIIC Settlement at Aigeira/Achaia”, *LH III C Chronology and Synchronisms, Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna May 7th and 8th, 2001*, Ed.: Sigrig Deger-Jalkotzy – Michael Zavadil, Wien, pp. 53-76.
- DEMAKOPOULOU, K. - Divari-Valakou, N. – Nilsson, M. - Schallin, A.L., 2009. ‘Excavations in Midea 2007’, *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*, 2, pp. 7-30.
- ERKANAL-ÖKTÜ, A., 2008. “The Late Bronze Age Cemeteries of Panaztepe”, *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Ed. A.Erkanal-Öktü - S. Günel - U. Deniz, Ankara, pp. 69-90.
- ERKANAL-ÖKTÜ, A., 2018. *Panaztepe I: Die Friedhöfe von Panaztepe Text-Tafeln*, Ankara.
- EVELY, D. – CROUWEL, J. – FRENCH, E. – MUSGRAVE, J. – POPHAM, M. – REESE, D. – SACKETT, H. – SCHOFIELD, E. – SHERRATT, S., 2006. *Lefkandi IV: The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis, The British School at Athens, Supplementary Volumes*, 39, pp. iii-xviii, 1-332.
- FRENCH, E., 1969. “A Group of Late Helladic IIIB 2 Pottery from Mycenae”, *The Annual of the British School at Athens*, 64, pp. 71-93.
- FRENCH, E.B. – Stockhammer, P., 2009. “Mycenae and Tiryns: the Pottery of the Second Half of the Thirteenth Century BC - Contexts and Definitions”, *The Annual of the British School at Athens*, 104, pp. 175-232.
- FORSTENPOINTNER, G. – Kershner, M. – Muss, U., 2008. “Das Artemision in der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit”, *Die Archäologie der ephesischen Artemis: Gestalt und Ritual eines Heiligtums*, Ed. U. Muss, Wien, pp. 33-46.
- FURUMARK, A., 1941. *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm.
- GÖDECKEN, K.B., 1988. “A Contribution to the Early History of Miletus: The Settlement in Mycenaean Times and its Connections Overseas”, *Problems in Greek Prehistory*, Ed. K. A. Wardle - E. B. French, Bristol, pp. 307-318.

- GÜLTEKİN, H. – Baran, M., 1964. “Selçuk Tepesinde Bulunan Miken Mezarı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 13/2, pp. 122-133.
- GÜNEL, S., 1999a. *Panaztepe II: M.Ö. 2. Bine Tarihlendirilen Panaztepe Seramiğinin Batı Anadolu ve Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi*, Ankara.
- GÜNEL, S., 1999b. Vorbericht über die Mittel-und Spätbronzezeitliche Keramik vom Liman Tepe”, *Istanbul Mitteilungen* 49, pp. 41-82.
- GÜNEL, S., 2010. “Mycenaean cultural impact on the Çine (Marsyas) plain, southwest Anatolia: the evidence from Çine-Tepecik”, *Anatolian Studies*, 60, pp. 25-49.
- GÜNEL, S., 2015. “Çine-Tepecik: New Contributions on Late Bronze Age Cultures in Western Anatolia”, *Nostoi. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age. Proceedings of the International Conference held in Istanbul 31 March – 3 April 2011*, Ed: K. Konstantinos - Ç. Maner - N. Stampolidis, Istanbul, pp. 627-646.
- GÜNTNER, W., 2006. “Mycenaean Pictorial Vase Painters: A View From Tiryns”, *Pictorial Pursuits: Figurative painting on Mycenaean and Geometric pottery Papers from two seminars at the Swedish Institute at Athens in 1999 and 2001*, Ed: E. Rystedt - B. Wells, Stockholm, pp. 51-62.
- GÜR, B., 2014. *Miken Uygarlığı ve Ahhiyawa*, Istanbul.
- HOMMEL, P., 1960. “II. Der Abschnitt östlich des Athenatempels”, Die Ausgrabung beim Athena-Tempel in Milet 1957, *Istanbul Mitteilungen*, 9-10/1959-1960, pp. 31-62.
- KANTA, A., 2003. “The Citadel of Kastrokephala and the Date of the Minoan Refuge Citadels”, *LH III C Chronology and Synchronisms, Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna May 7th and 8th, 2001*, Ed. Sigrid Deger-Jalkotzy - Michael Zavadil, Wien, pp. 167-182.
- KARANTZALI, E., 2001. *The Mycenaean Cemetery at Pylona on Rhodes*, Oxford.
- KELDER, J., 2006. “Mycenaean in Western Anatolia”, *Talanta XXXVI-XXXVII (2004-2005)*, pp. 49-86.
- KERSCHNER, M., 2003. “Stratifizierte Fundkomplexe der geometrischen und subgeometrischen Epoche aus Ephesos”, *Probleme der Keramikchronologie des südlichen und westlichen Kleinasiens in geometrischer und archaischer Zeit. Internationales Kolloquium, Tübingen 24.3. - 26.3.1998*, Ed. B. Rückert – F. Kolb, Bonn, pp. 43-59.
- KERSCHNER, M., 2006. “Die Ionische Wanderung im Lichte neuer archaologischer Forschungen in Ephesos”, *Troianer sind wir gewesen - Migrationen in der antiken Welt, Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums 8, 2002*, Ed: E. Olshausen - H. Sonnabend, Stuttgart, pp. 364-382.

- KONAKÇI, E., 2016. “Geç Tunç Çağı’nda Ayasuluk Tepesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/1, pp. 135-165.
- MANGALOĞLU-VOTRUBA, S., 2012. *Geç Tunç Çağı’nda Liman Tepe ve Çevre Kültür Bölgeleri ile Olan Bağlantısı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- MEE, C., 1978. “Aegean Trade and Settlement in Anatolia”, *Anatolian Studies*, 28, pp.121-156.
- MERİÇ, R. – Mountjoy, P.A., 2002. “Mycenaean pottery from Bademgediği Tepe (Puranda) in Ionia: a preliminary report”, *Istanbul Mitteilungen* 52, pp. 79-98.
- MERİÇ, R., 2022. *Bademgediği Tepe (Puranda) Results of excavations conducted between 1999-2007*, METROPOLIS IONIA IV, Istanbul.
- MERİÇ, R., - Öz, A.K. 2015. “Bademgediği Tepe (Puranda) Near Metropolis”, *Nostoi. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age. Proceedings of the International Conference held in Istanbul 31 March – 3 April 2011*, Ed: K. Konstantinos - Ç. Maner - N. Stampolidis, Istanbul, pp. 589-606.
- MORRICONE, L., 1975. “Coo-Scavi e scoperte nel “Serraglio” e in localita minori (1935-1943), *Annuario della scuola archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente Volume L-LI Nuova Serie XXXIV-XXXV / 1972-1973*, pp. 139-396.
- MOUNTJOY, P.A., 1990. “Regional Mycenaean Pottery”, *The Annual of the British School at Athens*, 85, pp. 245-270.
- MOUNTJOY, P.A., 1999a. *Regional Mycenaean Decorated Pottery Vol. I-II*, Rahden/Westf.
- MOUNTJOY, P.A., 1999b. “Troy VII Reconsidered”, *Studia Troica* 9, pp. 295-346.
- MOUNTJOY, P.A., 1999c. “The Destruction of Troia VIh”, *Studia Troica* 9, pp. 253-293.
- MOUNTJOY, P.A., 2008. “The Mycenaean Pottery from Troy in the Berlin Schliemann Collection”, *Heinrich Schliemanns Sammlung Trojanischer Altertümer-Neuvorlage. Volume 1: Forschungsgeschichte, keramische Funde der Schichten VII bis IX*, Nadeln, Gewichte und durchlochte Tongeräte, Berlin, pp. 29-55.
- MOUNTJOY, P.A., 2009. “The Late Minoan II-III and Mycenaean Pottery from the 1911 Excavations at Phylakopi on Melos”, *The Annual of the British School at Athens*, 104, pp. 73-135.
- MOUNTJOY, P.A. – MOMMSEN, H. – ÖZYAR, A., 2018. “Neutron activation analysis of Aegean-style IIC pottery from the Goldman excavations at Tarsus-Gözlükule”, *Anatolian Studies*, 68, pp. 75-98.
- NIEMEIER, W.D., 1998. “The Mycenaean in western Anatolia and the problem of the origins of the Sea Peoples”, *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE: In Honor of Professor*

- Trude Dothan*, Ed. S. Gitin - A. Mazar - E. Stern, Jerusalem, 1998, pp.17-65.
- NIEMEIER, W.D., 2002. “Die analysierten mykenischen Keramikfunde aus Milet und Ephesos”, *Töpferzentren der Ostägäis. Archäometrische und archäologische Untersuchungen zur mykenischen, geometrischen und archaischen Keramik aus Fundorten in Westkleinasien*, Ed. M. Akurgal – M. Kerschner – H. Mommsen – W.D. Niemeier, Wien, 2002, pp. 56-62, 95-96.
- ÖZGÜNEL, C., 1983. “Batı Anadolu ve İçerlerinde Miken Etkinlikleri”, *Bellekten* 47/187, pp. 697-744.
- ÖZGÜNEL, C., 1996. *Mykenische Keramik in Anatolien, Asia Minor Studies Band 23*, Bonn.
- RAYMOND, A. – KAISER, I. – RIZZOTTO, L.C. – ZURBACH, J., 2019. “Discerning Acculturation at Miletus: Minoanisation and Mycenaeanisation”, *Beyond Thalassocracies: Understanding Processes of Minoanisation and Mycenaeanisation in the Aegean*, Ed. E. Gorogianni – P. Pavúk – L. Girella, Oxford, pp. 58-74.
- RUTTER, J. 2003. “The Nature and Potential Significance of Minoan Features in the Earliest Late Helladic III C Ceramic Assemblages of the Central and Southern Greek Mainland”, *LH III C Chronology and Synchronisms, Proceedings of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna May 7th and 8th, 2001*, Ed. Sigrid Deger-Jalkotzy - Michael Zavadil, Wien, pp. 193-216.
- SCHIERING W., 1960. “I. Suedabschnitt”, Die Ausgrabung beim Athena-Tempel in Milet 1957, *Istanbul Mitteilungen*, 9-10 / 1959-1960, pp. 4-30.
- ŞAHOĞLU, V. 2015. “Çeşme-Bağlararası: A Western Anatolian Harbour Settlement at the beginning of the Late Bronze Age”, *Nostoi. Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age. Proceedings of the International Conference held in Istanbul 31 March – 3 April 2011*, Ed: K. Konstantinos - Ç. Maner - N. Stampolidis, Istanbul, pp. 593-608.
- THOMAS, P.M., 2011. “A Deposit of Late Helladic IIIA2 Pottery from Tsoungiza”, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 80/2, pp. 171-228.
- VITALE, S., 2011. “The Late Helladic IIIA2 Pottery from Mitrou and its Implications for the Chronology of the Mycenaean Mainland”, *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age: Papers presented to Jeremy B. Rutter on the occasion of his 65th birthday*, Ed: W. Gauß - M. Lindblom - R.A.K. Smith - J.C. Wright, Oxford, pp. 331-344.
- VLACHOPOULOS, A., 2012. “The Late Helladic IIIC Period in Naxos”, *The Grave Assemblages and Their Correlation with the Aegean, Volume I: The Late Helladic IIIC Grave Assemblages of Naxos, Volume II: Naxos and the Mycenaean World in the Post-Palatial Period*, Athens.

WARDLE, K.A. – CROUWEL, J. – FRENCH, E., 1973: “A Group of Late Helladic IIIB 2 Pottery from within the Citadel at Mycenae: ‘The Causeway Deposit’”, *The Annual of the British School at Athens*, 68, pp. 297-348.

WEICKERT, C., 1957. *Die Ausgrabung am Athena-Tempel in Milet 1955*, *Istanbul Mitteilungen*, 7 / 1956, Istanbul.

WIENCKE, M.H., 1998. “Mycenaean Lerna”, *Hesperia*, 67, pp. 125-214.

YILMAZ, F., 2015. “Ayasuluk Kalesi Kazısında Bulunmuş Bir Myken Vazosu Üzerine”, *Mustafa Büyükkolancı’ya Armağan/Essays in Honour of Mustafa Büyükkolancı*, Ed: Celal Şimşek - Bahadır Duman - Erim Konakçı, Istanbul, pp. 759-766.

Catalog

Catalog No. 1: **H:** 2 cm, **W:** 9.7 cm, **W.thickness:** 0.3 cm, **Clay:** 2.5 YR, 6/6 light red, **Slip:** 10 YR 8/6 yellow (exterior), 5 YR 7/6 reddish yellow, **Paint:** 5 YR 3/2 dark reddish Brown, **Description:** body part of a lid, **Trench:** 22 S / AS 96.

Catalog No. 2: **H:** 3.7 cm, **W:** 5.5 cm, **W.thickness:** 0.3 cm, **Clay:** 2.5 YR 6/6 light red, **Slip:** 7.5 YR 7/6 reddish yellow (exterior), 7.5 YR 7/6 reddish yellow, **Paint:** 2.5 YR 5/8 red, **Description:** body part of a lid, **Trench:** 22 S / AS 96.

Catalog No. 3: **H:** 3 cm, **W:** 5.3 cm, **W.thickness:** 0.5 cm, **Clay:** 2.5 YR 6/8 light red, **Slip:** 2.5 Y 8/4 pale yellow, **Paint:** 2.5 YR 4/6 red, **Description:** a rim sherd, **Trench:** AYA 242.

Catalog No. 4: **H:** 4.5 cm, **W:** 3.2 cm, **W.thickness:** 0.5 cm, **Clay:** 5 YR 6/6 red, **Slip:** 10 YR 8/6 yellow, **Paint:** 2.5 YR 4/8 red, **Description:** rim sherd of a stemmed bowl, **Trench:** 32 D / AS 2000.

Catalog No. 5: **H:** 3 cm, **W:** 4.3 cm, **W.thickness:** 0.3 cm, **Clay:** 2.5 YR 5/8 red, **Slip:** 10 YR 8/4 very pale brown, (interior 2.5 YR 5/6 red), **Paint:** 2.5 YR 5/6 red, **Description:** body part of a stemmed bowl, **Trench:** 22 S / AS 96.

Catalog No. 6: **H:** 3.3 cm, **W:** 4.4 cm, **W.thickness:** 0.5 cm, **Clay:** 2.5 YR 7/8 red, **Slip:** 7.5 YR 8/4 pink (interior and exterior), **Paint:** 2.5 YR 5/8 red, **Description:** rim sherd of a deep bowl, **Trench:** 22 S / AS 96

Catalog No. 7: **H:** 3.3 cm, **W:** 5.1 cm, **W.thickness:** 0.4 cm, **Clay:** 2.5 YR 7/8 light red, **Slip:** 2.5 YR 7/8 light red (interior 10 R 5/8 red), **Paint:** 10 R 5/8 red, **Description:** rim sherd of a goblet, **Trench:** 22 S / AS 96.

Catalog No. 8: **H:** 2.6 cm, **W:** 3.3 cm, **W.thickness:** 0.5 cm, **Clay:** 2.5 YR 6/8 light red, **Slip:** 5 YR 7/6 reddish yellow (interior and exterior), **Paint:** 2.5 YR 5/8 red, **Description:** rim sherd of a kylix, **Trench:** 22 S / AS 96.

Catalog No. 9: **H:** 3.8 cm, **W:** 3.9 cm, **W.thickness:** 0.5 cm, **Clay:** 5 YR 5/8 yellowish red, **Slip:** 10 YR 8/4 very pale brown (interior 5 YR 5/8

yellowish red), **Paint:** 5 YR 2.5/1 black, **Description:** body sherd, **Trench:** 22 S/B / AS 97.

Catalog No. 10: **H:** 1.9 cm, **W:** 2.9 cm, **W.thickness:** 0.4 cm, **Clay:** 2.5 YR 6/8 light red, **Slip:** 2.5 YR 6/8 light red (interior 2.5 YR 6/8 light red), **Paint:** 2.5 YR 4/8 red, **Description:** body part of an alabastron, **Trench:** 22 S / AS 96.

Catalog No. 11: **H:** 6.4 cm, **W:** 4.6 cm, **W.thickness:** 0.7 cm, **Clay:** 2.5 YR 6/6 red, **Slip:** 10 YR 7/6 yellow, **Paint:** 2.5 YR 3/3 dark reddish Brown, **Description:** body sherd, **Trench:** - /AS 2002.

Catalog No. 12: **H:** 2.9 cm, **W:** 2.2 cm, **W.thickness:** 0.4 cm, **Clay:** 5 YR 7/6 reddish yellow, **Slip:** 7.5 YR 8/4 pink (interior and exterior), **Paint:** 2.5 YR 4/6 red, **Description:** rim sherd, **Trench:** 22 S/B -200/-300 / AS 96.

Catalog No. 13: **H:** 2.9 cm, **D:** 2.7 cm, **Clay:** 10 YR 8/4 very pale Brown, **Slip:** 10 YR 8/4 very pale brown, **Paint:** 2.5 Y 2.5/1 black, **Description:** false mouth of a stirrup jar, **Trench:** AHU 2641 AS 07.

Catalog No. 14: **H:** 2.4 cm, **W:** 5.7 cm, **W.thickness:** 0.4 cm, **Clay:** 5 YR 7/6 reddish yellow, **Slip:** 5 YR 7/4 pink, **Paint:** 2.5 YR 4/8 red, **Description:** rim sherd of a deep bowl, **Trench:** AYA 212.

Catalog No. 15: **H:** 3.1 cm, **W:** 4.2 cm, **W.thickness:** 0.4 cm, **Clay:** 2.5 YR 6/6 light red, **Slip:** 5 YR 7/6 reddish yellow (interior 2.5 YR 5/8 red), **Paint:** 2.5 YR 5/8 red, **Description:** rim sherd of a deep bowl, **Trench:** 22 S / AS 96.

Catalog No. 16: **H:** 2.3 cm, **W:** 3.6 cm, **W.thickness:** 0.3 cm, **Clay:** 2.5 YR 6/8 light red, **Slip:** 10 YR 8/4 very pale brown (interior 2.5 YR 4/8 red), **Paint:** 2.5 YR 4/8 red, **Description:** rim sherd of a deep bowl, **Trench:** 22 S / AS 96.

Catalog No. 17: **H:** 6.5 cm, **W:** 7.5 cm, **W.thickness:** 0.4 cm, **Clay:** 2.5 YR 7/6 light red, **Slip:** 7.5 YR 8/4 pink (interior 2.5 YR 5/8 red), **Paint:** 10 R 5/8 red, **Description:** body part of a deep bowl, **Trench:** 22 S / AS 96.

Catalog No. 18: **H:** 3.9 cm, **W:** 3.8 cm, **W.thickness:** 0.7 cm, **Clay:** 2.5 YR 6/8 red, **Slip:** 5 YR 7/6 reddish yellow (interior and exterior), **Paint:** 10 R 5/8 red, **Description:** body sherd, **Trench:** 22 S / AS 96.

Catalog No. 19: **H:** 4.6 cm, **W:** 6.2 cm, **W.thickness:** 0.6 cm, **Clay:** 2.5 YR 6/8 red, **Slip:** 7.5 YR 7/4 pink (interior and exterior), **Paint:** 2.5 YR 5/8 red, **Description:** body sherd, **Trench:** 22 S / AS 96.

Catalog No. 20: **H:** 4.3 cm, **W:** 3.6 cm, **W.thickness:** 0.4 cm, **Clay:** 2.5 YR 7/6 light red, **Slip:** 7.5 YR 8/4 pink (interior 2.5 YR 5/8 red), **Paint:** 10 R 5/8 red, **Description:** body sherd, **Trench:** 22 S / AS 96. 28

Catalog No. 21: **H:** 3.9 cm, **W:** 2.5 cm, **W.thickness:** 0.3 cm, **Clay:** 2.5 YR 6/6 light red, **Slip:** 5 YR 7/6 reddish yellow (interior 2.5 YR 6/8 light red), **Paint:** 2.5 YR 6/8 light red, **Description:** body sherd, **Trench:** 22 S / AS 96.

Catalog No. 22: H: 3.8 cm, W: 3.5 cm, W.thickness: 0.5 cm, Clay: 2.5 YR 6/8 light red, Slip: 5 YR 7/6 reddish yellow (interior 2.5 YR 5/8 light red), Paint: 2.5 YR 5/8 light red, Description: body sherd, Trench: 22 S / AS 96.

Catalog No. 23: H: 4 cm, W: 5.2 cm, W.thickness: 0.5 cm, Clay: 2.5 YR 5/8 red, Slip: 5 YR 7/6 reddish yellow (interior and exterior), Paint: 2.5 YR 4/8 red, Description: possibly shoulder part of a jug, Trench: 22 S / AS 96.

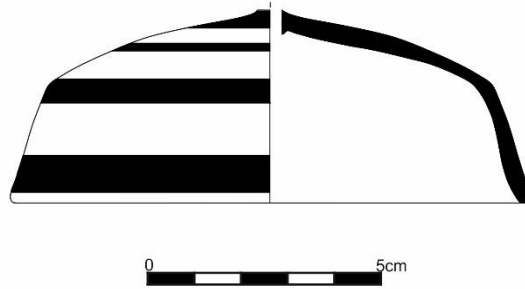
Catalog No. 24: H: 11.7 cm, W: 21.7 cm, W.thickness: 0.4 cm, Clay: 2.5 YR 7/6 light red, Slip: 5 YR 7/6 reddish yellow (interior 2.5 YR 5/8 red), Paint: 2.5 YR 5/8 red, Description: body part of an alabastron, Trench: 22 S / AS 96.

CATALOG

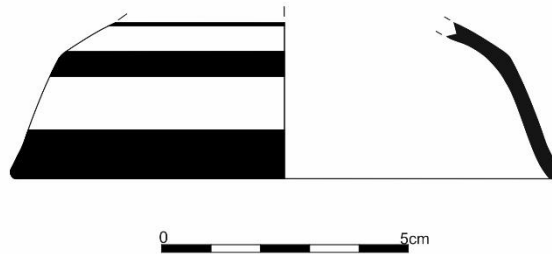
NO. 1

562

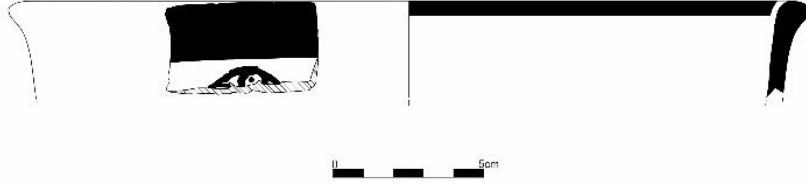
OANNES
5 (2)

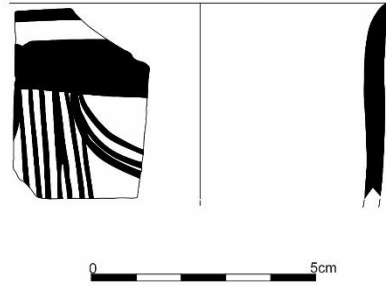
NO. 2

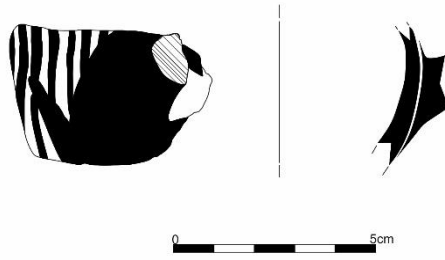
NO. 3

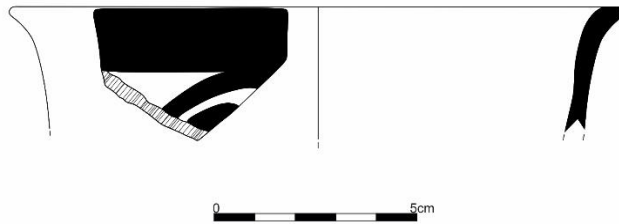
NO. 4

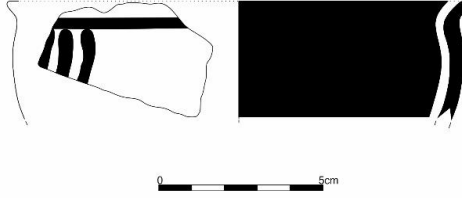
NO. 5

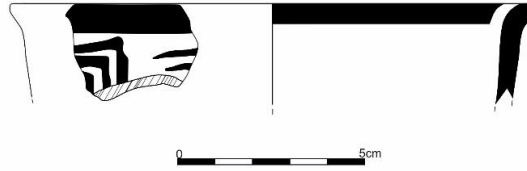
NO. 6

NO. 7

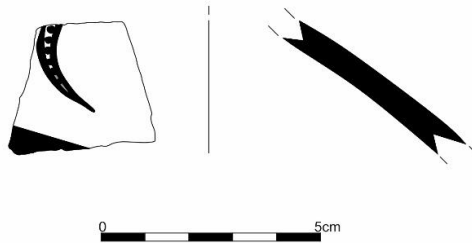
NO. 8

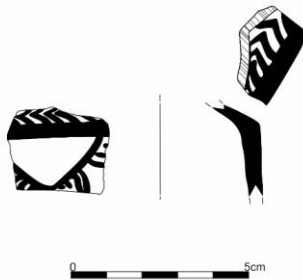
564

OANNES
5 (2)

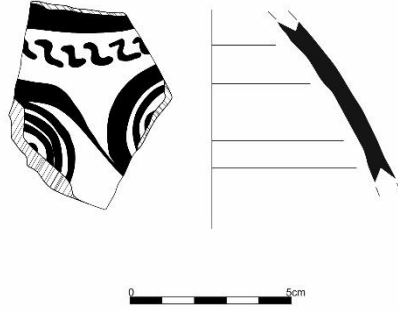
NO. 9

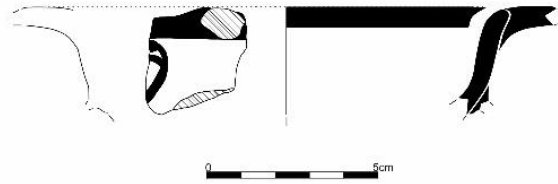
NO. 10

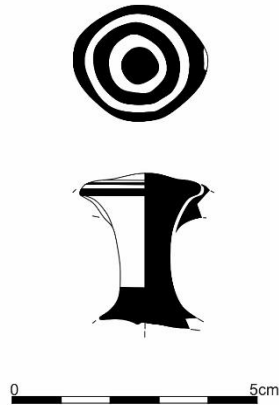
NO. 11

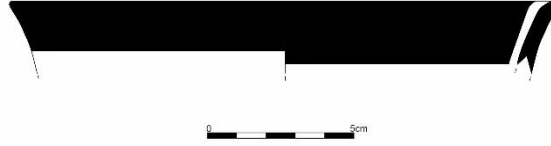
NO. 12

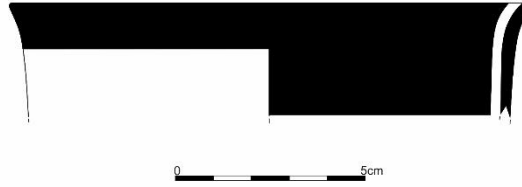
NO. 13

NO. 14

NO. 15

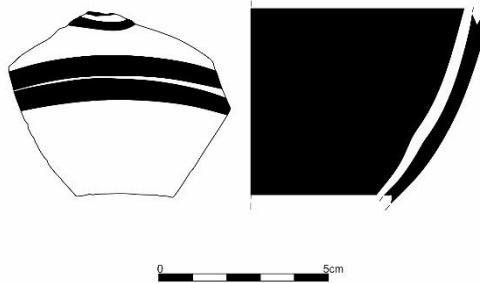
566

OANNES
5 (2)

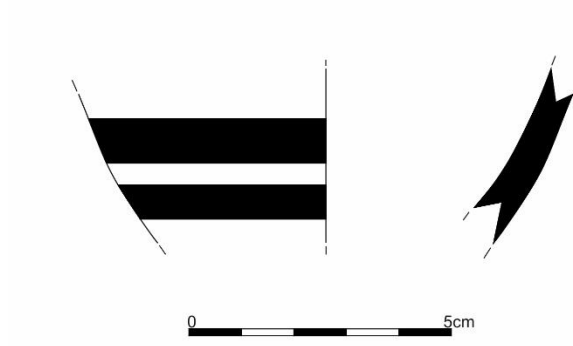
NO. 16

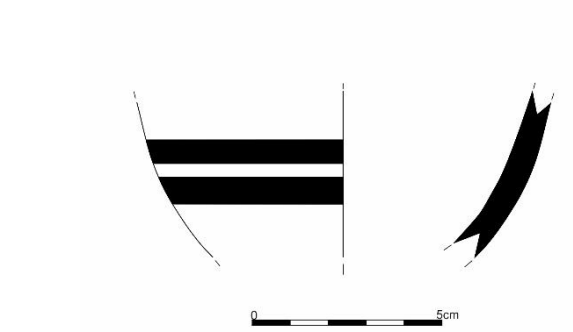
NO. 17

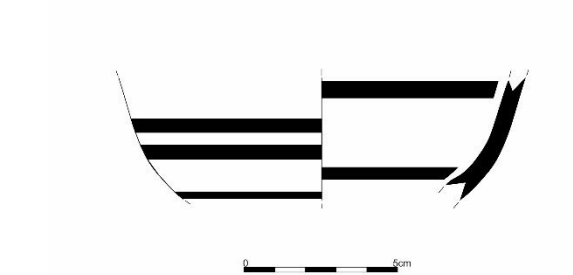
NO. 18

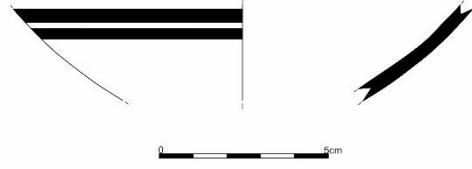
NO. 19

NO. 20

NO. 21

NO. 22

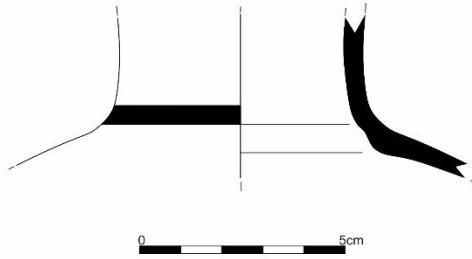

568

OANNES

5 (2)

NO. 23

Catalog / Photos

No.1

No.2

No.3

No.4

No.5

No.6

No.7

No.8

No.9

No.10

No.11

No.12

No.13

No.14

No.15

No.16

No.17

No.18

No.19

No.20

No.21

No.22

No.23

No.24

572

OANNES

5 (2)

ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ'NDE KORUNAN BİR GRUP
KALIP YAPIMI KASE
*A GROUP OF MOLDBMADE BOWLS PRESERVED IN THE MUSEUM OF
ANATOLIAN CIVILIZATION*

Hatice ÇORBACI

Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü/Türkiye
Assist. Prof. Dr., *Batman University, Faculty of Fine Arts, Department of Picture/Türkiye*
hatice.corbaci@batman.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-0219-8391

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **21.06.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **12.09.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.09.2023**
Sayfalar-Pages : **573 – 595**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1318305>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: ÇORBACI, H., “Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde Korunan Bir Grup Kalıp Yapımı Kase”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 573 – 595.

ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ'NDE KORUNAN BİR GRUP KALIP YAPIMI KASE

A GROUP OF MOLDMADE BOWLS PRESERVED IN THE MUSEUM OF ANATOLIAN CIVILIZATION

Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÇORBACI

Öz

Bu çalışmada Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde korunan kalıp yapımı dört kase incelenmiştir. Megara Kaseleri olarak da adlandırılan yarı küresel formda ve dış yüzeyi kabartmalı olan bu kaseler, Hellenistik Dönem'in ana seramik gruplarından biridir. Müzelerde korunan maddi buluntuların tanıtılması amacıyla yapılan bu çalışmada müzedeki kaseler benzer örneklerle kıyaslanıp değerlendirilecektir. Müzeye satın alma yoluyla gelen kaselerin üretim yerleri bilinmemektedir. Kaselerin ağız çapları 12.6 - 11.2 cm. yükseklikleri 7.2-6.1 cm arasındadır. Düz dik kenarlı bindirme yapraklı bezemeye sahip 1 No'lu kase tondosunda atölye imzası vardır. Diğer kaseler dışa dönük kenarlı, dışa eğimli cidarlı formda ve yüzeysel bitkisel bezemelidir. Hamur renkleri açık kırmızı- kırmızı ve devetüyü tonlarındadır. Astar koyu kırmızı, iç ve dışta yer yer koyu kahverengi renk dalgalanmaları vardır. Katalogdaki 1 No'lu kase dışındaki üç kase Doğu Sigillatoları A grubuna aittir. Bu kaseler

Abstract

In this study, it is aimed to introduce four molded bowls in the Anatolian Civilizations Museum. These bowls, which are hemispherical in the form and relief decorations on the outer surfaces, also called Megarian Bowls are one of the main ceramic group of the Hellenistic Period. In this study, which was carried out to introduce the material finds preserved in the museums, the bowls in the museum will be compared and evaluated with similar examples. The production centers of the bowls brought to the museum through purchase are unknown. The mouth diameters of the bowls are 12.6 - 11.2 cm.; their height is between 7.2-6.1 cm. There is a workshop signature on the tondo of bowl No. 1, which has a straight vertical rim and overlapped leaf decoration. The other bowls are in the form of outward-turned-rim, flat-expanding outwards, and have superficial floral decorations. Dough colors are light red-red and buff tones. The undercoat is dark red and dark brown inside and outside. Except for the bowl No. 1 in the catalogue, the three bowls belong to

İÖ 2. yüzyılın ortalarında üretilmeye başlanmış ince, kırmızı astarlı masa üstü kaplarıdır. Benzerleriyle kıyasladığımız kâseler İÖ 2. yüzyılın ortalarından İÖ 1. yüzyıl sonuna kadar tarihlenir.

Group A of Eastern Sigillata (DSA). These bowls are red slipped table ware that began to be produced in the middle of the 2nd century BC. A catalogue work was carried out in this research. The bowls are compared with similiar finds dating back to the middle of the 2nd century BC. until to the end of the 1st century BC.

Anahtar Kelimeler: Kalıp yapımı kaseler, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Doğu Sigillata A, Ephesus-Ion, Antiokhia.

Keywords: Moldmade relief bowls, Anadolu Medeniyetleri Museum, Eastern Sigillata A, Ephesus-Ion, Antiokhia.

Extended abstract

In this study, it is aimed to introduce 4 molded bowls in the Anatolian Civilizations Museum. The bowls belong to the early and late periods of the Hellenistic Period. According to the inventory information, the bowls were from different regions such as Gilindire, around Isparta and Gaziantep and came to the museum by purchasing. In this study, apart from drawing and photographing of the bowls, a catalog work was carried out that includes the earth glazing properties, measurement and bowl definitions. It was tried to reach a conclusion by comparing the bowls with other samples with similar characteristics. These bowls, which are called Megarian Bowls due to a publication by Benndorf made about the bowl molds found in Megara, are today known as moldmade bowls. This type of it is stated that it was developed by Athenian potters after the middle of the 3rd century BC. Instead of expensive metal products, imitations of earth were made so that the public could acquire them. One of the four mold-made bowls in the museum differs from the other three in terms of form and decoration. The bowl numbered No.1 in the museum belongs to the early period of mold-made bowls. It is a hemispherical bowl with a flat bottom, straight sides and straight lips. There is no border decoration that should be on the edge of the bowl. There is an embossed border line only in the middle part of the bowl. The body-calyx part of the bowl is decorated with three rows of imbricate leaves from the relief border line to the base, from large to small. These small, triangular shaped leaves with pointed tops were willingly used by the workshops of Ephesus origin. At the bottom, in the middle of the medallion ring, there is an eight-armed windmill motif and a potter's signature encircling the motif: ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΟΥ. This motif, known as the windmill, is included in many examples as a filling motif in the Macedonian Shield decoration. The shape of the bowl No. 2 in the catalog resembles a hemispherical swollen bag, squeezed from the neck and opened out in an "S" shape. There are known bowls with an "S" shaped rim imported from Pergamon, which belong to the early period of mold-made bowls in Kyme. In the Black Sea researches, it was understood that the rim of the bowls from Pergamon was in the form of "S". There is no border decoration on the bowl. There is an embossed line in the middle of the

bowl. The only superficial decoration of the bowl is the thin long petal and zig-zag shaped twig motif extending from this relief line to the relief medallion ring. There is no medallion decoration. There is no border decoration on bowl No. 3. As a late period feature, there is a relief line in the middle of the body and 12 fine-veined palm leaves are faintly located on the body-calyx part as decoration. There are 13 raised dots inside the medallion ring. The bowl No. 4 is in the form of a bowl with a flat bottom and a flat edge that expands outwards, unlike the early mold-made bowls. There is no medallion decoration. The decoration of the bowl is in the form of two friezes, one above and one below a relief line passing through the middle. The decoration is scattered on the body in the form of mutual repetitions of the same motifs on both friezes. Acorn, grained and awned wheat ear and ivy leaf motifs are repeated respectively. Except for the bowl numbered (1), the other three bowls in the museum are late examples of mold-made bowls. Their common features are the outward enlargement of the bowl rim, the relief line passing through the middle of the body, and the superficial decoration. Also, the undercoat of the bowls is thin and tends to be wiped off.

These bowls belong to the Eastern Sigillata A (DSA) group. The eastern sigillata wares are grouped by Kenyon as A, B, C, and the vessel forms are numbered. The bowl group that Kenyon identified with the number 20 in the DSA group is the relief bowls that are the continuation of the Megarian Bowls. In the middle of the 2nd century BC, Eastern Sigillata group A emerged in the Eastern Mediterranean ceramic repertoire with its classic bright red slip color. Northern Syria, Cilicia and Cyprus have also been proposed for DSA's production sites. As one of the main areas of DSA production centers, the most realistic proposal is indicated as the river valley in the Orontes region. The distribution of the most recent samples supports the Northern Syrian source. Kramer, who conducted research in Gindaros, states that the DSA finds here are very similar to Antiokhia, and that Antiokhia is the largest production center in the region.

Negev states that the Late Hellenistic moldmade bowls in Nabatean Oboda are buff clay, usually red slipped, and the decoration is parallel to Antiokhia, Tarsos and some of them Samaria as motifs in most bowls. Crowfoot, on the other hand, states that most of the Samaria bowls with outward rims are of Antiokhia production. The Eastern Sigillata A (DSA) Group was founded in Antiokhia, the capital of the Seleucid Empire, thin, red-lined tableware produced in the mid-2nd century BC. In Antiokhia, these bowls decreased in quantity and continued their lives until the 1st and 2nd centuries AD. Bowl No. (1), with its overlapping small triangular leaf decoration, can be suggested to the 2nd half of the 2nd century BC. Bowls No. 2 and No. 3 can be dated from the middle of the 2nd century BC to the 1st century BC.. Bowl No. 4 is one of the latest examples of these bowls it can be proposed to the 2nd half of the 1st century BC.

Giriş¹**Hellenistik Kalıp Yapımı Kaseler / Megara Kaseleri**

Hellenistik Dönem'in ortalarından² Erken İmparatorluk Dönemi'ne³ kadar bütün Doğu Akdeniz ve Karadeniz Bölgesi'nde yaygın şekilde kullanılan Megara Kaseleri yaklaşık yarı küresel formda ve dış yüzü kabartmalı içki kaseleridir. Klasik Dönem'de içki kasesi olarak kullanılan kasenin antik dönemdeki adının olasılıkla yarı küre anlamına gelen hemitomos olduğu düşünülmüştür⁴ Metal kapların pişmiş topraktan taklit edilmesiyle daha ucuza mal olan kaseler, başlangıçta metal rengi olarak siyaha boyanmıştır; zamanla kırmızı- kahve tonları yoğunluk kazanmıştır. Bu kaselerin yalnızca Megara ile ilgili olduğunu düşünen O. Benndorf'tan⁵ bu yana, kaseler genellikle bu isimle anılmakla birlikte, günümüzde kalıp yapımı kaseler olarak bilinmektedir. Kalıpta üretilmeleri nedeniyle benzer çok sayıda kase üretilmişdir. Bu kaselerin olasılıkla İÖ 3. yüzyılın ortasından biraz sonra Attikalı çömlekçiler tarafından geliştirildiği ve Mısır-Aleksandria metal işleriyle ilgili olduğu öne sürülmektedir⁶. Pek çok kase bezemesinde yalnızca metal işlerinde bulunan motifler değil, mimari ve mozaiklerdeki bezemeler ile farklı dönemlerin metal işlerinden bezemeler uygulanmıştır⁷. Anadolu ve diğer Levanten metal işleri merkezleri henüz bilinmediği için stilistik kıyaslamalar bu kaselerin kökeni için Mısır'dan çok Küçük Asya'yı işaret etmektedir⁸. Antiokhia'da IV. Antiokhos (İÖ 175-163) politik gücünü kaybetmesine rağmen kent bu zamanda kültürel açıdan yüksek bir standarda sahiptir. IV. Antiokhos'un zaman zaman kenti dolaşp, çoğunlukla gümüş işleme ustaları ve kuyumcularla birlikte bulunup, oymacılar ve diğer esnaflarla sohbet edip, teknik konuları tartıştığı bilinmektedir⁹.

Bölgesel farklılıklar olmakla birlikte kalıp yapımı kaselerin iki ana formu dışa dönük kenarlı derin Attika formu¹⁰ ile kenar kısmı içe çekik sığ yarı küre gövdeli Ephesus- Ion formudur¹¹. Thomson¹² Atina'da üretimin İÖ 3.

¹ Bu çalışma izni için Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürlüğüne teşekkür ederim. Çizimler için Sinem Aslan'a teşekkür ederim. Bu Makale "10th International Zeugma Congress on Scientific Research" Kongresinde sözlü olarak sunulmuştur.

² Rotroff, 1982: 10. İÖ 240-220

³ Erol, 2019: 11, İS 1. ve 2. yüzyıl

⁴ Athenaeus of Naucratis, 2007: XI, 467 c. Athenaeus bu kaselere Megaralıların kullandığı kap anlamına gelmek üzere γυάλας (gualas) demiştir. Sonraki araştırmalar bu kapların Atina'da üretildiği ve Megara ile bir bağlantısı olmadığını göstermiştir. Kabın Antik Çağdaki adı kesin olarak bilinmemektedir. Athenaios Atinalıların yarı küre formundan dolayı içki kaplarına ἡμιτόμος (hemitomos) dediklerini yazmıştır. Ancak bu isim çarkta yapılan diğer yarı küre kapları da kapsamaktadır. Athenaios bu belgeye Atina Hellenistik Dönem kaynaklarına ulaşabilen Pamphilos'tan ulaşmıştır. Athenaios κόνδου (kondü) olarak anılan ve libasyon için kullanılan bir Pers içki kabından da söz eder (Rotroff, 1982: 2,3)

⁵ Benndorf, 1883: 117-118

⁶ Rotroff, 1978: 387

⁷ Kossatz, 1990: 130

⁸ Fortner, 2008: 18

⁹ Kossatz, 1990: 122

¹⁰ Rotroff, 1982, 14 h. 7.5-9 cm, çap 14-16 cm

¹¹ Gassner, 1997: 72, çap 13-10

¹² Thomson, 1934: 328 - 330 A74/7

yüzyılın başında başladığını, Rotroff ise İÖ 240-220 civarında başladığını belirtmektedir¹³. Kase üretimi Atina'da İÖ 3. yüzyılın son çeyreğinden 2. yüzyılın ilk yarısında çam kozalağı bezeme ile başlayıp bitkisel ve figürel bezeme ile İÖ 2. yüzyılın ortasından itibaren uzun yaprak olarak anılan yeni bezeme tipi ile devam eder. Ayrıca çizgisel, konsantrik daire, ağ motifi, lotus Corolla motifi de uygulanır¹⁴. Atina'da Roma generali Sulla'nın İÖ 86'da Atina'yı tahribinden sonra üretim daha fazla devam etmemiş ve İÖ 1. yüzyılın sonunda tamamen bitmiştir¹⁵. Delos atölyeleri¹⁶, Anadolu'da Pergamon¹⁷, Ephesos¹⁸, Antiokhia¹⁹, Tarsos²⁰ önemli üretim merkezleridir.

Materyal ve Yöntem

Yoğun kırmızı astar renginden dolayı ilk araştırmacıların Pergamon Grubu (Pergamene Ware) olarak adlandırdığı seramikler, Kenyon tarafından Doğu sigillataları A, B, C olarak gruplandırılmıştır²¹. Kenyon'un DSA (Doğu Sigillataları A) grubunda 20 numara ile belirlediği kase grubu Megara Kaselerinin devamı olan kabartmalı kaselerdir. Doğu Sigillataları A grubu klasik parlak kırmızı astar rengiyle Doğu Akdeniz seramik repertuarında ortaya çıkmıştır. Doğu Sigillata A grubu en yaygın olanıdır. Tek tip bir tasarıma sahip yeni bir işlevsel form repertuarı gelişmiştir. Formlar hızla popülerlik kazanmış ve Doğu Sigillata A seramiği sürekli artan miktarlarda çok seri bir şekilde kalıpla üretilip, Doğu Akdeniz kentleri hatta bazı yerlerde İtalya'ya kadar ulaşmıştır²². DSA, seramiği kraliyet ve seçkinler tarafından verilen ziyafetlerden esinlenerek, onların kullandığı çoğu metalden olan zarif kaplara yönelik olarak artan talebi karşılamayı amaçlamıştır²³.

Araştırmacılar DSA'nın coğrafi dağılımını araştırırken Suriye-Filistin bölgesine, daha spesifik olarak Kuzey Suriye veya Fenike'ye odaklanmışlardır²⁴. Slane 1997'de büyük miktarda DSA'nın çeşitli erken dönem parçaları ve nadir damgalarının Hama, Antiokhia ve Tel Anafa'da bulunduğunu gözlemlemiştir. Önerilerinden biri DSA'nın kuzey Suriye'deki bir kaynaktan çıktığı ve Asi Nehri'nden aşağıya doğru dağıtıldığı veya tam tersi Tel Anafa ve Hama arasında bir yerde üretilip Asi Nehri Vadisi'ne yukarıya taşındığı şeklindedir²⁵. DSA'nın ilk üretildiği merkez için birçok kıyı bölgesi, özellikle Suriye, Kilikia ve Kıbrıs önerilmiştir. Üretim yerleri için en büyük olasılık kuzey Suriye, esas olarak Orontes Nehri Vadisi, DSA üretim merkezleri ana bölgelerden biri olarak belirtilmektedir²⁶. En son örneklerin dağılımı Kuzey

¹³ Rotroff, 1982: 10

¹⁴ Rotroff, 1982: 15, 34, 37

¹⁵ Rotroff, 1982: 36

¹⁶ Laumonier, 1977: 1-13, Delos'ta ele geçen kaselerin bazı kalıpları Efes Magnesia Kapısı'nda bulunmuş, bu nedenle bu kaseler Ephesos-Ion olarak anılmıştır. Seiterle, 1982: 149

¹⁷ de Luca-Zigenaus, 1968, İÖ 200-191

¹⁸ Laumonier, 1977: 7, İÖ 2. yüzyılın 2. Yarısı

¹⁹ Waage, 1948, İÖ 3. yüzyıl sonu-İÖ 1. yüzyıl sonu

²⁰ Jones, 1950: 163, İÖ 3. yüzyılın son çeyreği İÖ 150

²¹ Kenyon, 1957: 281 vd

²² Lund-Malfitana- Poplome, 2006: 492

²³ Kavvadias, 2012: 172

²⁴ Lund, 2005: 237

²⁵ Slane, 1997: 272; Lund, 2005: 237

²⁶ Kavvadias, 2012: 170

Suriye kaynağını desteklemektedir. Doğu Sigillata A kap formlarının en fazla bulunduğu yer olarak Antiokhia kaydedilmiştir²⁷. DSA Grubu Seleukos İmparatorluğu'nun başkenti Antiokhia'da İÖ 2. yüzyılın ortalarında üretilmiş ince, kırmızı astarlı sofralar kaplarıdır. Antiokhia'da bu kaseler miktar olarak azalarak İS 1. ve 2. yüzyıla kadar devam etmişlerdir²⁸

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Korunan Bir Grup Kalıp Yapımı Kase

Müzedede bulunan bir grup kalıp yapımı kase incelenmiştir. Envanter bilgilerine göre kaseler Gilindire, Isparta dolayları ve Gaziantep gibi farklı bölgelerden olup satın alma yoluyla müzeye getirilmiştir. Kaselerin fotoğrafları çekilmiş, çizimleri yapılmış, ölçü, hamur, astar, form özellikleri ve tanımlarını içeren bir katalog²⁹ çalışması hazırlanmış ve benzer örneklerle karşılaştırılmışlardır. Kaselerin üretim yerleri belli olmadığı için form ve bezeme özellikleri açısından gruplama yapılmıştır.

Düz dik kenarlı, ağız çerçevesi kabartma bir çizgi ile belirginleştirilmiş olan 1 No'lu kase, dipteki madalyon halkasına kadar üst üste binen üçgen yapraklarla bezenmiştir. Bindirme yaprak bezemesine sahip kaseler, İÖ 3. yüzyılın son çeyreği-İÖ 1. yüzyıla kadar üretilmişlerdir³⁰. Tür ve boyutlarında farklılıklar bulunan bu motif iki grupta incelenmektedir³¹. Erken grubu oluşturan büyük yapraklar ve taç yaprağı İÖ 2. yüzyılın ilk çeyreğinde yaygınken, daha geç üretilen uzun, yivli eğrelti otları ve stilize üçgen yapraklı kaseler İÖ 2. yüzyılın 2. yarısında popülerdir. Bindirme yapraklar tüm gövdeyi kaplamaktadır³². Küçük, üçgen biçimli sivri tepeli bu yapraklar Ephesus kökenli atölyeler tarafından sevilerek kullanılmış, Menemakhos Atölyesi üretimlerinde sıkça rastlanan bu bezeme başka atölyeler tarafından da uygulanmıştır³³. Ephesus Güney Kapı'da Monogrammist atölyelerine ait bindirme yaprak bezemeli üç kase parçası bulunmuştur³⁴. Kramer³⁵, Assos'ta bulunan bindirme yaprak bezemesinin çok yaygın bir motif olduğunu, Ephesus-Ion üretimleriyle büyük benzerlik gösterdiğini belirterek, İÖ 2. yüzyılın sonuna tarihlenmektedir. Smyrna Agorası kazılarında³⁶ ele geçen bir grup kase parçasının dekorasyonu üst üste binen küçük yapraklardan oluşmaktadır. Bu tip örneklerin kalıp yapımı kaselerin erken grubuna ait olduğu bilinmektedir³⁷. Bindirme yaprak kaseler Anadolu'daki kaseler arasında yaygın olarak görülmektedir³⁸. Sardis'te bindirme yapraklı yedi kalıp bulunmuştur. Bunların ikisi sivri uçlu küçük yapraklardır³⁹. Myra Tiyatrosu

²⁷ Lund, 2005: 237

²⁸ Waage, 1948: 29-30

²⁹ Kısaltmalar: şek: şekil, çiz: çizim, res: resim, R: çap, H: yükseklik, k: kalınlık, çizimler: 1/1.

³⁰ Rotroff, 1982: 16

³¹ Rotroff, 1982: 16

³² Rotroff, 1982: 17, Laumonier 1977, Pl. 64-67

³³ Rotroff, 1982: 16.

³⁴ Gassner, 1997: 80, Tafel 18: 241-243

³⁵ Kramer, 1996: 84, Abb. 4, 37: 39-41

³⁶ Ersoy, 2015: 33

³⁷ Ersoy, 2015: 33

³⁸ Gassner, 1997: 80, 81

³⁹ Rotroff-Oliver, 2003: 107, İÖ 165

kazısında⁴⁰ve Teos Hellenistik sur kazısında bir grup bindirme yapraklı kase parçası ele geçmiştir⁴¹. Kibyra'da iki kase parçasında bindirme yaprak bezemesi yer almaktadır⁴². Küçük bindirmeli yapraklar, figürlü kaselerde çanak desenleri olarak çok yaygındır⁴³. Pergamon bindirme yaprak bezemesi genel olarak çanak bölgesini süslemektedir⁴⁴. Knidos Kap Krio sarnıç alanındaki kazıda bazı kırıkları bulunan düz dipli, çanak ve gövdesi bindirme yapraklarla bezeli bir kase ele geçmiştir⁴⁵. Bonn Akademisches Kunstmuseum'da korunan bir başka kasenin de çanak ve gövde bölümü bindirme yapraklarla bezelidir⁴⁶.

1 Nolu kasenin madalyonunda rüzgar gülü bezemesi görülmektedir. Smyrna kazılarında bulunan kaselerden birinin bordür bezemesi yanyana sıralanmış rüzgar gülü motifinden oluşmaktadır⁴⁷. Kalıp yapımı kaselerin bezeme motiflerinden biri olan iç içe üç yarım daireden oluşan motif "Makedon kalkanı" olarak bilinmektedir. İlk olarak Korinth'te ortaya çıktığı ve diğer merkezlerde yaygınlaştığı ileri sürülmektedir⁴⁸. Bu tip kaseler Atina'da Mummius'un kenti tahribinden sonraki katlarda görülmediği için İÖ 150-146 yıllarına tarihlenmektedir⁴⁹. Pergamon gymnasion kazılarında Makedon motifine sahip çok sayıda kalıp ve kase parçası ele geçmesi nedeniyle, bu motifi Makedonya'ya özgülemenin bir temeli olmadığı anlaşılmıştır⁵⁰. Pergamon bu motifin üretim yeri olarak kabul edilmektedir⁵¹. Genellikle Makedon kalkanı bezemesinin içinde yer alan rüzgar gülü motifi, katalogdaki örneklerde girland içinde, kase duvarında, tondo ve bordürde çoğu Makedon kalkanı içinde dolgu motifi olarak yer almaktadır. Makedon kalkanı motifinin içinde rüzgar gülü dışında başka motifler de yer almaktadır. Pergamon'dan bir kase parçasında bu motifin içinde uzun elbiseli bir kadın figürü⁵² ve bir diğerinde bir rozet görülmektedir⁵³. Kat. No. 1'deki madalyon bezemesi merkez noktasında yuvarlak bir kabartma olan yedi kollu bir rüzgar gülüdür ve çevresinde bir atölye ismi yer almaktadır; ΑΠΙΣΤΟΜΕΝΟΥ. Araştırmalarımızda, atölye ismine rastlamadığımız, benzerleriyle karşılaştırıldığında, bindirme yapraklı bezemeye sahip bu kase, İÖ 2. yüzyılın 2. yarısına ait olmalıdır⁵⁴.

Katalogdaki 2 No.'lu kase dışa dönük kenarlı, şişkin yarım küre gövdeli, kısmen düz dipli bir kasedir. Kasenin kenar kısmı içe doğru daralan "S" formundadır. Kase bu form ile Pergamon kase tiplerinden şişkinleşmiş cidarlı

⁴⁰ Öz, 2022: fig: 3: 4-11, İÖ 2. yüzyılın sonları ile I. yüzyılın ilk yarısı

⁴¹ Tamsü, 2016: 115, fig. 4: B1, B6, İÖ 3-1 yüzyıl

⁴² Saygılı, 2011: Çizim II: 5, : İÖ. 2. yüzyıl ortalarından İÖ. 1. yüzyıl ortaları.

⁴³ Rotroff, 2018: 39

⁴⁴ De Luca, 2021, 136, Taf. 47: 275, Tafel 67: 361, Tafel 175:1001, Tafel 184: 1049

⁴⁵ Doksanaltı, 2003: 32, Pl. XXIX, 2, R: 9, H: 12, İÖ 2. yüzyılın ortaları

⁴⁶ Zimmer, 2005: 99, A11, R: 6.2, H: 12, İÖ 225- İÖ1. yüzyıl olasılıkla Anadolu Kökenli

⁴⁷ Ersoy, 2015: 35, Levha 2: 12

⁴⁸ Rotroff-Oliver, 2003: 126

⁴⁹ Edwards, 1975: 184

⁵⁰ Parlaska, 1963: 131,132, Abb. 1, Pergamon

⁵¹ Zimmer, 2005: 101,102, Kat. No. A15, Pergamon

⁵² Parlaska, 1963: 133, Abb. 1

⁵³ Kossatz, 1990, Tafel 46, M434, M742

⁵⁴ Rotroff,1982: 17

kaselerle benzerdir⁵⁵. 2 No.lu kasenin formu Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi'nde korunan Pergamon üretimi bir kase ile kıyaslanabilir⁵⁶ Bouzek⁵⁷, Kyme'de Pergamon'dan ithal edilmiş kaselerin kenar kısmının "S" formunda olduğunu belirtmektedir. Karadeniz kentlerinde yoğun Pergamon ithalatı olduğu bilinmektedir. Karadeniz araştırmalarında Pergamon'dan gelen kaselerin kenar kısmının "S" formunda olduğu anlaşılmıştır⁵⁸. 2 No.lu kasenin boynu Pergamon Kaseleri gibi "S" formunda olmakla birlikte Geç Hellenistik Dönem kaselerinin bezeme özelliğine sahiptir⁵⁹. 2 No.lu kasenin bordür bezemesi yoktur, kasenin ortasında kabartma bir çizgi yer almaktadır. Kase, bu kabartma çizgiden madalyona kadar uzanan ince uzun yaprak ve dalgalı ince dal motifi ile bezenmiştir. Sardis'te ele geçen kase parçalarından birinde düz yüzeyli eğri duran, uzun yaprak motifi yer almaktadır⁶⁰. Antiokhia buluntuları arasında benzer eğri, ince uzun yapraklar, ince palmiye yaprağıyla beraber verilmiştir.⁶¹ Geç Hellenistik Dönem kaselerinin bezemesi erken kaselere göre, ince palmiye dalı, ince dal motifi, ince akantus yaprağı, tondoda yıldız motifi gibi daha yüzeysel ve basit bitkisel motiflerdir. Bezeme alçak kabartma halinde ve basit kontur çizgileriyle verilir⁶². Bu kaselerde genellikle bordür ve madalyon bezemesi yoktur; motifler seyrekleşmiştir. 2 No.lu kase çap ve yükseklik olarak Erken Hellenistik Kaselerine yakınlaşmakla birlikte bezeme özellikleri dolayısıyla bu kaselerin erken ve geç örnekleri arasında geçiş dönemi özellikleri taşıyan bir örnek olduğu söylenebilir.

3 No.lu kase sığ yarım küre gövdeli olup, kenar kısmı dışa doğru düz bir şekilde genişlemektedir. Kase geç dönem özelliği olarak ortasından geçen kabartma çizgiden itibaren madalyon halkasına kadar gövdesi on iki adet ince uzun palmiye yaprağı ile bezenmiştir. Madalyon halkası içinde on üç adet kabartma nokta bulunmaktadır. Tel Anafa kazılarında bulunan Geç Hellenistik Dönem'e ait kaseler form olarak 3 No.lu kase ile benzer⁶³. Tarsos Cumhuriyet Meydanı kazılarında bulunan kase parçaları üzerinde 3 No.lu kasenin palmiye yapraklarıyla biçim ve bezeme düzeni açısından benzerlikler olan palmiye yaprakları yer almaktadır⁶⁴. Tell Arqa'da benzer form ve bezemeye sahip kaseler ele geçmiştir⁶⁵. 3 No.lu kasenin palmiye yaprağı örnekleri Hama kazılarında ele geçen kase parçaları üzerinde de yer alır; palmiyeler genellikle başka bitkisel bezeme ile verilmiştir⁶⁶. Adana Müzesi'nde korunan iki kasede (K10-11) 3 No.lu kasenin ince palmiye yaprağı bezemesi yer almaktadır. Palmiye yaprakları aralıklı yerleştirilmiştir. Aynı zamanda form olarak benzer kaselerin (K10-20) çanak kısmında küçük yapraklar ya da dallar uygulanmış, tondo da ise bezeme yapılmamıştır. Kaseler İÖ 2. yüzyıl ortalarından, İÖ 1.

⁵⁵ de Luca ve Radt, 1999: 92

⁵⁶ Çorbacı, 2022: 228, resim 1a, çiz. 1a

⁵⁷ Bouzek, 1990: 17

⁵⁸ Zhuravlev, 2000: 271; Petrova, 2014, fig 1-8'deki örnekler, İÖ 2. yüzyılın ortaları.

⁵⁹ Waage, 1948: 30, fig. 16; Jones, 1950, fig. 141

⁶⁰ Sardis, 2003, 122, Pl. 109: 624, 2. yüzyılın 2. çeyreği

⁶¹ Waage, 1948: fig. 15: 25

⁶² Kramer, 2004:177

⁶³ Cornell, 1997: Pl. 2: 17, Pl. 3: 27

⁶⁴ Yıldız, 2016: Lev. 56: 390, Lev. 57: 397, Lev. 58: 415.

⁶⁵ Thalmann, 1978: 126: fig. 41: 9, 10

⁶⁶ Christensen-Johansen, 1971: fig. 48: 11, 13a, fig. 50: 38a, 40, fig. 54:79, fig. 62: 3, 32a

yüzyıl içlerine kadar tarihlenmektedir⁶⁷ 3 No'lu kase nin benzerlerinden biri Rhode Island School of Desing'da bulunmaktadır. Weinberg⁶⁸, bu kase için erken ve geç kaseler arasında geçiş formu olduğunu belirtip Suriye Filistin örneklerine göre İÖ 2. yüzyılın ortalarından başlatmaktadır; bu kase, 3 Nolu kase ile benzer stilistik özelliklere sahiptir. Form olarak kase nin kenar kısmı 3 No'lu kasede olduğu gibi dışa doğru açılmaktadır ve bordür çizgisi de gövdenin ortasındadır. Ancak bu kasede erken dönem özellikleri olarak bordür gövde ve madalyon bezemeleri yer almaktadır. 3 No'lu kase Rhode Island kasesi gibi erken kaseler ile geç kaseler arasında geçiş örneklerinden biridir. Tarsus Müzesi'nde korunan kenar kısmı dışa doğru genişleyen, orta kısmında kabartma bir çizgi, çanak ve madalyon bezemesi olan kase 3 No'lu kase ile kıyaslanabilir⁶⁹. 3 No'lu kase 2 No'lu kase ile de benzer özelliklere sahiptir. Form olarak 2 Nolu kase nin gövdesi daha şişkin, kenar kısmı daha geniş ve içbükeydir. Her iki kase nin de orta kısmında kabartma bir bordür çizgisi ve seyrek ve yüzeysel gövde bezemesi yer almaktadır. Ortak özellikleri bulunan 2 ve 3 No'lu kaseler İÖ 2. yüzyılın ortalarından İÖ 1. yüzyıla kadar tarihlenmektedir.

4 Nolu kase Erken Hellenistik Dönem kalıp yapımı kaselerinden farklı olarak düz diplidir ve kase cidarı dışa doğru düz bir şekilde genişlemektedir. Gövdedeki bezeme ortadan geçen kabartma bir çizginin üstünde ve altında olmak üzere iki friz şeklindedir; her iki frizde aynı motifler tekrar edilmiştir. Dipte madalyon bezemesi olmaması geç dönem kaselerine ait bir özelliktir⁷⁰. Bu kase nin formu Mainz'da bulunan iki kase ile benzerdir; bu iki kase nin aynı atölyeden, olasılıkla Antiokhia'dan geldiği belirtilip, İÖ 1. yüzyılın 2. yarısına verilmiştir⁷¹. 4 No'lu kase nin bir başka benzeri de Missouri Üniversitesi Müzesi'nde korunmaktadır ve bu kase de İÖ 1. yüzyılın 2. yarısına tarihlenmektedir⁷². Negev⁷³, Nabatean Oboda araştırmalarında Geç Hellenistik kalıp yapımı kaselerinin yaklaşık 12 cm çapında, düz kenarlı, devetüyü hamurlu, ince cidarlı, mat astarlı, bazıları biraz ışıltılı, astarın genellikle kırmızı renkli olduğunu belirtmektedir. Kase bezemelerinin Antiokhia, Tarsos ve bazılarının Samaria kaseleriyle paralel olduğu belirtilmiştir. Tarsos ve Antiokhia'nın hamuru devetüyü rengindedir. Tarsos'ta kırmızı-devetüyü, kırmızı-turuncu olarak farklı renk tonları bulunur. Hamur çok ince, genellikle sert ve çok az mika içerir. Astar ise turuncu devetüyü, kırmızı kahve ve siyah tonlarındadır⁷⁴. Antiokhia kaselerinde hamur devetüyü-pembe tonlarında, sert ve yumuşak dokuda ve katkısızdır, bazen hava kabarcığı içerir. Astar kırmızı-kahve tonlarındadır⁷⁵. British Museum'da⁷⁶ korunan 12 cm. çapında ve 6 cm. yüksekliğinde DSA'ya ait, üzerinde seyrek ve eğimli palmiye dalları bulunan bir kase İS. 1. yüzyıla tarihlenmektedir. Buluntu yeri Kuzey Suriye-Türkiye

⁶⁷ Civelek –Taş, 2012: 128

⁶⁸ Weinberg, 1992: 19, fig. 8

⁶⁹ Çorbacı, 2012: 85, çizim 5

⁷⁰ Jones, 1950: 164; Civelek –Taş, 2012: 128; fig: 11-17; Waage 1948: fig: 16

⁷¹ Kraus, 1951: 12, 13, Abb. 5: 1, 2

⁷² Weinberg, 1992: 17, fig. 5, 18

⁷³ Negev, 1986: 4

⁷⁴ Jones, 1950: 258

⁷⁵ Waage, 1948: 29-30

⁷⁶ https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_2000-0621-1, 10.08.2023

olarak belirtilen deve tüyü hamurlu, yüzeysel uygulanmış veya aşınmış kırmızı astarlı olan bu kase de olasılıkla Antiokhia yapımıdır. Adana Müzesi'nde bulunan kalıp yapımı kaselerden K11 no'lu kase 4 No'lu kase ile benzerdir⁷⁷; kasenin turuncu kil yapısı ve mikalı olması Tarsos kaseleri özelliklerindedir. Bu tip kaseler İÖ 2. yüzyıl ortalarından, İÖ 1. yüzyıla kadar tarihlenmiştir⁷⁸. Tarsus Müzesi'nde korunan kaselerden 8 No'lu kase⁷⁹ katalogdaki 4 No'lu kase ile form olarak aynıdır. Üzerinde deniz kabuğu bezemesi bulunan kase Antiokhia'nın Geç Hellenistik Dönemi'ne aittir⁸⁰. Tarsus Cumhuriyet Meydanı kazılarında bulunan bir kase parçası bezemesi 4 No'lu kasenin bezeme motiflerinden buğday başağı bezemesi ile karşılaştırılabilir⁸¹.

Tartışma Ve Sonuçlar

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde korunan düz dik kenarlı 1 No'lu kase kalıp yapımı kaselerin seramik üreten her merkezinde görülen forma sahiptir. Kalıp üretimi aşamasında kalıp henüz yaş iken içine bordür, gövde, çanak ve madalyon bezeme bölümleri çizilir. Atina'da üretimin başladığı erken tarihlerde⁸² üretilen kaselerde bu bezeme bölümleri bulunurken zamanla azalır. 1 No'lu kasenin bordür bezemesi yerine kasenin orta kısmında yatay kabartma bir çizgi yer alır. Kase kabartma çizgiden madalyon halkasına kadar Anadolu'da üretilen pek çok kasede görülen bindirme olarak tanımlanan sivri uçlu küçük üçgen yaprak bezemesi ile doldurulmuştur. Kasenin tondosunda rüzgar gülü ve yayınlarda adına rastlamadığımız bir atölye adı yer alır. Kasede bordür bezemesi olmaması kaseyi erken kaselerin geç aşamasına taşımaktadır. 2 No'lu ve 3 No'lu kaselerin kenar kısmı dışa dönüktür. 2 No'lu kasenin bezemesi ince uzun bir yaprak ve zik-zaklı ince dal tarzındadır. 3 No'lu kasenin bezemesi seyrek olarak düzenlenmiş ince palmye yapraklarıdır. 4 No'lu kasenin cidarı dışa eğimlidir. Bu kasenin ortasından geçen kabartma çizginin her iki yanında karşılıklı olarak meşe palamutu, taneli ve kılçıklı buğday başağı ve sarmaşık yaprağı motifleri tekrarlanmıştır. Dört kasenin ortak özelliği bordür bezemesi olmaması ve kasenin ortasından yatay olarak geçen kabartma çizgidir. Kaselerin çapları 12.6 - 11.2 cm. yükseklikleri 7.2-6.1 cm arasındadır. Hamur renkleri ilk iki kasede açık kırmızı-kiremit kırmızı, diğer iki kasede devetüyü tonlarındadır. 1 No'lu kasede az kireç katkısı vardır; diğerleri katkısızdır. Dört kasenin astarı koyu kırmızıdır; iç ve dışta yer yer koyu kahverengi renk dalgalanmaları görülür.

İÖ 2. yüzyılın ortasında önce Anadolu'nun doğusunda başlayıp sonra Batı'ya (İtalya vd.) taşınan kırmızı astarlı kaseler (sigillata) form, ölçüler, bezeme bölümleri olarak ilk örneklerden farklıdır. Gindaros, Samaria, Antiokhia ve Hama'da bulunan kaseler form ve bezeme açısından benzerlikler gösterir. Filistin'in diğer bölgeleri için de aynı durum geçerlidir.⁸³ Gindaros'ta⁸⁴

⁷⁷ Civelek-Taş, 2012: 144: K11

⁷⁸ Civelek-Taş, 2012: 144:K11

⁷⁹ Çorbacı, 2012: 88, fig. 8

⁸⁰ Çorbacı, 2012: 88, çiz. 8; Waage, 1948: 30, fig. 16 bezeme, fig. 18: 7 (form)

⁸¹ Yıldız, 2016: Lev. 56: 396

⁸² Rotroff, 1982: 10, İÖ 240-220

⁸³ Crowfoot, 1957: 273

⁸⁴ Gindaros, 2004: 137

araştırmalar yapan Kramer buradaki DSA buluntularının Antiokhia ile büyük oranda benzeştiğini, Suriye'de en büyük seramik üreticisinin Antiokhia olduğunu belirtmektedir Gindaros'ta pek çok bezeme motifi sadece Antiokhia'da bulunan özel damgalarla oluşmuştur⁸⁵. Gindaros araştırmalarında yakındaki ana merkezin (Antiokhia) mal temin edici olduğu anlaşılmıştır.

Samaria ve Antiokhia'da ele geçen Megara Kaseleri'nin benzerliği Waage tarafından vurgulanmış⁸⁶, Samaria'da bulunan kaselerin ana metropolden gönderildiği sonucuna varılmıştır. Samaria buluntuları Antiokhia yayınlarıyla kıyaslanmış ve benzer pek çok özellik bulunmuştur⁸⁷. Crowfoot, Samaria'da bulunan kaselerin çoğunun Antiokhia üretimi olduğunu, Samaria'da dışa dönük kenarlı kaselerin form, hamur, sır ve dekorasyonunun da Antiokhia buluntuları ile büyük oranda benzeştiğini belirtmektedir⁸⁸. Hama da aynı şekildedir. Samaria ve Hama'da seramik üretimini gösteren kalıp bulunmamıştır. Yalnızca Antiokhia'da üç kalıp bulunmuştur. Antiokhia bölgenin seramik üretim merkezi olarak bilinmektedir⁸⁹.

Erken Hellenistik'te uzun derin ve dik cidarlı kaselerin düz dik, dışa dönük dudak ve dışa eğimli kenarları bulunur⁹⁰. Antiokhia Geç Hellenistik Kaselerinin formu gittikçe küçülür, en geç kaseler konik forma eğimlidir. Bezeme bölümleri sadece geçiş örneklerinde görülür. Erken kaselerin büyük zengin bezeme motifleri geç örneklerde küçük ve seyrek motiflere dönüşerek bezemede bozulma olur⁹¹.

Waage Antiokhia'da Erken Hellenistiği iki safhada incelememiştir. I. İÖ 300-İÖ 300, sonu- II. İÖ 220-175. Kossatz bu tarihin çok erken olduğunu İÖ 175'ten sonra olması gerektiğini belirtmektedir⁹². Geç Hellenistik ise İÖ 150-1. yüzyıla tarihlenmektedir⁹³. Tarsos'un erken, orta, geç Hellenistik katları Antiokhia'nın Erken Hellenistik katı ile aynı tarihtendir. Tarsos'un Hellenistik Roma katı Antiokhia'nın Geç Hellenistik Katı ile uyuşmaktadır⁹⁴. Tarsos'un kase kenarları dışa dönüktür. Bu kaseler de Antiokhia örnekleri gibi zamanla daha sığ ve yayvan bir form alırlar. Bezeme daha yüzeysel ve seyrek. Bordür bezemesi yerine kase ortasında kabartma bir çizgi dipte bir rozet olabilir⁹⁵.

Müzedeki 2 No'lu kasenin kenar kısmı "S" formunda genişler, 3 No'lu kasenin kenar kısmı da 2 No'lu kase kadar olmamakla birlikte dışa doğru genişler, 4 No'lu kase Waage'nin belirttiği gibi konik forma eğimlidir.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki kaselerin bordür bezemeleri yoktur; 2 No'lu kasede seyrek olarak düzenlenmiş ince yaprak ve ince zik-zak dal

⁸⁵ Kramer, 2004: 139.

⁸⁶ Waage, 1934: 68

⁸⁷ Crowfoot, 1957: 272

⁸⁸ Crowfoot, 1957: 272

⁸⁹ Kossatz, 1990: 120

⁹⁰ Waage, 1948, 29

⁹¹ Waage, 1948: 30

⁹² Kossatz, 1990, 120

⁹³ Waage, 1948: 30

⁹⁴ Goldman, 1950: 31-33

⁹⁵ Jones, 1950: 164

motifi, 3 No'lu kasede seyrek olarak düzenlenmiş palmiye yaprakları yer alır. Form olarak en geç örneklerden biri olan 4 No'lu kasenin bezemesi orta kabartma çizginin her iki yanında meşe palamutu, taneli ve kılçıklı buğday başağı ve sarmaşık yaprağı motifleri sırasıyla karşılıklı olarak verilmiştir. Geç dönemde kasenin orta kısmındaki yoğun bezeme dikkat çekicidir. Bu tür çeşitli bezeme atölyenin tercihidir.

Katalogdaki 1 No'lu kase dışında üç kase kalıp yapımı kaselerin geç örneklerindedir. Bu kaselerin hamur ve astar renkleri Tarsos ve Antiokhia kaseleri ile benzerdir. Ortak özellikleri kase kenarının dışa doğru genişlemesi, gövdenin ortasından geçen kabartma çizgi ve yüzeysel bezemedir. Ayrıca kaselerin astar boyası da ince ve silinmeye meyillidir. Bu kaseler Doğu Sigillata A (DSA) grubuna aittir. Sonuç olarak 1 No'lu kase form ve madalyondaki atölye imzasıyla olasılıkla Ephesus-Ion atölyelerine ait olup, gövdenin alt kısmında yer alan bindirme yaprak bezemesi ile İÖ 2. yüzyılın 2. yarısına tarihlenmektedir. Doğu Sigillatası A grubu özellikleri taşıyan ortak özelliklere sahip 2 No'lu ve 3 No'lu kaseler İÖ 2. yüzyılın ortalarından İÖ 1. yüzyıla kadar tarihlenir; 4 No'lu kase bu kaselerin en geç örneklerinden biridir. İÖ 1. yüzyılın 2. yarısına tarihlenmektedir.

Katalog

1. ENV. NO. 43. 5. 68, resim 1a, 1b ölçüsüz, çizim 1

Buluntu yeri: Gilindere. Abdullah Sungurlu'dan satın alma (Müzeeye geliş: 02. 06. 1968)

Hamur: açık kırmızı, sert, çok az kireç katkılı, ince, sık

Astar: koyu kırmızı- kahve renkli, yer yer bej renkli dalgalanmalar var. İçi daha az dalgalı, ışıltılı

A.R: 12. 6 cm, **dip R:** 2. 8 cm, **H:** 7. 2 cm, **k:** 0. 4 cm

Tanım: Kase tamdır. İçte ve dışta birkaç yerde aşınma vardır. Düz dipli, düz kenar ve düz dudaklı yarım küre bir kasedir. Kasenin ortasında kabartma bir bordür çizgisi vardır. Kenar ve gövdenin birleştiği yerde bordür çizgisi üstünde çark izleri görülmektedir. Bordür bezemesi yoktur. Kasenin madalyon halkasından bordür çizgisine kadar gövde-çanak kısmı tamamen büyükten küçüğe doğru üç sıra olmak üzere üst üste binmiş yapraklarla bezenmiştir. Yaprakların düzenlenişi her yerde aynı değildir. Kimi yerde düz, kimi yerde yatık, kimi yerde daha sıktır. Kabartma madalyon halkasının ortasında sekiz kollu bir rüzgar gülü motifi ve motifin etrafını dolanan çömlekçi imzası bulunmaktadır: ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΟΥ-Αριστομενου

Karşılaştırma: Form: Vesberg-Vestholm, 1956: fig. 27: 9, 10; Waage, 1948: Pl. IV: HM 13; de Luca, 2021: Tafel 238: 1215; **Bezeme; üst üste binmiş yapraklar (imbrikate);** Rotroff- Oliver, 2003: 427, 428; Rotroff, 1982: Pl. 5: 26; Ziegenaus-de Luca, 1968: Tafel 55: 354, 355; Cornell, 1997: Pl. 4. MB 57; Kramer, 1996: Pl. 96: 39-40; **madalyon; rüzgar gülü;** Schäfer, 1968: Taf. 51, MB 570, MB 119 (5 kollu), Fenn, 2014: 146, fig. 5: 12 (7 kollu);; Rotroff-Oliver, 2003: 101, Pl. 67: 399 (kalıp); Courby 1922, fig. 88: 30 (5 kollu, gırlant içinde); Bouzek-Jansova, 1974: fig. 5: 100 (5 kollu), fig. 8: 101 (7 veya daha fazla kollu); Dereboylu, 2001: Tafel 15: 94 (5 kollu, tondoda), Tafel 19:

157; Aydın, 2001: 21, Pl. 10, Pl. 17: 57 (6 kollu kase duvarında); Blaževska 2006: 246, 247, fig. 1-2 (8 kollu tondoda ve Makedeon Kalkanı içinde); Conze 1912, 274: 17 (5 kollu gırlant içinde); Zimmer, 2005: 102, Kat. No 15 (5 kollu); 108, A43 (5 kollu); Parlaska, 1963: 133, Abb. 1, (bir parçada 5 kollu, bir parçanın içinde uzun elbiseli bir kadın figürü); Rogl, 2008: Tafel 19: 290 (10 kollu tondoda); Tafel 21: 310, 311 (9 ve 10 kollu); Ziegenaus-de Luca, 1968: Tafel 59: 437 (gırlant içinde 5 kollu); Laumonier, 1977: Pl. 21: 551, Pl. 102, 1955 bordür bezemesi, Pl. 112'deki örnekler; Baur, 1942: 239; 1913, 202

2. ENV. NO. 163. 121. 67 (g. 4002), resim 2, çizim 2

Buluntu yeri: Isparta dolayları, satın alma

Hamur: kiremit kırmızısı, ince, sık, orta sert, katkısız, mat

Astar: koyu kırmızı, iç ve dışta yer yer koyu kahverengi dalgalanmalar var.

A.R: 11. 2 cm, **dip R:** 2. 2 cm, **H:** 7. 4 cm, **k:** 0. 4 cm

Tanım: İç ve dışta yer yer kireçlenmeler var. Kenarda iki kırık bölüm, bir yerde çatlak var. Düz dipli, kenar kısmında daralan şişkin gövdeli bir kasedir. Kasenin kenar kısmı dışa doğru dışbükey biçimde genişlemektedir Kasenin kenardan gövdeye geçiş kısmında çark izleri vardır. Gövde üzerinde yaklaşık orta kısmında kabartma bir bordür çizgisi vardır. Bordür bezemesi yoktur. Gövde üzerinde eşit aralıklı olarak verilmeye çalışılmış kabartma şeklinde dokuz adet dikey, ince uzun yaprak motifi madalyon çizgisine kadar uzanmıştır. Yaprakların arasında zik-zak şeklinde ince bir dal motifi yer almaktadır. Dipte kabartma olarak verilmiş içi boş bir madalyon dairesi vardır.

Karşılaştırma: Form: Weinberg, 1991: 19, fig. 8; Anlağan, 2000: 95; Petrova, 2014: fig. 4: 2a; Thomson, 1934: fig. 96: E 79; de Luca, 2021: Tafel 235: 858, Tafel 232: 203, 212, Tafel 182: 1039; Kramer, 2004: Tafel 58: 67; **Bezeme; zik zak biçimli ince dal motifi;** Hepding, 1952, Tafel. 3: 9; Kossatz, 1990: Abb. 39, M675; Saraçoğlu-Çekilmez, 2011: res. 8e (gövde bezemesi uzun yaprak arasında zik-zak dal); Zimmer, 2005: 107, 21, Kat.-Nr. A32; Ziegenhaus-Luca, 1968: Tafel 45: 192, Tafel 54: 349, Tafel 55: 340, Kraus, 1951: 16, Nr. 21; Abb 9: 12; Schäfer, 1968: Tafel 51, Inv. K 417/556'da; Conze, 1930: Beiblatt 42: 3; de Luca, 2021: Tafel 24: 142, Tafel 80: 445, Tafel 155: 895, 896, Tafel 156: 901, 899, Tafel 157: 902; Yedidağ, 2011: KY 20-23, KY54: **uzun dal motifi;** Waage, 1948: fig. 15: 25; 16: 23

3. ENV. NO. 163. 132. 67 (g. 4020), resim 3, çizim 3

Hamur: devetüyü renkli, sert, sık, ince, katkısız

Astar: koyu kırmızı-kahve renkli, mat

Ölçüler: A.R: 12. 4 cm, **dip R:** 3. 4 cm, **H:** 6. 2 cm, **k:** 0. 3 cm,

Tanım: Kasenin 3-4 yerindeki kırıklar tamir edilmiş, yapıştırılmış, kase aşınmıştır. Sığ yarım küre, kenar kısmı dışa doğru düz bir şekilde açılıp yayvanlaşan bir kasedir. Kasenin ortasında kabartma bir bordür çizgisi vardır. Bordür bezemesi yoktur. Bordür çizgisinin alt kısmında kalan gövde-çanak bölümünde alçak kabartma ile bitkisel bezeme yer almaktadır. Bezeme olarak aralıkları eşit tutulmaya çalışılmış orta kısımları damarlı ince uzun 12 adet

palmye yer almaktadır. Madalyon dairesi kabartma bir çizgi ile verilmiş olup, içinde 13 adet kabartma nokta motifi vardır.

Karşılaştırma: Form: Thalmann, 1978: fig. 41, 10; Cornell, 1997: Pl 2, 17, **Bezeme; gövde; palmye;** Christensen-Johansen, 1971: fig. 48: 13 a, 11; fig. 50: 31 a, 38 a-b; fig. 54: 79; fig. 58:124; fig. 62: 3, 32 a; Cornell, 1997: Pl. 3: 34, 37, Waage, 1948: fig. 13: 19, 25, 26; fig. 16: 1, 2; fig. 15: 18, 22, 24, 26; Jones, 1950: fig 140: 320; fig. 140, A, B, D; fig. 142, B Thalmann, 1978: fig. 41: 9, 10; Kramer, 2004: Tafel 82, ESA 79

4. ENV. NO. 116. 363. 68, resim 4, çizim 4

Buluntu yeri: Gaziantep, D. Özgün'den satın alma

Hamur: devetüyü, mat, sert, ince, katkısız

Astar: kırmızı

A.R: 12 cm, **dip R:** 4 cm, **H:** 6. 1 cm, **k:** 0.2 cm

Tanım: Kase tamdır, ağız kenarında çok küçük kırıklar var. Genellikle içte yer yer kireç kaplıdır. Düz dipli, yarım küre, dışa doğru düz bir şekilde genişleyen cidarlı bir kasedir Kase kenarının gövdeyle birleşme yerinde çark izleri, kenar kısmının altında kabartma bir bordür çizgisi vardır. Kasenin ortasından geçen kabartma çizgi gövde kısmını ikiye ayırmıştır. Kabartma çizginin altında ve üstünde üst üste iki friz yer almaktadır. Her iki frizde meşe palamutu, taneli ve kılçıklı buğday başağı ve sarmaşık yaprağı motifleri sırasıyla karşılıklı olarak tekrarlanır. Dipte kabartma olarak ince bir madalyon dairesi çizgisi yer alır. Madalyon dairesinin içi boştur.

Karşılaştırma: Form: Negev, 1986: 4: 2; Çorbacı, 2016: şek. 5; Kramer, 2004: Taf. 82, ESA 82; Waage, 1948: fig. 18; 8; Kraus, 1951: 12, Abb. 5: 1, 2; CVA Stuttgart 45, 46, Tafel 39: KO 9, KO 10; Weinberg, 1992: fig. 5; Thalmann, 1978: 59, fig. 127: 11, İÖ 1. yüzyıl; Hayes, 1985/86: Tavola IV, 4; **Bezeme; meşe palamutu;** Çorbacı, 2016: şek. 5, res. 5c; Jones, 1950: 265, no. 684, fig. 155; Gerber, 1996: Taf. 70: 31; Kramer, 2004: Taf. 83 ESA 100; Anlağan, 2000: 171: 48, 166-167: 46; Rotroff-Oliver, 2003: Pl. 101: 581, Pl. 130; 740; Conze, 1912: Beibl, 43: 22; Ziegenaus-de Luca, 1968: 169, no. 462, Pl. 61; 125, Kat. no.119, Lev. 18, s. 168, Lev. 31, Kat. No. 231, 232, 233, s. 195, Lev. 41, Kat. No. 294; **sarmaşık:** Waage, 1948: fig. 16: 28, fig. 22:13; Petrova, 2014: fig. 4: 5, fig. 15: 3-4; **buğday başağı:** Kramer, 2004: Taf. 83 ESA 100, Jones, 1950: Pl. 141; Çorbacı, 2012: 87, çiz. 8; Gerber, 1996: Taf. 70: 1, Christensen-Johansen, 1971: fig. 76: 28; Kraus, 1951: 12, Abb. 5: 1. Yıldız, 2006: Lev. 56: 396

Kaynakça

Kısaltmalarda Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts kısaltmaları kullanılmıştır.

ANLAĞAN, T., 2000. *Sadberk Hanım Müzesi Kalıplı Kaseler ve Kabartmalı Kaplar*, Zero Production, İstanbul.

- ATHENAEUS of NAUCRATIS, 2007. *The Learned Banqueters, with an English translation by S. D. Olson, Vol XI, 467c, (The Loeb Classical Library)*, Harvard University Press, Cambridge.
- AYDIN, B., 2001. "The Hellenistic Pottery and small finds of Kordon Tumulus at Kordon Köyü/Salihli (Manisa)", *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*. 76, ss. 7-64.
- BAUR, P. V. C., 1941. "Megarian Bowls in the Rebecca Darlington Stoddard Collection of Greek and Italian Vases in Yale University" *AJA* 45, ss. 229-248.
- BENNDORF, O., 1976. *Griechische und Sizilische Vasenbilder, 1869-1883*, Verlag von L. Guttentag, Berlin.
- BLAZEVSKA, S., 2006. A "Macedonian Shield" Bowl from Vardarski Rid, *Folia archaeologica Balkanica I, In Honorem Verae Bitrakova Grozdanova*, Faculty of Philosophy – Skopje, Makedonska Riznica – Kumanovo.
- BOUZEK, J.- JANSOVÁ, L., 1974. "Megarian bowls." *In Anatolian Collection of Charles University, Kyme I*, Ed: by J. Bouzek, ss. 13-76.
- CHRISTENSEN, A. P., - JOHANSEN, F. 1971. *Hama: Fouilles et Recherches 1931-1938 III/2 Les Poteries Hellenistiques et Les Terres Sigillees Orientales*, Nationalmuseet, Copenhagen.
- CİVELEK A., 2004. "Phokaia Kalıp Yapımı Kaseleri", *Olba IX*, ss. 123-136.
- CİVELEK, A. - TAŞ, H., 2012. "Adana Müzesi'nde Korunan Kalıp Yapımı Kaseler", *CollAn XI*, ss. 123-150.
- CONZE, A., 1913. *Altertümer von Pergamon B. I/2, Stadt und Landschaft*, Verlag von Georg Reimer, Berlin.
- CORNELL, L. A., 1997. "A Note on the Molded Bowls". Ed.: S.C. Herbert, Tel Anafa II/i, The Hellenistic and Roman Pottery, *JRA Supplementary Series* 10, ss. 407-416.
- COURBY, F., 1922. *Les vases grecs a reliefs*, E. de Boccard, Paris.
- CROWFOOT, J. W.- G. M. CROWFOOT - K. M. KENYON. 1957. *Samaria/Sabaste, Report of the Works of the Joint Expedition in 1935/3*, Palestine Exploration Fund, London.
- CVA Stuttgart B. 1, Kunze-Götte, E. 1965. C. H. Beck's Verlagsbuchhandlung, München.
- ÇORBACI, H., 2012. "Tarsus Müzesi Hellenistik ve Hellenistik-Roma Dönemi Kalıp Yapımı Kaseleri", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 140, ss. 75-90.
- ÇORBACI, H., 2016. "Adıyaman Müzesi Kalıp Yapımı Kaseleri", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 23, ss. 493-527.
- ÇORBACI, H., 2022. Eskişehir Eti Arkeoloji Müzesi Kalıp Yapımı Kaseler ve Kalıplı Skyphos, Ed.: M. Sayar, *Anadolu Araştırmaları* 27, ss. 221-242
- DE LUCA-ZIGENAU, O., 1968. *Das Asklepieion*, Pergamenische Forschungen XI/1, de Gruyter, Berlin.

- DE LUCA, G.-RADT, W., 1999. Sondagen im Fundament des grossen Altars, Pergamenische Forschungen XII, de Gruyter, Berlin.
- DE LUCA, G.-KÖGLER, P. vd. 2021. *Hellenistische Reliefbecher aus Pergamon. Die 'Megarischen Becher' von der Akropolis, aus dem Asklepieion, der Stadtgrab*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- DEREBOYLU, E., 2001. "Weisgrundige Keramik und Hellenistische Reliefbecher aus dem Hanghaus 2 in Ephesos", Ed.: F. Krinzinger, *Studien Zur Hellenistischen Keramik in Ephesos, Ergänzungshette zur der Jahresheften des österreichischen Archâologischen Institutes Heft 2*, ss. 21-44.
- DOKSANALTI, E., 2003. Knidos-Kap Krio Hellenistik Sarnıç Buluntuları, Ed.: C. Abadie-Reynal, *Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistiques et romaines. Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 23-24 mai 1996*, Istanbul-Paris, ss. 27-33.
- EROL, A. E., 2019. "Anadolu Roma İmparatorluk Dönemi Sütunlu Caddelerin Antik Şehircilik Kavramı İçindeki Yeri", *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 1(1), ss. 11-22.
- ERSOY A., 2013. Smyrna / İzmir Kazıları Kalıp Yapımı Kaseleri ve Kabartmalı Kaplar, Ed.: H. Ürer, H. Erdönmez, E. Altınöz, A.G.B, *Tüba-Ked 11*, ss. 31-51.
- FENN, N., 2014. The Hellenistic Mouldmade Bowl Production at Priene – A Case Study Concerning the Reception of Ephesian Examples, *Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*, Aarhus University Press, Aarhus.
- FORTNER, S. A., 2008. *Die Keramik und Kleinfunde von Bethsaida-Julias am See Genezareth Israel*, (Dissertation Thesis) L. Maximillians Universitaet, Augsburg.
- GASSNER, V., 1997. *Das Südtor der Tetragonos-Agora, Keramik und Klein Funde*, FE XIII/1/1, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- GERBER, C., 1996. "Die Umgebung des Lidar Höyük von hellenistischer bis frühislamischer Zeit". Ed.: K. Bartl and S. R. Hauser, *Continuity and change in Northern Mesopotamia from the Hellenistic to the early Islamic period*, ss. 303-332.
- HAYES, J. W., 1985/86. "Sigillate Orientali", *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale, Atlante delle forme ceramiche, II*, Roma, Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale, ss. 1-96.
- HEPDING, H., 1954. "Eine hellenistische Töpferwerkstatt in Pergamon", *Sonderdruck Aus Nachrichten der Giessener Hochschulgesellschaft 21*. ss. 49-60.
- JONES, F. F., 1950. "The Pottery," in *Excavations at Gözlü Kule*, *The Hellenistic and Roman Periods Excavations at Gözlükule, Tarsus I*, Ed.: Goldman, H., New Jersey: Princeton University Press, ss. 149-296.

- KAMENJARIN, İ., 2017. *Hellenistic Moldmade Pottery From Siculi*, Kaštela, Publisher Muzej Grada, Kaštela.
- KAVVADIAS, G., 2012. "The red-slipped tableware", *Tableware pottery from the Antikythera shipwreck*, Ed.: N. Kaltsas, - P. Bouyia - E. Vlachogianni , *The Antikythera Shipwreck. The Ship, the Treasures, the Mechanism*, ss. 169-186
- KENYON, K. M.- CROWFOOT, J.W., 1957. *The Objects from Samaria Sebaste, Reports of the work of the joint Expeditions in 1931-1933 and of the British Expedition in 1931/III*, Palestine Exploration Fund, London.
- KOSSATZ, U., 1990. *Funde aus Milet. Teil 1. Die Megarischen Becher*, Walter de Gruyter, Berlin.
- KRAMER, N., 1996. "Megarische Becher", Ed.: Ü. Serdaroğlu-R. Stupperich, *Ausgrabungen in Assos 1992, Asia Minor Studien 21*, ss. 71-98.
- KRAMER, N., 2004. *Gindaros, Geschichte Und Archaeologie einer Siedlungen im Nordwestlichen Syrien von hellenistischer bis in frühbyzantinische Zeit*, Verlag Marie Leidorf, Rahden.
- KRAUS, T., 1951. *Megarische Becher im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
- LAUMONIER, A., 1977. *La céramique hellénistique à reliefs 1. Ateliers "Ioniens", Délos XXXI*, de Boccard, Paris.
- LUND, J., 2005. "An economy of consumption: the Eastern Sigillata A industry in the late Hellenistic period". *In Making, Moving, and Managing: The New World of Ancient Economies, 323-31 BC*, Ed.: Z. H. Archibald-Davies, J. K.- V. Gabrielsen, ss. 233-251.
- LUND, J., Poblome - J., Malfitana, D., 2006. "Rhosica Vasa Mandavi, Towards The Identification Of A Major Ceramic Tableware Industry Of The Eastern Mediterranean: Eastern Sigilata A", *Archeologia Classica*, Vol. 57, ss. 491-507.
- NEGEV, A., 1986. The late hellenistic and early Roman pottery of nebatean OBODA: Final Report, *Qedem 22*, ss. 1-144.
- ÖZ, C., 2022. Myra Tiyatrosunda Ele Geçen Hellenistik Dönem Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler, Ed.: M. Arslan, *Cedrus X*, ss. 113-138
- PARLASCA, K., 1955. "Das Verhaeltnis der megarischen Becher zum Alexandrinischen Kunsthandwerk", *JdI 70*, ss. 129-154.
- PETROVA, A. P., 2014. Pontic Group of Hellenistic Mouldmade, Ed.: Pia Guldager Bilde and Mark L. Lawal, *Black Sea Studies 16*, ss. 215-230.
- RADT, W., 1999. *Sondagen im Fundament des grossen Altars*, Pergamenische Forschungen 12, de Gruyter, Berlin.
- ROGL, C., 2008, "Die hellenistischen Reliebecher aus Lousoi", *Ergänzungshefte ÖJh 10*. ss. 32-65.

- ROTROFF, S. I., 1978. Hellenistic Athenian Pottery: "Megarian Bowls", *Current Anthropology*, Vol. 19, No. 2, ss. 387, 388.
- ROTROFF, S. I., 1982. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Moldmade Bowls, Agora XXII*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton.
- ROTROFF, S. I.,-OLIVER, A., 2003. *The Hellenistic Pottery from Sardis, The Finds Through 1994, Archaeological Exploration of Sardis XII*, Cambridge (Mass), Harvard University Press, London.
- ROTROFF, S. I., 2018. "Athenian Moldmade Bowls on Delos: Laumonier's Sample", *BCH*, 142(2), ss. 567-692
- SARAÇOĞLU, A.- M., ÇEKİLMEZ., 2011. "Tralleis Batı Nekropolis ve Konut Alanı Hellenistik Dönem Seramiği: 2006-2007 Buluntuları". *Colloquium Anatolicum* 10, ss. 219-249.
- SAYGILI, B., 2011. Kibyra Kalıp Yapımı Kaseler, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
- SCHÄFER, J., 1968. *Hellenistische Keramik aus Pergamon (Vol. 2)* Berlin, de Gruyter.
- SEITERLE, G.,1982. Funde aus Ephesos, *AntK.* 25, Vereinigung der Freunde Antiker Kunst, ss. 145-149
- SLANE, K. W., 1997. "The Fine Wares", Ed.: S.C. Herbert, *Tel Anafa II/i: The Hellenistic and Roman Pottery (JRA, Suppl. 10 Part II/i, Ann Arbor, MI)* ss. 247-393.
- TAMSÜ, P. R., 2016. Mold-Made Bowls from Teos Hellenistic City Wall Excavations, Ed.: N. Karul, E. Özdoğan, *Colloquium Anatolicum* 15 (1), ss. 59-70.
- THALMANN, J. P., 1978. "Tell 'Arqa (Liban Nord) campagnes I-III (1972-1974) chantier I. rapport préliminaire. (Introduction d'Ernest Will)". *Syria*, Tome 55/1-2, ss. 1-151.
- THOMSON, H., 1934. Two centuries of Hellenistic pottery, *Hesperia*, 3, ss. 311-480.
- VESSBERG, O. A. - A. WESTHOLM,. 1956. "The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus". The Swedish Cyprus Expedition, Vol. IV/1, Swedish Cyprus Expedition, Stockholm.
- WAAGE, F. O., 1934. "Antioch on the Orontes I, The Excavations of 1932", Ed.: G.W. Elderkin, Princeton University Press, ss. 67-72.
- WAAGE, F. O., 1948. *Ceramics and Islamic Coins, Antioch-on-the-Orontes IV 1*, Department of art and archaeology, Princeton University Press, Princeton NJ.
- WEINBERG, S. S., 1992. "Molded Bowls from Tel Anafa and elsewhere", *Muse* 26, ss. 12-20.

- YEDİDAĞ, T. Y., 2011. Dorylaion'un Hellenistik Dönem Keramikleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- YILDIZ, V., 2016. Tarsus Cumhuriyet Alanı Kazısında Bulunan Doğu Sigillataları A Grubu Seramikler, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- ZHURAVLEV, D., 2000. "A Skyphos from the House of Chrysaliskos and Pergamene Pottery Import in the Bosporan Kingdom", *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογικά προβλήματα*, ss. 269-272.
- ZIEGENAUS, O. - D. G. Luca, 1968. *Das Asklepieion, Altertümer von Pergamon XI/1*, de Gruyter, Berlin.
- ZIMMER, T., 2005. Hellenistische Reliefkeramik im Akademischen Kunstmuseum Bonn, *Bonner Jahrbücher* 205, ss. 83-135.

Resim ve Şekiller

Resim 1a

Resim 1b

592

OANNES
5 (2)

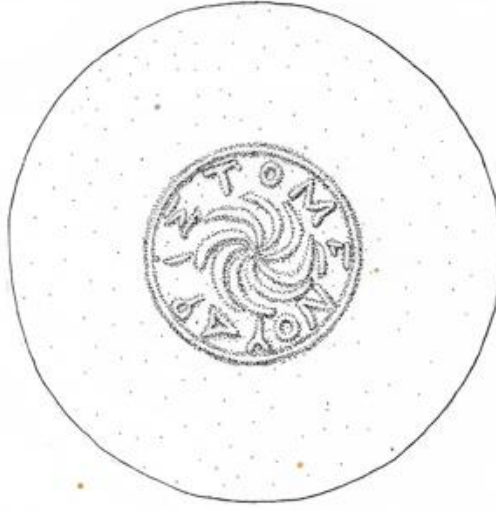
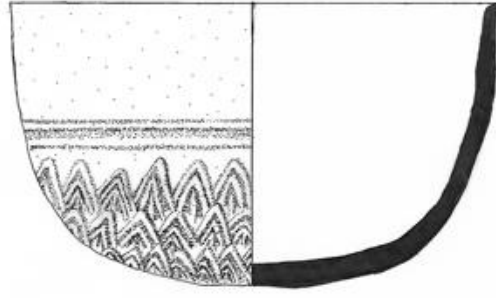
Resim 2

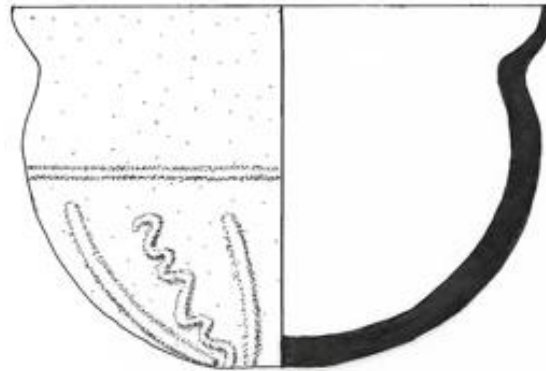
Resim 3

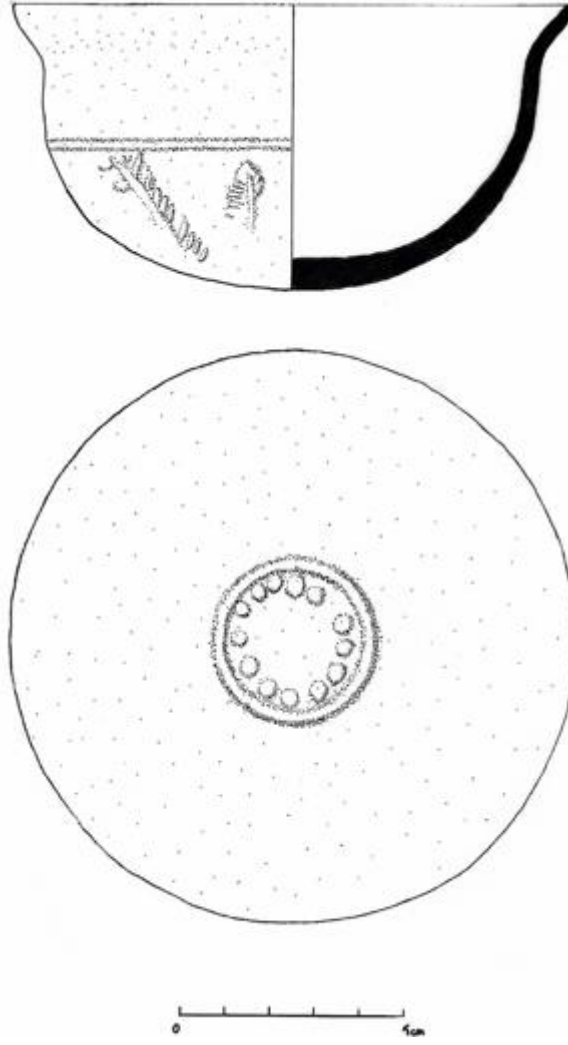
Resim 4

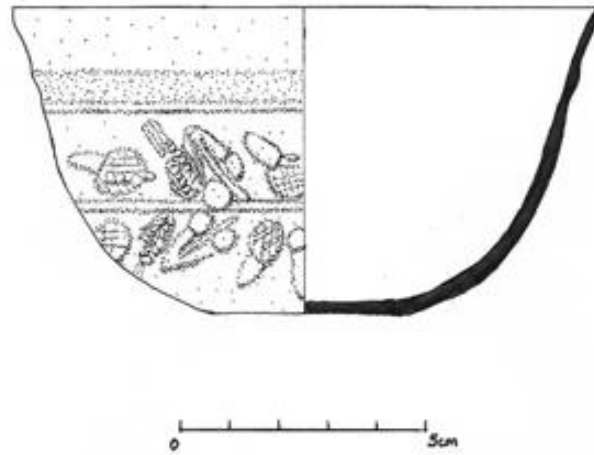
Çizim 1

Çizim 2

Çizim 3

Çizim 4

596

OANNES

5 (2)

HİTİTLERDE UYKU VE UYKUSUZLUK ÜZERİNE BİR İNCELEME A REVIEW ON SLEEP AND INSOMNIA IN THE HITTITES

Nermin ATİLA

Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/Türkiye
Assist. Prof. Dr., Hitit University, Faculty of Science and Letter, Department of History/Türkiye
nerminatila@hitit.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-7245-2872

OANNES

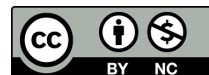
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **04.07.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **12.09.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.09.2023**
Sayfalar-Pages : **597 – 622**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1322519>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: ATİLA, N., “Hititlerde Uyku ve Uykusuzluk Üzerine Bir İnceleme”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 597 – 622.

HİTİTLERDE UYKU VE UYKUSUZLUK ÜZERİNE BİR İNCELEME A REVIEW ON SLEEP AND INSOMNIA IN THE HITTITES

Dr. Öğr. Üyesi Nermin ATİLA

Öz

Uyku evrensel bir ihtiyaç olmasına rağmen her kültürde farklı etkilere ve algılara sahiptir. Hitit kültüründe uyku ile ilgili bulgular, onlara özgü gelenekleri, inanışları, korkuları ortaya koymaktadır. Hititler uykuyu, farklı çağrışımlarla ilişkilendirerek tanrısal bir olgu, içsel bir güç olarak tanımlamışlardır. Hititçe çivi yazılı belgelerde uyku günlük bir ihtiyaç olmasının yanı sıra olumlu, olumsuz veya nötr çağrışımlarla önemli rol oynamıştır. Hitit toplumunda uyku için yeterli fırsat ve imkân olmasına rağmen uykuya dalmakta ve sürdürmekte zorluk yaşayan insanlar bulunmaktadır. Kalitesiz ve dinlendirici olmayan uyku, insanların fiziksel, psikolojik ve sosyal performanslarını olumsuz etkilemiştir. Uyku yoksunluğu, yorgunluk, halsizlik, huzursuzluk, öfke, depresyon, tükenmişlik gibi duygulara sebep olmuştur. Uyku ise arınma, rahatlama, iyileşme, güç-kuvvet, enerji, huzur ve mutluluk vermiştir. Bu noktada Hititler uykuyu tanrının bir lütfü, uykusuzluğu ise tanrının bir gazabı olarak yorumlamışlardır. Bu çalışmada Hitit metinlerinde geçen uyku ve uykusuzluk

Abstract

Although sleep is a universal need, it has different effects and perceptions in each culture. The findings on sleep in Hittite culture reveal their unique traditions, beliefs and fears. The Hittites defined sleep as a divine phenomenon and an inner power by associating it with different connotations. In Hittite cuneiform documents, sleep played an important role with positive, negative or neutral connotations as well as being a daily need. Although there were sufficient opportunities and facilities for sleep in Hittite society, there were people who had difficulty falling and maintaining sleep. Poor quality and non-restful sleep negatively affected people's physical, psychological and social performance. Sleep deprivation has led to feelings of fatigue, weakness, restlessness, anger, depression and burnout. Sleep, on the other hand, brought purification, relaxation, healing, strength, energy, peace and happiness. At this point, the Hittites interpreted sleep as a blessing from God and insomnia as the wrath of God. In this study, the terms sleep and insomnia in Hittite texts will be analyzed and the effects of sleeping places, sleeping

terimleri incelenerek, uyku yerleri, uyku zamanı ve uyku hijyeninin uyku kalitesine etkisi anlatılacaktır. Hititçe çivi yazılı belgelerde uykunun kalitesini yansıtan hafif uyku, tatlı uyku, kutsal uyku, ağır uyku ve uykusuzluk gibi sınıflandırmalar belirtilecektir. Hitit krallarının uyku esnasında, baskı, saldırı ve güvenlik açıklarına karşı aldığı tedbirler konusunda da bilgi verilecektir. İdari ve dini görev amacıyla gece uykusuz kalan görevlilerin, sorumlulukları ve icraatları da aktarılacaktır. Hititlerde uyku ve uykusuzluk emik bir bakış açısıyla incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Uyumak, Dinlenmek, Gecelemek, Uykusuzluk.

time and sleep hygiene on sleep quality will be explained. Classifications reflecting the quality of sleep in Hittite cuneiform documents such as light sleep, sweet sleep, sacred sleep, heavy sleep and insomnia will be mentioned. Information will also be given on the measures taken by Hittite kings against oppression, attacks and security vulnerabilities during sleep. The responsibilities and actions of officials who stayed awake at night for administrative and religious duties will also be presented. Sleep and insomnia in the Hittites will be analyzed from an emic perspective.

Keywords: Hittites, sleeping, resting, overnight, insomnia.

Extended abstract

Sleep is a natural resting state in which the reaction power of all or part of the consciousness against external stimuli such as sound, light, etc. is weakened and the activity of many organs in the body is greatly reduced and the system consisting of organs slows down. The history of sleep research, which is the basic need of humans, goes back to ancient times. Sumerian, Akkadian, Egyptian, Hittite and Greek civilizations have documents describing the cycle of fatigue, sleep and reawakening. Researchers have conducted scientific studies on the Egyptian and Greek civilizations' view of sleep. However, sleep in the Hittites, who ruled in Anatolia in the second millennium BC, has been ignored because it was a biological and monotonous phenomenon. This study is the first original article on sleep and insomnia in Hittite science. The study seeks answers to the following questions on sleep and insomnia according to Hittite cuneiform documents. What are the terms for sleep and insomnia in Hittite cuneiform documents? How is sleep culture reflected in beliefs and traditions in the Hittites? How did insomnia affect people's emotions in the Hittites? What are the treatment methods against insomnia? How were sleep and insomnia interpreted metaphorically? Are there any information on sleeping place, sleep hygiene and sleeping time in Hittite texts? Is sleep associated with death?

The study of Hittite sleep culture includes linguistic, historical, social, cultural, literary, medical-magical and religious phenomena of sleep. In cuneiform texts, there are terms reflecting the view of ancient civilizations on sleep. Looking at the textual places where these terms occur, sleep can be analyzed in two different ways. In the first, the phenomenon of sleep is

analyzed through the sleep terms used in Hittite political, administrative and religious texts. In addition, the relationship between the Hittite gods and sleep, sleeping gods, and sleep for dreaming purposes are explained. In the second part, sleep deprivation in Hittite texts is explained in social, political and institutional terms. In this section, the existence of officials who were sleep deprived for the purpose of duty and people who were psychologically sleep deprived were identified.

Sleep and sleep deprivation in Hittite cuneiform documents can be briefly summarized as follows. Hittites experienced sleep and sleep deprivation and recorded the results in documents. In the Hittite period, sleep was not only a biological need but also affected human life in social, institutional and political terms. In fact, the physical experience of having to sleep every day caused the Hittites to associate sleep with various associations, divine powers and metaphors.

Sleep is a need that allows people to rest and ensures that the next day's work is dynamic. In Hittite culture, sleep was interpreted as a blessing from the gods. In Hittite culture, sleep is associated with positive emotions such as physical and spiritual renewal, peace, trust, healing, relaxation and happiness. Sleep deprivation was interpreted as the wrath of the gods. Sleep deprivation caused negative emotions such as fear, anxiety, worry, vulnerability, danger, restlessness and unhappiness. Although there is limited information about the time of sleep in cuneiform documents, the time of awakening is indicated as sunrise. Sleeping hours differed between night and day workers (on watch, attack, ritual, etc.). It is clearly seen that night workers are sleep deprived. As a matter of fact, sleep quality was affected by sleep time, place of sleep and sleep hygiene. In this study, many questions beyond what is known about sleep and insomnia in the Hittites have been answered. To conclude;

- According to Hittite belief, the whole world (people, gods, spirits, earth, sky, animals, objects, etc.) needs sleep. At this point, it is thought that inanimate beings also sleep. In addition, there are no living or non-living beings in the Hittites who sleep or do not sleep continuously.
- Although Hittite society had an understanding of the afterlife, death was not associated with sleep.
- The Hittites worked during "night hours" in order to avoid pressure, attacks and security vulnerabilities during sleep. Hittite kings appointed officials who worked night shifts.
- -Some of the Hittite magic rituals were performed at night. This is why many religious officials stayed awake at night.
- The Hittites perceived sleep as a blessing from the gods and insomnia as the wrath of the gods. They also slept in the same room with the gods (statues) against insomnia. This shows that Hittite society sought psychological relief against sleep deprivation.

- The Hittites believed that sleep quality was influenced by the time and place of sleep and sleep hygiene. The Hittites categorized sleep quality as deep sleep, light sleep, sweet sleep, sacred sleep and insomnia.
- The term "sleeping like cattle and donkeys" was used metaphorically for the heavy state of sleep. In this respect, the Hittites also observed the sleeping patterns of animals.

Sleep is a phenomenon that has different effects and durations for women, men, infants, children and elderly people. However, the Hittite texts do not contain any information on gender or age-related sleep types.

Giriş

Uyku, dış uyarılara karşı bilincin bütünüyle veya bir bölümünün tepki gücünün zayıfladığı, her türlü etkinliğin büyük ölçüde azaldığı, dinlenme durumu olarak tanımlanabilir.¹ Sağlıklı bir yaşamın gereksinimlerinden olan uyku, ruh, zihin, beden yorgunluğunu ortadan kaldıran, stres ve sorumluluklardan uzaklaştıran bir rahatlama durumudur. İnsanların temel ihtiyaçlarından olan uyku araştırmalarının tarihi, eskiçağlara kadar gitmektedir.² Sumer, Akad³ Mısır⁴, Hitit, Yunan⁵ uygarlıklarında, yorgunluk, uyku, yeniden uyanma döngüsünü anlatan çok sayıda belge ele geçmiştir. Araştırmacılar, Mezopotamya⁶, Mısır ve Yunan uygarlıklarının uykuya bakışını anlatan bilimsel çalışmalar yapmışlardır.

MÖ II. bin yılda Anadolu'da hüküm süren Hititlerde uyku konusu ise biyolojik ve tekdüze bir olgu olması sebebiyle henüz araştırılmamıştır. Bu konudaki bilimsel çalışmalar genellikle rüyalarla sınırlandırılmıştır.⁷

Hititlerde uyku, biyolojik bir olgu olmasının yanı sıra sosyal normları, davranışları, duyguları, iletişimi etkileyen bir yaşam halidir. Ayrıca uykunun gündüz ve gece döngüsüyle, aydınlık ve karanlıkla güçlü bağlantısı da bulunmaktadır. Özellikle ateş, meşale⁸ ve kandil⁹ vasıtasıyla aydınlanmanın mümkün olduğu bu dönemde, insanlarda uyku, uykulu hal gözlemlenebilir. Bu makalede, Hitit araştırmalarında göz ardı edilen, uyku ve uykusuzluk kavramlarını emik bir bakış açısıyla sunmak amaçlanmaktadır. Makalenin birinci bölümünde, Hitit metinlerinde "uyku teriminin birleşenleri, tanrıların uykuyla bağlantısı, uyku-rüya ilişkisi, uyku hijyeni, uykunun yeri ve zamanı" anlatılacaktır. İkinci bölümünde ise Hititlerde uykusuzluk konusu "siyasi, idari, dini görev amacıyla" ve "uyku bozukluğu" olarak değerlendirilecektir.

¹ Türk Dil Sözlüğü, 1998, 2293.

² Gökçay- Arda, 2013:71-78.

³ Steinert, 2010: 237-287; Guinan, 2011: 195,202.

⁴ Detaylı bilgi için bkz. Simone Gerhards, 2021. Georg Ebers papirüsü (M.Ö. 1600) uyku bozuklukları konusunda bilgiler vermektedir. Eski Mısırlılar uyku alışkanlıklarında hijyen ve temizliğin önemini anlamışlardır.

⁵ Detaylı bilgi için bkz. Silvia Montiglio, 2016.

⁶ Detaylı bilgi için bkz. Farber, 1989.Edzard, 1997: 71-73; Kâhya, 2019: 241.

⁷ Mouton, 2004: 3-4; Beckman, 2010: 26-31; Byrd, 2011: 96-105; Ünal, 2013: 476-492.

⁸ GİŞ *zappari/zupparu*: meşale. Ünal, 2016: 613.

⁹ DUG NÜRÜ, DUG *šašanna*: kandil; lappina ^{SAR}: kandil fitili? Ünal, 2016: 470.

Çivi Yazılı Belgelerde Uyku Ve Uykusuzluk Anlamına Gelen Kavramlar

Sumerce Ü: uyku¹⁰, ÛKU₄: uyumak¹¹, ÛDÍ: uyku, ÛSAGA: uyku ŠED: hayvanların dinlenmesi yatması olarak ifade edilmektedir.¹² Akadça, ŠİTTU: uyku¹³, ŠUTTU: rüya¹⁴, ŠALĀLU: uyumak¹⁵, BĪĀTU/BĀTU: geceyi geçirmek, dinlenme yeri¹⁶, NĀĦU/NUĀĦU: dinlenmek¹⁷, KĀRU: uyku¹⁸, İTŪLU¹⁹ ve RABĀŞU²⁰: hayvanların uyuması olmak²¹ olarak tanımlanmaktadır. Akadça DALĀQU: uykusuz kalmak, DĪLİPTU: uykusuzluk olarak ifade edilmektedir.²² Eski Mısır'da uyku h̄dr, s̄dr terimleriyle belirtilmiştir.²³

Hititçe uyku terimleri çeşitlidir. Bunlar, šeš: yatmak, dinlenmek, uyumak, geceyi geçirmek, seksüel bir ilişkide bulunmak, bir yerde kalmak²⁴; TŪGšašt(a): uzanmak, uyumak, yatmak, dinlenmek, yatak, istirahat yeri;²⁵ zašhai-/ tešhai: uyku, rüya²⁶ olarak ifade edilmektedir. Hititçe gecelemek terimi kariya²⁷ olarak tanımlanmaktadır. Gözlerini kapatmak, yatmak, dinlenmek, uzanmak, geceyi geçirmek, hareketsizlik ifadeleri de uyku teriminin içerisinde yer almaktadır.

Hititçe metinlerde geçen šašnumaš SİR: ninni, uyku şarkısı²⁸; galaktar/kallaktar/kalaktar: uyku verici bir madde²⁹ ifadeleri de bulunmaktadır. H. Ertem, šeš- “uyumak” ve warš “teskin olmak” fiilleriyle yakın anlama sahip olması sebebiyle ^{GIS}haššika bitkisinin haşhaş olduğunu iddia etmiştir.³⁰ Uykulu hali tanımlamak için tešhalli: uykusu gelmiş³¹, šupparuwant-/šupparwant: uykulu³² terimleri kullanılmaktadır. Rüya amacıyla yatılan uyku, farklı terimlerle birlikte ifade edilmiştir. Bunlar; šuppi

¹⁰ Thomsen, 1984,209; ePSD.

¹¹ Thomsen, 1984;209. ePSD.

¹² Kramer, 1971: 194; ePSD.

¹³ CAD S/3,140-141; CDA, 378.

¹⁴ Zgoll, 2006:69; Steinert, 2010:240.

¹⁵ CAD S/3,140.

¹⁶ Steinert, 2010:241.

¹⁷ Steinert, 2010:241.

¹⁸ KĪBĀNU: yatak odası, yatak CAD K/ 8, 329; ePSD.

¹⁹ CAD I/ 7, 316.

²⁰ CAD R/14, 10

²¹ CAD D, 142; George, 2003: 692-93.

²² Guinan, 2011:198; ePSD.

²³ Gerhards, 2021: 132.

²⁴ Kloekhorst, 2008: 746; Puhvel, 2002: 548; Ünal, 2016: 477; Puhvel, 2021: 32-45.

²⁵ CHD S/2: 306; Ünal, 2016: 470.

²⁶ HW, 1952: 222; Tischler, 1994: 335; Ünal, 2007: 817; Ünal, 2016: 605.

²⁷ Puhvel, 1997: 82-83; Ünal, 2016: 261.

²⁸ KUB 12.5 IV 9. Ünal, 2016: 470.

²⁹ HEG A-K: 463; HW, 95; HED K:19; Ünal, 2016: 249. Sümerlilerde afyonun varlığına ilişkin henüz bir netlik yoktur. Hitit döneminde kullanılan bu terimin de afyon olup olmadığı bilim insanları tarafından tartışılmaktadır.

³⁰ Ertem, 1974: 19. Latince “somnia” (uyku) ve “ferre” (getiren) kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. “Uyku getiren”, ifadesinden yola çıkarak bu tür adı ile haşhaşın narkotik özelliklerine göndermede bulunulduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Charles, 2013: 489.

³¹ Ünal, 2016:535.

³² Ünal, 2016: 857.

*šeš*³³/*šuppa šeššuwat*: kutsal uyku, temiz uyku³⁴, *šannezzi tešha*: tatlı uyku³⁵, *tešhaš šuppuwat*: uykunun temizliğidir.³⁶ Çivi yazılı belgelerde, uykuyla bağlantılı olan esneme, horlama, uykuda konuşma, uyurgezerlik, uyku apnesi, vb. uyku problemleri henüz tespit edilmemiştir. Uyku esnasında insanların fiziksel hareketleri (yan/ yüzüstü/sırtüstü uyuma) de bilinmemektedir. Etimolojik açıdan bakıldığında, tarihsel süreç içinde uykuyu tanımlamak için benzer kelimeler tercih edilmiştir. Hititçe çivi yazılı belgelerde uyku açık ve basit bir davranış şekli gibi görünse de oldukça karmaşık olarak ifade edilmiştir.

Hitit metinlerinde uykunun geçtiği metinler taranarak, canlı ve cansız varlıklardaki uyku olgusu anlatılacaktır. Uyku terimleri, genellikle siyasi, idari, dini ve mitolojik metinlerde yer almaktadır. Hitit metinlerinde çok az bahsedilen uykusuzluk ise *laknu*: (geceyi) uykusuz geçirmek³⁷ terimiyle tanımlanmıştır. Geceleri uyanık kalarak, gün boyu uyumaya çalışmak insanların fizyolojik durumuna uygun değildir. Ayrıca uyku yoksunluğu bir hastalık olarak değerlendirilecektir. Bu noktada Hititlerde uykusuzluk konusunun önemi fiziksel ve ruhsal açıdan ortaya konulacaktır.

Hitit Metinlerinde Uyku

İnsanoğlu, hayatının yaklaşık üçte birini uykuda geçirmektedir. Ortalama bir insan ömrü düşünüldüğünde 23 yıl anlamına gelmektedir. Her gün uyumak zorunda olmanın fiziksel deneyimi, Hititlerin uykuyu, çeşitli çağrışımlarla, ilahi güçlerle ve metaforlarla ilişkilendirmelerine sebep olmuştur. Hitit metinlerinde uykunun, fiziksel, zihinsel ve ruhsal açıdan zaruri bir ihtiyaç olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu yüzden Hitit siyasi, idari, dini metinlerinde uyku hakkında bilgiler mevcuttur. Hitit inancına göre tüm evren, kişiler, ruhlar, doğa ve eşyaların uykuya ihtiyacı vardır. Bu bölümde tanrı-uyku bağı, uyku-rüya ilişkisi ve uyuyan nesnelere metinler aracılığıyla değerlendirilmiştir.

Siyasi Metinlerde Uyku

Hitit kralı II. Murşili ve Hapalla'lı Targašnalli arasındaki siyasi antlaşmada, suçlu bir kimsenin, vassal devletlere sığınması, orada konaklaması veya uyuması yasaktır. Bu ikili antlaşma sayesinde, suçlu yabancı devletler tarafından ülkesine teslim edilecektir.

“§12 [Buna ilaveten] garnizonda size verdiğim ve yardımınıza gönderdiğim askerlere gelince — Eğer [onlardan] biri ülkenize kaçar [veya [...]] biriyle birlikte, [...] fakat siz (onun ardından [maz]sanız, yemini bozmuş olacaksınız. Onu teslim edin! Fakat bir şekilde onun hakkında malumat edinmez[se]niz, [bu], [yeminden] muaf tutulacaktır [ve eğer] en içten şekilde... Eğer bir Hititli [kaçar] ise onun izini sürün ve onu teslim edin! Eğer piyade ve savaş arabaları [toprağınız]dan geçer ve biri uykuya dalar veya hastalanırsa [veya ...] onu yakalarsa veya biri bir adamı — bir

³³ KUB 15.20 II 8. Ünal, 2014: 436.

³⁴ KUB 6.34 IV? 3; KBo 10.16 IV 9. Ünal, 2014: 436.

³⁵ KUB 41.29 II 7; krş. KUB 31.136 Öy. II 8. Ünal, 2014: 440.

³⁶ KBo 13.2 Öy. 13-14. Ünal, 2014: 436.

³⁷ Ünal, 2016: 326.

Arzawalıyı — ordudan kaçıtır [ve] [onu] köle yaparsa veya o satılırsa ve ordunun komutanı size şöyle derse: Adamlarımdan biri [kayıptır?] — [Eğer siz onu arayamayacak ve [teslim] edemeyecek kadar meşgul değilseniz, [o vakit] yemini bozmuş olacaksınız.”³⁸

Hitit kentlerinde bir düşmanın kentin içinde uyuması kesinlikle yasaktır. Bir Kaşkallı kentin içinde uyursa, sığır ve koyun gibi cezalandırılacaktır. Kaşkallı birinin kentin içinde bulunması, Hititli birinin ihanetiyle mümkündür.

“Ancak eğer herhangi bir Kaşkallı adam kentin içerisinde uyu[rsa ve o] işitilirse (onu) tutuk evi içine [atarlar ve tutuk evi içinde [x yıl] olur/bulunur?] ve onu (1) sığır (ve) x koyun?] (cezası) ile cezalandırırlar. Ancak eğer on(d)a herhangi bir ihanet/hainlik/kötü niyet bulurlarsa ya da (eğer o) herhangi kötü bir şey söylerse o mahvolsun/yok olsun! Ayrıca eğer herhangi biri [Kaška] memleketinin erkek (ya da) kadın köle(sini) satın alırsa onu yukarıya kente getirmesin! O da (onunla birlikte) dışarıda olsun! Eğer ol[maz ise] o ahır içinde olsun! Eğer o [...]sa o kentte olsun! (Eğer) Kaška memleketinin erkek ya da kadın kölesi(ne sahip) biri büyük(/kent) kapısını geçer(se) onu suçta(n dolay) tutuklarlar.”³⁹

Boğazköy’de bulunan bir belgede, kralın Şapinuva kentinde uyuyacağı ordunun ise yakın bir mevki olduğu düşünülen Hanziwa’da uyuduğu anlaşılmaktadır. “*Majesteleri Şapinuva’da geceleyecektir. Ordu ise Hanziwa’da [dinlenecektir]*”⁴⁰

Kraliçeden, Büyük Krala yazılmış bir mektupta, kraliçenin [x] kentte konakladığı belirtilmiştir. Kraliçe bu kentte geceyi geçirerek, kuş falının sonucunu beklemiştir.

“Güneşim’e beyime bildirdim ve Zithara kentine hareket ettim. Sonra... ve beyler bana söylediler: [...] geceledim. Şimdi Zithara kenti [...] bugün de kuşları iki defa gördüler.”⁴¹

Direktif Metinlerinde Kalitesiz Uyku

Hititçe çivi yazılı belgelerde gece saatlerinde “kalitesiz uyuyan”, “yarı uyanık” görevliler de bulunmaktadır. Bu görevlilerin uyku yerleri, onların kalitesiz uyduklarını göstermektedir. Muhtemelen görevliler elbiseleriyle olası problemleri çözmek amacıyla görev yerlerinde uyumuştur. Görevliler, sarayda, tapınakta, kapı yakınlarında uyumuştur. Sarayda uyuyanlar: kadeh taşıyıcısı, masa adamı, hizmetkâr, aşçı, bir görevli, kült şarkıcısı, Tanrı Zilipuri’nin düel(?) rahibi, (Kült) görevlisi, çadır adamı, asa taşıyıcısı, terzisi (?), koşucusu, muhafız koşucusu, haberci, casus, koşan adamdır. Tapınakta genellikle rahipler kapı arkasında ve yanında uyumuştur. Bu uyku yerleri olası problemler için tedbir amaçlı mekânlardır.

Eski Hitit Döneminde, sarayın korunmasına yönelik verilen direktif metninde bir duyuru amacıyla görevliler toplanmıştır. Bu esnada sarayda

³⁸ CTH 67.KBo 5.4 Ay. 33-49; Beckman, 1996: 67-68; Karauğuz, 2002: 117.

³⁹ CTH 89. KUB 21.29 KBo 51.1 Ay III 30-43. Bozgun, 2017: 39.

⁴⁰ KUB 22.51 obv 10-15. Süel-Weeden, 2017: 201.

⁴¹ Or. 90/1775. Süel, 2013: 140.

uyuyan görevlilerin bir adım öne çıkmaları istenmiştir. Bu görevlilerin saray içerisinde uyuduğu ve geceleri çalışmadıkları anlaşılmaktadır.

§1 “O saraydaki kapı sürgüsüne vardığında, kapı muhafızı, esnafları (LÜ İ.DU₃) aşağıda sayar: Kapı muhafızı ana kapıdan iner ve o Hititçe şöyle der: Bir duyuru! Bir duyuru!” §2 “Ve yukarıda sarayda uyuyanlar bir adım öne çıkarlar. Ardından kapı muhafızı onları Ha[tti]ce (ticari) isimleriyle çağırır: windukkaam-: şarap kadehi taşıyıcısı, zülūwē: masa adamı, hizmetkâr, ħantipšuwa: aşçı, paršiēl: görevli, šahtaril: kült şarkıcısı, Tanrı Zilipuri'nin düēl(?) rahibi, ħaggazuēl: (Kült) içkicisi, dāgulrunāil: çadır adamı, tānišawa: asa taşıyıcısı, tušĥawadun tānišauē: terzisi(?), lūizzil: koşucusu, kiluĥ: muhafız koşucusu, duddušĥiyal duddušĥiyalla: haberci, casus, koşan adam.”⁴²

Hititler, gece bir ışık vasıtasıyla aydınlanmak zorundadır. Işık kapatıldığında/söndürüldüğünde ise insanların uykuya daldıkları anlaşılmaktadır. Hitit rahibi ve kötü ruhları kovan görevli kâhin, kapı önünde gece boyu uyumaktadır. Bu belgede kâhin ve rahibin uyku yerleri, kapı önü olarak belirtilmiştir.

“§2’ “Siz rahipler şöyle yapın: Rahip ve kâhin sabah olduğunda tapınağın önüne giderler ve tanrıya [günlük] ekmeği alırlar ve tapınağı temizler ve ıslatırlar. Günlük ekmeğini koyarlar. Akşam vakti olduğunda kandili alır ve tapınağı [(kapısını) çekerler/kapatırlar. Rahip ve kahin ise kapının [(ön)]ünde uyurlar.”⁴³

Hititçe çivi yazılı belgelerde, mahrem bir alan olan yatma yerleriyle ilgili bilgiler sınırlıdır. Ancak uyku yerlerinin kişinin görevine ve statüsüne göre değiştiği anlaşılmaktadır. Direktif metninde, kentin güvenliğinden sorumlu olan askeri birliklerin kapı arkasında veya yakınında uyuduğu kaydedilmiştir. Gece vardiyasında çalışan görevlilerin dinlenme yeri kapının arkasıdır.

§ 9 “Ve işçiler, sığır, koyun, [atlar ve eşekler] [ke]ntte bir araya gelir gelmez, ayrıca, gözetleme yerlerini tutan gözcüler [(kente)] çıksınlar ve onlar kapıyı [ve] y[(an kapıyı)] sürgülesinler ve [onlar] kapı sürgülerini düşür[(sünler) ... ayrıca] yan kapının ardına [onlar] askeri birlikleri yerleştirsi[(nler) ve onlar (kapının)] ardında uyusun. Ayrıca onları, [(nöbetçileri yan) kapıda] yukarıda bıraksınlar. Ve onlar nöbeti dikkatli [(tutsunlar)].”⁴⁴

Dini Metinlerde Uyku

Hititler tanrıları memnun etmek, onları kızdırmamak ve onlardan haber almak amacıyla dinsel törenler, ritüeller, kehanetler, düzenlemişlerdir. Bu noktada Hitit çivi yazılı metinlerinde animistik⁴⁵ inanç ve uygulamaların varlığı görülmektedir. Hititlerin doğanın ve onun içinde yer alan her şeyin yaşadığına olan inançları çivi yazılı metinlerde somut olarak görülmektedir. Bu yüzden doğadaki her şeyin uykuya ihtiyacı olduğuna inanılmıştır. Hitit dini törenlerinde, ritüellerde, kehanetlerde ve mitlerde uykuyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.

⁴² CTH 263. A-I 1-24. C, 1'-6. Miller, 2013: 90-91.

⁴³ CTH 275. A.KUB 31.113 Öy. 9-17; Miller, 2013: 277; Bozgun, 2019: 219.

⁴⁴ CTH 261. KBo 50.280 A. I 23-28; C2 I 22'-29'. Miller, 2013: 218; Reyhan, 2017: 224.

⁴⁵ Detaylı bilgi için bkz. Tylor, 1971.

Bayramlar

Hitit inanç sisteminde tanrılara karşı sorumlulukların, belirli bir takvimde, kalabalık ve organize bir toplulukla, çeşitli etkinliklerle, kral ve kraliçenin katılımıyla gerçekleştirildiği bayram törenleri bulunmaktadır.⁴⁶ Hitit kralının bayram törenleri esnasında, farklı kentlerde uyuduğu kaydedilmiştir. AN.TAH.ŞUM^{SAR} bayramında kral, kutsal avcı çantasıyla (^{KU}Şkurşa) Tawiniya kentine gelerek, Hiyaşna kentinde gecelemetedir. Kutsal avcı çantasının özellikle belirtilmesinin sebebi kralla birlikte, diğer eşyaların da uykuya ihtiyaç duyduğu inancı olmalıdır. “*Ertesi sabah (kutsal) avcı çantası Tawiniya’dan gelir. Hiyaşna kentinde geceler. [Kra]l(?) dama çıkar.*”⁴⁷

Bayram töreninde kurban malzemeleri taşınırken, muhtemelen ritüel malzemeleri de insanlar gibi gecenin iyileştirici, dinlendirici gücünden faydalanmıştır. “*Hattuşa’dan Ankuwa’ya kahyaların evinin kurban malzemeleri giderken çömlekçi de onunla birlikte gider kurban malzemesi yolda iki gün geceler.*”⁴⁸

Purulliya bayramında, kral Arinna’ya gitmiş, sonra Matilla kentine geçmiştir. Matilla kentinde, düzenlenen Büyük Toplantı’dan sonra, kral uyumak için Arinna’ya gitmiştir. Kral ve kraliçenin ayrı kentlerde uyuduğu da açıkça görülmektedir.

“*Ertesi sabah [kral] Arinna’ya gider. [O Arinna’dan Matilla’ya geçer. Mat]jilla’da Büyük Toplantı (gerçekleşir). Ancak [kral] uyumak için Arinna[y]a (geri) döner. Kraliçe ise Hattuşa’ya kraliçenin [saray]ın[a] gider.*”⁴⁹

Kral, Matilla kentinde Büyük Toplantı düzenledikten sonra, uyumak için Arinna (Alaca höyük?) kentine gitmiştir. Kral ve kraliçenin farklı kentlerde uyuduğu aşağıda açıkça görülmektedir. “*Matilla şehrinde büyük toplantı (toplanır). Kral geceyi geçirmek için Arinna’ya gider. Kraliçe ise Hattu[şa’ya] kraliçenin saray[ına] gider.*”⁵⁰

Ritüel

Fragmanter olarak ele geçmiş olan bir arınma ritüelinde, kentte bulunan herkesin temizlenip, uykuya daldığından bahsedilmektedir. Burada uyku hijyeninin önemi açıkça vurgulanmaktadır. Uyanma vakti ise gün doğumu olarak belirtilmiştir. “*Kentin hepsi erkekler, kadınlar çocuklar banyo yaptıktan sonra uyur üçüncü günde, şafak vaktinde hemen kalkarım.*”⁵¹

Doğum esnasında yaşanan sıkıntılardan sonra bir kadının yorgun ve bitkin halde tapınağın içinde uyuduğu kaydedilmiştir. Muhtemelen bu durum, bir temizlenme bir rahatlama amacı taşımaktadır.

⁴⁶ Dinçol, 1982: 86; Reyhan, 2016:93.

⁴⁷ KBo 10. 20 Öy. I 28-29. Alp, 1983: 138; Arıkan, 2003: 30.

⁴⁸ KUB 25. 28 Öy. I- 5. Ünal, 1981: 454; Sir Gavaz, 2011:173.

⁴⁹ KBo 10. 9 II 1-4. KUB 44.39 Öy. II 3'-7'. Haas, 1994: 787; Sir Gavaz, 2011:103.

⁵⁰ KBo 10. 20 II 1-4. Sir Gavaz, 2011: 103.

⁵¹ CTH 456.9. KBo 12.103 Öy. 7-8. Torri- Barsacchi, 2018: 113.

“Kummanni ülkesinden Hattili rahip Papanikri şöyle der; eğer bir kadın doğum sandalyesine oturursa ve doğum yapılacak yerin çanağı kırılırsa ya da sandalyenin bir bacağının kazığı kırılırsa ve eğer bir kadın henüz doğurmamışsa ve kadın o yerin içinde oturur ve doğum sandalyesi tekrardan kurulur ve artık kadın temiz değildir. Hattili rahip doğum sandalyesini ve ritüel malzemelerini yukarı kaldırır. Sandalye ve malzemeleri şehrin dış kapısına koyar ve kapının önünde bir kuşu Tanrı Alitapara'ya kurban olarak yakarlar. Daha sonra doğum sandalyesini ve ritüel malzemelerini doğum yapılacak olan iç odaya götürürler. Her şey eskisi gibi yerli yerine yerleştirilir. Kadın artık orada doğurabilir ve Hattili rahip kadına şöyle der: “Tapınaktaki bozukluğun sebebini kehanet sorusu sorarak öğren” der ve kadın tapınağın içinde uyumuş olur.”⁵²

Hititlerde herhangi bir kişi öldüğünde, eşyası evden çıkarılmaktadır. Ölünün eşyasının kullanılması durumunda kişilerin kirlendiği düşünülmektedir. Aşağıda bir babanın, ölmüş oğlunun eşyalarını yakmadığı anlaşılmaktadır. Babanın oğlunun yatağında her gece uyuduğu kaydedilmiştir. “Oğlu öldü. Oğlunun yattığı yatağı yakmadı, her gece o yatakta uyur”.⁵³

Hatti kökenli saray inşa ritüelinde, hayvanların uyudukları yerin, ormanlar olduğu kaydedilmiştir. Arslan ve kaplan gibi yırtıcı hayvanların, yeşil ağaçların altında uyuduklarından bahsedilmektedir.

“Şimdi ben babam Fırtına Tanrısını öveceğim ve ben kral, Fırtına Tanrısından yağmurların büyütüp geliştirdiği şu kerestelerden isteyeceğim. Ey gökyüzünün altında yeşeren ağaçlar. Arslan ve kaplanlar hep sizin altınızda uyurlar. Ayılar hep size tirmanır. Babam Fırtına Tanrısı kötülüğü sizden hep uzaklarda tuttu. Sığır sürüleri hep sizin altınızda otladı. Koyun sürüleri hep sizin altınızda otladı. Şimdi ben kral Labarna size sığındım ve tahtı dost bildim. Sen (taht) ben kralın dostu değil misin? Sen bana o ağacı ver ki, ben onu keseyim. Taht krala cevap verir: kes onu kes! Güneş Tanrısı ve Fırtına Tanrısı onu kesmene izin verdiler artık. Şimdi siz bu ülkeden yukarlara gidiniz! Fırtına Tanrısı onu krala verdi. Onları (ağaçları) işçilikte kullanabilecekler (artık)”⁵⁴

Kâhin Hıwarlu ritüelinde, kral ve kraliçe ritüel malzemeleriyle birlikte uyumuştur. Bu durum Hitit inancına göre canlı ve cansız her şeyin uykuyla şifa bulduğunu göstermektedir. Makalede cansız nesnelere uyku ihtiyacı, animizmle bağdaştırılmıştır. Kâhin, bu ritüeli yaşlı kadınla birlikte icra etmiştir.

“Yaşlı kadın, (ham(m)a(n)k) kral ve kraliçeye, sarayın dört köşesine, saray kapısının eşiğine ve kapı sürgüsüne kırmızı yün bağlamıştır. Ardından kral ve kraliçe gece boyunca ritüel araç geçerleriyle birlikte içeride uyurlar. Aydınlık olur olmaz, o onları (yünleri) keser ve onları bir sepetin içine koyar”.⁵⁵

⁵² Beckman, 1983: 118-120.

⁵³ Bo 1361+Bo 3365+ Bo 8165. KUB 16.83. Otten, 1958: 9; Kuhrt, 2017: 360.

⁵⁴ CTH 414.KUB 29.1 Öy 8-11. Ünal, 2018: 120.

⁵⁵ CTH 398. KBo 4.2 obv. I 38. Bawanypeck, 2005: 26-27.

Ruhun Yeraltı Dünyasına Yolculuğu olarak adlandırılan büyü fragmanında, sığırların, koyunların, gökyüzünün, yeryüzünün, insanların uyuduğu kaydedilmiştir. Hititlerde uykunun, sadece insanlara özgü bir durum olmadığı, canlı cansız bütün varlıkların uykuya ihtiyacının olduğu açıkça görülmektedir:

[...] Sığırlar uyuyorlar. Koyunlar [uyuyorlar]. Gökyüzü uyuyor. [Yeryüzü uyuyor]. [...] insan ruhu. O nereden geldi. (Eğer) o dağın üzerinde ise arı onu yerine getirsin ve onu yerine koysun. Eğer o dağda ise arı onu getirsin ve onu yerine koysun. Bundan başka o ovada ise arı onu (tekrar) getirsin ve onu yerine koysun. Sabanla sürülmüş tarlada ise arılar onu getirsin ve yerine koysunlar. Arılar üç (veya) dört günlük bir seyahate çıksın ve benim [...] buraya getirsinler”.⁵⁶

Mitolojik Metinler

Hitit mitolojik metinlerinde uyku hakkında bilgiler verilmiştir. Hedammu'nun Şarkısı mitinde uykunun derinliği anlatılmıştır. Hedammu'nun birayı içmesiyle uyuduğu kaydedilmiştir. Hedammu'nun sığır ve eşek gibi uyuduğu anlatılmıştır. Muhtemelen “sığır ve eşek gibi uyumak” ifadesiyle yorgunluğun etkisiyle “derin bir uykuya dalmak” kast edilmiştir.

“Gökyüzündeki bulutlar[] sular [] ile [] o yaptı. Ninive kraliçesi[Şauşga[]] razı olduğunda o güçlü sulara şahiş ve parnulliş ağacını aşk şerbeti kokladı. Şimdi Hedammu güzel tadı tatmış olduğundan bira ve tatlı uyku kahraman Hedammu'nun şuurunu tuttu. O bir sığır ve eşek gibi uyukluyordu. O [] tanımaz.”⁵⁷

Appu ve iki oğlu masalında, uyku ve uyanma döngüsü, uyku zamanı belirtilmeden kaydedilmiştir. Appu'nun ne zaman uyuduğu belirtilmeden, öfkeli ruh hali anlatılmıştır. Uykudan uyanınca öfkeli olması değil, söylenenlere karşı öfkesi dile getirilmiştir.

“Appu uykudan uyandı ve karısı ona sormaya başladı: Daha önce hiç başaramadın. Şimdi başarılı oldun mu? Appu bunu işittiğinde yanıt vermeye başladı: Sen bir kadınsın ve bir kadın gibi düşünürsün. Sen hiçbir şey bilmiyorsun.”⁵⁸

Avcı Keşşi ve karısını anlatan masalda, güneşin ilk ışıklarıyla birlikte uykudan uyanıldığı belirtilmiştir. Avcı Keşşi, uykuyla bağlantılı olarak rüyası hakkında bilgiler vermiştir. “*Ertesi sabah güneş doğduğunda, Keşşi bir sesle uykudan uyandı ve annesine akşam gördüğü rüyaları anlatmaya başladı.*”⁵⁹

Uyku ve Cinsellik

Hititçe çivi yazılı belgelerde cinsellikle birlikte uyku terimleri kullanılmıştır. Cinsellik ifadeleriyle, uyku kavramı iç içe geçmiş halkalar gibidir. Kumarbi Efsanesi'nin devamı niteliğindeki, Ullikummi Şarkısı'nda, Kumarbi, Soğuk Pınar isimli yerde bir kaya ile cinsel birliktelik yaşar. Daha sonra Kumarbi'nin kayayla uyuduğu kaydedilmiştir.

⁵⁶ CTH 457.7.1.KUB 43.60 Öy. 1-15. Archi, 2007: 172-173.

⁵⁷ Hoffner, 1990: 55; Karauğuz, 2001:166.

⁵⁸ Hoffner, 1990: 83; Karauğuz, 2001: 204.

⁵⁹ Hoffner, 1990: 88; Karauğuz, 2001: 210.

“Şimdi Soğuk Kaynak'ta büyük bir kaya yatıyor: uzunluğu üç [X] ve genişliği bir buçuk [X] Akli altta olana zıpladı ve kayayla uyudu. Penisini ona itti. Onu beş kez aldı. [ve tekrar] onu on kez aldı. “Daha sonra nefsi ağır basarak derin bir uykuya daldı. Kaya ile yattı. Ve erkekliği ona geçti [... [...]] beş defa onunla yattı, [...] on defa onunla yattı.”⁶⁰

Hitit kanunlarında šeş-, uyku terimiyle geçen cinsel ilişki içerikli çok sayıda kanun maddesi bulunmaktadır. Bu durum Hitit metinlerinde uyku, yatma, seksüel ilişki yaşamak ve cinsellik kavramlarının ayırt edilmesinin zorluğunu yansıtmaktadır. Uyku terimiyle belirtilen hukuk metninde bir adam erkek kardeşinin karısıyla birlikte uyuyamaz. Bu noktada bir adamın kiminle, nasıl uyuyacağı ve seksüel ilişki yaşayacağı açıkça belirtilmiştir.

“Eğer bir adam erkek kardeşinin karısı ile yatarsa, ama onun erkek kardeşi hayatta (ise) lanet edilecek bir eylemdir. Eğer bir adam özgür bir kadına (karısı olarak) sahipse ve onun (kadının) kızıyla da cinsel ilişkisi varsa, lanet edilecek bir eylemdir. Eğer (bir adam) onun (kadının) kızına (karısı) olarak sahipse ve onun (kadının) kız kardeşiyle cinsel ilişkisi varsa lanet edilecek bir eylemdir.”⁶¹

Hititçe çivi yazılı belgelerde seksüel ilişki yaşamak, yatmak, cinsellik ifadelerine birden çok örnek gösterilebilir. Makalenin devamında rüya görmek için yatılan uykularda cinsellik ifadelerinin olduğu da görülecektir. Ancak bu çalışmada uyku teriminin birleşenlerinden olan cinsellik ve yatak konuları sınırlı bir şekilde ele alınmıştır.⁶²

Uyuyan Tanrılar

Hitit inancına göre tanrılar ve tanrıçalarda, insanlar gibi uykuya ihtiyaç duymaktadırlar. Bu bilinçsiz hal durumunda ise tanrıların uyanamadıkları, görevlerini ihmal ettikleri görülmektedir. Tanrılarının uyku ve uyanma döngüleri belgelerde şöyle ifade edilmektedir.

Telipinu'nun Kayboluşu Efsanesinde, uykunun insanlara özgü bir olgu olmadığı, tanrılarının da uykuya ihtiyaç duyduğu anlatılmıştır. Uyuyan Tanrı Telipinu, bir arının sokması sebebiyle uyanmıştır. Aniden ve acıyla uyanan Tanrı Telipinu öfkelenmiştir. Ayrıca uykunun bilinç dışı olması sebebiyle görevlerin aksatıldığı da kaydedilmiştir.

“Fırtına Tanrısı, bu kez bir arı gönderir. Arı yüksek dağları, derin vadileri, mavi denizleri araştırır. Sonuçta bir çayırda Telipinu'yu bulur. Ellerini ve ayaklarını sokarak onu kaldırır, sonra balmumu sürerek soktuğu yerlerin acısını dindirir. Ancak, tanrının öfkesi geçmez. Aslında, acıyla uyandırıldığı için kızgınlığı daha da artmıştır. Bir felaketler silsilesi içinde, evleri yıkan, insanları, hayvanları ve ürünleri perişan eden yıldırımlar, fırtınalar ve seller gönderir. Sonra, onu yatıştırması ve geri getirmesi için büyü tanrıçası Kamruşepa gönderilir. Kamruşepa bu amaçla bir ritüel gerçekleştirir. Telipinu'nun bedeni öfkeden arındırılır. Tanrının eve dönüş

⁶⁰ Güterbock, 1951: 147-149.

⁶¹ Hoffner, 1997: 153-154; Imparati, 1992: 176-177.

⁶² Detaylı bilgi için bkz. Hoffner, 2010: 426-432.

yolu üzerine yağ ve bal dökülerek güzelleştirilmiştir. Telipinu döner ve yine ülkesini sever. Her şey normale dönmüştür. Ülkeye yine bereket gelir”.⁶³

Tanrıların uyku ve uyanma döngüsüne bakıldığında, tıpkı insanlarda olduğu gibi zaruri bir ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Zippalanda kentinin tanrısı, tatlı bir uykuya yatmıştır. Onu (heykelini) Daha Dağına götürmek amacıyla, tanrı uykusundan uyandırılmaktadır.

“Fırtına Tanrısı [nın adamı]’ söyler: ‘Güzel uykudan doğan, Zippalanta’nın Fırtına tanrısı)’“ Tabarna, kral, annenizin rahibi, Arinna’nın Güneş Tanrıçası, seni (heykelini) Daha Dağına, senin sevdiğin <yere> getirmek üzeredir.”⁶⁴

Hakmiş kentinde Urišta kenti Fırtına Tanrısının kutsanmasından sonra tanrının uyuduğu kaydedilmiştir. Bu dini törende çeşitli sunularla Güneş Tanrıçası memnun edilmeye çalışılmıştır.

“Ertesi gün [Uri[šta] kenti [ve ...dığı zaman [ve altarı y[erleştirirler(?) ve 1 koyun k[urban ederler, çiğ (ve) pişmiş] (kutsanmış) eti koyarlar. [Somun ekmek, harşi-kabını ve 1 huppar-kabı bira altar(dadır)]. Avuç (ölçüsünde) 30 ekmek, 3 ka[p bira tedarik edilmiş(tir). Ekmeği kırarlar], BIBRU-kaplarını [doldururlar, yerler, içerler], kapları tedar[ik ederler. Ayrıca Tanrı için] haz[gara]-kadınları [eğlenirler. Gökyüzünün Güneş Tanrıçası ise] yaprak l[arı tuttuğunda... Tanrı] uyur x[...“⁶⁵

Taminga İstar’ı için yapılan ritüelde, tanrının şarkıcısı olarak tanımlanan bir görevli, tanrıyı uyutmuştur. Tanrıyı uykuya hazırlamak ve uyutmaktan sorumlu bir görevlinin varlığı görülmektedir. Muhtemelen görevli, tanrının (heykelin) elbisesini çıkarır, ayaklarını temizler ve tanrıyı sembolik uyuturdu. “*Tanrının şarkıcısı [tanrının heykelini] uyutur; o tanrının elbisesini çıkarır ve tanrının ayakları için su getirilir... Ve tanrının ayakları bununla yıkanır*”⁶⁶

Nerik Kenti Fırtına Tanrısına Yakarış ve Kurban sunma mitolojik anlatısında, Teşimi’nin dizlerinde uyuduğunu anlatılmıştır:

“Nerik şehrini ruhunda bırak. Teşimi’nin sevgili dizleri üzerinde uyuyor ve en güzel rüya(ları) görüyor. Nerik şehrinin Fırtına Tanrısı yüksel. Teşimi bal (ve) üzüm salkımı gibi asılı duruyor.”⁶⁷

Bir ritüel metninde yatak odasında ve yatakta uyuyan bir tanrıçanın varlığı görülmektedir. Tanrıların da yatak odaları olduğu anlaşılmaktadır. Bu odaların mahrem bir alan olarak tasarlandığı kaydedilmiştir. Ancak bu yatakların hangi malzemedен yapıldığı veya tasarımı hakkında bilgiler sınırlıdır.⁶⁸ “*Ve eğer sen, tanrıça, hanımefendim, benim için, [...], sen yatakta*

⁶³ Hoffner, 1990: 14-20. Karauğuz, 2001: 86-100.

⁶⁴ KUB 41.29 III 3-6. Popko, 1994: 216.

⁶⁵ Bozgun, 2019: 163-164.

⁶⁶ CTH 713.KUB 12.5 Ay. IV 9-13.Wegner, 1995: 83-87.

⁶⁷ CTH 671. KUB 36.89+ KUB 49.13+ KUB 58.32 Ay 56-59. Karauğuz, 2001: 138.

⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz. *tunnakešsar/tunnakešna/tunnakešnant-* “yatak odası”, “iç oda”; *GIŠnathi*, *GIŠNA*, *MAYALU GIŠhaputi- iškuppi* “yatak”. Ünal, 2016: 870.

uyumaya sebep oldun ve ardından onlar yatak odası (ndaki yatakları [...])caklar.”⁶⁹

Rüya İçin Yatılan Uykular

Hititçe çivi yazılı belgelerde tanrıdan haber alma amacıyla (*istihare*) rüyaya yatılmasına ilişkin belgeler mevcuttur.⁷⁰ Hititlerde rüya, uyuyan kişi için tanrılardan haber alma amacı taşımaktadır. Hititlerde “*tapınak uykusu*” olarak nitelendirilebilecek tapınak avlusunda veya kutsal bir mekânda uykuya dalınmaktadır.⁷¹ Bu uyku esnasında temizlik son derece önemlidir. Aşağıdaki belgelerde tanrılarla iletişim amaçlı uykuya dalan kişilerin yatma yeri hakkında bilgiler sunulmaktadır. Ayrıca Hititlerde rüya konulu, çok sayıda bilimsel çalışma yapıldığından dolayı, burada uyku-rüya ilişkisi aktarılacaktır. Başka bir ifadeyle, bu bölümde rüya için yatılan uykuların niteliği, biyolojik uyku ritmi, uyku hijyeni ve uyku yeri aktarılacaktır.

II. Murşili veba dualarında, rüya aracılığıyla tanrılardan haber almak istemektedir. Üst rütbeli rahipler, tanrılarla iletişim kurmak amacıyla *šuppa šešuwar* “kutsal uyku” ya yatmaktadırlar. Bu noktada uyku hijyeni sağlanırsa, temiz yatakta uyunursa, tanrılardan haber alınacağına inanılmıştır.

“Eğer başka bir nedenle ölümler olursa, onları ya rüyada göreyim ya da fala başvurma yoluyla saptansın! Ya da tanrısal irşada ulaşmış bir kişi söylesin! Ya da bütün rahiplerime neyi emretmiş isem, onu temiz (yatakta) uyuyarak düşünsünler. Efendim Hatti'nin Fırtına Tanrısı beni yaşat! Efendim tanrılar tanrısal adaletini göstereyim! Biri rüyada görsün! Ölümünün neden olduğu bulunsun!”⁷²

Paškuwatti'nin cinsel iktidarsızlığa karşı büyü ritüelinde, kurban rüya görmek için uykuya yatmaktadır. Tanrı, rüyasında kurban sahibinin yanına gelecek ve onunla uyuyacaktır. Kurban sahibi, rüyada üç gün boyunca tanrıyla birlikte uyuyacaktır. Kurban sahibi, rüyanın yorumunu yapmak için kâhine anlatır. Burada uykunun, cinsel kudretin iyileşmesini sağlayan bir durum olduğu görülmektedir.

“İzin ver ona ki senin kudretini görsün! Ve seni kendi tanrısı yapsın. Sana ilahiler okuyarak şükretsin.” Adam için bir yatak serecekler masanın önüne ve erzakın yanında bulunan başlık ya da gömleği de koyacaklar. Kurbanı şöyle bir yatacak (rüya görmek için), ve tanrının bedensel varlığını rüyasında hissedecek, (tanrı onun) yanına gelerek ve onunla birlikte uyuyarak. Tanrıya yalvardığı üç gün boyunca, ister tanrı ona görünmüş olsun, isterse onunla birlikte uyumuş olsun, adam tüm rüyalarını anlatır.”⁷³

Kral, Tiliura kentinde bir rüya görmüştür. Bunun üzerine kral uykusunda gördüğü bilgiyi doğrulamak amacıyla fal baktırmıştır. Ancak falın akıbeti olumsuz çıkmıştır. “[M]ajeste Tiliura kentinde [rüya] gördü: “Savaş [ ]

⁶⁹ CTH 590.KUB 48.123 Öy. II 19-21. de Roos, 1984: 303-309; Mouton, 2007:288-291.

⁷⁰ Ünal, 2013: 480.

⁷¹ Ünal, 2013: 480.

⁷² CTH 378.II. A rev. 41'-44'-C IV 14'-22'. Alp, 2001:133.

⁷³ CTH 406. KUB 7.5+KUB 7.8+KUB 9.27. Hoffner, 1987: 271-287.

*majeste uyur ve sürekli söyler: [ ]x gördüm. Hatti kenti meselesi [ ]x majeste bildi.*⁷⁴

Hitit metinlerinde kutsal uykuda temiz bir yatak vurgusu yapılmıştır. Dini açıdan ve iyi uykunun ön koşulu olan uyku hijyeni, Nerik Kenti Fırtına Tanrısına yapılan yemimde belirtilmektedir.

“Nerik’in Fırtına tanrısına şu yemini etti: kraliçeye [...] temiz (yatak) uyumak [...] hanımım İstar’ın 7. gününde [...] kraliçenin heykelini [...] tanrıya vereceğim.”⁷⁵

Rahip, Güneş Tanrıçası’nın Tapınağında bir yatak sererek, uyumaktadır. Güneş Tanrıçası’nın Rahibi, tanrıya hizmet etmek amacıyla tapınaktaki avluda uyumuştur.

“Rahip evine vardık [tan sonra], o evinin içinde Zippalanda’nın Fırtına Tanrısı ile Yeraltı Dünyasının Fırtına Tanrısına bir koyun kurban eder. O bir koyunu da evinin tanrılarına kurban eder.”⁷⁶ “Onlar rahibin Yeryüzünün Güneş Tanrıçasının avlusundaki yatağı için (onu?) serer. O devamlı suretle orada uyur.”⁷⁷

Hitit Metinlerinde Uykusuzluk

Hitit siyasi ve sosyal hayatında uykusuzluk konusuna bakıldığında iki açıdan incelenebilir. Birincisi “görev için uykusuz kalmak”, ikincisi ise “tanrıların gazabına uğrayan kişinin uyku yoksunluğu” olarak tanımlanabilir. Birincisinde geceleri uyanık kalan, gündüzleri uyumaya çalışan görevliler vardır.

İnsan metabolizmasının gece çalışmasına uyum sağlamakta zorlanması kaçınılmazdır. Bu durumun Hitit görevlileri üzerinde uzun süreli fiziksel ve ruhsal etkilerinin olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak muhtemelen Hitit görevlilerinin uyku bozukluğuna sebep olmuştur. İkincisinde ise uykusuzluğun fiziksel, psikolojik ve sosyal performanslarını olumsuz etkileyen bir rahatsızlık olduğu görülmektedir.

Görev İçin Uykusuzluk

İnsan vücudu, gündüz fiziksel ve zihinsel çalışmaya, gece dinlenmeye ve uyku uyumaya düzenlenmiştir. Hititler tanrılarına ve krallarına karşı görev ve sorumluluklarını gece boyunca sürdürmek zorundadır ve bu bağlamda Hitit krallarının “gece verdiği görev ve sorumluluklar” son derece önemlidir. Hititler gece saatlerinde, baskı, saldırı ve güvenlik açığına karşı uykusuz kalmışlardır. Gece saatlerinde yapılan bayram törenleri ve ritüeller de bazı görevlilerin uykusuz kalmasına sebep olmuştur.

Anitta metninde, Hattuş kenti uyurken, ani bir gece baskısıyla kentin alındığı kaydedilmiştir. Askeri saldırılar için uykusuz kalan ordu, düşmanlarının uykusundan da faydalanmıştır. Bu durum bir savaş stratejisi olarak kabul edilmektedir.

⁷⁴ KUB 5.11 Öy I 1-4. Mouton, 2007: 193-197; Bozgun, 2017:49.

⁷⁵ KUB15.15 Öy I 2-7. de Roos, 2007: 171.

⁷⁶ KUB 55.21 I 3-8. Freydank, 1985: 481.

⁷⁷ KUB 55.21 VI 1-3. Freydank, 1985: 481.

“Onu geceleyin güçlü (bir saldırı) ile aldım, yerine üzerlik otu? ekdim. Kim benden sonra kral olursa ve Hattuş’u tekrar iskân ederse, Göğün Tanrısı onu ezsin.”⁷⁸

Hitit Devleti’nin kuruluşunda yer alan I. Hattuşili, uyuyan kentlerin savunmasız olmasından faydalanarak bu kentlere savaş açmıştır. Zippašna kentine, gece yarısı girerek güvenlik açığından yararlanılmıştır. Gece yarısında Zippašna kenti halkının uyuduğu görülmektedir. Hititlerin askeri saldırılar için uykusuz kaldığı anlaşılmaktadır. “I.Hattuşili Zippašna’ya girdim ve gecenin ortasında Zippašna’ya tırandım. Onlarla savaşa girdim ve onların üstüne toz yığdım.”⁷⁹

Hitit direktif metinlerinde görevi başında uyumak veya uyuklamak suç olarak kabul edilmiştir. Uyku, güvenlik açığına sebep olduğu için dikkat edilmelidir. Bu konuda en ufak bir ihmalin önüne geçmek, görevliler arasındaki disiplini sağlamak önemlidir. Bu nedenle görevi başında uyuyan kişinin cezası ölümdür. Sosyal ve politik sebeplerle gerçekleştirilen gece çalışması, gündüz çalışma sistemine göre daha zor koşullardadır. Bu yüzden gece çalışanların yükümlülükleri ve sorumlulukları fazladır. Bu noktada gece çalışan kişilerin statü ve prestij açısından üst düzey görevliler olduğu görülmektedir.

§ 10' “Ayrıca tapınak adamları olan sizler nöbet meselesinde çok dikkatli olunuz. Akşam zamanında derhal aşağıya gidiniz... Yiyiniz, içiniz. Eğer herhangi bir kişi için de kadın meselesi olursa, o kadının yanında yatsın. Sonra [gün ağardığı] zaman o [derhal yıkan]sın. Ve o tapınakta bulunmak için d[erhal] yukarı çıksın. Herhangi bir tapınak adamı (ister) yüksek dereceli rahipler (ister) alt dereceli rahipler (ister) merhemli rahipler, onların hepsi kim olursa olsun her kim tanrıların eşliğini geçerse birer birer tapınakta bulunmayı ihmal etmesin. Ayrıca geceleyin devriyeler koyulmuş olsun. Bütün gece boyunca dolaşsınlar. Dışarıda nöbetçiler nöbet tutsunlar. Tapınakların içinde tapınak adamları bütün gece boyunca dolaşsınlar ve onlar uyumasınlar. Her gece yüksek dereceli bir rahip devriyeleri yönetsin. Ayrıca rahiplerden biri tapınak kapısının (görevlisi) olsun ve tapınağı korusun. Evinde hiç kimse karısı ile kalmasın. Kimi aşağıda evinde bulurlarsa ona ölüm (cezası verilir). Tapınakları pek çok koruyunuz ve siz uyumayınız. Ayrıca sizin için nöbet (iş) aranızda bölünmüş olsun. Kimin nöbet ile ilgili bir suçu olursa o ölüm cezasına çarptırılsın. O affedilmesin.”⁸⁰

Hititlerde kapı sürgülerini açmakla görevli olan bir kişi günün ilk ışıklarıyla, sürgüleri açtıktan sonra uyuyabilir. Bu görevli muhtemelen sabaha kadar uykusuz kalıp, görevini tamamladıktan sonra uykuya dalmaktadır. Burada gece vardiyasında çalışan bir görevlinin, gündüz uyuduğu görülmektedir.

⁷⁸ CTH 1.KBo 3.22 Ay. 47-51; Alp, 2001: 54.

⁷⁹ Bryce, 2005: 77.

⁸⁰ CTH 264.KUB 13.4 II 73-75; III 20+ KUB 26.31 IV 1'-17'+KUB 26.31 3'-7'+KBo 57.11; Süel, 1985:167; Miller, 2013; 257; Reyhan, 2017: 155.

§ 6' "[Hattuša şehrinin] bütün [kapılarının] sür[güleri] açılır açılmaz] sonra [...] kapı sürgülerini getirir [...] ve ye[re...] sen uyuduğun zaman, kapı sürgüleri [...] asılmış olsun[lar]."⁸¹

Hitit metinlerinde dinsel tören esnasında uykusuz kalan görevlilerin olduğu tespit edilmiştir. Ninive'nin İstar'ı için kutlanan bir bayramda, şarkıcılar gece boyu şarkı söyleyerek, görevini icra eder. Bu şarkıcıların geceyi uykusuz geçirmesi görevlerinin bir parçasıdır.

"Tanrıları içme (töreni) biter. Ayrıca... ve kraliçe sofraya koyar. Ve şarkıcılar bir bira kabını önüne koyarlar ve şarkı söylerler. Uykusuz geçirirler ve şarkı söylerler."⁸²

Şamuha'nın İstar bayramında, kralın uykusu geldiği zaman uyuma hakkına sahiptir. Ancak şarkıcılar ve büyü rahipleri, gece boyunca görevini icra etmektedirler. "Eğer o (kral) isterse orada uyuyabilir. O tarlanın İstar'ının karşısında oturur. Fakat şarkıcılar ve büyü rahipleri gece boyunca aktif haldedir".⁸³

Kraliyet cenaze ritüelinde, ilk gece ve on dördüncü geceyi uykusuz geçiren görevliler bulunmaktadır.⁸⁴ Bu ritüelde sabahın ilk ışıklarıyla uyanan görevliler ritüeli devam ettirmektedir.

"Onlar geceyi uykusuz geçirdikten sonra, tam olarak aynı sunuları [= ekmek sunuları] sunar ve ocağın üzerine ince yağ akıtırlar. Onlar (ritüel serisini bu şekilde) tamamlarlar."⁸⁵

Cenaze ritüelinin devamında, gece kaliteli yağ libasyonu yapıldığı ve ekmek yapılarak, tanrıların önüne konulduğu görülmektedir. Böylece yeraltı tanrıları memnun edilecektir.

"Gece vakti (sadece bir) wakşur ölçüsü (kaliteli yağ) ka[(lmışsa)], Onlar [x-k(abını)] getir[ir], Onu [(heykelin önünde)]ki ocağın üzerine [(koyar)]Ve libasyonu gerçekleştirir. Onlar (harşupani⁸⁶) ekmek som[unlarını] <ve> (yumuşak ekmek somunlarını) yaparlar. v[(e (o))nları (yani "yumuşak" ekmek somunlarını) heykelin önüne ko[(yarlar)]."⁸⁷

Hititler geceleyin bazı ritüelleri⁸⁸ icra etmişlerdir. Bu ritüellerde bazı görevliler uyanık kalarak sorumluluklarını yerine getirmiştir. Hititçe çivi yazılı belgelerde gece çalışanların enerji kaybı, gece saatlerinin iş performanslarına

⁸¹ CTH 257. KBo 13.58 II 12-17. Miller, 2013: 185; Reyhan, 2017:245.

⁸² CTH 714. KUB 27 IV 31-34. Beckman, 2015: 49-57; Masalcı-Şahin, 2018: 187-188.

⁸³ KUB 13.4 III 10-11.Krş. KUB 27.1 IV 48-50.Hoffner, 2009: 144.

⁸⁴ Cenaze ritüelinde ^{LÜ}QA-TI DU_s "bir görevli", ^{MUNUS}ŞU.GI "yaşlı kadın" ^{MUNUS}taptara- "taptara kadınları vb. görevlilerin uykusuz kaldığı anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Otten, 1958.

⁸⁵ KUB 30.21+ III 53-55 ve kopyası KUB 39.8+ III 14"-17" Otten, 1958: 45; Kassian-Korolöv Sidel'tsev, 2002: 570-571.

⁸⁶ Ünal, 2016:169.

⁸⁷ KUB 30.19 + 3020 + 39.7 Ay. IV 15-18. Otten,1958:47.

⁸⁸ Ambazzi ritüeli, her zaman gece saatlerinde düzenlenmektedir. Bu ritüelde yeraltı tanrıları için çeşitli kurbanlar sunulmaktadır. Rahip ve kahin gibi görevliler akşam saatlerinde kıyafetlerini giyerek, ritüeli icra ederler. Haas, 1994,662. Ayrıca Ambazzi ritüelinde ^{MUNUS}ŞU.GI: yaşlı kadın, ^{LÜ}(MES) DINGIR^{LM}: tapınak adamları, ^{LÜ}KÜR: bir görevli, ^{LÜ} AZLAG: terzi, ^{BĒLU} bey, gibi görevliler de gece saatlerinde çalıştığı anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Christiansen, 2006.

olumsuz etkisine karşı tedbirler alınmıştır. Başka bir açıdan “gece çalışan veya uykusuz kalan” bu görevlilerin iç huzursuzlukları, korkuları, gerginlikleri, endişeli, kaygılı, sinirli ve seksüel problemlerinin olması muhtemeldir.

Psikolojik Açıdan Uyku Yoksunluğu

Uykusuzluk, uykuya dalmayı ve uykuda kalmayı zorlaştıran ya da çok erken uyanmaya, yeniden uykuya dönememeye neden olan uyku bozukluğudur.⁸⁹ Sosyolojik açıdan uykusuzluk Hitit toplumunu meşgul eden bir problem olmuştur. Günümüzde *insomnia* olarak adlandırılan uykusuzluğun⁹⁰ Hititler döneminde de varlığı bilinmektedir. Hitit toplumunda uykusuzluk, tanrıların bir gazabı olarak algılanmıştır. Uyku yoksunluğunun ancak tanrılar memnun edilirse giderileceğine inanılmıştır. Hitit metinlerinde uykusuzluk ifadeleri şöyledir:

Hitit depresyon ritüelinde, tanrıların bir kişiye kızgın olması sonucunda ondan iyi uykuyu aldığı ifade edilmiştir. Gece ve gündüz uyuyamayan insan mutsuz, yorgun ve sinirli ruh haline sahiptir. Kalitesiz uyku esnasında ise kötü rüyaların veya kötü ruhların kişiye musallat olması da muhtemeldir.

“Eğer bir tanrı ve tanrıça bir insana kızarsa, onun aklı sürekli karışık olur ve gün boyunca her şey onun için güçleşir. Geceleri uyuyamaz. Gündüz ve gece o daima kötü bir ruh halinde olur. Ayrıca sürekli kötü rüyalar gördüğü ve iyi bir gece uykusu çekemediği için her zaman öfkeli olur ve [ ] onu tüketir. O vakit onlar tanrı ve tanrıçayı bu şahsa saygı duymaları için yerleştirirler.”⁹¹

Kantuzzili, Güneş Tanrısına duasında, tanrılardan uyku yoksunluğuna çare bulunmasını istemektedir. Kantuzzili uykusuzluğuna iyi gelmesi için çeşitli tedavilere başvurmuştur. Kantuzzili’nin evi, bitkisel ve büyüsel tedavilerin yapıldığı bir mekân haline gelmiştir. Hititler döneminde uykusuzluğa iyi gelebilecek NUMUN ŞAMRĀNU: rezene⁹², galaktar/kallaktar/kalaktar: uyku verici bir madde⁹³, haşşikka: haşhaş⁹⁴AZALLŪ: kenevir⁹⁵ bitkileri bilinmektedir. Ancak Kantuzzili’nin tedavileri arasında bu bitkilerden bahsedilmemektedir. Metnin devamında uykusuzluğun yıl boyunca sürdüğü belirtilmiştir. Kantuzzili’nin uykusuzluğu bazı psikolojik problemlere de neden olmuştur. Bunlar: iç huzursuzluk, korkunun gelişimi, yorgunluk, halsizlik, kaygı olarak belirtilmiştir.

⁸⁹ “Günümüzde uyku bozukluklarıyla ilgili ilk sınıflama 1979 yılında yapılmıştır. 1991 ve 2005 yıllarında American Academy of Sleep Medicine (AASM) tarafından revize edilerek International Classification of Sleep Disorders -1 (ICSD-1) ve ICSD-2 ismi ile yayınlanmıştır.” Detaylı bilgi için bkz. Genç- Dikmen, 2017.

⁹⁰ Günümüzde yapılan çalışmalarda insanların uykusuzluğa en fazla 11 gün dayandığı anlaşılmıştır. 1964 yılında Randy Gardner adlı Amerikalı, bir bilim fuarında yaptığı deneyde 11 gün (264 saat) uyanık kalarak en uzun süre uyanık kalan kişi olmuştur. Johnson- Slye-Dement, 1965: 415-423.

⁹¹ CTH 432 KUB 4.47+KBo 45.193 Öy. 4-5. Beckman, 2007: 69-81.

⁹² Ertem, 1987: 98; Ünal, 2016: 811.

⁹³ HEG A-K: 463; HW, 95; HED K:19; Ünal, 2016: 249.

⁹⁴ Ertem, 1987: 19.

⁹⁵ Ertem, 1987: 80.

“Evim hastalık yüzünden bir hekimin evine dönüştü. Ruhum korkudan sürekli olarak başka bir yere kaçıyor. Yıl boyunca hasta biriymiş gibi oldum. Fakat şu an hastalık ve korku bana çok ağır geliyor ve ben sana, tanrıma söylüyorum. Gece vakti yatağımda ferahlatıcı / canlandırıcı bir uyku üzerime hâsıl olmuyor (beni “ele geçirmiyor”).⁹⁶

Metnin ilerleyen satırlarında ise Kantuzzili'nin yatağında uyuyamadığı belirtilmektedir. Kantuzzili, rüya aracılığıyla uyuyamamasının sebebini öğrenmek istemektedir. Uykusuzluğun uzun süreli bir hastalık olduğu belirtilmektedir. Kantuzzili bu hastalıktan kurtulmak için tanrıdan yardım istemektedir. Tanrılara hizmet etmeyen, günaha batmış bir insanın affedilip, sağlığına kavuştuğu gibi, kendisinin de affedilmesini ve uykuya dalmayı istemektedir”.

“Uyku gece vakti yatağımda bana nüfuz edemiyor; bu yüzden ismim (bir rüyada) olumlu bir şekilde zuhur etmiyor. [Kudretli] tanrı benim için kudretli şeyler yapmıyor. Sen, tanrım, [bu hastalığı] bana annemin rahminde bahşetmiş olsan dahi ben bunu bir rüya tabircisi aracılığıyla hiçbir zaman araştırmadım. Şimdi tanrı(mın) huzurunda merhamet için ağlıyorum. Bana kulak ver tanrım! Sen beni kral kapısında hor görülen bir adam yaptın. Bir ölümlünün önünde alışagelmış haklarımı geri aldın. Her kime sevgi duysam o iyi bir şöret kazanmıyor. Ancak sen, tanrı[m] benim için hiç sahi[p olmadığım], tanrım, bir [b]aba (ve) annesin.[Se]n tek başına, tanr[ım] beni [bir anne] gibi doğurdun. [Şu an]da [ben] (bütün) gün (ve) geceler ısı[tıraptan] [uyuyamıyorum. Beni günahlara batmış bir adam gibi] kurtar ve azat et! Tanrım [uygun] bir yerde elimden tut ve ... [...] beni uzağa [...]”⁹⁷

Bir kralın Güneş Tanrısına duasında, gündüz ve geceleri uyku yoksunluğu yaşadığından bahsedilmektedir. Uykusuzluk, çaresizlik, acı ve keder gibi duygulara neden olmuştur. Bu belgede uykuyu verenin de uykusuzluğa sebep olanın da tanrı olduğu belirtilmiştir.

“Annem yok, sadece sen, tanrım benim için bir a[nne] gibisin. Şi[mdi] ben (bütün) gün ve geceleri ızdı [rap]tan uykusuz geçiriyorum. Tanrım günahlara batmış bir adam gibi beni kurtar ve salıver! Uygun bir yerde elimde tut ve beni uçurumdan yukarı çek!”⁹⁸

Sonuç

Hititlerde uyku ve uykusuzluk üzerine yapılan bu araştırmada uykunun bilinenin ötesinde çok fazla sorunsalı cevaplanmıştır. Hitit biliminde uyku ve uykusuzluk siyasi, sosyal ve dini alanı etkileyen bir konudur. Hititçe çivi yazılı belgelerde uyku fiziksel ve ruhsal dinlenme, arınma, iyileşme, huzur ve mutluluk anlamına sahiptir. Uykusuzluk ise acı, ızdırıp, kâbus, korku olarak nitelendirilmiştir. Uyku kavramı birden çok terimle, uykusuzluk ise tek bir terimle ifade edilmiştir. Uyku kavramının birden çok terimle, farklı anlamlarda kullanılması, onun tanrısal metaforlarla ilişkilendirilmesinden

⁹⁶ CTH 373. KUB 30.10 Ay. 14-19.Hoffner- Melchert, 2008: 258; Singer, 2002:33; Schwemer, 2011: 9; Ünal, 2003:171.

⁹⁷ CTH 373.KUB 30.10+KBo 25.11 Ay III 18-26. Schwemer, 2011: 43.

⁹⁸ CTH 374. Bo 10200+ KUB 36.75 Ay III 5-'8. Schwemer, 2011: 22-26.

kaynaklanmaktadır. Hitit metinlerinde uyku ve uykusuzluğun en çarpıcı sonuçları şunlardır:

- Hitit inancına göre tüm dünyanın (kişiler, tanrılar, ruhlar, yeryüzü, gökyüzü, hayvan, eşya vb.) uykuya ihtiyacı vardır. Bu noktada cansız varlıkların da uyuduğu düşünülmektedir. Ayrıca Hititlerde sürekli uyuyan veya uyumayan canlı ve cansız varlık bulunmamaktadır.
- Hitit toplumunda öteki dünya anlayışı olmasına rağmen ölüm uykuyla bağdaştırılmamıştır.
- Hititler uyku esnasında olabilecek baskı, saldırı ve güvenlik açığına karşı “gece saatlerinde” çalışmışlardır. Hitit kralları, gece vardiyasında çalışan görevliler atamıştır.
- Hitit büyü ritüellerinin bazıları gece saatlerinde yapılmıştır. Bu yüzden pek çok dini görevli gece uykusuz kalmıştır.
- Hititler, uykuyu tanrıların bir lütfü, uykusuzluğu ise tanrının bir gazabı olarak algılamıştır. Ayrıca uykusuzluğa karşı tanrı (heykelleriyle) aynı odada yatmışlardır. Bu durum Hitit toplumunda uyku yoksunluğuna karşı psikolojik rahatlama çabasının olduğunu göstermektedir.
- Hititler uyku kalitesini uyku yeri ve zamanının ve uyku hijyeninin etkilediğine inanmışlardır. Hititler uyku kalitesini işaret eden derin uyku, hafif uyku, tatlı uyku, kutsal uyku ve uykusuzluk gibi sınıflandırmalar yapmışlardır.
- Uykunun derin hali için mecazi anlamda “sığır ve eşek gibi uyumak” tabiri kullanılmıştır. Bu bakımdan Hititler hayvanların uyku şekillerini de gözlemlemişlerdir.

Uyku kadın, erkek, bebek, çocuk, yaşlı insanlara göre farklı etkilere ve sürelerle sahip bir olgudur. Ancak Hitit metinlerinde cinsiyete veya yaşa bağlı uyku çeşitleri hakkında bilgi tespit edilmemiştir.

Kaynakça

- ALP, S., 1983. *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen*, Ankara.
- ALP, S., 2001. *Hitit Çağında Anadolu: Çivi yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak Yayınları, Ankara.
- ARCHI, A., 2007-2008. “The Soul Has to Leave the Land of the Living”, *JANER* 7, ss.169-195.
- ARIKAN, Y., 2003. “Hitit Çivi Yazılı Belgelerinde *şuḫḫa*- "(Düz) Dam, Çatı" Ve Onun Dinsel ve Sosyal Hayattaki Yeri”, *Archivum Anatolicum- Anadolu Arşivleri* 6/1 ss.11-57.
- BAWANYPECK, D., 2005. *Die Rituale der Auguren. Texte der Hethiter* 25. Heidelberg, Carl Winter.
- BECKMAN G.M 2015. “Bathing the Goddess (CTH 714)”, *Marbeh Hokmah Studies in the Bible and the Ancient Near East in Loving Memory of*

- Victor Avigdor Hurowitz, Ed. Yona, S. ; Greenstein, E. L. ; Gruber, M. I. ; Machinist, P. , Paul S. M., Winona Lake, Indiana Eisenbrauns: 43-65.
- BECKMAN G.M., 1983. *Hittite Birth Rituals. Second Revised Edition*, (StBoT 29) Wiesbaden .
- BECKMAN, G., 2007. “A Hittite Ritual for Depression”, *Hethitologische Beiträge Silvin Košak zum 65. Geburtstag*, ss.69-81.
- BECKMAN, G., 2010. “On Hittite Dreams”, *Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of His 70th Birthday*, ss.26-31.
- BECKMAN, G.M., 1996. *Hittite Diplomatic Texts*, SBL Writings from the Ancient World 7, Atlanta.
- BLACK, J.- G.- A., Postgate, N., 2000. *A Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden.
- BLACK, J.-, G., 2004. *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford University Press.
- BOZGUN, Ş., 2017. “CTH 89: Çiviyazılı Belgelerde Hitit Sınır Kenti *Tiliura* (I)”, *Archivum Anatolicum- Anadolu Arşivleri*, 11/1 ss.29-74.
- BOZGUN, Ş., 2019. *III.Hattuşili Devrinde Nerik ve Hakmiş Memleketleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- BRYCE, T., 2005. *The Kingdom of the Hittites*, Oxford.
- BURGIN, J.,2016. *Aspects of Religious Administration in the Hittite Late New Kingdom*, A Dissertation Submitted To The Faculty Of The Division Of The Humanities in Candidacy For The Degree Of Doctor Of Philosophy.
- BYRD, A. M., 2011. “Deriving Dreams from the Divine: Hittite *tesha-/zash(a)i-*”, *HS 124*, ss.96-105.
- CHARLES, D. J. 2013. *Antioxidant Properties of Spices, Herbs and Other Sources*. New York: Springer Science & Business Media
- CHRISTIANSEN B., 2006. *Die Ritualtradition der Ambazzi. Eine philologische Bearbeitung und entstehungsgeschichtliche Analyse der Ritualtexte CTH 391, CTH 429 und CTH 463*, (StBoT 48) Wiesbaden.
- ÇİLİNGİR -CESUR, S., 2020.“The Timing of Ritual Performance in Hittite Texts: The “Morning” Rites”, in: *ADALYA 23* ss. 87-109.
- DEVELİOĞLU, F., 2010. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- DİNÇOL, M. A., 1982. “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınlar Ansiklopedisi, Ankara, 18-120.
- EDZARD, D. O., 1997. *Gudea and His Dynasty. The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods 3, 1*, Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- ERTEM, H., 1987. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Florası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- FARBER, W., 1989. *Schalf, Kindchen, Schalf !* Mesopotamische Baby-Beschwörungen und Rituale, Winona Lake.
- FREYDANK, H., 1985. *Keilschrifturkunden aus Boghazköi 55 Hethitische Rituale und Festbeschreibungen*, Berlin, ss. 474-486.
- FRIEDRICH, J., 1925. *Aus dem hethitischen Schrifttum. Übersetzungen von Keilschrifttexten aus dem Archiv von Boghazköi 1. Historische Texte, Staatsverträge, königliche Erlasse, Briefe, Gesetze, wirtschaftliche Texte 2. Religiöse Texte*, (AltOr 24-25) Leipzig .
- FRIEDRICH, J., 1952-1954. *Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter. 1.-4. Lieferung*, Heidelberg.
- GENÇ, S. – DİKMEN, N., 2017. Yeni Uyku Bozuklukları Sınıflaması (ICSD-3): ICSD-3 ile Uykuda Solunum Bozuklukları Sınıflamasındaki Değişikler, Mustafa Kemal Üniversitesi Tıp Dergisi, Hatay.
- GEORGE, A.R., 2003. *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts. 2 vols*, Oxford: Oxford University Press.
- GERHARDS, S., 2021. *Konzepte von Müdigkeit und Schlaf im alten Ägypten* Studien zur Altägyptischen Kultur (SAK), Beihefte 23.
- GÖKÇAY, A., ARDA, B., 2013. Tıp Tarihi Açısından Uyku ve Uyku Araştırmaları, *Lokman Hekim Journal* 3(1), ss. 70-78.
- GUINAN, A., 2011. *Schlaf. Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archaologie (RIA) XII*, Berlin, ss.195-202.
- GÜÇERDEM, B., 2007. *Hitit Ritüelleri Üzerine*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- GÜTERBOCK, H.G., 1951. “The Song of Ullikummi. Revised Text of the Hittite Version of a Hurrian Myth”, *JCS* 5 ss.135-161.
- HAASE, R., 1994. “Bemerkungen zu einigen Paragraphen der hethitischen Gesetze (§§ 197/98, 95; 35, 37)”, *Hethitica* 12 ss. 7-13.
- HAAS, V., 1994. *Geschichte der Hethitischen Religion*. HdO I/15, Leiden-New York.
- HOFFNER, H.A., 1997. *The Laws of the Hittites. A Critical Edition*, Leiden - New York - Köln.
- HOFFNER, H. A., 2010. “Sexuality Among the Hittites”, *Reallexikon der Assyriologie* 12, Berlin, Gruyter, ss. 426-432
- HOFFNER, H.A. – MELCHERT, H.C., 2008. *A Grammar of the Hittite Language. Part 1: Reference Grammar; Part 2: Tutorial*, Winona Lake, Indiana.
- HOFFNER, H.A., 1987. “Paskuwatti's ritual against sexual impotence (CTH 406)”, *AuOr* 5 , ss. 271-287.
- HOFFNER, H.A., 1990. *Hittite Myths*, (SBL Writings from the Ancient World 2) Atlanta.
- IMPARATI, F., 1992, *Hitit Yasaları*, İtalyan Kültür Heyeti, (Çev. E. Özbayoğlu), Ankara.

- JOHNSON, L.C.- SLYE, E.S.- Dement, W., 1965. Electroencephalographic and autonomic activity during and after prolonged sleep deprivation. *Psychosomatic Medicine* 27, ss.415-423.
- KAHYA, Ö., 2019. Sumerce ve Akadca Metinlerde Rüya Türleri, *AÜDTCFD* 59 (1), ss.229-255.
- KAMMENHUBER, A., 1961. *Hippologica Hethitica*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- KARAUĞUZ, G., 2001. *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitapevi, Konya.
- KARAUĞUZ, G., 2002. *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitapevi Yayınları Konya.
- KARAUĞUZ, G., 2019. *Hitit tarihi ve İdari Kil Kitaplar*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- KASSIAN, A.S. – KOROLĚV, A. – SIDEL'TSEV, A., 2002. *Hittite Funerary Rituals, šalliš waštaiš*, (AOAT 288) Münster.
- KLOEKHORST, A., 2008. *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden.
- KRAMER, S.N., 1971. u₅-a a-û: A Sumerian Lullaby/ Appendix: Thorkild Jacobsen's Translation and Interpretation, In *Studi in onore di Edeardo Volterra VI.* (Pubblicazioni della Facolta di Giurisprudenza dell'universita di Roma) Milano 191-203.
- KUHRT, A., 2017. *Eski Çağ'da Yakınoğu*. Cilt I, Çev. D. Şendil, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- MASALCI-ŞAHİN, G., 2018. *Hititlerde Müzik, Müzik Aletleri ve Müzisyenler*, (Doktora Tezi) <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/499578>
- MICHAEL, B. J., 2016. *Aspects Of Religious Administration in The Hittite Late New Kingdom*, A Dissertation Submitted To The Faculty Of The Division Of The Humanities In Candidacy For The Degree Of Doctor Of Philosophy, Chicago.
- MILLER, J., 2013. *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts, Society of Biblical Literature*, Writing from the Ancient World, (Ed. M.Giorgieri), Atlanta.
- MONTIGLIO, S., 2016. *The Spell of Hypos : Sleep and Sleeplessness in ancient Greek Literature*, Bloomsbury.
- MOUTON, A., 2004. "Messages from the Gods: An Aspect of the Dreams", *The Oriental Institute News & Notes* 180, 1 ss. 3-4.
- MOUTON, A., 2007. *Rêves Hittites. Contributions À Une Histoire Et Une Anthropologie Du Rêve En Anatolie Ancienne*, Leiden-Ostons.
- OPPENHEIM, A.L. – REINER, E. – BIGGS, R.D., 1971. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago Volume 8- K*, (CAD 8) Chicago.

- OPPENHEIM, A.L. – REINER, E. – BIGGS, R.D., 1968. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago Volume 1/II - A/II*, (CAD 1/2) Chicago.
- OPPENHEIM, A.L. – REINER, E., 1959. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago Volume 3 - D*, (CAD 3) Chicago.
- OPPENHEIM, A.L. – REINER, E., 1959. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago Volume 3 - D*, (CAD 3) Chicago.
- OTTEN, H., 1958. *Hethitische Totenrituale*, Institut für Orientforschung, Veröffentlichung 37, Berlin.
- POPKO, M., 1994. *Zippalanda. Ein Kultzentrum im hethitischen Kleinasien*, TH 21, Heidelberg.
- PUHVEL, J., 2002. “Genus and Sexus in Hittite”, *CRRAI 47*, Helsinki ss.547-550.
- PUHVEL, J., 2021. *Hittite Etymological Dictionary. Volume 11: Words beginning with SE, SI, SU. Indices to Volumes 6-11*, (TLD 36) Berlin-Boston.
- PUHVEL, J., 1997. *Hittite Etymological Dictionary- Vol. 4: Words beginning with K*, Berlin- New York.
- REINER, E. – BIGGS, R.D. – ROTH, M.T., 1989. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago Volume 17/2- Š/II*, (CAD 17/2) Chicago.
- REINER, E. – BIGGS, R.D. – ROTH, M.T., 1989. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago Volume 17/3- Š/III*, (CAD 17/3) Chicago.
- REINER, E. – ROTH, M.T., 1999. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago Volume 14- R*, (CAD 14) Chicago.
- REYHAN, E., 2017. *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim, Direktif, Yemin ve Sadakat*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları Ankara.
- ROOS, J. de, 1984. *Hittitische Geloften. Een Teksteditie Van Hettitische Geloften Met Inleiding*, Vertaling En Critische Noten Dissertation An Der Universität Von Amsterdam.
- ROOS, J. de, 2007. *Hittite Votive Texts*, Peeters Publishers, Leiden.
- SCHWEMER, D., 2011. “*Hittite Prayers to the Sun-God for Appeasing an Angry Personal God. A Critical Edition of CTH 372-74*” *Jaques M.* ss.1-89.
- SİR GAVAZ, Ö., (2011). *Hitit Krallarının Kült Gezileri ve Tanrılar İçin Düzenledikleri Merasimler*, (Doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> 302105
- SINGER, I., 2002. *Hittite Prayers*. Society of Biblical Literature, Leiden-Boston.
- STEINERT, U., 2010. *Der Schalf im Licht Der Altnesopotamischen Überlieferung*, Von Göttern ve Menschen Beitrage zu literatür und Geschichte des Alten Orients. Festschrift für Brigitte Gronoberg, Brill, Liden-Boston ss 237-285.

- SÜEL, A. 2013. “Şapinuva'nın Kraliçesi: Taduhepa”, *Anadolu'da Kadın: On Bin Yıldır Eş*, Anne, Tüccar, Kraliçe, YKY, İstanbul, ss.137-145.
- SÜEL, A. - WEEDEN, M. 2017. “Central East: Philology”, *Hitite Landscape and Geography*, Ed. Mard Weeden and Lee Z. Ulmann, Brill, Leiden/Boston, ss.200-208.
- SÜEL, A., 1985. *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, AÜDTCFY, Ankara.
- THOMSEN, M.-L., 1983. *The Sumerian Language*, Mesopotamia 10. Kopenhagen.
- TINNEY, S., Et al., 2006. *The Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary* (<http://psd.museum.upenn.edu/epsd/index.html>, Web.
- TISCHLER, J., 1991-1994. *Hethitisches Etymologisches Glossar Teil 3, T, D*, (IBS 20) Innsbruck.
- TORRI, G. – BARSACCHI, F.G., 2018. *Hethitische Texte in Transkription - KBo 12*, (DBH 50) Wiesbaden.
- TYLOR, E.B. 1871. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art and Custom*, 2 vols., New York.
- ÜNAL, A., 1981. “Hitit Kenti Ankuwa'nın Tarihçesi ve Lokalizasyonu Hakkında [Zur Geschichte und Lage der hethitischen Stadt Ankuwa]”, in: *Belleten* 45, ss.433-455.
- ÜNAL, A., 2003. *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, A., 2005. *Hititler Devrinde Anadolu III*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, A., 2007. *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü, Hititçe, İngilizce, Almanca ve Türkçe Sözlük*, (Vol. I A-M, Vol. II N-Z), Hamburg.
- ÜNAL, A., 2013. “Hititlerde Rüya / Dream in the Hittite World”, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, YKY Ed: Doğan-Alparslan M. – Alparslan M., ss. 476-492.
- ÜNAL, A., 2014. *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Kadın. Anayanlı Bir Hitit Kraliçesi Puduhepa ve Zamanı*, Hitit Üniversitesi Yayınevi, Çorum.
- ÜNAL, A., 2016. *Hititçe, Türkçe, Türkçe Hititçe Büyük Sözlük*, Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara.
- ÜNAL, A., 2018. *Eski Anadolu Siyasi Tarihi, Eski Taş Devrinden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar M.Ö. 60.000-1180*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- WEGNER, I., 1995. *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, Teil 1: Texte für ISTAR-Sa(w)uska*, ChS 1/3, Roma .
- ZGOLL, A., 2006. *Traum und Welterben im antiken Mesopotamien. Traumtheorie und Traumpraxis im 3-1. Jahrtausend v. Chrs. Als Horizont einer Kulturgeschichte des Traumens*, AOAT 333, Münster.

Kısaltmalar

AÜDTCFD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara.

Bo: Inventarnummern von Tontafeln aus Boğazköy

CAD: The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago 2005

CHD: Güterbock-Hoffner, The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Volume P, Chicago 1997.

ChS: Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler

CTH: Laroche, Catalogue des textes hittites, Paris 1971.

ePSD: Tinney, S., Et al., (2006), The Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary (<http://psd.museum.upenn.edu/epsd/index.html>).

HED: Puhvel, Jaan, Hethitische Etymological Dictionary, Berlin/New York/Amsterdam 1984 vd.

HEG: Tischler Johann, Hethitisches Etymologisches Glossar, Innsbruck 1977 vd.

HdO: Handbuch der Orientalistik

JCS: Journal of Cuneiform Studies, New Haven 1947 vd.

KBo: Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig, Berlin 1916 vd.

Koşak A.-Müller G.G.W, hethiter.net/: Catalog (2015-0804).

KUB: Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin 1921 vd.

RIA: Reallexikon der Assyriologie-Berlin

TH: Texte der Hethiter.

PRYMNESSOS'TAN ROMA İMPARATORLUK DÖNEMİ NİKE HEYKELİ ROMAN IMPERIAL PERIOD NIKE STATUE FROM PRYMNESSOS

Barış Emre SÖNMEZ

Öğr.Gör.Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Avanos Güzel Sanatlar Meslek Yüksekokulu,
Mimari Restorasyon Programı/Türkiye
Lecturer Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Avanos Vocational School of Fine Arts, Department
of Architectural Restoration/Türkiye
besonmez@nevsehir.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-9273-8920

OANNES

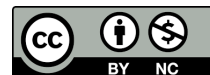
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **12.07.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **12.09.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.09.2023**
Sayfalar-Pages : **623 – 636**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1326622>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: SÖNMEZ, B. E., “Prymnessos’tan Roma İmparatorluk Dönemi Nike Heykeli”,
OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 5/2, Eylül 2023, ss.
623 – 636.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/2, Eylül – September 2023

623 – 636

Araştırma Makalesi / Research Article

PRYMNESSOS'TAN ROMA İMPARATORLUK DÖNEMİ NİKE HEYKELİ

ROMAN IMPERIAL PERIOD NIKE STATUE FROM PRYMNESSOS

Öğr. Gör. Dr. Barış Emre SÖNMEZ

Öz

Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olan Nike heykeli Prymnessos (Sülün) antik yerleşim alanında bulunmuş olup şuan Afyonkarahisar Müzesi'nde yer almaktadır. Prymnessos antik yerleşim alanı Afyonkarahisar Merkez ilçe Sülün köyünde Phrygler tarafından kurulmuş büyük kentlerdendir. Yunan Dönemi'nde özerk, Roma İmparatorluk Dönemi'nde yarı özerk konumuyla, imparator adına bronz kent sikkeleri bastırmıştır. Eser üzerinde herhangi bir kapsamlı çalışmanın yapılmamış olması bölgedeki inanç, kült ve adak yapısının anlaşılması ve doğru anlamda çözülmesi açısından eksiklik oluşturmaktadır. Heykel Prymnessos (Sülün) antik yerleşim yerinde yerel kutsal alanların varlığını göstermektedir. Bu doğrultuda müzede bulunmakta olan heykel ele alınmış ve tanıtılmaya çalışılmıştır. Nike heykelinin sadece gövde kısmı korunmuştur. Eserin karşılaştırma örneklerinin stilistik, tipolojik ve ikonografik bir değerlendirilmesi yapılmış olup, Geç Antoninler-Erken Severuslar Dönemi'ne tarihlendirilmesi uygun görülmektedir. Bu heykel nitelik

Abstract

The Nike statue belonging to the Roman Imperial Period was found in the ancient settlement area of Prymnessos (Sülün) and is now in the Afyonkarahisar Museum. The ancient settlement area of Prymnessos is one of the big cities founded by the Phrygians in the village of Sülün in the central district of Afyonkarahisar. It was autonomous in the Grec Period and semi-autonomous in the Roman Imperial Period, and bronze city coins were minted in the name of the emperor. The fact that no comprehensive study has been carried out on the work creates a deficiency in understanding and correctly solving the belief, cult and votive structure in the region. The statue shows the existence of local sanctuaries in the ancient settlement of Prymnessos (Sülün). In this direction, the sculpture in the museum was discussed and tried to be introduced. Only the body of the Nike statue was preserved and brought to the museum. Only the body of the Nike statue was preserved and brought to the museum. A stylistic, typological and iconographic evaluation of the comparative samples of the work has been

açısından değerlendirildiğinde Dokimeon atölyesine ait olduğu görülmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde özellikle askeri gücün ve başarının büyük önemi nedeniyle, Nike imgeleri sıklıkla kullanılmıştır. Tanrıça'nın sahip olduğu bu imge görsel olarak da ön plana çıkmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde sıklıkla tanrıça bir kalkan üzerine başarılı askeri kampanyalar da gösterilmiştir. Nike heykelinin özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki önemi üzerinden değerlendirildiğinde Prymnessos antik yerleşim alanında askeri bir başarı ya da zafer üzerine tanrıçanın böyle bir heykelinin yapıldığı ve bir alana yerleştirildiğini düşünmemiz gerekmektedir.

made and it is considered appropriate to date it to the Late Antonine-Early Severan Period. When this sculpture is evaluated in terms of quality, it is seen that it belongs to the Dokimeon workshop. Nike images were frequently used during the Roman Imperial Period, especially due to the great importance of military power and success. This image of the Goddess has also come to the forefront visually. Successful military campaigns were also often depicted on a goddess shield during the Roman Imperial Period. Considering the importance of the Nike statue especially in the Roman Imperial Period, we need to think that such a statue of the goddess was made and placed in an area upon a military success or victory in the ancient settlement of Prymnessos.

Anahtar Kelimeler: Afyonkarahisar, Nike, Roma İmparatorluk Dönemi, Prymnessos.

Keywords: Afyonkarahisar, Nike, Roman Imperial Period, Prymnessos.

Extended abstract

With the Pax Romana provided by Augustus, there was peace and abundance in Phrygia from the 1st century AD to the end of the 2nd century AD. During this period, the Phrygia Region and many cities located here were in wealth and abundance. We can count cities such as Synnada, Apameia, Amorium, Dokimeion, and Prymnessos. After the end of the 2nd century AD, peace was broken both in Rome and in Anatolia; The Phrygia Region underwent administrative and administrative changes at the end of the Apostolic century. Some cities in Phrygia were connected to Pisidia and Galatia. to Apameia Pisidia; Amorium, Orkistos and Pessinus are connected to Galatia. During this period, Synnada was the most important center of Phrygia; Pessinus became the capital of Galatia Secunda.

Many cities were established in the Phrygia Region by the Roman Empire. With the rise of the economic and social situation in Anatolia, the villages started to turn into cities and grew. The administrations in these cities were governed by governors appointed by the Roman Empire. Afyonkarahisar hosted important cities during the Roman Imperial Period. Founded in Afyonkarahisar during the Roman Imperial Period; however, they are located in cities whose locations have not yet been determined. One of the known settlements in Afyonkarahisar is the ancient settlement of Prymnessos (Pheasant). The Nike statue, which was brought to the museum by

purchasing, was found in Prymnessos. Prymnessos settlement is located in the central village of Sülün in Afyonkarahisar. This settlement dominated the region around the Kaystros River during the Roman Period. Since Prymnessos is also on the marble road being transported to Rome from the region, there may be an important sculpture workshop or workshops here. In addition to the Nike statue, marble statues of Eros Trapezophoros, King Midas, Demeter and Heracles (Hercules) were found in this settlement and are now exhibited in the museum.

Because of the great importance of military power and success for the legitimation of the Roman Emperor, Nike frequently found images in the image of the Roman Empire and the goddess came to the fore in visual language. A common version of it was very popular in the Roman period. In this version, the goddess is shown in the process of writing successful military campaigns on a shield. Against this historical background, it is not surprising that the Greek pantheon and Greek iconography have been widely and well known, at least since the Hellenistic Period. In the following centuries, different types of adaptation and assimilation emerged in the Mediterranean, particularly in relation to the use of the names and iconography of the Greek gods and the adoption of Greek models.

To better understand these results, the focus should be on iconography. Nike statues can be classified into two main iconographic schemes. The first diagram depicts the goddess with a Greek garment, a Peplos, under her breast. The knot on her belt is the so-called Heracles knot, not very common in Greek and Roman images of the goddess, and is striking. The second scheme is called the Amazonian type because of the exposed right breast of the goddess, who is well known for her depictions of the Amazons. It is also a typical element in the iconography of the goddess Rome, the Roman personality, and Virtus, the Roman personality of military power. In contrast to the uncoated left breast, which represents clothes in a state of rapid movement and the resulting disarray, a right breast recovered from Paionios Nike in Olympia indicates that, in a female state, she is ready to move and begin.

Most Nike statues show standing on a half or full sphere. In the world of Nike, this sphere motif has been very popular in Roman art since Emperor Augustus Tarentum brought this type of sculpture to Rome and placed his home on the Curia. The original of the statue brought from Tarentum may have been originally made for the Hellenistic king Pyrrhus. However, the globe is unlikely to be added until Augustus brings the statues to Rome; because an orb under Nike's feet is almost never seen in Hellenistic art. Therefore, even the globe or spheres of his dress and statue, especially with an open right breast, must have been inspired by Roman models and not explained in Hellenistic terms.

Nike images were frequently used during the Roman Emperor Period, especially due to the great importance of military power and success. This image of the Goddess has also come to the forefront visually. During the Roman Imperial Period it was often shown as the process of writing successful military campaigns on a goddess shield. The absence of a clear archeological

study in the Prymnessos settlement where the Nike statue is located leaves the place incomplete in evaluating its relationship with the Nike cult; it also limits the evaluation at its historical point during the Roman Imperial Period. Considering the importance of the Nike statue especially in the Roman Imperial Period, we need to think that such a statue of the goddess was made and placed in an area upon a military success or victory in the ancient settlement of Prymnessos. Based on the military context, retired soldiers and gladiators may have left their weapons and belongings as offerings for the goddess. In this sense, the reason for the presence of the Nike statue may also be to show the victories of the Roman soldiers or legions coming from outside to Prymnessos. The presence of a cluster of private imperial mansions in the Upper Tembris and Kaystros valleys to the north of Prymnessos indicates that there were soldiers, gladiators, high-ranking administrators and freedmen we have mentioned here.

Giriş

Afyonkarahisar önemli yerleşim yeri olup, Neolitik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar önemli yerleşim alanlarına ev sahipliği yapmıştır. Bu yerleşim yerleri birçok kültürü, inancı ve geleneği içerisinde taşımış ve önemli bir medeniyet sentezi yaratmıştır. Hellenistik Dönem içerisinde bugün Afyonkarahisar'ın sınırları içerisinde bulunan bazı antik kentler bu dönemde önemli süreçler yaşamıştır. Kelainai (Dinar), Synnada (Şuhut), Prymnessos (Sülün), Amorium (Emirdağ-Hisarköy) ve Antigonos'un generali Dokimos tarafından kurulan Dokimeon (İscehisar) gibi kentler önemli gelişmeler yaşamıştır¹. MÖ 133 yılında önemli bir aşama yaşanmış, Bergama Kralı III. Attalos hazırlanmış olduğu vasiyetiyle Bergama Krallığı'nı Roma'ya bırakmış; böylece Phrygia'nın batı bölgesinde Roma egemenliği kurulmuş oldu.

Augustus'un imparatorluğu döneminde oluşturulmuş olan Pax Romana sürecinde Phrygia'da MS 1. yüzyılın ilk çeyreğinden MS 2. yüzyılın bitimine kadar refah seviyesi yüksek şekilde bir yaşam alanı oluşmuştur. Pax Romana döneminde Phrygia Bölgesi'nde yer almakta olan birçok yerleşim yerinde bu dönemin sağlamış olduğu olanaklar gelişmiştir². Prymnessos, Amorium, Synnada, Dokimeion Apameia...vb. yerleşim alanlarını belirtebiliriz³. MS 2. yüzyılın sonlarından sonra gerek Roma'da gerekse Anadolu'da barış bozulmuş; Phrygia Bölgesi MS 3. yüzyılın sonlarında idari ve yönetsel olarak değişikliklere uğramıştır⁴. Phrygia'daki bazı kentler Pisidia ve Galatia'ya bağlanmıştır. Apameia, Pisidia'ya; Amorium, Orkistos ve Pessinus ise Galatia'ya bağlanmıştır. Bu dönem içerisinde Synnada, Phrygia'nın en önemli merkezi; Pessinus ise Galatia Secunda'nın başkenti olmuştur⁵.

Roma İmparatorluğu tarafından Phrygia Bölgesi'nde birçok şehir kurulmuştur. Bu şehirlerdeki yönetimler ise Roma İmparatorluğunca

¹ Drew-Bear, 2001: 97.

² İlaşlı, 2004: 59; Drew-Bear, 2001: 97.

³ Gönçer, 1971: 158-160.

⁴ Potter, 1998: 270; Dmitriev, 2001: 468; Anderson, 1932: 31.

⁵ Mitchell, 1993: 19.

görevlendirilen valiler tarafından yönetilmiştir. Afyonkarahisar'da, Roma İmparatorluk Dönemi'nde önemli yerleşim yerleri oluşturulmuş; fakat henüz yerleri belirlenememiş yerleşim yerleri yer almaktadır⁶. Afyonkarahisar'da bilinen yerleşim yerlerinden biri Prymnessos (Sülün) antik yerleşim alanıdır (Resim 1). Prymnessos yerleşimi Afyonkarahisar'ın merkez Sülün köyünde bulunmaktadır⁷. Bu yerleşim yeri Roma Dönemi'nde Kaystros Nehri⁸ çevresinde bölgeye hakim bir konumdadır⁹. Prymnessos, Roma'ya bölgeden taşınmakta olan mermer yolu üzerinde de olduğundan (Resim 2) dolayı burada önemli heykeltıraşlık atölyesi ya da atölyeleri olabilir¹⁰. Bu yerleşim yerinde Nike heykeli dışında mermer Eros *Trapezophoros* (Masa Ayağı), Kral Midas, Demeter ve Herakles (Herkül) heykelleri bulunmuş olup, müzede sergilenmektedir¹¹.

Resim 1: Prymnessos yerleşim alanı (Afyonkarahisar/Sülün)
(<https://kulturenvanteri.com/yer/?p=2086>).

⁶ Drew-Bear, 2001: 97-99.

⁷ Ramsay, 2010: 139.

⁸ Robert, 1980: 244-256.

⁹ Gönçer, 1971: 168.

¹⁰ Thonemann, 2013: 28.

¹¹ Gönçer, 1971: 169.

Resim 2: Altıntaş Civarındaki İmparatora Ait Araziler ve Mermer Ocakları (Takmer, 2018: 430).

628

OANNES
5 (2)

Eserin Tanımlanması

Nike heykelinin¹² (Fig. 1-4) göğüs altından aşağısı, sağ kol pazudan itibaren ve sol kol omuzdan itibaren eksiktir. Burun kökünden aşağısı kopmuştur¹³. Sağ göz ve kaş yapısında zedelenmeler görülmektedir. Arkada fon şeklinde olan kalkanın kenar kısımlarında kopmalar ve zedelenmeler görülmektedir. Heykelin cephe ve yan yüzleri pürüzsüz arka kısmı ise kaba işlenmiştir.

Baş sola dönüktür. Yüz yuvarlak ve dolgun; ağız hafif aralıklı olup dudaklar kalındır. Göz kapakları geniş bir biçimde belirtilmiştir. Gözler derine yerleştirilmiş olup göz bebekleri belirtilmiştir. Saçlar ortadan ikiye ayrılıp yanlara doğru taranıp omuzlara doğru uzanmış ve başın üst kısmında fiyonk olarak bağlanmıştır. Saçlarda matkap kullanılmış olup açılan kanallar oldukça derindir ve bu kanallar birbirine küçük köprülerle bağlanmıştır. İnce saydam kumaştan peplos giymiş olup göğüs altından kemer ile bağlanmış; sağ göğsü açıkta bırakıp sol göğsünün üzerinden sol omuz kısmına doğru uzanmıştır. Peplosun üzerinde derin kıvrımlar oluşmuş olup hareketlilik ve ışık gölge etkisi sağlamıştır. Sırt kısmına kanatlar ve başın arka kısmı ile kanatlar arasına bir kalkan yerleştirilmiştir.

¹² Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi Envanter No: 1872; yükseklik 58 cm, genişlik 37 cm, derinlik 25 cm.

¹³ Bu çalışma, Afyonkarahisar Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Müze Müdürlüğü'nün 24632497- 155.01/1191 sayılı izni kapsamında hazırlanmıştır. Katkılarından dolayı müze müdürü sayın Mevlüt ÜYÜMEZ'e ve müze çalışanlarına teşekkür ederim.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

İkonografi ve Tipoloji

Nike, Pallas ile Okeanos'un kızı Styks'ten doğma zafer tanrıçasıdır¹⁴. En eski Yunanca edebi referanslarda, Homer destanında, hiç bahsedilmez. Bilinen ilk gerçek kanıtlar bunun yerine, Hesiodos'un *Theogonia*'sıdır. Efsanelerin Yunan kültüründeki büyük önemi göz önüne alındığında, mitolojik katılımının bulunmaması, onun görece yeni bir tanrıça olduğunu ve aslında soyut bir kavramın gerçek bir tanrıçadan ziyade kişiliğinin olduğunu göstermektedir¹⁵. Bu argüman, en azından Arkaik ve Klasik zamanlarda onun için bir kültle ilgili herhangi bir referans bulunmadığı gerçeğiyle de daha fazla desteklenmektedir. Hellenistik Dönem'de bile bir Nike kültüne yapılan atıflar sayıca çok az ve ayrıca ayrıntı olarak sorunludur. Temel karakteri, bir tanrı veya tanrıça tarafından insanların dünyasına gönderilen bir elçiydi. Bu görev kapsamında, sadece gelecek olan zaferleri iletme konusunda uzmanlaştı. Gerçekten de, kimin kazanacağına karar veren asla o değildir; ancak rakiplerinden birinin tarafındaki görünüşü, kimin kazanan taraf olacağını açık bir işarettir. Bununla birlikte, işlevi askeri bağlamla sınırlı değildir. Nike, hem sanatsal hem de atletik *agonistik* bağlamlarda da bulunabilir¹⁶. Cicero, tarafından açıkça belirtildiği gibi Nike, yalnızca görünümü kazanmakta olan bir zafer belirten elçidir ama galibi belirleyen kişi değildir. O, birisinin muzaffer olmasını sağlayan insan gücünün kişileşmesi olmamıştır. Tanrıça nihai bir zaferi, nihai sonucu sembolize eder¹⁷. Bu yaklaşım, örneğin Nike'nin imparatorun arkasında durup, başının üstünde altın bir taç tutarak sık sık tasvir edildiği Roma zaferinin görüntülerinde açıkça gösterilmiştir¹⁸. Bir muzaffer taçlandırma eylemi, tanrıçayı yalnız pozisyonda gösteren ve uzanmış sağ veya sol elinde bir taç tutan görüntülerin altında yatan kavramdır. Bu motif, özellikle taç giyme eyleminin imparatorun kendisiyle ve muzaffer ordusuyla ilişkili olduğu zafer kemerleri üzerinde çok popüler olmuştur. Aynı zamanda Nike figürü ile taç giyme eylemleri nişlerde veya mezarlık anıtlarında da bulunabilir¹⁹.

Tanrıçanın Arkaik Dönem'de ikonografisi ayrıntılı bir şekilde tanımlanmamış, bu yüzden onu tanrının habercisi olarak da bilinen Eris'ten ayırmak zor olmuştur. Benzer işlevleri nedeniyle, tanrıların alanı ile insan dünyası arasında hareket etmesi amacıyla her ikisi de kanatlarla hayal edilmiştir. Haberciler olarak rollerini vurgulamak için her ikisi de eski zamanlarda insan habercilerinin özel bir özelliği veya sembolü olan *Kerykeion* ile betimlenmişlerdir; *Kerykeion* aynı zamanda antik çağlardaki insani habercilerin özel bir niteliği veya sembolüydü²⁰.

Nike'nin çoğu Arkaik görüntüsü, boyalı vazolar gibi iki boyutlu resimlerde bulunur. Bilinen ilk üç boyutlu tasviri, MÖ 6. yüzyılın ortasından hemen önce Delos Adası'ndaki Apollon'a ithaf olarak gösterilen ünlü

¹⁴ LIMC-VI-1: 850-851; Hesiodos, *Theogonia*; 270.

¹⁵ Shapiro, 1993: 27-29.

¹⁶ Thönne, 1999: 77-96.

¹⁷ Cicero, *De natura deorum*, 3: 61-88.

¹⁸ Hölscher, 1967: 80-90.

¹⁹ Töpfer, 2015: 8.

²⁰ Töpfer, 2015: 2.

Arkhermos Nike'sidir²¹. Heykele ait olması muhtemel olan bir yazıtta, Nike'nin üç boyutlu bir kanat ile betimlenmesini sağlayan ilk sanatçı olarak bilinir²². Arkaik Dönem'de hızlı ve ileriye doğru hareket eden görüntülerin gösterilmesinde kanat çok yaygın olarak gösterilmiştir²³.

MÖ 5. yüzyıldan itibaren, ikonografisi aşağı yukarı standartlaştırıldı. Bununla birlikte, bir sunakta tanrıça teklifleri gösteren sahneler veya daha genel olarak, bir zafer için çok tipik bir anıt olan bir *Tropaion* kurmak veya süslemek gibi bazı yeni görsel bağlamlar yaratılmıştır. Genellikle bir savaştan hemen sonra, savaş alanında kurulurdu. Açıkça askeri geçmişi olan bu motif *agonistik* bir zaferi yücelten anıtlar için bile kullanıldı ve MÖ 5.yüzyılın ikinci yarısından erken ikinci yüzyıla kadar devam etmiştir²⁴. Nike heykelcikleri bir başarı sonrasında tanrıçaya olan minnet ya da teşekkür karşılığında; savaş sırasındaki başarı ya da savaştan sonra kazanılan zafer için sunulan heykelcik ya da adaklardır²⁵. Savaş sonrası kazanılan zaferlerin dışında; ayrıca spor oyunlarında zafer kazananları da temsil etmektedir²⁶. Kanatlı tanrıça imajı, Akdeniz dünyasında yaygın ve iyi bilinmekte; ayrıca farklı türden zaferlerin özlü bir sembolü olarak anlaşılmaktadır.

Hellenistik Dönem'de Büyük İskender'in resmi sanatında ve politik haleflerinde çok sık olarak tasvir edilmiştir²⁷. Özellikle başlangıçta MÖ 4. ve erken 3. yüzyılın başlarında bu adamlar öncelikle askeri başarılarına ve İskender'in geleneğine göre bireysel cesaret ve güçlerin ortaya çıkmasına dayanıyorlardı. Bu nitelikleri temsil etmek için, zafer tanrıçası sıklıkla o döneme ait sikkelerde olduğu gibi krala yakın bir yerde tasvir edilmiştir. Bir yönetici ve zafer tanrıçası arasındaki sık bağlantı onu, en azından görsel bir dilde ve daha fazla ve daha uzun bir süre boyunca yöneticinin uzun süreli yoldaşı yaptı. Sonuç olarak, yöneticinin kendisi tanrıçanın ve dolayısıyla zaferin varlığını garanti altına aldı²⁸.

Roma İmparatoru'nun meşrulaştırılması için askeri gücün ve başarının büyük önemi nedeniyle Nike, Roma İmparatorluğu'nun görüntüsünde imgeleri sıkça bulmuş ve tanrıça görsel dilde öne plana çıkmıştır²⁹. Roma Dönemi'nde sık kullanılan bir versiyonu çok popülerdi. Bu versiyonda, tanrıça bir kalkan üzerine başarılı askeri kampanyalar yazma sürecinde gösterilmiştir³⁰. Bu tarihsel arka plana karşı, en azından Hellenistik Dönem'den beri Yunan pantheonunun ve Yunan ikonografisinin yaygın ve iyi bilinmesi şaşırtıcı değildir. Sonraki yüzyıllarda, özellikle Yunan tanrılarının isimlerinin ve

²¹ Plinius, *Naturalis Historia*, 35.151-152.

²² Boardman, 2001: 79, Res. 103.

²³ Schmidt, 1909: 251-397.

²⁴ Töpfer, 2015: 3.

²⁵ Üreten, 2003: 24.

²⁶ Sikes, 1895: 281.

²⁷ Grote, 1992: 881-895.

²⁸ Töpfer, 2015: 4.

²⁹ Vollkommer, 1977: 269.

³⁰ Töpfer, 2015: 8.

ikonografisinin kullanılması ve Yunan modellerinin benimsenmesi ile ilgili olarak Akdeniz'de farklı adaptasyon ve özümseme türleri ortaya çıkmıştır³¹.

Bu sonuçları daha iyi anlamak için odak ikonografide olmalıdır. Nike heykelleri iki ana ikonografik şema olarak sınıflandırılabilir³². Birinci şema, tanrıçayı, göğsünün altındaki Yunanlılar tarafından kullanılan ya da giyilen bir giysi olan bir Peplos ile tasvir eder. Kemerindeki düğüm, tanrıçanın Yunan ve Roma görüntülerinde pek yaygın olmayan sözde Herakles düğümüdür ve dikkat çekicidir. İkinci şema, Amazonların tasvirleri ile iyi bilinen tanrıçaya maruz kalan sağ göğsü nedeniyle Amazon tipi olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca, tanrıça Roma'nın, Roma'nın kişiliğinin ve Virtus'un, askeri gücün Roma kişiliğinin ikonografisinde de tipik bir unsurdur. Hızlı hareket ve buna bağlı olarak oluşan kargaşa durumundaki kıyafetleri temsil eden, kaplanmamış sol göğsünün aksine örnek, Olympia'daki Paionios Nike'de ele geçen bir sağ meme, dişi bir durumda, hareket etmeye ve başlamaya hazır olduğuna işaret eder³³.

Nike heykellerinin çoğu yarım veya tam bir küre üzerinde durduğunu gösteriyor. İmparator Augustus Tarentum'dan Roma'ya bu tip bir heykel getirip, evi Curia'ya yerleştirdiğinden beri, Nike dünyasında bu küre motifi Roma sanatında çok popüler olmuştur³⁴. Tarentum'dan getirilen heykelin orijinali başlangıçta Hellenistik kral Pyrrhus için yapılmış olabilir. Bununla birlikte kürenin Augustus'un heykelleri Roma'ya getirene kadar eklenmesi pek olası değildir; çünkü Hellenistik sanatta Nike'nin ayaklarının altındaki bir küre neredeyse görülmemiştir. Dolayısıyla, özellikle açık bir sağ göğse sahip elbise ve heykelinin küre veya küreleri bile Roma modellerinden esinlenmiş olmalı ve Hellenistik açıdan açıklanmamalıdır³⁵.

Stil ve Tarihlendirme

Nike heykeli (Fig. 1-4) ile stil açısından benzerlik gösteren eserler arasında Side Müzesi'nde yer almakta olan Sphinx heykelidir³⁶. Her iki eserde de iri gözler açık olup gözpınarları, iris ve gözbebekleri plastik olarak işlenmiştir. Ağız açık denecek kadar aralıktır. Saçlar her iki eserde de ortadan ikiye ayrılmış olup Sphinx'de arkada topuz olarak toplanmışken Nike heykelinde başın üst kısmında fiyonk olarak bağlanmıştır. Saçlar her iki eserde de omuzlar üzerinden göğüslere kadar uzanan bukleler biçiminde verilmiştir. Göğüs kısımları ve ayrıntıları her iki eserde de plastik bir şekilde verilmiştir. Baş, saç biçimi, iri gözler, açık ağız yapısı ve yüzdeki pathetik anlamla Hellenistik görünüşe rağmen yapıt stil açısından Roma kopyasıdır. Özellikle gözbebeklerinin ve saç yapılarının işlenişi ile her iki eserde stil açısından benzerlik taşımaktadır. Side Müzesi'nde yer alan erkek baş fragmanı³⁷ stil açısından benzerlik gösteren eserler arasında yer almaktadır. Her iki eserde de özellikle gözbebeklerinin derin bir şekilde işlenmesi ve

³¹ Teixidor, 1989: 81-95.

³² Dentzer – Weber, 2009: 60-64.

³³ Töpfer, 2015: 11.

³⁴ Hölscher, 1967: 6-47.

³⁵ Töpfer, 2015: 13.

³⁶ İnan, 1975: 122, Lev. LXIII, Res. 2-3.

³⁷ İnan, 1975: 162, Lev. LXXXII, Res. 3.

saçlarda burgu aletinin kullanılması ile oluşan derinlik ve saçlar arasında oluşan minik köprü bağlantıları benzer stil özellikleri ile dikkat çekmektedir. Nysa Tiyatrosu'nda bulunan Muse başı³⁸, ve Demeter kabartması³⁹, Perge Tiyatrosu'nda bulunmuş olan Dionysos heykeli⁴⁰, Laodikeia Antik Kenti'nde Nymphaeum'da bulunmuş olan friz bloğuna ait kadın başı⁴¹ ile eserimiz özellikle saçlarda burgu aletinin kullanılması ve saç bukleleri arasında küçük köprülerin oluşturulması ile stilistik açıdan benzerlik göstermektedir. Afyonkarahisar Müzesi'nde sergilenmekte olan Nike heykeli tipolojik ve stil açısından Pisidia Antiokhia Nike heykeline benzemektedir⁴². Eserin dizlerden aşağısı eksiktir. Sağ kol tamamen, sol kol ise dirseğe kadar kalmıştır. Pisidia Antiokhia Nike'sinin tipolojisi eserimizi tamamlamak açısından yardımcı olmaktadır. Afyonkarahisar Müzesi'ndeki eserde Nike'nin başının arkasındaki kalkan motifi, kanatları, baş ve gövde kısmı kalmıştır. Böylece eserimizin nasıl tamamlanması gerektiği ise Pisidia Antiokhia Nike'si ile mümkün görülmektedir. Stilistik açıdan da özellikle saçlarda burgu aletinin kullanılması ve saç bukleleri arasında küçük köprülerin oluşturulmasıyla eserle yakınlık göstermiştir. Aphrodisias Tiyatrosu'nda bulunmuş olan tanrı Apollon başında⁴³ saçlarda ve göz pınarlarında matkap oyuklarının oluşturulduğu görülmektedir. Göz kapakları genişçe işlenmiş ve göz bebeği üst göz kapağına doğru çekilmiştir. Saçında matkap oyukları ile oluşturulmuş küçük kanallar yer almaktadır.

Karşılaştırma örneklerinin stil ve üslup özellikleri değerlendirildiğinde eserin Geç Antoninler - Erken Severuslar Dönemine tarihlendirilmesi uygun görülmektedir.

Sonuç

Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olan Nike heykeli Prymnessos (Sülün) antik yerleşim alanında bulunmuş olup, şuan müzede sergilenmektedir. Eserin belli kısımlarının eksiklik olmasına rağmen korunan kısımları ile özellikle saç ve gözlerinin stilistik özellikleri tarihlendirmeye yardımcı olmaktadır. Afyonkarahisar önemli mermer ocaklarına sahip bir yerleşim alanıdır. Kentte yürütülen kurtarma kazılarında, arkeolojik kazılarda adak kabartmaları, lahitler, mezar stelleri ve heykeller malzemeler bu durumu desteklemektedir. Dokimeion mermeri, ince ve kaliteli beyaz renkli mermeri ile dikkati çekmektedir. Nike heykeli bu malzeme ve stil özellikleriyle değerlendirildiğinde Dokimeion atölyesine ait bir çalışma olduğunu düşünmemiz gerekir.

Afyonkarahisar Müzesi'nde yer almakta olan Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait Nike heykeli yapılmış olan arkeolojik bir kazı ile müzeye kazandırılmamış; bu sonuçtan dolayı heykelin bulunmuş olabileceği yapı durumu hakkında net bir şey belirtmek zordur. Bu verinin bulunmamış

³⁸ Kadioğlu, 2006: 325, Nr. 600, Taf. 42, 5-6.

³⁹ Çubuk, 2008: 134, Res. 3. 2.

⁴⁰ Özgür, 2011: 48.

⁴¹ Tarhan, 2006: 168, Res. 18, Kat. 8.

⁴² Robinson, 1928: 200-205, Lev. 15; LIMC-VIII-2: 175, No. 118.

⁴³ Smith - Erim, 1991: 81, Nr. 13, Fig. 15.

olması heykelin ne amaçla değerlendirilmesi gerektiğini doğal olarak zorlaştırmaktadır. Müzede yer almakta olan ya da sergilenen tanrı veya tanrıçalara ait ortaya çıkarılmış tapınak alanı olduğu gösteren bir veri bulunmamaktadır. Nike heykeli ile ilgili sonuçlar eserin ele geçmiş olduğu antik yerleşim yeri üzerinden ilerleyerek sosyo-ekonomik ve ikonografik değerlendirmeler ile yapılabilmektedir.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde özellikle askeri gücün ve başarının büyük önemi nedeniyle, Nike imgeleri sıklıkla kullanılmıştır. Tanrıça'nın sahip olduğu bu imge görsel olarak da ön plana çıkmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde sıklıkla tanrıça bir kalkan üzerine başarılı askeri kampanyalar yazma süreci olarak gösterilmiştir. Nike heykelinin bulunduğu Prymnessos yerleşim yerinde belirgin nitelikte arkeolojik bir çalışmanın olmaması buranın Nike kültü ile ilişkisini değerlendirme noktasında eksik bırakmaktadır; ayrıca Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde tarihi noktasında da değerlendirmeyi kısıtlamaktadır. Nike heykelinin özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki önemi üzerinden değerlendirildiğinde Prymnessos antik yerleşim alanında askeri bir başarı ya da zafer üzerine tanrıçanın böyle bir heykelinin yapıldığı ve bir alana yerleştirildiğini düşünmemiz gerekmektedir. Askeri bağlamdan hareketle emekli olan askerle ile gladyatörler tanrıça için silah ve eşyalarını adak olarak bırakmış da olabilir. Bu anlamda Nike heykelinin bulunmasının nedeni Prymnessos'a dışarıdan gelen Roma askerlerinin ya da lejyonlarının kazanmış oldukları zaferleri gösterme amaçları da olabilir. Prymnessos'un kuzeyindeki Yukarı Tembris ve Kaystros vadilerinde yer alan özel imparatorluk malikaneleri kümesinin bulunması burada belirtmiş olduğumuz asker, gladyatörler, üst düzey yöneticiler ve azat edilmiş kişilerin bulunduğunu göstermektedir. Prymnessos'ta bulunmuş olan MS 2. yüzyılın sonu 3. yüzyılın başlarına tarihlenen bir lahit parçasına ait olan tabula ansata'daki yazıt azat edilmiş kişiye ait olduğunu göstermektedir⁴⁴. Batıda Rhyndakos (Mustafakemalpaşa/Orhaneli Çayı), kuzeyde Yukarı Tembris (Porsuk), güneyde Kaystros (Akar Çay) ve doğuda Yukarı Sangarios (Sakarya) vadileriyle çevrili *Phrygia Epiktetos* imparator azatlısı *procurator*'lara ve azatlı veya köle *familia Caesaris* üyelerine dair çok sayıda yazıt barındırmaktadır. Bunlar bölgede geniş imparator arazilerinin ve imparator mülkü mermer ocaklarının varlığını belgelemektedir. Asia Eyaleti içinde bu şekilde görece bağımsız idari bir alt birimin oluşturulmasında Phrygia'nın kapsadığı coğrafyanın genişliği, Batı ve Orta Anadolu arasındaki önemli ulaşım noktalarının buradan geçmesi ve en önemlisi Dokimeion ve Altıntaş Ovası'ndaki ocaklardan çıkarılan mermerler gibi bölgenin önemli ticari ürünleri belirleyici olmuş gözükmektedir. Dokimeion mermer ocaklarının Synnada'daki idari merkezden yönetilmiş daha sonra Altıntaş Ovası'ndaki ocakların en geç MS 2. yüzyılın başından itibaren Prymnessos'taki bir başka idari merkezden yönetildiğini göstermektedir⁴⁵.

⁴⁴ Ballance, 1969: 143-146; MAMA XI 176.

⁴⁵ Takmer, 2018: 424-425, 430.

Kaynakça**Antik Kaynak**

- CİCERO., 2018. *De Natura Deorum (Tanrıların doğası)*, Çev.: Ümit Fafo TELATAR – Gül ÖZAKTÜRK, Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
- HESİODOS., 2022. *Tanrıların Doğuşu*, Çev.: Furkan AKDERİN, Say Yayınları, İstanbul.
- PLİNİUS., 1952. *Historia Naturalis*. Pliny The Elder, Natural History, Books 33-35, Trans.: Harris RACKHAM, IX, Loeb Classical Library, Harvard University Press.

Modern Kaynaklar

- ANDERSON, J.G.C., 1932. “The Genesis of Diocletion’s Provincial Re-Organization”, *JRS*, 22/I, ss.24-32.
- BALLANCE, M., 1969. “Regio Ipsina et Moeteana”, *AS*, 19, ss.143-6.
- BOARDMAN, J., 2001. *Yunan Heykeli (Arkaik Dönem)*, Çev.: Yaşar ERSOY, Homer Kitabevi, İstanbul.
- ÇUBUK, N., 2008. *Hierapolis Tiyatro Kabartmaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- DENTZER, J. M – Weber, T. M., 2009. *Hauran IV. Sahr Al-Ledja*, Institut Français du Proche-Orient, Beirut.
- DMITRIEV, S., 2001. “The End of Provincia Asia”, *HistoriaZAltGesch*, 50/4, ss.468-489.
- DREW-BEAR, T., 2001. “Grek ve Roma Dönemlerinde Afyonkarahisar”, *Afyonkarahisar: Afyonkarahisar kütüğü cilt I*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyonkarahisar, ss.97-111.
- GÖNÇER, S., 1971. *Afyon İli Tarihi, C.I*, Karınca Matbaacılık, Afyonkarahisar.
- GROTE, U., 1992. Nike. *LIMC VI (1)*, Artemis, Zürich, ss.902–904.
- HÖLSCHER, T., 1967. *Ischer, Tonio, Victoria Romana*. Zabern.
- İLASLI, A., 2004. “İlk Yerleşimden Türk Egemenliğine Kadar Afyon”, *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Ed.: Karazeybek, M., T.C. Afyon Valiliği Yayınları, Afyon, ss.49-61.
- İNAN, J., 1975. *Side'nin Roma Devri Heykeltraşlığı*, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- KADIOĞLU, M., 2006. *Die Scaenae Frons des Theaters von Nysa am Mäander*, Forschungen in Nysa am Mäander I, Mainz.
- MITCHELL, S., 1993. *Anatolia, Land, Men and Gods in Asia Minor I: The Celts in Anatolia and The Impact of Roman Rule*, Oxford University Press.
- ÖZGÜR, E., 2011. *Antalya Müzesi Perge Tiyatrosu Heykelleriyle Tarih ve Mitoloji Gezisi*, Dönmez Ofset, Ankara.
- POTTER, D., 1998. Procurators in Asia and Dacia under Marcus Aurelius: A Case Study of Imperial Initiative in Government. *ZPE*, 123, ss.270-274.

- RAMSAY, W. M., 2010. *The Historical Geography of Asia Minor*, Cambridge University Press.
- ROBINSON, D. M., 1928. “Eine Nike aus Antiochia in Pisidien”, *Antike Plastik, Walter Amelung, zum Sechzigsten Geburtstag*, ss.200-205.
- SCHMIDT, E., 1909. “Der Knielauf und Die Darstellung des Laufens und Fliegens in der a lteren Griechischen Kunst”, Ed.: Rudolf HACKL, *In münchener archaaologische studien*. Dem Andenken Adolf Furtwänglers Gewidmet, ss.251-397.
- SHAPIRO, H. A., 1993. *Personifications in Greek Art*, Akanthus, , Zürich.
- SIKES, E. E., 1895. “Nike and Athena Nike”, *The classical review*, 9/5, ss.280-283.
- SMITH, R. R. R. – ERİM, T. K., 1991. “Sculpture from The Theatre: A Preliminary Report”, *Aphrodisias Papers 2: The Theatre, a Sculptor’s Workshop, Philosophers and Coin Types (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series, no. 2)*, Ed.: R. R. R. Smith - Kenan T. Erim, Michigan, Alın Al-bor, ss.67-98.
- TAKMER, B., 2018. “Kotiaion Yazıtları Üzerine Notlar I-Kotiaion Civarında İmparator Azatlıları ve İmparator Arazileri”, *Phaselis*, IV, ss.423-445.
- TARHAN, M. A., (2006). *2002-2003 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kabartma Buluntuları*, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.
- TEIXIDOR, J., 1989. “Vie Religieuse Dansla Syria le Epoque Helle `Nistiqueet Romaine”, *In Arche´ologie et Histoire de la Syrie II. La Syrie de l’e´Poque Ache´me´nide a ` l’ave `Nement de l’Islam*, Ed.: Christian AUGE, ss.81-95.
- THONEMANN, P., 2013. *Roman Phrygia*, Cambridge University Press.
- THÖNNE, C., 1999. *Ikonographische Studien zu Nike im 5. Jh. v. Chr*, Archäologie und Geschichte, Heidelberg.
- TÖPFER, K. M., 2015. “The Goddess of Victory in Greek and Roman Art”, *Auspicious and Protective Spirits in 270 Artefacts and Architecture between East and West*, Ed.: Niels Gutschow – Katharina Weiler, ss.1-18.
- ÜRETEN, H., 2003. *Neşredilmiş Yazıtlar Işığında Hellenistik Dönem’de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- VOLLKOMMER, R., 1977. Victoria, *LIMC VIII*, Winkler, Zürich, ss. 237–269.

MAGNESIA SAVAŞI'NA (MÖ 190) DAİR YENİ BİR YAKLAŞIM: BİR
OYUN TEORİSİ MODELİ
A NEW APPROACH TO THE BATTLE OF MAGNESIA (190 BCE): A
GAME THEORY MODEL

Alican DOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü/Türkiye
Assist Prof. Dr., National Defence University, Turkish Military Academy, Department of History/Türkiye
acdogan@kho.msu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-5658-2183

Seyfullah YÜRÜK

Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/İktisat Bölümü
/Türkiye
Res. Assist., Eskişehir Osmangazi University/Faculty of Economics and Administrative
Sciences/Department of Economics /Türkiye
syuruk@ogu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-9256-0643

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **17.07.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **12.09.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.09.2023**
Sayfalar-Pages : **637 – 659**

: <https://doi.org/10.33469/oannes.1328890>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: DOĞAN, A. – YÜRÜK, S., “Magnesia Savaşı'na (MÖ 190) Dair Yeni Bir Yaklaşım: Bir Oyun Teorisi Modeli”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 637 – 659.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023
637 – 659

Araştırma Makalesi / Research Article
Katkı Düzeyi: 1.Yazar:%50 – 2.Yazar:%50
Contribution: Author 1:%50 – Author 2:%50

MAGNESİA SAVAŞI'NA (MÖ 190) DAİR YENİ BİR YAKLAŞIM: BİR OYUN TEORİSİ MODELİ

A NEW APPROACH TO THE BATTLE OF MAGNESIA (190 BCE): A GAME THEORY MODEL

Dr. Öğr. Üyesi Alican DOĞAN* – Arş. Gör. Seyfullah YÜRÜK

Öz

Doğuda güçlü bir kral olarak ortaya çıkan Seleukos kralı III. Antiokhos'un yaklaşık kırk yıllık saltanatı boyunca krallığının sınırlarını Syria'dan batıya doğru genişletmesi, Akdeniz ve Ege civarındaki faaliyetleri, Hellas'a müdahalesi ve Roma müttefiki kentlere yaptığı saldırılar birtakım gelişmeleri beraberinde getirmiştir. MÖ 190 yılında Romalılar ve müttefiklerinden oluşan orduyla, Seleukos kralı III. Antiokhos önderliğindeki güçler Magnesia'da karşılaşmışlardır. Bu çalışmanın amacı, Kromayer'in belirttiği savaş alanı ile ilgili yeni bir öneride bulunmak ve savaşa dahil olan aktörlerin davranış biçimlerini, alternatif stratejilerini göz önünde bulundurarak Magnesia Savaşı'nın oyun teorisi bağlamında ele alınıp alınamayacağını sorgulamaktır. Bu kapsamda iki oyuncu ve ikişer hamle seçeneğinden oluşan ardışık ve sıfır toplamlı bir oyun modellenmiş ve oyun

Abstract

Antiochus III the Great, the Seleucid king, who emerged as a powerful king in the east, expanded the borders of his kingdom from Syria to the west during his reign of about forty years, his activities in the Mediterranean and the Aegean, his intervention in Hellas and his attacks on cities allied with Rome brought about some developments. In 190 BCE, the army consisting of the Romans and their allies, and the forces led by the Seleucid king Antiochus III measured swords in Magnesia. This study aims to make a new proposal about the battlefield stated by Kromayer and to question whether the Battle of Magnesia can be handled in the context of game theory by considering the behavior patterns and alternative strategies of the actors involved in the war. In this context, a sequential and zero-sum game consisting of two players and two move options is modelled and an analysis is made with equilibrium solution

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author.

teorisinde yer alan geriye doğru çıkarsama ve domine edilmiş stratejilerin elenmesi gibi denge çözüm yöntemleri ile bir analiz yapılmıştır. Analiz neticesinde Romalıların dominant stratejisinin her durumda savaşmak olduğu tespit edilmiş, Seleukosların ise tarihte yaşananın aksine savaştan kaçınmasının optimal hamlesi olduğu oyun teorik bağlamda elde edilmiştir.

methods such as backward induction and iterated elimination of dominated strategies in game theory. As a result of the game-theoretical analysis, it was determined that the dominant strategy of the Romans was to fight in every situation, and it was obtained that the Seleucids' avoidance of war was the optimal move, contrary to what happened in history.

Anahtar Kelimeler: Küçük Asia, Romalılar, Seleukoslar, Magnesia Savaşı, Oyun Teorisi.

Keywords: Asia Minor, Romans, Seleucids, Battle of Magnesia, Game Theory.

Extended abstract

The failure of the Seleucid king Antiochus III's campaign against Rome in Hellas led to several developments. The failure of the campaign not only forced the king to retreat to Asia Minor but also caused the Romans to turn their attention to Thracia and Ionia. When Antiochus III realized that the Romans would eventually invade Asia Minor, he sent a message to the satraps under his command and demanded that they immediately send their armies to the Aegean coast. Although Antiochus III attempted to make a treaty with the Romans for a while, he could not obtain any results. As a result, Roman and Seleucid forces faced each other at the Battle of Magnesia in December 190 BCE. The information about the course of the Battle of Magnesia in ancient sources is generally clear, despite some ambiguities.

Antiochus III tried to use the different units of the Seleucid army on the battlefield in a coordinated and mutually supportive manner. In a sense, this corresponds to joint operations. He chose a wide and flat terrain for the battlefield, which he thought would give an advantage to his phalanx and cavalry. It can be said that the length of the battle line posed a problem for the Seleucids in terms of communication between the troops.

Elephants, camels, and scythed chariots can be considered as unconventional weapons of war. It is perhaps the greatest mistake of the king to start the war with scythed chariots. Positioning them on the front lines did not help. This tactical error even applies to the elephants. Because the elephants panicked and advanced to their own battle lines caused unforeseen destruction despite tactical and numerical superiority. Given their size and strength, the Seleucids may have thought that elephants would play a key role in both defense and attack. It was even to the king's advantage that the Romans did not deploy their own elephants in the battle line. However, the elephants' injuries and fear caused them to attack indiscriminately; in a sense, they were rendered useless and were defeated by harming their own soldiers. Considering that the camels are insufficient in terms of speed and

maneuverability, it can also be argued that this was a disadvantage for the Seleucids. At this point, the experience and strategic interventions of Eumenes II, the Pergamon king, seem to have won the battle for the Romans. In fact, the Romans made the most of the battlefield conditions. By leaning their flanks on the riverside, which prevented them from being surrounded, thus they eliminated the king's cavalry advantage. Their ability to disrupt the formation of the Seleucid phalanx worked in the Romans' favor. So much so that they were able to exploit the gaps between the ranks and they found the opportunity to attack the enemy.

Another point is that the Seleucids had a large number of troops from different nationalities. This characteristic of them was a reflection of the geography they controlled. In other words, the connections of the Seleucids with the elements in the region and their military attitudes can be revealed through those who supported the king in the war. The Seleucid army was composed of different units, each with its own strengths and weaknesses. It can be considered as an advantage that the king's access to numerous troops of all types and ethnicities could gather from all over Asia Minor, Mesopotamia, and India. However, the fact that such diversity made it difficult to integrate the troops in a way that would benefit each other in battle must have changed the outcome against the king. On the other hand, it should be noted that the greater the diversity of troops available, the greater the complexity of the tactics required to successfully implement joint operations. In fact, Antiochus III' tactics were difficult to determine. There is no indication of whether the king has considered alternative strategies or possible risks. In this environment, determining the authenticity of ancient war narratives is also an important problem. Because most of the sources were written at a date after the war, this leads to some misrepresentations or exaggerations in numerical data, such as the losses of the parties in the battle. Therefore, as in the Battle of Magnesia, the war narratives that have survived to the present day must be carefully handled.

Despite his advantages and power, Antiochus III failed to organize his army properly. This raises the question of whether he was a good commander or not. Perhaps he could not sufficiently instill in his soldiers the idea that victory was necessary to survive against all odds. It is not known whether there was a thought in the king's mind that he would lose the war, but factors such as his constant retreat in the face of the Roman advance and his attempts to make a treaty with them suggest that Antiochus III was afraid of the Romans. On the other hand, it is also debatable whether the Battle of Magnesia was a 'Roman victory'. It is questionable whether a decisive result could have been achieved without the support of the Pergamon king.

In the ancient sources, it is clearly seen that the war process was built on the losses and defeat of the Seleucids, while the losses of the Romans are hardly mentioned. It is not possible to make a definite judgment about the death tolls of the parties due to the contradictory information provided by the sources. Despite all these, it does not seem logical that the Seleucids, who were superior in terms of numbers and power, could not wreak havoc on the Roman army.

When the struggle in Magnesia is considered in the context of game theory and the results obtained are evaluated from a historical perspective, it is assumed that the Battle of Magnesia took place and the parties obtained the outcomes (w, -w). While the Romans preferred to fight which is their dominant strategy, the Seleucids did not prefer the retreat, their dominant strategy, and suffered more losses at the (-r-(-w)) level. It would have been in their interest for the Seleucids to make concessions by retreating. Although it is known that the efforts of both states to gain interests and influence in Hellas and Asia Minor brought about this great war, the Seleucids would be able to strengthen their regional position with the fact that the Seleucids would not lose troops after the Seleucid withdrawal, get rid of the psychological and financial burden brought by the war, and possible alliances (Bithynians, etc.) against the Romans. When the period after the war is examined, the Seleucids' acceptance of defeat and the agreement made after the war meant the end of their dominance in Asia Minor. The authority vacuum left by the Seleucids was filled by Rome and its allies.

Obviously, the ideal outcome for the Seleucids should have been to protect their territories by avoiding war and maintaining their dominance in Asia Minor. However, developments such as the king's defeat and retreat in Hellas and the Pergamon Kingdom's help to Rome reduced the Seleucids' chances of avoiding war. Therefore, the main choice here was based on two different defeats: Surrender without a fight or fight. In this case, aggression was the main strategy and as a result, the Seleucids lost. In short, one may object to the application of a modern theoretical concept to the ancient world, but even if the theory itself is relatively new, the fact that the tactics and strategies used today date back to ancient times shows that game theory can also be applied to ancient wars.

Giriş

Seleukos kralı III. Antiokhos'un Hellas'ta Roma'ya karşı yürüttüğü mücadelenin sonuçsuz kalması birtakım gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Seferin başarısızlığı, kralı Küçük Asia'ya geri çekilmek zorunda bıraktığı gibi Romalıların dikkatlerinin Thrakia ve Ionia topraklarına çevrilmesine neden olmuştur.¹ III. Antiokhos, Romalıların er ya da geç Küçük Asia topraklarını istila edeceklerini anladığında ise emrindeki satraplara haber göndererek onlardan, derhal ordularını Ege kıyılarına göndermelerini talep etmiştir. Ardından da, Roma ordularının Asia'ya geçiş noktalarında stratejik bir mevkide olan Abydos ve Sestos'un güçlendirilmesiyle uğraşmış; bölgeye çok miktarda erzak ve silah yığarak yaklaşmakta olan savaş için hazırlanıp, Rhodos sürgünü Polyksenidas'ı oluşturduğu donanmanın başına geçirmiştir. Bir süre sonra Myonnesos² açıklarında yapılan savaşta Romalılar,

¹ Gelişmeler için bkz. Polyb. XXI. 11-17; Liv. XXXVII. 33-37; App. *Syr.* 23-24; 27-30; Diod. XXIX. 5-9. Livius'a göre (XXXVII. 35. 9-10) savaş, III. Antiokhos'un hatası yüzünden çıkmıştı. Kral, ordularını sadece Ionia ve Aiolia bölgesinden değil, Asia'daki tüm kentlerden çekmeliydi. Gelişmeler için ayrıca bkz. Kaya, 2009: 196-201.

² Savaş hakkında bkz. Dart - Vervae, 2011: 273-274.

Polyksenidas'ın donanmasına ağır bir mağlubiyet yaşattığında denizdeki hakimiyetini kaybeden III. Antiokhos, bir ara Romalılarla antlaşma girişimlerinde bulunsa da bir sonuç alamamıştır. Süvarilerinin Romalıları kuşatabileceği Thyateira'daki ovada bir süre bekledikten sonra başka bir seçeneği kalmadığını anlayınca Phrygios Nehri vadisi boyunca güneybatıya doğru ilerledikten sonra ordugahını Sipylos Dağı yakınlarına taşımıştır. Böyle bir strateji izlemesinin muhtemel sebebi, Sardeis'e giden yolu kontrol altında tutmak isteğidir. Ordugahın³ çevresinde 3 m derinliğinde ve 6 m genişliğinde bir hendek kazdırıp, dışına çifte bir duvar ördürmüştür; bu tahkimatın iç tarafına, düşmanın hendeği kolayca geçmesini engelleyebilecek çok sayıda kulesi olan bir duvar daha inşa ettirmiştir. Kendi iradesi dışında savaşa zorlanmamak ve ani bir saldırıya uğramamak için de askerlerini Phrygios Nehri Romalılarla arasında kalacak şekilde mevzilendirmiştir. Kralın hareketlerini uzaktan izleyen Romalı komutan Gnaeus Domitius ise onu savaşa zorlamak için nehri geçerek III. Antiokhos'a yaklaşık 4 km uzaklıkta bir kamp kurmuştur. Her iki taraf savaştan birkaç gün bekleyince, III. Antiokhos'un hareketsizliğinden cesaretlenen Domitius, kralı savaşa kıskırtmak için elinden geleni yapmıştır.⁴ Savaş öncesi yapılan tüm bu hazırlıklardan hareketle kralın ilk başta bir savunma savaşı yapmayı planladığı, bunun daha güvenli olduğunu düşünmüş olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Romalıların ilerlediğini gören kral, Galatyalılardan oluşan ve aralarında bir Skythia kabilesi olan Δάοι ve diğer kabilelerin atlı okçularının yer aldığı 1.000 kişilik süvari gücünü düzensiz bir şekilde nehri geçen Romalıların öncü birlikleri üzerine göndermiştir. Herhangi bir saldırı beklemeyen Romalılar, bu birliklerin aniden ortaya çıkmaları karşısında ne yapacaklarını bilememişlerdir. Öyle ki at üzerinde oldukça isabetli bir şekilde nişan alabilen Δάοι okçuları, Romalılara göre hızları ve çeviklikleriyle daha ön plandadır. Keşif, takip, düşman mevzilerini taciz etme gibi stratejik görevler üstlenebilen bu birliğin tek yapması gereken şey güvenli bir mesafeden Romalıları ok yağmuruna tutmak olmuştur. Öyle ki etkili saldırılarla Romalıların öncü birliklerini iyice yıpratmışlardır. Bu ortamda Roma güçleri tamamen imha edilmek üzereyken, yakındaki Roma kampından takviye güçlerin gelmesi durumu Romalıların lehine değiştirmiştir. Böylece Seleukos kralının birlikleri daha fazla mukavemet gösterememiş; nehir kıyısı boyunca geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Hatta birçoğu daha nehri geçmeden Romalılar tarafından öldürülmüştür. İlk çarpışma bu şekilde başlamıştır. Roma güçlerini sınamak dışında -olasılıkla keşif amaçlı- kralın bu ilk saldırıyla pek bir şey elde edemediği anlaşılmaktadır. Öte yandan tüm gücünü sevk etmemesi nehri geçerek Romalılara saldırma niyetinin olmadığını da göstermektedir. Zira bu karşılaşmanın ardından hiçbir şey yapmadan tarafların nehir aralarında kalacak şekilde iki gün beklemesi bu çıkarımı doğrulamaktadır. Üçüncü gün Phrygios'u geçen Romalılar hemen bir kamp kurup tahkim etmeye çalışmışlardır. Bu sırada Romalıların nehrin karşısına geçtiğini haber alan III.

³ Krş. Ma, 1999: 117; Doğan, 2007: 79-83; Ermiş - Gündüz Küskü, vd., 2016: 251; Sargın, 2020: 443.

⁴ App. *Syr.* 21; 28; 30; Liv. XXXVII. 9. 6-10; XXXVII. 31. 1-3; XXXVII. 37. 9-11; XXXVII. 38. 2; Iust. XXXI. 8. 1; Cass. Dio XIX. 20.

Antiokhos, yaklaşık 3.000 seçkin piyade ve süvariden oluşan bir kuvveti düşman üzerine göndermiş ancak yine başarılı olamamıştır. Bu beklenmedik saldırıyı püskürtebilen Romalılar, sadece Seleukos güçlerini yenmekle kalmamış aynı zamanda birçoğunu da esir almışlardır. Bu gelişmelerin ardından tarafların dört gün daha birbirlerine saldırmadan beklediği, beşinci gün Romalılar harekete geçse de III. Antiokhos'un yine doğrudan bir temastan kaçınıp onları uzaktan izlemeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır. Hatta kralın bu tavrı Romalıların kamplarını düşmana daha yakın bir yere taşımalarına fırsat vermiştir.⁵ Anlaşılan o ki tüm gücüyle düşmana doğrudan saldırmak yerine beklemek Seleukosların seçkin askerlerinin bir kısmının hemen savaş öncesinde yitirilmesine sebep olmuştur. Bunun da Seleukos kralı için kritik bir taktiksel hata olduğu söylenebilir.

Romalıların amacının kış bastırmadan önce Seleukos tehdidini sonlandırmak olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü savaş uzadığında birliklerin çadırlarda kalması ya da korunaklı bir yere çekilerek yaz gelene kadar beklemeleri gerekecektir. Havalarda soğumaya başlaması ve düşman topraklarında erzak toplamanın zorluğu dikkate alındığında beklemek pek mantıklı değildir. Bu yüzden birliklerin çoğunun bir an önce harekete geçilmesini istediği bilinmektedir. Dolayısıyla Romalılar, Seleukos kampı hakkında gerekli bilgileri edindikten sonra savaş düzeni almaya başlayınca, düşmana göre sayıca üstün olan III. Antiokhos birliklerinin cesaretini kırmamak ve Romalıların zafer ümidini artırmamak adına kuvvetlerini ordugahtan çıkarmış, meydan okumayı kabul etmiştir.⁶

Asker Sayıları

Magnesia Savaşı'nı oyun teorisi bağlamında ele alabilmek için öncelikle tarafların savaş esnasındaki taktik ve stratejilerinin anlaşılması, asker sayıları ile savaş düzenlerinin incelenmesi gerekmektedir. Livius ve Appianos -bazı noktalarda birbirlerinden farklı bilgiler vermekle birlikte- anlatılarında savaşa dair önemli ipuçları sunmaktadırlar. Aktardıkları bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Roma ordusu asker ve silah bakımından hemen hemen tek tiptir. Livius'un bildirdiğine göre Roma savaş hattının merkezinde, iki Roma *legionu* ile Romanın müttefikleri ve Latinlerden oluşan iki birlik vardır. Söz konusu birliklerin her biri 5.400 kişiden meydana gelmektedir. Roma güçleri merkezde, diğerleri ise kanatlarda konuşlandırılmıştır. Savaşta ön hattı *hastati* oluşturmakta, onlardan sonra Roma savaş düzeninin⁷ bir gereği olarak *princeps* ve *triarii* sıralanmaktadır. *Legiolar* saldırı ve savunma konusunda oldukça esnekler. Her ne kadar Seleukos kralının sayıları – 54 tane- ve boyutları bakımından büyük olan Hindistan fillerine⁸ karşı koyamayacakları

⁵ Liv. XXXVII. 38. 1-9; Bar-Kochva, 1976: 51.

⁶ Liv. XXXVII. 37. 5; XXXVII. 39. 3-11; App. *Syr.* 31.

⁷ Ayrıca bkz. Polyb. VI. 21. 7-9; VI. 26. 3-9.

⁸ Fillerle sefer sırasında iyi bakılması gerekiyordu. Bir fil günde 100 kilogramın üzerinde yem tüketebilir, litrelerce su içebilirdi. Bu yüzden orduya eşlik eden filler, lojistik ve mali açıdan büyük zorluklar yaratılabiliyordu. Yiyeceğin ve suyun temin edilemediği sefer güzergahları ise fillerle yürüyen ordu için büyük bir yükü. Dolayısıyla sayılarının azalmasını engellemek ve iyi beslenmelerini sağlamak gibi temel kaygılar tam bir lojistik kabusa dönüşmüştü (Kistler, 2006: 110-111). Aslında Seleukosların çağın askeri tarihine ve tekniklerine yaptıkları tek büyük katkı, Hindistan'dan temin ettikleri filleri etkili bir şekilde kullanmalarıydı (Austin,

açık olsa da *triarinin* arkası tedbiren 16 adet Kuzey Afrika fili ile desteklenmiştir. Sağ kanatta, Pergamon kralı II. Eumenes'in yardımcı birlikleri ve bir miktar Akhaialı *caetrati* olmak üzere toplamda 3.000 piyade yer almıştır. Bunların hemen yanına da 800'ü II. Eumenes'in ve geri kalanı da muhtemelen *legiolara* mensup Romalılardan olmak üzere 3.000 kadar süvari yerleştirilmiştir. Ayrıca 500 kişilik Tralleis ve 500 kişilik Kretelilerden oluşan bir güç bu kanadın dışında konumlanmıştır. Roma ordusunun sol kanadı, Phrygios Nehri tarafından sınırlanmaktadır. Nehir, Romalılara doğal bir koruma sağlasa da tedbiren burada dört süvari – yaklaşık 120 kişi- bölüğü daha mevzilenmiştir. Tüm bunlara ek olarak Makedonlular ve Thrakialılardan oluşan 2.000 kişilik çoğu hafif piyadelerden oluşan bir kuvvet de Roma kampını korumak için bırakılmıştır.⁹

Roma ordusunun savaş alanındaki dizilimiyle ilgili olarak Appianos ordunun toplamda 30.000 kişiden oluştuğunu vurgularken, Livius gibi detay vermeden, 10.000 Romalı *legionun* sol kanadı tuttuğunu, yanlarında 10.000 kişiden oluşan Latin müttefiklerden oluşan bir kuvvetin bulunduğunu ve safların üç sıra şeklinde düzenlendiğini belirtmektedir. Yine aktardığına göre sol kanatta, II. Eumenes'in birlikleri yaklaşık 3.000 Akhaia *peltastae* ile Latinlerin yanında konuşlandırılmıştır. Sağ kanadı ise Romalılara, Latinlere ve II. Eumenes'e ait sayıları toplamda 3.000'i geçmeyen süvariler oluşturmuştur. Süvarilerin arasına da çok sayıda hafif silahlı asker ve okçu yerleştirilmiştir. Gnaeus Domitius'un emrinde dört süvari birliğinden oluşan bir güç vardır. Roma ordusunun sağ kanadının komutasını Domitius, sol kanadı II. Eumenes ve merkezin komutasını *consul* Lucilius Cornelius Scipio almıştır. Sayıları az ve cüsse bakımından küçük oldukları için Afrika fillerinin kralinkiler karşısında etkili olamayacakları düşünüldüğünden hepsi arkaya yerleştirilmiştir.¹⁰ Romalıların savaş alanındaki yerleşik düzeni 3 km genişliğindedir.¹¹ Tüm bu detaylar dikkate alındığında, Livius'un ve Appianos'un Roma ordusuyla ilgili anlatılarının hemen hemen örtüştüğü söylenebilir. Bazı durumlarda Livius'un anlatısı daha detaylıken, Appianos birliklerin getirildiği yerler, sayıları ve fil miktarları bakımından genel bir tablo çizmiştir.

Birçok ulustan meydana gelen, askerleri ve teçhizatları bakımından çeşitlilik gösteren Seleukos ordusu hakkında Livius daha detaylı bilgiler sunmaktadır. Buna göre ordunun en güçlü unsuru 16.000 piyadeden oluşan Makedon *phalanx*, savaş hattının merkezinde konuşlandırılmıştır. Bunlar her biri 1.600 kişi olacak şekilde 10 bölüğe ayrılmış, bölükler de her birinde 50

2001: 98). Hellenistik ordularda bu tür olağan dışı birliklerin kullanılmasıyla yeni bir silah keşfetmenin amaçlandığı ve silahlanma yarışı olarak değerlendirildiği görüşü için bkz. Trautmann, 2015: 217; 226.

⁹ Liv. XXXVII. 39. 7-13; Kınacı, 2021: 304; Wrightson, 2022: 121.

¹⁰ App. *Syr.* 31. Plutarkhos'ta hafif zırhlı birlikler, süvariler ve *phalanx* hakkında ilginç bir vücut metaforu bulunmaktadır. Buna göre hafif zırhlı birlikler insanın ellerine, süvariler ayaklara, *phalanx* göğüs ve göğüs kafesine, general de başa benzetilmektedir (Bkz. Plut. *Pel.* II. 1). Nasıl organlar arasındaki uyum hayatın dengesi ve devamı için önemliyse, süvariler, *phalanx* ve hafif zırhlı birlikler arasındaki uyum da savaşların kazanılması ve asker kayıplarının önlenmesinde o derece önemlidir.

¹¹ Bar-Kochva, 1976: 166.

adam olacak şekilde 32 sıra derinliğinde düzenlenerek her bölüğün yanına iki fil -toplamda 22- yerleştirilmiştir. Aslında fillerin *phalanx* boyunca saldırı mı yoksa savunma amaçlı mı bu şekilde konuşlandırıldığı bilinmemektedir. Buna rağmen fillerin cüsseleri ve güçleriyle savunmada yer alabildikleri, uzun büyük dişleriyle insanları parçalayabildikleri ve hatta kocaman ayakları ile insanları ezip hortumlarını düşmanı yakalamak için kullanabildikleri bilinmektedir. Devasa boyutlarda olan bu hayvanlar oldukça dikkat çekicidir ki sırtlarındaki ahşap kulelerde sürücüye ek olarak *sarissa*, ok ya da cirit kullanan dört adam¹² daha vardır. Kaynaklar fillerle güçlendirilmiş *phalanx*ın adeta bir sur gibi olduğunu ve karşıdan bakıldığında korku¹³ uyandırdığını ifade etmektedir. Bu noktada fillerin büyüklükleri ve görüntüleri ile onları ilk defa gören düşmanda psikolojik bir baskı yaratmış olduğu söylenebilir. Öte yandan *phalanx*ın sağ kanadında, 3.000 *κατάφρακτοι* (ağır zırhlı süvari) ile savaşçılıkları ile ün salmış 1.500 Galat piyadesi konuşlandırıldığı bildirilmektedir. Aşağıda görüleceği üzere *phalanx*ın Roma hattına saldıramadığı dikkate alınır Galatların birincil işlevinin *phalanx*ın savunmasız kanatlarını korumak olduğu varsayılabilir. Galatların şiddete alışkın olmaları onlara savaş alanında psikolojik üstünlük sağlamış olabilir. Her halükârda onlar vahşilikleri ve ağır silahlarıyla ana savaş hattının bir parçasını oluşturmuşlardır. Bu birlikler, sayıları 1.000 kadar olan *ἄγχιμα* adı verilen seçkin süvari birliği tarafından desteklenmiştir. Onların hemen yakınına ihtiyaç halinde kullanılmak üzere 16 fil yerleştirilmiştir. Ardından, taşıdıkları kalkan türünden dolayı *ἀργυράοισιδες* olarak adlandırılan kraliyet birlikleri; 1.200 kişilik *ἄδοι* atlı okçu birliği, yarısı Kreteli yarısı Tralleisli - büyük ihtimalle sapanlar ve ciritlerle silahlanmışlardır- olmak üzere 3.000 hafif piyade; bunların yakınında Seleukos yardımcı birlikleri arasında en büyüklerinden biri olan 2.500 Mysialı okçu; Kreteli sapanlılar ve Elymais okçularından oluşan 4.000 kişilik karma bir kuvvet yer almıştır. *Phalanx*ın sol kanadında 1.500 Galat piyadesi ve onlarınkine benzer silahlara sahip olan - kral IV. Ariarathes tarafından gönderilen- 2.000 Kappadokialı vardır. Bu askeri destek, Kappadokia Krallığı'nın Seleukosların bir müttefiki olarak savaşta taraf olduğunu göstermektedir. Bu birlikler savaş hattında *phalanx*ın kanatlarını savunmak üzere görev yapmışlardır. Onları, her türlü yardımcı birliği içinde barındıran 2.700 kişilik bir kuvvet takip etmiştir. Bu karma kuvvetlerin kimlikleri bilinmemektedir ancak savaş hattının bir parçası olmaları onların da Seleukosların boyunduruğu altındaki halklardan olduklarını düşündürmektedir. Daha sonra 3.000 *κατάφρακτοι* ve kralın çoğunlukla Syrialılar, Phrygialılar ve Lydialılardan oluşan 1.000 kişilik süvarileri gelmektedir. Bu süvari gücünün önünde tırpanlı savaş arabaları ile develer vardır. Develeri ustalıklı kullanan Arabialı okçular, dar ağızlı kılıçlar taşımaktadırlar. Develerin sırtında yüksekte savaşmaları onlara yakın dövüşte avantaj sağlamış olabilir. Aynı şekilde develere savaşta yer vererek, develere aşına olmayan düşman atlarının korkutularak süvari hücumunun engellenmeye çalışılmak istenmesi ihtimaller arasındadır. Arabialı okçular, *ἄδοι* atlı okçularına benzer şekilde hareketli saldırı birimleri olarak görev

¹² Filin üzerinde kaç kişi bulunduğu ve ne tür silahlar kullandıklarına dair ayrıca bkz. Strab. XV. 1. 52; Bannikov - Popov, 2013: 1208.

¹³ Ayrıca bkz. Polyain. *Strat.* VIII. 23. 5.

yapmış olmalıdırlar. Bunların dışında, sağ kanattakine benzer şekilde Tarentiniler, 2.500 Galat atlısı -kılıç, mızrak, cirit kullanabilen atlılar olasılıkla düşman mevzilerini taciz etmekle görevlendirilmişlerdir- 1.000 Neokretes, benzer şekilde silahlanmış 1.500 Kariyalı ve Kilikalı, 1.500 Tralleisli; Psidialı, Pamphyialı ve Lykialılardan oluşan 4.000 *caetrati*¹⁴ yerleştirilmiştir. Bunlardan sonra da Kretelilerden ve Elymailerden oluşan yardımcı birlikler (sapancılar ve okçular) vardır ki bunların hemen yakınında 16 fil konumlandırılmıştır.¹⁵ Şüphesiz silahların hafifliği savaşta askerlere hızlı ve rahat bir şekilde hareket sağlarken, ok ve sapan mermileri ölümcül yaralar açmıştır. Her iki kanada ve merkeze, ana savaş hattının entegre bir parçası olacak şekilde konuşlandırılan filler ise Roma savaş düzeninin bozulmasında caydırıcı bir güç olarak kullanılmak istenmiştir. Livius, tırpanlı savaş arabalarının, çarpışmanın gidişatında oynadığı kritik role rağmen sayıları hakkında bilgi vermemektedir. Diğer yandan Livius'un anlatısında Seleukos ordusunun büyüklüğüne- en az 60.000 kişi- yapılan bir vurgu dikkati çekmektedir. Bu durum Livius'un neden detaylı bilgi verme ihtiyacı hissettiği sorusunu gündeme getirmektedir. Muhtemelen söz konusu vurgunun arka planında Livius'un Romalıların devasa bir ordu karşısında imkânsız gibi görünen bir zafer kazandıklarını gösterme niyeti yatıyor olabilir. Yine de *phalanx* her iki kanadında farklı türden birliklerin yerleştirildiğinin vurgulanması, savunmanın güçlendirilirken savaş hattında boşluklar oluşmasının engellenmeye çalışıldığını gösterir niteliktedir.¹⁶ III. Antiokhos'un, Seleukos ordusundaki farklı birlikleri birbirini destekler şekilde koordineli olarak savaş alanında kullanmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Burada, savaş hattındaki birliklerin zayıf yanları güçlü birliklerle takviye edilerek etkinlik en üst seviyeye çıkarılmak istenmiştir. Kralın bu hamlesi bir anlamda müşterek harekate karşılık gelmektedir.¹⁷

Appianos da Livius'unkiler kadar kesin olmamakla birlikte asker sayıları ve birliklerin savaş alanındaki dizilişleri hakkında benzer bilgiler vermektedir. O, *phalanx* konumu ve sayıları konusunda Livius'la hem fikirdir. Appianos, Seleukos ordusunun toplamda 70.000 kişi olduğunu belirtirken, Livius'tan farklı olarak, her bölüğün yanında 22 filin bulunduğunu aktarmaktadır. Fillerin toplam sayısı dikkate alınırsa bu sayı abartılı görünmektedir. Livius gibi süvarilerin sayıları hakkında detaylı bilgi vermeden, onların her iki kanata eşit bir şekilde yerleştirildiğini belirtmektedir. Bu bilgilerden hareketle antik dönemde süvarilerin en yaygın konuşlanma yeri olarak savaş hattının yan taraflarının seçildiği söylenebilir. Yine ἀγῆρα ve ἀργυράσπιδες¹⁸ birliklerinin de bulunduğunu kaydeden Appianos, anlatısında Seleukos kralını

¹⁴ Kalkan ve ciritle donanmış hafif çatışma birliği olarak düşünülebilir.

¹⁵ Liv. XXXVII. 40. 1-14. Ayrıca bkz. Cass. Dio XIX. 20; Diod. XVII. 88. 1; Arslan, 2000: 95. Seleukos kralı III. Antiokhos'un Magnesia Savaşı'ndaki ordusunun beklenenden daha az sayıda olduğu görüşü ve sebepleri için bkz. Grainger, 2002: 317.

¹⁶ Rakiple savaşırken en büyük tehlike *phalanx* korunmasız kanatlarına saldırı ihtimalidir. Bu durum kanatların ve cephe arkasının süvari, hafif piyade gibi esnek birliklerle korunması ihtiyacını doğurmuştur. Uygulama zamanla savaşın standart bir özelliği haline gelmiştir. Seleukoslar askeri sistem içindeki her bir unsuru birbirine entegre ederek, münferit birlikler arasındaki savaş alanı koordinasyonunu sağlamışlardır (Gerrard, 2020: 162-163; 202).

¹⁷ Ayrıca bkz. Wrightson, 2019: 4 vd.

¹⁸ Argyraspides hakkında detaylı bilgi için bkz. Sekunda, 1994: 14.

eleştirmektedir. Bildirdiğine göre, III. Antiokhos iyi eğitilmiş *phalanx*ına güvenmeyip ön kısma süvarilerini yerleştirerek büyük bir hata yapmıştır ki bu taktik ona göre kralın askeri deneyimsizliğini göstermektedir. Bu anekdota rağmen her iki yazar, tırpanlı savaş arabalarının ve develerin savaş hattının önüne yerleştirildikleri konusunda aynı fikirdirler. Appianos, Livius gibi farklı bölgelerden gelen sapancaların, okçuların, ciritçilerin ve *peltastaen* Seleukos ordusunda yer aldığını bildirmekle birlikte sayılarından açıkça bahsetmemektedir.¹⁹ Olasılıkla bu birlikler uzaktan güçlü saldırılar yaparak süvarilerin, piyadelerin, savaş arabalarının ya da fillerin yıpratılmasında kilit bir rol üstlenmişlerdir.

Roma ve Seleukos güçleri, sonunda, MÖ 190 yılının Aralık ayında, Magnesia Savaşı'nda karşı karşıya gelmişlerdir. Bar-Kochva, Kromayer'in²⁰ rekonstrüksiyonundan hareketle savaşın yeri ile ilgili olarak Smyrna'dan Sardeis'e giden ana yolun yakınında, Magnesia'nın kuzeydoğusundaki Phrygios (Kum Çayı?) ve Hermos (Gediz) nehirleri arasındaki düzlüğe işaret etmektedir.²¹ Livius'un savaşın hemen öncesine dair aktardığı bilgilerde, III. Antiokhos'un kampının başta Thyateira (Akhisar) civarında olduğu ve bir süre sonra Phrygios Nehri'nin geçilerek kampın Sipylos yakınlarındaki Magnesia'ya taşındığı belirtilmekte; hatta kralın Thyateira yakınlarında olduğunu düşünen *consul*'ün başta Hyrkania Ovası'na indiği, III. Antiokhos'un bölgeden ayrıldığını öğrendiğinde Phrygios Nehri'nin batı yakası boyunca kralı takip ettiği ve Seleukoslardan yaklaşık 7 km uzakta kamp kurduğu, kralın savaşa bir türlü girmemesi üzerine Romalıların nehri geçtikleri vurgulanmaktadır.²² Bununla ilgili olarak Appianos da benzer şekilde Seleukos kralının, ordusunu Thyateira Ovası'nda topladığını ve bir süre sonra da ordugahını düşmanla arasında Phrygios Nehri kalacak şekilde Sipylos Dağı'na taşıdığını bildirmektedir.²³ Bu durumda, ilk etapta Seleukos kralının Akhisar Ovası'nda kampını kurduğu ve oradan ayrılarak güneye Sipylos Dağı civarına çekildiği; Romalıların da kralı takip etmek için Akhisar Ovası boyunca, Kum Çayı sollarında kalacak şekilde güneye inen güzergahı kullandıkları açıktır. Bu durumda eğer Kromayer'in rekonstrüksiyonu doğru kabul edilirse savaşın yeri konusunda bir problem ortaya çıkmaktadır. Çünkü Seleukos kralının ordugahının olduğu Sipylos Dağı yakınlarındaki Magnesia'ya kuzeyden ancak Hermos (Gediz) Nehri geçilerek ulaşılmaktadır. Yani Sipylos Dağı referans alındığında, iddia edildiği gibi savaşın Phrygios ve Hermos nehirleri arasındaki düzlükte değil de başka bir yerde olma ihtimali belirmektedir. Bir noktada Phrygios, Hermos Nehri ile karıştırılmış olabilir. Eğer gerçek, ileri sürüldüğü gibiyse çarpışmaların meydana geldiği alan, Kromayer'in aksine, aşağıdaki haritada gösterildiği gibi Hermos Nehri ile Sipylos Dağı arasındaki bölgede aranmalıdır.

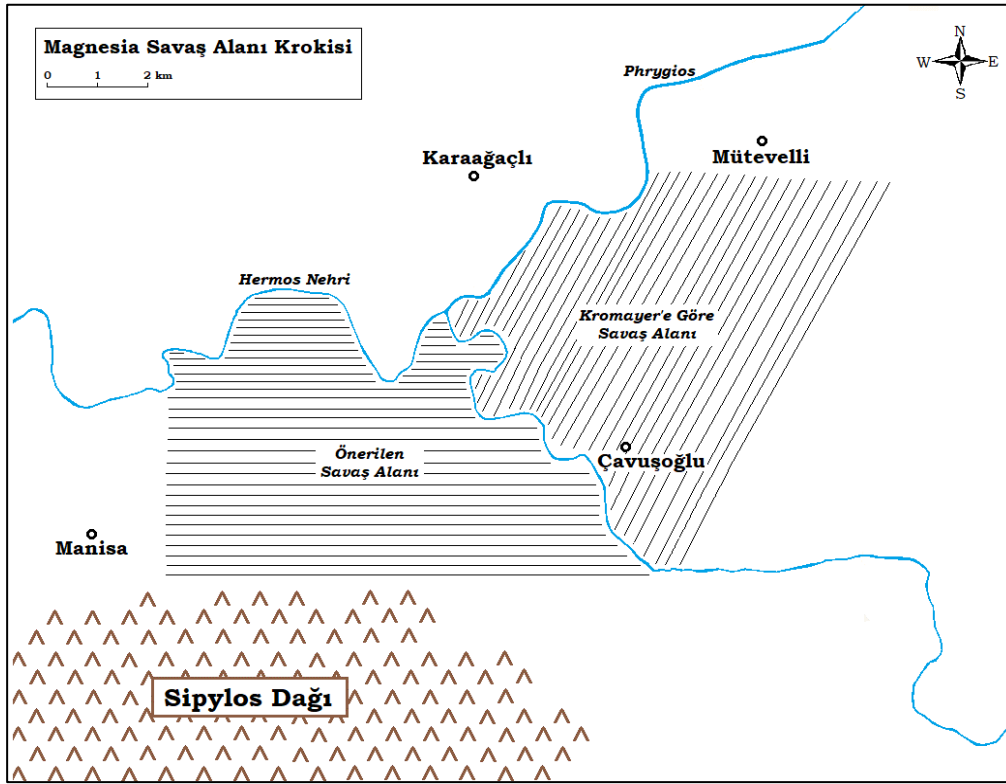
¹⁹ App. *Syr.* 32.

²⁰ Kromayer, 1907: 163-179; Kromayer – Georg, 1922: 43-46; Levha 9, Harita 8.

²¹ Bar-Kochva, 1976: 164-165; Grainger, 2002: 314.

²² Liv. XXXVII. 37. 6;9-10; 38. 2-3; 5-6.

²³ App. *Syr.* 30.

Harita 1: Magnesia Savaş Alanı Önerisi

Magnesia Savaşı

Antik kaynaklarda Magnesia Savaşı'nın²⁴ seyrine dair bilgiler, bazı belirsizliklere rağmen, genel olarak nettir. Ordunun sağ kanadında konuşlanmış olan süvarilerin komutasını alan III. Antiokhos, sol kanattaki süvarilerin idaresini oğlu Seleukos ile kardeşinin oğlu Antipatros'a vermiştir. Merkez kuvvetlerini de danışmanı ve komutanı Myndis, sağ kolu ve yardımcısı Zeuksidos, üvey kardeşi ve fillerden sorumlu olan Philippos arasında paylaşmıştır. Myndis ve Zeuksidos öndeki avcı erlerinin (προμάχοι), Philippos ise *phalanx*'in komutasını üstlenmiştir. Savaş günü sabahı hava sisli olduğundan görüş mesafesi oldukça düşmüştür. Çiseleyen yağmurun ilerlemeyi ve hedefe saldırmayı zorlaştırdığı anlaşılmaktadır. Hava faktörü Seleukos ordusu için bir dezavantajdır. Öyle ki Seleukos ordusunun geniş bir savaş hattına yayıldığı düşünüldüğünde birlikler arasında iletişim kurmak güçleşmiş; yayların, sapanların, mızrakların²⁵ kayışları yağmurdan zarar görmüştür. Romalılar ise bu koşullardan pek etkilememişlerdir. Çünkü Romalıların savaş hattı Seleukoslara göre daha kısadır ve ordunun neredeyse tamamı ağır zırhlı olduğundan yağmur onların silahlarına zarar vermemiştir.

²⁴ 19. yüzyılda Carl Humann ve Alexander Conze liderliğinde Pergamon akropolisinde gerçekleştirilen kazılarda büyük olasılıkla Magnesia Savaşı'nı tasvir ettiği düşünülen, Hellenistik döneme ait küçük bronz bir levha bulunmuştur. Levha antik dönemdeki bir savaş sahnesinin günümüze ulaşan nadir örneğidir. Levhada, II. Eumenes'in Roma halkına sağladığı askeri yardım işlenmiştir (Taylor, 2016: 81-83, 88-89). Ayrıca bkz. Conze, 1913: 251.

²⁵ Seleukos ordusunda kullanılan savaş aletleri ve teçhizatlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Du Plessis, 2022.

III. Antiokhos, savaş hattının hemen önüne dört atlı tırpanlı savaş arabalarını yerleştirmiştir. Bu taktiğin sebebi, hareket gücü, hızı ve keskin tırpanlarıyla düşman saflarını savaşın hemen başında darmadağın etmek istemesidir. Tırpanların keskinliği ve gücü öylesine fazladır ki karşısına her kim çıkarsa kolayca parçalayabileceklerdir. Bu arabalar, mızraklar ve saldırı silahları²⁶ ile donatılmıştır. Bu yüzden kralın ilk hamlesi tırpanlı savaş arabalarıyla hücumla geçmek olmuştur. Tırpanlı savaş arabalarının ön tarafta konumlandırıldığını gören II. Eumenes'in ilk etapta manzara karşısında korkuya kapıldığı ancak tecrübelerine güvenip, okçulara, sapanlılara, cirit atıcılarına ve diğer hafif silahlı birliklere bir süvari bölüğüyle ilerleyerek mümkünse dağınk bir şekilde ve aynı anda her taraftan savaş arabalarının atlarına saldırmalarını emrettiği anlaşılmaktadır. II. Eumenes'in amacı, atları yaralayarak, tırpanlı savaş arabalarının ilerlemesine engel olmaktır. Neticede düşmanı püskürtme noktasında hafif birliklerin taktiksel kullanımının son derece başarılı olduğu bir manevra gerçekleştirilmiş; savaş arabaları tam olarak hızlanmadan – zarar verecek aşamaya gelmeden- Tralleisliler ve Kreteliler tarafından ok ve sapan mermisi yağmuruna tutulmuştur. Hafif silahlı birliklerin saldırılarıyla yaralanan atların yönlerini bir anda Seleukos saflarına çevirmeleri büyük bir panik yaratmıştır. Tırpanlı savaş arabalarının yol açtığı kıyım, arkadaşlarının parçalara ayrıldığını gören Seleukos askerleri üzerinde olumsuz bir etki yaratmış olmalıdır. Arabaların üzerlerine geldiğini gören hafif ve ağır zırhlı piyadeler ve develer korkuyla sağa sola kaçışmaya başladığından develerin üzerindeki Arabialı okçular büyük ihtimalle savaşta aktif bir rol üstlenememişlerdir. Böylece bağırsımlar eşliğinde orduda kısa süreli bir kargaşa baş göstermiştir. Buna rağmen kral çok geçmeden birliklerini toparlamayı başarmış; bu kez savaş arabaları olmadan, düşman üzerine sağ ve sol kanattan aynı anda bir hücum başlatmıştır.²⁷ Anlaşıldığı gibi II. Eumenes'in bu hamlesi bir ön saldırı değildir. Düşmana nihai bir darbe indirmek için tasarlandığı açıktır. Hızlı harekete geçmesi ve saldırıya nasıl karşı koyacağını bilmesi onu tırpanlı savaş arabalarının yok ediciliğine karşı korumuştur.

Bulduğu kanatta avantajı ele geçiren II. Eumenes, bu kez idaresindeki süvarilerle, Galatyalı, Kappadokyalı ve paralı askerlerden oluşan birliğe yönelmiştir. Roma güçleri onların yanına ulaştığında söz konusu destek kuvvetleri zaten savaş arabaları yüzünden dağınk halde olduğundan ilk hücumla dayanamayıp bozguna uğramışlardır. Bu ortamda saldırıdan kaçmayı başaranlar olsa bile zırhları ve silahları geri çekilmelerine engel olduğundan ağır zırhlı birliklerin çoğu Romalılar tarafından öldürülmüştür. Sadece bir kısmı kampa geri çekilebilmiştir. Böylece III. Antiokhos'un sol kanadı tamamen çökmüş, Seleukos ordusundaki dehşet hali merkezde konuşlandırılmış olan Makedonia *phalanx*'na da sıçramıştır. Öyle ki karışıklık içindeki saflar yüzünden Makedonlular *sarissa*²⁸ denilen uzun mızraklarını

²⁶ Krş. Ksen. *Kyr.* VI. 1. 29.

²⁷ Iust. XXXI. 8. 5; Liv. XXXVII. 39. 1-12; 40. 1-14; 41. 1-12; App. *Syr.* 33; Cass. Dio XIX. 20; Adcock, 1957: 47; Kinacı, 2021: 304. Tırpanlı savaş arabalarının yıkıcı etkisi hakkında ayrıca bkz. Diod. XVII. 58. 5; Lucr. III. 642-656.

²⁸ Kullanan kişiye geniş bir saldırı menzili sağlayan *sarissa*'nın en erken kullanımı hakkında bkz. Anson, 2010: 51 vd.

bile kullanamamışlardır. Çünkü *sarissa*, savaşta *phalanx* gibi sıkışık bir düzende kullanıldığında etkilidir. Düşmanla aralarındaki mesafeyi koruyamayan askerlerin tek seçenekleri ellerindeki *sarissaları* bırakıp, kısa kılıçlara sarılmak olmuştur. Dolayısıyla Roma *legioları* saldırı korkusu olmadan *phalanx* karşısında avantajlı hale geldiğinden ilerleyişleri kolaylaşmış, attıkları ciritlerle Seleukosların merkezindeki birlikleri geri çekilmeye zorlamışlardır. Bu aşamada, bölükler arasına yerleştirilmiş filler bile etkisiz kalmıştır. Çünkü fillerin yanlarından geçen Romalılar, ciritle ya da kılıçla onları yaralamış, öldürülmeleri zor olsalar da aldıkları darbeler ve kesikler onları kolayca paniğe sevk etmiştir. Romalı komutan Gnaeus Domitius ise emrindeki süvarilerle *phalanx* ağır bir kuşatma altına alabilmeyi başarmıştır. Kuşatma altındaki askerler yerlerinden kıpırdayamamalarına rağmen mızraklarını hem Romalılara doğrultup onları göğüs göğse çarpışmaya davet etmiş hem de düzenlerini korumaya çalışmışlardır. Bir arada kaldıkları sürece zarar görmeleri neredeyse imkânsız olduğundan, Romalılar bu savunma düzenine yaklaşmamışlardır. Romalılar karşılarındaki deneyimli askerlerden çekindiklerinden *phalanx* en savunmasız oldukları yan ve arka taraftan saldırmayı denemişlerdir. Ayrıca uzaktan, ok ve cirit atarak *phalanx* dağıtmaya çalışmışlardır. Sonunda hem dost hem de düşmanlar için tehlikeli hale gelmiş olan fillerin de etkisiyle *phalanx* daha fazla dayanamamış, askerler kaçmaya başlamışlardır.²⁹ Manevra kabiliyeti düşük olan *phalanx*ın esasen diğer birimler tarafından desteklenmediği sürece en iyi performansını gösteremediği bilinmektedir. Savaş esnasında diğer yardımcı birliklerin desteğinden yoksun kalmaları nedeniyle düzenlerinin bozulduğu söylenebilir.³⁰

Tüm bunlar yaşanırken, komutasındaki kuvvetlerle sağ kanatta bulunan III. Antiokhos, Romalıların nehir tarafında az sayıda bir güç bıraktıklarını fark etmiştir. Kralın muhtemelen amacı, Roma hattının kanatlarının arkasına sızmadır. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen kral, emrindeki ağır zırhlı süvariler ve yardımcı birliklerle sağ kanattan nehir yönüne doğru ağır bir saldırı başlatmıştır. Hatta Romalıların nehir etrafındaki kanadını kuşatarak Roma hattında bir gedik açmayı dahi başarabilmiş, önüne çıkanları Roma kampına geri püskürtünceye kadar ilerleyişini sürdürmüştür. Kampın koruması emrinde 2.000 kişilik bir güç bulunan, *tribunus militum* olan Marcus Aemilius'dadır. Romalıların kaçtıklarını gören komutan bu kalabalık güruhu durdurarak azarlamıştır. Savaşa dönmezlerse öldürüleceklerini ve kendi ordugahlarının onlara düşmanından daha düşman olacağını belirtmiştir. Bir taraftan da kendi adamlarına emirlerine uymayan kaçakların kılıçtan geçirilmesi ve düşman üzerine doğru kovalanması için bir işaret vermiştir. Böylece telaşa kapılan ve iki ateş arasında kalan askerler korkudan geri dönüp savaşa devam etmişlerdir. Marcus Aemilius kaçaklarla uğraştığı sırada, beraberindeki 200 süvariyle II. Eumenes'in kardeşi Attalos yardıma gelmiştir. Durumun aleyhine geliştiğine gören, ön ve yan cephelerden saldırıya uğrayan III. Antiokhos kaçmak³¹ zorunda kalmıştır. Bu olaylar olurken Zeuksidos da başka bir taraftan Romalıların siperlerine saldırmış, tahkimatlarını geçip

²⁹ Liv. XXXVII. 42. 1-5; App. *Syr.* 34-35.

³⁰ Wrightson, 2022: 17.

³¹ Seleukos kralı geri çekilen düşmanı savaş alanından çok uzağa kadar takip etmek yerine korunmasız kalan Roma kanadına saldırsaydı taktiği yıkıcı olabilirdi (Gerrard, 2020: 173).

Aemilius fark edip gelene kadar Roma ordugahını yağmalamıştır.³² Savaşın bu aşamasında tarafların hamlelerine ele alındığında Seleukos kralının doğrudan Roma kampına saldırmasının yine taktiksel bir hata olduğu söylenebilir. Kral, Romalıları kamplarında vurup düşmanı şaşkırtarak bir an önce zafer kazanmak niyetiyle hareket etmiş olabilir. Hatta Romalıların zayıf olduklarını düşündüğü taraftan saldırması, kralın düşmanı süvarileriyle arkadan çevirerek onları merkezde konuşlandırılan *phalanx*ına doğru sürmek istemiş olabileceğini düşündürmektedir. Ancak ihtiyatlı davranmadan ilerlemesi ve Romalıların hızlı bir şekilde toparlanması III. Antiokhos'un kalkıştığı süvari hücumunu sonuçsuz bırakmıştır.

III. Antiokhos'un başarısız hücumuyla, sağ ve sol kanatta zafer Romalıların olmuştur. Kralın kaçıışı Seleukos ordusunda çöküşü hızlandırmış; düşmanı ova boyunca takip eden süvariler, yakaladıklarını öldürüp Seleukos kampını yağmalamak üzere ilerlemişlerdir. Seleukos ordusunun merkezini püskürtmeyi başaran Domitius, III. Antiokhos'un kampına kraldan önce ulaşmıştır. Burada at, yük hayvanı, gümüş, altın ve fildişinden değerli eşyaların yanı sıra birçok kişiyi ele geçirmiştir. Savaş alanının diğer taraflarında olup bitenlerden habersiz olan kral, ordugahının ele geçirildiğini anlayınca yenilgiyi kabul edip Sardeis'e çekilmiştir. Oradan da önce Apameia'ya sonra da Syria'ya gitmiştir.³³ Antik yazarlar, Magnesia Savaşı sonrası manzaranın dehşet verici olduğuna dikkat çekmektedirler. Bildirdiklerine göre savaş alanı, insan cesetleri, ölü at ve fil bedenleriyle doludur. Cesetleri soyan ve düşman kampını yağmalayan Romalılar, ganimetin yanı sıra birçok kişiyi de esir almıştır. Livius'un belirttiğine göre Romalıları tarafından 50.000 piyade, 3.000 süvari öldürülmüş; sürücüleriyle birlikte 15 fil ve 1.400 kişi ele geçirilmiştir. Roma tarafındaysa birçok yaralı olmasına rağmen II. Eumenes'in ordusundan 300 piyade ve 24 süvari hayatını kaybetmiştir.³⁴ Appianos, Seleukos kralının kaybının kesin olmamakla birlikte esirler dahil 50.000 olduğunu, fillerden bazılarının öldürüldüğünü ve 15 tanesinin ele geçirildiğini aktarmaktadır. Tıpkı Livius gibi Romalıların kayıplarını az göstererek, 24 süvari ve yaklaşık 300 piyadenin cesedinin bulunduğunu belirtmektedir. Ancak bu bilgiler savaşta sayı bakımından üstünlüğü elinde bulunduran Seleukos ordusu dikkate alındığında gerçekçi görünmemektedir. Romalıların kaybı bildirilenden şüphesiz daha fazla olmalıdır.³⁵

Kısacası III. Antiokhos'un devasa ordusu Magnesia'da yenilmiş, Akdeniz'deki güç dengesi değişmiş, Seleukosların toprakları Roma ve müttefikleri arasında paylaşılmıştır. Magnesia Savaşı, Seleukosların Küçük

³² App. *Syr.* 34-36; Liv. XXXVII. 42. 6-8; XXXVII. 43. 1-5; Cass. Dio XIX. 20; Iust. XXXI. 8. 6; Taylor, 2016: 84.

³³ Liv. XXXVII. 43. 6-11; XXXVII. 44. 3-7; App. *Syr.* 36; Cass. Dio XIX. 20; Frontin. *strat.* IV. 7. 30; Memnon XXVI. 2-3; Eutr. IV. 4. 2.

³⁴ Liv. XXXVII. 44. 1-5.

³⁵ App. *Syr.* 36. Iustinus'a (XXXI. 8. 7) göre de Seleukos ordusundan 50.000 kişi öldürülmüş, 11.000'i esir alınmıştır. Ayrıca bkz. Grainger, 2002: 320-322.

Asia'dan atılmalarının ve devletin çöküşünü başlatırken, Roma'nın da Doğu Akdeniz ve çevresindeki hakimiyetinde bir dönüm noktası olmuştur.³⁶

Magnesia Savaşı ve Oyun Teorisi

Oyun teorisi, karar alıcıların birbirleri arasındaki stratejiler içeren etkileşimlerini konu alan ve bu konuları matematiksel modellerle açıklayan bir disiplin dalıdır.³⁷ Birçok pozitif bilimin yanı sıra iktisat, siyaset bilimi gibi sosyal ve beşerî bilim dallarında uygulama alanı olan oyun teorisi, tarih yazınında kendine sınırlı da olsa yer bulmaktadır. Oyun teorisine ilişkin literatür incelendiğinde, daha çok yakın dönemdeki olayların -Soğuk Savaş gibi- oyun teorisi kapsamında ele alındığı anlaşılmaktadır. Devletlerarası yaşanan anlaşmazlıklar ve çatışmaların çözümünde, devletler oyuncu kabul edilerek stratejileri belirlenmiş; anlaşmazlıkları ve çatışmaları oyun teorisi kapsamında ele alınmıştır.³⁸

Antik dönemdeki bir savaşa böyle bir teorinin uygulanıp uygulanamayacağı merak konusu olabilir. Dahası popüler bir teoriyi tarihsel bir araştırmaya dahil etmek durumunda anakronizm tehlikesi ile karşı karşıya kalmak gibi temel bir sorun da ortaya çıkabilir. Ancak antik kaynakların suskun kaldığı durumlarda alternatif olasılıkların bu gibi teorilerle analiz edilmesi tarihsel boşlukların doldurulmasına katkı sağlayacağı gibi gerçek olana mümkün olduğunca yaklaşılabılır. Hatta tarihsel koşulları değerlendirmek için bir olayın sonucunu olasılıklarla karşılaştırarak süreç daha net anlaşılabilirliği gibi öngörülemez karşı olgular da keşfedilebilecektir. Bu anlamda, antik dönem tarihi için tek ya da birkaç kaynak üzerinden çıkarım yapmak yerine birbirleriyle karşılaştırılabilecek örnekleri ortaya koyarak daha makul bir tablo çizmek mümkündür. Oyun teorisi ile tarihsel gerçeklikler arasındaki farklılıkları ortaya koymak, sebep-sonuç ilişkisinin anlaşılmasını sınırlayan koşullara eleştirel bir bakış açısı sunabilir. Bu doğrultuda oyun teorisinin Magnesia Savaşı'na uygulanmasıyla savaşa ilgili çeşitli senaryoların, stratejilerin, kazançların ve kayıpların saptanmasının mümkün olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Magnesia Savaşı oyun teorisi bağlamında değerlendirildiğinde, bu savaş süreci iki oyunculu ve her bir oyuncu için iki seçeneğe sahip toplam bir dinamik oyun olarak kurgulanabilir. Modelde Romalılar (R) ve Seleukoslar (S) oyunun iki oyuncusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ardışık hareket edilen bu oyunda ilk olarak Romalılar tercihini yapmaktadır. Romalıların hareketini gören Seleukoslar ise bu tercihe yanıt vermektedir. Hem Romalıların hem de Seleukosların savaşa girmek ve savaşa girmemek üzere iki seçeneği vardır. Oyuncuların strateji kümeleri aşağıda matematiksel biçimde gösterilmiştir:

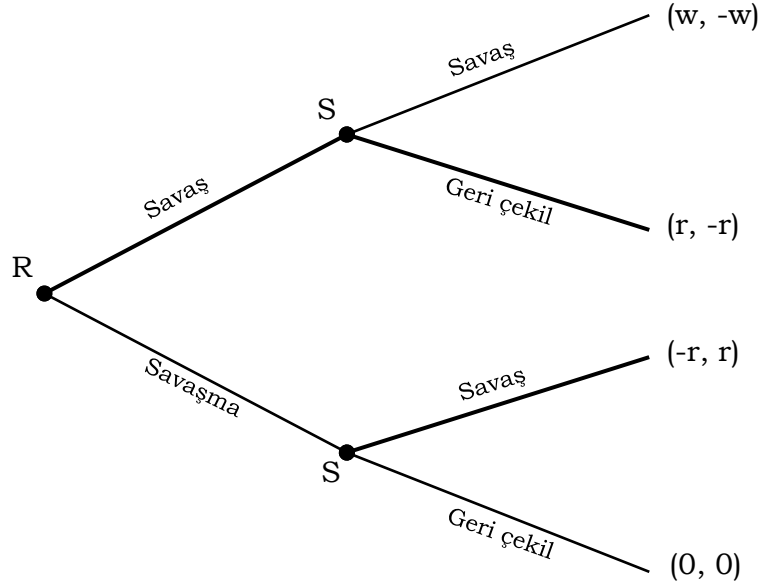
$$S_R = (\text{savaş}, \text{savaşma})$$

$$S_S = ((\text{savaş}, \text{savaş}), (\text{savaş}, \text{geri çekil}), (\text{geri çekil}, \text{savaş}), (\text{geri çekil}, \text{geri çekil}))$$

³⁶ Iust. XXXI. 8. 9; Memnon XXVI. 3; ayrıca bkz. Baronowski, 1991: 461-462; Ma, 1999: 246-248; Üreten, 2005: 203-204; Magie, 2007: 41-42; Benek, 2016: 140-142.

³⁷ Myerson, 1991: 1.

³⁸ Detaylı bilgi için bkz. O'Neill, 1994: 995-1053; Leonard, 1992: 29-76; Erickson, 2019.

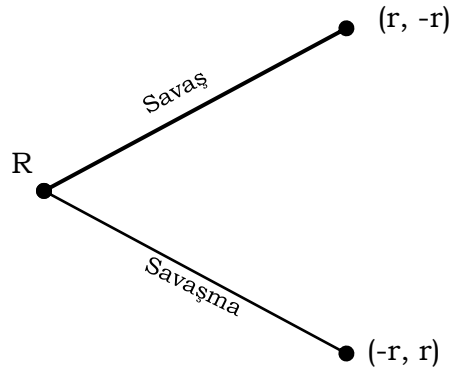
Şekil 1: Modellenen Oyunun Yaygın (Oyun Ağacı) Formda Gösterimi

Oyunun Şekil 1'de bulunan karar ağacı gösteriminde oyuncular, stratejiler ve kazanç/kayıplar açıkça görülmektedir. Buna göre, Magnesia Savaşı'nda Romalıların Seleukoslar karşısında açık bir galibiyeti olduğu bilindiğinden, her iki tarafın savaşa girme kararı sonucunda w pozitif bir sayı olmak üzere Romalılar w , Seleukoslar $-w$ değerinde çıktı elde etmişlerdir. Oyuncuların savaşmama yoluna gitmesi durumunda ise kazanç veya kayıp olmayacağından çıktı 0 olarak belirlenmiştir. İlk oyuncu olan Romalıların savaş kararına karşılık Seleukosların geri çekilmesi durumunun çıktıları belirlenirken, Seleukosların alternatif hamleleri irdelenmiştir. Buna göre, Romalıların ilerleyişi karşısında III. Antiokhos savaşmadan Sardeis'e çekilebilir, Bithynia'ya birtakım tavizler vererek onları birlikte savaşa girmeye ikna edebilir ve şartları kendi lehine çevirebilirdi. Magnesia Savaşı'nın yaşanmadığı bu durumda Romalılar asker kaybetmeksizin nüfuz alanını genişleteceğinden ötürü $r > 0$ değerinde kazanç elde edecekti. Diğer taraftan aynı durumda Seleukoslar savaşı kaybedip daha ağır şartlarla anlaşmak durumunda kalmayacak; geri çekilerek $-r$ değerinde kayba uğrayacaklardı. Geri çekilme durumunda kayıp ve kazanç durumları daha az olduğu varsayıldığından $w > r$ olarak kabul edilmiştir. Romalıların mevcut durumu sürdürüp savaşmama kararı alması sonrası Seleukoslar işgalci olarak topraklarında bulunan Romalılarla savaşmayı tercih ettiği durumda Romalılar nüfuz kaybına uğrayacak ve $-r$ değerinde bir sonuç elde edecekti.

Tam bilgili statik oyunlarda denge çözümü dominant stratejilerin bulunup bulunmayanların elenmesi ile elde edilmektedir. Dinamik oyunlarda ise yaygın form gösterimi üzerinde *geriye doğru çıkarsama (backward induction) yöntemi* ile denge çözümüne ulaşılabilir. Bu yöntemle yapılan analizde bir oyun ağacının bitiş düğümlerinden başlamak üzere başlangıç düğümüne

kadar baskın stratejiler belirlenip sonuca ulaşılmaktadır.³⁹ Söz konusu oyun iki düğümde olduğundan, ilk olarak ikinci düğümdeki oyuncu olan Seleukoslar faydasını maksimize eden stratejiyi belirleyecektir. Şekil 1'den de görülebileceği üzere, Romalıların savaş kararı verdiği üstteki düğümde Seleukoslar savaş kararı verirse $-w$, geri çekilirse $-r$ elde edecektir. $-r$ değeri, $-w$ değerinden büyük olduğu için Seleukoslar bu düğümde geri çekilmeyi tercih edecektir. Alttaki düğümde ise, Seleukosların savaş tercihi onlara r kazandırırken, geri çekilme durumunda kazancı 0 olacaktır. Bu yüzden bu düğümde Seleukoslar kararını savaştan yana alacaktır. İkinci düğümlerin çözümü tamamlandıktan sonra Şekil 2'deki ikinci adıma geçilerek çıktı değerleri bir üst adıma taşınmıştır. Bu noktada bulunan tek düğüm olan Romalıların kararı sonucunda Romalılar savaş durumunda r , savaşmama durumunda ise $-r$ elde edecektir.

Dolayısıyla Romalılar savaşmayı tercih edecektir. Oyuncular için dominant stratejilerin kesişme kümesi olan (savaş, (geri çekil, savaş)) strateji setinde çözüme ulaşılmıştır. Buna göre Romalıların savaşmayı, Seleukosların ise Romalıların eyleminin tam tersini seçtiği strateji, şekillerde koyu çizgilerle gösterilmiş olup oyuncuların optimal hareketini göstermektedir ve oyuncular bu çözüm sonucunda $(r, -r)$ kazançlarını elde edeceklerdir.

Şekil 2: Geriye Çıkarsama Yöntemi ile Çözüm (2. Adım)

Statik oyunların yanı sıra dinamik oyunlar da normal formda gösterilebilmektedir. Her iki oyuncunun ikişer hamlesinin bulunduğu eş zamanlı oyunlarda stratejiler de ikişer tane olmakta ve 2×2 matrisinde ifade edilebilmektedir. Ancak sıralı oynanan dinamik oyunlarda ikinci oyuncunun hamle sayısı iki tane olmasına karşın strateji sayısı dört adet olmaktadır. Bu durumda ise normal form gösterimi 2×4 'lük matris şeklinde yer almaktadır. Tablo 1'de gösterilen oyunun normal formunda da *domine edilen stratejilerin elenmesi yöntemi (iterated elimination of strictly dominated strategies)* ile sonuca ulaşılabilmektedir.⁴⁰ Bu yöntemle göre ilk olarak Seleukosların her bir stratejisine karşılık Romalıların optimal cevabı işaretlenmektedir. Tablo 1'de

³⁹ Gibbons, 1992: 57-61.

⁴⁰ Gibbons, 1992: 4-5.

altı çizili çıktı değerleri, rakibin hamlesine verilen en iyi yanıtın sonucunda elde edilen çıktı değerlerini göstermektedir. Örneğin, Seleukosların (savaş, savaş) stratejisine karşılık Romalılar $w > -r$ olduğu için savaş ile cevap verecektir. Seleukosların tüm stratejilerine karşı Romalılardan en iyi cevabı her durumda savaşmak olduğundan -diğer bir deyişle savaşmak savaşmamayı domine ettiğinden-, savaşmama tercihinin yer aldığı ikinci satır silinerek analize devam edilecektir. Romalılardan savaş seçeneğine karşılık Seleukosların en iyi cevabı (geri çekil, savaş) ve (geri çekil, geri çekil) şeklindedir. Tablo 1’de her iki oyuncu için altı çizili olan ve koyu ile gösterilen iki kümede elde edilen denge *alt oyun mükemmel Nash dengesi* olarak isimlendirilmektedir. Geriye doğru çıkarsama yöntemi ile bu yöntem benzer sonuçlar verse de, bu yöntem sayesinde asıl çözüm olan Nash dengeleri (savaş, (geri çekil, savaş)) ve (savaş, (geri çekil, geri çekil)) strateji çiftleri olarak elde edilmiştir.

Seleukoslar

		Her durumda savaş	Romalılarla aynı eylemi seç	Romalıların tersi eylemi seç	Asla savaşma
Romalılar	Stratejiler	(savaş, savaş)	(savaş, geri çekil)	(geri çekil, savaş)	(geri çekil, geri çekil)
	savaş	<u>w</u> , -w	<u>w</u> , -w	<u>r</u> , <u>-r</u>	<u>r</u> , <u>-r</u>
	savaşma	-r, <u>r</u>	0, 0	-r, <u>r</u>	0, 0

Tablo 1: Modellenen Oyunun Normal Formda Gösterimi

Elde edilen sonuçlar tarihsel perspektifte değerlendirildiğinde, Magnesia Savaşı’nın gerçekleştiği ve tarafların (w, -w) çıktılarını elde ettiği varsayılmaktadır. Romalılardan baskın stratejisi olan savaşmayı tercih etmesine karşın, Seleukoslar baskın stratejisi olan geri çekilmeyi tercih etmemiş ve (-r(-w)) düzeyinde daha fazla kayba uğramıştır. Magnesia Savaşı’nın süreci oyun teorisi bağlamında incelendiğinde, Seleukosların geri çekilerek taviz vermesi onların çıkarına olacaktır. Her iki devletin Hellas ve Küçük Asia’da çıkar ve nüfuz elde etme çabalarının bu büyük savaşta beraberinde getirdiği bilinse de, Seleukosların geri çekilmesi sonrası asker kaybına uğramayacak olması, savaşın getirdiği psikolojik ve maddi yükten kurtulması ve Romalılara karşı kuracağı muhtemel ittifaklarla (Bithynialılar vb.) Seleukoslar bölgesel konumunu güçlendirebilecekti. Savaştan sonraki süreç incelendiğinde Seleukosların yenilgiyi kabullenmesi ve antlaşma zemininde buluşması Küçük Asia’daki hakimiyetlerinin son bulması anlamına gelmiştir. Seleukoslardan arta kalan otorite boşluğu ise, Roma ve müttefikleri tarafından doldurulmuştur.

Sonuç

III. Antiokhos, Seleukos ordusundaki farklı birlikleri birbirlerini destekler şekilde koordineli olarak savaş alanında kullanmaya çalışmıştır. Bu bir anlamda müşterek harekate karşılık gelmektedir. Savaş alanı olarak *phalanx* ve süvarilerine avantaj sağlayacağını düşündüğü geniş ve düz bir araziye seçmiştir. Savaş hattının uzunluğunun, birlikler arasındaki iletişimde Seleukoslar için sorun oluşturduğu söylenebilir.

Filler, develer ve tırpanlı savaş arabaları konvansiyonel olmayan savaş silahları olarak değerlendirilebilir. Kralın, tırpanlı savaş arabalarıyla savaşa başlaması belki de en büyük hatasıdır. Onları ön saflarda konumlandırması hiçbir işe yaramamıştır. Hatta bu taktiksel hata filler için dahi geçerlidir. Çünkü fillerin paniğe kapılıp kendi savaş hatlarına ilerlemesi, taktiksel ve sayısal üstünlüğe rağmen hiç hesapta olmayan bir yıkıma sebep olmuştur. Seleukoslar, boyutları ve güçleri dikkate alındığında fillerin hem savunmada hem de saldırıda kilit bir rol oynayacağını düşünmüş olabilirler. Romalıların, kendi fillerini savaş hattında konuşlandırmamaları bile kralın avantajıdır. Ancak fillerin yaralanmaları ve korkmaları gelişigüzel saldırmalarına; bir bakıma işlevsiz kalmalarına ve kendi askerlerine zarar vererek yenilmelerine neden olmuştur. Yine, develerin hız ve manevra kabiliyetleri bakımından yetersiz olduğu göz önüne alındığında bunun Seleukoslar için bir dezavantaj yarattığı da ileri sürülebilir. Bu noktada Pergamon kralı II. Eumenes'in tecrübesi ve stratejik müdahalelerinin, savaşı Romalıları kazandırdığı açıktır. Aslında Romalılar savaş alanı koşullarından en iyi şekilde yararlanmışlardır. Kanatlarını nehre dayandırmaları kuşatılmalarını engellerken kralın süvari avantajını ortadan kaldırmışlardır. Seleukos *phalanx*'inin düzenini bozabilmeleri Romalıların lehine olmuştur. Öyle ki saflar arasında oluşan boşluğu değerlendirip düşmana saldırı imkânı bulabilmişlerdir.

Bir başka husus, Seleukosların bünyesinde çok sayıda farklı milletten birliklerin bulunmasıdır. Onların bu özellikleri, kontrol ettikleri coğrafyanın bir bakıma yansımasıdır. Yani, savaşta krala destek verenler üzerinden Seleukosların bölgedeki unsurlarla bağlantıları ve askeri tutumları ortaya koyulabilir. Seleukos ordusu, her birinin güçlü ve zayıf yönleri olan farklı birliklerden oluşmuştur. Kralın, Küçük Asia, Mesopotamia, Hindistan gibi dört bir yandan toplayabileceği her türden ve etnik kökenden sayısız asker gücüne erişimi bir avantaj olarak kabul edilebilir. Lakin söz konusu çeşitliliğin birliklerin savaşta birbirlerine fayda sağlayacak şekilde entegrasyonunu zorlaştırması, sonucu kral aleyhine değiştirmiş olmalıdır. Diğer yandan mevcut birliklerin çeşitliliği arttıkça müşterek harekâtı başarılı bir şekilde uygulamak için sarf edilmesi gereken taktığın karmaşıklık seviyesinin de arttığı unutulmamalıdır. Esasen Antiokhos'un taktiklerini belirlemek de zordur. Kralın alternatif stratejileri ya da olası riskleri dikkate alıp almadığına dair herhangi bir işaret yoktur. Bu ortamda antik savaş anlatılarının gerçeklik payının saptanması da önemli bir problemdir. Çünkü kaynakların çoğu, anlatılan savaştan sonraki bir tarihte yazıldığından bazı yanlış aktarımlara ya da tarafların savaştaki kayıplarında olduğu gibi sayısal verilerde abartmalara sebep olmaktadır. Bu yüzden Magnesia Savaşı'nda olduğu gibi günümüze ulaşan savaş anlatılarının dikkatle ele alınması gerekmektedir.

Antiokhos, avantajlarına ve gücüne rağmen ordusunu doğru bir şekilde organize etmeyi başaramamıştır. Bu da onun gerçekten iyi bir komutan olup olmadığını tartışmaya açmaktadır. Belki de her şeye rağmen hayatta kalmak için zafer kazanılması gerektiği fikrini askerlerine yeterince aşılammamıştır. Kralın zihninde savaşı kaybedeceğine dair bir düşünce var mıydı bilinmez ama Romalıların ilerleyişi karşısında sürekli geri çekilmesi, onlarla antlaşmaya çalışması gibi faktörler III. Antiokhos'un Romalılarından çekindiği düşüncesini uyandırmaktadır. Diğer yandan Magnesia Savaşı'nın gerçekten bir 'Roma

zaferi' olup olmadığı da tartışılabilir. Zira Pergamon kralının desteği olmaksızın böyle bir savaştan kesin bir sonuç elde edilip edilemeyeceği noktası sorgulanmalıdır.

Antik kaynaklarda savaş sürecinin Seleukosların kayıpları ve hezimetini üzerine inşa edildiği, Romalıların kayıplarından pek bahsedilmediği açıkça görülmektedir. Kaynakların verdiği çelişkili bilgilerden tarafların ölü sayıları hakkında kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Tüm bunlara rağmen sayı ve güç bakımından üstün olan Seleukosların, Roma ordusunda tahribat yapamamış olması da pek mantıklı görünmemektedir.

Magnesia Savaşı sırasındaki hamleler oyun teorisi bağlamında incelendiğinde Seleukoslar için buradaki ideal sonuç, savaştan kaçınarak topraklarını korumak, Küçük Asia'daki hakimiyetlerini devam ettirmek olmalıdır. Ancak kralın Hellas'ta yenilerek geri çekilmesi ve Pergamon Krallığı'nın Roma'ya yardım etmesi gibi gelişmeler Seleukosların savaştan kaçınma şanslarını azaltmıştır. Dolayısıyla burada asıl seçim iki farklı yenilgi üzerine olmuştur: Savaşmadan teslim olmak ya da savaşmak. Bu durumda saldırganlık, başlıca strateji olarak belirlenmiş ve Seleukoslar kaybetmiştir. Bu noktada modern bir teorik kavramın antik dünyaya uygulanmasına itiraz edilebilir lakin teorinin kendisi nispeten yeni de olsa günümüzde kullanılan taktik ve stratejilerin çok eskiye dayanması oyun teorisinin de antik dönem savaşlarına uygulanabileceğini göstermektedir.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- App. (=Appianus, *Rhomaika*), *Syr.* (= *Syriake*). *Appian, Roman History*. Volume III. Edited and translated by Brian MacGing, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2019.
- Cass. Dio (=Cassius Dio, *Rhomaika*). *Dio Cassius, Roman History*. Volume II, *Books 12-35*. Translated by E. Cary, H. B. Foster, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.
- Diod. (=Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*). *Diodorus of Sicily, Library of History*, Volume VIII, *Books 16.66-17*. Translated by Bradford Welles, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963.
- Eutr. (=Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*). *Eutropius, Roma Tarihinin Özeti*. Çeviren Ç. Menzilioğlu, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Frontin. *strat.* (=Sextus Iulius Frontinus, *Strategematon*). *Frontinus, Stratagems, Aqueducts of Rome*. Translated by C. E. Bennett, Mary B. McElwain, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1925.
- Iust. (= Iustinus). *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*. Translated by J. C. Yardley, Atlanta, 1994.
- Ksen. *Kyr.* (=Ksenophon, *Kyrou Paideia*). *Xenophon, Cyropaedia*. Volume II, *Books 5-8*. Translated by W. Miller, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.

- Liv. (=Livius, *Ab Urbe Condita*). *Livy, History of Rome*. Volume X-XI. Edited and translated by J. C. Yardley, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018.
- Lucr. (=Lucretius, *De Rerum Natura*). Lucretius, *On the Nature of Things*, Translated by W. H. D. Rouse, Revised by M. F. Smith, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924.
- Lucretius, *Evrenin Yapısı*. Çev. T. Uyar-T. Uyar, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1974.
- Memnon (=Memnon), *Herakleia Pontike Tarihi*. Çev. M. Arslan, İstanbul, Odin Yayıncılık, 2007.
- Plut. (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*), *Pel.* (Pelopidas). *Plutarch, Lives*. Volume V, *Agesilaus and Pompey, Pelopidas and Marcellus*. Translated by B. Perrin, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917.
- Polyain. *Strat.* (=Polyainos, *Strategemata*). Polyaeus of Lampsacus, *Polyaeus's Stratagems of War*. Translated by R. Shepherd, Chicago: Ares Publishers, 1974.
- Polyb. (=Polybios, *Historia*). *Polybius, The Histories*. Volume III, *Books 5-8*. Translated by W. R. Paton, Revised by F. W. Walbank, C. Habicht, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*). Strabo, *Geography*. Volume VII, *Books 15-16*. Translated by H. L. Jones, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1930.

Modern Kaynaklar

- ADCOCK, F. E., 1957. *The Greek and Macedonian Art of War*, University of California Press, London.
- ANSON, E. M., 2010. "The Introduction of the "Sarisa" in Macedonian Warfare". *Ancient Society*, 40, ss. 51-68.
- ARSLAN, M, 2000. *Antikçağ Anadolu'sunun Savaşçı Kavmi Galatlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- AUSTIN, M., 2001. "War and Culture in the Seleucid Empire". *War as a Cultural and Social Force: Essays on Warfare in Antiquity*, Eds. Tønnes Bekker-Nielsen - Lise Hannestad, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Copenhagen, ss. 90-109.
- BANNIKOV, A. V. - POPOV, A. A., 2013. "War Elephants in Greco-Bactrian and Indo-Greek Armies". *World Applied Sciences Journal*, 27/ 9, ss. 1206-1211.
- BAR-KOCHVA, B., 1976. *The Seleucid Army, Organization and Tactics in the Great Campaigns*, Cambridge University Press, Cambridge.
- BARONOWSKI, D. W., 1991. "The Status of the Greek Cities of Asia Minor after 190 B.C.". *Hermes*, 119 (4), ss. 450-463.

- BENEK, M. S., 2016. "III. Antiokhos'un Dış Siyasi Politikası (MÖ 223-190)". *Mavi Atlas*, 6, ss. 127-144.
- CONZE, A., 1913. *Altertümer von Pergamon: Stadt und Landschaft*, Band I, Text 2, Georg Reimer: Berlin.
- DART, C. J. - VERVAET, F. J., 2011. "The Significance of the Naval Triumph in Roman History (260-29 BCE)". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 176, ss. 267-280.
- DOĞAN, U. M., 2007. "Manisa İl Merkezinde Keşfedilen Polygonal Duvarların Sipylos Magnesiası'nın Erken Dönemi ile İlişkisi". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 7, ss. 79-90.
- DU PLESSIS, J. C., 2022. *The Seleucid Army of Antiochus the Great: Weapons, Armour and Tactics*, Pen & Sword Military, Yorkshire: Philadelphia.
- ERICKSON, P., 2019. *The World the Game Theorists Made*, University of Chicago Press, Chicago.
- ERMİŞ, Ü. M. - GÜNDÜZ KÜSKÜ, S. - YILMAZ, A., 2016. "Erken Demirçag'ından Ortaçag'a Manisa Kalesi". *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 14, ss. 247-259.
- GERRARD, S. R., 2020. *Seleucid Mounted Troops, A Reassessment of the Organisation and Operation of the Seleucid Cavalry and Its Unconventional Units*, A Thesis Submitted to The University of Manchester for the Degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Humanities, Manchester.
- GIBBONS, R. S., 1992. *Game Theory for Applied Economists*, Princeton University Press, New Jersey.
- GRAINGER, J. D., 2002. *The Roman War of Antiochus The Great*, Brill, Leiden.
- KAYA, M. A., 2009. "Anadolu'da Roma Egemenliği (İÖ 205-25)". *Doğu Batı*, 49, ss. 195-233.
- KINACI, M., 2021. "Savaş ve Diplomasi Ekseninde II. Eumenes", *Eskiçag'da Savaş ve Diplomasi*, Ed.: Gülgüney Masalcı Şahin - Alican Doğan, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 299-316.
- KISTLER, J. M., 2006. *War Elephants*, Praeger Publishers, London.
- KROMAYER, J., 1907. *Antike Schlachtfelder in Griechenland*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin.
- KROMAYER, J.- GEORG, V., 1922. *Schlachten-Atlas zur Antiken Kriegsgeschichte, 120 Karten auf 34 Tafeln; mit begleitendem Text (II. Lieferung Römische Abteilung 2): Von Cannae bis Numantia*, Wagner & Debes, Leipzig.
- LEONARD, R. J., 1992. "Creating a Context for Game Theory". *History of Political Economy*, 24 (Supplement), ss. 29-76.
- MAGIE, D., 2007. *Anadolu'da Romalılar: M.Ö. III. ve II. Yüzyıllarda Batı Anadolu*, Çev.: Nezih Başgelen - Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Ankara.

- MA, J., 1999. *Antiochus III and the Cities of the Western Asia Minor*, Oxford University Press, Oxford.
- MYERSON, R. B., 1991. *Game Theory, Analysis of Conflict*, Harvard University Press, Cambridge.
- O'NEIL, B., 1994. "Game Theory Models of Peace and War", *Handbook of Game Theory with Economic Applications*, 2, Ed.: Robert Aumann – Sergiu Hart, Elsevier, England, ss.995-1053.
- SARGIN, Y., 2020. "Epigrafik Belgeler ve Antik Edebi Eserler Işığında Magnesia ad Sipylum". *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (Armağan Sayısı), ss. 439-453.
- SEKUNDA, N., 1994. *Seleucid and Ptolemaic Reformed Armies 168-145 BC, Volume I: The Seleucid Army under Antiochus IV Epiphanes*, Montvert Publications, Dewsbury: Yorkshire.
- TAYLOR, M. J., 2016. "The Attalid Victory at Magnesia on a Lost Plaque from Pergamon". *Anatolian Studies*, 66, ss. 81-90.
- TRAUTMANN, T. R., 2015. *Elephants and Kings: An Environmental History*, The University of Chicago Press, Chicago: USA.
- ÜRETEN, H., 2005. "Roma Dönemi'ne Kadar Tralleis Tarihi ve Attaloslar ile İlişkileri". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24, ss. 195-212.
- WRIGHTSON, G., 2019. *Combined Arms Warfare in Ancient Greece: From Homer to Alexander the Great and His Successors*, Routledge, Oxon.
- WRIGHTSON, G., 2022. *The Battles of Antiochus the Great: The Failure of combined arms at Magnesia that handed the world to Rome*, Pen & Sword Military, Yorkshire: Philadelphia.

660

OANNES

5 (2)

KNİDOS KIBRIS KIRMIZI ASTARLI (GEÇ ROMA D) KAPLARI
KNIDOS CYPRUS RED-SLIPPED (LATE ROMAN D) POTTERY

Songül SÖZEL

Dr. / Türkiye
songulsozel@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4020-0969

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **25.07.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **14.09.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.09.2023**
Sayfalar-Pages : **661 – 688**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1332747>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: SÖZEL, S., “Knidos Kıbrıs Kırmızı Astarlı (Geç Roma D) Kapları”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 661 – 688.

KNİDOS KIBRIS KIRMIZI ASTARLI (GEÇ ROMA D) KAPLARI* *KNIDOS CYPRUS RED-SLIPPED (LATE ROMAN D) POTTERY*

Dr. Songül SÖZEL

Öz

Antik dönemin en önemli liman kentlerinden biri olan Knidos, Akdeniz ve Ege Denizinin ticari ağında aktif geçiş ve durak noktası olmuştur. Kazı ve Araştırmalar sonucu tespit edilen veriler Klasik Dönemden Geç Antik döneme kadar Doğu Akdeniz ve Ege Adaları arasındaki coğrafyasında seramiklerden amphoralar, kandiller, mutfak kapları ve kırmızı astarlı kaplardan oluşan geniş bir yelpazede kentin ticaret merkezi durumunda oluşmasını desteklemektedir. Erken dönemlerden itibaren gerek kendi üretimi kapları gerek ithal ürünleri dış piyasaya ulaştırma, uzak ve farklı bölgelere seramik gruplarını teminini kolaylaştıran Geç Roma döneminde Knidos'ta bu seramiklerin başında Kırmızı Astarlı seramikler gelmektedir.

Abstract

Knidos, one of the most significant port cities of the ancient era, played an active role as a transit and stopping point in the commercial network between the Mediterranean and Aegean Seas. Excavations and research have provided evidence supporting the city's status as a trading center from the Classical Period to the Late Antiquity, with a wide range of ceramics, including amphorae, lamps, kitchenware, and red-slipped pottery, connecting the Eastern Mediterranean and the Aegean Islands. Throughout the Early and Late periods, Knidos facilitated the dissemination of both locally-produced and imported pottery to external markets, making it a crucial hub for obtaining ceramic groups from distant and diverse regions. Notably, the Late Roman D period witnessed the prominence of Red-Slipped

* Söz konusu çalışma, 01.06.2020 tarihli ve 2587 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Selçuk Üniversitesi adına sürdürülen Knidos - Burgaz - Emecik Apollon Kutsal Alanı Kazı ve Araştırmaları kapsamında hazırlanmıştır. Knidos Antik Kenti kazı, restorasyon ve koruma-onarım çalışmaları T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu tarafından desteklenmektedir. Söz konusu çalışma Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) birimi tarafından 'Knidos'un Geç Antik Dönem Seramikleri' başlıklı 21213006 numaralı projenin konusu ile ilgili olup, ilgili birim tarafından desteklenmiştir. Bu makale, 'Knidos'un Geç Antik Dönem Seramikleri' isimli Doktora tezinden üretilmiştir.

Geç Roma-Geç Antik dönemde coğrafi alanlarda, farklı formlarda üretilen ve yayılan Kırmızı Astarlı Seramikler, bölgenin ekonomik düzeyini, ticaret sistemini belirlemede kolaylık sağlama ve ticari rotalarını belirginleşmesine imkan sunmaktadır. Knidos Antik kentinde ve özellikle de Geç Antik dönem kontekt yapı/mekânlardan ele geçen kaplarla beraber Akdeniz ve Ege bölgelerindeki ticaret sistemi içerisinde bulunan farklı seramik gruplarının yayınlanması, kentin üretim, ithalat ve ihracatı hakkında detaylı veriler aktaracaktır. Makalenin konusunu oluşturan Kıbrıs Kırmızı Astarlı kaplarla Geç Antik dönemde de yoğunluğunu ve varlığını ortaya koyan deniz ticareti, Knidos özelinde devam ettirdiğini bu kaplar kanıtlamaktadır. Geç Roma merkezleriyle özellikle de Kıbrıs ile olan iletişim ve ticari ilişkileri üzerinde durulacaktır. Knidos'tan ele geçen Kıbrıs Kırmızı Astarlı kapların üretim kalitesi, form dağılımı ve kapların yerel veya bölgesel etkileşimi hakkında bilgi sunması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Knidos, Geç Antik Dönem, Kontekt Yapılar, Kıbrıs Kırmızı Astarlı Kaplar, Tabak-Kase.

pottery in Knidos, contributing to the understanding of the region's economic level and trade system while defining prominent trade routes. The publication of various ceramic groups found within the context of Knidos, especially in the Late Antiquity period, sheds light on the city's production, import, and export activities in the broader Mediterranean and Aegean trade system. The present article focuses on the prevalence and existence of Cyprus Red-Slipped pottery during the Late Antiquity period, highlighting its continued significance in maritime trade at Knidos. This study emphasizes the communication and trade relations with Late Roman centers, particularly Cyprus. The aim is to provide information about the production quality, distribution of forms, and local or regional interactions of the Cyprus Red-Slipped pottery recovered in Knidos.

Keywords: Knidos, Late Antiquity, Contextual Structures, Cyprus Red-Slipped Pottery, Plates-Bowls.

Extended abstract

Knidos is located on the southwestern tip of the Datça Peninsula, in the region of Caria. The city has always been prominent due to its strategic position at the junction of the Aegean and Mediterranean Seas. Throughout history, both land and sea trade contributed to its thriving economy. Knidos became renowned for its ceramic production, exporting its lamps, amphorae, relief-decorated vessels, and fine wares worldwide. Knidian ceramics held significant importance in foreign markets, reaching their peak during the Hellenistic and Roman periods, but experienced a slight decline in the Late Antiquity period. The rising cost of ceramic production during the Late Antiquity, coupled with a decline in the economy, a decrease in the city's population, and external influences, caused Knidos to lose some of its former prosperity. During this period, ceramics were primarily produced for the local market, and forms were tailored to meet specific needs. Due to the high

production costs of red-slipped pottery, importing these vessels became a solution for the city.

Among the mostly imported Knidian red-slipped ceramics, this study focuses on the evaluation of Cyprus Red-Slipped pottery. A total of thirty-five analyzed samples were subjected to cataloging, and their clay and fabric structures were examined, including their additives and firing properties. Additionally, the study explores whether the clay and slips used in these vessels are compatible with those produced in Knidian workshops and examines the differences compared to samples from other centers. While the form of the vessels might show similarities with other cities, there may be differences in their dating. Apart from known historical dates for the emergence of these forms, the context in which they were found is also significant. In this respect, while similarities and form characteristics are prioritized in dating, contextual information takes precedence for Knidian Late Antiquity structures. Most of Knidos' Late Antiquity structures were in use from the 4th century AD to the mid-7th century AD and were adapted and reused with altered functions or forms during this period. Only a few were constructed in the Late Antiquity period.

Cyprus Red-Slipped pottery retrieved from ongoing complexes in Knidos, including deep and wide plates-bowls associated with the final use phase of the spaces and structures, has been studied. The distribution of Cyprus Red-Slipped pottery within the city also serves as an illuminating tool for the Late Antiquity period. Ceramic findings undoubtedly provide answers and offer valuable insights into various aspects of archaeological research. Ceramic discoveries yield the quickest and most effective results and play an essential role in Knidos' Late Antiquity ceramics study. Among these ceramics, the Late Roman C red-slipped plates found in Knidos provide the most definitive dating element for the Late Antiquity period, followed by the African Red-Slipped ceramics and, finally, the Cyprus Red-Slipped pottery.

Regarding the form characteristics and similarities of the Cyprus Red-Slipped pottery, fragments of wide plates-bowls with a rim-lip type form are observed, with some displaying notched or incised decoration. The pottery typically exhibits red, orange, or reddish-brown clay and slip colors. Some examples show the use of a separate slip, while others indicate the reuse of the same clay by retempering it. The colors of the clay and slip may vary slightly based on the firing temperature. Generally, the pottery contains lime, fine sand, gold, and silver mica. This study aims to shed light on the general features of the Knidian red-slipped pottery, particularly the Cyprus Red-Slipped pottery, and to explore differences and similarities with contemporary settlements.

Apart from the significant geographical importance, traces of Knidos' ancient life are evident in the remains of its structures. In the Late Antiquity period, the Knidians transformed structures previously used for different purposes into daily-use buildings, sustaining their lives in prominent areas and busy locations, as evidenced by various findings, including ceramics. The Late Antiquity period is best dated based on the red-slipped pottery of Knidos,

particularly the Late Roman C plates. Following those, the African Red-Slipped ceramics and, lastly, the Cyprus Red-Slipped pottery can be used for dating.

When examining the Cyprus Red-Slipped pottery, this study focuses on deep and wide plates-bowls associated with the final use phase of spaces and structures. The distribution of Cyprus Red-Slipped pottery within the city also serves as an illuminating tool for the Late Antiquity period. Ceramic findings undoubtedly provide answers and offer valuable insights into various aspects of archaeological research. Ceramic discoveries yield the quickest and most effective results and play an essential role in Knidos' Late Antiquity ceramics study. Among these ceramics, the Late Roman C red-slipped plates found in Knidos provide the most definitive dating element for the Late Antiquity period, followed by the African Red-Slipped ceramics and, finally, the Cyprus Red-Slipped pottery.

Regarding the form characteristics and similarities of the Cyprus Red-Slipped pottery, fragments of wide plates-bowls with a rim-lip type form are observed, with some displaying notched or incised decoration. The pottery typically exhibits red, orange, or reddish-brown clay and slip colors. Some examples show the use of a separate slip, while others indicate the reuse of the same clay by retempering it. The colors of the clay and slip may vary slightly based on the firing temperature. Generally, the pottery contains lime, fine sand, gold, and silver mica. This study aims to shed light on the general features of the Knidian red-slipped pottery, particularly the Cyprus Red-Slipped pottery, and to explore differences and similarities with contemporary settlements.

Giriş

Ege ve Akdeniz'in kesişim noktasına konumlanan, Karya Bölgesinin gözde kentlerinde Knidos, Muğla ili, Datça ilçesi, Tekir Burnu mevkiinde yer almaktadır (Fig. 1).

Knidos'ta 1856 yılından bu yana düzenli olarak kazı çalışmaları ve araştırmalar yapılmaktadır¹. Bu süre zarfı içerisinde Tunç Çağına tarihlenen seramiklerin varlığının yanında Geometrik dönemden Geç Antik döneme ait farklı formlarda seramikler bulunmuştur. Kent içerisinde yer alan kamu yapıları, dini yapılar ve sivil mimariye ait konutların yanında dükkan, atölye ve işliklerde Knidos halkının kullandığı seramik kaplar, süs eşyaları, cam ve metal objeler-eşyalar, sikkeler ele geçmiştir. Bu yapılardan ele geçen seramik grubu içerisinde Kıbrıs Kırmızı Astarlı kaplar çalışma konusunu oluşturmaktadır.

Geç Antik dönemin önemli seramik formlarından olan kırmızı astarlılar ilk kez Waagé tarafından Antiocheia buluntuları anlatılırken, Geç Roma Seramiklerinin dördüncü tipi olan "Late Roman D" olarak isimlendirilerek bilim dünyasına kazandırılmıştır². Hayes 1972 yılında bu kapların Kıbrıs Sigillatoları ile olan benzerliklerinden yola çıkarak muhtemel Kıbrıs kökenli olduğunu düşünmüş ve "Kıbrıs Kırmızı Astarlı Seramikleri" olarak

¹ Doksanaltı vd., 2018: 22.

² Waagé, 1948: 52.

adlandırmıştır³. Yapılan kimyasal analizler sonucu Kıbrıs'ta bu kapların üretildiği tespit edilmiştir⁴. Son yıllarda, hamur ve astar özellikleri farklı olan benzer formlara sahip örnekler, Anadolu'nun özellikle güney kıyılarında tespit edilmesiyle⁵ bu tür seramiklerin Kıbrıs dışında da üretildiğini göstermiştir⁶. Benzer forma sahip kapların Anadolu'da üretildiği saptanarak, Perge⁷, Anemurium⁸ ve Pednelissos⁹ gibi kentlere de dağıldığı görülmüştür. Geç Roma D seramikleri diğer kırmızı astarlı seramikler kadar geniş alanlarda pazar şansı bulamamasalar da, özellikle Akdeniz'e komşu bölgelerde tercih edildikleri görülmektedir¹⁰. Son verilerden yola çıkarak bilim insanları bu grup için, "Kıbrıs Kırmızı Astarlı Seramiği" yerine "Geç Roma D Kırmızı Astarlı Seramiği (Late Roman D / LRD)" isimlendirmesini kullanmışlardır¹¹.

Geç Roma D kapları için en temel form repertuarı 12 farklı form ile Hayes tarafından oluşturulmuştur. Genelde çok derin olmayan geniş ağızlı kâse ve tabakların yanında Form 7, 11 ve 12 gibi daha büyük ve derin kaplarda üretilmiştir¹². Hayes'in tanımlamasına göre kaplar pişirme derecesine göre kilin rengi sarıdan, turuncuya; kahverengi ve kırmızı tonlardan, koyu kestane ve bordoya değişmektedir¹³. Kaplar fırınlama sırasında istiflendikleri için ateşin etkisiyle özellikle ağız kenarında siyah ve krem rengi dalgalanmalar görülebilmektedir¹⁴. Çark yapımı olan bu kaplar diğer kırmızı astarlı seramiklere bakıldığında daha kaba ve kalın cidarlı yapılmışlardır¹⁵.

Tüm Geç Roma Seramiklerinde olduğu gibi bu grupta da çeşitli süslemeler kullanılmıştır. Kaplara uygulanan süslemeler içinde en çok tercih edilenin rulet bezeme olduğu görülmektedir¹⁶. Afrika ve Phokaia kadar kaliteli olmayan rulet süsleme yanında, kapların ağız bölümüne yapılan yivler ve derin dalgalar da yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁷. Baskı şeklinde yapılan az sayıdaki bitkisel ve haç bezeme de uygulanan diğer bir süsleme çeşididir¹⁸. MS 4. yüzyıl sonları ile MS 7. yüzyıl sonları arasında üretildiği düşünülen bu kaplar¹⁹, özellikle Akdeniz kentlerinde yoğun bir şekilde servis kabı olarak kullanılmıştır.

³ Hayes, 1972: 371.

⁴ Poblome – Fırat, 2011: 51.

⁵ Gunneweg, vd., 1983: 14-15.

⁶ Poblome, vd., 2001, 119-126; Kenkel, 2007: 141-143; Meyza, 2007: 18-20; Vandeput, 2009: 37; Vandeput – Köse, 2010: 186; Poblome – Fırat, 2011: 49-51, 53, 54; Vandeput, vd., 2011: 79, 80; Jackson, vd., 2012: 89-91, 111-113; Vandeput – Köse, 2013: 231, 233, 234.

⁷ Fırat, 2011: 37, Fig. 3A, b.

⁸ Williams, 1989: 33, Fig. 14, 181-184; Adak- Adıbelli, 2006: 126.

⁹ Kenkel, 2005: 140, 141, Fig. 10.

¹⁰ Hayes, 1995: Fig. 163.

¹¹ Ergürer, 2012: 189; Kenkel, 2007: 142-143; Poblome – Fırat, 2011: 49-55.

¹² Hayes, 1972: 372- 374.

¹³ Hayes, 1972: 371.

¹⁴ Fırat, 2011: 35.

¹⁵ Hayes, 1972: 372; Fırat 2011: 35.

¹⁶ Hayes, 1972: Fig. 80- 82.

¹⁷ Kenkel, 2005: Fig. 6, 7, 9; Fig. 7: 4, 5; Fig. 8, 2, 4, 5.

¹⁸ Hayes, 1972: Fig. 84.

¹⁹ Hayes, 1972: 371.

Knidos Kıbrıs Kırmızı Astarlı (Geç Roma D) Kapları

Knidos'un ada ve anakarada gerçekleşen kazı çalışmaları sonucunda ele geçen Kıbrıs kırmızı astarlı kapları bu çalışmada ele alınmıştır. Bu kaplar, Küçük Tiyatro Batısından, Dionysos Terası Batısı mekânlarından, Askeri Limanın Doğusundaki Geç Antik yapısından, Askeri Liman Şapelinden, Yuvarlak Tapınaktan, II. Teras Batısındaki mekânlardan, Liman Caddesi Kompleksinden, Dionysos Terası Stoa'dan ve Kap Krio Teraslarından ele geçmiştir (Fig. 2). Geç Antik dönem kontekstini oluşturan yapı ve mekânların hemen hepsinden Kıbrıs Kırmızı Astarlı tabak ve kaseler bulunmuştur. Knidos Geç Roma D kapları açığa çıkartıldığı yapıların mimarisi ve diğer buluntuları birlikte değerlendirilmiş ve çıkan tabak-kaseler kontekst aracılığıyla tarihlendirilmiştir. Tarihlemeye kontekstten baz alınan kapların benzerleri de yol gösterici olmuştur. Geç Roma D kaplarının bulunduğu Geç Antik Dönem yapıları MS 4.-7. yüzyıl ortalarına dek yoğun olarak kullanılmıştır. Yapıların dükkan, işlik ve konut olarak işlev verdiğini arkeolojik veriler göstermektedir²⁰. Ayrıca dükkan-işlik olarak kullanılan mekanların zemin üzerinden MS 4. yüzyıl başları ile MS 7. yüzyıl ortalarına kadar tarihlenen kandil parçaları, kırmızı astarlı servis tabak parçaları, LR 1 ve LR 2'ye ait amphora parçaları, pişirme kaplarının yanı sıra zeminden gelen bronz sikkeler de Geç Antik kontekstinin varlığını kanıtlamaktadır. (Theodosius ve Arcadius) sikkeleriyle MS 6. yüzyıl sonu-MS 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen (Phocas ve ardılı Heraklius) bronz sikkeler²¹, yapıların kullanım süreci ile ilgili önemli veriler sunmaktadır.

Çalışma kapsamına alınan toplamda 41 adet kase-tabakların kil yapısı, hamur ve astar özellikleri detaylıca anlatılmıştır. Ele alınan kapların killeri: genelde sert ve sıkı, ince elenmiş, katkısız nadiren bünyesinde küçük topraklar bulunan pembemsi kahverengi, açık kırmızı ya da kızılımsı sarı kil yapısına sahiptir. Astar: Daldırma ve fırça tekniğinin birlikte ya da sadece daldırma teknikli, ince donuk kızıl, kızıl- kahverengi ya da kızılımsı sarı astar görülmektedir. Çoğu kez dalgalanmalar ve alacalı bir görünüm söz konusudur.

Knidos'un Kıbrıs Kırmızı Astarlı kaplarını, Hayes'in form isimlendirmesi kullanılarak 5 grup içinde değerlendirilmiştir. Değerlendirilmeye alınan kapların Hayes Form 1 grubu, 6; Form 2 grubu 11; Form 9, 12; Form 10, 3; Form 11, 3 parça ile temsil edilmektedir (Fig. 3). Çalışılan tüm seramik malzeme, ele geçtiği tabaka, kontekst verileri ve bunun dışında tipolojik, analogik çalışmalar dikkate alınarak tarihlendirilmiştir.

Knidos Kıbrıs Kırmızı Astarlı (Geç Roma D) Kapları

Knidos Geç Rom D Kapları 5 ana forma ayrılarak toplam 41 örnek incelenmiştir. Her bir ana form kendi içerisinde kentin hangi yapılarından ele geçtiği bahsedilerek tabak-kaselerin genel form özellikleri, kil özellikleri ve formların benzerlerine değinilerek tarihlendirilmeleri yapılmıştır.

Nr.1-6: Tabak (Hayes Form 1) (Fig. 4)

²⁰ Doksanaltı, 2020: 383.

²¹ Knidos Kazı ve Araştırmalarından ele geçen bronz sikkeler hakkındaki değerli açıklamaları ve tarihlendirilmeleri için Sayın Doç. Dr. Kasım OYARÇIN'e teşekkür ederiz.

Knidos form 1'e dahil altı örnek, Askeri Liman Doğusu Mekânlarından, Dionysos Terası Batısı Mekânlarından, II Teras Batısı Açma 1'den, Küçük Tiyatro batısı Açma 8'de bulunmuştur.

Bu formda iki tabak örneği incelenmiştir. Hayes Form 1, Antioch 928, Berenice B714'e dahil olan Nr. 1-2, yuvarlatılmış dikey ağız kenarından kaideye düz devam etmektedir. İç ve yüzeyde bol yivlerden oluşmaktadır. Nr. 3, yuvarlatılmış ağız kenarlı, ağız kısmından gövdeye belirgin geçiş, gövde kaideye düz devam etmektedir.

Dış yüzeyde yivlerin altında kaideye yakın kısımda damla bezemesi yer almaktadır. Nr. 4, yuvarlatılmış tam formlu dudak kısmından gövdeye düz inen ve düz kaideli tabak diğer örnekler göre ağız profili farklıdır. Ağız profili farklı olsa da Hayes form tipolojisi içerisindeki form 1 örneklerine dahil edilmiştir. Form 1'e dahil olan iki kaide örneği de düz oturma düzleminden gövdeye devam eden formlardır. Nr. 5, sığ kaide profilinden gövdeye belirgin geçişli ve dış yüzeyi yivlendirilmiştir. Nr. 6, kare formlu oturma düzleminden gövdeye belirgin geçişlidir. Örnekler kahve-kırmızı, kırmızı tonlarında hamur ve astara sahip, sert dokulu, sık gözeneklidir. İyi fırınlanmış form 1 örnekleri kum, kireç ve mika içeriklidir. Form 1'in yuvarlatılmış dikey ağız kenarlı örnekleri Doğu Akdeniz'de oldukça yaygın form²², Kelenderis²³, Limyra²⁴, Antalya Kadigürü mevkiinde²⁵ bulunmaktadır. Benzerlerinden yola çıkarak Knidos örnekleri MS Geç 4. yüzyıl ile 5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmektedir.

Nr. 7-17: Kase-Tabak²⁶. (Hayes Form 2) (Fig. 5-6)

Knidos form 2 tipine ait 13 örnek, Askeri Liman Doğusu Mekânlarında, Küçük Tiyatro Batısı Açma 8 ve 10'da, Tholos yapıda, Kap Krio teraslarında, Yuvarlak Tapınak etrafında, Liman Caddesi Mekân 3 ve 3A'da Dionysos Terası Batısı Mekânlarından bulunmuştur. Form 2'nin tipik formundan ziyade farklı ağız-dudak profilleri mevcuttur. Bunlar kendi içinde farklılık göstermekte ve Form 2'nin al tipleri olarak değerlendirilmiştir.

Nr. 7-10, Yuvarlatılmış ve yivli ağız kenarına sahip çanakların ağız bölümü üstte sivri bir şekilde biçimlendirilmiş, dışta yuvarlatılmıştır. Ağız bölümünün üzerinde iki derin yiv bulunmaktadır.

Nr. 11, Yuvarlatılmış içe meyilli sığ yivli ağız kenarından gövdeye belirgin geçiş ve kaideye düz devam eden profildedir.

Nr. 12-15, Ağız bölümü üstte sivri bir şekilde biçimlendirilmiş, dışta yuvarlatılmıştır. Ağız bölümünün üzerinde iki derin yiv bulunmaktadır.

²² Jackson, vd., 2012: Fig. 10, 1 ve 2.

²³ Tekocak, 2007: 18, Lev. 1, 1 ve 2.

²⁴ Bes, 2020: 398, Fig.4.

²⁵ Jackson, vd., 2012: Fig. 11, 6.

²⁶ Değerlendirilen Geç Roma D Kaplarından Nr. 7-17 numaralı örneklerin benzerlerindeki isimlendirmelerde bazılarında kase, bazılarında tabak olarak isimlendirilmiştir. Bu ayrımı da form ağız çapları baz alınarak yapılmıştır. Çalışmamızda her ikisine dahil olan örnekler yer aldığı için kase-tabak olarak form ismine yer verilmiştir.

Nr. 16-17, sivri-dikey oturma düzleminden gövdeye belirgin geçiş, kaide altı yivlidir. Nr. 16, tondoda derin yiv yer almaktadır.

Form 2 grubuna dahil örnekler kırmızımsı kahve, kırmızı, açık turuncu renk tonlarındaki kile, kırmızı, kahve ve turuncu tonlarında yüzeye sahiplerdir. Killerinde kireç, kum, altın ve gümüş renkte mika içeriklidir. Sağlam ve sıkı görümlü kase-tabaklar, sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmişlerdir.

Form 2'nin benzerleri Atina Agorası, Xanthos²⁷, (Akpınar Köyü, Kadirgürü, Kömbeci mevkinde)²⁸, Perge²⁹, Parion³⁰, Kelenderis³¹, Arykanda³², Limyra³³, Tarsus³⁴, Rhodiapolis³⁵, Caesarea Hippodrome³⁶, Samaria³⁷, Hippos-Susita³⁸, Gadara³⁹, Tocra⁴⁰, Korinth⁴¹ Elaiussa Sebaste⁴², Side⁴³, Tlos⁴⁴ ve Marsilya'da⁴⁵ bulunmaktadır. Nr. 12-15'in benzeri, Sillyon-Kepez'de⁴⁶ yer almaktadır. Form 2'ye dahil Knidos örnekleri, benzerlerinden ve buluntu kontektlerinden MS 5. yüzyıl sonları ile MS 6. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir.

Nr. 18-29: Tabak. (Hayes Form 9) (Fig. 7-8)

Kapların en belirgin özelliği kalınlaştırılarak üçgenimsi bir görünüm verilen ağız bölümüdür. Ağız bölümünün dış kısmı dışbükey, iç kısmı içbükey yapıdadır. Ağız bölümünde dudak sivrilerek içe döndürülmüştür. Alt ise hafif sarkıtılıp yuvarlatılmıştır. Gövde kaideden direk yana açılmıştır. Taban genelde düzdür. Düztaban üzerinde kaide, küçük bir yivle belirginleştirilmiştir. Kaplar 3 alt tipe ayrılmıştır⁴⁷. A Tipi, kapların erken versiyonu olup ağız bölümünün dışında yivler bulunmamaktadır. Kaide çok küçük bir çıkıntı yapmaktadır. B Tipinde, A tipine göre kapların derinliği artmıştır. Ağız bölümünde yivler yoktur. Kaide düz tabandan küçük bir yivle ayrılmaktadır. C, B Tipiyle benzerdir; ancak, ağız bölümünde dışta 2 sıra yiv bulunmaktadır.

Nr. 18-19: Tabak. (Hayes Form 9A) (Fig. 7)

²⁷ Hayes, 1972: 372-375, Fig. 80.2

²⁸ Jackson, vd., 2012: Fig.11, 1-4.

²⁹ Fırat, 1999: 41-42, Lev. 48-52.

³⁰ Ergürer, 2016: 140, Fig. 6, 112.

³¹ Tekocak, 2007: 17-18, Lev.1, 9 ve 10.

³² Yaman, 2018: Lev. 11-12, 26-35.

³³ Rückert, 2007: 68-70, Abb. 5-6, 91-92, 96; Marksteiner, vd., 2007: 227, Pl. 11: 10-12; Marksteiner – Yener-Marksteiner, 2009: Taf. 1, 7-8.

³⁴ Adak-Adibelli, 2006: 225 vd.

³⁵ Akın, 2012: 32, 16-157, Lev. 7-8, 50-54.

³⁶ Riley, 1975: 38, Basor 218, 46.

³⁷ Crowfoot, vd., 1957: 359, Fig. 84, 9-10.

³⁸ Mlynarczyk, 2014: 197, 199, Pl. 1, 3, 15, 18, 52, 58.

³⁹ El-Khoury, 2014: 128-129, Fig. 5.

⁴⁰ Boardman – Hayes, 1973: 115, Fig. 51, 2541.

⁴¹ Slane – Sanders, 2005: 252, Fig. 3, 1-13.

⁴² Kızılarıslanoğlu, 2018: 475-476, Res. 7-12.

⁴³ Oransay – Şen-Yıldırım, 2011: 104, Res. 4, 2-3.

⁴⁴ Sezgin, 2017: 820, Lev. 251, 2274-2276.

⁴⁵ Bonifay, 1998: 201, 3.

⁴⁶ Bilgin, 2021: 189, Kat. No.11.

⁴⁷ Hayes, 1972: 379- 382, Fig. 81, 82.

Form 9A, Nr. 18 örneği, Dionysos Terası Batısı Mekândan ve Nr. 19 örneği II teras Batısı açma 1'den ele geçmiştir. Nr.18, Üçgenimsi dikey ağız kenarlı, dışta kanca formlu ve belirgin gövdeye geçiş yapmaktadır. Kaideye eğimli devam etmektedir. Dış yüzey dudak altında yiv, yiv altında elips bezeme yer almaktadır. Nr. 19, düz oturma düzleminden gövdeye genişleyen ve gövde altı düz devam eden formdadır. Kırmızımsı kahve renkteki kile, koyu kırmızı renkte yüzeye sahiplerdir. Killerinde kireç, kum, gümüş renkte mika içermektedir. Sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmişlerdir.

Benzerleri; Olba⁴⁸, Side⁴⁹, Gadara⁵⁰, Beyrut⁵¹, Lübnan⁵², Nea Paphos⁵³, Andriake⁵⁴, Perge⁵⁵, Limyra⁵⁶, Olympos⁵⁷, Letoon'da⁵⁸, Akmonia'da⁵⁹ bulunmaktadır. Bu iki örneğin bulunduğu kontekste ele geçen diğer buluntularla beraber değerlendirildiğinde ve benzerleri göz önüne alındığında MS 6. yüzyıl sonlarına tarihlenmek mümkündür.

Nr. 20-29: Tabak. (Hayes Form 9C) (Fig. 7-8)

Dionysos Terası Batısı Mekânlarında, Liman Caddesi Mekân 1, 4 ve 7'de, Küçük Tiyatro Batısı Açma 8'de, Askeri Liman Doğusu Mekânlarında, II Teras Batısı Açma 1'de bulunmuştur. Üçgenimsi ağız kenarlı tabakların ağız profillerinde az farklılıklar mevcut. Nr. 21⁶⁰, sağlam bir yapıda ve daha kalın cidarlı bir ağız bölümüne sahiptir. Nr. 22, dışta ağız ile gövde birleşiminde içe doğru girinti oluşturulmuştur. Nr. 24-25, ağız bölümünün altında, gövdenin önce dikey bir yapıda olduğu, Nr. 20 ve 22, ağız bölümünün altından sonra gövde eğimini aldığı görülmektedir. Gövde üzerinde rulet bezeme Nr. 23'de görülmektedir. Ağız kenarında rulet bezeme Nr. 22'de görülmektedir. Nr. 27'de, dış yüzeyde baklava dilimi motifli rulet bezeme yer almaktadır. Astarlar renkleri farklılık göstermektedir. Kırmızı, koyu kırmızı, kahvemsı kırmızı ve kırmızımsı sarı renklerde. Kireç, kum, gümüş mika içerikli hamur yapıları sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmişlerdir.

Kapların benzerleri Xanthos⁶¹, Perge⁶², Myra⁶³, Sillyon-Kepez⁶⁴, Letoon⁶⁵, Kelenderis⁶⁶, Kourion⁶⁷, Ashkelon⁶⁸, Gortina⁶⁹, Gadara⁷⁰, Salamis⁷¹ ve

⁴⁸ Aydın, 2019: Lev. 31-36, 61-71.

⁴⁹ Şen – Oransay, 2014: 106, Çiz. 6, 6.

⁵⁰ El-Khoury, 2014: 129, Fig. 5.

⁵¹ Reynolds, 2011: 216, 217, Fig. 7, 8, 115, 123-124, 127.

⁵² Domzalski, 2013: 44, Fig. 18, 4-5.

⁵³ Meyza, 2007: Pl.3, No.5.

⁵⁴ Öz, 2020: Lev.17, 3.

⁵⁵ Fırat, 1999: Lev. 83-87, 348-375.

⁵⁶ Eisenmenger, 2003: 194, Pl. 109, 3.

⁵⁷ Öztaşkın, 2017: 221, Çiz. 1, 9.

⁵⁸ Hayes, 1972: 378, Fig. 81, Form 9/1.

⁵⁹ Taştumur – Dinç, 2018: 2613, 2619, Kat. No. 28.

⁶⁰ Sözel vd., 2021: 222, Fig.3, No. 11.

⁶¹ Hayes, 1972: 381, Fig. 82, 13; Carandini, 1981: 239, Tav. CXXII, 1.

⁶² Fırat, 1999: Levha 91, 92, 395, 396.

⁶³ Fındık, 2010: 105, 113, Fig. 3, 34, 35.

⁶⁴ Bilgin, 2021: 211, Lev. 5, 29.

⁶⁵ Mimaroğlu, 2020: 287, Lev. 1, 16.

⁶⁶ Tekocak, 2006: 118- 120, Levha 25, 26, 157, 159, 166.

⁶⁷ Hayes, 2007: 442, Fig. 14.4, D4.

Tarsus'ta⁷² görülmektedir. Benzerleri MS 580-660 tarihlenmektedir. Knidos form 9C örnekleri benzerlerinden ve buluntu kontekstlerinden MS 6. yüzyıl sonları-7. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir.

Nr. 30-32: Tabak. (Hayes Form 10A) (Fig. 9)

Form 9C'nin aynı ağız profilinde olup ağız kenarı profilinin keskin iç bükey olup örnekler kabaca C profilindedir.

Üçgenimsi ağız kısmından gövdeye belirgin geçişli, dudak üzerinde derin yivlidir. Gövde sığ profilli, bir örnek derin gövde profilindedir. Nr. 30, gövde dış yüzeyinde baklava dilimi bezemelidir. Koyu kırmızımsı ve kahvemsi kırmızı hamur ve astar renklerine sahip örnekler genelde parlak astarlı iken iki örnek soluk astarlıdır. Sert dokulu, sık gözenekli ve iyi fırınlanmıştır. Kum, kireç ve mika içeriklidir. Benzerleri; Gadara⁷³, Caesarea Hippodrome'de⁷⁴ görülmektedir. Benzerinden ve buluntu kontekstinden MS 6. yüzyıl sonları-7. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir.

Nr. 33-35: Tabak. (Hayes Form 11) (Fig. 10)

Bu formu 3 örnek temsil etmektedir. II Teras Batısı Açma 1'de, Dionysos Terası Batısı Mekânlarında ve Askeri Liman Şapelinde bulunmuştur. Bu grup Knidos'ta çok nadir bulunan formlar arasındadır. Nr. 33, tam form veren ağız ve kaide arasındaki gövde parçalarında eksikleri bulunmaktadır. Büyük olduğu için büyük tabak (tekne) olarak değerlendirdiğimiz örneklerin genel özelliği, dışa açılan ve üzerinde yivlerin olduğu bir gövdeye, düz ya da yuvarlatılan dudağa, ince cidara sahiptir. Taban düzdür. Dışta, ağız bölümünün altına eklenen güçlü kulplara sahiptir. Nr. 33, Üst bölümü yuvarlatılan dudağın dışa çıkıntı yapan bölümü, biraz yukarı doğru çekilmiştir. Karşılıklı sepet kulplara sahiptir. Kaplar iyi fırınlanmış ve sert dokuludur. Açık kırmızı, kırmızımsı sarı renklerdeki kile, açık kırmızı, kırmızımsı kahverengi, turuncu kırmızı, sarımsı kırmızı renklerde kapların içinde daha yoğun olarak uygulanmış astara sahiplerdir. Killerinde çok az kireç katkısı görülmektedir.

Benzerleri⁷⁵; Andriake⁷⁶, Anemurium⁷⁷, Demre⁷⁸, Limyra⁷⁹, Olympos⁸⁰, Kıbrıs⁸¹, Ashkelon⁸² ve Bat Galim'de⁸³ görülmektedir. Benzerleri MS 550-660

⁶⁸ Johnson, 2008: 57- 60, 176- 184.

⁶⁹ Preite, 1997: 193- 196, Tav. XXXIV, 7.

⁷⁰ El-Khoury, 2014: 129, Fig. 5.

⁷¹ Diederichs, 1980: 60, 61, Pl. 24, 292- 295.

⁷² Adak- Adıbelli, 2006: 134, Lev. 15, 406.

⁷³ El-Khoury, 2014: 130-131, Fig. 5, 13-15.

⁷⁴ Riley, 1975: 38, Basor 218, 45.

⁷⁵ Hayes, 1972: 384, Fig. 83, 1.

⁷⁶ Öz, 2020: Lev. 30, 6.

⁷⁷ Williams, 1989: 36, Fig. 16, 202.

⁷⁸ Kaya, 2007: 92, Lev. 58, 236.

⁷⁹ Bes, 2020: 398, Fig.4.

⁸⁰ Mirzanlı, 2019: 327, Lev. 19, 219.

⁸¹ Hayes, 1972: 383, Fig. 83, 1, 2; Carandini-Tortorella, 1981: 239, Tav. CXXII, 8, 9.

⁸² Johnson, 2008: 60, 185.

⁸³ Oren-Paskal, 2008: 37, 38, Fig. 3, 16.

yılları arasına tarihlenen Knidos örneklerini benzerlerinin yanı sıra buluntu kontektlerine bakıldığında MS 7. yüzyıla tarihlenmek mümkündür.

Geç Roma D kaplarında kilin kaliteli, çok az kireç katkılı olduğu ve astarlarında farklılık görülmektedir. Uygulanan astar tonları da oldukça çeşitlilik göstermektedir. 5 form değerlendirilmiştir. Knidos Kıbrıs kırmızı astarlıları MS 550-660 yılları arasına tarihlenmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Kıbrıs Kırmızı astarlı kaplarını son dönem araştırmacıları Geç Roma D kapları olarak isimlendirmeyi uygun görmüşlerdir. Çünkü bu kapların Kıbrıs dışında da üretildikleri tespit edilmiştir. Değerlendirilen Knidos Geç Roma D kapları da aynı şekilde Kıbrıs dışında yoğunlukla Doğu Akdeniz, Ege ve Batı Anadolu'da yer alan merkezlerden ithal edildiği anlaşılmıştır.

Knidos Kazı ve Araştırmalarında ele geçen kırmızı astarlı Kıbrıs kaplarının sayıca diğer kırmızı astarlı gruplara göre az olan gruptur. Knidos Antik kentinde ele geçen kırmızı astarlı kaplardan en yoğun Afrika Kırmızı Astarlı kaplar, daha sonra Foça Kırmızı Astarlı kaplar en ve en az olan grupta ise Kıbrıs (Geç Roma D) Kırmızı astarlı kaplar oluşturmaktadır.

Bu çalışma kapsamında otuz beş adet örnek incelenmiştir. Bunlar Kıbrıs kırmızı astarlı kapların en yaygın görülen formlarından form 1, 2, 9, 10 ve 11'e ait örnekler mevcuttur. Form 11 diğerlerine göre daha büyük boyutlu geniş çanak tipindedir. Kentin birçok noktasında ele geçen Kıbrıs kırmızı astarlı kaplarına bakıldığı zaman sayı olarak en az olan form 11'dir. Diğer formlar daha yaygın ve sık kullanımı görülürken form 11 için aynı şeyi söyleyemeyiz.

Knidos Geç Roma D kapları MS 5. yüzyıl ortası ile MS 7. yüzyıl başları arasında tarihlenmektedir. MS 5. yüzyıl ortalarından MS 7. yüzyıl ortalarına dek bilhassa Akdeniz ve Ege bölgesi kıyı yerleşimlerinde tehdit unsuru oluşturan Arap fetihleri Knidos Antik kentini de etkilemiştir. Kent halkının güvenini tehlikeye sokması, eski düzende yaşamlarına devam edememesi sonucu Knidos'un nüfusu giderek azalmasına, MS 6. yüzyıldan itibaren eski ihtişam ve büyüklüğünü kaybetmesine neden olmuştur. Bu durumdan Geç Roma D Kaplarının da etkilendiğini görmekteyiz. Yine bu kapların ele geçtiği yapılarında MS 7. yüzyılın ortalarına kadar kullanıldığı ve MS 7. yüzyıl ortalarından itibaren terk edildiği arkeolojik veriler aracılığı ile bilmekteyiz. Bundan dolayıdır ki önemli bir seramik üreticisi olan Knidos MS 6. yüzyıl ortasından itibaren belli formları belli oranda yerel olarak üretebildiği, bunların dışında kalan formları ise ithal ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde yerel üretimde daha çok düz kaplar ve mutfak kaplarının yer aldığı kırmızı astarlıların ise MS 6. yüzyıl ortasından itibaren seramik üretimi için gereken süre ve maliyet, Knidos'un bu dönemde azalan nüfusu gibi etmenler oldukça etkilemiş olup bu kapların dolayısıyla çok büyük oranda ithal edildiği görülmüştür.

Çalışma ile kentin Geç Antik dönemdeki süreçlerde neler yaşadığına dair veriler elde ederken Kıbrıs Kırmızı astarlı (Geç Roma D) kaplarının da dönem içerisindeki yerini ve önemini görmüş olduk. Çoğunlukla kıyı hattı boyunca Ege, Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz'de bulunan deniz ticaretinin aktif yapıldığı merkezlerin yanı sıra İç Batı Ege'de yer alan (Akmonia ve Hierapolis) kentlerle

de etkileşim içerisinde olduğunu ve Knidos'un bu bölgelere ulaştığını göstermektedir. Böylece sadece kıyı şeridi kentlerinde değil iç bölgelere de dağılımın varlığı söz konusudur.

Değerlendirilen Geç Roma D kapları ile buluntu kontektlerine ilişkin veriler, yapıların Geç Antik Dönemde yoğun olarak kullanıldığını ve bu yapıların çoğunlukla son kullanım aşamasına yönelik verilere ulaşmamızı sağladı. Ayrıca bu kapların yerel üretimden ziyade ithal üretilmiş olduğunu, ithal edilen bölgeleri ve kent merkezlerini belirlemesi açısından önemli kılınmıştır. Yine çalışmayla Geç Antik Dönemde Knidos'un etkileşim içerisinde olduğu kıyı yerleşimlerine ek olarak İç Batı Ege bölgesi kentlerinde de Geç Roma D kaplarının varlığının saptanması sağlanmıştır.

Katalog⁸⁴

Nr. 1: Fig. 4, Ölçüler: H: 3 cm. **AR:** 23.6 cm. **Hamur R:** (2.5 YR 6/6, light red) açık kırmızı renkte. **Astar R:** (2.5 YR 6/8, light red) açık kırmızı renkte. **Hamur:** Kireç, gümüş mika, kum içerikli iyi pişirilmiş, sert dokulu, sık gözeneklidir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl ortası.

Nr. 2: Fig. 4, Ölçüler: H: 3.8 cm. **AR:** 14.6 cm. **Hamur R:** (2.5 YR 6/6, light red) açık kırmızı renkte. **Astar R:** (2.5 YR 5/6, red) kırmızı renkte. **Hamur:** Kireç, gümüş mika, kum içerikli iyi pişirilmiş, sert dokulu, sık gözeneklidir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl ortası.

Nr. 3: Fig. 4, Ölçüler: H: 5 cm. **AR:** 27.4 cm. **Hamur R:** (10 R 8/3 pink) pembe renkte. **Astar R:** (7.5 R 6/6 light red) açık kırmızı renkte. **Hamur:** Kireç, gümüş mika, kum içerikli iyi pişirilmiş, sert dokulu, sık gözeneklidir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl ortası.

Nr. 4: Fig. 4, Ölçüler: H: 4,8 cm. **AR:** 23.8 cm. **KR:** 15cm. **Hamur R:**(2.5 YR 6/6, light reddish brown) açık kırmızımsı kahve renkte. **Astar R:** (2.5 YR 6/8, light red) açık kırmızı renkte ve mat astarlı. **Hamur:** Kireç, gümüş mika, ince kum içerikli, iyi pişirilmiş, sert dokulu, sık gözeneklidir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl ortası.

Nr. 5: Fig. 4, Ölçüler: H: 3 cm. **KR:** 13.4 cm. **Hamur R:** (5R 6/6 light red) açık kırmızı renkte. **Astar R:** (7.5R 7/8 light red) açık kırmızı renkte. **Hamur:** İnce kum, kireç, gümüş mika içerikli, sert dokulu, sık gözenekli ve iyi fırınlanmıştır. **Tarih:** MS 5. yüzyıl ortası.

Nr. 6: Fig. 4, Ölçüler: H: 1.8 cm. **KR:** 11.6 cm. **Hamur R:** (5 YR 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Astar R:** (5 YR 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Hamur:** Kireç, ince kum, az altın mika içerikli, sert dokulu ve sık gözeneklidir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl ortası.

Nr. 7: Fig. 5, Ölçüler: H: 3.2 cm. **AR:** 24.8 cm. **Hamur R:** (5R 6/8 light red). Açık kırmızı renkte. **Astar R:** (5R 6/6 light red). Açık kırmızı renkte.

⁸⁴ **Nr.** Numara, **Fig.:** Figür, **H.** Yükseklik, **AR:** Ağız Çapı, **KR:** Kaide Çapı, **Astar R.:** Astar Rengi. **Hamur R.:** Hamur Rengi.

Hamur: Kireç, ince kum içerikli, sık gözenekli, sert dokulu ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl sonu- MS 6. yüzyıl başı.

Nr. 8: Fig. 5, Ölçüler: H: 3.6 cm. **AR:** 23.6 cm. **Hamur R:** (2.5 YR 6/4, light reddish brown) açık kırmızımsı renkte. **Astar R:** (2.5 YR 5/4, reddish) kırmızımsı kahve renkte. **Hamur:** Mika, kireç içerikli, sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl sonu- MS 6. yüzyıl başı.

Nr. 9: Fig. 5, Ölçüler: H: 3.5 cm. **AR:** 23.4 cm. **Hamur R:** (5R 6/6 light red) açık kırmızı renkte. **Astar R:** (5R 6/6 light red) açık kırmızı renkte. **Hamur:** Mika, kireç içerikli, sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl sonu- MS 6. yüzyıl başı.

Nr. 10: Fig. 5, Ölçüler: H: 3.4 cm. **AR:** 20.6 cm. **Hamur R:** (7.5R 7/8 light red) açık kırmızı renkte. **Astar R:** (7.5R 7/8 light red) açık kırmızı renkte. **Hamur:** Mika, kireç içerikli, sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl sonu- MS 6. yüzyıl başı.

Nr. 11: Fig. 5, Ölçüler: H: 2.5 cm. **AR:** 23 cm. **Hamur R:** (10 R 6/6, light red) açık kırmızı renkte. **Astar R:** (2.5 YR 5/8, light red) açık kırmızı renkte. **Hamur:** Mika, kireç içerikli, sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl sonu- MS 6. yüzyıl başı.

Nr. 12: Fig. 5, Ölçüler: H: 3.3 cm. **AR:** 26 cm. **Hamur R:** (2.5 YR 6/6, red) kırmızı renkte. **Astar R:** (2.5 Y 6/8, light red) açık kırmızı renkte. **Hamur:** Mika, kireç içerikli, sert dokulu ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl sonu- MS 6. yüzyıl başı.

Nr. 13: Fig. 6, Ölçüler: H: 6 cm. **AR:** 24 cm. **Hamur R:** (5 YR 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Astar R:** (2.5 YR 5/, red) kırmızı renkte astarlı. **Hamur:** Mika, kireç içerikli, sert dokulu ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl sonu- MS 6. yüzyıl başı.

Nr. 14: Fig. 6, Ölçüler: H: 3.6 cm. **AR:** 16.4 cm. **Hamur R:** (10 YR 7/6, light red) açık kırmızı renkte. **Astar R:** (10 R 6/6, light red) açık kırmızı renkte. **Hamur:** Mika içerikli, sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl sonu- MS 6. yüzyıl başı.

Nr. 15: Fig. 6, Ölçüler: H: 4.5 cm. **AR:** 30.4 cm. **Hamur R:** (5 YR, 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Astar R:** (5 YR, 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Hamur:** Kireç, kum içerikli. Sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl sonu- MS 6. yüzyıl başı.

Nr. 16: Fig. 6, Ölçüler: H: 2.4 cm. **KR:** 8 cm. **Hamur R:** (2.5 YR 6/2 pale red) solgun kırmızı renkte. **Astar R:** (10 R 5/6 red) kırmızı renkte. **Hamur:** Kireç, kum, altın ve gümüş mika içerikli, sert dokulu, sık gözenekli, iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl sonu- MS 6. yüzyıl başı.

Nr. 17: Fig. 6, Ölçüler: H: 2.6 cm. **KR:** 16.6 cm. **Hamur R:** (5 YR, 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Astar R:** (5 YR, 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Hamur:** İnce kum, kireç, gümüş mika içerikli, sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 5. yüzyıl sonu- MS 6. yüzyıl başı.

Nr. 18: Fig. 7, Ölçüler: H: 2.3 cm. **AR:** 18.6 cm. **Hamur R:** (7.5 R 6/6 light red) açık kırmızı renkte. **Astar R:** (7.5 R 5/4 weak red) zayıf kırmızı renkte. **Hamur:** Bol kireç, kum, gümüş mika içerikli, sert dokulu, sık gözenekli, iyi pişirilmiş, kireç tortulu tabakaya sahiptir. **Tarih:** MS 6. yüzyıl sonu.

Nr. 19: Fig. 7, Ölçüler: H: 1.2 cm. **KR:** 12.2 cm. **Hamur R:** (5 YR, 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Astar R:** (5 YR, 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Hamur:** Kireç, kum, gümüş mika içerikli, sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 6. yüzyıl sonu.

Nr. 20: Fig. 7, Ölçüler: H: 3.4 cm. **AR:** 30.8 cm. **Hamur R:** (5 YR, 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Astar R:** (5 YR, 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Hamur:** Kireç, kum, gümüş mika içerikli, sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 6.yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı.

Nr. 21: Fig. 7, Ölçüler: H: 4 cm. **AR:** 24 cm. **Hamur R:** (10 R 6/6, light red) açık kırmızı renkte. **Astar R:** (10 R 6/6, light red) açık kırmızı renkte. **Hamur:** Kireç, gümüş mika, az miktarda ince kum içerikli, iyi pişirilmiş, sert dokulu, sık gözeneklidir. **Tarih:** MS 6.yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı.

Nr. 22: Fig. 7, Ölçüler: H:3.8 cm. **AR:** 30 cm. **Hamur R:** (5 R 7/4 pale red) solgun kırmızı renkte. **Astar R:** (7.5 R 7/6 light red) açık kırmızı renkte. **Hamur:** Kireç, gümüş mika, kum içerikli iyi pişirilmiş, sert dokulu, sık gözeneklidir. **Tarih:** MS 6.yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı.

Nr. 23: Fig. 7, Ölçüler: H: 6.1 cm. **AR:** 24.4 cm. **Hamur R:** (10 R 5/4, weak red) zayıf kırmızı renkte. **Astar R:** (10 R 4/4 weak red) zayıf kırmızı renkte. **Hamur:** Kireç, gümüş mika, kum içerikli iyi pişirilmiş, sert dokulu, sık gözeneklidir. **Tarih:** MS 6.yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı.

Nr. 24: Fig. 8, Ölçüler: H: 5.5 cm. **AR:** 26 cm. **KR:** 15.6 cm. **Hamur R:** (10 R 6/8 light red) açık kırmızı renkte. **Astar R:** (10 R 5/6 red) kırmızı renkte. **Hamur:** Kireç, gümüş mika, kum içerikli iyi pişirilmiş, sert dokulu, sık gözeneklidir. **Tarih:** MS 6.yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı.

Nr. 25: Fig. 8, Ölçüler: H: 3.8 cm. **AR:** 24 cm. **Hamur R:** (5YR 5/3, brown) kahve renkte. **Astar R:** (5 YR 5/4, brown) kahve renkte. **Hamur:** Mika, kireç, kum içerikli, sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 6.yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı.

Nr. 26: Fig. 8, Ölçüler: H: 3 cm. **AR:** 22.8 cm. **Hamur R:** (5R 6/8 light red) açık kırmızı renkte. **Astar R:** (7.5R 5/6 red) kırmızı renkte. **Hamur:** İnce kum, gümüş mika içerikli, sert dokulu, sık gözenekli, iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 6.yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı.

Nr. 27: Fig. 8, Ölçüler: H: 4.2 cm. **KR:** 14.8 cm. **Hamur R:** (7.5 R 7/6, light red) açık kırmızı renkte. **Astar R:** (7.5 R 5/6, red) kırmızı renkte ve mat astarlı. **Hamur:** İnce kireç, altın mika içerikli, iyi pişirilmiş, sert dokulu, sık gözeneklidir. **Tarih:** MS 6.yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı.

Nr. 28: Fig. 8, Ölçüler: H: 2.9 cm. **KR:** 17.6 cm. **Hamur R:** (5 R 6/4 pale red) solgun kırmızı renkte. **Astar R:** (5 R 5/2 weak red) solgun kırmızı renkte.

Hamur: Kum, kireç, gümüş mika içerikli, sık gözenekli, sert dokulu, iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 6.yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı.

Nr. 29: Fig. 8, Ölçüler: H: 1.7 cm. **KR:** 10.4 cm. **Hamur R:** (5 YR 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Astar R:** (5 YR 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Hamur:** Kireç, ince kum, az gümüş mika içerikli, sert dokulu, sık gözenekli ve iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 6.yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı.

Nr. 30: Fig. 9, Ölçüler: H: 6 cm. **AR:** 21.2 cm. **Hamur R:** (10 R 6/8, light red) açık kırmızı renkte. **Astar R:** (10 R 4/6, red) kırmızı renkte ve mat astarlı. **Hamur:** İnce kum, kireç, gümüş mika içerikli, iyi pişirilmiş, sert dokulu, sık gözeneklidir. **Tarih:** MS 6. yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı.

Nr. 31: Fig. 9, Ölçüler: H: 4.6 cm. **AR:** 36.4 cm. **Hamur R:** (5R 6/4 pale red) zayıf kırmızı renkte. **Astar R:** (5R 6/3 pale red) zayıf kırmızı renkte. **Hamur:** İnce kum, az miktarda kireç, sert dokulu, sık gözenekli, iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 6. yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı.

Nr. 32: Fig. 9, Ölçüler: H: 1.5 cm. **KR:** 36 cm. **Hamur R:** (5 YR 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Astar R:** (5 YR 5/4, reddish brown) kırmızımsı kahve renkte. **Hamur:** Kireç, gümüş mika, kum içerikli iyi pişirilmiş, sert dokulu, sık gözeneklidir. **Tarih:** MS 6. yüzyıl sonu-7. yüzyıl başı.

Nr. 33: Fig. 10, Ölçüler: H: 13.4 cm. **AR:** 42 cm. **KR:** 17 cm. **Tahmini H:** 22 cm. **Hamur R:** (5 YR 6/8, reddish yellow) kırmızımsı sarı renkte. **Astar R:** (5 YR 6/8, reddish yellow) kırmızımsı sarı renkte. **Hamur:** Altın mika, ince kum kireç içerikli, sık dokulu iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 550-660.

Nr. 34: Fig. 10, Ölçüler: H: 3.5 cm. **KR:** 14.2 cm. **Hamur R:** (5 R 5/6 red) kırmızı renkte. **Astar R:** (7.5 R 7/4 pale red) soluk kırmızı renkte. **Hamur:** Kum, gümüş mika, kireç içerikli, sert dokulu, sık gözenekli, iyi pişirilmiştir. **Tarih:** MS 550-660.

Nr. 35: Fig. 10, Ölçüler: H: 4.3 cm. **AR:** 15.2 cm. **Hamur R:** (10 R 6/4, pale red) uçuk kırmızı renkte. **Astar R:** (10 R 3/4, dusky red) koyu kırmızı, iç yüzey (10 R /4/, very dusky red) çok koyu kırmızı renkte ve mat astarlı. **Hamur:** Kireç, gümüş mika, ince kum içerikli, iyi pişirilmiş, sert dokulu, sık gözeneklidir. **Tarih:** MS 550-660.

Kaynakça

- ADAK-ADIBELLİ, I., 2006. *Tarsus Geç Roma Seramiği*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- AKIN, F., 2012. *Rhodiapolis Seramikleri Roma Dönemi Tabakları, Çanakları ve Kâseleri (2006-2011 Buluntuları)*. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Antalya.
- AYDIN, S., 2019. "Olba Kazılarında Bulunan Geç Antik Dönem Unguentariumlar", *Seramik Araştırmaları Dergisi*, 1, 2019, s. 97-135.

- BES, P., 2020. "Early Byzantine Pottery from L'imyra's West and East Gate Excavations", *Adalya* 23, 361-407, DOI 10.47589/adalya.838038.
- BOARDMAN, J.- HAYES, J. W., 1973. *Excavations at Tocra 1963-1965: The Archaic Deposits II and Later Deposits*. The British School at Athens. Suppl. 10, Oxford.
- BONIFAY, M., 1998, *Le Puits de rue du Bon-Jésus. Les vaisselles Méditerranéennes Importées. Fouilles à Marseille. Les Mobiliers* (Ier-VIII s.). Paris, Errance, 1998, pp.200-205, (Etudes Massaliètes).
- BİLGİN, M., 2021. "Silyon Territoriyomu'nda Bulunan Kepez Yerleşiminin Kırmızı Astarlı Seramikleri Üzerine Ön Değerlendirmeler", *Arkhaia Anatolika* 4, s.174-214.
- CARANDINI, A. – TORTORELLA, S., 1981. "Ceramica Africana", Atlante dell forme ceramiche I. Ceramic Fine Romana nel Bacino Mediterraneo, Enciclopedia Dell'Arte Antica, Roma 1981, 78- 117, 144- 166, 177-181.
- CROWFOOT, J. W. – CROWFOOT G. M. – KENYON K. M., 1957. *The Object from Samaria*. Samaria- Sebaste III, Londra.
- DIEDERICHS, C., 1980. *Céramiques Hellénistiques, Romaines et Byzantines, Salamine De Chypre IX*, Paris.
- DOKSANALTI, E. M. –, KARAOĞLAN, İ. – TOZLUCA, D. O., 2018: *Knidos Denizlerin Buluştuğu Kent*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- DOKSANALTI, E. M., 2020: "Knidos 'Liman Caddesi' Geç Antik Dönem Atölye/Dükkan ve Buluntuları (Late Antiquity Workshop/Shop and Findings from Knidos "Harbor Street")". *Olba XXVIII*, 377-420.
- DOMZALSKI, K., 2013. "Terra Sigillata, Red Slip and Glazed Wares From Jiyeh (Porphyreon) and Chhim in Lebanon: Similarities and Differences in Supplying Coastal and Mountain Customers". *Archeologia LXIV*: 23-51.
- EISENMENGER, U., 2003. "Late Roman Pottery in Limyra (Lycia)", C. Abadie-Reynal (ed.), *Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistique et romaine*. Actes de la Table Ronde d'Istanbul, *Varia Anatolica XV*, 2003, s.193-196.
- EL-KHOURI, L., 2014. "Late Roman Fine Pottery From Gadara (Umm Qais), 2011 Season Of Excavation, *Mediterranean Archaeology And Archaeometry*, Vol. 14, No 2, Pp. 115-138.
- ERGÜRER, H. E., 2012. *Parion Roma Dönemi Seramiği*, Atatürk Üniversitesi.Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- ERGÜRER, H. E., 2016. "Parion Tiyatrosunda Bulunan Seramikler, Sigillata ve Geç Roma Kırmızı Astarlı Seramikleri". Eds. C. Başaran–E. Ergürer, *Parion Roma Tiyatrosu, 2006-2015 Yılı Çalışmaları, Mimarisi ve Buluntuları*, 23-164.
- FINDIK, E. F., 2010. "Late Roman- Early Byzantine Pottery From The Excavations of St. Nikolaos Church in Myra", (Ed. E. M. Doksanaltı, E. Aslan), *Proceedings of the International Symposium, Trade and Production Through The Ages*, Konya, 97- 114.

- FIRAT, N., 1999. *Perge Konut Alanı Keramiği*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- GUNNEEWEG, J. – PERLMAN, I. – YELLIN, J., 1983. The Provenience, Typology and Chronology of Eastern Terra Sigillata, *QEDEM*, 17. Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem.
- HAYES, J. W., 2007. “Pottery”, (Ed. A. H. S Megaw), *Kourion, Excavations in the Episcopal Precinct, Dumbarton Oaks Studies XXXVIII*, USA 2007, 435-475.
- HAYES, J. W., 1972. *Late Roman Pottery*, British School at Rome, London.
- JACKSON, M. – ZELLE M. – VANDEPUT L. – KÖSE V., 2012. Primary evidence for Late Roman D Ware production in southern Asia Minor: a challenge to 'Cypriot Red Slip Ware', *Anatolian Studies*, Vol. 62 pp. 89-114.
- JOHNSON, B. L., 2008. *Ashkelon 2, Imported Pottery of the Roman and Late Roman Periods*, U.S.A.
- KAYA, İ., 2007. *Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazılarında Ele Geçen Terra Sigillata ve Red Slip (Kırmızı Astarlı) Seramikler (1998-2004)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- KENKEL, F. 2007. “Cypriot Red Slip Ware and Its Derivatives from Pednelissos”. B. Böhlendorf Arslan, A. O. Uysal ve J. Witte-Orr (Eds.), *Akdeniz ve Çevresindeki Arkeolojik Kazılarda Ele Geçen Geç Antik ve Ortaçağ Seramiği ve Mimari Seramiği*, Byzas, 7 (ss. 131-146). Ege Yayınları.
- KIZILARSLANOĞLU, H. A., 2018. “Dağlık Kilikia Liman ve Ticaret Kenti Elaiussa Sebaste Geç Roma Kırmızı Astarlı ‘D Grubu’na ait Servis Kapları”. in: T. Kahya, A. Özdzibay, N. Öner Tüner, M. Wilson (Eds.), *Uluslararası Geç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2015, Sempozyum Bildirileri*, Antalya: 455-477.
- MARKSTENIER, T. – LEMAITRE, S. – YENER-MARKSTEINER, B., 2007. “Die Grabungen am Südtor von Limyra: Die Grabungen der Jahre 1982-1986 am Südtor von Limyra”. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 76: 171-237.
- MARKSTEINER, T. – YENER-MARKSTEINER, B., 2009. “Die Grabungen in Sondage 30/36/37 in der Weststadt von Limyra: Der archäologische Befund und die Keramik”. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 78: 221-252.
- MEYZA, H. 2007. *Nea Paphos V. Cypriot Red Slip Ware. Studies on a Late Roman Levantine Fine Ware*. Warsaw.
- MİMAROĞLU, S., 2020. “Letoon Geç Roma–Erken Doğu Roma Dönemi Kırmızı Astarlı Seramiklerinin Ön Değerlendirilmesi”, *Cedrus VIII*, 279-297.
- MİRZANLI, F., 2019. *Olympos Piskoposluk Sarayı Kazılarında Bulunan Erken Bizans Seramikleri*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli.

- MLYNARCZYK, J., 2014, "LRC (Phocaeen) ware pottery in the urban context of Hippos- Susita". in: H. Meyza (Ed.), *Late Hellenistic to Mediaeval Fine Wares of the Aegean Coast of Anatolia Their Production, İmitation and Use*, Varsovie.
- ORANSAY, B. S. A – ŞEN-YILDIRIM, D., 2011. "Seramik Çalışmaları". in: H. S. Alanyalı. Side 2010, *ANMED 9*: 100-112.
- OREN-PASKAL, M., 2008. "Excavation at Bal Galim: The Pottery", *Contract Archaeology Reports III*, 32- 53.
- ÖZ, C., 2020. *Myra ve Andriake Geç Roma Dönemi Seramikleri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya.
- ÖZTAŞKIN, M., 2017. "Olympos Kazısı Seramik Buluntuları". in: B. Yelda Olcay Uçkan (Ed.). *Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları*, Akmed Series in Mediterranean Studies 2, İstanbul: 209-224.
- POBLOME, J. – DEGRYSE, P. – COTTİCA, D. – FIRAT, N., 2001. A New Early Byzantine Production Centre in Western Asia Minor. A Petrographical and Geochemical Study of Red Slip Ware From Hierapolis, Perge and Sagalassos. *RCRFacta*, 37, 119–126.
- POBLOME, J. – FIRAT, N., 2011. "Late Roman D. A Matter of Open(ing) or Closed Horizons?." *M. Cau, P. Reynolds, ve M. Bonifay (Eds.)*, LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving problems of typology and chronology: A review of the evidence, debate and new contexts (ss. 49-56). Archaeopress.
- PREITE, A. D., 1997. "Sigillata Cipriota Tarda (Cypriot Red Slip Ware)", (Ed. A.Di Vita- A. Martin), *Gortina II, Monografie della scuola archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente VII, Bottega d'Erasmus*, Padova 1997, 193- 196.
- REYNOLDS, P., 2011. "Fine Wares From Beirut Contexts, c. 450 to The Early 7th Century", LRFW 1, 207-230.
- RILEY, J. A., 1975. "The Pottery from the First Session of Excavation in the Caesarea Hippodrome", *Bulletin Of The American School Of Oriental Research*, 218 (1975), 25 – 63.
- RÜCKERT, B., 2007. "Keramik aus den Sondagen 9, 30 und 31 der Grabungskampagne 2002 in Limyra. Ein Zwischenbericht". in: S. Lemaitre (Ed.), *Céramiques Antiques en Lycie (VIIe S. A.C. – VIIe S. P.C.) Les Produits et Les Marchés*. Ausonius Editions Etudes 16, Bordeaux: 25-76.
- SEZGİN, K., 2017. *Tlos Antik Kenti Stadyum Alanı Seramikleri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2017.
- SLANE, K. W. – SANDERS, G. D. R., 2015. "Corinth: Late Roman Horizons", *Hesperia* 74/2, 243-297.

- SÖZEL, S. – SELEK, K. M. – KILINÇ, S. Y., 2021: “Evaluation of a commercial shop-workshop (Place 3/Room 3) on the Knidos Harbor Street”, *Anados Studies of the Ancient World*, 15/2015, Trnava, 205-226.
- ŞEN-YILDIRIM, D.– ORANSAY, B. S. A., 2014. “Seramik Çalışmaları”. in: H. S. Alanyalı. Side 2013 Yılı Kazı ve Araştırmaları, *ANMED* 12: 94-108.
- TAŞTEMUR, E. – DİNÇ, M., 2018. “Akmonia Yüzey Araştırmalarında Ele Geçen Terra Sigillata ve Geç Roma Kırmızı Astarlı Seramikleri”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 2605-2620.
- TEKOCAK, M., 2006. *Kelenderis Roma Çağı Seramiği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- TEKOCAK, M., 2007. “Kelenderis Aşağı Şehir Sondajında Bulunan Kıbrıs Kırmızı Astarlı (Geç Roma D) Kapları”, *İDOL, Arkeologlar Derneği Dergisi*, Yıl.9, Sayı. 33.
- VANDEPUT, L. 2009. “Late Antiquity in the Taurus Mountains Remains in Pednelissos and its Territory”. *Colloquium Anatolicum*, 8, 23-44.
- VANDEPUT, L. – KÖSE, V., 2010. “Pisidia Survey Project: Research in the territorium of Pednelissos”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 27(2), 179-194.
- VANDEPUT, L. – KÖSE, V. – JACKSON, M., 2010. “Pisidia Survey Project 2011: Research in the Territory of Pednelissos”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 28(3), 75-90.
- WILLIAMS, C., 1989. *Anemurium The Roman and Early Byzantine Pottery*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto.
- YAMAN, A., 2018. *Arykanda Geç Antik Dönem Mahallesi Seramikleri*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla, 2018.

Figürler

Fig. 1: Karia Bölgesi Şehirleri ve Knidos.

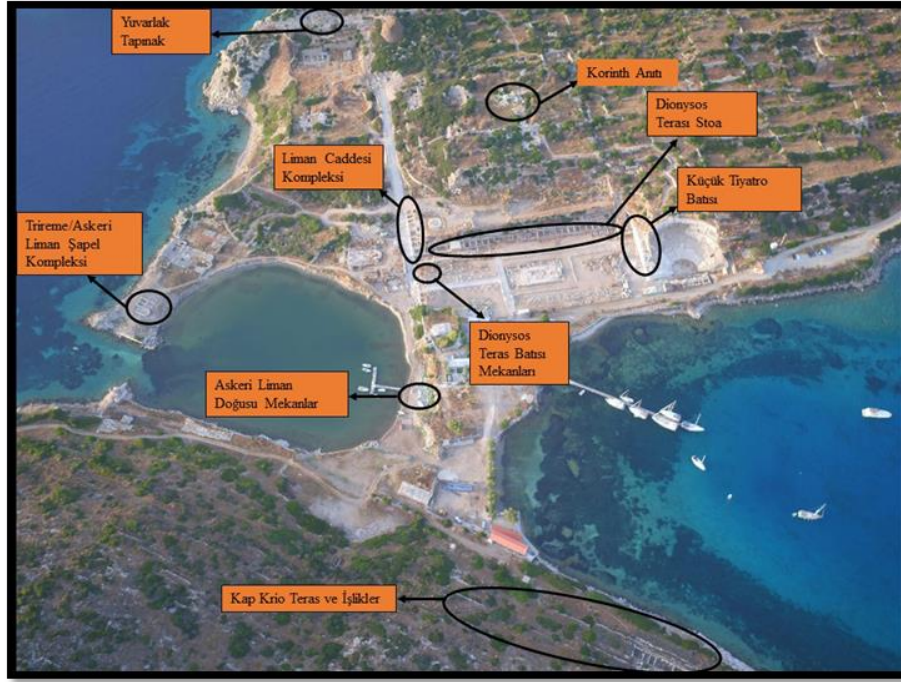

Fig. 2: Knidos Kıbrıs Kırmızı Astarlı Kapların Buluntu Yerleri.

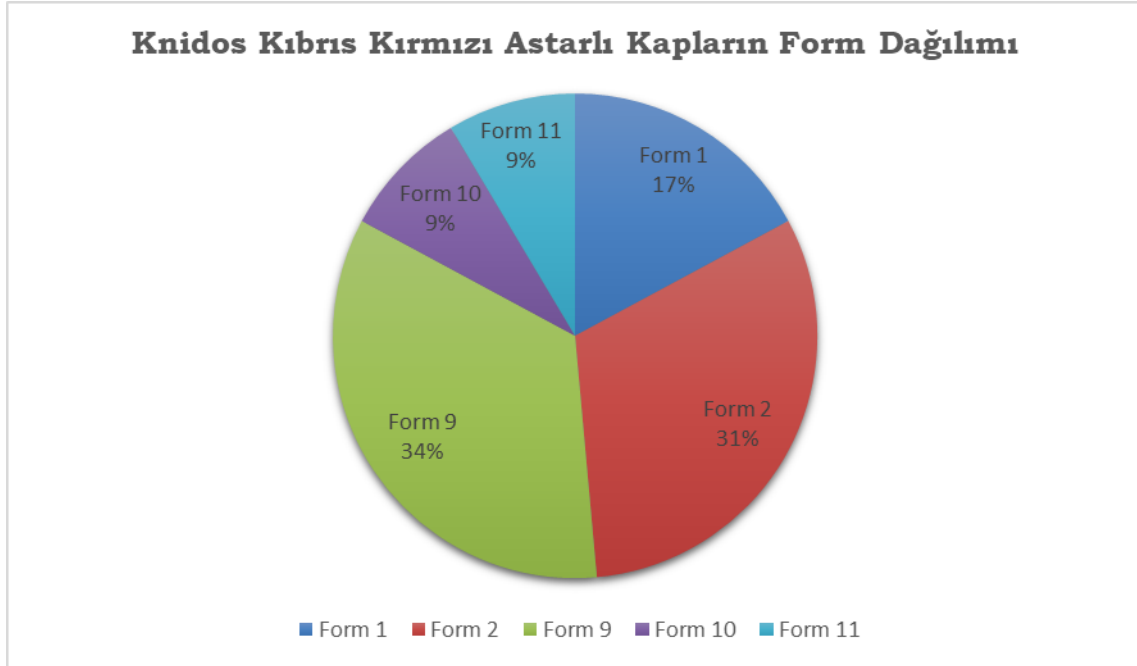

Fig. 3: Knidos Kıbrıs Kırmızı Astarlı (Geç Roma D) Kaplarının Form Dağılımı.

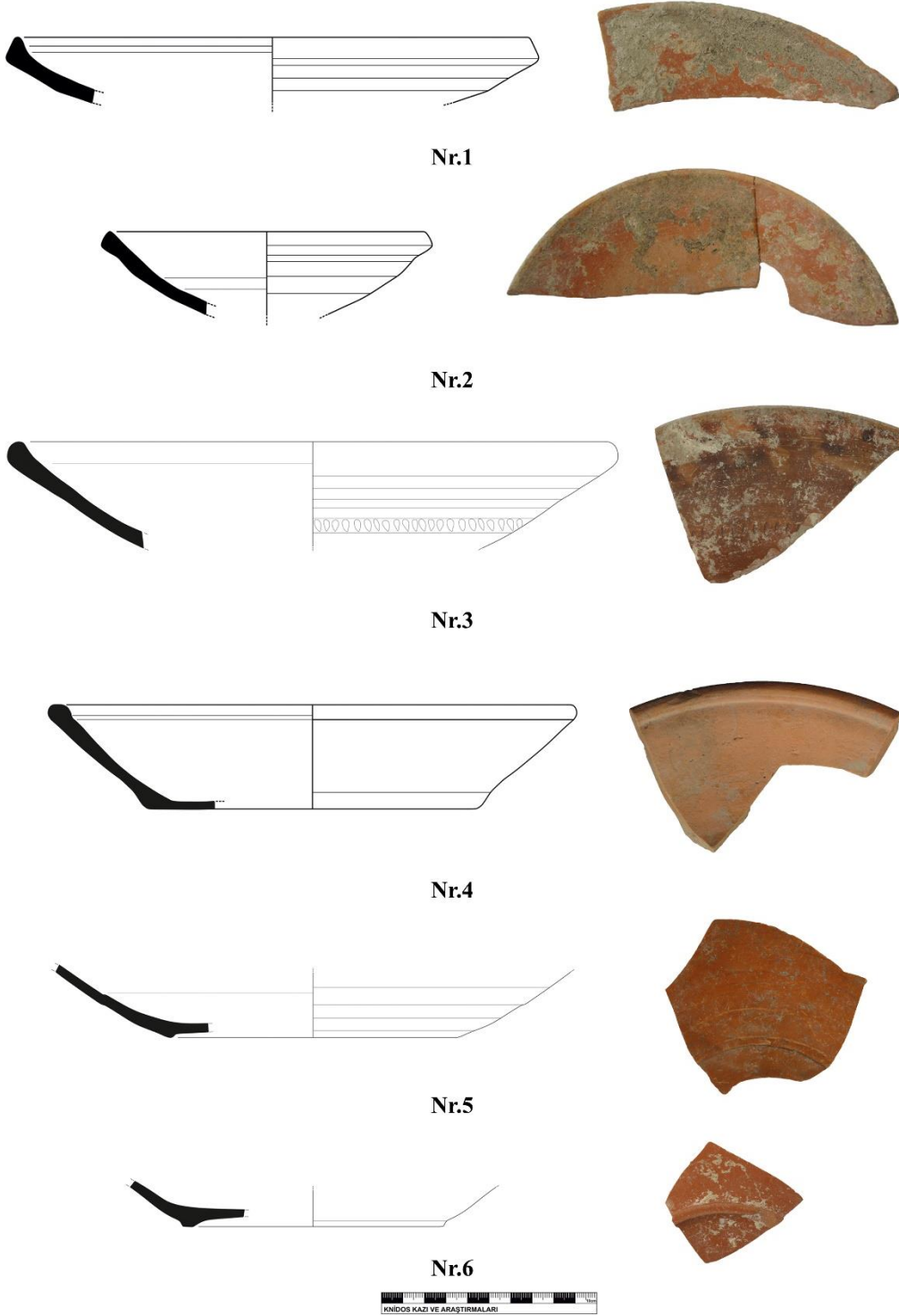
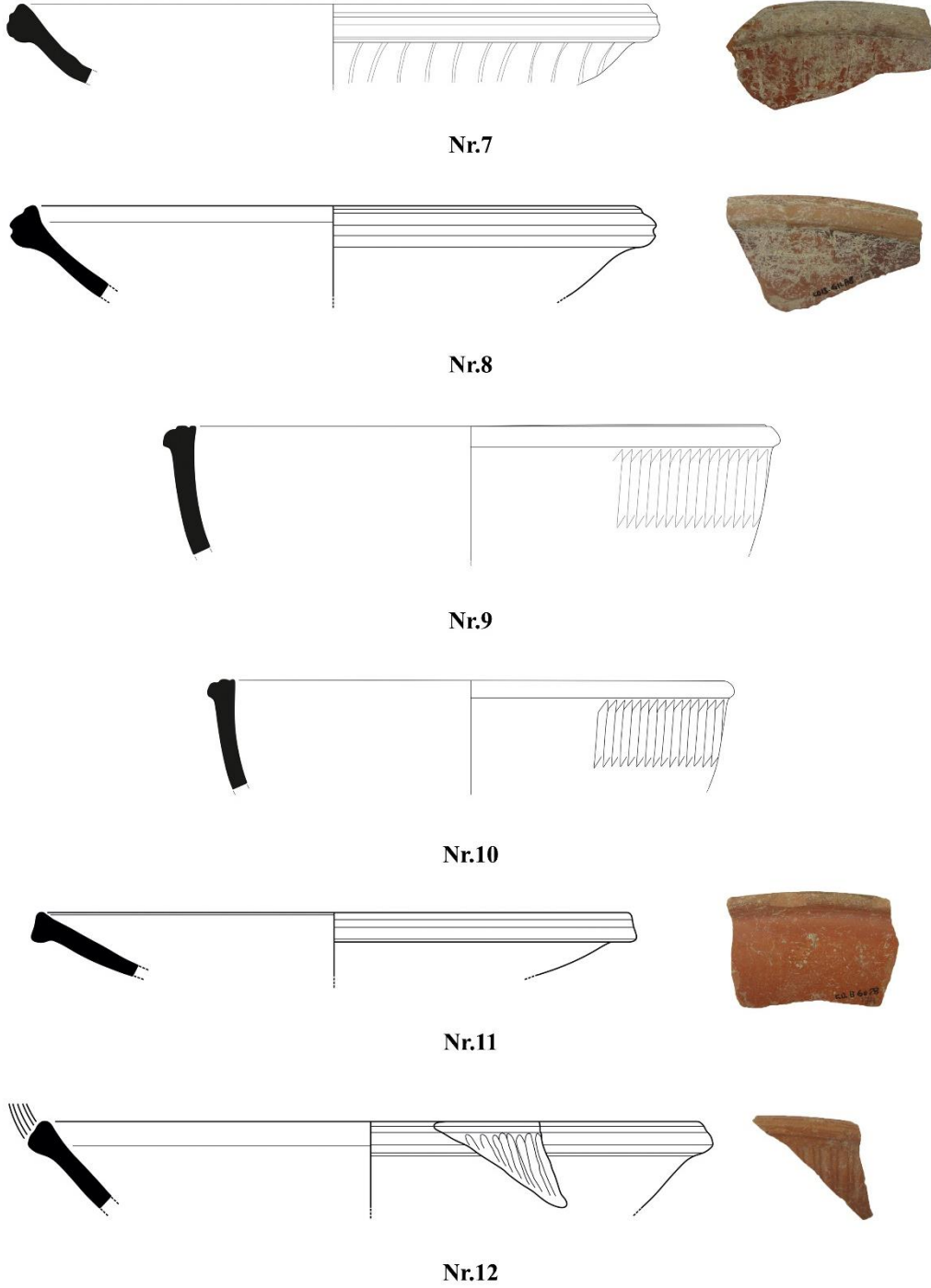

Fig. 4: Knidos Nr.1-6: Tabak (Hayes Form 1).

Nr.7

Nr.8

Nr.9

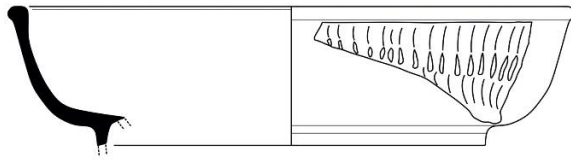
Nr.10

Nr.11

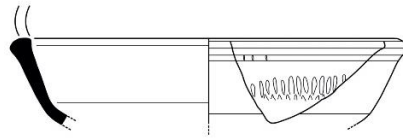
Nr.12

KNIDOS KAZI VE ARAŞTIRMALARI

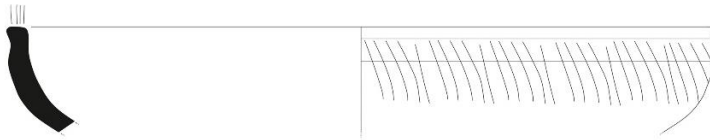
Fig. 5: Knidos Nr. 7-12: Kase-Tabak. (Hayes Form 2).

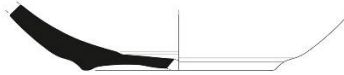
Nr.13

Nr.14

Nr.15

Nr.16

Nr.17

Fig. 6: Knidos Nr. 13-17: Kase-Tabak. (Hayes Form 2).

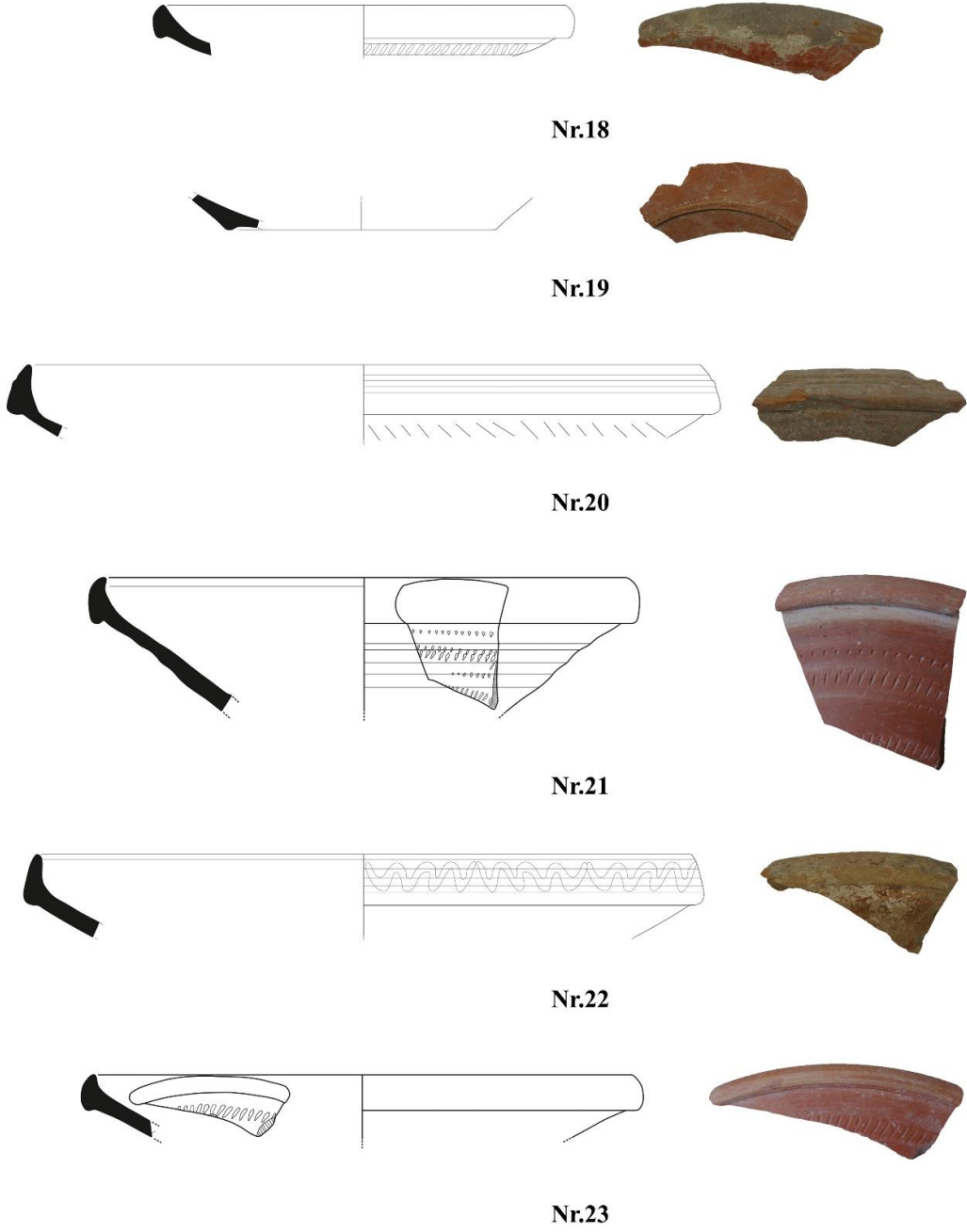

Fig. 7: Knidos Nr. 18-23: Tabak. (Hayes Form 9).

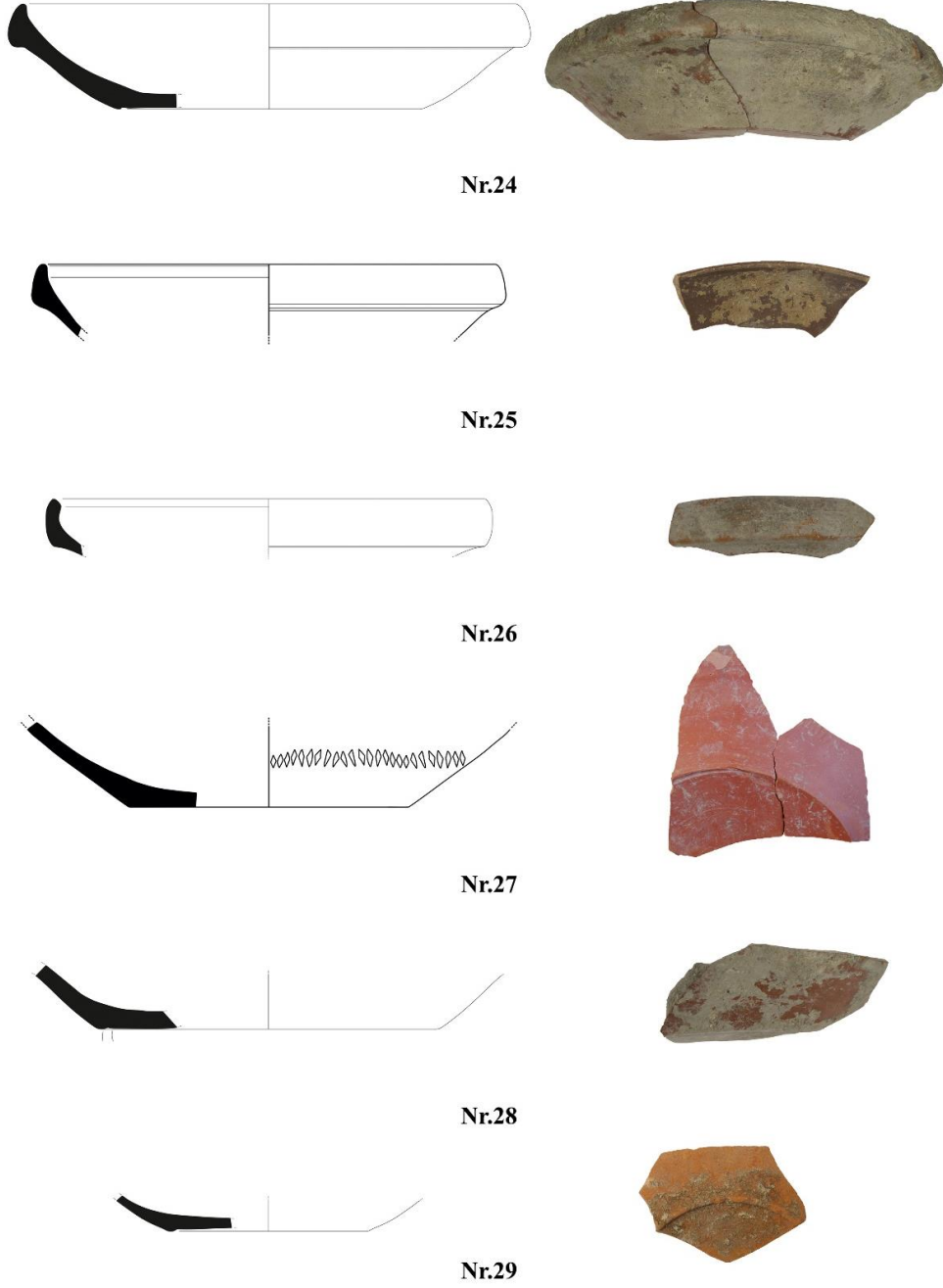
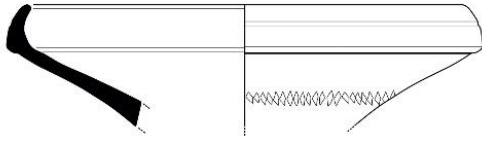
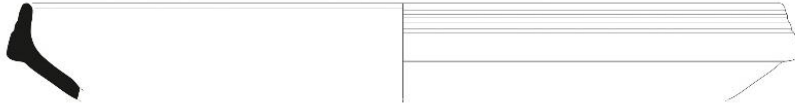

Fig. 8: Knidos Nr. 24-29: Tabak. (Hayes Form 9).

Nr.30

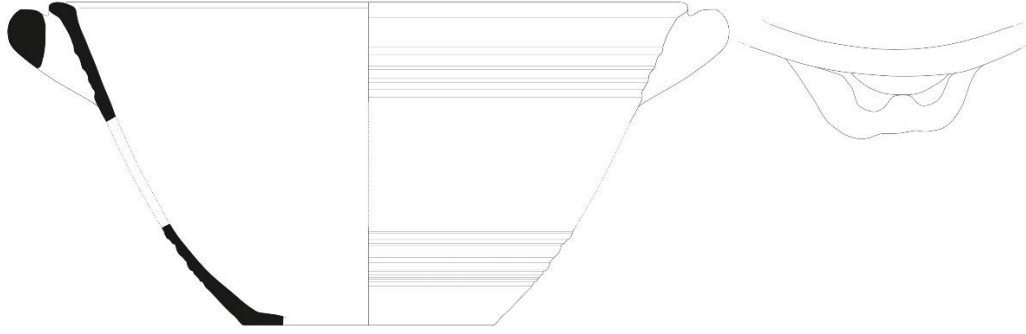
Nr.31

Nr.32

Fig. 9: Knidos Nr. 30-32: Tabak. (Hayes Form 10A).

688

OANNES

5 (2)

Nr.33

Nr.34

Nr.35

Fig. 10: Knidos Nr. 33-35: Tabak. (Hayes Form 11).

SON DÖNEM ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA ERZURUM OVASI KARAZ
KÜLTÜRÜNE DAİR GÖZLEMLER
*OBSERVATIONS ON THE KARAZ CULTURE OF THE ERZURUM
PLAIN IN THE LIGHT OF RECENT RESEARCHES*

Gülşah ALTUNKAYNAK

Dr., Erzurum Arkeoloji Müzesi /Türkiye
Dr., Erzurum Archaeological Museum /Türkiye
gulsahaltunkaynak@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8108-2471

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 30.07.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 12.09.2023
Yayın Tarihi – Publication Date : 29.09.2023
Sayfalar-Pages : 689 – 714

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1334941>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: ALTUNKAYNAK, G., “Son Dönem Araştırmaları Işığında Erzurum Ovası Karaz Kültürüne Dair Gözlemler”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 689 – 714.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/2, Eylül – September 2023

689 – 714

Araştırma Makalesi / Research Article

SON DÖNEM ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA ERZURUM OVASI
KARAZ KÜLTÜRÜ'NE DAİR GÖZLEMLER
*OBSERVATIONS ON THE KARAZ CULTURE OF THE ERZURUM
PLAIN IN THE LIGHT OF RECENT RESEARCHES*

Dr. Gülşah ALTUNKAYNAK

Öz

Anadolu'nun en yüksek yerleşim alanlarından biri olan Erzurum Ovası, uzun arkeolojik sürecinde, topraklarında geliştiği kültürlere dair gizemini önemli ölçüde korumaktadır. Bu kültürlerden nispeten en iyi bilineni, bölgeye özgü adıyla "Karaz Kültürü"dür. Az sayıdaki erken dönem kazılarında elde edilen veriler, son dönemde yapılan kurtarma kazılarında gelen sonuçlarla birleştirildiğinde, ovanın III. Bin Karaz yerleşimlerine dair somut tanımlara ulaşılmıştır. Son 20 yılda Boru Hattı Projeleri kapsamında yapılan BTC (Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı) ve TANAP (Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı) kurtarma kazıları ve surveyler, pek çok yeni yerleşim yerinin tespit edilmesini, birçoğunun da kazılarak, kültürel mirasa dâhil edilmesini sağlamıştır. Özellikle TANAP Projesi kazıları, ovanın III. bin kültürlerini, hem arkeolojik hem de sosyo kültürel açıdan daha iyi tanımlamayı sağlamıştır. TANAP Projesi kapsamında Tasmacor II/Çayırtepe, ve Alaybeyi Höyükleri'nde kurtarma kazıları yapılmış; III. Binin

Abstract

Erzurum Plain, one of the highest altitude settlement areas in Anatolia, preserves its mystery regarding the civilizations it hosted throughout its long archaeological process. Among these civilizations, "Karaz Culture" named after the region is the most prominent. Combining the data obtained from the few early period excavations with the results from the rescue excavations carried out in the last period paved the way for making more concrete definitions regarding 3rd millennium Karaz settlements in the plain. The BTC (Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline) and TANAP (Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline) rescue excavations and surveys carried out within the scope of the Pipeline Projects in the last 20 years have enabled identification of numerous new settlements and many of them were excavated and included in the cultural heritage inventory. Especially the TANAP project excavations have been helpful for defining the cultures of the 3rd millenniums in archaeological and socio-cultural terms. Within the scope of the TANAP Project, rescue excavations were

bölgedeki simgesi olan Karaz Kültürü'nün geç ve erken evrelerinin genel özellikleri belli başlıklar altında daha detaylı incelenmiştir. Özellikle Alaybeyi Höyük kurtarma kazıları neticesinde, şimdiye dek bölgedeki en fazla Karaz mezarına ulaşılmış, yapılan antropolojik değerlendirmeler ile kültürün dağlık bölge insanlarının sosyo kültürel yaşamı ve ölü gömme gelenekleri hakkında daha fazla bilgi edinilmiştir. Arkeolojik ve antropolojik veriler genel olarak değerlendirildiğinde, III. Binde Erzurum Ovası kültürlerinin, çağdaşı olan komşu kültürlerle bağlantılı ancak bölgesel ve coğrafi yapısının da etkisiyle bu yüksek yaylalarda, daha sakin, barışçıl köylerle tanımlanabilecek özellikler yansıttığı anlaşılmaktadır. Son dönem kazıları genel anlamda III. Bin kültürlerini oluşturan toplumların, ölü gömme gelenekleri, kadın figürinleri ve ocakları ile toplumsal yaşama dair özgün sonuçlar vermiş; kazı ve araştırmaların artmasıyla bölgesel ölçekte Karaz Kültürü'nün farklı yönlerinin ortaya çıkacağını göstermiştir.

carried out in Tasmator II/Çayırtepe and then in Alaybeyi mounds and the general characteristics of the late and early stages of the Karaz Culture, which is the symbol of the 3rd millennium in the region, were examined in more detail under certain headings. Especially during the Alaybeyi Mound rescue excavations, the largest number of Karaz type graves in the region have been encountered so far, and as a result of anthropological studies more information was obtained about the socio-cultural life and burial traditions of the people of the mountainous region. When the archaeological, restoration and anthropological data are evaluated in general, it is safe to say that the cultures of the Erzurum Plain in the 3rd millennium were in contact with the contemporary neighbouring cultures, but due to the regional and geographical characteristics they featured calm and peaceful village settlements. Recent excavations yielded unique information about the burial customs, female figurines and hearths and therefore the social life of the local societies of the 3rd millennium and proved that with the increase of excavations and researches, different aspects of Karaz Culture would be revealed on a regional scale.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Alaybeyi, Tasmator II, Karaz Kültürü, Erken Tunç Çağ.

Keywords: Erzurum, Alaybeyi, Tasmator II, Karaz Culture, Early Bronze Age.

Extended abstract

Erzurum Plain, one of the highest altitude settlement areas in Anatolia, preserves its mystery regarding the civilizations it hosted throughout its long archaeological process. Among these civilizations, "Karaz Culture" named after the region is the most prominent. When combining the data obtained from the few early period excavations with the results from the rescue excavations, it paved the way for making more concrete definitions regarding 3rd millennium BC Karaz settlements in the plain.

The few studies conducted so far in the Erzurum Plain have shown that it is one of the most important regions of the III. Millennium BC Karaz Culture. However, these short-term studies were insufficient to define the culture. The

most concrete information has come from the excavations at Sos Höyük in the neighboring plain.

The BTC (Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline) and TANAP (Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline) rescue excavations and surveys, which was carried out within the scope of the Pipeline Projects in the last 20 years, have enabled identification of numerous new settlements that was included in the cultural heritage inventory. Especially the TANAP project excavations have been helpful for defining the cultures of the 3rd millenniums BC in archaeological and socio-cultural perspective. Within the scope of the TANAP Project, rescue excavations have been carried out in Tasmator II/Çayırtepe and then in Alaybeyi mounds and the general characteristics of the late and early stages of the Karaz Culture, which is the symbol of the 3rd millennium in the region, were examined in more detail under certain theories.

The Çayırtepe/Tasmator II and Alaybeyi Rescue Excavations, which was carried out in the Erzurum Plain between 2015 and 2017 within the scope of the Trans Anatolian Natural Gas Project, have provided the literature with a great deal of new information about the 3rd millennium BC cultures in the plain, while providing data that support many of the suggestions that have been accepted so far.

The settlement of Çayırtepe/Tasmator was first excavated within the scope of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline Project. During these excavations, an Iron Age necropolis area was identified. During the excavations, which was carried out within the scope of the Trans Anatolian Natural Gas Pipeline Project, 4 different layers were contrasted. The findings belonging to the Karaz Culture in the 3rd millennium BC layer of the settlement belong to the last periods of the culture. The high-quality ceramics, which was recovered from the site, indicate that Çayırtepe and Tasmator settlements was important Karaz settlements.

The settlement of Alaybeyi, which was excavated within the scope of the Trans Anatolian Natural Gas Pipeline, revealed many phases of the region from the Chalcolithic Period to the late Iron Age. In the settlement, the Karaz Culture was identified with many findings such as architecture, graves, ceramics, figurines, hearths, obsidian tools and beads.

With the results of these recent excavations, the regional characteristics of the Karaz Culture, which left its mark on the Early Bronze Age of the plain, have become more evident. Alaybeyi Höyük has emerged as a second key settlement after Sos Höyük with the Karaz Culture findings that was uncovered in these excavations.

The excavations at Alaybeyi revealed that the mound is the earliest settlement in the Erzurum Plain. This has also made significant changes in the chronological picture of the Erzurum-Kars Section.

Especially during the Alaybeyi Mound Salvage excavations, the largest number of Karaz type graves in the region have been found so far, and as a result of anthropological studies more information was obtained about the socio-cultural life and burial traditions of the people of the mountainous

region. The excavations at Alaybeyi Höyük were the first time where human bones from the Karaz culture were analyzed.

Studies on the 3rd millennium cultures throughout the region reveal that there are significant differences between the settlements of the culture in the mountainous regions and the settlements in the lower regions. The recent rescue excavations in the Erzurum Plain, on the other hand, have made it clear that the culture had different dynamics in the same millennium due to the rough geography of the higher parts of the region and the associated lifestyle and subsistence strategies. The richness of small findings reveals that the Erzurum Plain had very different life styles in the 3rd millennium BC. Especially the female figurines have led to a re-examination of the rigid, masculine and patriarchal life style proposed for the social structure in the 3rd Millennium BC cultures, which was also supported by the anthropological analysis of the skeletons. The anthropological analysis of the Alaybeyi skeletons shows that the people of this mountainous region of the Karaz culture had a slightly more egalitarian culture in terms of gender roles, based on a clear division of labor and peaceful shepherds, with regional characteristics predominating.

When the archaeological, restoration and anthropological data are evaluated in general, it is safe to say that the cultures of the Erzurum Plain in the 3rd millennium BC were in contact with the contemporary neighbouring cultures, but due to the regional and geographical characteristics, they featured the area as calm and peaceful village settlements. Recent excavations yielded unique information about the burial customs, female figurines and hearths and therefore the social life of the local societies of the 3rd millennium and proved that with the increase of excavations and researches, different aspects of Karaz Culture would be revealed on a regional scale.

Giriş

Anadolu Yarımadası'nın, yüksek yaylalarına konumlanan Doğu Anadolu Bölgesi, binlerce yıllık geçmişi boyunca pek çok kültüre yaşam alanı sunmuş, aynı zamanda doğu ve batı uygarlıkları arasında bir köprü görevi görmüştür. Bölgenin, özellikle de Kuzeydoğu Anadolu Bölümü'nün en iyi tanınan kültürlerinden birisi ise Karaz Kültürü'dür. Kura Aras Kültürü, Karaz Kültürü ya da Erken Trans Kafkasya Kültürü adları ile tanınan kültür, Kafkaslar ile Toroslar arasındaki dağlık kuşak arasında, Hazar Denizi kıyılarından Orta Anadolu'ya kadar uzanan geniş topraklara Tunç Çağlar'a adını vermeyi başarmıştır. Tüm ayrıntıları tespit edilememiş olan bu kültürel olgu hem 1500 yıl gibi uzun bir süreçte varlığını sürdürmesi hem de çok geniş bir coğrafyaya yayılması ile öne çıkar. Karaz Kültürü'nün en iyi tanımlanan özellikleri, el yapımı, dışı siyah içi kırmızı renkli ve kaliteli açıkta çanak çömlekleri ve taşınabilir ocakları olarak bilinmektedir. Yerleşim alanlarının yapısı çok net olarak tanımlanamamış olmakla beraber genel görüşe göre 1 ya da 1,5 hektarlık köylerde tarım ve hayvancılıkla uğraşan basit çoban kültürünün hâkim olduğu düşünülmektedir. Çok zengin hediyelere sahip olmayan mezarlarını kurgan ya da çoğunlukla basit toprak tipinde yapmayı tercih eden

Karaz Kültürü insanların, obsidyen ve kemik alet üretiminde oldukça başarılı oldukları da bilinen özellikleri arasında sıralanmaktadır.¹

Yakın Doğu Uygarlıkları'nda gelişen teknolojiler ve zengin hammadde kaynakları, her dönemde bölge üzerinden batıdaki uygarlıklara aktarılmıştır. Buna rağmen kazı ve araştırmaların son derece az oluşu, mevcut arkeolojik potansiyeli ortaya çıkarmaya yetmediği gibi, bölgeler arası genel arkeolojik tabloyu tamamlamayı da zorlaştırmaktadır. Ancak, özellikle son dönemlerde gerçekleştirilen kurtarma kazıları, bahsedilen karanlık tabloyu biraz olsun aydınlatmaya yardımcı olmuştur. Son yıllarda Erzurum Müze Müdürlüğü Başkanlığında, TANAP (Trans Anadolu Doğalgaz) Projesi kapsamında yapılan Tasmator II/ Çayırtepe ve Alaybeyi Höyükleri'nde yapılan kurtarma kazıları ile Bölgenin III. Bin yerleşimleri hakkında önemli veriler elde edilmiştir. Bu kazılardan Alaybeyi Höyük çalışmaları, farklı konu başlıkları altında incelenerek kitap halinde yayınlanmış olmasına rağmen, Tasmator II/Çayırtepe Kazıları ne yazık ki aynı şansa sahip olamamıştır. Kazı süreci tamamlanmadan sonlandırılan Tasmator II/Çayırtepe verileri, yayınlanmamış kazı raporları dışında belgelenmediğinden, bu makale ile hem Tasmator II bulgularının ilk kez yayınlanarak tanıtılması hem de her iki kazının III. Bin verilerinin, Erzurum Ovası Karaz Kültürü araştırmalarına katkıları genel olarak değerlendirilecektir.

Erzurum Ovası'ndaki Araştırmaların Kısa Bir Tarihçesi

Birçok kültürün toprakları üzerinde yaşam kaynağı bulduğu Doğu Anadolu Bölgesi, farklı gerekçelerden dolayı bilimsel araştırmalar bakımından gereken ilgiyi görememiştir (Fig.1 a-b). Kazılar bazında bölgenin araştırma geçmişine bakıldığında, mevcut kazı ve araştırmaların belirli bir kültür ve bölge üzerinde yoğunlaşmasının, genel arkeolojik tablonun netleşmesini engellediği görülmektedir. Zira konumu itibarıyla İran, Mezopotamya, Kafkasya ve Orta Anadolu gibi güçlü kültür bölgelerinin bağlantı noktasında yer alan bölgedeki bu veri eksikliği, arkeolojik geçmişin genel olarak tanımlanmasını kesintiye uğratmakta ya da en iyi ihtimalle verileri, yalnızca komşu bölgelerdeki benzerleri ışığında değerlendirmeye yöneltmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi genelinde, bugüne dek yapılan az sayıdaki kazının, coğrafi açıdan 4 alt bölümünde dengeli bir dağılıma sahip olmadığı bilinmektedir. Bu anlamda en şanssız bölümlerden biri olan Kuzey Doğu Anadolu Bölümü'nde yer alan Erzurum, birkaç kazı ile nispeten aydınlatılmış bir geçmişe sahiptir. Erzurum Ovası için süreç, 1940'lı yıllarda Koşay'ın birer sezonluk kazıları ile başlar ve bölgenin arkeolojik potansiyelinin önemi anlaşılır. Koşay'ın kazıları ile arkeoloji literatürüne kazandırılan Karaz², Pulur³, Güzelova⁴ yerleşimleri ile ovanın, Erken Tunç Çağlar'a damgasını vuran Karaz Kültürü'nün önemli merkezlerinden biri olduğu ortaya çıkarılmıştır. Böylece, birkaç on yıl önce ilk defa Kafkasya ve Doğu Akdeniz'de tanınan Karaz Kültürü'nün, Doğu Anadolu'daki ilk izlerine rastlanmıştır.

¹ Işıklı, 2019:142-143.

² Koşay - Turfan,1959: 349-413.

³ Koşay -Vary,1964.

⁴ Koşay -Vary,1967.

Bu erken dönem kazılarında sonra ovada sistemli bir çalışma görülmezken, 1990'lı yılların başlarında, küçük bir dağ eşiği ile Erzurum Ovası'ndan ayrılan Pasinler Ovası'nda yer alan ve aynı zamanda Kuzeydoğu Anadolu Bölümü'nün anahtar yerleşimi olan Sos Höyük kazıları⁵ ile hem III. Bin araştırmaları çok daha bilimsel temellere dayandırılmış hem de en nihayetinde bölgesel kronoloji çıkarılmıştır. Kuzeydoğu Anadolu'nun tek sistemli kazısı olma unvanını hala elinde bulunduran Sos Höyük kazılarının ardından, Erzurum Ovası genelinde III. Bine dair daha kısa süreli ama bilimsel katkısı önemli olan bazı çalışmalar yapılır ki bunların başında, 2002 yılında Pulur Höyük kesit temizliği ve sondajı gelir.⁶ Bu çalışma ile ovanın en erken yerleşimine dair Sos Höyük kazıları ile belirlenen, MÖ 3500/3300 tarihi, MÖ 4200'lere çekilerek kronolojik tabloda önemli bir gelişmeye imza atılmıştır.⁷

Erzurum Ovası'nda Yeni Projeler

Yukarıda ifade edilen araştırma yetersizliğini, kurtarma kazıları bir nebze olsun değiştirmiş; bu kazılar sonucunda pek çok soru ve sorundan ibaret olan "Doğu Anadolu Arkeolojisi", önemli bir veri tabanına sahip olmuştur. Özellikle büyük enerji projeleri ile koşut gerçekleştirilen kurtarma kazıları, ovanın arkeolojik kaderini değiştirecek kadar önemli sonuçlarla tamamlanmıştır. Sadece bölgenin değil, ülkemizin de ilk büyük projelerinden olan Keban Baraj Projesi kapsamında, 60'lı yılların sonunda yapılan kazılar, Doğu Anadolu'da Yukarı Fırat Bölümü'nün arkeolojik geçmişini şekillendiren veriler sunarken; bölgenin kuzeyi daha geç dönemlerde, 2000'lerin başıyla beraber gündeme gelen boru hattı projeleri ile benzer bir kaderi yaşar (Fig. 2 a-b).

Son 20 yılda, BTC (Bakü-Tiflis Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı) ardından TANAP (Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı) Projeleri kapsamında yürütülen yüzey araştırmaları ile onlarca yeni yerleşim yeri tespit edilmiş, akabinde yapılan kazılarla elde edilen çok değerli buluntular bölge müzelerine kazandırılmıştır (Fig.3). Bu projelerden, konumuz açısından önemli veriler sunan ve TANAP Projesi kapsamında kazıları gerçekleştirilen Çayırtepe (Tasmasor II)⁸ ile Alaybeyi'nde⁹ yapılan kurtarma kazıları (Fig.4), Erzurum ve civarının III. Bini hakkında çok önemli ve çarpıcı sonuçlar sunmuştur. Erken dönem kazıları ile elde edilen arkeolojik veriler ise Sagona ve Işıklı başta olmak üzere bölgede çalışan bilim insanları tarafından ele alınıp, son dönem verileri ile beraber derlenerek önemli arkeolojik kaynaklar hazırlanmış ve Doğu Anadolu Arkeolojisi yayınlarına kazandırılmıştır.¹⁰

⁵ Sagona - Sagona, 2000: 56 – 127.

⁶ Pulur Höyük kesit temizliği, 2002 yılında Erzurum Müze Müdürlüğü Başkanlığında, Prof. Dr. M. Işıklı'nın bilimsel danışmanlığında gerçekleştirilmiştir.

⁷ Işıklı, 2006: 13-30.

⁸ Çayırtepe/ Tasmasor II Kazıları, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı projesi kapsamında 2015 yılında Erzurum Müze Müdürlüğü Başkanlığında gerçekleştirilmiştir.

⁹ Alaybeyi Kazıları, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi kapsamında, 2016-2017 yıllarında Erzurum Müze Müdürlüğü Başkanlığında gerçekleştirilmiştir.

¹⁰ Bu kapsamda son yıllarda A. Sagona ve M. Işıklı'nın çalışmaları çok önemli kaynaklarla sonuçlanmıştır. Işıklı, hem pek çok yayın ve kitabıyla bölgenin ve kentin III. Bin verilerini değerlendirmiş hem de son dönemde yapılan kurtarma kazılarında bilimsel desteğini esirgememiştir.

Çayırtepe (Tasmasor II) Kazıları

Çayırtepe, eski ismi ile Tasmasor, Aşkale, Ilıca ve Dumlu Ovaları'nın birleşiminden oluşan geniş Erzurum Ovası'nın doğu kısmındaki Dumlu Ovası'nın en doğu bölümünde yer alır. Erzurum-Kars Bölümü'nün en büyük ovası olan Erzurum Ovası, kuzeyde Dumlu Tepe, batıda Turnagöl, güneyde, Egerli ve Palandöken Dağları ile kuzeydoğuda Kargapazarı Dağları arasında kalır. Erzurum şehir merkezinin yaklaşık olarak 8 km kuzeydoğusunda yer alan Çayırtepe/Tasmasor II yerleşiminin (Fig.5) kuzeyinden Karasu nehri geçmektedir.¹¹ İki ayrı dönemde kazı ve araştırmaların yapıldığı yerleşimde ilk dönem kazıları, 2003 yılında Erzurum Müze Müdürlüğü Başkanlığında, Prof. Dr. Yücel Şenyurt'un bilimsel danışmanlığında, BTC (Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı) Projesi kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bu dönem kazıları, daha sonra gerçekleştirilen TANAP Projesi kazılarının yaklaşık 300 m yakınında bulunan nekropol alanında yapılmış ve ağırlıklı olarak Demir Çağ mezarlarına ulaşılmıştır.¹²

Daha sonraki 2. Dönem kazıları ise 2015 yılında TANAP Projesi kapsamında gerçekleştirilmiştir. Ekim-kasım ayları arasında (toplam 69 gün) sürdürülen bu çalışmalar, yerleşimin güneybatı yamacında (Fig.6), boru hattının geçirileceği koridorda yapılmış ve Çayırtepe /Tasmasor II sit alanının güney-batı kenarındaki 12 açmada çalışılmıştır (Fig. 6).¹³

Yapılan çalışmalar sonrasında, alanın genelinde, açmaların büyük çoğunluğunda "4 tabaka" tespit edilmiştir.

Tabakalardan ikisi hem mimari, hem de buluntu olarak desteklenmiş ancak diğer iki evreye ait olarak sadece seramik parçaları bulunmuştur.

1.tabaka, en üst kotta yer alan ve mimarisi yer yer yüzeyden de gözlenen Ortaçağ Dönemi'ne ait tabakadır. Bu tabaka hem mimari hem de seramik buluntularla temsil edilmektedir. 2.tabaka ise Geç Helenistik ve Erken Roma Dönemleri'ne ait olan tabakadır. Tabakayı mimari olarak destekleyecek bulguya ulaşılmaz iken, alanın neredeyse her açmasında az da olsa dönemin seramik parçalarına rastlanmıştır. Demir Çağ'a ait olan ve alt evreleri de tespit edilen 3. tabaka, dere taşlarının kullanıldığı mimarisi, hatta ocak ve siloları ile ortaya çıkarılmıştır. Döneme ait olan seramikler arasında, Demir Çağ'ının karakteristik özelliklerini taşıyan depolama, mutfak ve gündelik kullanım kaplarına ait parçalar yer almaktadır.

Çayırtepe/Tasmasor II yerleşiminin konumuz açısından en önemli tabakası olan 4.tabaka ise Erken Tunç Çağı'na aittir. Tabaka ne yazık ki mimari bulgularla desteklenemese de belirli açmalarda bu döneme ait seramik verilere ulaşılmıştır (Fig. 7). Özellikle Karaz Kültürü'ne ait içi kırmızı, dışı ise siyah renkli ve parlak perdahlı, bezemeli, tüm ve parçalar halinde seramikler, bu dönemin varlığına işaret etmektedir. Alanda bu evre, yangın tabakası ile sınırlı olarak temsil edilmektedir.

¹¹ Şenyurt, 2011: 5.

¹² Şenyurt, 2011: 20.

¹³ Çayırtepe/Tasmasor II Kurtarma Kazıları yayınlanmamış kazı raporları.

Kısa süreli yapılan çalışmalardan ele geçen veriler, Çayırtepe /Tasmasor II Höyük'ün, sadece Erzurum için değil tüm bölge için çok önemli arkeolojik kanıtlar taşıdığını gösterirken bu alanda yapılacak kazı ve araştırmaların bölgenin tarihine yepyeni bulgularla, farklı bir boyut kazandıracığına işaret etmektedir. Ne yazık ki Tasmasor kazıları tamamlanamadan sonlanmış, bu nedenle veriler çok sınırlı kalmıştır. Tasmasor'da belgelenen Karaz Kültürü'ne ait seramikler üzerine Sagona ile görüşmeler yapılmış, ince cidarlı, parlak yüzeyli bu seramiklerin kaliteli yapısına dikkat çekilmiştir.¹⁴ Bu örnekler ışığında, Erken Tunç Çağ'da özellikle de dönemin sonlarında, bölgenin önemli yerleşimlerinden birinin Tasmasor II/Çayırtepe olduğu öngörülmüştür.

Alaybeyi Höyük Kazıları

Alaybeyi Höyük de Çayırtepe/Tasmasor II Höyük gibi engin Erzurum Ovası'ndaki önemli Karaz yerleşimlerinden biridir. Her iki yerleşim arasında 6 km mesafe bulunurken Tasmasor ovanın doğusunda, Alaybeyi ise kuzeybatısında konumlanmıştır. Erzurum Ovası'nı ikiye bölen Karasu Irmağı'nın kuzey kesiminde yer alan Alaybeyi Höyük, ovanın merkezi bölümünde, Palandöken, Kargapazarı ve Dumlu Dağları arasında, Erzurum şehir merkezinin 28 km kuzeybatısında, Aziziye ilçesine bağlı Alaybeyi köyü sınırları içerisinde yer alır. Höyüğe en yakın akarsu 2,1 km doğusundaki Salasor Deresi'dir ki bu durum, su ihtiyacının genel olarak, yer yüzeyine yakın olan yer altı kaynaklarından karşılandığını göstermektedir.¹⁵ Alaybeyi Höyük (Fig.3), ilk kez Tanap Doğal Gaz Boru Hattı Projesinin, inşaat faaliyetleri esnasında tespit edilmiş ve 36 m genişliğindeki inşaat koridorunun, 350 m uzunluğundaki kısmında çalışılarak, yerleşimin doğu ve batı sınırları belirlenmiştir. Yerleşimin genel ölçülerine göre kazılan alan sadece % 3,5-4' lük kısmına tekabül etmektedir (Fig.8).¹⁶

Höyükte tabakalanma, Kalkolitik Dönem, Erken Tunç Çağ, Erken, Orta ve Geç Demir Çağlar olarak tespit edilmiş, bunlardan Kalkolitik Dönem ile Demir Çağlar, radyokarbon analizleri ile sayısal olarak desteklenmiştir (Fig.9). Höyüğün tespit edilen en erken tabakası, MÖ 4721-4553 tarihlerini vermiş, bu durumda Alaybeyi, Erzurum ve civarında bugüne dek tespit edilen en erken yerleşim konumuna gelmiştir.¹⁷ Erken ve Orta Demir Çağ içlerine kadar uzanan mimari, seramik, küçük buluntu ve mezar örnekleri ile oldukça zengin veriler sunan Alaybeyi yerleşiminde tespit edilen nekropol bulguları ise dönemin Geç Demir Çağlar'da bölgesel etkili Hellenistik unsurlar taşıdığını göstermektedir.¹⁸ Höyükten alınan karbon örnekleri, Demir Çağ'a ait olarak en erken MÖ 1001, en geç ise MÖ 375-203 tarihlerini vermiştir. Oldukça dar alanda kazılmış olmasına rağmen Demir Çağlar, tüm evreleri ile açığa çıkarılmış ve dönemin, bölgeye özel farklı unsurları belirlenmiştir.¹⁹

¹⁴ A.Sagona ile yapılan kişisel görüşmeler.

¹⁵ Sevindi, 2019: 34,50 – 51.

¹⁶ Altunkaynak, 2019: 104.

¹⁷ Altunkaynak –Erkmen, 2019: 172.

¹⁸ Kasapoğlu – Meral, vd., 2019: 322.

¹⁹ Altunkaynak – Özdemir, 2019: 271.

III. Bin bulgularına geçmeden kısaca Kalkolitik Dönem'e ait verilerden de bahsetmek gerekirse; öncelikle bölgede, Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağ'ın birbirinden ayrılmaktan ziyade bir geçiş süreci şeklinde devam ettiği belgelenmiştir. Alaybeyi Kalkolitik Dönem tabakaları, ova yüzeyinden yaklaşık 4 m seviye inildikten sonra açığa çıkarılmıştır. Tabaka, yerleşimin batı bölümünde, Erken Tunç Çağ tabakalarının hemen altında, az sayıda da olsa Erken Tunç Çağ seramiğinden farklı özellikler sergileyen seramik parçaları (Fig.10) ve dağınık durumdaki taşlarla tanımlanmaktadır.²⁰ Yaklaşık 15 m uzunluğundaki koridorda 60 ila 40 cm arasında kalınlığa sahip tabakada, taban suyunun çıkması nedeniyle daha fazla derinleşilememiştir. Ancak Erken Tunç Çağ ve Kalkolitik Dönem tabakalarının, höyüğün kazılmayan güney kısmında devam ettiği anlaşılmıştır. Kalkolitik Dönem tabakasında mimariye ait somut izler tespit edilememekle beraber, belli alanlarda gözlenen dağınık yassı dere taşları, tahrip olmuş mimari unsurlar olarak değerlendirilmiştir.²¹

Alaybeyi Kurtarma Kazısı sonunda elde edilen veriler, konusunun uzmanları tarafından değerlendirilmiştir. Özellikle erken dönem tabakalarına ait seramikler, el yapımı, ince cidarlı, iyi astarlı ve açık, kum ve taşçık katkılı hamur yapıları ile tanımlanmıştır.²² Herhangi bir bezemeye yer verilmeyen parçalarda dikkati çeken unsurlar kulplardır (Fig.11). Sagona'nın donuk kahve renkli ve siyah açık seramikler olarak tanımladığı iki grup seramiğin ön plana çıktığı Alaybeyi Kalkolitik evresinin, bu verilerle yine Sagona'nın Proto-Kura Aras olarak tanımladığı grupları desteklediği anlaşılmaktadır.²³

Alaybeyi Höyük'ün batı bölümünde, doğu batı yönlü olarak yaklaşık 45 m uzunluğunda, kuzey güney yönlü olarak 20 m genişliğinde kazılan alanda takip edilen Erken Tunç Çağ tabakasının kalınlığı, yer yer 1,5 metreye kadar ulaşmaktadır. Kalkolitik Çağ tabakasının hemen üzerinde yer alan bu tabaka, mimari ve seramik buluntuların yanı sıra, bir grup mezar ile oldukça iyi tanımlanabilmiştir. Çalışılan alanın ne yazık ki çok sınırlı olması, ulaşılan verilerin de azlığına neden olmuştur.²⁴

Bu döneme ait olarak tespit edilen 3 mekân, mimari uygulamalar bakımından önemli ipuçları vermektedir. Yapı malzemesi olarak çamur harç ve dere taşları kullanılan kuru duvar tekniğinin uygulandığı yapıların, küçük boyutlu, köşeleri yuvarlatılmış, dikdörtgen planlı ve taş temelli olması dikkati çeker (Fig.12). 4-5 sıra taş temele kadar korunagelen bu yapıların üst kısımlarına dair unsurlara rastlanmamakla beraber, kerpiç ya da çamur dal örgü tekniğinde devam ettiği öngörülmektedir. Kazılan alanın kuzey kısmında yer alan mekânda, tabanın zeminden aşağıda inşa edildiği uygulama ise bölgenin ısınma amaçlı tedbirlerinden birine işaret etmesi bakımından önemlidir.²⁵

²⁰ Işıklı, 2019:145.

²¹ Erkmén – Altunkaynak, 2017: 247.

²² Işıklı, 2019: 146.

²³ Sagona – Sagona, 2000: 56 – 127.

²⁴ Erkmén – Altunkaynak, 2017: ; Işıklı, 2019: 149- 151.

²⁵ Erkmén–Altunkaynak, 2017: 239; Işıklı, 2019: 149- 151.

Alaybeyi Erken Tunç Çağ seramikleri ise tabakadan olduğu kadar mezarlardan da ele geçen örneklerle temsil edilmektedir (Fig. 13). Kültürün tanımlayıcı özelliklerinden biri olan el yapımı seramiklerin, el ile açma ve halka-plaka teknikleri ile üretildiği bilinmektedir.²⁶ Karaz seramiğinin tipik özelliklerini yansıtan Alaybeyi örnekleri ise daha ziyade plaka tekniği ile üretilmiştir. Alaybeyi örnekleri, diğer Karaz merkezlerinden ele geçen seramiklerle katkı malzemesi açısından da benzerlik arz eder.²⁷ Kalın kabartma tekniğinin ön plana çıkması da yine Sagona'nın Erken Kura Aras seramik özelliği olarak tanımladığı öneriyi desteklemektedir.²⁸ Alaybeyi'nde karşımıza çıkan bir parça üzerindeki tasvirli bezeme ise döneme ait çok az sayıdaki çarpıcı örneklerden biridir (Fig. 14). Derin çanaklar ve boyunlu çömleklerden oluşan kap formları yine, Karaz Kültürü'nün tipik form özelliklerini yansıtmaktadır (Fig.15).²⁹

Kura Aras/Karaz Kültürü ağırlıklı olarak seramik örnekler üzerinden tanımlanmakta ve tarihlenmektedir. Konunun uzmanlarının Alaybeyi örnekleri üzerinde yaptığı araştırmalara göre, Alaybeyi seramikleri de Kura Aras I ya da kültürün "Biçimlenme Süreci" olarak adlandırılan erken evresine tarihlenmektedir³⁰. Alanın pek çok kesiminde Kura Aras ve Kalkolitik Dönem malzemesinin birlikte ele geçmesi de bu savı desteklemektedir. Alaybeyi Karaz seramikleri, Sos Höyük VA, Karaz I, Aslantepe VII, VIA ve VIB tabakalarındaki örneklerle benzemekte ve Sagona³¹, Işıklı³² ve Palumbi³³ gibi konunun önemli isimlerinin döneme dair görüşlerini desteklemektedir. Sonuç olarak tüm örnekler ve önermeler ışığında, Alaybeyi'nde tespit edilen Erken Tunç Çağ tabakaları, MÖ 3500-3000 ve biraz daha sonrasına tarihlendirilmektedir.³⁴ Bu aşamaya dek yapılan kazılarda kültürün daha geç dönemlerine tarihlenen malzeme sayısı ise Tasmator II buluntularına oranla oldukça sınırlı görünmektedir.

Alaybeyi Erken Tunç Çağ tabakalarında tespit edilen küçük buluntular, sayıca olmasa da nitelikleri bakımından en dikkat çekici grubu oluşturmaktadır. Figürinler, boncuklar, ağırşak, ocak ve ocak parçaları, tabakanın önemli küçük buluntuları arasındadır. 3 tanesi pişmiş toprak, 1 tanesi ise taştan yapılmış olan 4 adet figürin, Erken Tunç Çağ tabakasının dikkat çeken buluntularındandır. Bunlardan 3 tanesi kadın, bir tanesi hayvan figürinidir. Ortalama 7 cm boyutlarındaki kadın figürinlerinden pişmiş toprak olan 2 tanesinde, göğüsler belirgin, şişkin şekildedir. Her ikisinde de kollar iki yana açık pozisyonda işlenmiştir. Taştan yapılmış olan figürin ise keman biçimli bir idoldür. Anadolu'nun pek çok bölgesinde taş ya da daha çok

²⁶ Işıklı, 2011: 67-68.

²⁷ Işıklı, 2019: 152.

²⁸ Kiguratze – Sagona, 2003: 28-94; Sagona, 2014: 23-46.

²⁹ Kura Aras seramiklerinin genel özellikleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Sagona, 1984; Palumbi, 2008; Işıklı, 2011.

³⁰ Kültürün gelişim evrelerine ait detaylı bilgi için ayrıca bkz: Burney - Lang, 1971; Sagona, 1984; Kuşnareva, 1997; Işıklı, 2011; Işıklı, 2019: 154.

³¹ Sagona A. – Sagona C., 2000.

³² Işıklı, 2007: 325-350.

³³ Palumbi, 2008: 54-74, 223-255.

³⁴ Işıklı, 2019: 155.

mermerden yapılmış örnekleri bilinmekle beraber³⁵ Doğu Anadolu'da tanınan bir örneği bulunmamaktadır. Herhangi bir vücut ya da yüz ayrıntısı verilmeyen idol, kollarını iki yana açmış bir insan figürünün şematik olarak üst kısmını tasvir etmektedir. Son örnek, pişmiş toprak bir hayvan figürüdür. Baş kısmında sivri biçimli kulak ya da boynuz şeklinde uzvu bulunan figürin, genel hatları ile bir köpek ya da kurt tasvirine benzemektedir (Fig.16).

Karaz Kültürü, insan figürinleri bakımından sınırlı, hayvan figürinleri bakımındansa zengin bir envantere sahiptir. Pastoral bir kültür olarak tanımlanan bu kültürün, hayvancılık geleneklerine bağlı olarak çok sayıda hayvan figürünü üretmesi, yaşam biçimine bağlı bir gelenek olarak yorumlanmaktadır.³⁶ Erzurum'da yapılan kazılardan, kolluk kuvvetlerince yakalanarak ya da vatandaşlar tarafından müzeye getirilen çok sayıdaki hayvan figürünü, ovadaki Erken Tunç Çağ yerleşimlerinin bu geleneği güçlü biçimde yaşattığını göstermektedir. Ancak yine kültürün bu konudaki verileri de ağırlıklı olarak büyük ve küçükbaş hayvan figürinlerinden oluşmakta, Alaybeyi köpek-kurt figürünü, farklı bir hayvan tercihi yapılmasıyla da özel bir uygulama olarak dikkat çekmektedir (Fig.17).

Kültürün inanç objeleri olarak kabul edilen kutsal ocaklara, Alaybeyi'nde de sıklıkla rastlanmıştır. İki tanesi tümlenebilir durumda tespit edilen bu ocaklardan çok sayıda da parçalar halinde ele geçmiştir. Tabla şeklinde bir altlığa ve bu altlıktan yükselen 2 ya da üç çıkıntıya sahip olan bu ocak formlarının benzerleri, Sos Höyük VI A'da³⁷ görülürken; kültürün biraz daha geç evrelerinde, bezemeli ve nispeten farklı formlarıyla Karaz,³⁸ Pulur³⁹ ve Güzelova'da⁴⁰ sıklıkla karşılaşılır.

Kültür için tipik ocak formlarından farklı olan bir ocakta ise tabla kısmının ince ve düz, iki uç kısmında küt ve yuvarlatılmış çıkıntı yükseldiği gözlenir. Tümlenen 2 örnek dışında, ocaklarla benzer işleve sahip olduğu düşünülen, üçgen prizma formlu, yüzeyleri astarlı, ayak, boynuz ya da çıkıntı olarak tanımlanan kısımlardan çok sayıda parçalar halinde ele geçmiştir. Karaz Kültürü'nün bu önemli kült objelerinin Alaybeyi'ndeki örneklerinin, daha çok Sos VA tabakasında bulunan ocak ve ayaklarla benzerliği, Alaybeyi ocaklarının, erken dönem ocak formlarını yansıttığını ortaya koymaktadır (Fig.18).⁴¹

Bu özel örneklerin dışında küçük buluntular içinde 2 adet obsidyen kazıyıcı, 2 ağırşak ve kireç taşı boncuk dizisi sıralanmaktadır (Fig.19). Obsidyen aletlerin bu denli az sayıda olması, kazılan alanın sınırlı olmasıyla alakalı görünmektedir. Kireç taşı boncuk dizisi ise Sos Höyük'te sıklıkla karşılaşılan ve Erzurum Müzesinde bolca örneği bulunan bir buluntu

³⁵ Hodder, 2005: 7-10, Aydıngün, 2005:29-80, Bilgi, 2012.

³⁶ Işıklı, 2011: 104 – 105.

³⁷ Işıklı, 2019: 160.

³⁸ Koşay ve Turfan,1959: 340-413.

³⁹ Koşay- Vary, 1964: XXIII-XVIV.

⁴⁰ Koşay – Vary, 1967; Lev. XIII-XV.

⁴¹ Işıklı, 2019: 161; Bölgedeki yerleşimlerden gelen ocaklar hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Işıklı, -Çalkaya – Erkmén, 2004:131-154.

grubudur ve Alaybeyi'nde, ağırşaklar gibi Karaz mezarlarından ele geçmiş olmaları, tarihlendirilmelerini kolaylaştırmaktadır.

Mezarlar ve buluntuları, araştırılan kültürlerle dair sosyal, ekonomik ve inanç unsurlarını yakalayabileceğimiz, toplumsal yaşama dair öneriler sunabileceğimiz çok önemli şifreler sunmaktadır. Şimdiye kadar yapılan sistemli kazılar ve Tasmator II/Çayırtepe kurtarma kazıları dâhil olmak üzere Erzurum Ovası'nda, hatta Doğu Anadolu genelinde yapılan çalışmalarda, ne yazık ki Karaz Kültürü'ne dair toplu mezar buluntusu tespit edilememiştir.⁴² Bölge genelinde hem arkeolojik hem de antropolojik olarak kültüre dair ilk çalışmalardan biri olan⁴³ ve Erken Tunç Çağ'a ait en fazla mezarın açığa çıkarıldığı⁴⁴ Alaybeyi kazılarının, bölge arkeolojisine en büyük kazanımlarından birisi de kültürün ölü gömme gelenekleri ve mezarları konusunda olmuştur.

Alaybeyi'nde tespit edilen 8 mezarın genel özelliklerine bakıldığında, 1x1,5 m boyutlarında, basit toprak mezarlardan oluştuğu ve bireylerin tamamının hoker tarzda gömüldüğü görülmektedir (Fig. 20). Bu mezarlardan biri, dikdörtgen planlı ve etrafı taş sırası ile çevrilmiş, birinin ise baş ve ayak kısımlarında birkaç sıra yükseltilmiş taş sırasına yer verilmiştir.

Çoğunluğu doğu- batı olmakla beraber yön birliğinin olmadığı mezarlarda, genellikle ölü hediyesi kapların baş hizasına konulduğu, çanak çömlekler dışında boncuk, ağırşak gibi materyallerin de hediye olarak bırakıldığı anlaşılmaktadır. Etrafı taş sırası ile çevrili bir mezarda ise baş hizasına denk gelen kısımda, taşlar kaldırılıp yerlerine çanak çömleklerden oluşan hediyelerin yerleştirildiği tespit edilmiştir. Kadın, erkek ya da çocuk tüm bireylere çanak çömlek konulurken, Karaz Kültürü'ne ait farklı coğrafyalardaki mezarlarda sıklıkla görülen metal silah ya da eşyalardan oluşan hediyelere, Alaybeyi mezarlarında hiç rastlanmamış olması da dikkat çeken diğer bir özellik olarak kaydedilmiştir.⁴⁵ Farklı ölü hediyeleri barındıran mezarlar içerisinde, Karaz mekânının batı duvarı önünde yer alan ve oldukça dağınık durumdaki bir mezarda, 12 yaşlarında bir çocuk iskeleti ile beraber ölü hediyesi olarak, bir çömlek ve Sos Höyük'ten benzerlerini bildiğimiz 46 adet kireç taşı boncuk konulmuş olması dikkati çeker.⁴⁶ Mezar hediyelerinden bir çömlek restore edilirken dönemine ait bir onarım izi tespit edildi ve yapıştırılan kısımdan alınan parçanın (SEM-EDX) Taramalı Elektron Mikroskobu ve (FTIR) Fourier Dönüşümlü İnfrared Spektrofotometre analizleri yaptırıldı. Analiz sonuçlarına göre çam ağacının yakılıp elde edilen çam katranı ile yapıştirilerek onarıldığı⁴⁷ anlaşılırken, Erken Tunç Çağ Karaz mezarlarında onarılmış kapların hediye olarak bırakılabileceği de dikkati çeken uygulamalar arasında kaydedildi.

⁴² Işıklı, 2015: 255-272.

⁴³ Açıklol – Sarı, 2019: 333-352.

⁴⁴ Erkmen – Altunkaynak, 2019: 178.

⁴⁵ Altunkaynak – Işıklı, vd. 2018.

⁴⁶ Altunkaynak – Erkmen, 2019: 240.

⁴⁷ Özer, 2019: 424.

Bu döneme ait olarak çıkarılan 8 mezarda, antropolojik incelemelere göre, 3 erkek, 3 kadın, 3 çocuk ve bir de bebek olmak üzere toplam on iskelet tespit edilmiştir. Alaybeyi iskeletleri üzerinde yapılan antropolojik incelemeler, ülkemizde bu konuda yapılmış ilk çalışma olması bakımından çok özel sonuçlar içermektedir.⁴⁸ Kadınların erkeklere oranla narin vücut yapısı ile öne çıktığı Karaz insanları, “Akdeniz tipli” olarak tanımlanmıştır. Bireylerin genelinde çömelleme izlerinin görülmesi, günlük yaşam rutinlerinde çömelerek iş yapma ve oturma pozisyonlarının yaygın olduğunu gösterirken, şiddet içeren bir bulgu tespit edilmemiştir.⁴⁹

Dikdörtgen planlı mezar içerisindeki iskeletin antropolojik incelemeleri, 20-24 yaşlarında yetişkin bir erkek birey olduğunu göstermiştir.⁵⁰ Bu mezar hediyeleri arasında bulunan çömlek içerisinde ele geçen az sayıdaki tohum da arkeobotanik araştırmalarla incelenmiş ve buğdaygiller familyasından olduğu anlaşılmıştır.⁵¹

Mezarların birinden çıkarılan kemiklerin incelemeleri, kadın mezarının içerisinde bir çocuk ve bir bebeğe ait kemiklerin de olduğunu ortaya koymuştur.⁵² Yarısı kuzey kesit içerisinde kalan Karaz yapısının kuzey duvarı ile bitişik durumda tespit edilen mezarda, 25- 35 yaşlarında bir kadın, iki ağırşak bir de çömlek hediyesi ile beraber tespit edilmiş, iskelet incelemelerinde, kadının dişlerinde önemli ölçüde aşınma tespit edilmiştir. Antropologlar bu aşınmayı, kadının lifli bitkilerden oluşan bir nesneyi dişleri ile yumuşatarak düzelttiği şeklinde yorumlamaktadır.⁵³ Bu durum, yakın zamana kadar bölgede uygulanan hasır örgü işlemi ya da benzeri bir uygulamanın Erken Tunç Çağlar’da da kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. Kadının mezarına bırakılan ağırşaklar da günlük işleri arasında uğraşmış olduğu dokuma işi ile ilgili ölü hediyeleri olarak tanımlanabilir. Mezarın bir diğer özelliği ise antropolojik incelemelerde tespit edilen 2-2,5 yaşlarında bir bebek ve 11-12 yaşlarında bir çocuğa ait kemik parçalarının bulunmasıdır. Daha önceki bebek ve çocuk gömülerinin üzerine kadının gömüldüğü anlaşılmaktadır.⁵⁴

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Yakındoğu coğrafyasının önemli bir kültürü olan Karaz Kültürü için önemli yerleşim alanlarından birisi de Erzurum Ovası’dır. Ancak ne yazık ki bugüne kadar yapılan kısasürel ve pek çoğu sistematik olmayan kazılar, kültürün bölge bazında net olarak tanımlanması için yeterli olmamıştır. Erzurum Ovası’nda 2015-2017 yılları arasında, TANAP Projesi kapsamında gerçekleştirilen Çayırtepe/Tasmasor II ve Alaybeyi kurtarma kazıları ise ovadaki III. Bin kültürlerine dair pek çok yeni bilgiyi literatüre kazandırırken, bugüne kadar kabul gören önerileri birçok konuda destekleyen veriler sunmuştur.

⁴⁸ Açikkol – Sarı, 2019: 343.

⁴⁹ Açikkol – Sarı, 2019: 351.

⁵⁰ Açikkol – Sarı, 2019: 342.

⁵¹ Kavak – Çakan, 2019: 381.

⁵² Açikkol – Sarı, 2019: 333-334.

⁵³ Açikkol – Sarı, 2019: 344.

⁵⁴ Açikkol – Sarı, 2019: 339-340.

Son dönemde yapılan bu kazılardan elde edilen sonuçlarla ovanın Erken Tunç Çağı'na damgasını vuran Karaz Kültürü'nün bölgesel nitelikleri daha belirgin hale gelmiştir. Özellikle bu kazılarda açığa çıkarılan Karaz Kültürü bulguları ile Alaybeyi Höyük, Sos Höyük kazılarından sonra ikinci bir anahtar yerleşim olarak karşımıza çıkmaktadır. Sos VA tabakası ile çok benzer özellikler sergileyen seramik ve ocak gibi örnekleri ile Alaybeyi Erken Tunç Çağ tabakaları, MÖ 3500-3000 ve biraz daha sonrasına tarihlendirilmektedir.⁵⁵ Ancak bu aşamaya dek yapılan kazılarda kültürün daha geç dönemlerine tarihlenen malzeme sayısı oldukça sınırlı görünmektedir. Tasmador'un III. Bin verileri ise olasılıkla Karaz Kültürü'nün biraz daha geç dönemlerine işaret etmekle beraber, kazıların tamamlanamamış olması bu konuda yapılacak yorumları kısıtlamaktadır. Alaybeyi seramikleri III. Bin Kura Aras/Karaz Kültürü'nün Erzurum Ovası'nda Kalkolitik Dönem'in devamı niteliğinde geliştiğini bir kez daha gösterirken, Tasmador seramiklerinin kalitesi ve niteliği, ovanın III. Bin sonlarına dek çok önemli yerleşmelere yaşam alanı olduğuna dikkati çekmektedir.

Son dönemde yapılan bu çalışmalarının çarpıcı sonuçlarından biri de elbette kentin kronolojik tablosunda önemli değişiklikler ve eklemeler yapmış olmasıdır. Alaybeyi Höyük'te, sayısal olarak doğrulanmış MÖ 4721-4553 tarihleri ile Erken Tunç Çağ ile geçiş süreci halinde devam ettiği bilinen Kalkolitik Dönem'in daha erken evreleri tespit edilebilmiştir. Bu tarihler aynı zamanda Alaybeyi'ni, Erzurum- Kars Bölümü'nün şimdiye dek tespit edilen en erken yerleşimi olarak belgelemiştir.

Bölge genelinde III. Bin kültürleri üzerinde yapılan çalışmalar, kültürün dağlık bölgeler ile daha aşağı kesimlerdeki yerleşimleri arasında önemli ölçüde farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Bölgenin daha alçak kesimlerinde, Mezopotamya Dünyası ile yakın ilişkileri, gelişkin teknolojileri ve artan ticaret sayesinde yerleşimlerdeki sosyal yapıların daha fazla geliştiğinin kanıtı belirgindir.⁵⁶ Erzurum Ovası'nda yapılan son dönem kurtarma kazıları ise aynı bin yıl içerisinde bölgenin yüksek kesimlerindeki zorlu coğrafya ve buna bağlı olan yaşam tarzı ve geçim stratejileri ile kültürün, farklı dinamikleri olduğunun daha net görülmesini sağlamıştır. Küçük buluntuların zenginliği, Erzurum Ovası'nın, III. Bindeki yaşam biçimlerinin çok farklı boyutları olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle kadın figürinleri, III. Bin kültürlerinde toplumsal yapı için önerilen sert, eril ve ataerkil yaşam biçiminin yeniden sorgulanmasını sağlamıştır ki bu bağlamda iskeletler üzerinde yapılan antropolojik incelemeler de destek vermiştir. Alaybeyi iskeletlerinin antropolojik incelemeleri, Karaz Kültürü'nün bu dağlık bölge insanların, cinsiyet rolleri bakımından biraz daha eşitlikçi, belirgin işbölümüne dayanan yapısı ile barışçıl çobanlardan oluşan, bölgesel özelliklerin ağır bastığı bir kültüre sahip olduğunu göstermektedir.

Alaybeyi kadın figürinleri, Erken Tunç Çağ tabakasının batı sınırının hemen dışında üçü bir arada tespit edilmiştir. Buluntu durumu bakımından

⁵⁵ Işıklı, 2019:155.

⁵⁶ Konu ile ilgili detaylı bilgiler, Işıklı ve Altunkaynak tarafından, 17-18 Kasım 2022 tarihinde Savaş ve Şiddet konulu Sempozyumda, "Doğu Anadolu Yaylası'nda Savaş ve Şiddetin İzleri" başlığı altında sunulmuştur. (Makale aynı başlıkla yayım aşamasındadır).

ilginç bir “atıllık” gözlenmektedir. Bu durum işlevlerini kaybettikten sonra bu figürinlerin atılmış olma düşüncesini güçlendirmektedir. Tabakanın genelinde başka kadın ya da erkek, insan figürünü görülmemekle beraber, kazılan alanın çok kısıtlı olması bu durum için ilk akla gelen gerekçelerden biridir. Bu figürinlerin işlevine dair çok farklı öneriler olmasına rağmen özellikle buluntu durumları güçlü birer kanıt olmaktadır. Figürinlerin bu mezar bulguları içerisinde yer almaması da yine kutsallık atfetme konusunda biraz daha mesafeli durmamızı sağlamaktadır. Alaybeyi kadın figürinleri, erken dönem kazılarında Pulur Höyük'te⁵⁷ de tespit edilen kadın figürinleri ile beraber ele alınarak hem Karaz Kültürü içerisinde kadın figürinlerinin çok az görülmesi hem de diğer figürinlerle birlikte Karaz Kültür tabakasında tespit edilen ve kültür içerisinde şimdiye dek pek fazla tanınmayan keman biçimli idolün ayrıntıları, ayrı bir araştırma konusu olarak tarafımızdan çalışılmaktadır.

Kültürün ölü gömme geleneklerine dair katkılar da son dönem projeleri sayesinde olmuştur. Ölü gömme gelenekleri ve mezarları ile ilgili pek çok veriye ulaşılan Alaybeyi'nde ne yazık ki kazıların çok dar bir alanda yapılması, mezarların yerleşim içinde mi yoksa dışında mı olduğu sorusuna cevap vermeyi zorlaştırmaktadır. Erzurum'un 3 önemli kazısı Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarında döneme ait mezarlara ulaşılmamış, ovanın en sistematik kazısı olan Sos Höyük'te bile 2 tane dönem mezarına ulaşılmıştır ki bunlar da dönemin sonlarına tarihlenmektedir. Bu kadar veri ile ne yazık ki hala Karaz mezarlarının yerleşimin hangi noktasında konumlandığını söylemek zor. Ancak şimdiye dek bulunan mezarlar genellikle yerleşim içerisinden hatta bazıları mekânlarla ilişkili pozisyonlarda tespit edilmiştir.

Yapılan bu kazılar, engin Erzurum Ovası'nın, hemen her dönem için, önemli kültürlere ev sahipliği yaparken, bu kültürlere mutlaka bölgesel özelliklerini yansıttığının açık ipuçlarını vermiştir. Oldukça az veriye rağmen bölgenin hem erken hem de geç dönemlerine dair pek çok kuramın tartışılabilirdiği bu çalışmalar, araştırmaların sayıca ve nitelik olarak artması halinde arkeoloji dünyasına önemli katkı sağlayacağını kanıttır. Ova, son dönem kurtarma kazıları ile tüm cevap anahtarlarının topraklarında saklı olduğunu bir kez daha hatırlatmaktadır.

Kaynakça

- AÇIKKOL, YILDIRIM. A – SARI İ., 2019. “ Erzurum Alaybeyi Höyük Erken Tunç Çağı (Karaz) İskeletleri” *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovası'nda Yeni Bir Keşif: Alaybeyi Höyük*, Ed.: Gülşah Altunkaynak, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, ss. 333-352.
- ALTUNKAYNAK, G – IŞIKLI, M –ERKMEN, M., 2018. “*In the Light of the New Evidence from the Erzurum Plain: An Overview of the Kura Araxeses Funerary Practices in Eastern Anatolia*”, *TUBA-AR 2018 Özel Sayı*, ss. 73-92.

⁵⁷ Koşay – Vary, 1964.

- ALTUNKAYNAK, G., 2019. "Alaybeyi Kurtarma Kazıları" Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovası'nda Yeni Bir Keşif: Alaybeyi Höyük, Ed.: Gülşah Altunkaynak, *Bilgin Kültür Sanat Yayınları*, Ankara, ss.101-138.
- ALTUNKAYNAK, G.-ÖZDEMİR, M.A., 2019. "Alaybeyi Höyük Demir Çağ Tabakaları ve Buluntuları" *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovası'nda Yeni Bir Keşif: Alaybeyi Höyük*, Ed.: Gülşah Altunkaynak, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, ss.183-274.
- AYDINGÜN, Ş. G. 2005. "Kentleşme ve Tuncun Keşfi: İlk Tunç Çağın Kutsal Bedenleri", *Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 29-80.
- BİLGİ, Ö., 2012. *Anadolu'da İnsan Görüntüleri*, İstanbul.
- BURNEY, C.- LANG, D. M., 1971. *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London.
- ERKMEN, M-ALTUNKAYNAK, G., 2017. "2016 Yılı Alaybeyi Höyük Kazısı" 26. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 19-20 Nisan 2017 Hatay*, Ankara, ss. 237-262.
- ERKMEN, M-ALTUNKAYNAK, G., 2019. "Erzurum, Aziziye, Alaybeyi 2017 Yılı Kazıları" 27. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 09-11 Nisan 2018 Antalya*, Ankara, ss. 171-188.
- IAN, H., 2005. "Figürünler Hakkında Düşünmek", *Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 7-10.
- İŞIKLI, M., 2006. "Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Keramiği Üzerine Gözlemler" *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi, Sayı VII*, ss. 13-30, İzmir.
- İŞIKLI, M., 2007. "Erzurum Bölgesinden Karaz Kültürünün Başlangıcı: Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi" *Doğudan Yükselen Işık: Arkeoloji Yazıları Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölüm Armağanı*: 325-350.
- İŞIKLI, M., 2011. *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, Çok Bileşenli Bir Kültürün Analizi*, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul.
- İŞIKLI, M-ÇALKAYA, N-ERKMEN, M., 2014. "Erzurum Yöresi Karaz Kültürü Ocakları" *XVII TTK Kongresi, 15-17 Eylül 2014, 1. Cilt*, 131-154.
- İŞIKLI, M., 2015. "Geç Prehistorik Çağ'da Anadolu Yaylası'nda Ölüm: Kura-Aras Kültürü Ölü Gömme Uygulamaları Üzerine Gözlemler" *Ömer Özyiğit'e Armağan*, Ed.: A. Cenker-O. Emre, ss. 255-272.
- İŞIKLI, M. 2019. "Erzurum Ovası Alaybeyi Höyüğü Kalkolitik ve Erken Tunç Çağ Tabakaları" *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovası'nda Yeni Bir Keşif: Alaybeyi Höyük*, Ed.: Gülşah Altunkaynak, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, ss.139-182.
- İŞIKLI, M- ALTUNKAYNAK, G. Yayında: "Doğu Anadolu Yaylası'nda Savaş ve Şiddetin İzleri (Urartu'ya Kadar)" *Savaş ve Şiddet Sempozyumu, 17-18 Kasım 2022*, Ankara.

- KASAPOĞLU, H.-MERAL, K.-YAVUZ, E., 2019. “Doğu Anadolu Hellenistik Sorunsalına İlk Adım: Alaybeyi Nekropolü Hellenistik Verileri” *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif: Alaybeyi Höyük*, Ed.: Gülşah Altunkaynak, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, ss. 275-332.
- KAVAK, S – ÇAKAN H. 2019 “Alaybeyi Höyük Arkeobotanik Çalışmaları” *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif: Alaybeyi Höyük*, Ed.: Gülşah Altunkaynak, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, ss. 379-388.
- KIGURADZE, T.-SAGONA, A., 2003. “On the Origins of the Kura Araxes Cultural Complex” *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Cauc-asia and Beyond* Ed.: A.T. Smith and K.S Rubinson, Los Angeles, 28-94.
- KUSNAREVA, K. Kh., 1997. *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth on the Second Millenium BC* (Translate by H.N Michael) Philadelphia.
- KOŞAY, H.Z.- TURFAN, K., 1959. “ Erzurum – Karaz Kazısı Raporu” *Belleten*, ss. 349-413
- KOŞAY, H. Z.-VARY, H., 1960. *Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 24 Ankara.
- KOŞAY, H. Z.-VARY, H., 1967. *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961 Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 46 Fen Edebiyat Fakültesi Araştırmaları, Seri No: 20* Ankara.
- PALUMBI, G., 2008. “Red and Black: Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and Southern Caucasus Cammunities in the Fourth and Third Millenium BC” *In Studi di Pesitoria Orientale, Vol 2* Sapienza Università di Roma.
- SAGONA, A., 1984. “The Caucasion Region in the Early Bronze Age Part 1-3” *BAR İnternational Series 214 iii* Oxford.
- SAGONA, A., 2014. “Rethinking the Kura-Araxes Genesis” *Paleorient*, vol 40.2/2014 23-46.
- SAGONA, A.- SAGONA, C., 2000. “Excavations at Sos Höyük 1998-2000 Fifth Preliminary Report” *Ancient Near Eastern Studies*, ss. 56 – 127.
- SEVİNDİ, C., 2019. “Alaybeyi Höyüğü (Erzurum-Aziziye) ve Çevresinin Mekânsal Özellikleri” *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif: Alaybeyi Höyük*, Ed.: Gülşah Altunkaynak, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, ss. 33-65.
- ŞENYURT, S, Y., 2011. *Tasmator*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

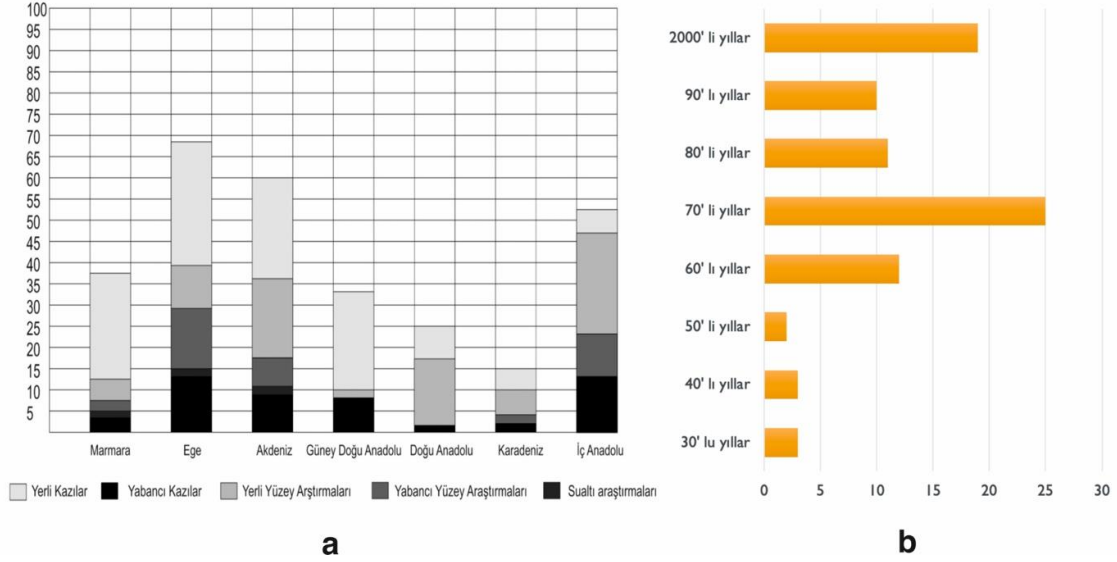
Ekler

Fig. 1 a) Ülkemizdeki arkeolojik araştırmaların bölgelere göre dağılımını gösteren tablo, b) Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kazıların yıllara göre dağılımını gösteren tablo

706

OANNES
5 (2)

Fig. 2 a-) Boru Hattı Projeleri kapsamında yapılan kurtarma kazıları, b-) Baraj Projeleri kapsamında yapılan kurtarma kazıları

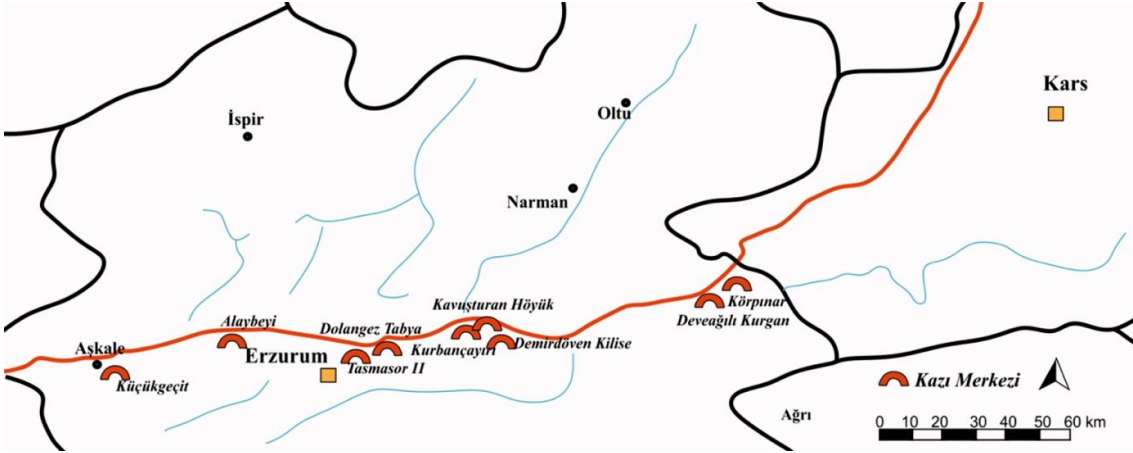

Fig. 3 TANAP Projesi kapsamında kazıları yapılan merkezler

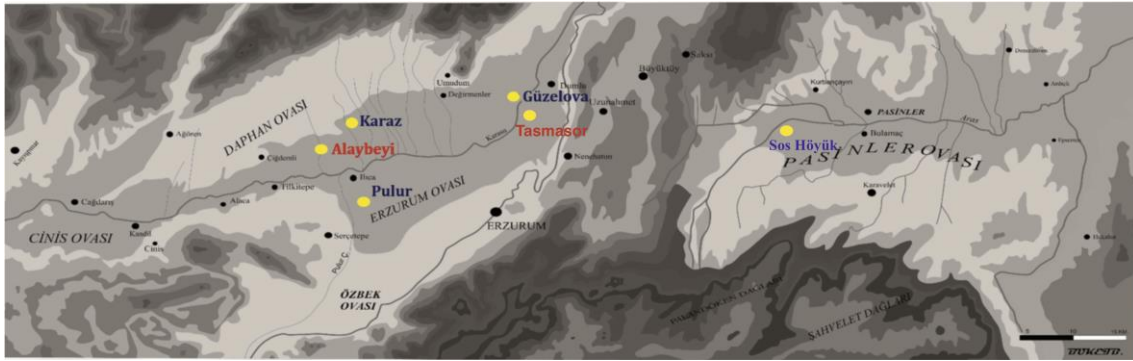

Fig. 4: Erzurum Ovası'ndaki Karaz merkezleri arasında Tasmasor II/Çayırtepe ve Alaybeyi Höyükleri'nin konumu

Fig. 5: Tasmasor II/Çayırtepe Höyük yerleşim alanı

Fig. 6: Tasmator II/Çayırtepe kazılan alanlar ve boru hattı güzergâhı

708

OANNES
5 (2)

Fig. 7: Tasmator II/Çayırtepe Karaz Seramiği Örnekleri

Fig. 8: Alaybeyi Höyük Kazılan Alan ve açmalar

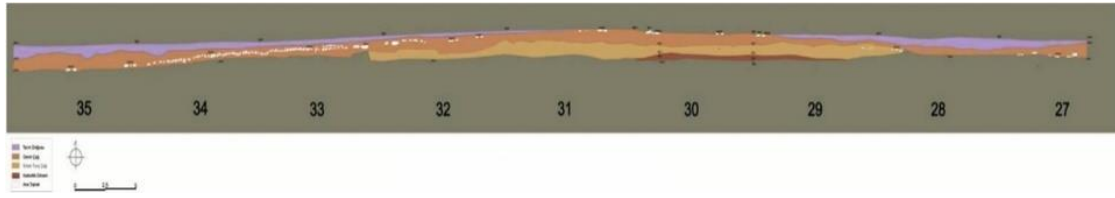

Fig. 9: Alaybeyi Höyük'te tabakalanma

Fig. 10: Alaybeyi Höyük Kalkolitik Dönem tabakasından kap formu

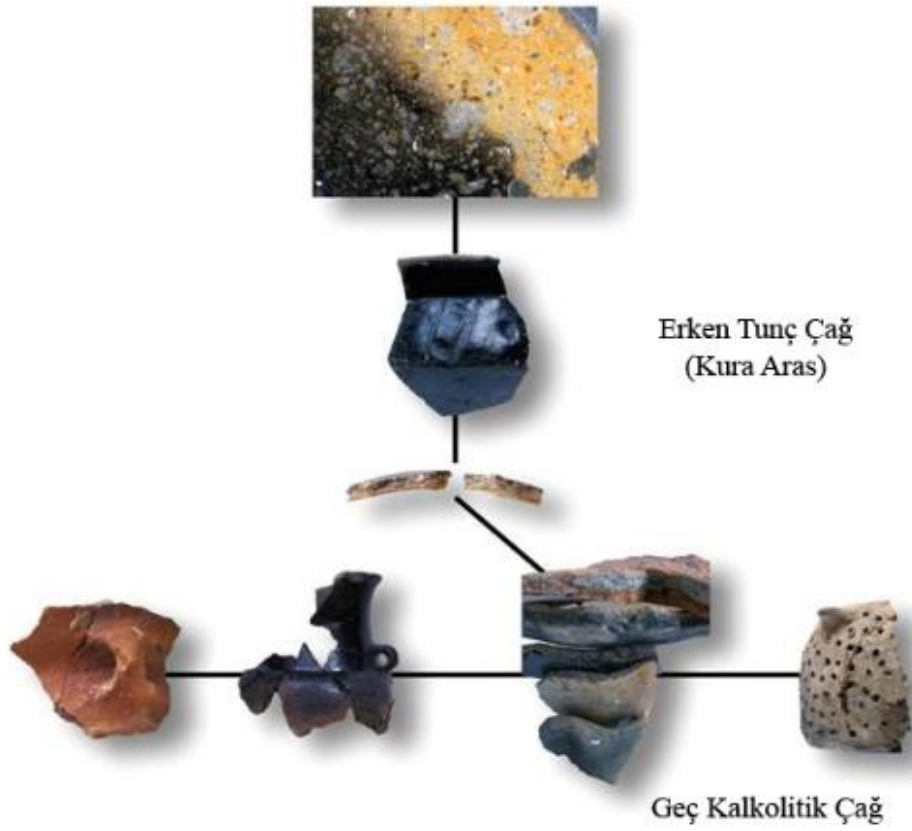

Fig. 11: Alaybeyi Höyük Kalkolitik Dönem ve Erken Tunç Çağ seramik örnekleri (Işıklı, 2019:149, Foto:5)

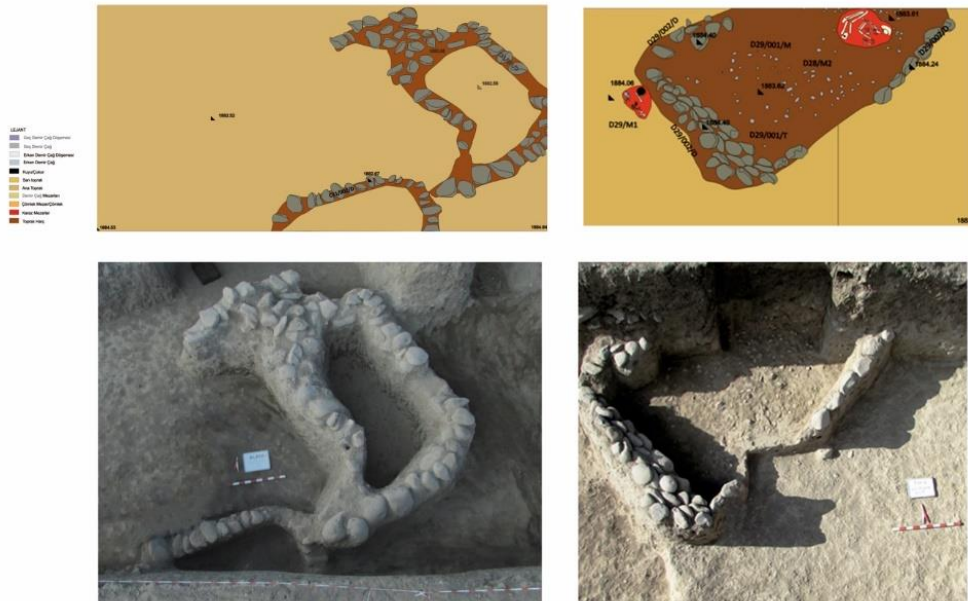

Fig. 12: Alaybeyi Höyük Erken Tunç Çağ tabakası mimari unsurları

Fig. 13: Alaybeyi Höyük Karaz Seramikleri

Fig. 14: Alaybeyi Höyük, tasvirli seramik parçası

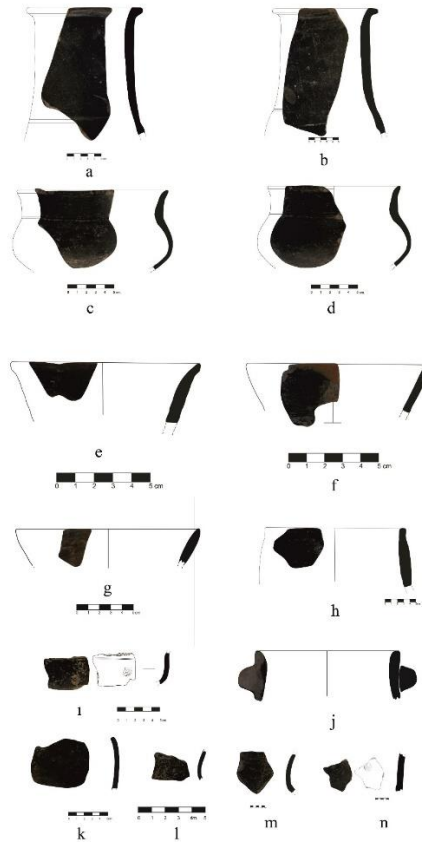

Fig.15: Alaybeyi Höyük Karaz Seramik Formları (Işıklı, 2019:172, Levha:4)

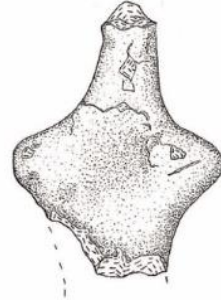
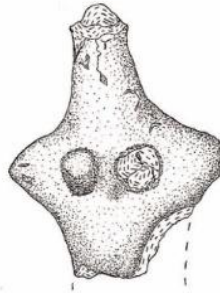

Fig.16: Alaybeyi Höyük Kadın Figürinleri

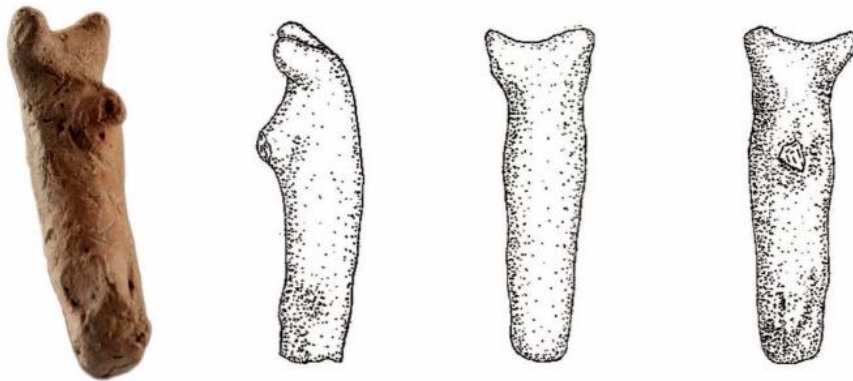

Fig.17: Alaybeyi Höyük Hayvan Figürini

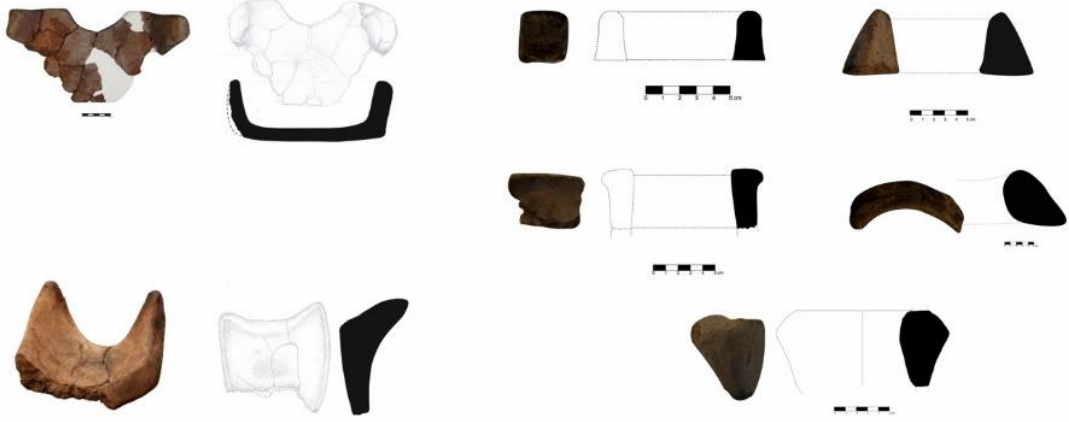

Fig. 18: Alaybeyi Höyük Ocak Örnekleri

Fig.19: Alaybeyi Höyük küçük buluntuları (Boncuk-ağırşak-kazıyıcı)

Fig. 20: Alaybeyi Höyük III. Bin Karaz Mezarları

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN DOĞU POLİTİKASINDA POLEMON
KRALLIĞI'NIN ROLÜ
*THE ROLE OF THE POLEMON KINGDOM IN THE EASTERN POLICY
OF THE ROMAN EMPIRE*

Osman EMİR

Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü /Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Karadeniz Technical University, Faculty of Letters, Department of History /Türkiye
osmanemir1461@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7965-3869

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **31.07.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **19.09.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.09.2023**
Sayfalar-Pages : **715 – 735**
doi : <https://doi.org/10.33469/oannes.1335469>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: EMİR, O., “Roma İmparatorluğu'nun Doğu Politikasında Polemon Krallığı'nın Rolü”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 715 – 735.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/2, Eylül – September 2023

715 – 735

Araştırma Makalesi / Research Article

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN DOĞU POLİTİKASINDA POLEMON KRALLIĞI'NIN ROLÜ

THE ROLE OF THE POLEMON KINGDOM IN THE EASTERN POLICY OF THE ROMAN EMPIRE

Doç. Dr. Osman EMİR

Öz

Antik çağda Pontos Bölgesi, doğuda Kafkas Coğrafyası ile batıda Anadolu'yu birbirine bağlayan stratejik bir noktada yer alır. Tarihsel süreçte bölge, bulunduğu stratejik konumdan ötürü askerî ve siyasi alanda oldukça hareketli bir coğrafya olmuştur. Hellenistik Dönem'de Mithradates Krallığı'nın merkezinde yer alan bu coğrafya, Roma hâkimiyeti döneminde imparatorluğun doğuda yürüttüğü askerî faaliyetlerde ikmal üssü, hatta ileri bir garnizon görevi üstlenmiştir. Öyle ki Roma, kendisi için stratejik önem arz eden Pontos Bölgesi'ni coğrafi konumu, dağlık yapısı ve Roma hâkimiyet sahasına olan uzaklığından dolayı genellikle vassal krallıklarla yönetme yoluna gitmiştir. Roma'nın Pontos Bölgesi'nin yönetimini verdiği bu vassal krallıkların başında ise Polemon Krallığı gelmektedir. Bu krallığın hanedanı üyeleri yaklaşık bir asır Pontos Bölgesi'ni Roma'ya bağlı bir krallık olarak yönetmiştir. Bu yönetim süresince krallık bölgede istikrarlı bir politika sürdürmüştür, bu başarılarından dolayı da dönem dönem Roma

Abstract

In antiquity, the Pontic region was located at a strategic point connecting the Caucasus in the east and Anatolia in the west. In the historical process, the region has been a very active geography in the military and political field due to its strategic location. This geography, which was at the center of the Mithradates Kingdom in the Hellenistic Period, served as a supply base and even an advanced garrison in the military activities of the empire in the east during the Roman rule. In fact, due to its geographical location, structure and distance from the Roman dominion, Rome usually ruled the Pontos Region, which was of strategic importance for Rome, with vassal kingdoms. The Kingdom of Polemon was the most important vassal kingdoms to which Rome gave the administration of the Pontus Region. The members of the dynasty of this kingdom ruled the Pontos Region for about a century as a kingdom dependent on Rome. During this administration, the kingdom maintained a stable policy in the region, and due to these successes, it was rewarded with new lands by Rome from

tarafından yeni topraklarla ödüllendirilmiştir. Hanedanın son üyesi II. Polemon döneminde krallığın sınırları Pontos'dan başlayarak kuzeyde Bopsoros toprakları güneyde ise Armenia Minor'a kadar uzanmıştır. Polmeon Krallığı'nın bu bölgedeki başlıca görevi bir taraftan Roma hâkimiyetini bölgede tesis etmek iken, diğer taraftan Roma'nın doğu seferlerinde Roma ordularına ikmal ve asker desteğinde bulunmaktı. Bu çalışmada Polomon Krallığı'nın Pontos Bölgesi'ndeki faaliyetleri, krallığın Roma'nın doğu politikasında oynadığı rolü ve bölgenin Polemon Krallığı'nın güçlenmesindeki stratejik önemi incelenecektir.

time to time. The last member of the dynasty II. During the Polemon period, the borders of the kingdom started from Pontos and extended to Bopsoros lands in the north and Armenia Minor in the south. While the main task of the Kingdom of Polmeon in this region was to establish Roman dominance in the region, on the other hand, it was to supply and support the Roman armies in the eastern expeditions of Rome. In this study, attention will be drawn to the Kingdom of Polomon, the role of the kingdom in the eastern policy of Rome, and the strategic importance of the Pontos Region for both the Kingdom of Polemon and Rome.

Anahtar Kelimeler: Polemon Krallığı, Pontos, Roma, Pythodoris, Bosporos.

Keywords: Kingdom of Polemon, Pontos, Rome, Pythodoris, Bosporos.

716

OANNES
5 (2)

Extended abstract

The Pontos Region, which is one of the important geographies of Anatolia in antiquity, has presented a different character from other regions with the human communities, it contains and the unique cultures of these communities. This region, which managed to stay out of the military and political struggles in Anatolia until the late Hellenistic Period, became one of the most active geographies of Near Asia with the Kingdom of Mithradates (Pontos) (301-63 BC), ruled by members of the Achaemenid dynasty. With the last dynasty member of the kingdom, Mithradates VI (120-63 BC), the Pontos Region attracted attention as the epicenter of the kingdom in the wars against Rome in Anatolia. As the struggles between Rome and the Kingdom of Mithradates moved to Pontos after a while, the strategic importance of the region became more apparent. Because after this date, Rome had the chance to get to know the region closely for the first time and it was realized that the region was a very difficult geography for enemies to capture and control.

With the conclusion of the Mithradatic Wars in favor of Rome in 63 BC and the death of Mithradates VI, the last dynastic member of the kingdom, the kingdom had faded away. However, this event was not the end of Rome's struggle on the Pontos, but rather the beginning. Because this region, which is of strategic importance for Rome now, had to be removed from its local culture and Hellenized or Romanized. But breaking the strong Persian influence in the region was at least as difficult as the Wars of Mithradates. Therefore, Pompeius, the Roman consul of the period and also the commander of the Mithradates Wars, made a number of political arrangements in the Pontos Region. In this context, he turned the western coasts of the Pontos Region up to Trapezous (=Trabzon) into a province and made it directly Roman territory.

He donated the remaining lands in the east of the region to the king or local principalities who helped him in the Mithradates Wars. The regions that Rome donated to small kingdoms were geographically far from Roman influence, difficult to control, and most importantly, where the Achaemenid culture was influential. The aim of Pompeius was to establish Roman rule in this region through the affiliated kingdoms. However, all these political arrangements of Pompeius did not have the expected effect in the Pontos Region.

After Pompeius, new political arrangements were made in the Pontos Region during the periods of Caesar and Marcus Antonius, respectively, and most of the region continued to be ruled by affiliated kingdoms. However, the arrangements made in the Pontos Region during the period from Pompeius to the end of the Marcus Antonius period did not provide stability in the region either. Because during this period, Rome's communication with the provinces and cities in the Pontos Region was based on a relationship of interests that provided military requirements for Rome rather than creating a political and cultural network of poleis. The cultural and economic change in the region was limited to the western coasts of Pontos, which Pompeius made a province. Therefore, a new period was started in the political arrangements made in the region during the Augustus Period (27 BC - 14 AD). Firstly, the lands granted to the affiliated kingdoms in the region were expanded. Subsequently, these kingdoms were given more administrative powers in the regions they ruled. This policy of Augustus was successful for a while in the Pontos Region. As a matter of fact, with the Polemon Dynasty, which was brought back to the administration of the Pontos Region during the Augustus Period, an important stability was achieved in the region. This success was also achieved after Augustus in the periods of Tiberius (14-37 AD), Caligulla (37-41 AD) and Claudius (41-54 AD), respectively, and the region was smoothly ruled by members of the Polemon Dynasty. In the period from Augustus to the end of the Claudius period, the Polemon Dynasty was given not only the Pontos lands, but also the administration of the lands of Armenia Minor and the Bosphorus Kingdom. Because this was considered to be the largest kingdom that emerged in the region after the Kingdom of Mithradates. However, after the accession of Emperor Nero to the throne in Rome, the situation of the Polemon Kingdom in the Pontos Region changed. Because with the period of Emperor Nero, the eastern policy of Rome, different from the time of Augustus, was re-entered into an active period and military activities were increased in the eastern borders of Rome..Rome's eastern policy, which began with the Reign of Nero, was to ensure complete Roman domination over the Kingdom of Armenia and to create political pressure against the Parthians. At the point of implementation of this plan, the Pontos Region was strategically prominent in the military activities that Rome would conduct in the east. Because this region served as a gateway to the lands of Armenia and Parthia, and especially the Trapezous Port was an important supply base for Rome's Eastern expeditions. Rome decided to turn this region, which is so strategic and important, into direct Roman territory, taking into account the dangers posed by its rule by affiliated kingdoms. As a matter of fact, in AD 64, she incorporated the Pontos lands belonging to the Polemon Kingdom into the Galatia Province under the name of Pontus Polemoniacus (*Polemon's Pontus*). Thus, the Polemon Dynasty, which took over the administration of the Pontos

Region with Polemon I for the first time during the reign of Augustus, had to give up these lands that it had ruled for more than 60 years. During this time, members of the Polemon dynasty established Roman rule in the region on the one hand, and on the other hand, they founded cities on the model of the Hellenic Polis in the region.

Giriş

Roma'nın Pontos Bölgesi'ndeki askerî ve siyasi faaliyetlerinin gerçek anlamda Geç Hellenistik Dönem'de, Mithradates (Pontos) Krallığı'nın Anadolu'da büyük bir güç olarak ortaya çıkmasıyla birlikte başladığı söylenebilir. Özellikle MÖ 120 yılından sonra Anadolu'da Roma karşıtı büyük bir mücadele başlatan bu krallığın son varisi VI. Mithradates Eupator (MÖ 120-63) döneminde krallığın sınırları Pontos Bölgesi başta olmak üzere Anadolu'nun büyük bir bölümünü içine almış ve MÖ 89 yılına gelindiğinde Anadolu'daki Roma askerî varlığı da neredeyse ortadan kaldırılmıştı. Ancak VI. Mithradates'in kısa dönemde Roma'ya karşı elde ettiği başarının ardında Roma'da yaşanan iç savaşların etkili olduğu bir gerçektir. Zira MÖ 91-88 yılları arasında gerçekleşen Müttefikler Savaşı, Roma'yı Anadolu'da yaşanan gelişmelere müdahale etmekten alıkoymuştu. Buna karşın MÖ 88 yılı sonuna gelindiğinde Müttefikler Savaşı'ndan başarıyla ayrılan Roma, bu tarihten sonra tüm gücünü Anadolu'ya, özellikle Mithradates Krallığı'na çevirmiş ve yaklaşık 30 yıl sürecek Roma-Mithradates Savaşları'nı (MÖ 89-63) başlatmıştı. Bu savaşların ilki olan Birinci Mithradates Savaşları'nın (MÖ 89-85) Roma lehine sonuçlanmasının ardından da iki güç arasındaki mücadeleler Pontos topraklarına taşınmıştı. MÖ 63'te, Roma generali Pompeius, VI. Mithradates ve ordusunu Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde son kez mağlup etmişti. Bu mağlubiyetten sonra kral, öz oğlu II. Pharnakes'in (MÖ 65-47) yönettiği Bosporos Krallığı'na sığınmıştı.¹ Ancak büyük bir Roma askerî gücünün Boposras Krallığı topraklarına doğru hareket ettiğini öğrenen II. Pharnakes, babasını Roma'ya teslim etmeye karar vermişti. MÖ 63'te öz oğlunun ihanetine uğrayan hanedanın son üyesi VI. Mithradates orada intihar etmiş ve böylelikle krallık yıkılmıştı².

Pontos Bölgesi'nde Roma Hâkimiyeti ve Vassal Krallıklar

Mithradates Krallığı'nın MÖ 63'te ortadan kalkmasıyla Pontos Bölgesi dolaylı olarak Roma hâkimiyeti altına girmişti. Üçüncü Mithradates Savaşları sırasında Roma ordusunun başında bulunan Pompeius, Mithradates'e karşı özellikle Pontos Bölgesi'nde yürüttüğü mücadelelerde bu coğrafyanın stratejik önemini yakından görme şansı elde etmiş ve bu doğrultuda bölgede birtakım siyasi düzenlemeler yapmıştı. Pompeius'un bölgede yaptığı siyasi düzenlemelerin ilki, Trapezous'a (=Trabzon) kadar Karadeniz'in doğu kıyılarını Pontos Eyaleti yaparak daha önce oluşturulmuş olan Bithynia Eyaleti ile birleştirmek oldu. Pompeius, yeni eyaletin dışında kalan krallığın doğu ve kuzeydoğusundaki toprakları ise Mithradates Savaşları'nda kendisine yardım

¹ Appianos, *Mithridateios*, 101; ayrıca bk. Sherwin-White, 2008: 253-254.

² Primo, 2010: 160-161.

eden kral ya da yerel prensliklere bağışladı.³ Bithynia Eyaleti'ne dâhil edilmeyen Pontos'un diğer bölgeleri Pompeius'un kral ya da yerel prensliklere bağışladığı toprakların başında geliyordu. Bu bölgeler Mithradates Savaşları'nda Roma ordusuna önemli yardımlarda bulunan Galat *tetrakhes*'lerinden Deiotaros'a verilirken bu toprakların kuzeyinde kalan Bosporos Krallığı da Roma'ya sadakatini bildiren VI. Mithrdates'in oğlu II. Pharnakes'e (MÖ 63-47) bağışlandı (Harita 1).⁴

Pompeius'un eyaletlere dâhil etmediği bu bölgeler; Roma etkisinden uzak, denetlenmesi zor, güvenlik açısından tehlikeli alanlar olması bakımından dikkat çekiciydi. Özellikle Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğu bölgelerinin savunmaya uygun coğrafi yapısı, bölgede hâkimiyet kurmaya çalışan güçler için oldukça tehlikeliydi. Bu yüzden Pompeius, Pontos'ta idari düzenlemeler yaparken çetrefilli bölgeleri bizzat Roma'ya bağlamak yerine, buralarda küçük krallıklar oluşturarak âdeta güçlü düşmanlarına karşı tampon bölgeler oluşturma yoluna gitti.⁵ Fakat Pompeius'un Pontos'ta yapmış olduğu bu siyasi ve idari düzenlemeler beklendiği gibi bölgeye huzur getirmedi. Zira Roma'nın müttefiki ve dostu olarak Bosporos Krallığı'nın başına getirilen II. Pharnakes, MÖ 48'de Roma'ya karşı savaş açtı ve ilk olarak Kolkhis' (=Gürcistan'ın güneybatı bölgesi) ardından Armenia Minor (=Gümüşhane-Bayburt Bölgesi) bölgelerini, ardında da Galat *tetrakhesi* Deiotaros'un hâkimiyeti altındaki Pontos Bölgesi'ni ele geçirdi.⁶ II. Pharnakes'in Anadolu'daki bu işgalleri, Roma'da duyulur duyulmaz o sırada Mısır'da bulunan Iulius Caesar isyanın bastırılması için vakit kaybetmeden Syria Eyaleti üzerinden Anadolu'ya giriş yaptı ve doğrudan kuzeye yöneldi. MÖ 47'de Zela (=Zile)'da yapılan savaşta II. Pharnakes ve ordusu Caesar tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı ve böylelikle isyan kısa zamanda bastırılmış oldu.⁷ Ancak II. Pharnakes'in Pontos Bölgesi başta olmak üzere, Kolkhis ve Armenia Minor topraklarını kolayca işgal etmesi, bağlı krallıkların bölge savunmasındaki yetersizliğini ortaya çıkarmıştı. Bunun üzerine Caesar tıpkı selefi Pompeius gibi Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yeniden siyasi düzenlemeler yapmaya karar verdi. Özellikle Kuzeydoğu Anadolu topraklarının bir tek bağlı krallığın sorumluluğuna verilemeyecek kadar önemli olduğunun farkına varan Caesar, bu amaçla Armenia Minor'u Galatya ve Kappadokia Krallıkları arasında bölüştürerek bölge savunmasını güçlendirmeye çalıştı. Buna karşın Pontos'un doğu bölümleri ise, Galat *tetrarkhesi* Deiotaros ait krallığın bir parçası olmaya devam etti.⁸ Ancak Caesar'ın bölgede yapmış olduğu siyasi düzenlemelerden yaklaşık on yıl sonra MÖ 36'da Pontos Bölgesi

³ Kallet-Marx, 1995: 326; Arslan, 2007: 490-493. Wellesley, 1953, 294 vd.; Wesch-Klein, 2001: 251; Marek, 2003: 36; Kaya, 1998: 165; Bekker-Nielsen, 2008: 28; Oktan, 2008: 60.

⁴ Adcock, 1937: 11 vd.; Magie, 1950: 1237, dn. 41; Sherk, 1980: 975; Jones, 1998: 158; Arslan, 2000: 149-150; Kaya, 2005: 131-132.

⁵ Emir, 2014: 116; ayrıca bkz. Eilers, 2005: 90.

⁶ Cassius Dio, *Rhomaika*, XLII. 45; ayrıca bkz. Minns, 1913: 589; Magie, 1950: 408; Vinogradov - Goronçarovskiy, 2008:243.

⁷ Caesar, *de Bello Alexandriono*, 74-77; Plutarkhos, *Caesar*. 50; Appianos, *Bella Civilia*, II. 91; *Mithridateios*, 120; Cassius Dio, *Rhomaika*, XLII. 47-48; Florus, *epitome*. II. 13. 63; Suetonius, *Caesar*, 35; 37; ayrıca bkz. Dodge, 1997: 604 vd.; Canfora, 2007: 224 vd.; Goldsworthy, 2014: 504.

⁸ Mitchell, 1995: 33, dn. 73; Syme, 1995: 111.

hâkimi Deiotaros'un ölümüyle bölgedeki siyasi dengeler yeniden değişti. Yaşanan bu beklenmedik gelişme sonrası Deiotaros'un krallığına ait topraklar, dönemin Roma *consüllerinden* Marcus Antonius tarafından üzerinde yapılan birtakım değişikliklerle, II. Pharnakes'in oğlu ve VI. Mithradates'in torunu olan Dareios'a verildi.⁹ Böylelikle Pontos topraklarının bir kısmı yeniden Pers soyundan bir kralın, VI. Mithradates'in torunu Dareios'un eline geçmiş oldu.

Marcus Antonius'un, Roma'nın geçmişte en büyük düşmanı olan VI. Mithradates'in torununu neden aynı krallığa atadığı bilinmemektedir. Öyle ki babası II. Pharnakes, ilk fırsatta Roma'ya ihanet ederek atalarından kalan topraklara sahip çıkmak istemiş ve bu uğurda Roma'nın en büyük komutanlarından Caesar ile savaşmayı dahi göze almıştı. Antonius'un bu beklenmedik atamasına iki yorum getirilebilir: Bunlardan ilki, Dareios'un o döneme kadar her daim Romalıların dostu ve müttefiki olarak hareket etmiş olmasıdır. İkincisi ise, Parthların Anadolu'yu işgali sırasında bölgede bulunan bağlı krallıkların sorumlulukları altındaki toprakları savunmada yetersiz kalmalarıdır. Ayrıca Antonius'un Doğu'da giderek güçlenen Parthlara karşı aynı soydan gelen bir başka asilzadeye bölgede krallık tahsis ederek ikilik yaratmayı düşündüğü de söylenebilir.

Yaşanan tüm bu gelişmelere rağmen Antonius'un Pontos Bölgesi'ndeki siyasi düzenlemeleri de bölgede istikrar sağlamadı. Zira II. Pharnakes'in diğer oğlu Arsakes, MÖ 36'da Pontos Bölgesi'nde isyan ederek kardeşi Dareios'u öldürdü ve kendisini hükümdar ilan ederek bölge yönetimini ele geçirdi.¹⁰ Bunun üzerine Antonius tarafından daha önce Kilikia ve Lykaonia bölgeleri kendisine bağışlanan Polemon¹¹, Arsakes isyanının bastırılmasıyla görevlendirildi. Roma'dan aldığı askerî destekle kısa sürede bölgeye ulaşan Polemon, burada isyanı bastırmakla kalmadı, isyanın lideri olan Arsakes'i de yakalatarak idam edilmesini sağladı.¹²

Polemon Krallığı'nın Yükselişi

Marcus Antonius, Arsakes isyanının bastırılmasından sonra Pontos Bölgesi'nde ortaya çıkan otorite boşluğunu yeniden doldurmak için isyanın bastırılmasında başarı gösteren Polemon'a, Pontos topraklarının büyük bir kısmını bağışladı. Antonius, Polemon'un son faaliyeti ve bölgede güven veren eylemleri dolayısıyla, Parth Seferi öncesi Armenia Minor Bölgesi'ni de kendisine vererek topraklarını genişletti (Harita 2).¹³ Bu, Karadeniz kıyıları boyunca uzanan Amisos'un (=Samsun) bir bölümü ile Amaseia (=Amasya), Kotyora (=Ordu), Kerasos (=Giresun), Trapezous'un yanı sıra Armenia Minor

⁹ Appianos, *Bella Civilia* V. 75; ayrıca bkz. Mitchell, 1995: 38; Huzar, 1978: 159; Taşdöner, 2012: 222.

¹⁰ Magie, 1950: 434-435; Primo, 2010: 162.

¹¹ Taşdöner, 2012: 222; Laodikeia'lı Zenon'un oğlu olan Polemon, Antonius tarafından Anadolu'da krallık elde eden bir başka yeni kraldı. Onun hâkimiyeti altındaki topraklar, başkent İkonion (Konya) olmak üzere, Lykaonia Ovası ile Amanos Dağları (Nur Dağları) geçitleri ve Kilikia bölgesini kapsıyordu. Strab. XII. 8. 16; ayrıca bkz. Hoffmann, 1952: cols. 1281-1282.

¹² Strabon, *Geographika*, XII. 3. 38; ayrıca bkz. Olshausen ve Biller, 1984: 162; Højte, 2009: 103.

¹³ Appianos, *Bella Civilia* V. 75; Cassius Dio, *Rhomaika*, XLIX. 33. 2; LIII. 25; Huzar, 1978: 183; Taşdöner, 2012: 225.

Bölgesi'nin, Polemon yönetiminde Roma'ya bağlı yeni bir krallığın eline geçmesi anlamına geliyordu ki, Pontos Bölgesi'nde kurulan bu bağlı krallık, tarihe "Polemon Krallığı" olarak geçti. Deiotaros'un krallığından sonra Pontos Bölgesi'nde kurulan bu yeni vassal krallık, aslında VI. Mithradates'ten sonra bölgede beklenen istikrarın bir türlü sağlanamadığını gösteriyordu. Bundaki en önemli etken, şüphesiz Pontos'un coğrafi ve stratejik yapısının getirdiği yönetilmesi ve denetlenmesi zor bir bölge olması ve bu bölgenin otokton halklarının bağımsızlıklarına olan düşkünlüğü idi.

Marcus Antonius'un Pontos'taki düzenlemelerinden bir süre sonra Caesar'ın yeğeni Octavianus ile Marcus Antonius arasında başlayan mücadeleler kısa zamanda Roma'da bir iç savaşa dönüştü. Bu iç savaş, MÖ 31'de Aktium Deniz Muharebesi'nde Marcus Antonius ve onun destekçilerinin mağlup olmasıyla son buldu.¹⁴ Zira bu savaştan kısa bir süre sonra Marcus Antonius (MÖ 30) Mısır'da intihar ederek hayatına son verdi. Marcus Antonius'un ölümüyle Roma'nın yönetimi bir müddet sonra senato tarafından kendisine "Augustus" ünvanı verilen Octavianus'a geçti. Augustus (MÖ 27-MS 14) Roma'da iç huzuru sağladıktan sonra hızlı bir şekilde dış politikaya yöneldi ve ilk olarak Aktium Savaşı'nda Antonius tarafında yer alan bağlı krallıkların ve kentlerin durumlarını değerlendirdi.¹⁵ Augustus, tıpkı selefleri Pompeius, Caesar ve Antonius gibi Anadolu'nun siyasi yapılanmasını yeniden biçimlendirdi. Kappadokia kralı Arkhelaos (MÖ 36-MS 17) ve Pontos kralı Polemon dışında diğer tüm krallar, Antonius döneminde kendilerine başışlanan krallıklarını kaybettiler.¹⁶ Zira Augustus, Pontos topraklarının büyük bir bölümünde hüküm süren Polemon Krallığı'nın varlığını onaylarken daha önce bu krallığa başışlanan Armenia Minor Bölgesi'ni krallığın elinden aldı.¹⁷ Dolayısıyla Augustus döneminin ilk yıllarında Polemon'a ait krallığın sınırları, Trapezous, Kerasos, Kotyora, Amisos gibi Pontos'un kıyı bölgesi ve bu bölgenin hinterlandı ile sınırlı kaldı.¹⁸ Augustus'un doğudaki genel politikası, Parthia'nın kontrolünü bağlı krallıklar üzerinden gerçekleştirmek üzerine kurulmuştu.¹⁹ Bu aşamada Polemon Krallığı toprakları ve Armenia Minor, stratejik bir önem arz ediyordu. Bu bölgelerin kralları bir taraftan bölgede huzuru temin ederken diğer taraftan Parthlar'ın hareketlerini gözlemleyecekti.²⁰

Augustus'un Pontos Bölgesi'ndeki bu yeni düzenlemeleri ve Polemon'a bahşedilen askerî ve siyasi güç, şüphesiz İmparator'un ileride Parthlara karşı yapmayı planladığı askerî seferler için birer önlemdi. Augustus, Roma'nın etki alanı dışında kalan bu coğrafyayı yıllardır bölgede hüküm süren bağlı krallıklara vererek doğuya yapacağı seferleri kolaylaştırmayı amaçlıyordu. Nitekim Augustus'un doğuda iki önemli projesi vardı ve bunların ikisi de doğrudan Parthlarla ilişkiliydi. Augustus'un doğudaki projelerinden ilki,

¹⁴ Taşdöner, 2012: 229-230.

¹⁵ Magie, 1950: 442 vd.

¹⁶ Augustus Dönemi'nde Eyaletlerde yapılan reformlar hakkında bkz. Taşdöner, 2017.

¹⁷ *Res Gestae*, XXVII; ayrıca bkz. Magie, 1950: 443; Jones, 1998: 170.

¹⁸ Magie, 1950: 435; Mitford, 1980: 1172 vd.

¹⁹ Mitford, 1980: 1172 vd.

²⁰ Augustus Dönemi'nde Armenia'da yaşanan Roma-Parth mücadeleleri için bkz. Taşdöner, 2014.

Crassus'un MÖ 53'te Karrhai Savaşı'nı kaybetmesiyle, Parthlar'ın eline geçen Roma sancakları ve askerlerinin geri alınması.²¹ İkincisi ise, Antonius'un doğudaki yanlış politikası neticesiyle Roma'nın elinden çıkmış olan Armenia Krallığı'nın tekrar Roma'nın uydusu hâline getirilmesiydi. Augustus ilk projesini hayata geçirmek için, evlatlık edindiği Tiberius'u bir Roma ordusuyla birlikte bölgeye gönderdi.²² Polemon ve Kappadokia krallıklarından da önemli bir askerî takviye alan Tiberius, muhtemelen Parthia üzerine çıktığı seferde, Pontos topraklarını bir ikmal üssü olarak kullandı. Fakat Tiberius'un Parth seferi başlamadan son buldu. Çünkü Tiberius'un önemli bir askerî güce doğuya doğru geldiğini öğrenen Parth kralı IV. Phraates (MÖ 38-29) derhâl Roma'nın isteklerine boyun eğdi ve savaş yapılmaksızın MÖ 20 yılında Roma sancaklarını ve esirlerini Augustus'a teslim etti.²³ Aynı yıl Tiberius, iktidarını Roma düşmanlığı üzerine kurmuş olan Armenia kralı II. Artaksias'ı (MÖ 33-MÖ 20) tahttan indirdi ve Roma'nın elinde esir tutulan III. Tigranes'i (MÖ 20-10), Armenia Krallığı'nın başına getirdi.²⁴ Böylelikle III. Tigranes'in yaşamını yitirdiği MÖ 10 yılına kadar bölge, Roma'nın hâkimiyetinde sakin bir dönem geçirdi.²⁵

Yukarıda bahsi geçen Kuzeydoğu Anadolu'da yaşanan bu barış döneminde Pontos kralı Polemon, kendi krallığının iç meseleleri ile ilgilendi. Augustus tarafından kendisine bağışlanan krallığı hem Parth tehlikesine karşı hem de çevre bölgelerden gelebilecek istilacı göçebe halklara karşı güçlendirdi. Nitekim Polemon'un krallığı, Kappadokia Krallığı ile birlikte Roma'nın doğudaki savunma hattını oluşturuyordu. Muhtemelen bölgede meydana gelen askerî bir tehlike karşısında Polemon derhâl harekete geçiyor, sükûnetin sağlandığı dönemlerde de bölge savunmasıyla ilgileniyordu.

Augustus'un Karadeniz'de bir başka siyasi düzenlemesi ise Caesar döneminde II. Pharnakes'i öldürerek Bosporos Krallığı'nın başına geçen Asander'in hükümlerini onaylaması ve ona "kral" ünvanı vermesi oldu.²⁶ Ancak VI. Mithradates'in torunu olduğunu iddia eden Scribonius adındaki yerel bir bey, kısa sürede etrafında büyük bir güç toplayarak Bosporos'ta isyan çıkardı. Asander, isyanı bastırmak için yoğun çaba harcamasına rağmen bazı mütteliklerinin ihanetine uğrayarak mağlup oldu ve isyancıların elebaşı olan Scribonius'un emriyle öldürüldü. Scribonius, Asander'in dul kalan eşiyle de zorla evlenerek tahtı ele geçirdi.²⁷ Zira Asander'in dul eşi II. Pharnakes'in kızı, yani VI. Mithradates'in torunuydu. Scribonius bu evlilik bağıyla krallığını

²¹ Debevoise, 1968: 79 vd; Taşdöner, 2014: 62.

²² Kaya, 2004: 81.

²³ Strabon, *Geographika*, XVI. 1. 28; Suetonius. *Augustus*, 21; *Tiberius*. 9; Vell. II. 91; Cassius Dio, *Rhomaika*, LIV. 8; ayrıca bk. Schlude, 2009: 112; Taşdöner, 2014: 63; Crassus'un MÖ 53'te Karrhai Savaşı sonunda Parthların eline geçen Roma sancakları ve askerlerinin Augustus tarafından geri alınması, Roma dünyasında büyük bir sevinçle karşılandı, olay şerefine sikkeler basıldı, zafer anısına anıtlar dikildi. Cass. Dio LIV. 8; ayrıca bk. Mattingly ve Sydenham, 1923: 46, 61.

²⁴ *Res Gestae*. XXVII; Suet. *Tib.* 9. 1; Cassius Dio, *Rhomaika*, LIV. 9. 4; ayrıca bk. Anderson, 1979: 263-264; Frye, 1984: 235-236.

²⁵ Debevoise, 1968: 146.

²⁶ Saprikin, 2002: 91; Mommsen, 2004: 313; Scullard, 2010: 209; Primo, 2010: 161.

²⁷ Strabon, *Geographika*, XI. 2 vd.; ayrıca bk. Humphreys, 1835: 166; Minns, 1913: 593; Sullivan, 1980: 919-920; Saprikin, 2002: 93.

meşrulaştırmayı amaçlıyordu. Fakat bu hareket Augustus tarafından kabul görmedi ve imparator, Pontos'u savunmakla görevli Polemon'u isyanı bastırması için Kırım'a gönderdi. Sonuçta Roma destekli büyük bir donanmanın üzerlerine geldiğini öğrenen Bosporos halkı, derhal isyancı elebaşını yakalayarak öldürdü. Böylelikle Bosporos topraklarında Roma, tam bir egemenlik sağladı.²⁸

Polemon, bahsi geçen isyanın bastırılmasında çok az etkili oldu. Fakat zeki, erdemli ve bölgeyi iyi tanınması gibi özelliklerinden dolayı Augustus tarafından ona Bosporos Krallığı da bağışlandı. Kısa bir süre sonra Polemon, Bosporos'taki hâkimiyetini güçlendirmek için II. Pharnakes'in kızı ile evlendi.²⁹ Böylelikle Polemon, Augustus tarafından kendisine bağışlanan topraklarla birlikte Pontos'tan Bosporos'a kadar büyük bir coğrafyanın hâkimi oldu. Bu, Mithradates Krallığı'ndan sonra bölgede kurulan en büyük krallık anlamına geliyordu. Ancak Polemon'un kurduğu bu güçlü krallık, Bosporos kraliçesi ile olan evliliğiyle başlamadı. Onun gücünün asıl zirveye çıktığı dönem, kısa bir süre sonra Tralleis'li (=Ayдын) aristokrat bir aileden gelen Pythodoris³⁰ ile olan evliliğiyle oluştu.³¹ Çünkü Pythodoris, devlet yönetiminde oldukça başarılı bir kadındı.

Her şeye rağmen Polemon'un devlet idaresindeki tecrübesi, bölgeyi elinde tutmaya yetmedi. Çünkü MÖ 8'de Tanais (Azov) Bölgesi'nde yaşayan Aspuragan halkları büyük bir isyan başlattı. Bosporos Krallığı'nı korumak için bölgeye geçen Polemon, orada isyancılara karşı yürüttüğü mücadelede mağlup oldu ve savaş meydanında hayatını kaybetti.³² Bu gelişmeler sonunda Pontos Bölgesi, Polemon'un dul eşi Pythodoris'in idaresine geçti. "*Kolkhis'e kadar Tibaranoi ve Khaldia ülkesi ile Pharnakeia ve Trapezus, akıllı ve devlet işlerinde tecrübeli bir kadın olan Pythodoris tarafından yönetilir*" cümlesiyle Strabon, onun devlet yönetiminde son derece başarılı bir kadın olduğunu ifade etmekteydi.³³ Öyle ki onun bu yeteneği, Augustus tarafından da fark edildi ve Augustus, kocasından miras kalan krallığı kendisine bağışlayarak ona olan güvenini gösterdi. Kraliçe Pythodoris, kocasının ölümünden sonra krallığı daha da büyüttü. Anlaşıldığı kadarıyla Pompeius zamanında kent hâline getirilen Diospolis (=Niksar), kraliçe Pythodoris zamanında krallığın merkezi oldu.³⁴

²⁸ Cassius Dio, *Rhomaika*, LIV. 29; ayrıca bk. Fantham, 2006: 65

²⁹ Cassius Dio, *Rhomaika*, LIV. 24. 5-8; ayrıca bk. Minns, 1913: 594; Bowersock, 1966: 52-53; Schürer, 1973: 449, dn. 4; Saprikin, 2002: 97.

³⁰ Pythodoris'in babası Khairmon, Nysalı (Ayдын/Sultanhisar) aristokrat bir aileye mensuptu. O, Mithradates VI Eupator zamanında Roma'nın en büyük müttefiklerinden biriydi. Öyle ki MÖ 88'de, 6,000 *medimnoi* tahılı hediye olarak Anadolu'daki Roma ordularına göndermiş ve bunun üzerine Mithradates VI Eupator, onu kınayan iki mektup yazmıştı. Bowersock, 1966: 8. Daha sonra Khairmon, zengin bir şehir olan Tralleis'e göç etti. Khairmon burada Pompeius'un yakın arkadaşı olarak bölge halkının liderliğini üstlendi. Daha sonra, Laodikea ailesinden bir kız ile evlendi ve bu evlilikten Pythodoris dünyaya geldi. Magie, 1950: 1130 dn. 60; Bowersock, 1966: 8.

³¹ Strabon, *Geographika* XII. 3. 29; Hanslik, 1963: cols. 581; Sullivan, 1980: 920; Kearsley, 2005: 100-101.

³² Jones, 1998: 171 vd.; Saprikin, 2002: 97.

³³ Strabon, *Geographika* XII. 3. 29.

³⁴ Jones, 1998: 170-171; Freely, 2010: 83.

Kraliçe Pythodoris,³⁵ Pontos Bölgesi'ni iki yıl özerk olarak yönetti. MS 8'de Kappadokia kralı Arkhelaos³⁶ ile evlendi ve böylelikle Galatia Eyaleti ile Fırat Irmağı arasında kalan Pontos'tan Kilikia'ya kadar uzanan bölge -Roma toprakları hariç- bu iki hükümdarın hâkimiyeti altına girdi (Harita 2).³⁷ Bu iki krallığın evlilik bağıyla bir araya gelmesi ile Arkhelaos ve eşi Pythodoris'in bölgedeki misyonu daha da arttı.³⁸ Arkhelaos ve Pythodoris'in başlıca görevleri, Doğu'daki Parth yayılımını durdurmak ve Armenia'nın, Roma'nın etkisinden uzaklaşmasını engellemektir.

Augustus'un ölümü üzerine imparatorluk tahtına çıkan Tiberius (MS 14-37) Augustus'un politikasını devam ettirdi. Bu yüzden iktidarının ilk yıllarında Anadolu'nun doğu bölgeleriyle yakından ilgilendi. Ayrıca bölgede yaşanan bir olay, Tiberius'un siyasi politikasını Anadolu'nun kuzeydoğusuna çevirmesine sebep oldu. Bu gelişme, Pontos kraliçesi Pythodoris'in eşi ve krallığının ortağı Kappadokia kralı Arkhelaos'un MS 17'de gelen ölüm haberi idi.³⁹ Bu beklenmedik gelişme üzerine Tiberius, Augustus'un bölgede yaptığı siyasi düzenlemelerin bir devamı olarak, Kappadokia Krallığı'nı bir Roma eyaleti hâline getirerek Kappadokia Eyaleti'ni kurdu.⁴⁰ Ardından Tiberius, Armenia Minor Bölgesi'ni de Kappadokia Eyaleti'ne dâhil etti. Kraliçe Pythodoris ise, ilk kocası Polemon'un ülkesi olan Pontos'un hükümdarı olarak kalmaya devam etti. Kappadokia'nın eyalet hâline getirilmesi ile Pythodoris'in yönetimindeki Polemon Krallığı, bölgede Roma'ya bağlı son vassal krallık olarak varlığını bir müddet daha sürdürmeyi başardı.⁴¹ Pontos Bölgesi'nin hâlâ vassal bir krallık tarafından yönetilmesinin sebebi, Pythodoris'in hâkimiyeti altındaki toprakların doğrudan bir Roma toprağı hâline gelecek kadar Romalılaştırmaması ve Partlarla yapılan mücadelelerde bölgeyi ve bölge halkını iyi tanıyan bu krallığın varlığına ihtiyaç duyulmasıydı.

Tiberius, Kappadokia problemini, bölgeyi bir Roma eyaleti hâline getirerek çözüme kavuşturduktan sonra, Anadolu'nun doğusunda kaybolan

³⁵ Strabon (*Geographika*, XII. 8. 29), Kraliçe Pythodoris'in bir kız ve iki oğlunun varlığından söz etmektedir. Bunlardan ilki, Zeno-Artaksias'tı. Zenon-Artaksias, İmparator Tiberius döneminde Armenia kralı olarak atandı ve bu krallığı 16 yıl boyunca sorunsuz bir şekilde yönetti. Kraliçe Pythodoris'in ikinci ve tek kızı olan Antonia Tryphaena, Trakya kralı VIII. Kotys ile evlenerek ondan beş çocuk sahibi oldu. Bu evlatlardan II. Pythodoris, Trakya kralı Rhoimetakhes ile evliyken, bir diğer kızı Bosporos kralı Aspurgus ile evlendi. Üçüncü oğlu IX. Kotys ise, MS 47'ye kadar Armenia Minor kralı olarak atandı. Daha fazla bilgi için bk. Sullivan, 1980: 922-924.

³⁶ Arkhelaos, Mithradates Savaşları'nda Sulla'nın ordularına karşı savaşan ve ardından Roma ile antlaşması yapmak için kral VI. Mithradates'i ikna eden, Mithradates'in ünlü komutanı Arkhelaos'un torunudur. Olshausen, 1980: 910-911.

³⁷ Sullivan, 1971: 120; Mitchell, 1995: 94; Kaya, 2005: 181; ayrıca bkz. Freely, 2010: 83; Taşdöner, 2016: 37.

³⁸ Barrett (2002: 378, dn. 35), Arkhelaos ve Pythodoris'in evliliklerinin, asla bu iki krallığı birleştirmediklerini ifade etmektedir.

³⁹ Kearsley, 2005: 101; Freely, 2010: 83; Williams, 2012: 357, dn. 23.

⁴⁰ Cassius Dio, *Rhomaika* LVII. 17. 7; Eutr. VII. 11; ayrıca bk. Olshausen, 1980: 910-912; Mitford, 1980: 1173; Levick, 1996: 110. Bir Roma eyaleti hâline getirilen Kappadokia'nın o anki sınırları kuzeyde Polemon Krallığı ile güneyde Amanos Dağları'na kadar uzanıyordu. Doğudan batıya doğru ise, Fırat'tan Lykaonia'ya kadar yayılmıştı. Bu alan yaklaşık olarak 53.000 km²'ydi. Magie, 1950: 491.

⁴¹ Magie, 1950: 494; Williams, 2012: 357, dn. 23.

Roma otoritesini tekrardan sağlamak için Armenia Krallığı'nı yeniden Roma'nın uydusu yaptı ve Pontos kraliçesi Pythodoris'in oğlu Zenon'u (MS 18-35), "Artaksias" ünvanı ile Armenia Krallığı'nın başına geçirdi.⁴² Zenon'un Armenia kralı olması, tartışmasız bölgeyi çok iyi tanımasından ve Polemon ailesinin burada etkili bir nüfuza sahip olmasından kaynaklanıyordu. Ayrıca Zenon'un hem annesinin hem de babasının Hellenistik kültürde yetişmiş bir aileden gelmiş olması, Pompeius'tan itibaren uygulanmaya çalışılan bir politikanın gereği olarak bölgenin Romalılaşmasını daha da kolaylaştırıcaktı. Öyleki Armenia Krallığı için bu atama oldukça hayırlı oldu. Çünkü Zenon-Artaksias, saltanatta kaldığı 17 yıl boyunca bölgeyi sorunsuz ve başarılı bir şekilde yönetti.⁴³ Kraliçe Pythodoris ve oğlu Zenon arasındaki kan bağı göz önüne alındığında bu iki bölgenin (Pontos ve Armenia) aslında tek bir ailenin, yani Polemon ailesinin yönetimi altında olduğunu gösteriyordu.

Pontos Bölgesi'nin Stratejik Önemi ve Polemon Krallığı'nın Sonu

Pontos kraliçesi Pythodoris'un MS 38'te ölmesi⁴⁴ ve torunu II. Polemon'un (MS 38-63)⁴⁵ geçici olarak krallığın başına geçmesi ile Pontos Bölgesi yeniden siyasi alanda hareketli bir döneme sahne oldu. Zira bu dönemde İmparator Tiberius ölmüş ve Roma tahtına Caligula (MS 37-41) geçmişti. Caligula Roma İmparatoru olunca, Pontos Bölgesi'ni yöneten II. Polemon'un krallığını onayladı.⁴⁶ Böylelikle Caligula döneminden itibaren Polemon Krallığı'nın başına kraliçe Pythodoris'in torunu II. Polemon geçmiş oldu. II. Polemon'un Caligula'dan aldığı tek ödül bu değildi. İmparator MS 14'te Bosporos Krallığı'nı da kendisine bağışlayarak topraklarını genişletti.⁴⁷ Pontos Bölgesi'nde büyük bir krallığa hükmeden II. Polemon, iktidarda kaldığı süre boyunca zamanının büyük bir bölümünü askeri faaliyetlere ayırdı. Öyle ki Bosporos Krallığı'nın da Caligula tarafından II. Polemon'a bağışlanmasıyla krallığın sınırları; Bosporos Krallığı topraklarıyla birlikte Anadolu'da Pontos kıyısı boyunca Amisos'tan Kolkhis'e, iç kesimlerde Zela'dan Armenia'nın kuzey sınırlarını oluşturan dağlara kadar uzanmış oldu. Polemon'un krallığı, Mithradates Krallığı'ndan sonra bölgede oluşturulan en büyük krallık hâline geldi. II. Polemon da tıpkı selefleri gibi bu toprakları, Roma'nın doğudaki saldırgan kolu olarak yönetti ve Pontos Bölgesi'ni doğudan ve kuzeyden gelebilecek istilalara karşı korudu.

⁴² Tacitus. *Annales*, II. 56; ayrıca bkz. Sullivan, 1980: 922-923; Barrett, 2001: 14; Levick, 1999: 110; Edwell, 2008: 40.

⁴³ Sullivan, 1980: 922-923; Shotter, 2005: 52-53; Frye, 1984: 237.

⁴⁴ II. Pythodoris'in Pontos Krallığı'nı ne kadar yönettiği ve ne zaman öldüğü hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bilinen tek şey kendinden sonra İmparatorluk tahtına MS 38'de torunu II. Polemon'un geçtiğidir. Magie, 1950: 487. Örneğin MS 28'de Pythodoris'e ait olduğu tespit edilmiş bir parada onun hâlâ kraliçe olduğunu göstermektedir. Barrett, 2002: 196.

⁴⁵ Pontos kralı I. Polemon ve eşi Pythodoris'in torunu olan II. Polemon, Antonia Tryphaina ile evli olan Trakya kralı VIII. Kotys'un oğludur. Sullivan, 1980: 922.

⁴⁶ Cassius Dio, *Rhomaika*, LIX. 12; ayrıca bkz. Jones, 1998: 170-171; Wiedemann, 2008a: 223.

⁴⁷ Minns, 1913: 595; Magie, 1950: 514; Olshausen, 1980: 911 vd.; Caligula'nın Kuzeydoğu Anadolu'da yaptığı siyasi düzenlemeler bunlarla sınırlı kalmadı. O, Tiberius zamanında Kappadokia Eyaleti'ne bağlanan Armenia Minor Bölgesi'ni yeniden vassal bir krallık hâline getirdi ve bu krallığın başına da yine Polemon ailesinden gelen ve kraliçe Pythodoris'in bir başka erkek torunu olan IX. Kotys'u geçirdi. Magie, 1950: 514; Mitford, 1980: 1174; Sullivan, 1980: 922; Wiedemann, 2008a: 223.

II. Polemon, bir taraftan krallığını doğudan ve kuzeyden gelebilecek saldırılara karşı hazırlarken diğer taraftan toprakları üzerinde bir takım imar ve iskân faaliyetlerinde bulundu. Örneğin kraliçe Pythodoris döneminde Polemon Krallığı'nın metropolisi olan Nikopolis kentinin giderek önemini yitirmesiyle kral, Pontos'un sahil bölgesinde "Polemonium/Polemonion" olarak adlandırılan yeni bir kent kurdu.⁴⁸

Claudius zamanında Karadeniz Bölgesi'nde yaşanan diğer bir gelişme ise, havzanın kuzeyinde vuku buldu. Bu dönemde Kırım'daki Bosporos Krallığı, Caligula tarafından II. Polemon'a başlatılmıştı.⁴⁹ Bosporos Krallığı, her ne kadar II. Polemon'un hâkimiyeti altında bulunsada burada eski kral Aspurgus'un dul eşi Gepaepyris hayattaydı. Gepaepyris üvey oğlunu, eski Mithradates Krallığı mensubu VI. Mithradates'in torunu olarak tanıttı ve "Mithradates" (VIII. Mithradates) unvanı ile onu tahtın asıl varisi olarak gösterdi. Zira bölge halkı da kendi krallarını kaybettiği için üzgündü ve yabancı bir kişinin yönetimini, yani II. Polemon'u istemiyordu.⁵⁰ Bunun üzerine Claudius, Bosporos Krallığı'nı II. Polemon'dan alarak VIII. Mithradates'e (MS 38-46) başlattı.⁵¹ Cassius Dio'ya göre Claudius, Bosporos Krallığı'na karşı II. Polemon'a da Kilikia'nın bir bölümünü verdi.⁵² Fakat Bosporos kralı VIII. Mithradates, tıpkı VI. Mithradates ve II. Pharnakes gibi MS 46/45'de ayaklanarak Roma'ya karşı büyük bir isyan başlattı.⁵³ Bunun üzerine Roma, askerî bir birlik ile Armenia Minor kralı IX. Kotys'u bölgeye gönderdi. Kotys burada müttefiki Sarmat Aorsi kralı Eunones'ten aldığı yardımla MS 49'da Mithradates'i mağlup etti ve onu rehin olarak Roma'ya gönderdi.⁵⁴ Böylelikle krallık bir müddet Mithradates'in üvey annesi Gepaepyris'in yönetiminde kaldı. Fakat daha sonra Armenia Minor kralı IX. Kotys, MS 49 yılında Bosporos'a kral olarak atandı.

Pompeius döneminde başlayan ve Claudius dönemi sonuna kadar geçen süre zarfında Pontos Bölgesi'nde yapılan siyasi düzenlemeler, bölgede istikrar sağlamadı. Ayrıca Roma'nın bölgeyi yakından tanıyan krallara başlatılması da bölgeye bir düzen getirmediği gibi, bu bölge ne Hellenize ne de Romanize edilebildi. Bu yüzden Claudius'un ölümü ile Roma İmparatorluk tahtına çıkan Nero (54-68) döneminde Pontos politikasında önemli bir değişikliğe gidildi.

⁴⁸ Jones, 1998: 171; "Polemonium/Polemonion kentinin, bugün Ordu'nun Fatsa ilçesi ile Bolaman Irmağı arasında bir yerde olduğu belirtilmektedir. Talbert, 2000, map 87 C3.

⁴⁹ Magie, 1950: 513-514; Hoffmann, 1952: cols. 1286; Olshausen, 1980: 911 vd.

⁵⁰ Magie, 1950: 548; Luttwak, 1976: 39; Braund, 1984: 42.

⁵¹ Cassius Dio, *Rhomaika* LX. 8. 2; ayrıca bkz. Minns, 1913: 611; Hoffmann, 1952: cols. 1286.

⁵² Cassius Dio (*Rhomaika*, LX. 8. 2), Kilikia Aspera Bölgesi'ni yöneten kralın II. Polemon olduğunu bildirmesine karşın, Iosephus (*Ant. Jud.* 8. 1), buradaki Polemon'un, II. Polemon değil, I. Agrippa'nın kız kardeşi Barenice ile evli olan Marcus Antonius Polemon olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Iosephus (*Antiquitates Iudaicae.* 8. 1), Cassius Dio'dan farklı olarak iki ayrı Polemon'un olduğunu belirtmektedir. Iosephus, II. Polemon olarak anılan kişinin, kraliçe Antonia Trypahaina'nın oğlu, yani kraliçe Pythodoris'in torunu olduğunu ifade etmektedir. Marcus Antonius Polemon ise, I. Polemon ile kraliçe Pythodoris'in en büyük oğlu ve Iudea'nın son kralı I. Agrippa'nın damadıydı (Magie, 1950: 548-549; Barrett, 1978: 47; Schwartz, 1990: 34 vd).

⁵³ Tacitus, *Annales*, XII. 15 vd; ayrıca bk. Krapivina, 2007: 166; Ballesteros-Pastor, 2011a: 44; Cassius Dio (*Rhomaika*, LX. 28. 7), Claudius döneminde Bosporos Krallığı'na atanan VIII. Mithradates'i hatalı bir şekilde Iberia Kralı Mithradates ile karıştırmıştır.

⁵⁴ Tacitus, *Annales*. XII. 21; ayrıca bkz. Hoffmann, 1952: cols.

İmparator Nero, adı geçen bölgeyi bağlı krallıklar vasıtasıyla yönetmek yerine bizzat Roma sınırlarına dâhil etmeye karar verdi. Doğuda giderek güçlenen Parth Krallığı, Nero'nun bu siyasi projeyi hızlı bir şekilde uygulamaya koymasında önemli bir etken oldu. Ayrıca bölgedeki bağlı krallıklar, doğuda Parth yayılımına karşı yeterli mukavemeti gösterememişler ve Parthlar'ın giderek batıya doğru genişlemelerinin önüne geçememişlerdi. Bu yüzden Roma'nın doğudaki en yüksek askerî komutanı olan Corbulo'nun denetiminde bölgede yeniden siyasi düzenlemelere gidildi. İlk siyasi düzenleme Anadolu'nun Kafkasya'ya açılan kapısı durumundaki Pontos Bölgesi'nde yapıldı. Çünkü bölge, askerî ve stratejik açıdan oldukça önemli bir alandı ve artık vassal krallıklar yerine doğrudan Roma'nın yönetimi altına girmesi gerekli olmuştu. Bu amaçla MS 64'te Polemon Krallığı'na ait Pontos'daki topraklar *Pontus Polemoniacus* (Polemon'un Pontus'u) adıyla Galatia Eyaleti'ne dâhil edildi.⁵⁵

Roma, II. Polemon'a ait Pontos Krallığı'nı Galatia Eyaleti'ne bağlayarak Anadolu'nun kuzeydoğusunda daha fazla toprak elde etti. Şüphesiz bu, Corbulo'nun tavsiyesiyle uygulamaya konuldu. Böylelikle Lykos Irmağı'ndan itibaren Pontos'un iç bölgeleri, Sebaste (Niksar), Zela (Zile) ve Sebasteia (Sivas) ile Amisos'tan Kolkhis'e kadar uzanan bütün Pontos kıyıları bu eyalete dâhil edildi.⁵⁶ Pontos'un eski kraliçesi Pythodoris zamanında krallığın başkenti olan Nikopolis, *Pontus Polemoniacus*'un metropolü yapılarak "Neocaesarea" adını aldı.⁵⁷ Ayrıca Trapezous da "özgür kent" (*Civitas Libera*) ilan edildi (Harita 2).⁵⁸ *Pontus Polemoniacus*'un Galatia Eyaleti'ne bağlanmasının en önemli nedeni, şüphesiz Parth savaşlarıydı. Bu birleşme, Armenia'da oluşturulması düşünülen sınır savunma sisteminin bir parçasıydı. Çünkü Roma toprakları dışında kalan Karadeniz'in bu kesimi, Roma'nın doğu politikasında önemli hâle gelmişti.

Sonuç

Yaklaşık 30 yıl süren Mithradates Savaşlarıyla Roma, Pontos Bölgesi'nin stratejik önemini fark etmiş ve krallığın yıkılması ile bölgede yaşanan gelişmelere daha fazla yoğunlaşmıştı. Ancak Pontos Bölgesi, bulunduğu coğrafi konum itibarıyla Roma hâkimiyet sahasına oldukça uzaktı. Ayrıca bölgenin dağlık yapısı, savaşçı özelliklere sahip yerli halkların varlığı Roma'nın bölgede hâkimiyet kurmasını zorlaştıran en büyük engellerdi. Bu sebeple Roma, Pompeius'tan itibaren uzun bir süre bölgeyi bağlı krallıklarla yönetmeye çalıştı. Ancak Pompeius'tan Marcus Antonius dönemine kadar geçen süre zarfında bu bağlı krallıklar Pontos'ta siyasi bir istikrar sağlayamadılar. Çünkü bu dönemde Pontos Bölgesi'ndeki eyalet ve şehirleri ile

⁵⁵ Suetonius, *Nero*, 18; Eutropius, VII. 14; ayrıca bk. Mitchell, 1995: 63; Jones, 1998: 171; Wojan, 2006: 185; Braund (1989: 31), II. Polemon'un, Pontos'ta artan korsan eylemlerine karşı yeterince başarı gösteremediği için tahtından uzaklaştırıldığını ifade etmektedir.

⁵⁶ Magie, 1950: 561-562; ayrıca bkz. Wojan, 2006:184-185.

⁵⁷ Magie, 1950: 1071 dn. 11; Jones, 1998: 171.

⁵⁸ Plinius. *Naturalis Historia*, VI. 3. 11; ayrıca bk. Jones, 1998: 171; Magie, 1950: 561; Bu dönemde Trapezous, muhtemelen Galatia Eyaleti'ne bağlı değildi. Nitekim Plinius (*Naturalis Historia*, VI. 3. 11), Trapezous'tan özgür kent olarak söz etmektedir. Ayrıca *Pontus Polemoniacus*'un *Pontus Galaticus* ile birleştirilmiş olduğu zamana ait yazıtlarda altı kent arasında Trapezous'un adı geçmemektedir (Jones, 1998: 171).

Roma'nın iletişimi, politik ve kültürel bir polis'ler ağı oluşturmaktan öte, daha çok Roma için askerî gereksinimleri karşılayan çıkar ilişkisine dayandı. Bölgedeki kültürel ve ekonomik değişimi ise Pompeius'un eyalet haline getirdiği Pontos'un batı kıyıları ile sınırlı kaldı.

İlk kez Marcus Antonius Dönemi'nde Pontos Krallığı'nın başına geçen Polemon ile bölgede uzun süre devam edecek siyasi bir istikrar yaşandı ve bu yeni krallık Roma'nın doğu politikalarında stratejik alanda önemli roller üstlendi. İmparator Nero Dönemi'ne kadar Roma'nın doğuda Armenia ve Parth krallıklarına karşı yürütülen askerî ve siyasi faaliyetlerinde Polemon Krallığı toprakları Roma'nın bir ikmal üssü gibi kullanılırken krallığın askerî gücü bölgede aktif bir rol oynadı. Krallığın bu sadık ve başarılı politikası MS 64'te İmparator Nero Dönemi'nde Pontos Bölgesi'ndeki Polemon Krallığı topraklarının Galatia Eyaleti'ne bağlanmasına kadar devam etti. Zira MS 54'ten itibaren Roma'nın Armenia ve Parthlara karşı askerî eylemleri giderek hız kazanmış, bu askerî eylemlerde Pontos Bölgesi stratejik olarak daha da önem kazanmıştı. Bu yeni gelişmelerle birlikte Roma, Pontos Bölgesi'nin artık vassal krallıklara bağlanamayacak kadar önemli bir coğrafyaya dönüştüğünü fark etmiş ve bu doğrultuda da Polemon Krallığı'na ait Pontos topraklarını Galatia Eyaleti'ne dâhil etmiştir.

Kaynakça**Antik Kaynaklar**

- Appianus, *Appian's Roman History*, with an English translation by H. White I-IV, London, Cambridge, Harvard University Press, Massachusetts: (1912-1913).
- Caesar, Gaius Iulius. *Alexandrian, African and Spanish Wars*, with an English translation by A. G. Way. Harvard University Press London, Cambridge, Massachusetts 1955.
- Cassius Dio, *Roman History*, with an English translation by E. Carry I-IX, Harvard University Press, London, Cambridge, Massachusetts (1914-1927).
- Eutropius (2007), *Roma Tarihinin Özeti*, (Çev. Çiğdem Menzilioğlu), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Lucius Annaeus Florus, *The Two Books of the Epitome, Extracted from Titus Livius, of all the Wars of Seven Hundred Years*, with an English translation by E. S. Foster, Harvard University Press, London, Cambridge, Massachusetts 1929.
- Iosephus, Flavius, *The Jewish Antiquities*, with an English translation by H. S. J. Thackeray I-IX, Harvard University Press, London, Cambridge, Massachusetts, (1930-1939).
- Plinius, Gaius Secundus *Pliny Natural History*, with an English translation by H. R. Rackham, W. H. Jones, De E. Eichhoz I-X, Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts (1938-1971).

Plutarchus, *Plutarch's Lives*, with an English translation by B. Perrin, I-IX, Harvard University Press, London and New York 1959.

Res Gestae, *The Achievements of the Divine Augustus*, with an Introduction and Commentary by P. A. Brunt and J. M. Moore, Oxford University Press, London and New York 1967.

“Strabo, *The Geography of Strabo*, with an English translation by H. L. Jones I-VIII, Harvard University Press (Loeb). London and New York (1917-1932).

Suetonius, *On iki Caesar'ın Yaşamı*, (Latince'den çev. Fafo Telatar - Gül Özaktürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Tacitus, *Annals: The Reigns of Tiberius, Claudius, and Nero*, translated by J. C. Yardley, with an Introduction and Notes by Anthony A. Barrett, Oxford University Press Oxford and New York 2008.

Velleius Paterculus, *Roman History: From Romulus and the Foundation of Rome to the Reign of the Emperor Tiberius*, translated, with introduction and notes by J. C. Yardley and A. A Barrett, Hackett Publishing, United States America 2011.

Modern Kaynaklar

ADCOCK, F.E., 1937. “Lesser Armenia and Galatia after Pompeius Settlement of East”, *JRS*, 27, ss. 12-17.

ANDERSON, J.G.C., 1979. “The Eastern Frontier under Augustus”, *The Augustan Empire, 44 B.C.-A.D. 70.*, CAH, X, Eds. S. A. Cook, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 239-283.

ARSLAN, M., 2007. *Romanın Büyük Düşmanı Mithridates VI Eupator*, Odin Yayıncılık, İstanbul.

ARSLAN, M., 2000. *Antik Çağ Anadolu'nun Savaşçı Kavmi Galatlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

BALLESTEROS-PASTOR, L., 2011. “Beyond the Tanais: Tacitus and Quintus Curtus”, *AWE*, 10, ss. 43-47.

BARRETT, A., 2002. *Livia: First Lady of Imperial Rome*, Yale University Press. New Haven & London.

BEKKER-NIELSEN, T., 2005. “The Technology and Productivity Ancient Sea Fishing”, *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea, Black Sea Studies 5*, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies, Ed. Tønnes Bekker-Nielsen, Aarhus University Press, Denmark, ss. 83-95.

BELKE, K. - MERSICH, N., 1990. *Phrygien und Pisidien, Tabula Imperii Byzantini 7*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Viyana.

BOWERSOCK, W.G., 1966. *Augustus and Greek World*, Clarendon Press, Oxford.

BRAUND, D., 1984. *Rome and the Friendly King: The Character of Client Kingship*, Routledge, London and New York.

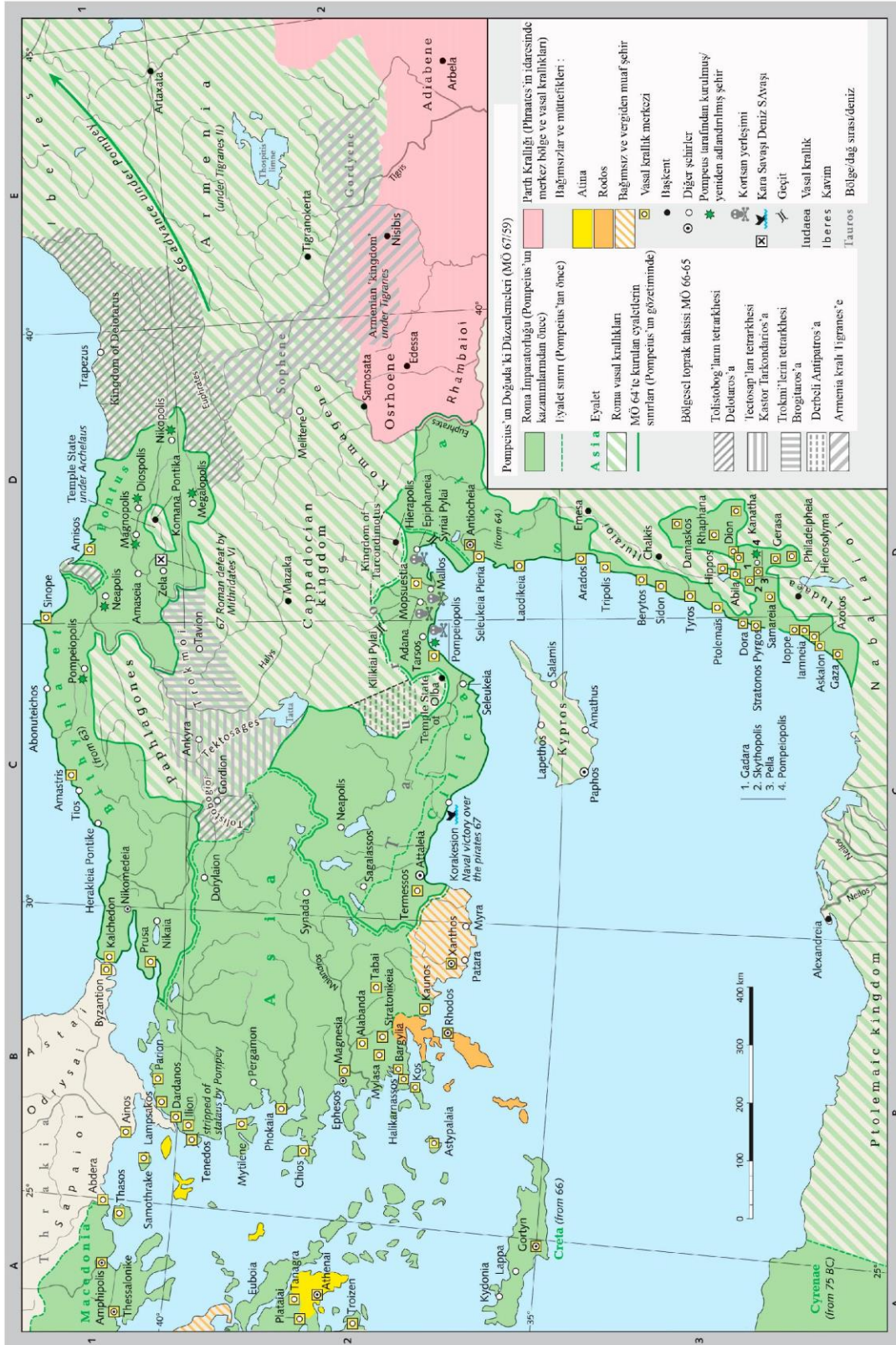
- BRAUND, D., "Coping with the Caucasus: Roman Responses to Local Conditions in Colchis", *The Eastern Frontier of the Roman Empire, (Proceedings of a Colloquium held at Ankara in September 1988)*, Eds. D.H. French and C.S. Lightfoot, British Institute of Archaeology, Ankara, ss. 31-43.
- CANFORA, L., 2007. *Julius Caesar: The Life and Times of The People's Dictator*, English Translate by Marian Hill and Kevin Windle, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California.
- DEBEVOISE, N.C., 1968. *A Political History of Parthia*, University of Chicago Press, Chicago.
- DODGE, T.A., 1997. *Caesar*, Da Capo Press, London.
- EDWELL, M.P., 2008. *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*, Routledge, London and New York.
- EILERS, C., 2005. "A Roman East: Pompey's Settlement to the Death of Augustus", *A Companion to the Hellenistic World*, Ed. A. Erskine, Blackwell Publishing, Oxford, ss. 90-102.
- EMİR, O., 2014. *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Pontos (MÖ IV. yy - MS III. yy.)*. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon.
- FANTHAM, E., 2006. *Julia Augusti: the Emperor's Daughter (Women of the Ancient World)*, Routledge, Oxford and New York.
- FREELY, J., 2010. *Children of Achilles: The Greeks in Asia Minorsince the Days of Troy*, I.B.Tauris & Co. Ltd, London and New York.
- FRYE, R.N., 1984. *The History of Ancient Iran*, C.H. Beck'sc he Verlags buch handlung, München.
- GAMKRELIDZE, G., 2012. *Researches in Iberia-Colchology (History and Archaeology of Ancient Georgia)*, Ed. D. Braund, Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology of Georgian National Museum, Georgia.
- GOLDSWORTHY, A. K., 2014. *Caesar*, (Çev.: E. Kurtluoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- GRUEN, S. E., 2008. "The Expansion of the Empire under Augustus", *The Augustan Empire 43 B.C-A.D. 69, CAH X*, Ed. A. K. Bowman, Cambridge University Press, Oxford and New York, ss. 147-198.
- HANSLIK, R., 1963. "Pythodoris", *RE*, XXIV, cols. 581-585
- HOFFMANN, W., 1952. "Polemon", *RE*, XXI, cols. 1281-1287.
- HØJTE, J.M., 2009. "The Administrative Organisation of the Pontic Kingdom", *Mithradates VI and the Pontic Kingdom, (Black Sea Studies 9, The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies)*, Ed. Jakob Munk Højte, Aarhus University Press, Denmark, ss. 95-108.

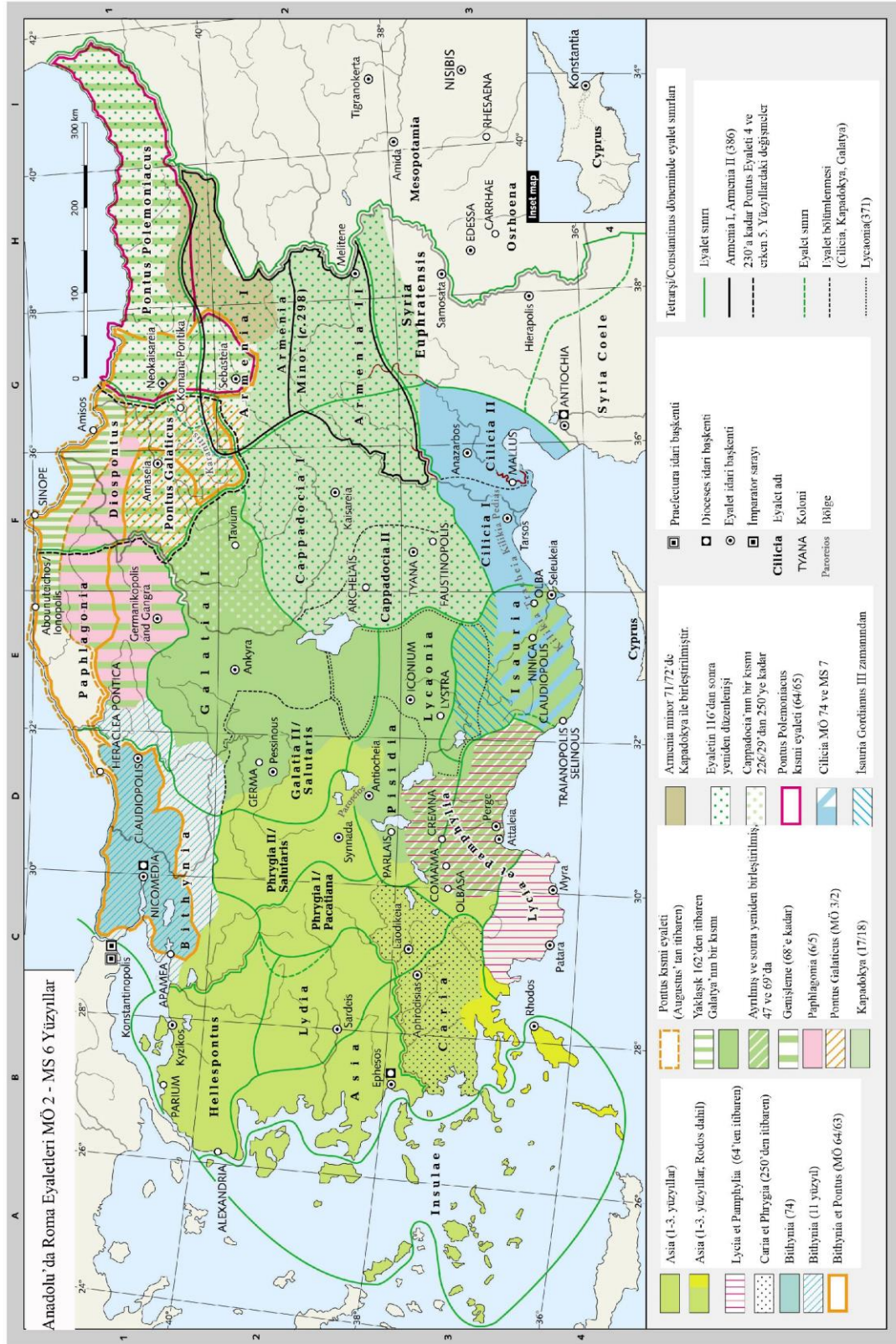
- HUMPHREYS, H.N., 1853. *The Coin Collector's Manual: or Guide to the Numismatic Student in the Formation of a Cabinet of Coins, I*, H.G. Bohn, York Street, Covent Garden, London.
- HUZAR, E.G., 1978. *Mark Antony: A Biography*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- JONES, A.H.M., 1998. *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford.
- KALLET-MARX, R. M., 1995. *Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 BC.*, Routledge, Berkeley, Los Angeles, Oxford.
- KAYA, M.A., 1998. "Anadolu'da Roma Egemenliği ve Pompeius'un Siyasal Düzenlemeleri", *TİD*, 13, ss. 161-173.
- KAYA, M.A., 2004. "Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 95-İ.S. 4)", *TİD*, 19 (1), ss. 73-86.
- KAYA, M.A., 2005. *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, İlya Yayınevi, İzmir.
- KEARSLEY, R.A., 2005, Women and Public Life in Imperial Asia Minor: Hellenistic Tradition and Augustus Ideology, *AWE*, 4 (1), 98-121.
- KRAPIVINA, V. V., 2007. "Ceramics from Sinope in Olbia Pontica", *Sinope: The Results of Fifteen Years of Research, (Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009)*, Ed.D. K. Tezgör, Brill, Leiden and Boston, ss. 467-477.
- LEVICK, B., 1999. *Tiberius: The Politician*, Routledge, London and New York.
- LUTTWAK, E., 1976. *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century A.D. to the Third*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- MAGIE, D., 1950. *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ I-II*, Princeton, New Jersey.
- MAREK C., 2003. *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Wasmuth, Tübingen.
- MATTINGLY, H. - SYDENHAM, E.A., 1923. *The Roman Imperial Coinage*, Spink & Son, London.
- MINNS, H. E., 1913. *Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Cambridge University Press London and New York.
- MITCHELL, S., 1995. *Anatolia I: Land, Man and Gods in Asia Minor, the Celts in Anatolia and the Impact of the Roman Rule*, Clarendon Press, Oxford.
- MITFORD, B.T., 1974. "Some Inscription from the Cappadocia Lines", *JRS*, 64, ss. 160-175.
- MITFORD, B.T., 1980. "Cappadocia and Armenia Minor: Historical Setting of the Limes", *ANRW*, II, 7.2, ss. 1170-1228.

- MOMMSEN, T., 2004. *The Roman History: The Provinces of the Roman Empire, from Caesar to Diocletian I*, translations by W.P. Dickson and F. Haverfield, Gorgias Press, London and New Jersey.
- OKTAN, M., 2008. "Roma Cumhuriyet Döneminde Pontos'da Yapılan Düzenlemeler", *Anadolu*, 34, ss. 47-75.
- OLSHAUSEN, E., 1980. "Pontos und Rom (63 v. Chr.-64 n. Chr.)", *ANRW*, II 7.2, ss. 903-912.
- OLSHAUSEN, E. - BILLER, J., 1984. *Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches. Teil I; Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter den Mithradatien*, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients 29/1, Reihe B (Geisteswissenschaften), Wiesbaden.
- PRIMO, A., 2010. "The Client Kingdom of Pontus Between Mithridatism and Philoromanism". *Client Kings and Roman Principalities in the Roman Near East*. Ed. T. Kaizer-M. Facella. Franz Steiner, Stuttgart, ss. 159-179.
- SAPRIKIN, S. Yu., 2002. *Bosporskoe Tsartsvo na rubeje dvuh epoh*, Nauka, Moskva.
- SCHLUDE, J. M., 2009. *Rome, Parthia and Empire: The First of Roman – Parthian Relations*, California University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, California.
- SCHÜRER, E., 1973. *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135) I*, a new English translation version revised and edited by G. Vermes and F. Millar, Clark Ltd., Edinburg.
- SCHWARTZ, R.D., 1990. *Agrippa: The Last King of Judea*, Tübingen.
- SCULLARD, H.H., 2010. *From the Gracchi to Nero: A History of Rome from 133 B.C. to A. D. 68*, with a new foreword by Dominic Rathbone, Routledge, London and New York.
- SHERK, K.R., 1980. "Roman Galatia: The Governors from 25 B.C. to A.D. 114", *ANRW*, II, 7/2, ss. 954-1052.
- SHOTTER, D., 2005. *Tiberius Caesar*, Routledge, London and New York.
- SYME, R., 1995. *Anatolica: Studies in Strabo*, Ed. A. Birley, Clarendon Press, Oxford.
- SULLIVAN, D.R., 1980. "Dynasty in Pontus", *ANRW*, II. 7. 2, ss. 913-930.
- SULLIVAN, D.R., 1971. *Some Dynastic Answers to the Armenian Question: A Study in East Anatolian Prosopography*, University of California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, California.
- TALBERT, J.A.R. (Ed.). 2000. *Map-By-Map Directory to Accompany, Barrington Atlas the Greek and Roman World*, Princeton University Press, New Jersey.
- TAŞDÖNER, K., 2012. "Romalı Triumvir Marcus Antonius'un Anadolu'da Siyasi Düzenlemeleri". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31(51), ss. 209-236.

- TAŞDÖNER, K., 2014. "Agustus Dönemi'nde Armenia: Roma-Parth Hakimiyet Mücadelesi". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(56), ss. 55-72.
- TAŞDÖNER, K., 2016. "Anadolu'da Roma'ya Bağımlı Bir Krallık Kappadokia (İÖ 64 İS 17)". *Tarih Okulu Dergisi* (XXVII), ss. 25-42.
- TAŞDÖNER, K., 2017. *Anadolu'da Roma Eyaletleri: Augustus Dönemi*. İzmir: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- TSETSKHLADZE, R. G., 1999. *Pichvnari and Its Environs, 6th c BC-4th c AD: Annales Littéraires de l'Université de Franche-Comté*, 659, Eds. M. Clavel-Lévêque and E. Geny, P. Lévêque, Presses Universitaires Franc-Comtoises, Paris.
- WELLESLEY, K., 1953. "The Extent of the Territory added to Bithynia by Pompey", *RhMP*, 96, ss. 292-318.
- WESCH-KLEIN, G., 2001. "Bithynia, Pontus et Bithynia, Bithynia et Pontus – Ein Provinzname im Wandel der Zeit". *ZPE*, 136, ss. 251-256.
- WIEDEMANN, T.E.J., 2008. "Tiberius to Nero", *The Augustan Empire, 43 B.C.-A. D. 69*, CAH, X, Ed. Alan K. Bowman, Cambridge University Press, New York, ss. 198-236.
- WILLIAMS, T. B., 2012. *Persecution in 1 Peter: Differentiating and Contextualizing Early Christian Suffering*, Brill, Leiden and Boston:
- WOJAN, F., 2007. "Trapézonte du Pont sous l'Empire romain: étude historique et corpus monétaire", *Revue numismatique*, 162, ss. 181-229.
- VINOGRADOV, Yu. A. - GORONÇAROVSKIY, V.A., 2008. *Voennaya istoriya i voennoe delo Bospora Kimmeriyskogo (VI v. do n.e. – seredina III v. n.e.)*, Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut İstorii Matarial'noy Kul'turi, trudi. T. XXV, Filologičeskiy fakul'tet Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta, Sankt-Peterburg.

Harita 1: Pompeius'un Pontos Bölgesi'ndeki düzenlemeleri (Brill's New Pauly Supp. I., Vol. 3).

Harita 2: İmparator Nero Döneminde Pontus Bölgesi'ndeki düzenlemeler (Brill's New Pauly Supp. I., Vol. 3).

736

OANNES

5 (2)

HERMES KRIOPHOROS'TAN İYİ ÇOBAN'A:
KOÇ TAŞIYAN FİGÜRLERİN İKONOĞRAFI VE ANLAM DEĞİŞİMLERİ
*FROM HERMES KRIOPHOROS TO THE GOOD SHEPHERD:
ICONOGRAPHY AND MEANING CHANGES OF RAM-BEARER*

Fatma AYTEKİN

Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü /Türkiye
Res. Assist., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Letters, Department of Archaeology
/Türkiye
fatma.aytekin@hbv.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-8993-6205

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **31.07.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **12.09.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.09.2023**
Sayfalar-Pages : **737 – 761**

: <https://doi.org/10.33469/oannes.1335670>

This article was checked by Viper or or **plagium™**

Atf – Citation: AYTEKİN, F., “Hermes Kriophoros’tan İyi Çoban’a: Koç Taşıyan Figürlerin İkonografî ve Anlam Değişimleri”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 737 – 761.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/2, Eylül – September 2023

737 – 761

Araştırma Makalesi / Research Article

HERMES KRIOPHOROS'TAN İYİ ÇOBAN'A: KOÇ TAŞIYAN FİGÜRLERİN İKONOĞRAFI VE ANLAM DEĞİŞİMLERİ

FROM HERMES KRIOPHOROS TO THE GOOD SHEPHERD: ICONOGRAPHY AND MEANING CHANGES OF RAM-BEARER

Arş. Gör. Fatma AYTEKİN

Öz

En erken örnekleri Prehistorik Döneme dek uzanan ve MÖ 3. Binden itibaren yayılım gösteren omuzlarında koç taşıyan figürlerin görüntü kalıpları, zaman içerisinde majör bir değişim göstermese de içinde bulunduğu kültürlerin geleneklerine göre şekillenen çok anlamlı bir kavram haline dönüşmüştür. Önceleri büyü yapılan ayinlerde ritüel kapsamında kullanılan sahne, daha sonra politik bir alegori aracına dönüşerek şehrin/ülkenin çobanı gibi kavramları yansıtmış ya da günlük hayatta adak olarak taşınan koçların gösterildiği sahnelerde yer almıştır. Makalenin başlangıç noktasını oluşturan Grek Dünyası'nda ise önceleri politik bir alegori kapsamında kullanılan betim, sonraki süreçte dini bir amaca hizmet etmiştir. Hermes'e yönelik bir kült bağlamında Tanagra'da gerçekleştirilen festivalde, yakışıklı bir gencin kentin surları etrafında omzunda bir koç ile dolaşması, kentin

Abstract

The images of men figures carrying a ram on their shoulders, the earliest go back to the Prehistoric Period and have spread since the 3rd millennium BC. They have turned into a very meaningful concept shaped according to the traditions of cultures in which they belong although they did not show a major change over time. The figures, was used within the scope of ritual in the rites where magic was performed, later turned into a political allegory, reflecting concepts such as the shepherd of the city, or took place in real scenes where rams carried as offerings in daily life are shown. In the Greek world, in this study, the motif, which was used as a political allegory, served a religious purpose in the later period. In the festival held in Tanagra in the context of a cult for Hermes, a handsome young man walking around the city walls with a ram on his shoulder as a representation Hermes, who was determined as the protector of the city, to

koruyucusu olarak belirlenen Hermes'in, Kriophoros epiteli ile benimsenmesini sağlamış ve tanrının kült heykeli koç taşıyan biçimde enkarne edilmiştir. Bu kapsamda, tanrının MÖ 5. yy'da Kalamis tarafından yontulan kült heykelinin ikonografisi, bir prototip niteliğine bürünmüş ve etkileri Geç Antik Çağ'a dek uzanmıştır. İlk Hristiyanların iletmek istediği alçak gönüllülük ve saygınlığı içeren yeni mesajları için seçilen figürün, Yuhanna İncili'nde geçen "İyi Çoban" kavramıyla bağlantılı olan Hermes Kriophoros olması, yalnızca çobanların sade yaşamları ve koruma içgüdüleri ile ilgili değildir. Pagan motif stokundan alınan bu figürle birlikte, Hermes'in sahip olduğu Psykhopompos epiteli ile bağlantı kurulacak ve İsa da ruhları öbür dünyaya yönlendiren ve kişilerin kaderlerini etkileme gücüne sahip olan biri olarak görülebilecektir. Bu araştırma kapsamında, koç taşıyan figürlerin yanı sıra Hermes Kriophoros'tan, Geç Antik Çağ'daki İyi Çoban'a aktarılan ikonografik ve anlamsal niteliklerin belirlenmesi ve İyi Çoban kavramının gerçekçi ya da metaforik yönlerinin analizi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kriophoros, Koç, Hermes, İyi Çoban, Geç Antik Çağ.

be adopted with the epithet Kriophoros, and the cult statue of the god was incarnated as a ram. In this context, the iconography of the cult statue of the god, which was carved by Kalamis in the 5th century BC, became a prototype and its effects extended to Late Antiquity. The fact that the figure chosen for the new messages of humility and dignity that the early Christians wanted to convey is Hermes Kriophoros, who is related to the concept of "Good Shepherd" in the Gospel of John, is not only about the simple lives and protection instincts of shepherds. With this figure taken from the pagan motif stock, a connection will be made with the epithet Psykhopompos that Hermes has, and as well as Jesus can be seen as someone who directs souls to the afterlife and has the power to influence the destinies of people. Within the scope of this research, it is aimed to determine the iconographic and semantic qualities transferred from Hermes Kriophoros to the Good Shepherd in Late Antiquity, and to analyze the realistic or metaphorical aspects of the concept of the Good Shepherd, as well as figures carrying ram.

Keywords: Kriophoros, Ram-Bearer, Hermes, Good Shepherd, Late Antiquity.

Extended abstract

Visual references of ram-bearing figures have been seen since the Prehistoric Period, and the motif is thought to be related to a ritualistic practice in these earliest periods. It is seen that the figure, which has become a concept that can be understood through texts since the 3rd Millennium BC, was described as the shepherd of the city or shepherd of the country with references to the king and administrators in the next period, and then used in different concepts with religious or realistic approaches in different geographies. Especially since the 3rd millennium BC, the image patterns of the motif did not undergo major changes, and its reflection in the Greek World was firstly through a political allegory in the textual references of the Iliad and the Odyssey. The motif, which later turned into a religious symbol with the incarnation of Hermes Kriophoros, was adapted from the Syrian Type, one of the earliest visual references to the Hermes Kriophoros cult statue made by

Kalamis of Aegina for the Tanagras. Visualized in the light of a belief reported by Pausanias that Hermes took the city under protection by wandering around, the statue is depicted as beardless, nude and frontally carrying a live ram on its shoulders. However, the examples reflecting Hermes Kriophoros are not limited to this. Information about a different type, which uses Mesopotamian samples as prototypes is depicted with chitoniskos, winged sandals, rounded conical hats, and caduceus in their right hand, carrying the ram under their left arms, has been brought to the present day by Pausanias. It can be seen that this statue is Hermes Kriophoros made by the sculptor Onatas, a representative of the Aegina school during the Persian Wars Period, differs from the cult statue created by Kalamis with its ram grasping positions. Thus, it is understood that the motif affecting the Good Shepherd is the cult statue created by Kalamis and carrying the ram on his shoulders. These types, which were frequently encountered in the Classical Period, did not show great changes in the Hellenistic Period, but continued on their way as a part of daily life and as a symbol of rural life. The motif took on similar qualities in the Roman Period and found a place in private arts such as public displays and garden decoration.

The new messages wanted to be conveyed in the Early Christian Period were conducted through the images reflecting the modest lives of the shepherds and their instincts of protection, which are the two main characteristics of the Christian culture. Christianity, which does not have an iconography of its own, has benefited from the pagan motif stock in order to appeal to a Hellenized population, and had used the shepherd motif as a symbol that people who adopt the new religion are not foreign and can equip with Christian images. As a matter of fact, issues related to pastoral life can be seen in everyday life objects or public buildings that the Roman upper class often used, and thus the humble Jesus Christ is also associated with wealth and power. It is understood that the Good Shepherd motif was chosen with a very sophisticated strategy, as both Jews and Pagans find a place of themselves in this motif. Thus, Jews who converted to Christianity could associate Jesus the Good Shepherd with David, the Shepherd-King and ancestor of the Jews; Greek or Roman Christians familiar with pagan culture could associate the Good Shepherd with Hermes Kriophoros, his iconographic predecessor. In addition, by connecting with Psykhopompos, another attribute of Hermes, they will be able to see Jesus as someone who directs souls to the other world and has the power to influence the destinies of people. The Good Shepherd figures examined in the iconographic context are not always based on the same iconographic basis; the earliest example of the Good Shepherd, based on the Gospel of John, which is mentioned in textual references but does not show any characteristic features, appears on a fresco in a house church at Dura Europos. However, it is claimed that the only representation that realistically portrays the text of the Good Shepherd story is on the Brescia Casket. It is understood that the only definitive depiction of Jesus as a shepherd, supported by the content of other elements of the scene, is on the Sarcophagus of San Lorenzo Fuori le Mura. The figure depicted in the Galla Placidia Mosaic, on the other hand, represents Jesus not as a real shepherd, but as a king in a pastoral context. In the iconographies on this mosaic and the Brescia Casket, Jesus Christ, made in a different type, is shown wearing

an ornate long tunic or pallium, creating a composite meaning. In the San Lorenzo Fuori le Mura and Tolentino Sarcophagi, Jesus wears ankle-length boots with leather-wrapped stockings that rise up to the knees, wearing a short tunic and sometimes alicula, reflecting a pastoral shepherd image common in the Roman Imperial Period. Although the face and hair details used here reflect the ideal image of Hermes Kriophoros, they differ from the iconography of the cult statue with its posture. The Cleveland Good Shepherd figurine, whose Christian context is precisely defined, is similar to the figures on the sarcophagi with its clothing and facial appearance, but it has a different form with the sprain of the body and the expression reflecting the Hellenistic king portraits. The clothes of the shepherd figures embroidered on the table legs consist of loose and half-sleeved tunics just like the Cleveland statuette, as well as the sheep standing on both sides of the figure and the supports in the form of tree stumps seen in some examples are the most important features that evoke Christianity. The frontality observed in many of these figures and the archaic hairstyles accompanying the beardless and ideal facial features stand out as qualities influenced by Hermes Kriophoros. At the same time, all these features, which are the source of the discussions about shepherd figures, can change shape according to their perspectives so much so that in the Early Christian Period, the Kriophoros should be regarded as an isolated and framed emblem rather than a narrative image without a specific source; isolated shepherd figures do not change their form in Christian or non-Christian contexts, and it is often thought impossible to determine the Christianity of an image without any contextual reference. As a matter of fact, it is observed on oil lamps or some sarcophagi that Christian art is connected with the original meaning of pastoral allegory, hence sometimes the boundaries are blurred. Therefore, the figures described as the Good Shepherd without a textual reference can be interpreted as Christian images or as pagan elements. But it is undeniable that Early Christianity inherited this image from the pastoral tradition and enriched it by using it to connote new meanings. In this panorama, the images and, in a sense, ambiguity that characterize Christian shepherd metaphors are not surprising.

Giriş

Omzunda bir hayvan taşıyan figürlerin ortaya çıkışı Prehistorik Dönemin sonlarına dek uzanmakta ve bu en erken örneklerden itibaren klasik formülasyonları büyük değişiklikler göstermemektedir. Günlük hayatta sıkça karşılaşılan bu tasvirler, zaman geçtikçe çok anlamlı bir yapıya bürünmüştür. Nitekim en erken örneklerde bir ritüel kapsamında betimlenen koç taşıyan figürler, daha sonra Mezopotamya ve Mısır'da politik bir alegori, Hitit Dünyası'nda ise adak taşıyan erkekler olarak günlük hayattan alınan bir fotoğraf niteliğinde kullanılmıştır. Bu araştırmanın başlangıç noktasını oluşturan, Grek Dünyası'nda ise politik bir alegori kapsamında kullanılmaya başlanan figür, daha sonra Hermes'in Kriophoros epiteli bağlamında, Tanagra festivalindeki varlığının enkarne edilme süreci ve bu kapsamda yaratılan ikonografisi ile dini bir amaca yönlendirilmiştir. Bu festival, Hermes'i simgeleyen yakışıklı bir gencin, omuzlarına aldığı koç ile birlikte kentin surlarının etrafında koşmasını içermektedir. Hermes'in şehri koruması için

gerçekleştirilen ritüel, tanrının koç taşıyıcı biçimdeki kült heykelinin yaratılmasına neden olmuş ve heykeltıraş Kalamis tarafından yontulan bu heykelin ikonografisi prototip niteliğine bürünerek daha sonraki dönemlerde sıkça tekrarlanmıştır. Sonraki süreçte, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerinde pastoral yaşamın mutluluğunu simgeleyen koç taşıyan figürler, Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla birlikte dini bir metafor bağlamında kullanılmaya başlamıştır. Yuhanna İncili'nde ve başka birçok metinsel referansta karşılaşılan çoban kavramına yapılan atıflar, bu figürün benimsenmesini ve görsel bir temsiline yaratılmasını sağlamıştır. Sahnelerde, kendisi nadiren çoban olarak betimlenen İsa Mesih'in yerine, daha çok Hristiyan bağlamı yardımcı figür ya da nesnelere desteklenen İsa Mesih alegorizasyonu görülmektedir. Pastoral ortamda gösterilen çobanlar ile Hristiyan çoban metaforlarını karakterize eden imgeler arasında bulunan büyük ikonografik benzerlikler çoğu zaman tartışmalara yol açmaktadır. Bu tartışmalardan yola çıkılarak, Grek Dünyası'nda Hermes Kriophoros'un bir kült bağlamında ortaya çıkışı ve yaşadığı gelişim incelenmiş ve nihayetinde "İyi Çoban" a dönüşüm sürecinde gerçekleşen anlamsal ve tipolojik değişimlerin neler olduğu ve ortak noktaları belirlenmiştir.

Koç Taşıyan Figür İkonografilerinin Kökeni

Antik Dönemde farklı uygarlıkların görsel ya da metinsel referanslarında karşımıza çıkan koç taşıyan figürlerin, bilinen ancak tartışmalı olan en erken örneklerine Prehistorik dönemde Doğu Mısır Çölü'nde bir kaya resminde ve Kuzey Afrika'da bir kaya oymasında rastlanmaktadır¹. Doğu Mısır Çölü'ndeki figürün, diz altına kadar inen bir etek(?) giymesinden dolayı kadın figürüne ait olduğu düşünülmektedir (Fig. 1). Batı Cezayir'de yer alan Ksour Dağları'ndaki Moghrrar Tahtani'de bulunan diğer örnek ise MÖ 4000-2000 yılları arasına tarihlenen, dört hayvan ve üç insandan oluşan bir grubun içerisinde yer almaktadır². Bunlardan "Baubo"³ pozunda çömelmiş ve kollarını kaldırmış olan kadın figürünün başının etrafına bir hayvan çizilmiştir. V. Muller, buradaki tasvirlerin bir büyü ayinini betimlediğini; mahsüllerin bereketi ve hayvanların üremesi için üreticiler tarafından gerçekleştirilen bir ritüelin parçası ve sihir kökenli olduklarından söz etmektedir⁴.

Bir insan tarafından omuzlarda taşınan hayvan motifinin tasvir edildiği bu örnekler ve çoban kavramı, Mezopotamya'nın MÖ 3. Bine kadar uzanan en erken metinsel referanslarında da karşımıza çıkmakta ve krala yönelik yapılan atıflar şeklinde "şehirin-ülkenin çobanı" vb. sıfatlarla ifade edilmektedir. Aynı coğrafyada görsel tasvirlerde de izlenebilen kollarında kuzu ya da koç taşıyan erkek figürler ise daha çok dini bağlamda, bir çobandan ziyade tapanlar olarak yorumlanmaktadır⁵. Tanrıların, firavunun çobanları ve koruyucuları olarak anlaşıldığı yakın coğrafyadaki Mısır'da ise bu kavramın Mezopotamya'dan

¹ Muller, 1944: 87.

² Muller, 1944: 87, dn. 8-9.

³ Baubo sahnesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Michaelides, 2004; Goode, 2021; Svoboda, 2008: Fig. 19-21.

⁴ Muller, 1944: 88.

⁵ Freeman, 2015: 167-168.

etkilenip etkilenmediği belirsizliğini korumaktadır⁶. Mezopotamya'nın çoban kavramının Mısırlılara yansması daha çok bazı tanrıların, firavunun çobanları ve koruyucuları şeklinde algılanması ve tasvirlerinde çobanın kamçısı ve dövenini sıklıkla kullanmaları ile olmuştur. Koç ile özdeşleştirilmenin bir sonucu olan bu durum, özellikle yer altı tanrısı Osiris'in tasvirlerinin birçoğunda kullanılan simgelerde⁷ kendini göstermektedir. Burada yine anlam, firavunun propogandası ile ilgilidir ve ordu ile devletin yöneticisi olmasına yönelik bir alt metin içermektedir. Tasvirlerin görüldüğü bir diğer yapı grubu olan Mısır mezarlarındaki koç taşıyan benzer figürlerin ise ritüelistik bir anlamdan ziyade gerçekçi bir yaklaşımı benimsediği düşünülmektedir⁸. Bu sahnelerde varlığın sonsuzluğu kavramı dışında, hayvanların çiftleşmesi, kuzuların doğumu ve onları kollarında ya da omuzlarında taşıyan çobanlar bulunmaktadır. Hititlerin de Mısır'dan gerçekçi betimlemeler anlamında etkilendiği ancak anlamın din dışı olandan dini olana doğru bir geçiş yaptığı düşünülmekte ve bu örnekler Kargamış ve Zincirli'de rastlanmaktadır⁹.

Motifin Grek Dünyası'nda yer bulması, Hermes Kriophoros'un enkarnasyonuyla yansıtılan epitetin ortaya çıkışından önceki zamana; çoban motifinin kökenleri ile ilgili bilgilerin en erken metinsel referanslarının bulunduğu İlyada ve Odysseia'nın yazıldığı döneme rastlamaktadır¹⁰. Nitekim Homeros'un Agamemnon'u "Halkların Çobanı"¹¹ olarak betimlemesinden sonra, Sokrates "O halde koyunlar için en iyisi çobanın kanunlarıdır..." diyerek bu sığata göndermelerde bulunmuş¹² ve hatta MÖ 380 civarında Platon, "Devlet"te çobanlığı alegori olarak sıkça kullanmıştır¹³. Ayrıca Olymposlu tanrılardan Zeus ve Apollon gibi bazı tanrılara *sürü koruyucusu* (*Epimelios*), *koç tanrısı* (*Karneios*) ve benzeri epitetler verilmiştir¹⁴. Öyle ki Pausanias, Messenia'da¹⁵ Apollon Carneios heykelinin yanında Hermes'in koç taşıyan heykelinin bulunduğundan da bahsetmektedir¹⁶. Koç figürü, Mısır Mitolojisi'nde olduğu gibi Grek Tanrıları'nda da koruyucu ya da bereket gibi bazı nitelikleri simgelemek için kullanılmaktadır. Bunlar arasında olan ve Dorlar tarafından sürülerin tanrısı olarak kabul edilen Apollon Carneios¹⁷ ile koçboynuzlarıyla tasvir edilen Zeus Ammon'un¹⁸ yanı sıra Hermes Kriophoros da sürüleri koruyan sıfatıyla koç ile birlikte betimlenen tanrılar arasında yerini almıştır¹⁹.

⁶ Freeman, 2015: 167, 169.

⁷ Clerc – Leclant, 1994: 110-111; Clerc – Leclant, 1994: 79, Fig. 1-11.

⁸ Muller, 1944: 89.

⁹ Muller, 1944: 87.

¹⁰ Freeman, 2015: 170.

¹¹ Homer, *The Odyssey*, 3.156, 3.469.

¹² Xenophon, *Memorabilia*, 3.2.1. Detaylı bilgi için bkz. Freeman, 2015: 171.

¹³ Platon, *The Republic*, 1.343A-1.344C.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Sánchez – Garcia, 2014: 10.

¹⁵ Siebert, 1990: 289.

¹⁶ Pausanias, *Hellados Periegesis*, IV.33.4.

¹⁷ Herodot, *Histories*, VI.106; Thucydides, *The History of the Peloponnesian War*, V.54.

¹⁸ Herodot, *Histories*, II.42.

¹⁹ Bechet, 2017: 35.

Bunlara ek olarak, Apollon'un oğlu olan Orpheus'un, Hades'in diyarına yaptığı yolculuğun yanı sıra Frig şapkası giyerek hayvanlarla birlikte betimlenmesi, çobanlıkla bağdaştırılarak ona ölüm ve diriliş çağrışımları yüklenmiştir²⁰. Çoban-tanrı olarak Hermes ise yaşam ve ölüm arasındaki sınırları aşarak insan ruhunu ölümden sonraki yaşama yönlendiren bir psikopomp görevi görmüştür. Zamanla, kriophoros ve psikopompun bu karışımı, Roma kültürünü, bir koyunu veya koçu omuzlarda taşımanın insan ruhunu taşımak olduğu anlayışına getirmiştir. Hileci olarak da bilinen Yunan Hermes'in, İyi Çoban imajıyla ilişkilendirilen özellikleri alması yalnızca Merkür'ün Roma biçimindedir. Tanrılar ve insanlık arasında aracı olarak ve insanların kötü durumuyla ilgilenen tanrı olarak görülen Hermes/Merkür, yüzyıllar boyunca hayırseverliğin daha doğrudan bir özelliği olan insan sevgisini de elde etmiştir²¹.

Tüm bunların yanı sıra çoban motifi, Hellenistik Dönemde kırsal yaşamın temsilcileri olan ve adak olarak sunulan terrakotta heykelciklerde²² izlenirken; Roma İmparatorluk Dönemi'nde, devletin görsel medyası niteliğindeki yapılarla kullanılarak ülkenin mutluluğunu simgeleyen ve kırsal hayatı yansıtan bir imge olarak da varlığını sürdürmüştür²³. Uzun bir döngü içerisinde farklı anlamlarla Yakındoğu, Mısır, Hitit, Yunan ve Roma gibi kültürlerde var olan ve oldukça eski bir iz düşüme sahip çoban motifinin görsel temsilleri, ortaya çıkışından itibaren çok büyük değişim göstermemektedir. Ancak motifi her kültürün kendi geleneğine göre yorumladığı ve bu çeşitlilik bağlamında oluşan çokanlamlılığın pastoral imgeleri karakterize ettiği anlaşılmaktadır.

Hermes Kriophoros: Köken ve Anlam

Baştanrı Zeus ve Arcadia Nymph'e'si Maia'nın oğlu olan Hermes'in, çok sayıdaki epitetinden²⁴ biri de "Koç Taşıyıcısı"²⁵ anlamına gelen *Kriophoros* / *Criophorus*'tur. Grek Dünyasına bölgesel bir kimlik ekseninden yayılan bu sıfatın, Hermes tarafından üstlenilme ve enkarne edilme süreci Pausanias tarafından bildirilmektedir²⁶. Antik yazarın bahsettiği, Tanagra'daki Dionysos Tapınağı'nın yanında Hermes Kriophoros'un bir kutsal alanının bulunduğu

²⁰ Freeman, 2015: 171.

²¹ Hadley, 2015: 102.

²² Hesberg, 2014: 240.

²³ Hesberg, 2014: 239-242. MS 3. yy'dan itibaren, büyük mitolojik döngülerin muzaffer kahramanlarında, artık kendisini yansıtmayan Roma toplumunun maneviyatındaki bir değişime yanıt olarak pastoral motiflerin yaygın bir şekilde kullanılması ortaya çıkmıştır, Sánchez – García, 2014: 10.

²⁴ Bunlar arasında baş tanrının hizmetkârı; haberci ve rehber; bolluk getiren, çalışkan, büyücü, barışçıl ve aynı zamanda hilekâr tanrı ve müzik, dans ve aşk tanrısı gibi birçok farklı epitet bulunmaktadır. Siebert, 1990: 285-288.

²⁵ Pausanias, *Hellados Periegesis*, IX.22.1.

²⁶ *ἐν Ταναγρα δὲ παρὰ τὸ ἱερόν τοῦ Διονύσου Θέμιδος ἐστίν, ὁ δὲ Ἀφροδίτης, καὶ ὁ τρίτος τῶν ναῶν Ἀπόλλωνος, ὁμοῦ δὲ αὐτῶ καὶ Ἀρτεμίδος τε καὶ Ἀητῶ. ἐς δὲ τοῦ Ἑρμοῦ τὰ ἱερά τοῦ τε Κριοφόρου καὶ ὄν Προμαχον καλοῦσι, τοῦ μὲν ἐς τὴν ἐπικλησιν λέγουσιν ὡς ὁ Ἑρμῆς σφισιν ἀποτρέψαι νόσον λοιμῶδη περὶ τὸ τεῖχος κριῶν περιενεγκῶν, καὶ ἐπὶ τούτῳ Κάλαμος ἐποίησεν ἄγαλμα Ἑρμοῦ φέροντα κριῶν ἐπὶ τῶν ὤμων: ὃς δ' αὖ εἶναι τῶν ἐφήβων προκριθῆ τὸ εἶδος κάλλιστος, οὗτος ἐν τοῦ Ἑρμοῦ τῆ ἐορτῆ περιεῖσιν ἐν κύκλῳ τὸ τεῖχος ἔχων ἄρνα ἐπὶ τῶν ὤμων:.. Pausanias, *Hellados Periegesis*, IX.22.1.*

ve Hermes'in surların etrafında bir koç taşıyarak şehre gelecek olan vebayı önlediğine dair hikâye şu cümlelerle anlatılmaktadır:

“Hermes şöleninde, gençlerden hangisi en yakışıklı olarak kabul edilirse, omuzlarında bir kuzu taşıyarak sur duvarlarının etrafında dolanmaktadır.”²⁷

Tanagra festivalinin, şehrin Hermes tarafından bir salgın hastalıktan kurtarılmasına ithafen ortak bir kutlama şeklinde gerçekleştiği ve tam zamanı belirtilmeyen festivalin olasılıkla bahar aylarında, yani ayinde kullanılan kuzuların doğduğu dönemde yapıldığı ifade edilmektedir. Surlar içerisinde bulunan tüm şehrin güvenliğini belli bir süre -belki bir yıl boyunca- sağlaması beklenen²⁸ festivalde Hermes, fedakâr bir figür olmaktan ziyade, omuzlarında taşıdığı koçla birlikte sur duvarlarının etrafında dolaşarak şehri kurtaran ve sınırları koruyan/geçen tanrı olarak yansıtılmaktadır²⁹. Festival kapsamında tapınılan *Hermes Kriophoros* çobanlıkla doğrudan bağlantılı olan güzel bir genç olarak hayal edilmektedir. Bu bağlamda rolü oynayacak kişinin, “en yakışıklı” genç erkeğin belirlendiği bir güzellik yarışması ile seçildiği ve omuzlarında canlı bir kuzu ile şehir surlarının etrafında bir yürüyüş töreni gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır³⁰. Törende kullanılan ve daha sonra tanrıya kurban edilen bu “kutsal kuzunun” seçiminde de özel bir tören uygulandığı varsayılmaktadır³¹.

Tanagra dışında, Arcadia’da da rastlanan kült, L. R. Farnell tarafından Yunanistan’ın çok eski zamanlardan beri büyük bir mera alanı olması ve muhtemelen Hermes’in ortaya çıktığı ve asla terk etmediği en ilkel pastoral karakter olmasıyla da ilişkilendirilir³². Kültün izlerine Yunanistan’ın farklı bölgelerinde Aphrodite veya Demeter gibi tanrıçalara adanan kült alanlarında ve koç taşıyan Hermes heykellerinin bulunduğu Girit’in Kato Syme³³ yerleşimindeki Aphrodite ve Hermes Tapınağı’nda da rastlanmaktadır.

Festivalin içerdiği anlam kapsamında sunulan birkaç farklı görüşten birine sahip olan L. R. Farnell³⁴, festivali, koruyucu etkili olan mevsimlik bir ritüel töreni olarak betimlerken, A. Schachter³⁵, epheblerin anavatanlarını savunmaya hazır olmalarını simgeleyen bir kabul töreni olduğunu öne sürmektedir. O. A. Zolotnikova ise Hermes Kriophoros’un rolünün, ölüm ile onun ölümden cisimleşen karanlık güçler üzerindeki zaferinin ve insan toplumunun düzenli varlığını yok etmenin simgesi olarak yorumlanabileceğinden bahsetmekte; buna ek olarak ise tanrı için gerçekleşen

²⁷ Zolotnikova, 2020: 265.

²⁸ Zolotnikova, 2020: 264.

²⁹ Pausanias, *Hellados Periegesis*, IX.22.1.

³⁰ Surların etrafının dolaşılmasının; ritüelistik törenlerin kökenlerinin ilkel büyü tekniğinde de bir şeyin/yerin etrafını çeviren koruyucu bir çizgi -büyülü bir çember- ya da bir şeye güç iletmek için sembolik bir daire oluşturulmasıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir, Zolotnikova, 2020: 278.

³¹ Zolotnikova, 2020: 264. Tanagra Festivali Kriophoria’nın, ilk şeklinde bir tanrıçanın – olasılıkla Tanrıça Demeter- ibadetini de içerdiği ve en güzel genç tarafından temsil edilen Hermes Kriophoros’un başlangıçta onun hizmetçisi ve/veya ortağı olarak kabul edildiğinin de varsayıldığı görüşler bulunmaktadır, Zolotnikova, 2020: 267-26.

³² Zolotnikova, 2020: 272.

³³ Lebessi, 2002: 239-240.

³⁴ Farnell, 1909: 10-11.

³⁵ Schachter, 1986: 48-49.

ritüelin arındırıcı ya da uyarıcı karakterdeki bazı ilkel büyü unsurları içerdiğini ve şehrin belirli bir süre, belki bir yıl boyunca güvenli bir şekilde varlığını sürdürmesini sağlamayı amaçladığını ifade etmektedir³⁶.

Hermes Kriophoros: İkonografi

Koç taşıyan figürlerin Grek Dünyası'nda ortaya çıkışından, bir kült imgesi olan "Hermes Kriophoros" görünümüne uzanan görsel tasvir yolculuğundaki ilk örneklerin, en erken metinsel referanslar olan İlyada ve Odysseia'da³⁷ bahsedilen çoban betimlemeleri ışığında yaratıldığı ve bu tasvirlerin görselleştirilen örneklerinden birinin, bugün Cleveland Müzesi'nde sergilenen ve MÖ 7. yy'a tarihlenen pişmiş toprak bir Kriophoros heykelciği olduğu düşünülmektedir³⁸ (Fig. 2). Bir savaşçı-kahramanın kriophoros olarak sunulması açısından oldukça önemli olan heykelcik, boyalı bir kayışla çenenin altına sabitlenmiş bir kask ile yine boyayla oluşturulan göğüs plakaları takmakta ve beli çapraz çizgilerle süslenmiş kalın bir bel kemeri ile çevrelenmektedir. Homeros'un tanımladığı³⁹ "zoster" olarak da adlandırılan bu savaşçı kemeri, Agamemnon ve Menelaos kardeşler ile eski Kral Nestor gibi kahramanlar tarafından giyilen, cesaret ve yiğitliğin nihai sembolü niteliğindedir⁴⁰. Bu heykelciğin dışında, Girit, Thasos veya Kıbrıs gibi farklı bölgelerden de bulunan MÖ 7. ve 6. yy'a ait koç taşıyan heykelciklerin bir ikonografi teması olarak, Yakındoğu'da kurbanlık hayvanları taşıyan erkeklerin temsillerinin etkisi altında Deadalic/Erken Arkaik Dönemde Grek Sanatı tarafından benimsendiği görülmektedir⁴¹.

Bir kült bağlamında oluşturulan Hermes Kriophoros'un en erken görüntüsü yaklaşık olarak MÖ 600'den itibaren, Sparta'daki Artemis Orthia'nın Tapınağı'na adanmış, önünde bir koç taşıyan ve Hermes'i temsil eden bir adak kurşun heykelcik üzerinde izlenebilir⁴². Ancak kabul edilen genel görüş, ilk olarak Pausanias'ın⁴³ bahsettiği ve MÖ 5. yy'dan itibaren varlığı bilinen Hermes Kriophoros epitetine ithafen görselleştirilen en erken örneğin, bir Arkaik Dönem heykeltıraşı olan Aegina'lı Kalamis tarafından Tanagralılar için yapılan Hermes Kriophoros Kült Heykeli olduğudur⁴⁴ (Fig. 3). Günümüze ulaşmayan bu heykelin en doğru kopyasının "Criophore Sabouroff"⁴⁵ (Fig. 4) olarak adlandırılan ve MÖ 480 yılına tarihlenen bronz bir heykelcik olduğu varsayılmaktadır⁴⁶. Bu kült heykeli sakalsız, çıplak ve şapkasız, olasılıkla kısa saçlı olarak gösterilen başında basit bir kurdele bulunan; omuzlarında hala canlı olan bir koç taşıyan ve sol bacağına öne

³⁶ Zolotnikova, 2020: 268.

³⁷ Freeman, 2015: 170.

³⁸ Freeman, 2015: 172.

³⁹ Homeros, *The Odyssey*, 14.7.2.

⁴⁰ Franklin, 2014: 78.

⁴¹ Zolotnikova, 2020: 274.

⁴² Dawkins, 1929: 275, Fig. c; Zolotnikova, 2020: 272.

⁴³ Pausanias, *Hellados Periegesis*, IX.22.1.

⁴⁴ Chittenden, 1947: 92-93.

⁴⁵ Furtwängler, 1883-1887: Vol. 2, Pl. 146.

⁴⁶ Zolotnikova, 2020: 262-263.

doğru atmış bir biçimde tasvir edilmiştir⁴⁷. G. Siebert, bu argümana biraz daha temkinli bir yaklaşım sergileyerek Kriophoros heykelciğinin hareket halindeki bir figürü temsil etmesi durumunda Cahn Heykelciği'nin (Fig. 5) plastik modeli yansıttığının diğer tüm örneklerle oranla daha olası olduğunu ileri sürmektedir⁴⁸. J. Dörig ise yüz ile ilgili Çift Yüzlü (Double) Hermes Barracco Tipini, benzer bir örnek niteliğinde önermektedir⁴⁹. Bu bağlamda incelenen Hermes Kriophoros'un prototipinin, hayvanın omuzlarda taşınmadığı, vücudun önünde bir veya iki kolla tutulduğu Mezopotamya örnekleri yerine; koçun omuzlarda taşındığı ve Asur örneklerini de etkileyen Suriye tipine bağlı olarak geliştirildiği anlaşılmaktadır⁵⁰.

Arkaik Dönemde Mezopotamya örneklerini prototip olarak kullanan koç taşıyan Hermes tipleri de bulunmakta ve bunlar küçük bronz heykelcikler biçiminde, koçu sol kollarının altında tutarken betimlenmektedir (Fig. 6). Chitoniskos giyen bu figürler, kanatlı sandaletler, yuvarlak kenarlı konik şapkalar ve sağ ellerinde tuttıkları *caduceus* ile tanınmaktadırlar⁵¹. Sol kolun altında tutulan kuzu ile ikonografinin klasik formülasyonu sağlanmakla birlikte kuzunun duruş pozisyonları birbirinden farklılık gösterebilmektedir⁵². Klasik Dönem'de de devam eden bu tiplerin kuşkusuz en ünlüsü; Pausanias tarafından, "*Koçu koltuğunun altında taşıyan, başında bir miğfer, tunik ve pelerin giymiş Hermes...*"⁵³ sözleriyle Pers Savaşları zamanında Aegina okulunun bir temsilcisi olan heykeltıraş Onatas tarafından yapıldığı bildirilen Hermes Kriophoros'a ait heykeldir. Mezopotamya örneklerini prototip olarak benimseyen bu örneklerin daha sonra İyi Çoban alegorisi olarak gösterilen heykellerin kökeni olmadığı koçu kavrayış pozisyonlarından anlaşılmaktadır⁵⁴. Ancak MÖ 5. yy'da Kalamis'in yonttuğu heykelin de etkisiyle, omuzlarda taşınan koçun olduğu örneklerle rastlanmaya başlamış⁵⁵ ve bunlar arasında süslü chitoniskos giyen ve sakallı⁵⁶ yapılan örneklerin yanı sıra çıplak⁵⁷ ya da himation giyenlerin de⁵⁸ bulunduğu görülmüştür. Bazı heykelciklerde himation vücudu olduğundan büyük gösterir biçimde sırttan yanlara doğru dağılırken⁵⁹ (Fig. 7), bazılarında ise vücudun ön kısmını tamamen açıkta

⁴⁷ Pausanias, *Hellados Periegesis*, V.27.8. Heykeltıraş Onatas hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Dörig, 1977.

⁴⁸ Siebert, 1990: 313.

⁴⁹ Dörig, 1965: 226-229, Fig. 73.

⁵⁰ Muller, 1944: 87; Perrot-Chipiez, 1885: 89, Fig. 188.

⁵¹ Küçük bronz plastiklerde *caduceus* korunmamakta ancak tanrının diğer atribütlerinden, elinde bir *caduceus* tuttuğu anlaşılmaktadır, Siebert, 1990: 311.

⁵² Hermes Kriophoros tasvirli Arkaik dönem heykelcikler için bkz. Siebert, 1990: 222, No: 260-265.

⁵³ Pausanias, *Hellados Periegesis*, V.27.8.

⁵⁴ Heykeltıraş Onatas'ın etkisi ile yapılan bu heykelcikler için bkz. Siebert, 1990: 311, No: 268-269.

⁵⁵ Hermes Kriophoros tasvirli Klasik dönem heykelcikler için bkz. Siebert, 1990: 223, No: 268-269.

⁵⁶ Siebert, 1990: 223, No: 272.

⁵⁷ Siebert, 1990: 223, No: 279.

⁵⁸ Siebert, 1990: 223, No: 276a, 283, 284.

⁵⁹ Siebert, 1990: 223, No: 276a.

birakarak, koçun gövdesi hizasındaki genişlikten aşağı doğru dökülmektedir⁶⁰. Bu heykelciklerde Hermes'in güzelliğinin, çobanın görüntüsüyle ve ayrıca kriophoros kült heykellerinin görsel görünümüyle birleştirildiği düşünülmektedir. Bu şekilde, Hermes'in tarihsel görselleştirmesi yaşlı tanrıdan giysili çobana, sonra da daha atletik bir çıplak figüre doğru ilerlemektedir⁶¹.

İyi Çoban Alegorisinin Ortaya Çıkış Süreci ve Misyonu

Pagan dünyasında mutluluk temsili olan kırsal hayat ve çobanlar, Hristiyan çevrede sürünün bekçisi veya kaybolan koyunu sürüye geri getiren kişi olarak İsa Mesih'in bir temsili niteliğine bürünebilmektedir. Hristiyanlık, yaşamının ilk yüzyıllarında vermek istediği mesajı iletmek için pastoral görüntüleri metaforik anlamlarla kullanmış ve bunu yaparken Hristiyan kültürünün iki temel özelliği olan alçakgönüllülük ve saygınlığı, çobanların sade yaşamları ve koruma iç güdülerini ile birleştirmiştir⁶². Yahudiliğin bir ürünü olan ve kendine ait bir ikonografisi bulunmayan Hristiyanlık, ortaya çıktığı dönemde içinde bulunduğu Hellenleşmiş nüfusa hitap etmek ve onların kültürlerine uyum sağlamak amacıyla bir ikonografi oluşturmak zorunda kalmıştır. Mevcut kaynaklardan, başka bir deyişle Greko-Romen dünyasının motif stokundan yararlanmaktan başka seçeneği olmadığından Geç Antik Çağ, özellikle MS 3. ve 4. yy'lar, Hristiyan ikonografisinin biçimlendirici dönemi olmuştur⁶³. Bunlardan biri olan "İyi Çoban" motifinin kaynağı, Yuhanna İncili'ne dayanmakta ve burada İsa Mesih, kendini, "*Ben iyi çobanıam. İyi Çoban koyunları için canını verir*" (Yuhanna 10:11) cümleleri ile ifade etmektedir⁶⁴. Daha sonraki süreçte de İsa, kilise babaları ya da farklı yazarlar tarafından birçok kez çoban olarak tanımlanmıştır⁶⁵. Çoban figürü hem Eski hem de Yeni Ahit'te tasvir edildiğinden dolayı, Hristiyanların kolaylıkla benimseyebileceği ve özellikle Hristiyan imgeleri ile donatabileceği bir sembol niteliğindedir ve bu nedenle Hristiyan dünyasının kısaltılmış bir temsili olarak kabul edilmekteydi. Figürün, Hristiyanlıktan önce Eski Ahit ve İbranice Kutsal Yazılar'da/*Tanah*'ta, Çoban-Kral olarak gösterilen Davut'tan etkilendiği ve Yeni

⁶⁰ Siebert, 1990: 223, No: 283. Alkamenes'in yaptığı Hermes Herme'sinin ikonografik detaylarından olan dörtgen formu ve helezonik formu sakalların (Özgan, 1997: 162-193; Francis, 1998: 61-68) Hermes Kriophoros heykel ve heykelcikleri üzerinde de zaman zaman tercih edildiği anlaşılmaktadır.

⁶¹ Döriç, 1977: 17-20.

⁶² Pastoral görünümün anlatsal ve sembolik temsiller olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Anlatsal temsiller; keçileri sağma, besleme, birbirleriyle konuşma vb. jestlerdeki bir manzara içerisine yerleştirilmiş görüntülerden oluşurken, sembolik olanlar daha yalın ve izole bir görünüme sahiptirler (Marchioni, 2018: 11). Ancak dikkatle incelenmesi gereken bu durumu G. Marchioni, Callistus Yeraltı Mezarlığından MS 3. yy'a ait izole edilmiş çobanların resmedildiği lahit örneği ile gösterir. Ayrıca izole ve sembolik çobanlar arasındaki farkın izleyicinin görüntüleri algılayışında yattığını belirterek, bu farkı anlamak için semiyotik bir yaklaşımın gerekliliğini ifade eder (Marchioni, 2018: 46-47).

⁶³ Hannestad, 1999: 174.

⁶⁴ Bu kesitten dolayı öğrencileri, "çoban" unvanının, onun kurtarıcı kapasitesini simgelediğini düşünmektedir, Wright, 1939: 45.

⁶⁵ Freeman, 2015: 179-180; Jensen, 2000: 38-39.

Ahit'in yazarları tarafından *Tanah*'ın temeli üzerine inşa edilerek İsa'nın portresine uyarlandığı düşünülmektedir⁶⁶.

Pastoral yaşamın ve sanatın ruhunu çok seven Hristiyanlıkta İsa'nın kendisinin, yani İyi Çoban'ın en eski ve yaygın görüntüsünün bu ikonografik ortamdan ortaya çıkması sadece tesadüf değildir. Geç Antik Çağ'da Roma üst sınıfının oldukça sevdiği ve pastoral yaşamın içerisinde sergilediği çoban motiflerinin mozaik, heykel, tekstil ürünleri ve cam eşyalar gibi günlük yaşamdaki birçok öğede izlerinin bulunması⁶⁷; "İyi Çoban" motifinin yüksek kültürlü pastoral görüntüler bağlamından ortaya çıktığını göstermektedir. Böylece görünüşte mütevazı bir kılığa sahip olan İsa, üst sınıfın zenginliği ve gücüyle de ilişkilendirilmektedir⁶⁸. R. M. Jensen, İncil'deki alıntılarını, ilk Hristiyanların, omuzlarında yetişkin bir koç taşıyan genç bir adam imajını mutlaka bir İsa türü olarak ilişkilendirileceğinin kanıtlanmadığını ifade etmekle birlikte⁶⁹, bu ilişkinin, ilk Hristiyanların yazılarında apostolik babalardan biri olan Hermas da dâhil olmak üzere, Mesih figürünü: "*..bir çoban gibi giyinmiş, beyaz bir keçi derisi, omuzlarında bir çanta ve elinde bir değnek olan şanlı görünüşlü..*" bir adam vizyonu olarak nitelendiren, sanatsal görüntülere karşılık gelen bir açıklama olabileceğini ifade etmektedir⁷⁰. Daha sonra, MS 2. yy'ın sonunda, Tertullian'ın, Hristiyanların İsa'yı kadehlerde İyi Çoban olarak tasvir ettiklerini, "*...sürü Kilise'nin halkıdır ve İyi Çoban Mesih'tir.*"⁷¹ mecazi anlamını ortaya koymak için gösterdiklerini bildirdiğini belirtir⁷². Hristiyanlığın temayı işleminin değişmez bir özelliği, İyi Çoban'ın, öbür dünyada inananların ruhlarına sunulan canlılığın ve gençliğin geri kazanılmasıyla bağlantılı genç bir adam olarak tasvir edilmesidir. Ayrıca, bu sakalsız gencin görüntüsünün, MS 4. yy'ın büyük bir bölümünde kullanılan Mesih ikonografisi ile tam bir uyum içinde olması da önemlidir⁷³. Tüm bu metaforun, İmparator Konstantin'i de etkilediği, hayırseverlik, alçakgönüllülük ve özveri için aldığı modelin İyi Çoban İsa olduğu belirtilmektedir⁷⁴. Bu düşünce, Eusebius'un *Vita Constantini'de*⁷⁵, Konstantinapolis için, "*Meydanların ortasına yerleştirilmiş çeşmelerde, İyi Çoban'ın sembollerini, ilahi kehanetlerden yola çıkanlara açık işaretler ve tunç şeklinde ve altın varaklarla parıldayan aslanlarıyla Daniel'i görürdünüz*" cümleleriyle güçlendirilmiştir.

Geç Antik Çağ'a kadar tekrar tekrar rastlanan çobanın, başlangıçta (Roma İmparatorluk Dönemi'nde) kişinin bir kimlik arayışından ziyade, dini bir fedakârlığın ve mutlu bir ülke hayatı hayalinin alegorisi olduğu

⁶⁶ Geniş bilgi için bkz. Freeman, 2015: 174-177. Bununla birlikte, çobanın İsa için erken bir metafor mu yoksa İsa'nın bir temsili mi olduğu tartışmalıdır, Jensen, 2000: 38.

⁶⁷ Halka açık bir park veya özel ortamlara yerleştirildiği ifade edilen motifin koyunun yanı sıra sırtında deri bir çanta, sağ elinde meyve dolu bir sepet ve deri bir şişe taşıdığı görülmektedir, Himmelman, 1973: 229-236; Hesberg, 2014: 242. Örnekler için bkz. Marchioni, 2018: 13-34.

⁶⁸ Freeman, 2015: 182.

⁶⁹ Jensen, 2000: 38.

⁷⁰ Freeman, 2015:183.

⁷¹ Tertullian, *De pudicitia*, 7.1-4, 10ff.

⁷² Jensen, 2000: 38.

⁷³ Sánchez – García, 2014: 10.

⁷⁴ Freeman, 2015: 185.

⁷⁵ Eusebius, *Vita Constantini*, III.49.

düşünülmektedir⁷⁶. MS 2. yy'ın sonunda ise motifin değiştiği ve genç ya da yaşlı olarak tasvir edilebilen çobanın, bazen bir sürünün ortasında, izleyicinin önünde durduğu görülmektedir. Görüntü, en çok o zamanın lahitlerinin kabartmalarında bulunmakta ve temel olarak, iki kategori ayırt edilebilmektedir. Bunlar, nispeten şematik bir dizi figür ve sahneye sahip olanlar ile kırsal temalara sahip olanlar şeklindedir⁷⁷. Öğelerin bir araya gelişindeki düzenlilik, koyunu taşıyan çoban motifinin alegorik bir anlam üstlendiğini düşündürmektedir. T. Klauser, çobanı Philanthroopia veya Humanitas'ın bir sembolü olarak anlarken⁷⁸; H. von Hesberg motifi, Klauser'ın sık sık karşıt olduğu Orans, Eusebeia veya Pietas'ın sembolü olarak okunabileceğini ifade etmekte⁷⁹ ve motifin MS 3. ve 4. yy'larda eski zamanlara kıyasla daha fazla popülerlik kazanmasının, bireysel mutluluğun belirli bir temsilini en iyi şekilde ifade edebilmesinden ve kişilerin doğada mutlu yaşamın bir sembolü olarak gördüğü bu figürle doğrudan özdeşleşmek istemesinden kaynaklandığı belirtilmektedir⁸⁰. Ancak yine de sınırlı da olsa Geç Antik Çağ'da bu formülün dinsel çağrışımlarla genişletilerek dönemin fikirlerine uygun bir şekilde düzenlendiğini kabul etmektedir⁸¹. N. Himmelman ise İyi Çoban'ın popüleritesini her şeyden önce, izole edilmiş veya merkezi bir temsil için özellikle uygun olan kapalı bir kompozisyon oluşturmanın biçimsel değerine borçlu olduğundan bahsetmektedir⁸². Nitekim İyi Çoban motifinin oldukça incelikli bir strateji ile seçilmiş olduğu hem Yahudilerin hem de Paganların bu motifte kendilerinden bir parça bulmasından anlaşılmaktadır. Öyle ki Yahudi-Hristiyanlar veya İbranice Kutsal Yazılara (Tanah) aşina olan biri İyi Çoban İsa ve Yahudilerin atası, Çoban-Kral olan Davut arasında bağlantı kurabilecek; Yunan ya da Romalı Hristiyanlar da İyi Çoban'ı ikonografik selefi olan Hermes Kriophoros gibi İsa'nın da ruhları öbür dünyaya yönlendiren ve kişilerin kaderlerini etkileme gücüne sahip olan biri olarak görebilecektir⁸³.

İyi Çoban temsilleri, omuzlarında koç/koyun taşıyan, sürüsünü otlatan ve onu düşmandan koruyan sembolik bir çoban ile kaybolan ve ağıla geri getirilen koyunların hikâyelerini anlatan sahneler kapsamında iki grupta incelenmektedir⁸⁴. Farklı ikonografik temellere sahip bu görüntülerin ikisi de

⁷⁶ Hesberg, 2014: 243.

⁷⁷ Hesberg, 2014: 245.

⁷⁸ Klauser, 1960: 118-120.

⁷⁹ Hesberg, 2014: 244.

⁸⁰ Hesberg, 2014: 246.

⁸¹ Hesberg, 2014: 248.

⁸² Himmelman, 1974: 166. K. Weitzmann'da pastoral imgeleri ve temsilleri, Hristiyan dünyasının kısaltılmış bir temsili olarak kabul edilen sözde iyi çobanın temsillerinden ayırmaktadır, Weitzmann, 1979: 254-262.

⁸³ Freeman, 2015: 194. Ruhların koruyucusu ve yeraltı dünyasının rehberi Hermes ile Hristiyan psikopomp olarak İyi Çoban (İsa) arasında olası bir paralellik olduğu düşünülmektedir. Kompozisyon cennetteki ruhu temsil ediyorsa, çoban pastoral mutluluğu ve sonraki dünyanın pastoral bakımını (vaftizde garanti edilir) ifade edebilirdi. Bu ikisinin, dindarlığın ve insancılığın evrensel ve çok inançlı erdemlerini basitçe temsil etmesi de mümkündür (Jensen, 2000: 39).

⁸⁴ Wilpert, 1903: 121; Marchioni, 2018: 100. J. Wilpert bu ayrımı katakombalarda bulunan duvar resimlerine göre gerçekleştirmiştir. Ancak büyük bir varyant grubuna sahip olmayan ikonografi, ayrımın diğer alanlarda da yapılabileceğini göstermektedir.

İsa Mesih'e atıfta bulunsa da alt metinlerinde bazı değişiklikler izlenmektedir. Buna göre; sürüsünü otlatan çoban sahnelerinde, sürü müminler topluluğudur ve çoban onların rehberi niteliğindedir. İyi Çoban tarafından taşınan koyun ise tıpkı Hermes Pschyhopompos gibi, Mesih'in omuzlarında taşınan ölümlerin ruhunu simgelemektedir⁸⁵. Tüm bunların yanı sıra, Kriophoros tanımı omuzlarında koyun taşıyan bir çobanın biçimsel yönü ile ilgiliyken, İyi Çoban tanımı daha karmaşık bir içeriğe ve alegorik bir yapıya sahiptir.

İyi Çoban Alegorisinin İkonografisi

İyi Çoban kavramının metinsel olarak da desteklenen ilk tasviri ile Dura Europos'ta, MS 249 yılında yapılmış olan bir ev kilisesinin vaftizhanesindeki fresk üzerinde karşılaşılmaktadır⁸⁶ (Fig. 8). İlk Hristiyanların bu ev kilisesinde, Yuhanna 10:11'e ithafen, merhumu gömdükten sonra ettikleri dua içerisinde "İyi Çoban" sıfatı geçmektedir: "İyi Çoban'ın omuzlarında taşınan merhumun azizlerin paydaşlığından yararlanmasını bahşetmesi için Tanrı'ya dua edelim"⁸⁷. Tasvirde omuzunda koç taşıyarak sürüsünün arkasında tek başına duran İyi Çoban figürü, sol omzundan sarkan bir *exomis* (sağ omzun açıkta bırakıldığı kısa tunik) giymektedir. İsa Mesih'in yalnızca alegorik olarak betimlendiği bu freskte, karakteristik bir ikonografi sergilenmese de giysilerin pastoral temalı çoban figürlerine olan benzerliği, bu temanın Hristiyanlar tarafından kullanılmaya başladığının kanıtı niteliğindedir. Ancak, Yuhanna İncili'ndeki metne dayalı biçimde canlandırıldığı düşünülen, Tanrı Çoban İsa'nın tek görüntüsünün, Brescia Kutusu (*Lipsanoteca*) üzerinde yer alan kompozisyon olduğu da iddia edilmektedir⁸⁸. Bu temsilde İsa, şehir surlarının kapısı gibi görünen kemerli bir kapı eşliğinin altında uzun bir *pallium* giyinmiş olarak durmaktadır. İsa'nın sağ eli ona doğru saldırganca havlayan bir köpeğe doğrultulmakta, sahnenin sağ tarafında ise kısa bir tunik ve *alricula* giyen ve elinde bir pedum bulunan çoban kaçarken görülmektedir. Sahnede, "kötü çoban" niteliğindeki çobanın, "gerçek çoban" olan İsa'dan kaçır biçimde ve daha küçük gösterimi, İyi Çoban'ın Johannine perikopundaki temsili olarak yorumlanmaktadır⁸⁹.

Erken Dönemde Hristiyanların pagan motif stokundan yalnızca çoban motifini değil, Orpheus gibi gizemli karakterlerin bazı niteliklerini de aldığı görülmektedir. Orpheus'un Eurydice mitinde bir psikopomp olarak rolü⁹⁰, pagan mitolojisinde ruhları yeraltı dünyasına taşıyan Hermes Pschyhopompos ile bağlantılıdır. Daha sonra İyi Çoban'a aktarılan bu özellik, ikonografik bağlamda birleştirici bir etki yaratmış olmalıdır. Öyle ki çoban, doğal olarak Hermes ve Orpheus'un geleneklerine dayanan, öbür dünyaya yönelik kurtuluş

⁸⁵ Marchioni, 2018: 101.

⁸⁶ Jensen, 2000: 19. Figürün kompozisyonunun içerisinde, cennet ağaçlarıyla çerçevelenmiş bilgi ağacının her iki yanında Adem ve Havva'yı göstermektedir, Dinkler, 1979: 397, Fig. 50.

⁸⁷ Wright, 1939: 46; Peppard, 2016: 100.

⁸⁸ C. B. Tkacz bu figürün Mesih simgesinin temsillerinden biri olduğunu kabul etmekte ve bu düşüncesini "Kutudaki İyi Çoban'ın sadece diğer Erken Hristiyan tasvirlerinden farklı olmadığını; *Yuhanna 10'u benzersiz bir şekilde canlandırıyor*" ifadesiyle belirtmektedir (Tkacz, 2002: 187).

⁸⁹ Marchioni, 2018: 94-95.

⁹⁰ Brilliant, 1979: 183-184, No. 162.

ve rehberlik figürüne dönüşmüştür⁹¹. Bu durumun ikonografiye yansıyan en önemli örneklerinden biri olan Ravenna'daki Galla Placidia Mozolesi'nin *lunettesi*'ndeki İyi Çoban mozaigi, yalnızca pastoral dünyadan imparatorluk tasvirlerine değil, aynı zamanda klasik sanatın natüralizminden erken dönem stilize spiritüalizmine kadar bir dönüm noktasının eşsiz bir temsili olarak tanımlanmıştır⁹². MS 5. yy'dan yy'dan kalma bu İyi Çoban mozaiginin kompozisyonu, Orpheus'un tasvirlerini taklit ederken, Mesih'in giysileri, kraliyet ve ilahi nitelikleri çağrıştırmaktadır. Burada İsa, genç ve uzun saçlı biçimde başı büyük bir altın hale ile çevrili olarak betimlenmiştir. Ayrıca mavi *clavilerle* süslenen uzun ve altın renkli bir tunik üzerine mor *pallium* giymiş, sol eliyle yüksek bir altın haç tutar ve sağ eliyle bir koyunu okşar pozisyonunda gösterilmiştir. Altı koyunla çevrili ve bir kayanın üzerinde oturan ancak gerçek bir çoban olmayan İsa için koyun ve manzara yegâne pastoral özelliklerdir.

Bir çobanın İsa olarak betimlendiği kesin olan en önemli örnek ise, San Lorenzo fuori le Mura'da bulunan MS 4. yy'a ait bir lahit üzerindeki çoban figürüdür (Fig. 11). Bu lahit üzerinde, sahnenin ortasına konumlanan İsa cepheden betimlenmiş, her iki yanında on iki havari ve onların önünde her birinin başı İsa'ya yönelen on iki koyun bulunmaktadır. Bu koyunların düzenlenmiş bir sıra ile kompozisyon oluşturması ve hepsinin İsa'ya çevrilen başları, onların mecazi olarak havarileri temsil ettiği önerilerine yol açmaktadır. Merkezde duran figürün, uzun saçlarının üstünde, başında bir hale ile gösterilmesi ilahi yönünü simgelerken, giydiği tunik, pelerin (*alicula*), botlar ve sol elinde tuttuğu pedum bir çoban olduğunu göstermektedir. Bunlara ek olarak sağ ve solunda yer alan figürlerin Aziz Petrus ve Paulus'un yüz özelliklerine sahip olması merkezdeki bu figürün İsa'nın bir temsili olduğunu kanıtlar niteliktedir. Sahnenin her iki kenarında, birer ağaç önünde profilden gösterilen iki adet çoban da tıpkı Mesih gibi giyinmelerine rağmen diğer kutsal simgelerden yoksun oldukları için pastoral motifler olmalıdır. Tüm bu özellikler görüntünün İsa'nın bir çoban olarak tek temsili olduğu kadar pagan imgelerini de içerdiğini ve dolayısı ile melez bir sahne yaratıldığını göstermektedir. Bunun dışında, Tolentino'daki Catervus Lahdi ve yivli (*strigilated*) bir lahit üzerinde yer alan kıvrıkcık ve uzun saçlı olan merkez çoban figürleri de N. Himmelmann tarafından İsa Mesih olarak tanınmıştır⁹³. Ancak G. Marchioni, yivli olan lahdin kristolojik bir özellik göstermediğinden dolayı figürün İsa olarak tanımlanamayacağını; Catervus Lahdi'nin ise solda Petrus ve sağda Paulus tarafından çevrelendiğinden dolayı İsa'yı temsil eden bir figür olmakla birlikte, kesin olarak İsa'nın bir portresi sayılamayacağını ancak yine de Mesih'in görevine veya en azından Hristiyan bir anlama atıfta bulunduğunu ifade etmektedir⁹⁴. Lahitler ve mozolede bulunan iki çoban arasındaki fark tiptir: ilki, alçakgönüllü bir çoban olarak İsa'nın bir portresi iken, ikincisi, pastoral ortam ve özelliklere sahip ancak kraliyet simgeleriyle donatılan İsa'nın muzaffer bir portresidir⁹⁵. Bu bağlamda, muzaffer Mesih'in temsili için pastoral ortam; koyunların herhangi bir tehdit veya katledilme korkusu

⁹¹ Freeman, 2015: 184; Jensen, 2000: 41.

⁹² Freeman, 2015: 164; Kitzinger, 1995: 54-56.

⁹³ Himmelmann, 1974: 139-177; Marchioni, 2018: 99, Fig. 61; 107, Fig. 63.

⁹⁴ Marchioni, 2018: 99.

⁹⁵ Marchioni, 2018: 97.

olmadan yaşayabileceği ve cennet ya da barışçıl bir yerin temsili olabileceği ifade edilmekte; lahit üzerindeki figürün ise kesinlikle bir çoban niteliğinde olduğu önerilmektedir⁹⁶.

Lahitler üzerinde gözlemlenen, İyi Çoban örnekleri dışında, Hermes Kriophoros ikonografisini takip eden ve Erken Hristiyanlık Dönemine ait önemli örneklerden birine serbest plastik sanatında, *Cleveland Heykelcikleri*⁹⁷ olarak bilinen beş küçük heykelcikten oluşan grubun içerisinde yer alan bir İyi Çoban heykelciğinde rastlanmaktadır⁹⁸ (Fig. 9). Bu heykelcik, oval ve düzensiz kenarlı bir zemin üzerinde ayakta duran ve kısa, düşük belli, kuşaklı bir tunik giyen bir genç olarak tasvir edilmiştir. Ağırlığı sol bacağı tarafından taşınan kontrapost bir duruşla tasvir edilen figür, sağ eli ile bel hizasına kadar yükselen budaklı bir asanın (pedumun) ucunu tutmakta, sol eliyle de omuzlarının üzerinde duran bir koçun dört bacağından birden kavramaktadır. Ayaklarının altında yere uzanan üç küçük koyun/kuzu; sol bacağının arkasında ise destek niteliğinde bir ağaç kütüğü, kaidenin bir parçası şeklindedir. Figürün sırtı, kabaca yontulmuş ve cilalanmamıştır. Sırtın ortasında dörtgen bir omuz çantası asılı olmasına rağmen, ön kısımda ne çanta ne de onu destekleyen herhangi bir araç görülmemektedir⁹⁹. Erken Hristiyanlık Dönemi heykelcikleri ve lahit kabartmalarında görülen pastoral çoban figürleri ile de paralellik gösteren bu heykelciğin teknik olarak başı, yüz hatları ve göğe bakış pozisyonuyla Büyük İskender portrelerinden etkilendiği¹⁰⁰ ve bunun “İyi Hükümdar” niteliğindeki İskender’den uyarlanarak yeni bir amaçla tekrar düzenlendiği düşünülmektedir¹⁰¹. Cleveland heykelciğinin genel konseptinin Hermes Kriophoros ile benzerliği açık olsa da Hellenistik etkileri barındırması, daha sonra üretilen örneklerden ayırt edilmesini sağlamaktadır.

Hermes Kriophoros’un kült heykelinin özellikleri olan frontalite, idealize yüz ve helezonik kıvrımlarla paralel boncuk dizileri şeklinde oluşturan saç stilini, çoğu zaman direkt olarak yansıtan ancak Hristiyan bağlamı tartışmalı olan grup ise *monopodium/monopodia* olarak adlandırılan masa ayaklarıdır. S. Feuser söz konusu eserlerle ilgili yayınladığı kapsamlı çalışmasında, bu

⁹⁶ Marchioni, 2018: 98.

⁹⁷ *Bu heykelcikler, ortak özelliklerine ve malzemelerine dayanarak, muhtemelen bir aile mezarı olan, aynı zamanda muhtemelen bir vaftiz ya da ev ortamı, belki bir bahçe ya da çeşme olan aynı bilinmeyen kazıdan gelen üç çift erkek ve kadın portre büstü ile birlikte bulunmuştur* (Jensen 1999, 1954; Cleveland Museum of Art, 1967). Bu heykelciklerin Orta Küçük Asya (Wixom, 1967: 88e) ya da Dokimeion civarında (Çalık Ross – Girgin, 2013: 560) üretildiğine dair iddialar bulunmaktadır. Figüratif *monopodium*larla ilgili Dokimeion Atölyeleri hakkında bkz. Feuser, 2013: 188.

⁹⁸ Erken Hristiyanlık Dönemine ait ve plastik sanatta İsa'nın bilinen en eski tasviri olduğu iddia edilen, Terme'deki tahta oturtulmuş küçük ölçekli bir heykel de bulunmasına rağmen İyi Çoban tasviri ile ilişkili olmamasından dolayı burada değinilmemiştir (Hannestad, 1999: 174).

⁹⁹ Wixom, 1967: 75-76.

¹⁰⁰ Cleveland İyi Çoban heykelciğinin vücudunun burkulma hareketini MÖ 2. yy'dan itibaren popüler olan Laocoon vb. Hellenistik gruplara; saç stilinin ise Bryxais'in Serapis Başına ya da Vatikan'daki Otricoli Başını anımsatan Klasik ve Cleveland Müzesi'nde bulunan yukarı doğru bakan Büyük İskender'in başı gibi Hellenistik etkilerle donatıldığını ve Cleveland İyi Çoban heykelciğinin bu özellikleri bünyesinde toplayarak “cennete bakan” biçimde betimlendiği düşünülmektedir (Wixom, 1967: 83-88).

¹⁰¹ Wixom, 1967: 88g.

figürlerin hem pagan hem de Hristiyan bağlamda kullanılabileceğini belirtse de, koç taşıyan heykeller için N. Himmelmann¹⁰² ve H. von Hesberg'in¹⁰³ fikirlerine katılarak, onların barış ve mutluluk sembolü niteliğinde olduklarını ifade etmiştir¹⁰⁴. *Schafträger/Koç Taşıyıcı* adı altında incelediği bu grubu, dinsel sembolden uzak *monopodiumlar* olarak nitelendirmiştir. Ancak Hristiyanlıkla ilgili hikâyelerin tasvir edildiği Cleveland heykelcikleri grubunun içinde yer alan İyi Çoban heykelciğinin, giyiminin yanı sıra, etrafında yer alan sembollerden ağaç kütüğü, asa ve her iki yanında bulunan koyunlar, bu pastoral temanın İyi Çobanı simgelemek amacıyla da kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu heykelciğin ikonografisinde kullanılan ağaç kütüğü, direkt ya da stilize biçimde bazı *monopodiumlar* üzerinde de uygulanmış ve bu durum Hristiyan bağlamın tamamen saf dışı bırakılıp bırakılamayacağını sorgulanmasına neden olmuştur. Tartışmalı olan bu sorunun cevabı muğlak olsa da Geç Antik Çağ'da çok sayıda bulunan *gemma*¹⁰⁵ (Fig. 10), lahitler¹⁰⁶ veya bazı freskler¹⁰⁷ üzerindeki Hristiyanlık sembolleri¹⁰⁸ ile donatılmış olan ve her iki yanında kuzular bulunan koç taşıyan figürlerin; bazı *monopodiumlarda* görülen postament üzerinde yükselen ve her iki yanında kuzuların bulunduğu örneklerle¹⁰⁹ olan benzerliği yadsınamaz. Ayrıca yazarın da belirttiği gibi, MS 3. yy'ın ikinci yarısından itibaren görülen konu spektrumlarındaki değişimin¹¹⁰ ve artan pastoral temaların Hristiyanlaşmadan kaynaklanıp kaynaklanmadığı sorusundan kaçınmak zordur¹¹¹. Hem Cleveland İyi Çoban heykelciğinde hem de *monopodiumlarda* görülen ağaç kütüğü, İsa'nın tasavvur edilmesi için bir tür pastoral ima taşıyor olabilir.

İncelenen tüm İyi Çoban görsellerinde, figürlerin her zaman aynı ikonografik temele dayandırılmadığı; Yuhanna İncili'ne dayanan İyi Çoban'ın tek temsilinin Brescia Kutusu'nun üzerinde; İsa'nın bir çoban olarak tek kesin temsilinin ise San Lorenzo Fuori le Mura Lahdi üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Galla Placidia Mozaigi'nde betimlenen figür ise İsa'yı gerçek bir çoban değil, pastoral bir bağlamda kral olarak temsil etmektedir¹¹². Bu mozaik ve Brescia Kutusu'nun üzerinde yer alan ikonografilerde, farklı bir tipte yapılan İsa Mesih, süslü, uzun bir tunik veya pallium giymiş olarak

¹⁰² Himmelmann, 1974: 171.

¹⁰³ Hesberg, 2014: 229-248.

¹⁰⁴ Yazara göre, yalnızca MS 4. yy'ın ikinci yarısına ait bir Jonas/Yunus'un Deniz Yolculuğu hikâyesinin canlandırıldığı masa ayağı Hristiyanlıkla ilgilidir (Feuser, 2013: 192, 232-233, Kat. 84; Lev. 20, 1).

¹⁰⁵ Sánchez – García, 2014: 17, Fig. 17-19; Provoost, 2004: 12, Fig. 4-6; 13, Fig. 7-8, 10.

¹⁰⁶ Provoost, 2004: 32, Fig. 51.

¹⁰⁷ Provoost, 2004: 25, Fig. 37.

¹⁰⁸ Alpha-Omega, Chi-Rho, ağaç veya balık vb. semboller için bkz. Sánchez – García, 2014: 7, Fig. 3 vd.

¹⁰⁹ Örnekler için bkz. Mendel, 1914: 412-416, No. 648 (2674); Breccia, 1931: 247-257, Pl. XXIV; Bellido, 1950: 8, Fig. 1-2, 4; Fig. 1-3, 5-6; Wixom, 1967: 76, Fig. 22.7, 22.9; Feuser, 2013: Taf. 29, 4 Kat. 133; Taf. 30, 1 Kat. 134; Taf. 30, 4 Kat. 138; Taf. 30, 2 Kat. 135; Taf. 31, 4 Kat. 143; Taf. 32, 1 Kat. 145; Taf. 32, 6 Kat. 150; Taf. 33, 5 Kat. 156; Aytakin, 2022: 123-138.

¹¹⁰ S. Feuser, figürlü masa ayaklarının incelenmesiyle elde edilen sonuçların, Anadolu'da diğer malzeme gruplarının ve konutların mimari gelişiminin değerlendirilmesiyle sınanması gerektiğini vurgulamaktadır, Feuser, 2013: 193.

¹¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Provoost, 2004: 14.

¹¹² Marchioni, 2018: 105.

gösterilmiş ve kompozit bir anlam yaratılmıştır. San Lorenzo Fuori le Mura ve Tolentino Lahitleri'nde ise İsa deri şeritlerle sarılan ve dizlere kadar yükselen çoraplar ile ayak bileği hizasında botlar giymekte, kısa tunika ve bazen de alicula giyerek Roma İmparatorluk Dönemi'nde sıkça rastlanan pastoral bir çoban görüntüsünü yansıtmaktadır. Burada kullanılan yüz ve saç detayları, Hermes Kriophoros'un ideal görüntüsünü yansıtsa da duruş pozisyonu kült heykelinin ikonografisinden ayrılmaktadır. Hristiyan bağlamı kesin olarak tanımlanan Cleveland İyi Çoban heykelciği ise giysi ve yüz görüntüsü ile lahitler üzerindeki figürlerle benzerlik göstermekle birlikte, vücudun burkulması ve Hellenistik kral portrelerini yansıtan ifadesi ile farklı bir formdadır. Masa ayaklarında işlenen çoban figürlerinin giysilerinin tıpkı Cleveland heykelciğinde olduğu gibi bol ve yarım kollu olan tuniklerden oluşmasının yanı sıra, figürün her iki yanında duran koyunlar ve bazı örneklerde görülen ağaç kütükleri biçimindeki destekler de Hristiyanlığı çağrıştıran en önemli özelliklerdendir. Bu figürlerin birçoğunda gözlemlenen frontalite ile sakalsız ve ideal yüz hatlarına eşlik eden arkaistik saç stilleri Hermes Criphoros'tan etkilenen nitelikler olarak göze çarpmaktadır. Aynı zamanda çoban figürleri hakkındaki tartışmaların kaynağını oluşturan tüm bu özellikler, bakış açılarına göre şekil değiştirebilmektedir. Öyle ki, Erken Hristiyanlık Dönemi'nde kriophorosun belirli bir kaynaktan yoksun olarak anlatısal bir görüntü yerine izole edilmiş ve çerçevelenmiş bir amblem niteliğinde kabul edilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bunun nedeni, izole edilen çoban figürlerinin Hristiyan veya Hristiyan olmayan bağlamlarda biçimlerini değiştirmemesi ve herhangi bir bağlamsal referans olmaksızın bir görüntünün Hristiyanlığını belirlemenin çoğu zaman imkânsız olmasıdır. Nitekim Hristiyan sanatının, pastoral alegorinin orijinal anlamıyla bağlantılı olduğuna dair kandiller veya bazı lahitler üzerinde gözlemlenmekte, bu nedenle bazen sınırlar belirsizleşmektedir¹¹³. Dolayısı ile metinsel bir referans olmaksızın İyi Çoban olarak nitelendirilen figürler Hristiyanlıkla ilgili imgeler olarak yorumlanabileceği gibi pagan unsurları olarak da değerlendirebilmektedir. Ancak Erken Hristiyanlığın bu imgeyi pastoral gelenekten miras aldığı ve bu imgeyi yeni anlamların iletilmesi için kullanarak zenginleştirdiği yadsınamaz¹¹⁴. Bu panoramada, Hristiyan çoban metaforlarını karakterize eden imgeler ve bir anlamda muğlaklık şaşırtıcı değildir.

Erken Hristiyanlık Dönemi'nde popüler olan ve dönemin bakış açılarını yansıtan alçakgönüllü İsa konsepti, zaman geçtikçe beklentileri karşılayamamış ve sahneler daha güçlü figürlere doğru evrilmiştir. Bunun sonucunda, İyi Çoban Motifi'nin Konstantin Dönemi sonrasında, özellikle MS 5. yy'ın başlarında neredeyse tamamen ortadan kalktığı görülmektedir¹¹⁵. Bu şaşırtıcı gelişme hakkında B. Ramsey, bazı nedenler öne sürmüştür. Bunlardan ilki, kilisenin artık Mesih'in görkemini öne çıkararak alçakgönüllü bir çoban ikonografisinden kurtarmak istemesidir. İkincisi, Mesih'i toplumda daha saygın imgeler olan öğretmen ya da kral rolüne uygun görmeleri ve

¹¹³ Himmelmann, 1974: 168-169.

¹¹⁴ Marchioni, 2018: 3.

¹¹⁵ Jensen, 2000: 40. Ayrıca MS 4. yy'da Mesih'in bu görsel motifinin yavaş yavaş değiştirildiği ve hem çoban hem koyun olarak çelişkili kimliğini gösteren *agnus dei* olarak daha sık tasvir edilmeye başladığı görülmektedir, Freeman, 2015: 190-194.

yeterli dogmatik içeriği yansıtmaması sebebiyle bu tasvirde vazgeçmiş olmalarıdır. Üçüncü olarak Konstantin Dönemi sonrası toplumda yer edinen ve bu sebeple korunmaya çok ihtiyaç duymadıkları bir durumda olmalarıdır. Toplum içerisinde yükselen konumları nedeniyle daha güçlü bir karakter ile temsil edilerek kendi öz benliklerine tatmin duygusunu yaşatmaya çalışmış olabilirler¹¹⁶. R. M. Jensen, İyi Çoban ikonografisinin ortadan kalkmasıyla ilgili dördüncü ve eksik bir değerlendirmenin bulunduğunu ve bunun MS 4. yy'ın sonlarından, MS 6. yy'a kadar literatürdeki imgenin kırılışı olduğunu ve sanatsal tasvirlerin azalmasına rağmen patristik yazarların bu konudan bahsetmeye devam ettiğini ifade etmektedir¹¹⁷.

Değerlendirme ve Sonuç

Omuzlarında bir hayvan taşıyan figürlere ait örneklerle, Prehistorik Dönemin sonlarından Geç Antik Çağ'a kadar uzanan zaman diliminde karşılaşılmaktadır. Ancak bu süre zarfında majör bir değişim geçirmeyen görüntü kalıpları, çeşitli coğrafyalarda farklı anlamlar üstlenmiş, kullanıldıkları coğrafyanın kültürüne ve üretildikleri dönemin üslubuna uyumlu olarak diğer kültürlerle aktarılmışlardır. Zaman içerisinde politik, dini, alegorik veya gerçekçi bir kavram niteliğinde çeşitli anlamlar üstlenen bu motifin, Grek Dünyası'ndaki yeri daha çok dini bağlamda olmuştur. Buna göre; Hermes Kriophoros'un bir festival kapsamında enkarne edilmesiyle birlikte yayılan bu kültü simgeleyen ve günümüze ulaşan en gerçekçi görüntünün Kalamis tarafından Tanagralılar için yapılan Hermes Kriophoros Kült heykeli olduğu öne sürülmektedir. Bu bağlamda incelenen örneklerin frontalite ve ideal bir yüze sahip olan görüntüleri, Arkaik Dönemde sıkça kullanılan helezonik buklelerin boncuk sırası biçiminde yansıtılan saç stili ile harmanlanmış ve ikonografi daha sonraki dönemlerde de tercih edilmiştir. Mevcut şemanın Geç Antik Çağ'da yer bulması, Roma İmparatorluk Dönemi'nin başlarında bir Yahudi mezhebi olarak ortaya çıkan ve kendine ait bir ikonografiye sahip olmayan Hristiyanlığın, alçak gönüllük ve saygınlık ideolojisini yansıtmak amacıyla, hâkim din olan paganizmin motif stokundan yararlanmasıyla olmuştur. Bunu gerçekleştirirken yalnızca görüntü kalıplarını değil, karakterlerin bazı sıfatlarını da bünyesine almış, böylece bu yeni dini benimseyen insanlara yabancı olmayan ve kişilerin görüntüyü kendi kültürel geçmişinin önerdiği gibi yorumlayabildiği güvenli bir yol yaratılmıştır.

Hermes Kriophoros'tan, İyi Çoban'a uzanan ikonografik aktarım ise tüm örneklerde idealize edilen yüz kapsamında gözlemlenirken, özellikle arkaik stilde işlenen saçların yukarıda bahsi geçen birkaç lahit ile birlikte, *monopodium*lara yansıdığı izlenmektedir. Bunun dışında çoban ikonografisi, pastoral ya da Hristiyan bağlamda kısa bir tunik giyen ve koç taşıyan sıradan çoban figürleri ile benzer biçimdedir ve ancak Hristiyanlığa ithafen kesin işaretler varsa dini bağlamı anlaşılabilir. Erken Hristiyanlık Dönemi'nde gemma, kandil, mozaik ya da fresklerde görülen Hristiyan donatılarıyla sarmalanmış çoban motiflerinin plastik sanatlara aynı ölçüde yansımaması, Yahudi geleneğinden kaynaklanan ve putperestliğe karşı miras

¹¹⁶ Ramsey, 1983: 376-377.

¹¹⁷ Jensen, 2000: 40.

alınan bir argüman¹¹⁸ olabilir. Öyle ki Aphrodisias antik kenti¹¹⁹ örneğinde olduğu gibi, MS 5. yy başlarında bile hala gözlemlenebilen dinsel çatışma ortamı; çoban figürünün, pagan veya Hristiyan, her iki tarafında kendinden bir parça bularak tercih edebileceği, tehlike yaratmayan kontekstinin Geç Antik Çağ'da sık tercih edilmesinin nedeni olabilir.

Kaynakça

- AYTEKİN, F., 2022. “Karia Stratonikeiası’ndan Bir İyi Çoban Heykelciği”, *Seleucia*, XII, ss. 123-137.
- BECHET, F., 2017. “A Fire Sap Willow On The Personality And Family Of The Pre-Hellenic Zeus”, *Revue Des Études Sud-Est Européennes*, Tome LV, ss. 29–39.
- BELLIDO, A. G., 1950. “Las dos figuras del "Buen Pastor" de Gádor”, *Archivo Español de Arqueología*, 23/78, ss. 3-12.
- BRECCIA, E., 1931. “Una Statuetta del Buon Pastore da Marsa Matrouh”, *Bulletin de la Société d’Archéologie d’Alexandrie*, 26, ss. 247-257.
- BRILLIANT, R., 1979. “II. The Classical Realm”, *Age of Spirituality : Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century. Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977 through February 12, 1978*, Eds.: Kurt Weitzmann, The Metropolitan Museum of art with Princeton University Press, New York, ss.126-182.
- CHITTENDEN, J., 1947. “The Master of Animals”, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Apr. - Jun., 16/2, ss. 89-114.
- CLERC, G. – LECLANT, J., 1994. “Osiris”, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, VII.1, ss. 107-131.
- CLERC, G. – LECLANT, J., 1994. “Osiris”, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, VII.2, ss. 79-91.
- DAWKINS, R. M., 1929. “The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta”, *Journal of Hellenic Studies*, Supplement 5, London.
- DINKLER, E., 1979. “Abbreviated Representations in V. The Christian Realm”, *Age Of Spirituality, Late Antique And Early Christian Art, Third To Seventh Century*, Eds.: Kurt Weitzmann, Published in Association with Princeton University Press, New York, ss. 396-448.
- DORIG, J., 1965. “Kalamis-Studien”, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 80, ss. 138–265.

¹¹⁸ Peppard, 2015: 252.

¹¹⁹ Aphrodisias'ta, MS 4. ve 5. yy'ın sonlarından itibaren paganizmin güçlü geleneksel duygusu ile Hıristiyan topluluk arasında yaşanan ciddi dini sürtüşmeler olduğuna dair düşündürücü kanıtlar bulunduğu ifade edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Smith, 2002: 151-156.

- DORIG, J., 1977. *Onatas of Aegina (Monumenta Graeca et Romana)*, Brill; Bilingual edición.
- FARNELL, L. R., 1909. *The Cults of Greek States*, Vol. 5. Oxford.
- FEUSER, S., 2013. "Monopodia – Figürliche Tischfüße aus Kleinasien. Ein Beitrag zum Ausstattungsluxus der römischen Kaiserzeit", *Byzas*, 17, İstanbul.
- FINNEY, P. C., 1990. "Good Shepherd," *Encyclopedia of Early Christianity*, New York: Garland, ss. 846-846.
- FRANCIS, J. E., 1998. "Re-writing Attributions: Alkamenes and the Hermes Propylaios", *ΣΤΕΦΑΝΟΣ: Studies in Honor of Brunilde Sismondo Ridgway*, Eds.: Kim J. Hartswick – Mary C. Sturgeon, Published By The University Museum, Philadelphia, ss. 61-68.
- FRANKLIN, D., 2014. *The CMA Companion Guide: A Guide to the Cleveland Museum of Art*, Cleveland Museum of Art.
- FREEMAN, J. A., 2015. "The Good Shepherd and the Enthroned Ruler: A Reconsideration of Imperial Iconography in the Early Church", *The Art of Empire Christian Art in Its Imperial Context*, Eds.: Lee M. Jefferson - Robin M. Jensen, Fortress Press, Minneapolis, ss. 159-195.
- FURTWÄNGLER, A. 1883–1887. *Le Collection Sabouroff. Monuments de l'Art Grec, 2 volumes*, Berlin.
- GOODE, S., 2021. "The Icon of the Vulva", *A Basis of Civilization, Journal of Archaeomythology*, 10, ss. 87-118.
- HADLEY, J., 2015. "The Shepherd who Saves: a Liturgical Symbol of Salvation", *ANAPHORA*, 9.2, ss. 71-102.
- HANNESTAD, N., 1999. "How did rising Christianity cope with Pagan Sculpture?", *East and West, Modes of Communication Proceedings of the First Plenary Conference at Merida (Transformation of the Roman World, 5)*, Eds.: Euangelos K. Chrysos - Ian Wood, Brill, ss. 173-204.
- HESBERG H., 2014. "Bukolik. Formkonstanz und Bedeutungswandel", *Formkonstanz und Bedeutungswandel, Morphomata*, Band 19, Eds.: Gunter Blamberger - Dietrich Boschung – Ludwig Jäger, Wilhelm Fink-Paderborn, ss. 229-252.
- HIMMELMANN, N., 1973. "Ein antikes Vorbild für Guercinos ‚Et in Arcadia ego?‘", *Pantheon*, 31, ss. 229–236.
- HIMMELMANN, N., 1974. "SARCOFAGI ROMANI A RILIEVO: Problemi di cronologia e iconografia", *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*, Serie III, Vol. 4, No. 1, ss. 139-177.
- JENSEN, R. M., 1999. *Encyclopedia Of Early Christianity Second Edition*, Eds.: Everett Ferguson, New York.
- JENSEN, R. M., 2000. *Understanding Early Christian Art*, Routledge, London and Newyork.

- KITZINGER, E., 1995. *Byzantine Art in the Making, Main Lines of Stylistic Development in Mediterranean Art: 3th – 7th Century*, Harvard University Press, Cambridge.
- KLAUSER, T., 1960. “Studien zur Entstehungsgeschichte der christlichen Kunst”, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 3, ss. 113–124.
- LEBESSI, A. 2002. *Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου Τα Χάλκινα Ανθρωπόμορφα Ειδώλια*, Βιβλιοθήκη της εν Αθηναίς Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 225. Athens.
- MARCHIONI, G., 2018. *Gathering the Shepherds Uses and Meanings of Pastoral Imagery and Shepherding Metaphors between 3rd and 6th Centuries*, Uniiversità di Bologna, Cultural Heritage Studies, Dottorato Di Ricerca In, Ciclo XXX.
- MENDEL, G., 1914. *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines des Musées Impériaux Ottomans*, Constantinople.
- MICHAELIDES, D., 2004. “Baubo and Priapos In Cyprus”, *Mediterranean Archaeology*, Vol. 17, Festschrift in Honour of J. Richard Green, ss. 307-309.
- MULLER, V., 1944. “The Prehistory of the "Good Shepherd"”, *Journal of Near Eastern Studies*, Apr., 3/2, ss. 87- 90.
- ÖZGAN, R., 1997. “Alkamenes'in Hermes Propylaios'u Üzerine Düşünceler”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 51, ss. 162-193.
- PEPPARD, M. 2015. “Was the Presence of Christ in Statues? The Challenge of Divine Media for a Jewish Roman God” *The Art of Empire Christian Art in Its Imperial Context*, Eds.: Lee M. Jefferson - Robin M. Jensen, Fortress Press, Minneapolis, ss. 225-269.
- PEPPARD, M., 2016. *The World's Oldest Church, Bible, Art, and Ritual at Dura Europos, Syria*, Yale University Press.
- PERROT, G. - CHIPIEZ, C., 1970. *Histoire de l'Art dans l'Antiquité. Tome IV: Judée, Sardaigne - Syrie – Cappadoce*, Published by Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1970.
- PROVOOST, A., 2004. “Pastor Or Pastor Bonus?: The Interpretation And Evolution of Pastoral Scenes in The Late Antiquity”, *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis/Dutch Review of Church History*, Vol. 84, ss. 1-36.
- QUASTEN, J. 1946. “Der Gute Hirt in Frühchristlicher Totenliturgie Und Grabeskunst,” in *Miscellanea G. Mercati, Studi E Testi*, 121 (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana), ss. 373–476.
- RAMSEY, B., 1983. “A Note on the Disappearance of the Good Shepherd from Early Christian Art”, *The Harvard Theological Review*, Jul., 1983, 76/3, ss. 375-378.
- SÁNCHEZ R. C. - GARCÍA M. A. G., 2014. “A Gem with Christian motifs at the Bilbao Fine Art Museum”, *Bilbao: Bilboko Arte Eder Museoa*, 8, ss. 1-21.

- SCHACHTER, A., 1986. "Cults of Boeotia 2. Herakles to Poseidon", *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, Supplement 38.2. London.
- SIEBERT, G., 1990. "Hermes" *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, V1, ss. 285-387.
- SIEBERT, G., 1990. "Hermes" *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, V2, ss. 199-283.
- SMITH, R. R. R., 2002. "The Statue Monument of Oecumenius: A New Portrait of a Late Antique Governor from Aphrodisias", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 92, ss. 134-156.
- SVOBODA, J., 2008. "Upper Paleolithic female figurines of Northern Eurasia", *The Dolní Věstonice Studies*, 15, ss. 193-223.
- TKACZ, C. B., 2002. *The Key to the Brescia Casket: Typology and the Early Christian Imagination*, Paris: University of Notre Dame Press, Institut d'Etudes Augustiniennes.
- VOUTIRAS, E. 1997. "Zeus", *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, VIII-1, ss. 310-374.
- WEITZMANN, K., 1979. "II. The Classical Realm, Science and Poetry". *Age Of Spirituality, Late Antique And Early Christian Art, Third To Seventh Century*, Eds. Kurt Weitzmann, Published in Association with Princeton University Press, New York, ss. 254-262.
- WIXOM, W. D., 1967. "Early Christian Sculptures at Cleveland", *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, Mar., 54/3, ss. 67-88.
- WRIGHT G. E., 1939. "The Good Shepherd", *The Biblical Archaeologist*, 2/4 (Dec.), ss. 44-48.
- ZOLOTNIKOVA, O. A., 2020. "The Festival of Hermes Kriophoros in Tanagra (Boeotia): an Anthropological Interpretation", *Studia Antiqua et Archaeologica*, 26 (2), ss. 261-286.

İnternet Kaynakları

<https://artgallery.yale.edu/collections/objects/34493>

<https://www.clevelandart.org/art/1998.172>

<https://www.clevelandart.org/art/1965.241>

<https://www.britishmuseum.org/collection/image/188749001>

Fig. 1: Doğu Mısır Çölü'nde Bulunan, Omuzlarında Bir Hayvan Taşıyan Kadın(?) Figürü (Muller, 1944: 88, Fig 1)

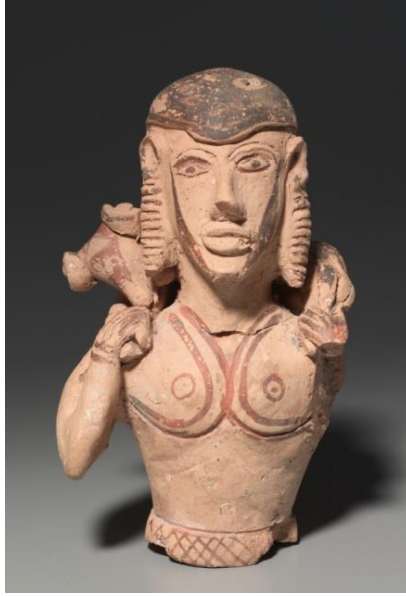

Fig. 2: Kriophoros Heykelciği, Terrakotta, Girit, MÖ 650-600
<https://www.clevelandart.org/art/1998.172>
(Erişim Tarihi: 24.07.2023)

Fig. 3: Kalamis Tarafından Yapılan Hermes Kriophoros Kült Heykeli (Siebert, 1990: 224, No: 285)

760

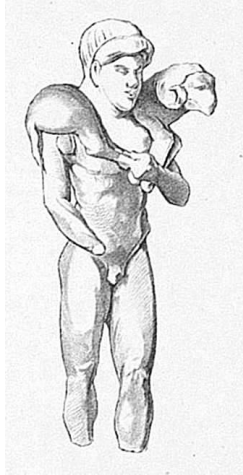
OANNES
5 (2)

Fig. 4: Sözde "Criophore Sabouroff" Heykelciği (Furtwängler, 1883-1887: v. 2, Pl. 146)

Fig. 5: Cahn Heykelciği (Siebert, 1990: 223, No: 279)

Fig. 6: Arkaik Döneme ait Bir Hermes Heykelciği (Siebert, 1990: 222, No: 260)

Fig. 7: MÖ 5. yy Başlarına ait Bir Hermes Heykelciği (Siebert, 1990: 223, No: 276a)

Fig. 8: İyi Çoban (Üstte) ve Adem ile Havva
<https://artgallery.yale.edu/collections/objects/34493>
(Erişim Tarihi: 24.07.2023)

Fig. 9:
Cleveland İyi Çoban Heykeli
<https://www.clevelandart.org/art/1965.241>
(Erişim Tarihi: 24.07.2023)

Fig. 10: Gemma Üzerinde İyi Çoban İsa Alegorisi
<https://www.britishmuseum.org/collection/image/188749001>
(Erişim Tarihi: 24.07.2023)

Fig. 11: İsa Mesih'in İyi Çoban Olarak Betimlendiği, San Lorenzo fuori le Mura'da Bulunan Lahit
(Marchioni, 2018: 95, Fig. 59)

762

OANNES

5 (2)

SOCIO-POLITICAL STRUCTURE IN CENTRAL ANATOLIA IN THE THIRD MILLENNIUM BC

MÖ III. BİNYILDA ORTA ANADOLU'DA SOSYO-POLİTİK YAPI

Şükrü ÜNAR

Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
/Türkiye
Assist. Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Science and Letters, Department of
History / Türkiye
sukruunar@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0724-5265

Aslı ÜNAR

Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
/Türkiye
Assist. Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Science and Letters, Department of
Archaeology / Türkiye
asliunar@mehmetakif.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-4722-0604

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **15.08.2023**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **20.09.2023**
Yayın Tarihi – Publication Date : **29.09.2023**
Sayfalar-Pages : **763 – 793**

: <https://doi.org/10.33469/oannes.1344016>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: ÜNAR, Ş. – ÜNAR, A., “Socio-Political Structure in Central Anatolia in the Third Millennium BC”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 763 – 793.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/2, Eylül – September 2023

763 – 793

Araştırma Makalesi / Research Article

Katkı Düzeyi: 1.Yazar:%60 – 2.Yazar:%40

Contribution: Author 1:%60 – Author 2:%40

SOCIO-POLITICAL STRUCTURE IN CENTRAL ANATOLIA IN THE THIRD MILLENNIUM BC

MÖ III. BİNYILDA ORTA ANADOLU'DA SOSYO-POLİTİK YAPI

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü ÜNAR* – Dr. Öğr. Üyesi Aslı ÜNAR

Abstract

In Central Anatolia, the socio-economic and political organization of communities in the 3rd millennium BC includes a limited number of studies from different perspectives. These studies refer to a socio-political system in which administrative units divided into regions and provinces are administered by "local rulers", "independent princes" or "kings". It is suggested that the cities of these principalities were surrounded by walls, they were administered by a ruling class, they participated in commercial activities and the existence of an organization they controlled these, and emphasis is placed on the class society structure consisting of administrators, soldiers and merchants. As mentioned here, the social structure of the societies of the 3rd millennium BC and their relations with each other in the subject region are generally considered in a hierarchical order, and complicate to

Öz

Orta Anadolu'da MÖ III. Binyılda toplulukların sosyo-ekonomik ve siyasi organizasyonları farklı bakış açıları üzerinden sınırlı sayıda çalışmaları içermektedir. Söz konusu çalışmalarda bölgelere ve vilayetlere ayrılmış yönetim birimlerinin bağımsız "beyler", "prenslar" veya "krallar" tarafından idare edildiği bir sosyo-politik sisteme atıf yapılmaktadır. Bu beyliklerin şehirlerinin surlarla çevrili olduğu, yönetici bir sınıf tarafından idare edildikleri, ticari faaliyetlere katıldıkları ve bunları denetledikleri bir organizasyonun varlığı önerilmekte ve yönetici, asker ve tüccarlardan oluşan sınıflı toplum yapısına vurgu yapılmaktadır. Söz konusu bölgedeki MÖ 3. Binyıl topluluklarının sosyal yapısı ya da toplulukların birbirleri arasındaki ilişki, burada bahsedildiği gibi çoğunlukla hiyerarşik bir düzende ele alınmakta ve farklı toplumsal modellerin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Sosyal yapının sadece hiyerarşik düzende açıklanamayacağından hareketle, yeni

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author.

understand the different social models. Since the social structure cannot be explained only in hierarchical order, some new approaches have been developed. Accordingly, although different individuals in the society gain priority in various activities such as religion, trade, and politics, they may not exhibit a central and hierarchical structure in power relations. In this paper, based on this approach, the socio-political structure and power phenomenon of the 3rd millennium BC communities in the region will be discussed within the socio-economic models, production and specialization, evidence of administrative practices, patterns of settlement, burial customs, phenomenon of belief and remnants of material culture pointing to social complexity, and the views that refer to hierarchical structuring in power relations will be approached.

bazı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Buna göre toplumda farklı bireyler din, ticaret, politika gibi çeşitli faaliyetlerde öncelik kazansalar da güç ilişkilerinde merkezi ve hiyerarşik bir yapı sergileyebilirler. Bu makalede, söz konusu yaklaşımdan hareketle bölgede MÖ 3. Binyıl topluluklarının sosyo-politik yapısı ve iktidar olgusu; sosyo-ekonomik modeller, üretim ve uzmanlaşma, idari uygulamalara ilişkin kanıtlar, yerleşim modelleri, gömü gelenekleri, inanç olgusu ve sosyal karmaşıklığa işaret eden maddi kültür kalıntıları yoluyla ele alınacak ve güç ilişkilerinde hiyerarşik yapılanmaya atıfta bulunan görüşler tartışılacaktır.

Keywords: Early Bronze Age, Central Anatolia, Socio-Political Structure, Heterarchy.

Anahtar Kelimeler: Erken Tunç Çağı, Orta Anadolu, Sosyo-Politik Yapı, Heterarşi.

Introduction

During the 19th century, the interest of archaeologists in the geographical distribution of archaeological finds¹ turned into a methodological practice of making cultural definitions by determining geographical boundaries on the material. According to the results of some excavations and surveys, it is suggested that the cultural regions distinguished on the basis of ceramic groups also represent political organization². T. Özgüç considered the Central Anatolian region as “the region between Sakarya and Kızılırmak basins” and examined the subject region culturally in two sub-regions, consisting of the north of Alacahöyük and the Central Black Sea region (the region between Kızılırmak and Yeşilirmak) and the south of Alaca Höyük-Kayseri plain³. In North-Central Anatolia (the region between Kızılırmak and Yeşilirmak)⁴, attention is drawn to the existence of a certain ethnic group here⁵, taking into account the similarities between both written sources and burial customs, and the items mostly composed of burial finds. According to many scholars, in

¹ Trigger, 2006: 211.

² Bittel, 1942: 186; Efe, 2004: 19.

³ Özgüç, 1963: 30-31, 33-35.

⁴ Özgüç, 1980: 461.

⁵ Özgüç, 1963: 37; Dönmez, 2008: 407.

Central Anatolia, administrative units divided into regions and provinces were administered by “local rulers”, “independent princes” or “kings”⁶. It is suggested that these principalities have a socio-political order in which their cities are surrounded by walls, they are administered by a ruling class, they participate in commercial activities and they control these activities, and the class society structure consisting of rulers, soldiers and merchants is emphasized⁷. Most of the time, the views that especially the commercial activities are carried out under the leadership of these political figures (rulers from Hatti) and that the metal workshops are under the control of the local rulers are gaining importance⁸. In this type of a socio-political order, the settlements such as Alaca Höyük in the north, Kültepe in the south, Alişar and Acemhöyük come into prominence (Fig. 1). Undoubtedly, only rich and qualified burial finds play an important role for the time being in commemorating the settlements famous for their “rich” tombs in the north of Central Anatolia, the center of a small kingdom or principality, and the individuals buried in these tombs as a political figure. The social structure of the 3rd millennium BC communities (Fig.2) or the relationship between the communities in the subject document, as mentioned here, is commonly handled in a hierarchical order, making it difficult to understand the different social models. However, the social formations of communities and their interrelationships with each other are too complex to be considered with a limited perspective. Starting from the fact that social structure cannot be explained only in hierarchical order; some new approaches have been developed. Accordingly, although different individuals in the society gain priority in various activities such as religion, trade, and politics, they may not exhibit a central and hierarchical structure in power relations.

Philological Documents

In the literary documents describing the victories and deeds of the Akkadian king Sargon (ca. BC. 2340) and his grandson Naramsin (ca. BC. 2260) (the compositions of Sargon “King of War”, Naramsin “The Legend of Kutha: Enemy Tribes” and “17 Enemy Kings” and “Kültepe Sargon Text”), some well-known Anatolian cities (states) such as Kargamiş, Haḫḫu, Kaniş, Ḫatti, Puruḫanda, Ḫutura and Haḫḫa,⁹ are mentioned as well as the names of Hattian rulers/political figures such as Pampa (Hatti), Zipani (Kanes) and Nur-Dagal/n (Puruḫanda=Acemhöyük?)¹⁰. In the subject texts, it is narrated that Akkadians came to Anatolia for trade, and they fought with Anatolian cities in case of disagreement¹¹. The Hittite text describing the war of Sargon's grandson, Naramsin, against “a coalition of 17 kings (in the composition of “17 Enemy Kings”)¹², including the King of Hatti and Kanesh, is important in terms of mentioning some (central) Anatolian city-states among Naramsin's

⁶ Özgüç, 1963: 32; Bittel, 1945: 26; Bittel, 1950: 272; Alp, 1948: 317; Yalçın-Yalçın, 2019: 41, 43.

⁷ Joukowski, 1996: 144; Temizer, 1986: 35- 36; Özgüç, 2002: 401-401.

⁸ Yıldırım, 2011: 462; Temizer, 1986: 35-36.

⁹ Westenholz, 1997: 110-113; Westenholz, 1998: 11.

¹⁰ Soysal, 2020: 108; Soysal, 2017: 226.

¹¹ Franke, 1995: 837.

¹² Soysal, 2015: 259.

enemies, and outstanding for the purpose of giving information about the political formations in Anatolia. The text, which describes a great rebellion against Naramsin and the struggle of the Akkadian kings against them, has been interpreted as that various forces/administrative units in Anatolia forming a coalition based on agreement against the enemy. However, according to O. Soysal, the narrative gaps that occur as a result of abbreviations in the form of both removing and stylizing some descriptions from the text and the way the events are connected to each other have created a wrong impression and made the reader feel as if "Naramsin fought these 17 kings as if they were fighting all together in a field war, not separately"¹³. On the other hand, the possibility that the names of some cities and kings (?) in Anatolia were added to the composition by the Hittites is also emphasized¹⁴. It is understood from the philological documents that some of the events, people and places discussed in the texts written in various languages long after the period, most likely reflect the truth. However, in addition to this, unrealistic, exaggerated or modified/transformed elements can be included in the texts. At this point, with the help of archaeological data (see below), there is no doubt about the authenticity of the Anatolian expeditions of the Akkadian kings, but from a philological point of view, the political events, figures and identities in the EBA do not constitute a reliable basis for the definition and extent of political relations. However, one of the important philological results is that the peoples of Anatolia in the subject period were quite weak militarily, no matter how they were organized socio-politically. According to Soysal, this military weakness is mostly related to the complacency brought about by the prosperity achieved as a result of the trade relations with Mesopotamia, which is rich in natural resources, and should be valid for other indigenous big cities of Hatti origin in Anatolia in the Colonial Age. O. Soysal states that no military-political events were documented in the texts regarding the imperialist expansion attempts or tendencies of the subject cities against each other or extending out of Anatolia¹⁵.

Archaeological Data

In addition to the results obtained from the philological data, the results of the archaeological data about the socio-political structure of the period gain importance at this point. Archaeological data that will shed light on the administrative system in Central Anatolia are quite limited. As stated above, emphasis is placed on the class society structure consisting of administrators, soldiers and merchants, in which administrative units divided into regions and provinces in Central Anatolia are administered by "local rulers", "independent princes" or "kings". Looking at the fires seen in many settlements in the phases II and III of the EBA in Central Anatolia, it is stated that there were struggles between these political figures¹⁶. However at this point, the relation of the archeological evidences such as fire with the events such as war and conflict should be identified. Population growth, conflict and wars are issues

¹³ Soysal, 2020: 110.

¹⁴ Soysal, 2015: 257, dn. 24.

¹⁵ Soysal, 2017: 225-226.

¹⁶ Özgüç, 2002: 401.

associated with social complexity and centralization. According to the approach that deals with conflicts between communities, it is thought that the decrease in the amount of arable land in the interior areas causes the population to concentrate in a specific place and conflicts between the farming communities, and this situation leads to economic differentiation between the groups over time¹⁷. As stated above, the desire to have a say and control over mineral resources in Anatolia in the EBA or to trade them may also be a reason for wars or conflicts. This is also valid for the EBA societies. However, the fact that war includes "deadly violence" in the EBA societies is not very meaningful for us in terms of understanding the socio-political structure¹⁸. What needs to be questioned here is whether the lethal violence took place due to the "central authority" and whether it was archaeologically documented. In an order in which war takes place depending on the central authority, the groups are politically independent from each other and act in the presence of separate leaders. There are also groups organized for war. For example, in rigidly hierarchically segregated class societies, the "soldier" represents a class. This class can only be seen in a centralized socio-political order. For example, the Akkadian kings (see the lines above) have a "ready army" to send against the enemy in response to the Akkadian merchants in Anatolia for help. If the communities have not yet been separated in a rigid system or if they display a simpler/egalitarian structure, it is not possible to talk about the existence of a regular army. If conflicts point to centralized power struggles, the existence of a centralized socio-political order can be suggested. In the subject region, almost all of the settlements especially dated to the second half of the 3rd millennium BC and the beginning of the 2nd millennium BC, have been damaged by fire. While the cause of the fire was attributed to wars and conflicts in some of the subject settlements, it is very difficult to make inferences about the possible causes of the fires because the excavations were carried out in a limited area and the publications did not contain detailed information¹⁹. In Central Anatolia, there are some data documenting the fire and destruction in the levels of the settlements such as Gordion and Polatlı around Ankara; Kaman Kalehöyük and Yassıhöyük around the Kızılırmak Curve and Kırşehir; Alişar, Mercimektepe and Çengeltepe in Yozgat, Kültepe and Achemhöyük in the south of the Kızılırmak Curve; Boğazköy, Alaca Höyük, Eskişehir and Maşathöyük²⁰ in North-Central Anatolia²¹ (Fig. 1). Although fire disasters are not conclusive evidence of war or conflict, it is noteworthy that fires and destructions took place within a certain period of time in these settlements²². Although it is thought that the aforementioned fire disasters seen in many settlements in Anatolia may be evidence of the northern

¹⁷ Young, 1972: 830-837; Wossink, 2009: 34-40.

¹⁸ Erdal, 2011: 81-82; Ekmen, 2013: 29-30.

¹⁹ Özgüç, 1963: 33; Massa, 2014: 96, 117, Fig. 2.

²⁰ Gunter, 1991: 2; Lloyd-Gökçe, 1951: 29, 54; Omura, 2017: 529; Omura, 2010: 361; von der Osten, 1937: 208; Özcan, 1993: 378-379; Ünal, 1974: 127; Özgüç, 1963: 35; Kulakoğlu, 2017: 219; Öztan-Arbuckle, 2013: 279; Bittel, 1970: 33; Koşay, 1938: 25; Özgüç-Temizer, 1993: 613-628; Emre, 1979: 2.

²¹ Öztan, 2014: 142; Öztan-Arbuckle, 2013: 280; Erdal-Özdemir, vd., 2017: 105-106; Koşay, 1938: 69.

²² Massa, 2014: 95.

expeditions mentioned in the written documents related to Sargon and Naramsin²³, this is not considered possible for the reasons we have listed above. Contrary to Mesopotamia, the theme of war is not seen in the depicted works of art in this period in Anatolia. In fact, the theme of war was not included in Anatolian descriptive art for a very long time²⁴, and moreover, it was not used lovingly. However, it is stated that a figure on a pottery fragment (Alişar III pottery) dated to the EBA²⁵ in Alişar (Yozgat) depicts a warrior holding a spear in one hand and a sword in the other²⁶ (Fig. 3). Although it is not known for certain whether the figure is in a war scene, the fact that he carries weapons suggests this possibility. Considering the possible central location of Alişar in the EBA, this description becomes even more important. Although it is difficult to say with certainty, the fact that even the small (0.1-1 hectares) settlements in the inner regions of Central Anatolia were surrounded by fortification walls (see the settlements mentioned in the above lines) the decrease in the number of settled communities in a certain time period²⁷ and the abandonment of settlements, mostly by a fire, may be related to the aforementioned events and phenomena. However, the construction of the fortification wall may also be related to economic and political control rather than war²⁸. Similarly, not every fire disaster can be associated with war and external threats²⁹. On the other hand, the reasons for the abandonment of settlements may not be related to political power struggles alone. There are also opinions that a sudden climatic change may cause turmoil and collapse on the communities in the region during the EBA II-III transition. However, the point we should mention here is that this point of view is mostly based on the paleo-climatic³⁰ and systematic survey data³¹ obtained from the settlements in the south. On the other hand, there are studies in the opposite direction showing the increase in the number of settlements during the climatic crises in the south of Central Anatolia³². Both survey data and paleo-climatic studies carried out in Central-South Anatolia point to the existence of an environmental pressure in the region during the subject period. In addition, the increase in rangelands³³ may also be a sign that the socio-economic livelihood strategies of the communities in the region have changed. Even though it is thought that the subject environmental pressure may trigger wars

²³ Özgüç, 1986: 45.

²⁴ Neve, 1982: Taf. 38 a-b.

²⁵ Schmidt, 1932: 201.

²⁶ Schmidt, 1932: 201. Pl. V/b419a.

²⁷ Mellaart, 1963: 236; Bahar-Koçak, 2004: 36; French, 1970: 142; Baird, 2001: 273; Allcock-Roberts, 2014: 48, 40, Table 2; Matessi-Dalkılıç-D'alfonso, 2018: 1107-1108. Sudo-Yamaguchi-Kontani, 2017: 228; Güneri, 2005: 47; Kontani-Sudo, vd., 2014: 99; Ökse, 2005: 43-44; Arıkan-Yıldırım, 2018: 579-580, 582, Fig. 11.

²⁸ Clare-Rohling, vd., 2008: 71.

²⁹ Stevanović, 1997: 334-337; Verhoeven, 2000: 52-53; Clare-Rohling, vd., 2014: 71; Massa, 2014: 91.

³⁰ Woldring-Bottema, 2002: 26; Roberts-Allcock, vd., 2016: 357, 359; Dean-Jones, vd., 2015: 170; Fontugne- Kuzucuoğlu, vd., 1999: 585-586; Şenkul-Köse, 2018: 74, Şek. 2; Kashima, 2008: 256, 262-263, 261, Fig. 5c.

³¹ see. fn. 26.

³² see. fn. 26.

³³ Woodbridge-Palmisano, vd., 2019: 734,738-739.

and conflicts, the scarcity of the settlements excavated in the region and the inability to adequately illuminate the chronological, dimensional and hierarchical contexts of the settlements and rural landscapes³⁴ in the surveys leave these questions unanswered. For the northern part of Central Anatolia, "Hatti core region", there is no research yet documenting a sudden climatic change or a sudden decrease in the number of settlements³⁵. It can be said that the social transformation seen in the mentioned time period in the southern part of the Central Anatolian Region is also seen in the communities within the Kızılırmak Curve. Pollen analyzes in the subject area reveal a significant shift pointing to high crop cultivation, possibly as a result of increased food supply, as well as a trend towards deforestation, which is thought to be caused by human intervention³⁶. However, most of the settlements, especially in the Kızılırmak curve, were also inhabited during the MBA and this situation was interpreted as "regardless of the causes of the fires and destructions, the settled people recovered quickly"³⁷. As well as political power struggles, conflicts and adverse climatic conditions, there are various available opinions that explain the reason for the decrease in the number of settlements as the fact that the migrations at the end of EBA II caused the destruction of settlements in the region³⁸ or a relative decrease in the number of settlements occurred as the rural population moved to central settlements³⁹. Contrary to the archaeological findings, which show a limited but strong possibility that there was war and turmoil among the political formations mentioned in the EBA in Anatolia, philological evidence does not yet fully support these findings on a secure basis (see above lines). Therefore, all these uncertainties and dilemmas make the definition of a central political power based on "war" or "conflicts" insufficient in Central Anatolia. For this reason, social structure and socio-economic organization forms should be evaluated from various aspects in order to understand the socio-political order. Social structure and organizational forms are also related to the degree of complexity of communities. When describing the complexity of societies, the concepts of social class and stratification should be questioned⁴⁰. Archaeological evidence regarding social hierarchy and administrative practices, and settlement types and settlement size may be partially decisive in defining this complexity. Interpretation of burial practices and rituals also becomes important when social complexity cannot be determined by data in a settlement⁴¹. Evaluating various characteristics of society such as social complexity, administrative practices, settlement patterns, size of settlement and material cultural remains, Ö. Çevik states that the social transformation in Central Anatolia can best be described as a centralization process, and that urbanization takes place in Southeast and Eastern Anatolia⁴². According to Ö.

³⁴ Massa, 2014: 98.

³⁵ Arıkan-Yıldırım, 2018: 579-580, Fig. 9A-B.

³⁶ Woldring-Bottema, 2002: 19; Neil-Eastwood, vd., 2011: 158; Asouti-Kabukcu, 2014: 176.

³⁷ Massa, 2014: 96.

³⁸ Mellaart, 1963: 236.

³⁹ Massa, 2014: 97; Çevik, 2007: 134.

⁴⁰ Tainter, 1988: 23.

⁴¹ Wright, 1994: 68.

⁴² Çevik, 2007: 131-133, 137.

Çevik, the process of centralization in Anatolia, including the ruling elite behind the fortification walls and the rest of the population still engaged in full-time agro-pastoral production, perhaps handicraft production; in other words, is a "vertical transformation" that creates a social divide between the two segments of society. Ö. Çevik states that the process in question is not a "horizontal transformation" in which the urban population benefits from the hinterland or the ruling elites exploit the rural population, as in urbanization, and that the "city-state" cannot be a "political model" in Anatolia in the EBA⁴³. Undoubtedly, the social structure in Central Anatolia cannot be handled only in hierarchical order. In other words, as Ö. Çevik stated, it is quite difficult for now to define a socio-political structure in which settlements are separated in the form of core and periphery⁴⁴, with a strict hierarchical system, as in Mesopotamia in Central Anatolia. This situation may also be related to the fact that the available data do not make identification possible, but studies conducted in Central Anatolia do not document the existence of a defined exploitation order between the center and the hinterland, or between the ruling elite and the rural population (see. below lines). Socio-political complexity in communities is directly related to the development of the central economy. Centralized economies are characterized by the control over production, consumption and the redistribution of resources by a limited and privileged group of people⁴⁵. The studies show that certain economic models played a role in the rural landscape of Anatolia in the EBA. The most important of these is the subsistence economy. In Anatolia, livelihood strategies were largely shaped within the framework of pastoral and agricultural practices. Although archaeological data related to rural and nomadic communities of Anatolia are quite limited, according to the Assyrian Trade Colonies Age and Hittite texts and ethnographic studies, communication-interaction between nomadic and settled communities; the direct trade between these communities of products such as meat, cheese, milk and wool, and the exchange of grain and miscellaneous foodstuffs, or the trade of goods produced in remote areas and acquired by nomads at other times of the year, should have included issues such as grazing land, campsites, and access to water⁴⁶. However, E. L. Hammer et al. states that although animal husbandry was an important asset and commercial resource in complex societies during the Bronze Age, there is little direct evidence of the existence of large-scale nomadic pastoralism in Anatolia with communities moving long distances seasonally⁴⁷. While the Hittite written sources refer to the vital importance of wool production in the mixed agricultural economy of the Hittites⁴⁸, the zooarchaeological studies show that pastoral economies with a focus on cattle breeding were organized locally in the EBA, depending on settlements, nearby summer pastures, and permanent water sources. This situation is associated with the undeveloped multi-regional pastoral mobility

---

⁴³ Çevik, 2007: 137-138.

⁴⁴ Bintliff, 1996: 248- 249.

⁴⁵ Atıcı, 2005: 119.

⁴⁶ Hopkins, 1996: 21.

⁴⁷ Hammer-Arbuckle, 2007: 229.

⁴⁸ Beckman, 1988: 35.

in relation to the politically fragmented image of Anatolia as well as its environmental factors⁴⁹, and gives an impression that is quite compatible with the socio-political order, which is not fully centralized in the economic sense. On the other hand, Hammer et al. sees the increasing importance of cattle breeding closely related to the rise of complex and hierarchical policies in the EBA and MBA. Since cattle were "a source of both food and labor" as well as symbols of "wealth" for the elite⁵⁰. In Central Anatolia, especially in central settlements where more complex socio-economic structure is seen, such as Achemhöyük, cattle breeding have an increasing importance in the EBA⁵¹. In settlements such as Kaman-Kalehöyük, where political centralization was weaker in the aforementioned period, small cattle such as sheep and goats are the dominant groups in the fauna. Archaeozoological studies at Kaman Kalehöyük document the existence of a household-based economy and production rather than a centralized and specialized production and distribution model of livestock. L. Atıcı refers to a weaker political centralization by assessing the spatial organizations in the settlement, and related to this, envisions a decentralized and self-sufficient economic model in Kaman Kalehöyük⁵². T. Ökse expresses the existence of an order compatible with today's settlement model for the Sivas region as well. According to T. Ökse, plateau settlers were mobile farmers and pastoralists who were part of the population of lowland settlements, or vertical nomads between the plains in winter and the highlands in summer⁵³. The studies in Central North Anatolia, on the other hand, are insufficient to explain pastoral livelihood strategies in the EBA. The studies carried out in the region reveal that Delice Valley communities have a self-sufficient agriculturalist-nomadic economic model and show the characteristics of "transitional societies"⁵⁴ between more egalitarian or simple and complex societies, mostly organized as tribes or principalities⁵⁵. Archaeological evidence emphasizing the importance of cattle breeding in Central-North Anatolia is known from the settlements and cemeteries in and around Alaca Höyük. Alaca Höyük emphasizes the significance of cattle breeding especially for the elite class with its metal sculptures representing cattle in its elite tombs, and cattle bones associated with sacrifices and feasts⁵⁶. In the south of Central Anatolia, the information about the pastoral life around the central settlements is quite limited and/but with its diversified economic models; it draws a slightly different view from the north of Central Anatolia. If the three-stage production model for the mining industry in the EBA and the central role of Kültepe in this model are accepted⁵⁷, it brings to mind the availability of agricultural product stock that can supply agricultural production in its hinterland at the end of the EBA or the dependent farmer groups that can adapt to the subject model in an agro-

⁴⁹ Hammer-Arbuckle, 2007: 229.

⁵⁰ Arbuckle, 2014: 277.

⁵¹ Arbuckle, 2013: 57.

⁵² Atıcı, 2005:120, 124, 126.

⁵³ Ökse, 2005: 42.

⁵⁴ Service, 1975: 303.

⁵⁵ Ünar, 2020: 381.

⁵⁶ Koşay, 1938: 79; Özgüç, 1948: 93, 122; Yıldırım, 2011: 16-17.

⁵⁷ Yener-Kulakoğlu, vd., 2015: 608-609.

nomadic economic system. The surveys carried out in the region show the existence of a three-layered settlement hierarchy around Kültepe, which supports the subject economic model⁵⁸. A similar dependent organization is also suggested for the Göltepe mining settlement and its surroundings⁵⁹. However, this partially dependent economic model does not reflect an order in which the urban population benefits from the hinterland or the ruling elites exploit the rural population, as Ö. Çevik states. Considering that the management of the "large agricultural lands" around the "large settlements" in the plain is difficult within the framework of dry farming activities in Anatolian communities, where their livelihood strategies are primarily determined by environmental factors⁶⁰, the increasing needs of complex societies have to be met through pastoralism and advanced agricultural practices, and this new economic order must also have laid the groundwork for economically specialized settlements that mediated access to metal resources. All these findings, which enable us to predict different economic models, draw a view that is compatible with the multi-part political structure of Central Anatolia in the mentioned period, as stated above.

The socio-economic and political structure of complex communities or the relationships between communities are often discussed in a hierarchical order. Starting from the fact that the social formations of societies cannot be explained only in hierarchical order, some new approaches have been developed and it has been suggested that early societies can be organized in a heterarchical order⁶¹. Heterarchy describes both social structure and situation, representing a hierarchically unorganized yet complex society⁶². The subject concept represents an understanding that prevents the central and hierarchical structure in power relations, although different individuals in the society gain priority in various activities such as religion, trade and politics. Joyce C. White points out the evidence emphasizing cultural diversity differs from settlement to settlement, differences in burial rituals, differential participation in trade, cultural diversity resulting from horizontal differentiation of community units, an economy based on household production, the economic specialization of community units, and the distribution of goods through competitive processes not controlled by a single monopoly center, a system of social status achieved through personal achievement, and resolution of conflict and strategies of political centralization in the form of alliance formations that are open to periodic bargaining⁶³ can be seen in the form of a social organization in a heterarchic structure. Administrative structures and settlement plans, which are seen as institutional reflections of the hierarchy, are important in terms of understanding the socio-political conditions of the EBA. Although a direct link between any layout and any form of social organization is not accepted, it is

⁵⁸ Kontani-Sudo, vd., 2014: 98.

⁵⁹ Yener, 2000: 83.

⁶⁰ Santamaria, 2015: 120.

⁶¹ Ehrenreich-Crumley, vd., 1995: 1-4.

⁶² Ehrenreich-Crumley, vd., 1995: 4.

⁶³ White, 1995: 104-105.

accepted that social factors can affect layouts⁶⁴. There are a limited number of settlements located in the south of Central Anatolia, such as Kültepe, Acemhöyük, Konya Karahöyük and Alişar, among the important settlements where the social models and social transformations, which are moving towards centralization and becoming more and more complex, are reflected in the architecture. In the north, on the other hand, indicators of social complexity have to be explained rather by cemetery data. In a region where environmental factors and livelihoods are diversified, factors that cause differences in subsistence economies will naturally result in the emergence of different socio-economic organization forms. Lehner et al. mentions the development of second-stage processing areas in the mining areas in the EBA. According to Lehner et al., Along with increasing urbanization, significant livelihood diversification through pastoralism and improved agricultural practices has helped create a social environment in which economically specialized settlements have emerged, mediating access to metal resources. In regions where natural resources are limited and geography naturally limits communication and interaction (eg, rural areas in the north of Central Anatolia), it is expected that the existence of politically polycentric and economically autonomous settlements will be more prominent. A more egalitarian structuring can be thought of in the regions in question where communities whose livelihood is based on agriculture and animal husbandry and settlements specialized in these areas (eg wool, weaving, agricultural production, etc.) are not separated by a rigid socio-economic system.

The excavation data at Alişar, in the south of Central Anatolia, do not provide sufficient evidence to understand the general settlement organization. For the first time in citadel, a fortified settlement was established from the 10th building level⁶⁵. No structure with a special function could be found in Alişar. In the "citadel" area during the Copper Age, a part of a large building, probably, with a stone floor, was unearthed. Apart from this, no structure that could have an administrative or other special function has been defined in the subject area⁶⁶. Although the studies conducted on the EBA in Kültepe reveal more descriptive data on the general settlement organization, the relationship between the possible ruling elite and the public could not be understood since the studies in the EBA were concentrated on the "hill". On the other hand, the settlement's fortification wall has not yet been identified. However, it is thought that there must have been an important settlement around a city with such large administrative buildings during the EBA III period⁶⁷. Although the studies are continuing, it is understood that there has been a transformation in the direction of social organization in Kültepe since EBA II. Despite the architectural remains from EBA II are limited, large buildings that adopt the Anatolian settlement model have begun to be seen in Kültepe⁶⁸. Although the Anatolian model is adopted in architecture, the dimensions of the building and

---

⁶⁴ Eslick, 1988: 12.

⁶⁵ von der Osten, 1937: 110.

⁶⁶ von der Osten, 1937: 112-116.

⁶⁷ Ezer, 2014: 20.

⁶⁸ Kulakoğlu, 2017: Fig. 6:A.

the cultural inventory⁶⁹, which documents the closer relations between Anatolia and especially Kültepe, and Mesopotamia and Northern Syria, show the effects of an economic system based on trade on the community from this stage on. However the main transformation and centralization manifests itself in all facilities in the EBA III. In the mentioned period, we encounter a settlement that differs from the Anatolian model in all building levels, starting from the 13th layer. While it is known that some of these structures are administrative buildings or outbuildings, some of them are defined as temples⁷⁰. As a result, there are data that can be described as an institution with a different function and can be interpreted as an increase in the tendency of centralization. The EBA levels in Acemhöyük have not been studied in a large area. For this reason, although its exact size is not known, there are findings indicating that the settlement spread over a large area towards the end of the EBA III⁷¹. The wall ruins have been encountered from the level XI (EBA II). The wall, of which 60 meters was exposed, leaves no doubt that it was built for defense purposes, with a width of 5.5 meters⁷². Another proof that the wall was built for defensive purposes is that the main body was built with a bevel. Moreover, as an indication of war/conflict, the skeleton of a person who died as a result of injury in the area in front of the fortification wall, along with a large number of slingshots and a bronze spearhead around it can be shown (see. above). The most striking structure of the EBA for now is the rectangular planned building measuring 13x6.50 m, of which function has not yet been determined⁷³. In Konya-Karahöyük, where the excavation data are quite limited, remains that are thought to belong to a city wall, with a foundation width of 1.5-3.0 m, were unearthed in Level V, which is dated to the EBA III. In addition to the limited information on the general layout, no significant structure has been identified that can be definitively associated with the remains thought to be a fortification wall. On the other hand, in the level VII dated to the EBA II-III⁷⁴, a large building, which S. Alp interprets as "an official building" based on its size and architectural features, was unearthed. The "complex" structure, consisting of a courtyard or hall in the middle and the rooms around it, was interpreted as a "temple of the mother goddess" based on architectural arrangements such as a hearth, altar, niche and cellar, and a group of pottery finds defined as a libation vessel⁷⁵. The settlement of Göltepe is significant in terms of understanding the organization forms among the different social groups in the relations of settlements with each other. Göltepe, located 2 km from the Kestel mine in the Niğde-Çamardı district, is the ore processing workshop and settlement of the Kestel mine in the EBA. The settlement on the hill, which is densely populated and surrounded by a circular wall⁷⁶ is approximately 5 hectares in size, whereas it has been stated that the less populated outer settlement was spread to a 10

⁶⁹ Özgüç, 1963: 34- 45.

⁷⁰ Kulakoğlu, 2017: 219-222; Fig. 6:B, Fig. 3-4; Ezer, 2014: 7, Fig. 4; Özgüç, 1963: 35.

⁷¹ Öztan, 1995: 191.

⁷² Öztan, 2014: 142; Öztan-Arbuckle, 2013: 280.

⁷³ Kamış, 2017: 167.

⁷⁴ Yakar, 1979: 61.

⁷⁵ Alp, 1962: 8.

⁷⁶ Yener, 1992: 278.

hectare- area and could be bigger. K. A. Yener states that the settlement consists of different architectural units. Area A consists of domestic and specialized units, area B consists of public units represented by larger buildings, while area E consists of specialized units. However, it is pointed out that metallurgical activities take place both in smaller sized pit houses and in larger public structures consisting of domestic or industrial areas located on the ridge and terrace⁷⁷.

The settlement organizations in the south of Central Anatolia, which we have focused on so far, provide important information about the social structure, but also it is essential in terms of illuminating the social organizations that developed around these settlements and understanding the socio-political order and the dependent/independent (economic, political) relationship between the communities. However, with very few excavations, this does not seem possible for now. For this reason, the results obtained from the excavations in the region should be supported by systematic survey data. Although detailed information about the Bronze Age settlements in the Konya Plain has not been published yet, the findings show that the EBA settlements are located in the form of large central settlements and smaller peripheral areas close to commercial roads or areas with agricultural potential, and a significant increase in the settlement hierarchy and ranking has been recorded in the Konya Plain with the development of urban life and population growth. J. Mellaart thinks that the number of settlements in Konya Basin increased rapidly in the EBA I and EBA II, compared to the previous periods, and that the cities emerged in the subject period, and that most of the settlements in the plain were small and medium-sized villages and the towns and cities were represented in a less extent. In addition, he suggests that the significant settlements in the characteristics of town and city were commonly seen in the north of Karaman⁷⁸. The fertile lands in the lake regions located between Konya Plain and Isparta must have been preferred by agricultural communities⁷⁹. According to T. Ökse, settlements in the Upper Kızılırmak Region around Sivas, most of which are small in size and where no hierarchy is seen, exhibit a decentralized order⁸⁰. As in other regions, geographical conditions have an important effect on establishing and distributing settlements in the Cappadocia region (Middle Kızılırmak Section). Studies that can shed light on the relationship between settlements in the region in question are limited. During the surveys carried out around Kültepe in Kayseri, it was observed that, unlike many others, the number of EBA III settlements among the settlements dated to EBA I-III is approximately twice that of EBA I-II settlements⁸¹. The fact that Kültepe looks like a center due to its size in the northern region encompassing Kültepe and its surroundings, there are no settlements in an area of approximately 10 km, and the dimensions of those at a further distance are less than 10 ha are remarkable in terms of the organization between the settlements in the subject region. In

---

⁷⁷ Yener, 2000: 101, 108.

⁷⁸ Mellaart, 1963: 205, 207.

⁷⁹ Yakar, 1985: 210.

⁸⁰ Ökse, 2005: 42.

⁸¹ See fn. 26.

the southwestern and eastern parts of Kayseri, there are small settlements larger than 20 hectares, medium-sized settlements between 10-15 hectares, and smaller-scale settlements less than 5 hectares around these settlements⁸². The surveys in question provide limited information about the organization of the settlements apart from their dimensions. Archaeological surveys in Kayseri give some clues about the settlement systems. The existence of a three-stage production model is discussed between the tin mine and seasonal workshops located in the vicinity of Senir Sirtı on the northern slope of the Erciyes Mountain⁸³, and Kültepe and Teknekayası Höyük, a fortified mining processing settlement approximately 2 km from here and approximately 24 km from Kültepe.

The relationship among the Senir Sirtı mine galleries and Teknekayası Höyük and possibly Kültepe is likened to a three-stage production model reminding us the bond among the Niğde-Kestel tin mine and the Göltepe settlement and other EBA settlements associated with it⁸⁴. In addition, surveys carried out in the region support the existence of a three-layered settlement hierarchy⁸⁵. In the north of Central Anatolia, as stated above, the indicators of social complexity have to be explained by cemetery data. In the EBA cemeteries located in the area between Kızılırmak and Yeşilirmak in the north of Central Anatolia, some similarities between burial styles and burial customs and finds indicate that they may belong to a certain ethnic group⁸⁶, however we also noticed that there is no standardization in these traditions, in our previous study⁸⁷. The diversity in traditions reflects the heterarchic social order in which there is no rigid class distinction yet. As a matter of fact, contrary to the wealthy symbolism that we encounter with exaggerated accumulation in the tombs, no private and official structures belonging to a certain class or a magnificent architecture are documented in the north of Central Anatolia in the EBA. The surveys in the region do not provide sufficient data on the socio-political relations of the Hatti communities. Studies on settlement organization in the said region are limited. According to the studies carried out in the Delice Basin, when the dimensions of the settlements as well as the sheltered structure of the basin, the settlement models and the limitation of agricultural areas are evaluated together⁸⁸, it has been concluded that the number of settlements formed by mixed agricultural communities, which are politically polycentric, economically autonomous, small-scale perhaps organized as tribes or principalities, are high throughout the basin. Being among the few settlements excavated in the region, Resuloğlu exhibits a socio-economic and political structure that is very compatible with the results of the surveys⁸⁹. Another point that emphasizes the difference in organizational forms is the determination of economic differentiation. The

⁸² Kontani-Sudo, vd., 2014: 99-100.

⁸³ Yener-Kulakoğlu, vd., 2015: 600, 604.

⁸⁴ See fn. 56.

⁸⁵ See fn. 57.

⁸⁶ See fn. 5.

⁸⁷ Ünar-Ünar, 2021: 76.

⁸⁸ Arıkan-Yıldırım, 2018: 588.

⁸⁹ Ünar, 2022: 451-452; 509, 529-536.

concentration of raw materials or storage facilities in a household, and the use of seals for movement and allocation of goods, which may indicate control of economic resources, can be essential indicators of the level of material accumulation and commercial and personal property. Although there is evidence of the use of seals in many settlements in Central Anatolia during the subject period, mostly the areas of use and more importantly, the context is unknown. However, the ones defined in the "citadel" and "terrace"⁹⁰ in Alişar and a monumental complex in Kültepe may be important in terms of the elements listed above. During the new period excavations in Kültepe, its relationship with the monumental complex dated to EBA III (in the 13th layer) has been defined, and its stamp and cylinder seals and prints have been unearthed. In addition, it has been stated that a cylinder seal found in the layer 11(a) was found near the palace⁹¹. The large numbers of bullae unearthed in the EBA layers at Kültepe seem to be related to the packages sent from Northern Syria and Mesopotamia⁹². These finds also document the existence of the ruling class in Kültepe, as well as the existence of long-distance trade in the aforementioned period⁹³. Undoubtedly, the seal and seal impressions, of which relations with the monumental structures of administrative nature are revealed, point to a manager's control and supervision of economic resources.

Evaluating the settlements in Central Anatolia within the framework of commercial or exchange activities and communication and interaction, and the size of these relations are important in terms of understanding the size of the socio-economic and political organization. Although it is not possible to explain in detail here, as it is known, especially since the second half of the 3rd millennium BC, there has been a significant increase in the number of luxury consumer goods, prestige and status objects, which are documents of regional or long-distance trade. The quality and quantity of the imported artifacts unearthed in the settlements in the south of Central Anatolia documents that the participation in the trade network in question in the EBA III was much more intense than in the northern regions. This shows that the settlements on the plain are better adapted to commercial activities both at regional and interregional scale. The existence of trade has been proved by imported or local imitation Syrian bottles, metallic pottery, depas and tankard type vessels, quadruple spiral necklace beads, disc-shaped beads, Lunar (Crescentic) earrings, spherical head toggle-pin type pins, Spearheads with bent tang, weapons such as Crescentic axes, foreign seals and prints, various weights used to measure quantities of goods, lead figurines and stone molds, ring-shaped and perforated idols, and precious and semi-precious stones such as lapis lazuli and obsidian⁹⁴. Besides the subject small finds, the Anatolian origin double-handled cup form seen on the Nasiriya stele⁹⁵, which

⁹⁰ von der Osten, 1937: Fig 186.

⁹¹ Özgüç, 1959: 43-44.

⁹² Kulakoğlu-Öztürk, 2015: [http://antiquity.ac.uk/projgall/\(19.02.2022\)](http://antiquity.ac.uk/projgall/(19.02.2022)), Tablo 1, Fig. 4; Öztürk, 2019: 45-66.

⁹³ Öztürk, 2019: 58-60; Öztürk, 2019: 60, 190-191.

⁹⁴ Özgüç, 1986: 31-47; Efe, 2007: 47-64; Şahoğlu, 2019: 115-131; Bachhuber, 2011: 163.

⁹⁵ Mellink, 1963: 106.

is thought to belong to the Akkadian king Naram-Sin period, is another example documenting the connection between Anatolia and distant regions. Along with the settlement models and architectural elements, some predictions can be made about the degree of complex structuring in society through the amount, distribution and control of surplus product, dependent or independent labor organization, prestige goods and elements, and status indicators⁹⁶. Few studies in Central Anatolia⁹⁷ reveal results documenting the amount of surplus production in settlements during the Early Bronze Age and its relationship with socioeconomic and political structure. Due to the limited data in northern Central Anatolia, the evidence that product containment and distribution may have taken place under the control of a centralized structure is currently weak. The Resuloğlu excavations provide limited information regarding the conservation of the product and the organization of redistribution, specific to the settlement. It has been understood that a simple need-oriented redistribution mechanism was operated by means of sealed crop containers in which the seed products were stored in the storage rooms of the houses⁹⁸. Data on the storage and distribution of the product in the south of Central Anatolia are also limited. Since the Copper Age in Alişar, some units related to storage have been encountered in both the "citadel" and the "lower city". In Kültepe, it was stated that the masonry wells, which were stated to be in large numbers on the hill, but for which there was not enough information about their exact number and qualities, should have been used as silos⁹⁹. Although not precisely defined, the storage units were uncovered in complex structures and in common areas since the EBA III may be clues that the storage business was in the hands of both the public and perhaps an elite class that can be defined as the ruling class. However, the evidence for the existence of sealing practices in facilities that appear to serve storage in the immediate vicinity is very limited¹⁰⁰. On the other hand, the cylinder and local stamp seals and prints found in Kültepe present the documents of a commercial activity operating under the roof of the ruling class and the sealing practices of commercial goods under the supervision of the executive¹⁰¹. Since the importance of grain as a means of payment has been known in the subject activity, it is expected that large quantities of grain would have been kept in the warehouses of the palace and other public buildings as a result of the subject exchange. The archeobotanical studies at Kültepe in Central Anatolia have produced some results suggesting the supply of crop production when needed in the urban area of Kültepe in the beginning of the 2nd millennium BC¹⁰². The findings supporting this inference point to a common source and can therefore be considered as an indicator of a centralized distribution system¹⁰³. The central role of Kültepe in the settlement hierarchy (!) in the Early Bronze Age (see. above), makes us think that the results of the

⁹⁶ Ünar-Ünar, 2021: 37-98. Cannon, 2010: 3.

⁹⁷ Ünar, 2020: 225.

⁹⁸ Ünar, 2020: 223, 536.

⁹⁹ Santamaria, 2015: 112, dn. 49.

¹⁰⁰ Goldman, 1956: 238, Fig. 398; Umurtak, 2010: 19-27.

¹⁰¹ See fn. 90-92.

¹⁰² Fairbairn-Wright, 2017: 14-15.

¹⁰³ Hald, 2010: 74-75

archeobotanical studies which have been suggested for the beginning of the 2nd millennium BC, could be valid for the EBA. However, it should be underlined that more evidence is needed regarding the central control of Kültepe in its hinterland.

The degree of production and specialization of communities is an essential indicator in understanding their socio-economic and political organization. Evaluating the available evidence in the settlements, some hypothetical data can be revealed. In Central Anatolia, part-time specialist activities and household-based production activities are common in settlements¹⁰⁴. However, the existence of settlements and workshops specialized in metal production, both in the north and south of Central Anatolia, has been documented¹⁰⁵. Data on textile and pottery expertise, apart from metal production, are limited. As a result, the evidence for an economically specialized production of individuals or groups in Central Anatolia, in areas other than mining activities, in a lifestyle completely disconnected from pastoral production, is currently weak. Especially in the complex and advanced organizational level communities under the control of the central government, full-time professional groups that are completely dependent on the center have become widespread. Full-time and dependent economic expertise is seen in a centralized sociopolitical structure, in which a center supplies all the needs of dependent and full-time experts. Although the available evidence supports the dependent production model, especially in the south of Central Anatolia, it has not yet contained data to reveal the relationship between dependent and full-time expertise and surplus production. Evidence for this model, which we expect to encounter in Göltepe, Teknekayası and Erikli Mevkii, is quite limited¹⁰⁶.

Conclusion

In Central Anatolia, the 3rd millennium BC communities' socio-economic and political structure and phenomenon of power, wars and conflicts, defense systems, settlement organizations, livelihood models, social formations (hierarchical? -heterarchic? structure), administrative practices, production and specialization, communication and interaction, activities such as trade or exchange and burial traditions, indicating social complexity and socio-economic differences, have been evaluated through the material cultural remnants and philological documents pointing to social complexity, and it has been understood that the data on hierarchical structuring, especially in political relations, are quite limited. Even though it cannot be generalized definitively, it should be noted that there are some differences between the socio-economic and political organizations of the communities between the north and south of Central Anatolia. The most obvious differences between the south and the north are their livelihood strategies, the existence of different settlement systems and socio-economically different forms of organization. Although the analyzes on population calculations of the settlements and data

¹⁰⁴ Ünar, 2020: 271-369

¹⁰⁵ Yener, 1995: 1519; Yalçın-İpek, 2012: 11-31; Yalçın-Yalçın, vd., 2018: 576; Yener-Kulakoğlu, vd., 2015: 600, 605-606.

¹⁰⁶ Yener, 2000: 83; Ünar, 2022: 22.

from systematic surveys are lacking, as Ö. Çevik states, in the south of Central Anatolia, the distinction between the ruling elite living in more densely populated, fortified settlements and identified by a "down" and "upper" settlement system, although there is no strict separation, and the local people living behind the fortifications is more defined. According to the results of the surveys, especially in the south of large settlements, it is understood that it is concentrated in Konya Plain and Kayseri and its surroundings. The EBA settlements present two interconnected settlement system models, predominantly located near commercial roads, agricultural potential areas, and rather large central settlements near mining sites and smaller settlements at the periphery. For now, only the evidence of dependent production and compatible multi-layered settlement patterns documented in the southern part of Central Anatolia strengthens the idea that similar formations may exist in northern Central Anatolia. Revealing the data for this model also shows a socio-economically dependent relationship between plateau communities and lowland communities, or in other words between local producers and consumers, while the dependence on a politically central figure needs to be understood with more excavation and research data and more solid evidence. As a matter of fact, as stated above, the relations between the center and the countryside in Central Anatolian societies do not reflect a systematic exploitation order. It is observed that this type of settlement systems developed in the region, especially in the mineral deposits and its surroundings. It would not be wrong to consider a similar example within a system as seen in their contemporaries in the south of the mining operation of Derekutuğun in the north of Central Anatolia and the mining settlement of Erikli Mevkii in its immediate vicinity, as well as the more central settlements, perhaps Alaca Höyük, that controlled or regulated the mining activities in the region. At this point, T. Özgüç's assumption that the north of Central Anatolia, especially the Çorum-Amasya-Tokat region was the environment where the mineral resources and workshops were gathered in this period, and that the production took place in the organized workshops under the administration of the local rulers (!) should be mentioned here again. However the state of being "dependent" should also be clarified here. According to the findings pointing to different production patterns and densities in the settlements, it is possible that both dependent and independent experts exist in theory with different organizational forms in the region in question. However, the evidence for full-time and dependent professionals, who are more likely to occur in more rigidly segregated and centralized societies, is currently very weak. The form of organization in Central North Anatolia, which generally consists of kinship communities or communities that are not rigidly separated by class, also indicates that craftsmen may have been organized as kin communities based on blood ties. On the other hand, they are also documents of long distance relations, communication and interaction in terms of specialization in the south of Central Anatolia, especially in the southern regions. In a production model with dependent experts, evidence of a social-political structure in the region in question that also documents a dependent relationship should be

sought. In simple communities, status goods have no tangible owners and are acquired through exchange¹⁰⁷. In addition, there is no or lax control in the production of these goods. In complex societies, this relationship is regulated according to the principle of interdependence and control mechanisms are operated. Especially in the small-scale settlements in the northern and more isolated parts of Anatolia, it is understood that there is no strict central control in the production and acquisition of goods, by looking at the direct or indirect evidence of regional or long-distance relations and goods of prestige and status.

There is no doubt about the existence of an administrative structure while considering monumental city walls and architecture, upper and lower settlement systems, public buildings, administrative buildings, complex spatial organizations, workshops, large-scale storage activities, sealing applications, prestige and status objects and the density of their applications and three dependent settlement systems etc., especially in the south of Central Anatolia. On the other hand, in a text about the actions of Naramsin, among the cities that rebelled against him and their kings, there are those known to be in Central Anatolia, one of which is in the Kızılırmak Curve¹⁰⁸. However, the findings that will clarify how the aforementioned "kings" or "local rulers" are organized in socio-economic and political terms are quite weak for now. There has been an increase in the number of evidences that can be associated with an "authority" or "elite" class in the settlements in the region, especially since EBA II. It is very difficult to find the evidence in the south of Central Anatolia, in the north. The reason for this is that the excavation strategies, which generally concentrate on cemeteries in the region in question, are insufficient to explain the settlement organizations. Although there is no doubt about the existence of an "elite" class (!) defined by the "exaggerated accumulation" in the tombs in Central North Anatolia, there is currently evidence for a looser political structure compared to the communities in the south. Moreover, there is currently little evidence documenting a socio-economically dependent relationship in which production and product containment and distribution may have been under the control of a centralized structure. Considering the density of the finds in settlements and cemeteries that shed light on cultural relations in Central Anatolia, their quality and what kind of goods they are, it has been seen that especially in the northern parts of Central Anatolia, activities such as exchange or trade are carried out between settlements that are close to each other, and it has been understood that there must be specialized settlements and workshops that supply things like raw materials to the subject settlements. Lehner and Yener state that it is very difficult to come to a conclusion that the production and distribution of status items is systematically controlled without texts (see. above). According to the written sources, Yener who states that the elites had a limited control over the commercial activities from the beginning of the MBA, expresses that Mesopotamian and Anatolian merchants actively participated in commercial control in the competition of commercial coalition and palace

¹⁰⁷ Sahlins, 1988: 185.

¹⁰⁸ Yiğit, 2000: 23.

bureaucracies¹⁰⁹. This type of socio-economic structure expresses the state of being "dependant" in a control system based on "resolving" relations and "mutual agreements" or "competition" and draws an appearance compatible with the characteristics of the heterarchic society organization defined by J. C. White. Considering the direct or indirect evidence of regional or long-distance relations, especially in the small-scale settlements in the northern and more isolated parts of Anatolia, the existence of a social environment mediated by settlements based on economic resources or pastoral communities can be considered in this part of Central Anatolia. Considering that the finds with influence from Western Anatolia, Northern Syria-Mesopotamia are seen more commonly in the southern part of Central Anatolia, it is understood that the communities in the northern regions must have acquired goods, technologies or ideas in the distance, most probably indirectly through the center or centers located in the south of Central Anatolia, or the settlements with which these centers are in contact, or through various pastoral groups. Thus, as stated above, the presence of foreign traders in Kültepe during this period is known. In this sense, such an economic model that could be possible for the EBA is a prototype of the commercial system seen in Anatolia during the Colonial Age. In this form of organization, leaders or elites should have given priority to economic activities such as trade and carried out these activities in a system based on agreement and competition. As a matter of fact, *since the second half of the EBA, that the social construction of privileged status manifested itself with welfare rituals and exaggerated accumulation, and the use of welfare rituals and associated prestige objects and symbols in funeral ceremonies for the "elite" or "leaders"*¹¹⁰, is a characteristic of welfare societies rather than a centralized social environment. As a matter of fact, contrary to the rich symbolism that we encounter with exaggerated accumulation in the tombs, no private and official structures belonging to a certain class or a magnificent architecture are documented in the north of Central Anatolia during the Early Bronze Age. As mentioned above, in addition to the geographical environment that greatly affects the economic models, it is understood that the social structure consisting of communities and institutions that have not yet been comprehended to be separated by a rigid system requires the continuation of mixed economic models. This type of economic model is also very compatible with the fragmented political image of the region. In conclusion, aside from the excavations and lack of data in the settlements in Central Anatolia, it is understood that the evidence for central and hierarchical structuring, especially in power relations, is insufficient.

Bibliography

ALLCOCK, S. L. - ROBERTS, N., 2014. "Changes in Regional Settlement Patterns in Cappadocia (Central Turkey) Since The Neolithic: A Combined Site Survey Perspective", *AnatSt* 64, pp. 33-57.

¹⁰⁹ Lehner-Yener, 2013: 538.

¹¹⁰ Ünar- Ünar, 2021: 85.

- ALP, S., 1962. “Konya Karahöyük Kazısı, 1961”, *TAD* XI/2, pp. 8-9.
- ALP, S., 1948. “Hitit Metinlerinde Gış Kalmuş ‘Lituus’ve HUB.BI ‘Küpe’”, *Bellekten* XII/46, pp. 301-324.
- ARBUCKLE, B. S., 2014. “The Rise of Cattle Cultures in Bronze Age Anatolia”, *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 2/4, pp. 277-297.
- ARBUCKLE, B. S., 2013. “Zooarchaeology at Acemhöyük”, *Anadolu/Anatolia* 39, pp. 55-68.
- ARIKAN, B.-YILDIRIM, T., 2018. “Paleoclimate, Geology, Geomorphology, and Middle Holocene Settlement Systems in the Delice Valley of North-Central Anatolia”, *Journal of Field Archaeology* 43/8, pp. 570-590.
- ASOUTI, E.-KABUKCU, C., 2014. “Holocene Semi-Arid Oak Woodlands in The Irano-Anatolian Region of Southwest Asia: Natural or Anthropogenic?”, *Quaternary Science Reviews* 90, pp. 158-182.
- ATICI, L., 2005. “Centralized or Decentralized: The Mode of Pastoral Economy at Early Bronze Age Kaman Kalehöyük”, *Anatolian Archaeological Studies* XIV, pp. 119-127.
- BACHHUBER, C., 2011. “Negotiating Metal and the Metal Form in the Royal Tombs of Alacahöyük in North-Central Anatolia”, *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to 1st Millennia BC*, ed. T.C. Wilkinson, S. Sherratt, J. Bennet, Oxford, pp. 158-174.
- BAHAR, H.-KOÇAK, Ö., 2004. *Eskiçağ Konya Araştırmaları II*. Konya: Kömen Yayınları.
- BAIRD, D., 2001. “Settlement and Landscape in the Konya Plain South Central Turkey, from the Epipalaeolithic to the Medieval Period”, *I. Uluslararası Çatalhöyük'ten Günümüze Çumra Kongresi Bildiriler*, ed. H. Karpuz, A. Baş, R. Duran, Konya, pp. 269-276.
- BECKMAN, G., 1988. “Herding and Herdsmen in Hittite Culture”, *Documentum Asiae Minoris Antiquae, Festschrift für Heinrich Otten*, ed. E. Neu, C. Rüster, Wiesbaden, pp. 33-44.
- BINTLIFF, J., 1996. “Interactions of Theory, Methodology and Practice: Retrospect and Commentary”, *Archaeological Dialogues* 3/2, pp. 246-255.
- BITTEL, K., 1942. *Kleinasiatische Studien*. İstanbul: Universum Druckerei.
- BITTEL, K., 1945. *Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens*. Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.
- BITTEL, K., 1950. “Hethiter und Proto-Hattier: Eine archäologische Betrachtung”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 1, pp. 267-286.
- BITTEL, K., 1970. *Hattusha: The Capital of the Hittites*. New York: Oxford University Press.
- CANNON, J. W., 2010. *Textile Production and Its Implications for Complex Social Organization*. Phd. Thesis, University of Pittsburgh.

- CLARE, L.-EELCO J. R.-BERNHARD W.-JOHANNA H., 2008. "Warfare in Late Neolithic\Early Chalcolithic Pisidia, southwestern Turkey. Climate Induced Social Unrest in the Late 7th Millennium calBC", *Documenta Praehistorica* 35, pp. 65-92.
- ÇEVİK, Ö., 2007. "The Emergence of Different Social Systems in Early Bronze Age Anatolia: Urbanisation Versus Centralisation", *AnatSt* 57, pp. 131-140.
- EFE, T., 2004. "Kültür Gruplarından Krallıklara: Batı Anadolu'nun Tarihöncesi Kültürel ve Siyasal Gelişim Profili", *Colloquium Anatolicum* III, pp. 15- 29.
- EFE, T., 2007. "The Theories of The 'Great Caravan Route' between Cilicia and Troy: The Early Bronze Age III Period in İnland Western Anatolia", *AnatSt* 57, pp. 47-64.
- EHRENREICH, R. M.-CRUMLEY, C. L.-LEVY, J. E., 1995. "Heterarchy and the Analysis of Complex Societies", *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 6/1, pp. 1-5.
- EKMEN, H., 2013. "Anadolu'da M.O. II. Bin'de Mezarlara Silah Bırakma Geleneği", *KUBABA Yıl: 10 Sayı: 21*, pp. 19-39.
- EMRE, K., 1979. "Maşathöyük'te Eski Tunç Çağı", *Belleten* XLIII/169, pp. 1-47.
- ERDAL, Y., S., 2011. "İkiztepe Yerleşimi Işığında Orta Karadeniz Bölgesi İnsanlarının Antropolojik Yapısı", *Anadolu Araştırmaları, Sayı 19*, pp. 67-97.
- ERDAL, Y. S.-KAMERAY, Ö.-ERDAL, Ö. D., 2017. "Acemhöyük'ten Bir İnsan İskeletinde Saptanan Yaralanmaların Adli Antropolojik Açısından İncelenmesi", *Samsat'tan Acemhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde: Aliye Öztan'a Armağan*, ed. S. Özkan, H. Hüryılmaz, A. Türker, İzmir, pp. 105-119.
- ESLICK, C., 1988. "Hacılar to Karataş: Social Organization in South-western Anatolia", *Mediterranean Archaeology* 1, pp. 10-40.
- EZER, S., 2014. "Kültepe-Kanesh in the Early Bronze Age", *Current Research at Kültepe-Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity*, Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series 4, ed. L. Atıcı, F. Kulakoğlu, G. Barjamovic, A. Fairbairn, Atlanta, pp. 5-24.
- DEAN, J. R.-JONES, M. D. - LENG, M. J. - NOBLE, S. R. - METCALFE, S. E. - SLOANE, H.J. - SAHY, D. - EASTWOOD W. J. - ROBERTS, C. N., 2015. "Eastern Mediterranean Hydroclimate over The Late Glacial and Holocene, Reconstructed from The Sediments of Nar Lake, Central Turkey, Using Stable İsoptopes and Carbonate Mineralogy", *Quaternary Science Reviews* 124, pp. 162-174.
- DÖNMEZ, Ş., 2008. "Halük Perk Müzesi'nden Orta-Kuzey Anadolu Kökenli bir Grup Metal Eser", *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı-*

- Euergetes I*, ed. İ. Delemen, S. Çokay-Kepçe, A. Özdizbay, Ö. Turak, Antalya, pp. 405-412.
- FAIRBAIRN, A.-WRIGHT, N. J., 2017. “Grinding, Burning and Trading at Kültepe: Archaeobotanical Evidence for Economic Differences between Settlements in Anatolia's Middle Bronze Age”, *Movement, Resources, Interaction: Proceedings of the 2nd KIM, Kültepe, Studies Dedicated to Klaas Veenhof*, ed. F. Kulakoğlu ve G. Barjamoviç, Turnhout, pp. 9-27.
- FRENCH, D. H., 1970. “Notes on Site Distribution in the Çumra Area”, *AnatSt* 20, pp. 139-148.
- FONTUGNE, M. – KUZUCUOĞLU, C. – KARABIYIKOĞLU, M. – HATTÉ, C. – PASTRE, J.-F., 1999. “From Pleniglacia to Holocene: a 14C chronostratigraphy of environmental changes in the Konya Plain, Turkey”, *Quaternary Science Reviews*, 18/4-5, pp. 573-591.
- FRANKE, S., 1995. “Kings of Akkad: Sargon and Naram-Sin”, *Civilizations of the Ancient Near East II*, ed. J. M. Sasson, Newyork, pp. 831-841.
- GOLDMAN, H., 1956. *Excavations at Gözlı Kule, Tarsus II; From the Neolithic through the Bronze Age*. Princeton: Princeton University Press.
- GUNTER, A., 1991. *The Gordion Excavations Final Reports, Volume III; The Bronze Age*. Philadelphia: University Museum.
- GÜNERİ, S., 2005. “Orta Anadolu Höyükleri 1998 Yılı Çalışmaları: Kayseri’de Arkeolojik Keşifler”, *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya I*, pp. 47-86.
- HALD, M. M., 2010. “Distribution of crops at late Early Bronze Age Titriş Höyük, Southeast Anatolia: Towards A Model for The Identification of Consumers of Centrally Organised Food Distribution”, *Vegetation History and Archaeobotany* 19/1, pp. 69-77.
- HAMMER, E. L.-ARBUCKLE, B. S., 2007. “10,000 Years of Pastoralism in Anatolia: A Review of Evidence for Variability in Pastoral Lifeways”, *Nomadic Peoples*, 21/2, pp. 214-267.
- HOPKINS, H. L., 1996. “The Rise of Social Complexity in East Central Anatolia in the Early Bronze Age”, *Cultural Interaction in the Ancient Near East*, ed. G. Bunnens, Louvain, pp. 17-26.
- JOUKOWSKY, M., 1996. *Early Turkey: An Introduction to the Archaeology of Anatolia from Prehistoric Through the Lydian Period*. Iowa: Kendall/Hunt Publishing Company.
- KAMIŞ, Y., 2017. “Erken Tunç Çağı’nda Acemhöyük ve Konya Ovası”, *Samsat’tan Acemhöyük’e Eski Uygarlıkların İzinde: Aliye Öztan’a Armağan*, ed. S. Özkan, H. Hüryılmaz, A. Türker, İzmir, pp.165-176.
- KASHIMA, K., 2008. “Palaeo-Environmental Changes at Kaman-Kalehöyük, Kırşehir, Turkey-A Verification of the Humid Periods during the Bronze Age and the Iron Age”, *Anatolian Archaeological Studies XVII*, pp. 251-263.

- KONTANI, R. – SUDO, H. – YAMAGUCHI, Y. – HAYAKAWA, Y. S. – ODAKA, T., 2014. “An Archaeological Survey in The Vicinity of Kültepe, Kayseri Province, Turkey”, *Current Research at Kültepe-Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity*, ed. L. Atıcı, F. Kulakoğlu, G. Barjamovic ve A. Fairbairn, Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series 4, Boston, pp. 95-106.
- KOŞAY, H. Z., 1938. *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere ait İlk Rapor*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KULAKOĞLU, F., 2017. “Early Bronze Ages Monumental Structures at Kültepe”, *Movement, Resources, Interaction: Proceedings of the 2nd KIM, Kültepe, Studies Dedicated to Klaas Veenhof*, ed. F. Kulakoğlu ve G. Barjamović, Turnhout, pp. 217-227.
- KULAKOĞLU, F. – ÖZTÜRK, G., 2015. “New Evidence for International Trade in Bronze Age Central Anatolia: Recently Discovered Bullae at Kültepe-Kanesh”, *Antiquity* 89/343, <http://antiquity.ac.uk/projgall/> (19.03.2023).
- LEHNER, J. W. – YENER, K. A., 2013. “Organization and Specialization of Early Mining and Metal Technologies in Anatolia”, *Archaeometallurgy in Global Perspective: Methods and Syntheses*, ed. B. W. Roberts ve C. P. Thornton, New York, pp. 529-557.
- LLOYD, S. – GÖKÇE, N., 1951. “Excavations at Polatlı: A New Investigation of Second and Third Millennium Stratigraphy in Anatolia”, *AnatSt* 1, pp. 21-75.
- MASSA, M., 2014. “M.Ö. III. Binyılın Sonunda Batı ve İç Anadolu'da Yıkımlar, Terk Etmeler, Sosyal Yapıda Yeniden Örgütlenme ve İklimsel Değişim”, *Arkeoloji'de Bölgesel Çalışmalar Sempozyum Bildirileri*, YAS 4, ed. D. B. Arıkan Erciyas ve E. Sokmen, İstanbul, pp. 89-123.
- MATESSI, A. – DALKILIÇ, E. – D'ALFONSO, L., 2018. “Settlement Patterns, Ancient Routes And Environmental Change in South Cappadocia (Turkey), During The Holocene”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi* 7/3, pp. 1107 – 1112.
- MELLAART, J., 1963. “Early Cultures of the South Anatolian Plateau, II, The Late Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Konya Plain”, *AnatSt* XIII, pp. 199-236.
- MELLINK, M. J., 1963 “An Akkadian Illustration of a Campaign in Clicia”, *Anadolu/Anatolia* VII, pp. 101-115.
- NEVE, P., 1982. *Büyükkale Die Bauwerke: Grabungen 1954-1966*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- OMURA, M., 2010. “2009 Yılı Yassıhöyük Kazıları”, *32. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 4*, pp. 360-367.
- OMURA, S., 2017. “2015 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”, *38. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 3*, pp. 527-536.

- ÖKSE, A. T., 2005. "Early Bronze Age Settlement Pattern and Cultural Structure of the Sivas Region", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, pp. 35-46.
- ÖZCAN, M., "Yozgat Mercimektepe Höyüğü 1991 Yılı Kurtarma Kazısı", 3. *Müze Kurtarma Kazıları Sonuçları*, pp. 377-388.
- ÖZGÜÇ, T., 1948. *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖZGÜÇ, N., 1959. "Seals from Kültepe", *Anadolu/Anatolia IV*, pp. 43-53.
- ÖZGÜÇ, T., 1963. "Yeni Araştırmaların Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi", *Anadolu/Anatolia VII*, pp. 23-49.
- ÖZGÜÇ, T., 1980. "Çorum Çevresinde Bulunan Eski Tunç Çağı Eserleri", *Belleten XLIV/175*, pp. 459-474.
- ÖZGÜÇ, T., 1986. "New Observations on the Relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria during the Third Millennium B.C.", *Ancient Anatolia, Aspects of Change and Cultural Development, Essays in Honor of Machteld J. Mellink*, ed. J. V. Canby, E. Porada, B. S. Ridgway ve T. Stech, Madison, pp. 31-47.
- ÖZGÜÇ, T. – TEMİZER, R., 1993. "The Eskiyapar Treasure", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç*, ed. M. J. Mellink, E. Porada T. Özgüç, Ankara, pp. 613-628.
- ÖZGÜÇ, T., 2002. "Eski Tunç Çağı, Hitit Kültürünün Kaynağı Olarak Hatti Kültürü", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu -1000 Tanrılı Halk*, ed. W. Jacob, Bonn, pp. 401-401.
- ÖZTAN, A., 1995. "1993 Acemhöyük Kazıları", *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 1*, pp. 189-198.
- ÖZTAN, A. – BENJAMIN, S. A., 2013. "2011 Yılı Acemhöyük Kazıları ve Sonuçları", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 1*, pp. 275-294.
- ÖZTAN, A., 2014. "2012 Yılı Acemhöyük Kazıları ve Sonuçları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 3*, pp. 136-150.
- ÖZTÜRK, G., 2019. "Post-Akkadian and Ur III Features on Cylinder Seals from Kültepe-Kanesh: An Iconographic and Stylistic Analysis", *Adalya 22*, pp. 45-68.
- ÖZTÜRK, G., 2019. *Yeni Kazılar Işığında MÖ 3. Binyıl'ın Sonunda ve MÖ 2. Binyıl'ın Başında Kültepe Mühür ve Mühür Baskıları*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- ROBERTS, N. – ALLCOCK, S. – ARNAUD, F. – DEAN, J. R., EASTWOOD, W.J. – JONES, M.D., LENG, M.J. – METCALFE, S.E., MALET, E. – WOODBRIDGE, J. – YİĞİTBAŞIOĞLU, H., 2016. "A Tale of Two Lakes: A Multi-Proxy Comparison of Lateglacial and Holocene Environmental Change in Cappadocia, Turkey", *Journal of Quaternary Science 31/4*, pp. 348-362.

- ROBERTS, N. – EASTWOOD, W. J. – KUZUCUOĞLU, C. – FIORENTINO, G., 2011. “Climatic, Vegetation and Cultural Change in The Eastern Mediterranean During The Mid-Holocene Environmental Transition”, *The Holocene* 21/1, pp. 147-162.
- SAHLINS, M., 1988. *Stone Age Economics*. London.
- SCHMIDT, E. F., 1932. *The Alishar Hüyük Season of 1928-1929*, The University of Chicago Oriental Institute Publications XIX. Chicago: The University of Chicago Press..
- SERVICE, E. R., 1975. *Origins of the State and Civilization, The Process of Cultural Evolution*. New York.
- SOYSAL, O., 2015. “Akkad Kralları Sargon ve Naramsin’in Anadolu Seferleri Konusunda Bazı Ayrıntılar”, *Cahit Günbattı’ya Armağan/Studies in Honour of Cahit Günbattı*, ed. İ. Albayrak, H. Erol, M. Çayır, Ankara, pp. 253-262.
- SOYSAL, O., 2020. “Boğazköy Kaynakları Işığında Akkad Kralları ile İlgili Edebi-Tarihî Metinler Hakkında Görüşler”, *Colloquium Anatolicum* 19, pp. 101-120.
- SOYSAL, O., 2017. “Sargon, Nur-Dagal/n ve Puruşhanda”, *Samsat’tan Acemhöyük’e Eski Uygarlıkların İzinde: Aliye Öztan’a Armağan*, ed. S. Özkan, H. Hüryılmaz, A. Türker, İzmir, pp. 217-229.
- STEVANOVIĆ, M., 1997. “The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction”, *Journal of Anthropological Archaeology* 16, pp. 334-395.
- SUDO, H. – YAMAGUCHI, Y. – KONTANI, R., 2017. “An Archaeological Assessment of the Kayseri Province during the Chalcolithic Period: New Evidence from the Archaeological Survey Project in Kayseri, Turkey (KAYAP)”, *Movement, Resources, Interaction: Proceedings of the 2nd KIM, Kültepe, Studies Dedicated to Klaas Veenhof*, ed. F. Kulakoğlu ve G. Barjamoviç, Turnhou, pp. 227-242.
- ŞAHOĞLU, V., 2019. “The Early Bronze Age Anatolian Trade Network and Its Role on The Transformation of The Anatolian and Aegean Communities” *Anatolia /Anadolu Ek Dizi I. 4, Kültürlerin Bağlantısı Başlangıcından Roma Dönemi Sonuna Kadar Eski Yakın Doğuda Ticaret ve Bölgelerarası İlişkiler*, ed. V. Şahoğlu, M. Şevketoğlu, Y. Erbil, Ankara, pp. 115-131.
- ŞENKUL, Ç. – KÖSE, A., 2018. “Kapadokya Yöresi Geç Holosen Paleovejetasyon Koşullarının Fosil Polen Kayıtları ile Mekânsal ve Zamansal Bağlamda Rekonstrüksiyonu”, *Coğrafi Bilimler Dergisi* 16/1, pp. 69-88.
- TAINTER, J., 1988. *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TEMİZER, R., 1986. “Eskiyapar Definesi”nin Önasya Mücevherat Sanatındaki Yeri”, *X. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri* 1, pp. 35- 36.
- TRIGGER, G. B., 2006. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

- UMURTAK, G., 2010. “Questions Arising from a Bulla Found in the EBA II Settlement at Bademağacı”, *Adalya* XIII, pp. 19-27.
- ÜNAL, A., 1974. “1966 Çengeltepe (Yozgat) Sondajı Önraporu”, *TAD* XV/I, pp. 119-142.
- ÜNAR, A., 2020. *Orta Anadolu'da Erken Tunç Çağı'nda Tahıl Depolamanın Işığında Ekonomik ve Siyasi Örgütlenme*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi.
- ÜNAR, Ş. – ÜNAR, A., 2021. “Orta-Kuzey Anadolu Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Geleneklerine Yeni Bir Bakış”, *Anadolu'nun Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, ed. L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen, İstanbul, pp. 37-98.
- ÜNAR, A., 2022. “Resuloğlu Erken Tunç Çağı Toplumunun Sosyoekonomik Yapısına İlişkin Gözlemler”, *Arkeoloji Dergisi* 2, pp.17-52.
- VERHOEVEN, M., 2000. “Death, Fire and Abandonment: Ritual Practice at Late Neolithic Tell Sabi Abyad, Syria”, *Archaeological Dialogues* 7/1, pp. 46-65.
- VON DER OSTEN, H. H., 1937. *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32*, The University of Chicago Oriental Institute Publications XXVIII, Researches in Anatolia VII. Chicago: The University of Chicago Press.
- YAKAR, J., 1979. “Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology”, *AnatSt* 29, pp. 51-67.
- YAKAR, J., 1985. *The Later Prehistory of Anatolia, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*. Oxford: *BAR International Series* 268.
- YALÇIN, Ü. – YALÇIN, G. – EKMEK, H. – İPEK, Ö., 2018. “Derekutuğun Eski Maden İşletmeleri ve Madenci Yerleşmesi 2016 Çalışmaları”, *39. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt 3*, pp. 573-596.
- YALÇIN, Ü. – İPEK, Ö., 2012. “Derekutuğun Tarihöncesi Maden İşletmeleri”, *2. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, pp. 11-32.
- YALÇIN, Ü. – YALÇIN, H. G., 2019. *Alacahöyük Kral Mezarları'na Yeni Bir Bakış Hükümdar, Dini Lider, Zanaatkar?*, İstanbul: Ege Yayınları.
- YAZICIOĞLU-SANTAMARIA, G. B. 2015. *The People of Kanesh: Residential Mobility, Community Life, and Cultural Pluralism in A Bronze Age City in Anatolia, Turkey*, (Unpublished Phd. Thesis), The University of Chicago, Chicago, Illinois.
- YENER, K. A., 1992. “1990 Göltepe, Nigde Kazısı”, *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt I*, pp. 275-290.
- YENER, K. A., 1995. “Early Bronze Age Tin Processing at Göltepe and Kestel, Turkey”, *Civilizations of the Ancient Near East III*, ed. J. M. Sasson, J. Baines, G. Beckman, K. S. Rubinson, New York, pp. 1519-1521.
- YENER, K. A., 2000. *The Domestication of Metals: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia*. Leiden/Boston.
- YENER, K. A. – KULAKOĞLU, F. – YAZGAN, E. – KONTANI, R. – HAYAKAWA, Y. S. – LEHNER, J. W. – DARDENİZ, G. – ÖZTÜRK, G. – JOHNSON, M. –

- KAPTAN, E. – HACAR, A., 2015. “New Tin Mines and Production Sites Near Kültepe in Turkey: A Third-Millennium BC Highland Production Model”, *Antiquity* 89/345, pp. 596-612.
- YILDIRIM, T., 2011. “Resuloğlu Mezarlığı'nda Ele Geçen Bir Grup Sap Delikli Balta”, *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri, Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar*, Ed. A. Öztan ve Ş. Dönmez, Ankara, pp. 457-469,
- YILDIRIM, T., 2011. “Resuloğlu Kazisi ve Anadolu Arkeolojisi'ne Katkıları”, 1. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Ed. Ö. İpek, Çorum, pp. 11-28.
- YILMAZ, D., 2009. *M.Ö. III. Binde Batı ve Orta Anadolu Kültürel İlişkileri*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- YIĞIT, T., 2000. “Akkadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasal Yapısı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 40/3-4, pp. 13-28.
- YOUNG, T.C., 1972. “Population Densities and Early Mesopotamian Urbanism”, *Man, Settlement and Urbanism* ed. P. J. Ucko, R. Tringham, G. W. Dimbleby, London, pp. 830-837.
- WESTENHOLZ, J. G. 1998. “Relations between Mesopotamia and Anatolia in the Age of the Sargonic Kings”, *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi XXVI/3*, pp. 5-22.
- WESTENHOLZ, J. G. 1997. *Legends of the Kings of Akkade*. Indiana: Eisenbrauns.
- WHITE, J. C., 1995. “Incorporating Heterarchy into Theory on Socio-political Development: The Case from Southeast Asia”, *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 6/1, pp. 101-123.
- WOSSINK, A., 2009. *Challenging Climate Change: Competition and cooperation among pastoralists and agriculturalists in northern Mesopotamia (c. 3000-1600 BC)*. Leiden: Sidestone Press.
- WOLDRING, H. E. S. – BOTTEMA, S., 2002. “The Vegetation History of East-Central Anatolia in Relation to Archaeology: The Eski Acıgöl Pollen Evidence Compared with the Near Eastern Environment”, *Palaeohistoria* 43/44, pp. 1-34.
- WOODBIDGE, J. – ROBERTS, N. – PALMISANO, A. – BEVAN, A. – SHENNAN, S. – FYFE, R. – EASTWOOD, W. J. – IZDEBSKI, A. – ÇAKIRLAR, C. – WOLDRING, H. – BROOHTAERTS, N. – KANIEWSKI, D. – FINNÉ, M. – LABUHN, I., 2019. “Pollen-inferred Regional Vegetation Patterns and Demographic Change in Southern Anatolia through the Holocene”, *The Holocene* 29/5, pp. 728-741.
- WRIGHT, H. T., 1994. “Prestate Political Formations”, *Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dyanamics of Complexity*, Ed. G. Stein ve M. Rothman, pp. 67-84. Madison.

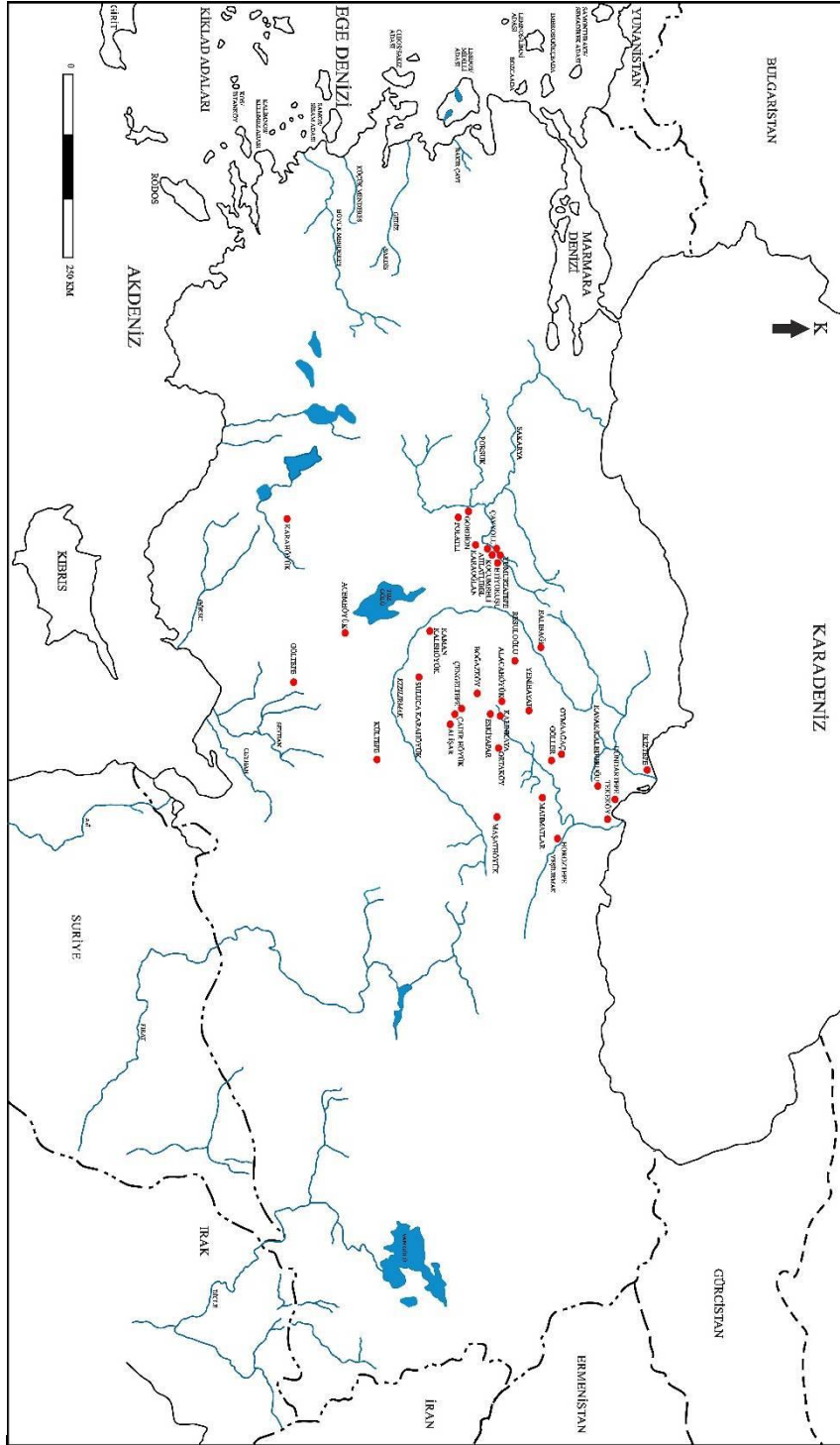

Fig. 1: Map of Central Anatolia, with Early Bronze Age major sites and cemeteries (Ünar 2020, Map 4)

	MESOPOTAMIA		ANATOLIA		ANATOLIA											
	PERIOD	PERIOD	KULTEPE	ALİŞAR	ACEMHOYÜK	KAMAN KALEHOYÜK	ALACA HOYÜK	ÇAYÖLÜ	GENÇLİTEPE	ÇADIRHOYÜK	RESİTLİÖZLÜ					
			MOOUND	TEBACI	MOOUND	IV a	LAYERS GRAVES									
c. 2600-2350 BC	ISIN-LARSA UR III POST AKADDIAN AKADDIAN	EARLY BRONZE AGE II (c. 2700-2500)	9	5M	V	IV a	4									
			10	5M ↓ 6M	VI	IV b	5	↓ A, B, R, H, D, S, T	↓ Çayözü II							
			11	6M ↓ 7M	VII		6	A, C, F E, K, L	↓ Çayözü III							
c. 2750-2600 BC	EARLY DYNASTIES	EARLY BRONZE AGE II (c. 2700-2500)	12	12T	IX		7									
			13				8									
			14	8M	X		9									
c. 3100-2900 BC	EMMETF NARSIR TRUK	EARLY BRONZE AGE I (c. 3000-2700)	15	13T			12									
			16	14T			13									
			17	11M	XII		14									
c. 3100-2900 BC	EMMETF NARSIR TRUK	EARLY BRONZE AGE I (c. 3000-2700)	18	12M			9									
				14M			12									
				19M			15 ^a									

Fig 2: Chronological table of main well-stratified sites in EBA Anatolia, with site relative chronology and approximate absolute dates for Central Anatolia (Adapted Ünar 2020, Table 1)

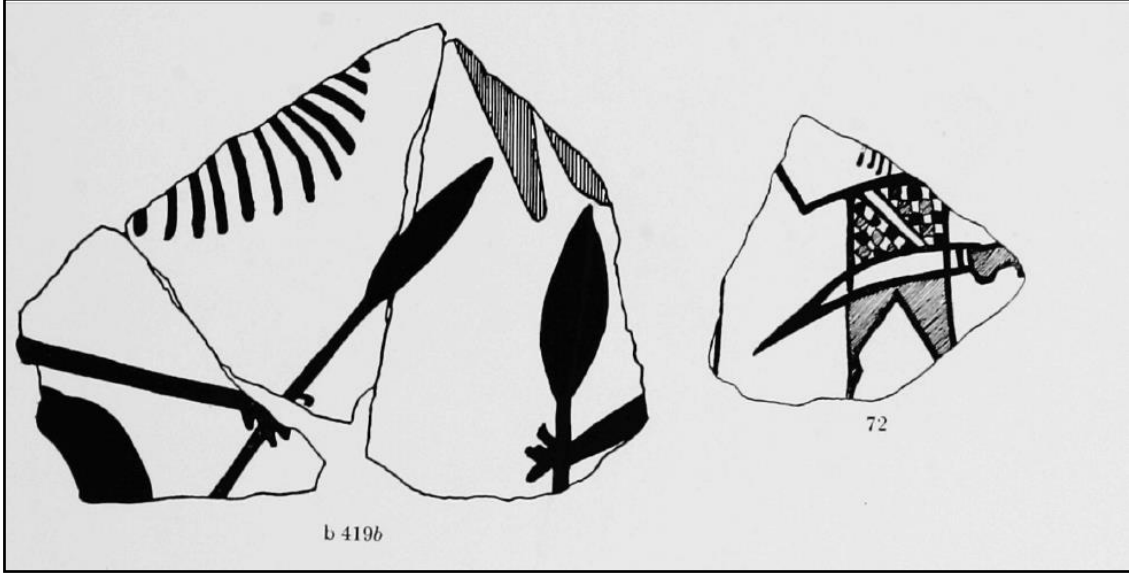

Fig. 3: Alishar III pottery sherds depicted a warrior holding a spear in one hand and a sword in the other (Schmidt 1933, Pl. XXVII/V/b419a, 72)

794

OANNES
5 (2)

TACITUS'UN ESERLERİNDE SAVAŞ ANLATILARI VE BU ANLATILARA
GÖRE ROMA ORDUSU
WAR NARRATIVES IN THE WORKS OF TACITUS AND THE ROMAN
ARMY ACCORDING TO THESE NARRATIVES

Bağış Alper KOVAN

Doktorant, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim
Dalı/Türkiye
Ph.D. Candidate, İstanbul Medeniyet University, Institute of Graduate Studies, Department of History
/Türkiye
bagis.kovan@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9462-1822

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Derleme Makale – Review Article
Geliş Tarihi-Received Date : 19.06.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 12.09.2023
Yayın Tarihi – Publication Date : 29.09.2023
Sayfalar-Pages : 795 – 815

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1316988>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: KOVAN, B. A., “Tacitus’un Eserlerinde Savaş Anlatıları ve Bu Anlatılara Göre Roma Ordusu”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 795 – 815.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/2, Eylül – September 2023

795 – 815

Derleme Makale / Review Article

TACITUS'UN ESERLERİNDE SAVAŞ ANLATILARI VE BU ANLATILARA GÖRE ROMA ORDUSU

WAR NARRATIVES IN THE WORKS OF TACITUS AND THE ROMAN ARMY ACCORDING TO THESE NARRATIVES

Bağış Alper KOVAN

Öz

Theodor Mommsen, “Tacitus militarist bir çağda tarihçilerin en askeri deneyimi olmayanıdır.” demiştir. Mommsen’in bu cümlesinde, Iulius Caesar gibi, Polybios gibi, Ammianus Marcellinus gibi kendi askeri deneyimlerini yazan diğer tarih yazarlarıyla karşılaştırıldığında elbette haklılık payı vardır. Ancak Tacitus’un, Romalıların Germania ve Britannia topraklarında verdikleri mücadeleler ve savaşlar hakkında oldukça faydalı bilgiler aktardığını görürüz. Biz bu çalışmamızda Tacitus’un askeri meseleleri nasıl ele aldığını, Romalıların ve Romalıların “barbar” olarak niteledikleri kavimlerin nasıl savaştığını, nasıl silahlar kullandıklarını ve coğrafi koşulların bu savaşlara ne denli etki ettiğini, Tacitus’un bize aktardıklarının ışığında değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Tacitus, Agricola, Dört İmparatorlar Yılı, Germanicus, Savaş.

Abstract

Theodor Mommsen once said that “Tacitus is the most non-military historian in a military age.” Although he is right when compared with other historians, such as Iulius Caesar, Polybios, Ammianus Marcellinus, who wrote about his own military experiences, Tacitus gave very useful information about the battles and wars in the lands of Germania and Britannia. In this study, we will try to convey how Tacitus wrote military issues. We will try to evaluate how the Romans and the tribes that the Romans described as “barbarians” fought, what kind of weapons they used, and how geographical conditions affected these wars, in the light of what Tacitus told us.

Keywords: Tacitus, Agricola, Four Emperor’s Year, Germanicus, War.

Extended Abstract

The purpose of the study is to examine how Tacitus constructs wars, campaigns and battles between Romans and of the barbarians like Britons, Parths and Germans and Romans with each other, in his battle narratives. We will try to explore his descriptions of technical aspects of the battle narrative, such as topography, use of weaponry, battle formations, and sieges. We also will examine the value judgments that Tacitus makes about the combatants and their actions, discussing the themes of discipline and *virtus*, as well as the leaders' ability to lead by example and stifle dissent. Tacitus describes in his works how a "good Roman commander" should be. We will discuss how he made this depiction. Tacitus constructs characters in his battle narratives possibly to satisfy his audience's expectations or to make the scenes more understandable. He portrays these characters as the ideal Roman commander. We will examine how and why he did this.

Tacitus is considered one of the most comprehensive and reliable writers in Roman history. We learn the most detailed information about the first century of the Roman Empire through his writings. We read about the deeds of the emperors of the Julio-Claudian dynasty in *Annals*, a cunning civil war era, called "the Year of the Four Emperors" in *Histories*, the deeds of his father-in-law, Julius Agricola, who was the governor of Britannia in *Agricola*, the customs and traditions of the Germanic tribes in *Germania* and the old and new oratory tradition of Rome in *Dialogus de Oratoribus*. He is a very successful writer on political issues. However, he is an equally controversial writer on military issues. Battle narrative in Roman historiography has always been problematic and we will try to explain this problematic in Tacitus' works. In this article, we will examine how Tacitus deals with military and war subjects, how he portrayed the commanders and how he viewed the Roman army in his works.

Tacitus' war narratives are mostly based on the dialogues of the commanders, the vivid descriptions of the battles, the mood of the soldiers and the battle environment. While doing this, we see that the author uses similar styles in almost all his works, except for *Germania*. The successful commander and charismatic leader figure of commander Iulius Agricola in *Agricola* appears in the *Annales*, this time in Germanicus. *Historiae* differs from the other two works in this regard. Because Tacitus does not find any commander successful in the work. For this reason, we can say that the most objective work of Tacitus is *Historiae*. In addition, the most vivid depiction of war is also the *Historiae*. This is quite natural for a work that describes the civil war period. The subjects that Tacitus deals with in his works are generally on a political ground. Therefore, wars occur for political reasons. This political ground is in the foreground and war is in the background as a result. However, Tacitus tried to explain the wars and military issues in as much detail as possible. Based on this, we can say that Tacitus wrote the ancient version of *Game of Thrones*, especially in his *Historiae*. In general, Tacitus' works make the reader feel as if they are reading a historical novel.

Nobel prize winner writer Theodor Mommsen, one of the most famous ancient historian in history, once said that "Tacitus is the most non-military

historian in a military age.” The other important Roman historian Ronald Syme also agrees with this thought. Compared to writers such as Polybios, Ammianus Marcellinus, Cassius Dio, Mommsen may be right in this opinion. However, we cannot say that Tacitus did not write anything on military matters. We see that almost all of his works include military campaigns. Especially the war narratives in *Agricola* are known as the most detailed source for Roman campaigns in Britannia. The same is true for the period of civil war, called the "Year of the Four Emperors" in 68-69 AD in *Histories*. Tacitus is not a soldier or commander like Polybios, Julius Caesar or Ammianus Marcellinus, so we cannot see a depiction or memory of war he lived in military matters. However, we see that the war scenes he narrated are quite lively and that he embellished it with his speeches. In conclusion, we will examine how Tacitus made these military campaigns and war narratives.

Giriş

Polybios, Iulius Caesar, Frontinus ve Ammianus Marcellinus, Antik Roma'da savaş ve askeri meseleler hakkında eserler yazan en bilindik yazarlardır. Bu saydığımız isimlerin ortak özelliği; dördünün de askeri deneyime sahip olmalarıdır. Roma tarih yazımının en bilinen isimlerinden Cornelius Tacitus da savaş söz konusu olduğunda her ne kadar bu saydığımız isimler gibi askeri deneyimi olmasa da hayli önemli meseleleri kaleme almıştır. *Annales*, *Historiae* ve *Agricola* eserlerinde Roma ordusu ve savaş taktiklerinin yanı sıra, Germen ve Britannialı yerlilerin ordusu, savaş taktikleri ve özellikle Germenlerin kullandıkları özel bir mızrak olan *framae* hakkında hayli doyurucu bilgileri aktarmıştır.¹ Ünlü Roma tarihçisi Ronald Syme, Tacitus'u en askeri olmayan Romalı tarih yazarı olarak değerlendirse de özellikle *Historiae*'daki askeri meseleleri ele alış şeklini, askeri deneyimi olmayan bir yazar için oldukça başarılı bulur.²

Tacitus'un Roma ordusuna dair aktardığı detaylar özellikle *Historiae* ve *Agricola* eserlerinde görülür. Yazar Roma ordusuna dair savaşta kullanılan teçhizatlar ve askerlerin eğitimleri hakkında pek bilgi vermez, ancak aktardıkları savaşlar hakkında önemli bilgiler verir. Eserlerinde daha çok lejyonlar (*legiones*) ve yardımcı birlikler (*auxilium*) ön plandadır. Saddington'a göre Tacitus, hem lejyonlar hem de yardımcı birlikleri genellikle Romalı olarak tasvir eder, ancak Tacitus'un lejyonları biraz daha kayırdığı iddia edilebilir. Muhtemelen Tacitus, onları yardımcı birliklerden daha "Romalı" olarak görmüştür. Lejyonlara karşı tarafsızlığı, savaşta lejyonları yardımcı birliklerden daha sık adlandırması gerçeğinde açıkça görülebilir.³ Kajanto ise lejyonları Romalı, yardımcı birlikleri ise Roma'nın fethettiği yerlerden gelen yabancıların oluşturduğunu ve Tacitus'un lejyonları kayırma sebebinin bu olduğunu düşünür.⁴ Yine de yardımcı birlikleri, birkaç savaş anlatısında mükemmel performans sergilediği de görülür. Bilhassa *Agricola*'da Mons

¹ Tacitus, *Germania*, 6.

² Syme, 1958: 157.

³ Saddington, 1991: 3486.

⁴ Kajanto, 1970: 704.

Graupius muharebesinde yardımcı birliklerin öncü olarak savaştığını, lejyonların ise yedekte tutulduğunu aktarmıştır.⁵ Bu iki birlik dışında imparatorluk muhafızları da bilhassa *Historiae*'da önemli bir yer tutar.

Tacitus'un eserlerinde ele aldığı konular genellikle politik bir zemin içerisindedir. Yazarın İmparatorluk Dönemi'nde Cumhuriyetçi görüşleri olması nedeniyle bazı noktalarda eleştirel bazı noktalarda da objektiflikten uzak bir tutum sergilediğini görürüz. Ancak Tacitus'un askeri konularda oldukça faydalı bir kaynak olduğunu da görmezden gelmemek gerekir. Tacitus, *Agricola*'da kayınpederi Iulius Agricola'nın ve seleflerinin Britannia'daki askeri başarılarını, nasıl savaştıklarını ve coğrafi şartları nasıl kullandıklarını kaleme almış, *Germania*'da ise Germen kavimlerinin savaş stillerini, kullandıkları teçhizatları ve bu kavimlerin farklılıklarını aktarmıştır. *Annales*'te bilhassa Parthlarla olan mücadelelere ve Germanicus'un komuta ettiği savaşlara değinmiştir. *Historiae*'da ise Iulius-Claudius'lar hanedanlığının son bulmasıyla MS 68-69'daki Dört İmparatorlar Yılı'ndaki iç savaş ortamını yazmıştır.

Tacitus'un askeri konularda anlattıklarını aktaracağımız bu çalışmamızı genel olarak bu dört eser üzerinden değerlendireceğiz. Romalıların Germen ve Britanya topraklarında verdiği mücadeleleri ve hem Romalıların hem de rakiplerinin savaş stillerini yakından inceleme fırsatı bulacağız. Yazarın bu savaşlar hakkında yazdıklarının ne denli güvenilir ne denli kurgu olduğunu tartışacağız. Tacitus'un Roma'nın ordu sistemine bakış açısını ve bunun modern yorumlarını da konu dâhilinde inceleyeceğiz. Theodor Mommsen'in "Tacitus militarist bir çağda tarihçilerin en askeri deneyimi olmayanıdır." sözünde haklılık payı olup olmadığı konusu üzerinde duracağız.

Agricola Adlı Eserde Savaş ve Ordu

Tacitus'un kayınpederi de olan Britannia valisi Iulius Agricola'nın Britannia'daki görevi boyunca yaptıklarını aktardığı eseri *De vita et moribus Iulii Agricolae*; kısaca *Agricola*, Britannia'yı ve Roma'nın Britannia üzerindeki hâkimiyetini en detaylı anlatan antik kaynaktır.⁶ Tacitus, Iulius Agricola'nın adaya vardığında seleflerinin kayıtsızlıkları ve rehavet içinde olmaları sebebiyle bozulan askerlerin disiplinlerini düzeltmekle işe başladığını aktarır. Askerleri düzene sokmasıyla beraber bölgenin ormanlarını ve nehirlerini bizzat keşfedip, kamp yerlerini yine bizzat seçtiğini de ekler.⁷ Buradan Agricola'nın Tacitus tarafından Britannia'daki Roma birliklerine düzen getiren ve disiplini sağlayan ideal bir Romalı komutan olarak resmedildiğini söyleyebiliriz.

Tacitus'un aktardıklarına göre Agricola, görevinin beşinci yılında İskoçya topraklarına, daha önce herhangi bir yabancıya hiç gitmediği yerlere sefer düzenlemiştir. Buranın yerli halkı olan Caledonialılarla yaptığı Mons Graupius Savaşı'nda Agricola'nın sekiz bin piyadesi, üç bin de süvarisi vardı.⁸ Lejyonların kesin sayısı ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur, ancak Breeze, Tacitus'un lejyonlardan bahsettiği yerlere göre tahmin yürüterek dört lejyon,

⁵ Tacitus, *Agricola*, 35-37.

⁶ Von Albrecht, 1997: 1124.

⁷ Tacitus, *Agricola*, 20.

⁸ Tacitus, *Agricola*, 35.

yirmi bin de lejyoner olabileceğini öne sürer.⁹ Tacitus'un bu eserindeki ilk savaş anlatısını 25. pasajda görürüz. Burada günümüz İskoçya'sına kadar ilerlediğinden bahsederek sadece buradaki kabilelere karşı değil, bölgenin coğrafi zorluklarına karşı da galip geldiğini belirtir. Hem karadan hem denizden yürüttüğü seferde gür ormanlara, sarp dağlara, fırtınalara, dalgalara, engebeli topraklara, denize ve düşmanlara karşı askeri zaferleriyle övgüler kazandığını aktarır. Bu bölümdeki en dikkat çeken kısım; Caledonialıların, Agricola'nın denizden geldiğini görünce şaşırmasıdır, zira denizin Romalılar tarafından bilinmediğini sanırlarmış. Tacitus'a göre Agricola donanmasıyla denizden gelince, Caledonialılar tüm gizemlerinin ortadan kalktığını düşünmüşler.¹⁰

Tacitus bu bölgede Agricola'nın, düşman sayılarının fazlalığı sebebiyle kendi ordusunu üç bölüme ayırdığını ve bu sayede savaşta avantaj sağladığını belirtir. Bununla birlikte Agricola'nın kendi ordugâhına aniden yapılan saldırıyı en hızlı süvari ve piyadelerine arkadan saldırmayı emretmesiyle püskürttüğünden söz eder. Bu ani saldırıda IX. lejyonun katkılarını da ekler.¹¹ Sonrasında Mons Graupius Savaşı anlatısı vardır. Agricola'nın savaştan önce askerlerine oldukça iyi bir konuşma yaptığını görürüz. Buradaki konuşma elbette Tacitus'un kurgusudur, yoksa Agricola'nın konuşmasını kelimesi kelimesine Tacitus'a aktarması çok uzak bir ihtimaldir. Tacitus bu bölümde detaylı ve gerçekçi bir savaş betimlemesi çizer. Önce Agricola'nın ve Britannialıların savaş taktiklerini verir. Sayı bakımından dezavantajlı olan Agricola sekiz bin piyadeyi merkeze, üç bin süvariye de kanatlara konumlandırır. Britannialıların birlikleri ise heybetli görünmek ve yokuş aşağı hücum etme avantajını elde etmek için yüksek bir yere konuşlanarak, ilk sıra düz yerde, geri kalanlar ise birlikte yükseliyormuş gibi görünür. Savaş ok atışlarıyla başlar, sonrasında göğüs göğüse çarpışmaya geçilir. Burada Tacitus'un bahsettiği bir diğer konu Britannialıların kullandıkları küçük kalkanlar ve büyük kılıçlar gibi silahların açık alanda savaşmaya ve göğüs göğüse çarpışmaya uygun olmadığıdır. Agricola bunu bildiği için bunlara daha uygun olan Batavi ve Tungri *cohorts*larına açık alanda saldırma emri vermiş ve böylece sayı dezavantajına rağmen avantaj elde etmiştir. Tepede bekleyen Britannialıların arkadan kuşatmamaları için de önlem olarak dört süvari birliği gönderir ve bu süvariler düşman hattını dağıtır. Tacitus, savaş alanındaki vahşet görüntüleri de çizer: Kopmuş kollar, bedenler, uzuvlarla ortalığın kan gölüne döndüğünü söyler. Tacitus'un bu savaş anlatısı aynı zamanda Iulius Agricola'nın askeri dehasını da vurguladığı bölümlerdir.¹²

Iulius Agricola'nın askeri dehasıyla Britannia'da elde ettiği başarılar, Britannia adasının Roma İmparatorluğu egemenliğine girmesi adına en önemli etmenlerden biridir. Iulius Caesar'ın gelişiyle bu adayla ilk defa tanışan Romalılar, uzun süre burayı fethetmeye çalışmıştır. Nihayetinde İmparator Claudius, Britannia'yı fetheden komutan olsa da yerli halk ve kabilelerin sürekli isyan çıkarması ve Roma kültürüne bir türlü adapte olmaması, bu

⁹ Breeze, 1987: 8.

¹⁰ Tacitus, *Agricola*, 25.

¹¹ Tacitus, *Agricola*, 25-26.

¹² Tacitus, *Agricola*, 35-37.

bölgeyi her zaman sorunlu kılmıştır. Iulius Agricola'nın Britannia'daki görevi boyunca bu isyanlar bastırılmış ve inşa edilen konutlar, tapınaklar, okullar, hamamlar gibi kamu binalarıyla hem Roma kültürünü Britannia adasına taşımış hem de yerel halkı kamuya yararlı birer vatandaş olmaya teşvik etmiştir. Sonrasında Britannialılar, bu kamu binalarını kullanarak Romalı gibi giyinmeye başlamış, hatta Romalıların dilini konuşmaya başlamıştır. Tacitus bu durum hakkında “cehaletlerinden ötürü bütün bunları medeniyet olarak adlandırdılar, ancak bu, köleliklerinin bir parçasıydı” diyerek onları eleştirir.¹³

Modern araştırmacılar *Agricola*'yı İskoçya topraklarına yapılan ilk sefer olması ve Britannia havasıyla alakalı yorumlarından ötürü değerli bulur. Reed'e göre Agricola'nın en kritik eylemleri görevinin beşinci yılında Caledonia'nın bilinmeyen kabilelerine ve topraklarına yaptığı seferlerdir. Ona göre Agricola bir deniz seferi sırasında bilinmeyen kabilelere boyun eğdirerek beşinci yılında Cluaidh¹⁴ nehrine kadar ilerlemiş, ancak bölgenin engebeli olduğu ve yaşamaya elverişli olmadığı için nehrin ötesine geçmemiştir.¹⁵ Hind ise Iulius Agricola'nın Caledonia; yani İskoçya'nın kuzey kesimlerine ilerleyememe sebebi olarak hava koşullarını gösterir. Tacitus'un aktardıklarına bakarak, Mors Craupius Savaşı'ndan sonra Agricola'nın son üç seferinin yazın yapmasının bilinçli olduğunu ve yaz bitiminde savaşı uzatmak mümkün olmadığını belirtir ve yaz sonunda Boresti kavminin sınırlarına döndüğünü aktarır. Hind, sonbahar ve kışların genel olarak kale inşa etmeyle geçtiğini de ekler.¹⁶ Sonuç olarak Tacitus, kayınpederi Iulius Agricola'nın Britanya'da yaptığı işleri aktardığı eserinde Mons Graupius Savaşı'nın ayrıntılı bir betimlemesini çizerek Iulius Agricola komutanlığındaki Roma ordusunun Güney İskoçya ve İrlanda'ya kadar ilerlediğini belirtir. Bu eserde Tacitus'un aktardığı savaş betimlemeleri, Roma'nın Britanya'daki seferlerine ve yayılmacı politikasına dair en detaylı anlatılardır.¹⁷ Sonuç olarak Agricola'daki savaş anlatılarını değerlendirdiğimizde pek de güvenilir bir kaynak olduğunu söyleyemeyiz. Zira Tacitus, bir asker olarak bu bölgede görev yapmamıştır, bu sebeple gördüklerini değil, daha çok kayınpederinden duyduklarını ve aktarılanları kaleme almıştır. Tacitus, bu eseri yazarken şüphesiz Iulius Caesar'ın *Commentarii: De Bello Gallico*'sunda Britannia seferlerine dair aktardıklarından yararlanmışır.¹⁸ Buradaki savaş anlatıları Caesar'ın Gallia seferlerine dair yazdığı notlarıyla benzerlik gösterir. Özellikle Caesar'ın Britannia'ya gidip oradaki halkı, bölgeleri ve limanları bizzat keşfetme isteği, Iulius Agricola'da da görülür. Bu nedenle Tacitus'un bu eseri Caesar'ın *Commentarii: De Bello Gallico*'sundan etkilenecek ve Iulius Agricola'yı da Iulius Caesar'a öykünerek yazdığını söyleyebiliriz.¹⁹ Caesar'ın Britannia seferlerine dair yazdıkları ona birincil kaynak olmuştur. Ayrıca yazarın kurguladığı bölümler kendisini açıkça belli eder. Iulius Agricola'nın, Calgalius'un ve

¹³ Tacitus, *Agricola*, 21.

¹⁴ İskoçya'daki Clyde nehrinin Galce adı.

¹⁵ Reed, 1971: 147.

¹⁶ Hind, 1985: 14-15.

¹⁷ Kajanto, 1970: 702.

¹⁸ Caesar. *Commentarii De Bello Gallico*. IV.22-30.

¹⁹ Caesar, *Commentarii De Bello Gallico*. IV.20; Tacitus, *Agricola*, 20.

Boudica'nın konuşmaları bunun en belirgin kanıtıdır.²⁰ Yine de Agricola'nın Britannia'daki seferleri ve özellikle Caledonia'daki mücadeleleri hakkındaki en kapsamlı antik metin niteliğindedir.

Germania Adlı Eserde Savaş ve Ordu

Tacitus'un etnografik monografisi *De Origine et Situ Germanorum*; kısaca *Germania*, Germen kabilelerinin kökenlerini, geleneklerini, savaşçılıklarını, kullandıkları silahları, yaşadıkları coğrafyayı, dini inançlarını, yiğitlik ve ahlak anlayışlarını anlatır. Bu eserde dikkat çeken, yazarın "barbar" diye nitelendirdiği Germenlerin savaşçılığına ve kullandığı silahlara dair verdiği detaylardır. Tacitus'un Germania'daki savaş sahnelerinde barbarlar, Roma'nın kuzey sınırının ötesindeki düşmanlarıdır ve fethedilmemişlerdir, medeni değillerdir ve Roma'dan uzak topraklarda yaşamaktadır. Tacitus'un Germen tasviri, Parthlardan, Afrikalılardan veya Sarmatlardan daha ayrıntılı ve saygı değerdir. Ona göre sade yaşam tarzları, geleneklere bağlılıkları ve yetkin savaşçı olmalarıyla, efemine görünen Parthlardan daha saygıdeğer düşmanlardır.²¹

Tacitus, *Germania*'da *Agricola*'daki gibi canlı savaş sahneleri yazmamıştır, ancak Germenlerin nasıl savaştığına ve kullandıkları silahlara dair spesifik bilgiler vermiştir. Tacitus'un aktardıklarına göre Germenler demir konusunda zengin olmadıklarından kılıç ve mızrak kullanımı çok nadirdir. Daha çok kargı veya *framae* denilen hem göğüs göğüse çarpışmaya hem de fırlatmaya uygun bir çeşit mızrak kullandıklarını aktarır. Yine Tacitus'un aktardıklarına göre Germenler arasında Roma askerleri gibi zırh kullanımı yaygın değildi ve genellikle çıplak savaşırlardı. Bununla birlikte renkli kalkanları dikkat çekicidir, Tacitus'a göre Germenler bu kalkanlara bilhassa önem verirlerdi, hatta bir Germen savaşçısı için kalkanını bırakmak utanç sayılırdı. Atları ehlileştirme gelenekleri olmadığından gösterişli atları yoktur. Piyadeler de atlılara göre daha sağlam savaşçılardır. Savaşta piyadeleri süvarilerin önüne yerleştirip öyle çatışmaya girseler de genellikle karışık savaşırlardı. Orduda düzeni pek umursamazlardı, ancak birlikler genellikle üçgen biçiminde dizilirlerdi. Germen halkları savaşa oldukça önem verilerdi, eğer barış dönemi uzun sürerse Germen gençleri savaşmak için başka bir klana giderdi. Bu yüzden barışın olduğu yerlerde büyük bir tebaa olmazdı. Onlar için savaşmamak aylıklık etmek demektir. Germenlerin sürekli birbirleriyle savaşmalarının sebebi belki de buydu.²²

Germania eseri, Romalıların "barbar" olarak nitelediği kavimlerin nasıl savaştığı, ordu düzeni ve kullandıkları teçhizatlar hakkında detaylı bilgiler verir. Bununla birlikte Tacitus, bu eserinde Germenlerin ahlak anlayışı, savaşçılıkları ve sade yaşam tarzları gibi belirli özelliklerine övgülerde bulunmuştur. Tacitus'un barbar tanımı, diğer eserlerinde olduğu gibi *Germania*'da da Romalıların tam tersidir. Tacitus'un eserlerindeki bu tutumunu bilinçli yaptığını söylemek mümkündür. Zira böyle yaparak her iki milletin farklılıklarını daha belirgin bir şekilde açıklamıştır. Sonuç olarak

²⁰ Tacitus, *Agricola*, 30, 33, 34.

²¹ Seeger, 2002: 7.

²² Tacitus, *Germania*. 6, 14.

Germania'da savaş anlatıları olmasa da Germen kabilelerinin savaş anlayışını, taktiklerini ve teçhizatlarını aktaran ilk kaynak olarak dikkat çeker. Bu nedenlerden ötürü *Germania*, askeri konuların anlatıldığı bir eser veya savaş günlüğü olarak okunamaz, ancak Germenlerin kullandıkları silahlar ve savaş taktikleri konusunda okuyucuyu aydınlatır. Askeri meseleleri detaylıca anlatan bir metin olmasa da antik dönem Germenleri hakkında en detaylı eserdir. Yine de *Germania*'yı *Dialogus de Oratoribus* ile birlikte Tacitus'un askeri meselelere en az değindiği eseri olarak değerlendirmek gerekir. Zira *Agricola*, *Annales* ve *Historiae*'daki gibi canlı savaş anlatımları ve ordu içindeki gelişmeleri aktarmaz. Sadece Germenlere özgü teçhizat ve taktiklere değinir. Bu sebeple savaş konuları ve askeri tarih çalışacak kişiler için yeterli bir kaynak değildir.

***Historiae* Adlı Eserde Savaş ve Ordu**

Nero'nun 68'de ölmesiyle Iulius-Claudius'lar hanedanı dönemi bitmiş ve Tacitus'un "uzun yıl" olarak da adlandırdığı bir iç savaş dönemine girilmiştir.²³ Tacitus, *Historiae* eserinde dört komutanın Roma imparatoru olmak için mücadele ettiği bu Dört İmparatorlar Yılı'nı anlatmıştır. Eserde, bu bahsedilen dört komutan Galba, Otho, Vitellius ve Vespasianus'un pek çok savaş anlatıları vardır. Bu iç savaşın başlangıcına bakacak olursak; 67-68 kışında, Gallia Lugdunensis valisi Gaius Iulius Vindex, vergi politikası bahanesiyle Nero'ya karşı bir isyan başlatmak için diğer valiler ve yöneticiler arasında destek arar. Nispeten mütevazı kökenlerinin farkında olan Vindex, bu sebeple ne İmparatorluğa göz diker ne de imparatorluk pozisyonu için bir aday gösterir. Mart 68'in ortalarında Vindex, Gallialı kabile üyelerinden oluşan bir ordu kurar, yine de Ren'de görev yapan ve askerleri Gallialılarla birlikte savaşmayı kabul etmeyen yedi lejyonun subaylarını kendine çekme girişimi başarısız olur. Ancak bu isyan girişimini Nero'ya ihbar etmeyen tek adam olan Galba, Vindex'in dikkatini çeker.²⁴

Nisan 68'in başlarında, Galba Vindex'in teklifini kabul eder ve Iber yarımadasındaki Carthago Nova'da imparator ilan edilir. Diğer iki Iber eyaleti olan Baetica ve Lusitania yetkililerinden de hızla destek alır ve ona bu bölgedeki eyaletlerde bulunan lejyonları toplamak için para sağlar.²⁵ Gallia ve Iber yarımadasındaki eyaletlerin desteğini alan Galba, artık Nero'ya karşı bir tehdit oluşturmaya başlar. Ancak bilhassa Lugdunum'daki birlikler Nero'ya sadık olduğundan Vindex, burayı kuşatır. Vindex, bu kuşatma sırasında Germania Superior valisi Verginius Rufus'la anlaşsa da Rufus'un askerleri bu anlaşmayı görmezden gelir ve sonucunda Vindex intihar eder. Roma'da ise Nero, Galba'nın isyanına karşı direniş örgütleyemez ve hatta Mısır'a kaçmayı düşünür. Belirleyici hamle, Galba'nın her birine 30.000 *sestertius* vereceğine söz vererek adamlarını Nero'yu terk etmeye ikna eden İmparatorluk muhafızları yardımcı komutanı Nymphidius Sabinus'tan gelir. 9 Haziran 68'de Senato, Nero'yu devlet düşmanı, Galba'yı ise imparator ilan etti, bu da

²³ Tacitus, *Historiae*, I.2.

²⁴ Gwyn Morgan, 2006: 19-20.

²⁵ Gwyn Morgan, 2006: 22.

Nero'nun intiharına yol açar.²⁶ Böylelikle Iulius-Claudiuslar hanedanının sonu gelerek yeni ve kanlı bir dönem başlar.

Tacitus, *Historiae*'a Nero'nun ölümüyle olayları anlatmaya başlar. Ona göre Nero'nun ölümü; senatörler, lejyonlar, komutanlar ve vatandaşlar arasında sevinçle karşılanmıştır.²⁷ Nero'nun ardından tahta geçen Galba, İmparatorluk muhafızlarının sadakatini bir türlü alamamış, zira muhafızların talep ettiği bahşişleri rüşvet olarak görüp vermeyi reddetmişti. Ayrıca pintiliği ve gösterişten hoşlanmayı, Roma aristokrasisinde pek hoş karşılanmamıştı. Ancak Galba'ya asıl darbeyi vuran, Germania Inferior ve Germania Superior eyaletlerindeki askerlerin ayaklanıp Vitellius'u imparator ilan etmesiydi. Galba, sükûneti sağlamak için dönemin önemli aristokratlarından Lucius Calpurnius Piso'yu evlat edindi, ancak bu durum kendisine en sadık adamlardan Otho'yu gücendirdi. Bu sebeple Otho, İmparatorluk muhafızlarıyla anlaşıp kendisini imparator ilan etti. Böylelikle aynı anda üç farklı imparator mevcuttu. Galba, isyancılarla anlaşma yolunu denese de nihayetinde öldürüldü ve Otho Roma'daki tek imparator kaldı.²⁸

Historiae, Agricola'nın aksine başarılı ve cesur bir komutan imajı değil, olabildiğince başarısız ve etkisiz komutanların tasvirini içerir. Tacitus, bu iç savaşın baş komutanları Galba, Otho ve Vitellius'u ne iyi ne de kötü olan vasat komutanlar olarak tanımlar.²⁹ Tacitus'un *Historiae*'i yazma amacı özellikle iç savaş sırasında bu vasat komutanların askeri açıdan ne kadar beceriksiz olduğunu vurgulamak olabilir. Smith'e göre bu iç savaşta, en olumlu Roma erdemlerini bile sorgulanmaya başladı ve savaştaki cesaret, kişinin kendi topluluğuyla ilişkisine yönelik bir saldırı hâline geldi. Bu bağlamda Tacitus'un, generaller ve askerler arasındaki ortak ilişkinin, komutanların karakteristik özelliklerine bağlı olarak işlevsel veya etkisiz olabileceğini vurguladığını düşünür. Bazı generaller bu ortak ilişkiyi doğru bir şekilde yürüttüler ve Roma askeri başarılarını getirdiler. Bunu yapamayan komutanlar ise askerlerine etkili bir şekilde komuta edemedi ve bu ortak ilişki bozuldu. Tacitus da *Historiae*'sında 69'daki liderlik istikrarsızlığını vurgulayarak bunun önemine dikkat çekmiştir.³⁰

Tacitus'un eserlerinde en iyi yaptığı şeylerden biri olan komutanın askerlere seslenme sahneleri *Historiae*'da da görülür. Örneğin Galba'ya karşı darbe gerçekleşirken, Otho birliklerine endişelerini hafifletmek ve erkekler arasında biraz istikrar yaratmak için bir konuşma yapar: "Senato da Roma halkı da aynı duygulara sahiptir: sizden erdem sahibi olmanız beklenir, çünkü bütün gücünüz onurlu düşüncelerinizden geliyor ve sizler olmadan asillerin bir faydası yoktur. Sizi savaşmak ya da tehlikeye sokmak için çağırılmıyorum; bütün silahlı askerler bizim tarafımızdadır. Şimdi toga giymiş bir *cohorts* (çoğulu: *cohortes*), Galba'yı savunmaya değil, alıkoymaya gidiyor."³¹ Otho'nun amacı, Iulius Agricola'nın Mons Graupius savaşından önceki savaş öncesi

²⁶ Gwyn Morgan, 2006: 29-30.

²⁷ Tacitus, *Historiae*, I.6.

²⁸ Suetonius, *De Vita Caesarum: Galba*, 19-20.

²⁹ Tacitus, *Historiae*, I.1.

³⁰ Smith, 2021: 97.

³¹ Tacitus, *Historiae*, I.38.

konusmasındaki amacı gibi, askerleri yatıştırmak ve onları savaşıma motive etmektir. Böylelikle Tacitus her iki eserinde de hem askerlerin erdemlerine atıfta bulunur hem de komutanların doğrudan askerlere hitap etmesini sağlayarak onlara askerlerin önderi olarak “Romalı lider” örneği çizer.³²

Historiae'ın ilk kitabındaki en net savaş tasviri Otho ve Vitellius arasındadır. Askerleri tarafından imparator ilan edilen Otho ve gözünü tahta çevirip bu hırsıyla hareket eden Vitellius'un çıkar çatışması elbette savaşla sonuçlanacaktı. Tacitus'un Vitellius tasviri, lüks ve müsrifti; Otho tasviriyse bazen devletin saygınlığına uyan bazen de buna karşı hareket eden biriydi. Eyaletlerin çoğu Otho'ya bağlılık yemini etmese de Germania ve Gallia'daki birtakım eyaletler Vitellius'a bağlı kalmıştı. Otho imparator ilan edildiğinden beri iç savaş havası hep vardı. Bu nedenle kendisine sorun çıkaran bölgelerde çatışmaya girme kararı alan Otho, Dacia ve Moesia bölgelerinde yaşayan Sarmatların üzerine komutanlarını gönderdi. Tacitus, kış şartları ve coğrafi koşulların bu savaşta Romalıların zafer kazanmasında etkili olduğu üzerinde durur. Tacitus'un aktardıklarına göre şiddete ve yağmaya meyilli dokuz bin atlısı olan Sarmatlara karşı Otho, piyade gücüyle savaştı. Kaygan yollar atların hızını kaybettirdi ve böylelikle Sarmatlar sanki zincirleme kaza geçirmiş gibi kolayca katledildiler. Otho'nun piyadelerinde ise herhangi bir durgunluk yoktu ve saldırdıklarında hiçbir atlı onlara direnemedi. Ağır zırhlar giyen Sarmat savaşçıları, karlı zeminde çabuk batarken, hafif zırhlı Roma askerleri daha seri hareket ediyordu. Buradaki zaferin haberini alan Otho, sanki orada bizzat savaşmış gibi bu zaferi kendi üzerine aldı.³³

Historiae'ın ikinci kitabı Otho ve Vitellius arasındaki savaşın hemen hemen her ayrıntısını verir. Moesia'da Sarmatlara karşı zafer kazanılsa da Otho için Vitellius tehdidi bitmekten çok uzaktır. Poeninae ve Cottiae Alpleri ve Gallialıların diğer geçişleri Vitellius'un orduları tarafından kapatıldığı için Otho, donanmasıyla birlikte Gallia Narbonensis'e ilerleme kararı alır. Ordusunda her biri iki bin askerden ve dört lejyondan oluşan Dalmatia ve Pannonia askerleri, Galba tarafından yetiştirilen VII. lejyon, veteran askerlerden oluşan XI. ve XIII. Lejyon ile I. lejyon ve iki yüz gladyatör vardır. Güçlü donanması sayesinde Maritimus Alpleri'nin eteklerine kadar Kuzey İtalya'nın çoğunu kontrol eder. Ancak Gallia Narbonensis'e saldırma emri verdiği komutanları ya esir düşmüştür ya tecrübesizdi ya da imparator olma emelleriyle hareket eder. Bu sebeple disiplinli bir ordusu olduğunu pek söyleyemeyiz. İtalya topraklarına saldırırken sanki yabancı bölgeleri işgal etmişler gibi yağmaladılar. Tepeler ve kıyı arasındaki düz zemini tamamen işgal eden Otho'nun donanması Gallia Narbonensis'e vardığında, denizden karaya demir atmış, saldırmaya hazır ve zorlu bir cephe oluşturacak şekilde sıraya dizilmişti. Ardından on iki bin süvari birliği ve seçilmiş bazı piyadelerle, Vitellius'un ordusunun karşısına çıkacaktı. Otho'nun birlikleri arasında ilginç şekilde köylüler de vardı. Vitellius'un ordusunda ise piyadelerden ziyade süvariler güçlüydü. Vitellius'un ordusu Alplerin yakınına konuşlandı ve piyadeler süvarilerin arkasına birbirine yakın şekilde yerleştirildi. Vitellius'un komutanı Caecina ve Valens, Otho'unki ise Paulinus ve Titianus'tu. Ancak

³² Clarke, 2001: 112.

³³ Tacitus, *Historiae*, I.76-79.

Otho'nun ordusundaki köylüler, Vitellius'un askerlerine kayalar fırlatarak düzenlerini bozdu, bu sırada donanma da arkadan saldırarak Vitellius'un askerlerini her iki taraftan da kuşattı. Tacitus, Vitellius'un askerlerinin gece karanlığı sayesinde kaçmasalardı tamamen yok olacağını belirtir. Ancak Vitellius, takviye birlikler topladı ve Otho'nun ordugâhına ani bir şekilde saldırarak her iki tarafta da korkunç bir kıyım gerçekleşti. Böylelikle her iki taraf da çekilmek zorunda kaldı.³⁴

Savaşın kaderi Bedriacum yakınlarında belirlenecekti. Vitellius'un tarafında, eski ihtişamıyla I. Rapax lejyonu vardı. Otho'nun tarafında ise daha önce hiç çatışmaya girmemiş ama savaşmak için can atan ve zafere aç olan I. Adiutrix lejyonu vardı. I. lejyonun askerleri, XXI. lejyonun ön saflarını yenerek kartallarını aldılar. Bu kayıpla çileden çıkan XXI. lejyon geri dönüp karşı saldırıya geçti. Legatus Orfidius Benignus'u katlettiler ve düşman sancaklarını ele geçirdiler. Başka yerdeki bir savaşta Vitellius'un V. lejyonu XIII. lejyona saldırdı ve XIV. lejyon, yeni hücum eden ezici bir kalabalık tarafından kuşatıldı. Otho'nun komutanları meydandan çoktan kaçmıştı, Caecina ve Valens ise birliklerini takviyelerle güçlendirdi. Batavi kavmiyle birlikte Varus Alfenius tarafından en son takviyeler sağlandı. Nehrin karşısına gemilerle geçen ve karşı *cohorts*lar tarafından bizzat nehirde parçalara ayrılan gladyatör çetesini bozguna uğratmışlardı. Böylece zafer sarhoşluğu içinde, düşmanın kanadına hücum ettiler. Vitellius'un safları için kansız bir galibiyet olmamıştı, ancak Otho için yolun sonu gelmişti. Bedriacum yakınlarındaki bu savaştan sonra Otho, askerlerine savaşın bir tarafı olmamalarını ve evlerine dönmelerini söylemesinin ardından intihar etmiştir.³⁵ Buradan Tacitus'un Otho ve Vitellius arasındaki savaşa dair detaylı anlatımını görürüz. Tacitus'un herhangi bir savaş veya askeri deneyimi olmamasına rağmen, lejyon sayılarından savaş taktiklerine verdiği detaylı bilgiler hayli değerlidir.

Bu esnada iç savaşın başında Iudaea'da bulunan Vespasianus ve oğlu Titus'un durumu kritikti, zira savaşın başında ne Otho'ya ne de Vitellius'a bağlılık yemini etmişlerdi. Baba-oğulun elindeki güç ve servet savaşın gidişatını değiştirebilirdi. Titus, Roma'da olduğu dönemde Otho'ya yakınlığıyla bilinse de bu savaşın bir tarafı değildi. Tacitus'un Vespasianus'a çizdiği portre ise Iulius Agricola'yla benzerlik gösterir. Tıpkı Agricola gibi birliklerinin başında duran, ordugâhının yerini kendi seçen sağlam bir komutandı. Tacitus, yine Agricola'yla benzer şekilde Vespasianus'un görünüşü, tavırları, ılımlı biri olması ve yeme içmesiyle tipik bir asker olduğunu belirtir. Hatta her ikisini de eski zamanların komutanlarına benzetir.³⁶ Otho ve Vitellius batıda bir mücadele verirken, Vespasianus doğuda daha dinç bir güç olarak savaşın gidişatını bekliyordu. Syria valisi Gaius Licinius Mucinius'un ve dönemin önemli komutanlarından Marcus Antonius Primus'un desteğini alan Vespasianus, Iudaea ve Syria lejyonlarıyla birlikte Roma'ya yürüdü. Raetia ve Moesia eyaletleri de Vespasianus'a bağlılık yemini etti. Ardından Marcus Antonius Primus liderliğindeki birlikler Roma'ya yürüdüler ve daha kısa bir

³⁴ Tacitus, *Historiae*, II.11-16.

³⁵ Tacitus, *Historiae*, II.43-48.

³⁶ Tacitus, *Historiae*, II.5.

yürüyüş mesafesine sahip olduklarından Mucianus'un birliklerinden önce İtalya'ya ulaştılar.

Vitellius, Antonius'un yaklaştığını duyduğunda, Caecina komutasındaki dört lejyonluk güçlü bir orduyu gönderdi. Antonius'un lejyonlarının ilki Verona'ya ulaşmıştı, ancak ordunun geri kalanı gelmeden önce onlara saldırmaları istenmesine rağmen, Caecina bunu yapmayı reddetti. Caecina, Ravenna'daki Roma filosu Classis Ravennas'ın komutanı Sextus Lucilius Bassus ile desteklerini Vespasianus'a kaydırmak için komplo kuruyordu. Ancak askerleri onun peşinden gitmeyi reddetti ve onu zincire vurdu. Caecina'nın ordusu artık generalleri olmadan Cremona'ya doğru ilerledi. Antonius ise şimdi Bedriacum'da bulunuyordu ve bir süvari kuvvetiyle Cremona'ya doğru ilerledi. Hardy'ye göre Vitellius'un ordusu ihanete uğramış ve generalsiz olmasına rağmen gayet iyi bir savaş vermiş olabilirdi. Tek düşüncesi Cremona'daki yoldaşlarına ulaşmak ve düşmanla karşılaşmadan onlara ulaşmaktı. Bu sebeple Vitellius'un ordusunun Caecina'nın ihanetinden oldukça etkilendiği üzerinde durur.³⁷

24 Ekim'de Bedriacum ve Cremona arasında Vitellius'un ordusunun öncü birlikleriyle karşılaştılar. Antonius'un birlikleri savaşta daha iyi durumdaydı ve Vitellius'un birlikleri Cremona'nın dışındaki kamplarına çekildiler. Antonius'un kuvvetleri Via Postumia boyunca Cremona'ya doğru ilerledi. Ordusu diğer lejyonlar tarafından takviye edilmiş, ancak Valens henüz gelmediği için hâlâ komutanı olmayan Vitellius'un ordusu onlara karşı çıkmıştı. Antonius'un kendi lejyonu olan VII. Galbiana, ağır kayıplar verdi ve bir süre kartalını kaybetti, ancak yüzbaşılardan biri daha sonra onu geri kazanmak için kendi hayatını feda etti. Sonunda Antonius'un kuvvetleri üstünlük kazanmaya başladı ve savaşın devam ettiği gecenin şafağında zafer elde etti. Sonrasında Roma'ya ilerleyen Antonius, orada Vitellius'u önce esir aldı, sonra da öldürdü. Böylelikle Vespasianus'un tahtı almasının önü açılmış oldu.³⁸

Henderson'a göre *Historiae*'daki askeri meselelere dair olan bilgiler daha çok kampın genel dedikodularından ve asker veya komutanların özel konuşmalarından ibarettir. Canlı bir savaş anlatısının pek olmadığını savunur, ancak iç savaş döneminde dört imparatorun askerlere seslenişleri, ordu içindeki çalkantılar ve savaş ortamını okuyucuya hissettirmesi ve detaylı savaş anlatıları, Tacitus'un askeri meseleleri çok iyi şekilde aktarabileceğini de gösterir.³⁹ Levene'e göre ise *Historiae*, sorgulanamaz şekilde Tacitus'un savaşa dair en detaylı çalışmasıdır.⁴⁰ Tacitus'un *Historiae*'ı, Dört İmparatorlar Yılı'na dair en detaylı antik kaynak olup, Levene'in de dediği gibi savaş anlatıları konusunda oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Şüphesiz *Historiae*, Antik Roma'dan kalma tarih eserleri arasında bir savaşı konu almış en detaylı eserlerden biridir.

³⁷ Hardy, 1908: 149.

³⁸ Tacitus, *Historiae*, III.12-22; Wellesley, 2000: 127-149.

³⁹ Henderson, 1908: viii.

⁴⁰ Levene, 2009: 225.

Historiae'daki ordu ve liderlere baktığımızda oldukça gerçekçi bir anlatım olduğunu görürüz. Tacitus; Galba, Otho, Vitellius gibi isimlerin oldukça vasat komutanlar olduğunu belirtir.⁴¹ Bu durum Tacitus'un bu eserinde olayları oldukça tarafsız bir gözle aktarmasını sağladığını söyleyebiliriz. Bu iç savaş boyunca farklı lejyonların farklı komutanı desteklediklerini görürüz örneğin Germania Superior'daki IV. Macedonica lejyonu Galba destekçisiyken, çoğunluğu denizci olan ve güçlü bir donanmaya sahip I. Adiutrix lejyonu Otho destekçisiydi. Bununla birlikte gladyatörlerden oluşan bir birliği de vardı. Buna karşılık Vitellius ise savaş boyunca en tecrübeli lejyonların başındaydı. German savaşılarının veteran askerlerinden oluşan I. Germanica lejyonu ve XI. Rapax lejyonunu komutasında bulunduruyordu. Mısır, Iudaea ve Syria eyaletlerindeki tüm lejyonlar ise Vespasianus komutasındaydı. Bu lejyonların hepsinin farkı özellikleri vardı. Adiutrix'in güçlü bir donanma gücü varken, Germanica ve Rapax gibi lejyonlar güçlü German savaşçılarından oluşuyordu. Vespasianus'un lejyonları ise doğunun hızlı piyadelerine sahipti. Tacitus, bu eserinde orduların kullandıkları silahlardan bahsetmez, onun yerine ordu içindeki dinamikleri ve komutanlar arasında politik ve askeri mücadelelere yoğunlaşmıştır.⁴²

En nihayetinde *Historiae*, Tacitus'un en detaylı ve en canlı savaş anlatılarının olduğu eser olarak değerlendirilebilir. Dört İmparatorlar Yılı olarak 68-69 yılları iç savaş dönemi muharebeleri en detaylı biçimde aktarılmıştır. Tacitus, gençlik yılların denk gelen bu iç savaş dönemini, yaşadıklarının ve gözlemlediklerinin etkisiyle yazmıştır. Her ne kadar bu dönemdeki muharebelerde bizzat bulunmasa da o dönemin havasını ve savaş ortamını hayli ilgi çekici bir biçimde kaleme almıştır. Tacitus belki Iulius Caesar, Polybios veya Ammianus Marcellinus gibi asker olup savaşa birincil gözle şahit olmamıştır, ancak Dört İmparatorlar Yılı muharebeleri betimlemelerindeki canlılık pek çok yönden savaşa bizzat şahit olmuş gibi hissettirir. Bu yönden MÖ II. ve I. yüzyıldaki iç savaş dönemlerini kaleme alan Appianos'la benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte Tacitus'un hemen hemen her eserinde gördüğümüz diyalogları, yazdıklarının kurgusal niteliğini de gözler önüne serer. Bu sebeple kanaatimce yazdıklarına tam olarak güvenmek mümkün değildir. Buna rağmen aktardıkları Iulius-Claudius'lar dönemi sonrasında gerçekleşen iç savaş ortamını tüm detaylarıyla kaleme almıştır. Hatta bu eser için *Taht Oyunları*'nın Roma dönemi versiyonu yorumunu bile yapabiliriz. Kısacası *Historiae*, Dört İmparatorlar Yılı'na dair günümüze ulaşan en detaylı ve savaş anlatıları konusundan en yoğun kaynaktır.

Annales Adlı Eserde Savaş ve Ordu

Iulius-Claudius'lar Dönemi'ni konu alan *Annales*'te Tacitus, imparatorluğun erken dönemlerini kendi görüşleriyle kaleme almıştır. *Annales*'te savaş anlatıları *Historiae*'dan farklılık gösterir, zira bu dönemdeki savaşlar Romalılar arasında değil, yabancı bir düşman karşısında gerçekleşmiştir. Ancak Tacitus, klasik Romalı-barbar savaşını aktarmaktan

⁴¹ Tacitus, *Historiae*, I.1.

⁴² Ash, 1999: 44-45, 196.

ziyade bunu oldukça farklı bir şekilde sunar. Zira yazar, bu eserinde Iulius Claudius'lar hanedanı imparatorlarına muhalif bir şekilde eserini kaleme almıştır. Tacitus, Cumhuriyet Dönemi'nde yaşamış yazarların büyük savaşları ve önemli gelişmeleri nispeten daha özgür ortamında kaleme aldığına değinerek, kendi eserinin daha belirsiz bir ortamda yazdığını belirtir. Bu dönemin barış dönem olduğunu ve pek az sorunla karşılaştığını belirtse de şehrin perişan olduğunu ve imparatorların imparatorluk sınırlarını genişletmekle ilgilenmediğini söyler.⁴³

Annales ilk bakışta büyük savaşlar veya kuşatmalarından söz etmiyor gibi görünse de Tacitus, aslında bu dönemin oldukça kritik savaşlarından söz etmiştir. Birinci ve ikinci kitapta Germanicus'un Germania seferlerini, altıncı kitapta Parth seferini, on üç ve on beşinci kitaplarda Corbulo'nun Mezopotamya seferini, on iki ve on dördüncü kitapta da Claudius'un Britannia seferini ayrıntılı bir biçimde aktarmıştır. Ancak bu savaşların çoğunu *Historiae* ve hatta *Agricola*'da anlattığı kadar, ya da diğer tarih yazarları Herodotos, Thukydides, Polybios, Caesar ve Titus Livius kadar ayrıntılı anlatmaz. Daha önceki bu tarihçilerde bu tür kısaltılmış anlatılar, orduların düzeninin, savaş hatlarının çeşitli hareketlerinin ve göğüs göğüse çarpışmaların canlı ayrıntılarla anlatıldığı büyük ölçekli savaş sahnelerinin yanında bulunur. *Annales*'deki askeri seferlerin çoğunda, oldukça kısaltılmış savaş açıklamaları vardır ve anlatının büyük kısmı oldukça farklı meseleleri ele almaktadır.⁴⁴

808

OANNES
5 (2)

Bir ve ikinci kitaptaki Germanicus'un Germania seferleri, Tacitus'un en klasik Romalı-barbar savaşı anlatısıdır ve Germanicus'u ideal Romalı lider tasviriyle görürüz. Burada Tacitus, birkaç ayrı bölüme yaydığı sefer anlatısında, çatışmalar belirli bir uzunlukta tutup, askerlerin savaştaki durumunu ayrıntılarla aktarır. Germenler arasında Arminius ile Segestes arasındaki liderlik çatışmasını fırsat bilen Germanicus, beş bin yardımcı ve birkaç Germen bölüğüyle birlikte Chatti kavminin üzerine yürür. Bir diğer komutan Caecina ise dört lejyonu Cherusci kavminin üzerine yürüyerek ikisinin birleşmesine engel olmayı amaçlamıştır. Yağmurlar ve seller yolculuğunda zorluk çıkarsa da neredeyse her şey Romalıların istediği gibi gider. Bu bölümde Tacitus, Arminius ve Segestes'in tarafını tutup, bu ikisi arasında diyaloglar da yazmıştır. Bunu yaparak Germenler arasındaki çatışmayı göstermek istemiş olabilirdi. Savaş anlatısında ise Germanicus, ormanlardan fayda sağlamak isteyen Arminius'a engel olmak için süvarilerine düşmanı savaş alanına çekmeye emreder. Ancak ormanlarda ve bataklıklarda savaşmaya alışık Germenler ormanlardan ve bataklıklardan fayda sağlamak için Romalıları ormana çeker. Sonrasında Caecina V. lejyonu sol, XXI. lejyonu da sağ tarafa göndererek Arminius'un etrafını sarar ve düz alanda savaşmaya iterek Germen birliklerini dağıtır.⁴⁵

Sonrasında Germanicus, arka arkaya mücadeleler içine girer. İkinci savaşta Romalılar zafer elde etseler de mücadele hayli dengeli geçmiştir. Bu savaş bilhassa ilginçtir: İlk bakışta, Germanicus hızlı ve önemli bir kayıp

⁴³ Tacitus, *Annales*, IV.32.1–2.

⁴⁴ Levene, 2009: 227.

⁴⁵ Tacitus, *Annales*, I.63-68.

olmadan kazandığı için daha ayrıntılı işlenmiş, ancak bu mücadele özet şeklinde yazılmıştır. Yine de Tacitus, Germanlerin savunma girişimlerine de değinir. Cherusci'nin Romalılara yukarıdan saldırmak üzere Arminius tarafından yerleştirilen orduların düzenini açıklar. Sonraki savaşta ise German hattı ormanın eteklerine ve düzlüğüne konuşlanmıştır. Sadece Cherusci kavmi tepede kalır. Böylelikle Romalılar savaşa girdiğinde yüksekten hücum edeceklerdir. Romalılar ise dört lejyon, iki imparatorluk muhafızı *cohortsu* ve bir süvari birliğiyle savaşa gelir. Tacitus, bu savaş sırasında garip bir olaydan söz eder: Havada görülen kartalların Romalı lejyonlara cesaret verdiğinden ve bu cesaretleri sayesinde düşmanı beş saatte alt ettiklerinden bahseder.⁴⁶ Bu savaşlarda Tacitus'un Germanicus'u Cumhuriyet Dönemi komutanları gibi kahramanlaştırdığını söylemek mümkündür. *Lex Maiestatis* denilen yasayla yazarlara yönelik açtığı davalardan ötürü Tiberius'a muhalifliğiyle bilinen Tacitus'un Germanicus'u ideal komutan/imparator portresini çizdiğini söyleyebiliriz.⁴⁷

Dördüncü kitapta aktarılan Thracia savaşı, *Annales*'te Germania seferleriyle birlikte arazinin önemli bir rol oynadığı diğer tek savaştır. Tacitus, Thracialıların yüksek tepelere ve dar geçitlere sahip olduklarını ve bu sayede bölgenin zapt edilemez olduğunu aktarır. Ancak bu savaşın komutanı Sabinus bununla başa çıkmakta hiç zorluk çekmez. Saldırı için arazi koşullarını kendi lehine kullanır ve Thracialıları suları veya otlakları olmayan kendi dağlarında tuzaga düşürerek nihayetinde zafer kazanır. Tacitus, *Annales*'inde bir daha arazi şartlarından pek bahsetmez, sadece nadir durumlarda coğrafi koşullar yüzünden yenilgilerden bahseder. Levene'e göre bunun tarihsel gerçekliğin bir yansıması olmadığını belirtmek önemlidir. Ona göre Tacitus'taki topografik betimlemeler, diğer Romalı yazarlarda da görülen kalıplaşmış ifadelerdir ve bu bölgelerin gerçek coğrafyasından daha çok kendi kurgusuyla şekillendirmiştir. German seferleri 4.72-3 ve 11.16-21'de devam ettiğinde, arazi şartlarının artık çok az rolü olduğuna ve bunun da Romalıların lehine olduğuna dikkat çeker. Tacitus, savaşların bu tür özelliklerini belirli bölümlerde yoğunlaştırır ve bunu kendi tercihiyle yapar.⁴⁸

Altıncı kitabın bazı bölümleri Parthia seferlerini anlatır. Bu bölümde dikkat çeken şey bölgesel bir savaşın işlenmesidir. Tacitus bu bölümde savaş anlatısını yalnızca nispeten genişletmekle ve ayrıntılandırmakla kalmaz, aynı zamanda daha önceki tarihçilerden aşına olduğumuz türden karmaşık ve dengeli taktik değerlendirmeleri de sunar. Ancak buradaki fark açıktır: Romalılar doğrudan savaşmazlar, sadece Romalı komutan Vitellius kenarda durarak yabancı vekillere eşlik eder. Parthlı süvariler ve kuzeyin sert piyade birlikleri arasındaki karşılaştırma da özellikle dikkat çekicidir. Tacitus burada okuyucuya iki ordudaki keskin farklılıkları göstermek istemiş olabilir. Muharebe uygun bir askerî harekâtla değil, Parth kralı Orodes'in ölümünün, Parthları korkutarak zaferi kabul etmelerine neden olan yanlış bir raporla çözülür. Sadece bir söylenti karşısında tamamen çöküşlerini, Orodes'in savaş öncesi nutuklarında bir doğu imparatorluğuyla ilgili yazarın olumsuz

⁴⁶ Tacitus, *Annales*, II.16-19.

⁴⁷ Kietel, 1984: 320.

⁴⁸ Tacitus, *Annales*, IV.46-56; Levene, 2009: 236-237.

görüşlerini görürüz. Ash, Parth askerlerinin zaferden çok hayatta kalmayla ilgilendiklerini öne sürer ve savaş sırasında çıkabilecek söylentilerin savaşın kaderini ne denli etkileyebileceğine dikkat çeker. Savaş alanındaki söylentiler sefere zarar verebilirdi ve savaş sırasında verimli iletişim genellikle zordu. Bununla birlikte, pek çok farklı güçlerin savaştığı Parth topraklarındaki siyasi istikrarsızlığa bakarak, Orodes'in ordusunun pek etkin bir güç olmadığı sonucuna varabiliriz.⁴⁹

Tacitus, on dördüncü kitapta, 43'te Claudius'la müttefik olmuş Britanyalı kabilelerden Iceni'nin kraliçesi Boudicca'nın 61'deki isyanını aktarır. Bu tarihte Britannia valisi Suetonius Paullinus'tur ve Tacitus, Agricola'nın kariyerinin başında Suetonius'un karargâhındaki hizmetlerinden bahseder ve bunu tamamen askeri bir bakış açısıyla anlatır. Tacitus, Suetonius'u sertliğiyle bilinen bir komutan olarak tanımlar ve bu sertliğini bu isyan sırasında da görürüz. İsyan Iceni kralı Prasutagus'un, ölmeden önce iki kızını varisi ilan etmesiyle başlar. Tacitus, Prasutagus'un bunu kabilesini korumak için yaptığını aktarır, ancak sonuç tam tersi olur. Zira Roma geleneklerine göre kadınlar yönetici olamazdı, bu yüzden oradaki yüzbaşılardan memurlara kadar Romalılar tarafından bağımsızlığına düşkünlüğüyle bilinen Iceni kavmi toprakları yağmalandı, buranın soylularına köle muamelesi yapıldı, hatta Boudicca şiddete maruz kaldı, kızları da tecavüze uğradı. Buna göz yummayan Boudicca, Suetonius Galler'deki Mona adasındaki isyanla meşgulken ayaklanma başlatarak Camulodunum, Londinium ve Verulamium'u yağmalayıp ele geçirdi ve buralardaki halkı kılıçtan geçirdi. Suetonius, Mona'dan döndüğünde iki ordu Verulamium'da karşı karşıya geldi. Boudicca sayıca üstün olduğundan Suetonius askerleriyle ağaçlardan korunak yaptı ve Boudicca'nın saldırmasını bekledi. Buradaki anlatıda iki lider de askerlerine nutuk çekerek onları cesaretlendirmeye çalıştığını da görürüz. Savaş alanının kuzey bölgesini hedef alan Suetonius, işareti vererek mızrak atışlarıyla mücadeleyi başlattı. Britanyalılar mızrak saldırısından önce geri çekildiler ve hızlıca kama düzenine geçtiler. Suetonius önce kendi destek kuvvetlerini, sonra da atlı süvarilerini çağırdı ve Britanyalılar savaş alanından kaçtılar. Öncesinde onların kaçışlarını engellemek için arkalarına yük arabaları yerleştirilmişti, bu yüzden Britanniialıların kaçışı zorlaştı. Böylece savaş Romalıların zaferiyle sonuçlandı. Boudicca ve kızları savaştan kaçmayı başarsa da sonrasında yakalanmamak için zehir içerek intihar ettiler.⁵⁰ Roberts'a göre Tacitus'un eserinde Boudicca'ya bu denli geniş yer vermesini takdir etmemiz gerekir, zira bu savaşı sadece Romalıların değil, Britanniialıların gözünden de anlatmıştır. Ayrıca bu savaşı modern bir tanımla Roma İmparatorluğu'nu tarihin en erken emperyalist ve kolonist devleti olarak görür.⁵¹

Annales'teki son savaş anlatısını on beşinci kitapta komutan Corbulo'nun Armenia ve Parthia topraklarındaki mücadelelerinde görürüz. Nero tarafından doğuya gönderilen Corbulo, kendisine bağlı II. Gallica, VI. Ferrata ve X. Fretensis lejyonlarıyla Armenia kralı Tiridates ve Parth kralı I.

⁴⁹ Tacitus, *Annales*, VI.33-37; Ash, 1999: 127-128.

⁵⁰ Tacitus, *Annales*, XIV.29-39.

⁵¹ Roberts, 1988: 131-132.

Vologases'e saldırarak Artaxata ve Tigranocerta şehirlerini kuşatır. Tigranes ise Roma'ya sadık vasal bir kral olarak Armenia kralı yapılır. Ardından Tigranes, 61'de Parthlara bağlı Adiabene'yi işgal edince, Roma ve Parthlar arasında çatışma kaçınılmaz hâle gelir. Bu sebeple Kapadokya valisi Lucius Caesennius Paetus Armenia'yı doğrudan Roma yönetimi altına alması için gönderilir. Bu noktada yeni bir komutan olan Caesennius Paetus, Armenia'da komuta almak için gelir. Paetus, bazı kaleleri hemen ele geçirmesine rağmen, büyük bir yenilginin yakında olduğunu ima eden kötü alametler alır; bu arada Corbulo bir Parth saldırısını kısa süreliğine geri püskürtür ve Parthlar bundan böyle Armenia'ya odaklanmaya karar verirler. Kuvvetleri bölünmüş olan Parthlar, Paetus'a saldırır ve kısa bir çatışmadan sonra geri çekilir. Vologases tekrar saldırır ve onu yener. Burada savaşın yalnızca en kısa özeti verilir. Paetus, Corbulo'ya yardım için başvurur, ancak burada beklenen savaş asla gerçekleşmez: Zira Corbulo hâlâ yoldayken, Vologases, Paetus'un kampını kuşatır. Ancak uzun müzakerelerden sonra Paetus, Vologases'i ordusunu geri çekmesi için ikna eder ve iki taraf da geri çekilir. Sonunda Paetus, Corbulo'ya Parthlara ortaklaşa saldırmalarını önerir; ancak bir sonuca varılmaz.⁵²

Sonuç olarak Tacitus, *Annales*'inde Iulius Claudius'lar Dönemi boyunca pek çok farklı yerdeki mücadeleleri aktarır. Bu savaşların neredeyse hiçbiri *Historiae* veya *Agricola* kadar ayrıntılı değildir. Ancak dönemin önemli gelişmelerini farklı dinamiklerle anlatır. Geleneksel tarih yazımı tarzında ve kısmen dramatik anlatım tarzlarında Germanicus'un Germen kavimleriyle mücadelesini, Thracia'daki seferlerde topografyanın önemini, Boudicca isyanında Roma-barbar mücadelelerinin dinamiklerini ve ayrıntılı tasvirlerini, Doğuda Parthlarla olan mücadelelerin nasıl verildiğini anlatır. Tacitus'un bu eserinde Tiberius'a olan muhalif tutumu nedeniyle Germanicus'u yücelttiği söylenebilir. Bu durum Tacitus'un güvenilirliğine gölge düşürüyor olabilir, ancak yazarın cumhuriyetçi tutumunu⁵³ göz önünde bulundurarak eserlerini değerlendirmekte fayda olduğu unutulmamalıdır. Nihayetinde *Annales*, bu savaşları araştırarak okuyucu için önemli bir antik kaynak olarak nitelendirilebilir.

Sonuç

Tüm bu anlatılardan yola çıkarak Tacitus'un savaş anlatılarını her bir eseri için ayrı ayrı değerlendirmek gerekir. Yazar belki eserlerinde aktardığı her muharebeyi ayrıntılı bir şekilde ele almaz, ancak özellikle *Agricola*'da Britannia'daki mücadeleleri oldukça sıra dışı bir biçimde kaleme alarak askeri tarih açısından da önemli bilgiler aktarır. Roma'nın Britannia'daki mücadelelerinde belki de en büyük rolü oynayan komutan Iulius Agricola'nın yaptıkları, Tacitus'un yazdıklarıyla günümüzde bilinir hâle gelmiştir. Buradaki savaş anlatıları Caesar'ın Gallia seferlerine dair yazdığı notlarıyla benzerlik

⁵² Tacitus, *Annales*, XV.6-15; Levene, 2009: 228.

⁵³ Tacitus, *Historiae*'in giriş kısmında aktardığı üzere Actium savaşından sonra devlet adamlarının, tıpkı yabancı devletlerdeki gibi cehaletinden ötürü, sonra da dalkavukluk arzusundan yozlaştığını ve değerli siyasetçilerin ve hatiplerin imparatorluk rejiminde artık kaybolduğunu düşünmektedir. Tacitus, Cumhuriyetçi olarak adlandırılabilir, ancak Cumhuriyet döneminin geride kaldığını da bilincindedir. Tacitus'un isteği daha çok despot değil, Cumhuriyetçi değerleri olan bir imparatoru (Tacitus, *Historiae*, I.1.).

gösterir. Hatta yazarın, Iulius Agricola'nın komutanlık becerilerini Iulius Caesar'a öykünerek yazdığını söyleyebiliriz. Bu sebeple Tacitus'un kayınpederine olan hayranlığının esere yansıdığını görürüz. Bu durum yazarı objektiflikten uzaklaştırır. Yine de Iulius Agricola'nın Britannia'da verdiği mücadelelere dair verdiği ayrıntılı anlatımıyla ve Suetonius Paulinus'un Boudicca isyanını bastırmasına dair aktardıklarıyla, Roma'nın Britannia'da verdiği savaşlara dair elimizdeki en detaylı kaynaktır. *Agricola*, savaş ve askeri meselelere dair ayrıntılı bir eser olmasına karşın Tacitus'un bir diğer monografisi *Germania*'da bunun tam tersini görürüz. Germenlerin nasıl savaşçılar olduğunu, savaş anlayışlarını ve kullandığı silahları tanıtsa da canlı bir savaş anlatımı yoktur. Bu sebeple *Germania*'yı, *Dialogus de Oratoribus*'la birlikte Tacitus'un en az askeri meselelere odaklandığı eseri olarak nitelendirebiliriz.

Tacitus'un eserlerinde askerlerin tasviri ise daha tek düzedir. Komutanlar dışındaki askerlere özel bir anlam yüklememiştir. Askerlerin teçhizatlarından veya eğitimlerinden bahsetmemiştir. Savaş alanında olaylar komutanların iyiliklerine veya kötülüklerine göre şekillenmiştir. Tacitus daha çok komutanların kararlarına, planlarına ve icraatlarına odaklanmıştır, askerler ise genellikle komutanın emirlerini yerine getiren figürlerden ötesi değildir. Buna rağmen Tacitus'un eserlerindeki askeri eylemler daha çok iç savaş veya isyanlardır. Bilhassa *Historiae*'da bu durum eserin ana hatlarını oluşturur. İç savaş sırasında tüm askerler komutanlarına bağlıdır, ancak isyan sırasına topyekûn otoriteye başkaldırırlar. Bu durum elbette askeri meselelerde sığ bir anlatıma sebep olsa da Roma ordusunun mutlak sadakatinin veya komutanlarına karşı hoşnutsuzluklarını göstermede tereddüt etmediklerinin göstergesi olarak kabul edilebilir.⁵⁴ Yani Tacitus'un eserlerini incelediğimizde askerler ve liderleri arasındaki ilişkilerde ahlak ve etik arayışı vardır.

Tacitus'un Parthlar veya Britannia ve Germenler gibi kuzeydeki barbarlarla yaptığı savaşlardaki Roma ordusuna dair anlatımları genellikle muzaffer bir komutanın mutlak sözünden çıkmayan ideal bir ordu imajı içerir. Ordu içindeki dinamikleri ve ayrıntıları belki bir Polybios, Cassius Dio veya Ammianus Marcellinus gibi yazarlar kadar vermez, ancak Dört İmparatorlar Yılı, Iulius Agricola'nın Britannia'daki mücadeleleri veya Iulius Claudius'lar döneminde Parthlarla mücadelelerin savaş anlatımlarında Roma ordusuna dair spesifik bilgiler de aktarmıştır. Bunun dışında özellikle *Agricola* ve *Historiae*'da donanmalar hakkında da bilgiler vermiştir.

Tacitus'un büyük eserleri *Annales* ve *Historiae*'daki savaş anlatıları ise değişkenlik gösterir. Tacitus'un eserleri arasında en çok *Historiae*'da savaş anlatılarına rastlarız. Bir iç savaş dönemini konu aldığı için bu durum doğal olarak karşılanabilir. *Historiae*, "Dört İmparatorlar Yılı" olarak bilinen 68 ve 69'daki iç savaş dönemine dair günümüze ulaşan en detaylı kaynak olmasından ötürü Roma tarih yazımı için oldukça önemli bir eser olarak değerlendirilir. Dört İmparatorlar Yılı'na dair askeri detayları hiçbir antik metin bu eser kadar detaylı işlememiştir. Savaş betimlemeleri yer yer kısa ve

⁵⁴ Kajanto, 1970: 703-705.

öz yer yer sanki bir savaş komutanı anlatıyormuşçasına ayrıntı şekilde kaleme alınmıştır. *Historiae*'yı Tacitus'un en objektif olarak kaleme aldığı eseri olarak değerlendirebiliriz. *Agricola*'da Iulius Agricola'ya, *Annales*'te de Germanicus'a "muzaffer komutan" imajı çizerek onları övgülerle kahramanlaştırdığını görürüz. Ancak *Historiae*'daki komutanlara "ne iyilikleri ne de kötülükleriyle bilinirler" diyerek eserdeki olayları daha çok üçüncü gözle ve tarafsız değerlendirdiğini söyleyebiliriz. Bu sebeple Tacitus'un askeri konuları en iyi işlediği eserin *Historiae* olduğunu söylemek yanlış olmaz. Buna karşılık yazar, *Annales*'te ise askeri meselelerden ziyade siyasi meselelere ve entrikalara odaklanmıştır. Eserde Germanicus'un seferlerini ve Parthlarla olan mücadeleleri kaleme alsada bu durum daha çok arka planda ve detaylara pek yer vermeden anlatılır. Bu eserde savaşları genel bir bakıştan ziyade Germanicus ve Corbulo gibi karakterler üzerinden değerlendirir. Bu konuda *Agricola*'yla benzerlik gösterse de askeri meseleler konusunda o eserindeki kadar detaylara inmez.

Hansen, Tacitus'un eserlerindeki savaş bölümlerinin tamamen kurgu olduğu görüşündedir.⁵⁵ Bu sebeple Tacitus'un yazdıklarının doğruluğu sorgulanabilir. Ancak Hansen'in bu görüşü doğru olsa bile anlattığı savaş bölümleri okuyucular için oldukça ilgi çekicidir. Tacitus'un askeri deneyiminin olmaması, belki bu deneyime sahip yazarlarla karşılaştırıldığında bir eksiklik olarak görülebilir. Ancak olayları aktarım biçimi bu eksikliğini kapatır. Savaş anlatılarına diyaloglarla süsleyerek güçlü bir hikâyeye yaratır. Bilhassa komutanların askerlere seslenişlerini oldukça iyi kurguladığını söyleyebiliriz. Bu diyaloglar her ne kadar eserlerinin güvenilirliğine şüphe düşürse de antik dönem yazarları arasında hayli sık kullanılan bir yazım yöntemiydi. Bu sebeple bu diyalogları yazarın kendi dönemindeki yazım biçimiyle değerlendirmek gerekir. Tacitus, bu söylevleri dramatik bir teknikle yazarak anlatımını zenginleşmiş, bununla birlikte hikâyeyi ve karakterleri okuyucuya daha çok içine çekmesini sağlamıştır. Genel olarak betimlemeleri güçlü bir yazar olarak bilinen Tacitus, savaş anlatılarında da bunu hissettirir.

En nihayetinde modern araştırmacılar Tacitus'un eserlerinde genel olarak savaş anlatıları konusunda Polybios, Cassius Dio, Iulius Caesar gibi yazarlara göre zayıf bulsa da bu durumun pek doğru olmadığını söyleyebiliriz. Tacitus'un her ne kadar Iulius Caesar, Polybios ve Ammianus Marcellinus gibi askeri deneyimi olmasa da savaş anlatıları konusunda zengin anlatımı olabileceğini gösterir. Savaş betimlemeleri Tacitus'un eserlerinin en güçlü yanı olmasa da yeri geldiğinde bunu da yazabileceğini okuyucusuna gösterir. Bu konuda tıpkı onun gibi savaş deneyimi olmayan bir yazar olan Titus Livius'la benzerlik gösterir. Ancak Tacitus'un eserlerini kaleme alma amacı askeri meseleleri, kullanılan teçhizatlarını ve savaş taktiklerini aktarmaktan ziyade dönemin politik olaylarını aktarmak olduğundan savaş anlatılarını ikinci plana atar. En nihayetinde Theodor Mommsen'in "Tacitus askeri bir çağda tarihçilerin en askeri olmayanıdır" sözü, yalnızca askeri deneyimi olan yazarlarla karşılaştırıldığında doğru olabilir. Bunun dışında savaş anlatıları konusunda zengin anlatımıyla askeri konularda da iyi bir yazar olduğunu okuyucuya hissettirir. Tacitus, özellikle 69'daki "Dört İmparatorlar Yılı" olarak

⁵⁵ Hansen, 1993: 171.

alandırılan iç savaş dönemine ve Iulius Agricola'nın Britannia seferlerine dair günümüze ulaşmış en detaylı savaş anlatılarının olduğu eserleri kaleme almıştır. Bu sebeple Roma tarih yazımında savaş anlatılarına dair hayli önemli bir yer tutar.

Kaynakça

Antik Kaynaklar:

CAESAR, 2017. *Commentarii De Bello Gallico*, Çev.: Samet Özgüler, Doğubatı Yayınları, Ankara.

TACITUS, 1937. *Annales*, çev. John Jackson, Harvard University Press (Loeb), Cambridge, Massachusetts.

TACITUS, 2022. *Germania, Britannia, Hatipler Üzerine Diyaloglar*, Çev.: Bağış Alper Kovan, Kronik Kitap, İstanbul,

TACITUS, 1925. *Historiae*, Çev.: Clifford H. Moore, Harvard University Press (Loeb), Cambridge, Massachusetts.

SUETONIUS, 1914. *De Vita Caesarum*, Çev.: J. C. Rolfe, Harvard University Press (Loeb), Cambridge, Massachusetts.

Modern Literatür:

ASH, R., 1999. "An Exemplary Conflict: Tacitus' Parthian Battle Narrative ("Annals" 6.34-35)", *Phoenix*, vol. 53, No. ½, ss. 114-135.

ASH, R., 1999. *Ordering Anarchy: Armies and Leaders in Tacitus' Histories*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

BREEZE, D., 1987. "The Logistics of Agricola's Final Campaign", *Talanta*, 18-19, ss. 7-28.

CLARKE, K., 2001. "An Island Nation: Re-Reading Tacitus' Agricola", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 91, ss. 94-112.

GWYN MORGAN, M., 2006. *69 AD: The Year of Four Emperors*, Oxford University Press, Oxford.

HANSEN, M. H.. 1993, "The Battle Exhortation in Ancient Historiography. Fact or Fiction?", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 42, H. 2, ss. 161-180.

HARDY, E. G., 1908. "Tacitus as a Military Historian in the Histories", *The Journal of Philology*, Londra, Vol. 31, Iss. 62, ss. 123-152.

HENDERSON, B.. 1908, *Civil War and Rebellion in the Roman Empire A.D. 69-70*, MacMillan & Co., Londra.

HIND, J. G. F.. 1985, "Summers and Winters in Tacitus' Account of Agricola's Campaigns in Britain", *Northern History*: vol. 21, No. 1, ss. 1-18.

KAJANTO, I., 1970. "Tacitus' Attitude to War and the Soldier", *Latomus*, T. 29, Fasc. 3, ss. 699-718.

- KIETEL, E., 1894. "Principate and Civil War in the Annals of Tacitus", *The American Journal of Philology*, vol. 105, No. 3, ss. 306-325.
- LEVENE, D. S., 2009. "Warfare in Annals", *The Cambridge Companion to Tacitus*, Ed.: A. J. Woodman, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 225-238.
- REED, N. 1971. "The Fifth Year of Agricola's Campaigns", *Britannia*, Vol. 2, ss. 143-148.
- ROBERTS, M., 1988. "The Revolt of Boudicca (Tacitus, Annals 14.29-39) and the Assertion of Libertas in Neronian Rome", *The American Journal of Philology*, vol. 109, No. 1, ss. 118-132
- SADDINGTON, D. B., 1991. "Tacitus and the Roman Army", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*. 33, Ed.: Hildegard Temporini, Wolfgang Haase, De Gruyter, Berlin, ss. 3485-3515.
- SEEGER, R. M., 2002. *Romans and Barbarians in Tacitus' Battle Narratives*, University of Georgia, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atlanta.
- SMITH, J., 2021. *The Military Values of Legionary Soldiers in Tacitus*, University of California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Santa Barbara.
- SYME, R., 1958. *Tacitus*, Vol. I, Clarendon Press, Oxford.
- VON ALBRECHT, M., 1997. *A History of Roman Literature: From Livius Andronicus to Boethius*, Brill, Leiden.
- WELLESLEY, K., 2000. *The Year of The Four Emperor*, Routledge, Londra.

816

OANNES

5 (2)

KÜÇÜK ASYA'DA ANTİK BİR SİNAGOG: SARDİS SİNAGOGU AN ANCIENT SYNAGOGUE IN ASIA MINOR: SARDIS SYNAGOGUE

Umut DİNÇ

Doktorant, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı/Türkiye
Ph.D. Candidate, Anadolu Medeniyet University, Institute of Social Sciences, Department of History
/Türkiye

umut-dinc@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7368-7697

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/2, Eylül – September 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Derleme Makale - Review Article
Geliş Tarihi-Received Date : 22.06.2023
Kabul Tarihi-Accepted Date : 12.09.2023
Yayın Tarihi – Publication Date : 29.09.2023
Sayfalar-Pages : 817 – 857

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1318484>

This article was checked by Viper or

Atıf – Citation: DİNÇ, U., “Küçük Asya’da Antik Bir Sinagog: Sardis Sinagogu”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/2, Eylül 2023, ss. 817 – 857.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

5/2, Eylül – September 2023

817 – 857

Derleme Makale / Review Article

KÜÇÜK ASYA'DA ANTİK BİR SİNAGOG: SARDİS SİNAGOGU AN ANCIENT SYNAGOGUE IN ASIA MINOR: SARDIS SYNAGOGUE

Umut DİNÇ

Öz

Hellenistik Devletler ve Roma İmparatorluğu Dönemi'nde Anadolu coğrafyasındaki Yahudi varlığının tespiti konusunun yöntemi üzerinde ciddi tartışmalar yapılmaktadır. Yahudi kültürü ile yerel halk kültürünü ayırmadaki zorluklar tartışmaların ana noktasını oluşturmaktadır. Küçük Asya Bölgesi, Yahudi örgütlenmesinin ve nüfusunun en etkin olduğu Diasporalardan birisidir. Yahudi varlığının daha iyi anlaşılması için bölge genelinde ilk bakmamız gereken iki Yahudi kültürel öğesinden bahsedebiliriz; birincisi Yahudi kültürüne yönelik atıflar, ikincisi ise ibadet merkezlerinden elde edilen malzemelerdir. Sardis Sinagogu hem Roma İmparatorluğu'nun şehir yönetimini anlamada, hem de şehirdeki Yahudi nüfusunun kültürel öğelerini görme noktasında bize oldukça değerli bilgiler sağlamaktadır. Türkçe dışındaki dillerde yazılmış Sardis Sinagogu ve Küçük Asya Diasporası ile ilgili fazlaca çalışma bulunmakla birlikte Türkçe eserlerin çok kısıtlı olması Türk tarihçileri ve tarih öğrencileri açısından yabancı dillerdeki geniş literatür içerisinde kaybolmalarına ve konuya karşı ön yargılı davranmalarına sebep olmaktadır. Diğer

Abstract

There are serious discussions on the method of detecting the Jewish presence in the Anatolian geography during the Hellenistic States and Roman Empire Periods. Although quite controversial the Asia Minor Region is one of the Diasporas where the Jewish organization and population is the most effective. The Sardis synagogue provides us with very valuable information both in understanding the city administration of the Roman Empire and in seeing the cultural elements of the Jewish population in the city. Although there is a wide corpus of Sardis synagogue and the Asia Minor Diaspora written in languages other than Turkish, the limited number of Turkish works causes Turkish historians and history students to be lost in the extensive corpus in foreign languages, and to be prejudiced against the subject. On the other hand, the fact that the studies carried out abroad are too attached to the Jewish life in the Palestinian Region during the evaluation of the synagogue structure causes them to make a wrong assessment in terms of understanding the

yandan yurtdışında yapılan araştırmaların sinagog yapısını değerlendirme aşamasında Filistin Bölgesindeki Yahudi yaşamına fazlaca bağlı kalmaları Küçük Asya'daki Yahudi kültürünü anlama noktasında yanlış değerlendirmeler yapmalarına neden olmaktadır. Bölgeden bölgeye değişen kültürel öğelerin Yahudi dini anlayışını etkilediği unutulmamalıdır. Bu çalışma ile Sardis Sinagogu'nu ve Yahudi kültürünü tüm yönleriyle değerlendirmeye olanak sağlamayı ayrıca Küçük Asya içerisindeki Yahudi buluntuları ile Sardis Sinagogu'ndan elde ettiğimiz malzemeyi karşılaştırmalı değerlendirmenin önemini göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sardis Sinagogu, Küçük Asya Diasporası, Geç Antik Çağ'da Yahudilik, Adak Yazıtları, Yahudi Cemaati.

Jewish culture of Asia Minor. This study aims to provide an opportunity to evaluate the Sardis Synagogue and Jewish culture in all its aspects, and to show the importance of comparative evaluation of the Jewish finds in Asia Minor and the material we obtained from the Sardis Synagogue.

Keywords: Sardis Synagogue, Asia Minor Diaspora, Judaism in Late Antiquity, Votive Inscriptions, Jewish Community.

Extended Abstract

According to the information provided by philological sources, the Jewish presence in Anatolia, especially in the geography called Asia Minor, goes back to the years before Christ. Contrary to what philological sources say, it is not always easy to identify documents containing material references to the Jewish presence and to associate these documents with Judaism. The corrosive effect of human and natural factors, such as the geography of Asia Minor being open to invasions and natural disasters, also shows itself on the historical material. Despite the aforementioned negativities, we cannot say that we are completely unlucky. We have a relatively sufficient amount of historical material, especially from the Roman Imperial period or the period we can call Late Antiquity. Beyond the identification of the material, how to identify the inscriptions containing the social, political and economic activities of the Jewish community and how to distinguish them from the cultural elements of the Pagan or Christian community is a problematic issue. The interaction of the Jewish community with the local culture as a result of its presence in the region for many years has undoubtedly led to cultural transfers. This transfer has led to very effective cultural processes in the transition from Pagan culture to Judaism and then to Christianity (of course, we cannot talk about a uniform cultural process, the existence of different cultural processes such as Judaism to Pagan culture and then to Christianity should not be forgotten). What makes the Sardis Synagogue important for us is that it is a Jewish place of worship. One of the most valuable places to identify the Jewish community, which started to resemble the local people as a result of cultural interaction with the local people, is the synagogue structure, although Pagan and Christian people sometimes participated in worship. Thanks to the cultural elements we have obtained from the synagogue

architecture, we can reach more accurate information about Jewish life and activities. Especially at this point, the Sardis Synagogue offers us very valuable information. Beyond the cultural meaning, we can reach some signs of Jewish political and social life. We can even make healthier inferences about Jewish life in Asia Minor by making comparisons with the data we have obtained from other cities in the region. In the first part of our research, the meanings of words such as synagogue and diaspora were emphasised. Then, the place of Sardis in Asia Minor was mentioned and the value of Sardis as a historical geography in Asia Minor was explained. The beginning time of the excavations of Sardis, reaching the synagogue architecture and the location and features of the building were mentioned. After the development and location stages, the features of the building, which is another stage, started to be explained starting from the outer section. In this outer section, there are shops where economic activities took place. Analysing this section is valuable in terms of providing information about the professions that the Jewish community was engaged in. With the end of this section, the transition was made to other parts of the synagogue building. The courtyard section is the first entrance point of the synagogue building. This section appears as the cleaning and preparation section for worship. The abundance of ancient Greek inscriptions in this area draws attention. After the courtyard, the transition to the main worship area takes place. In the corridor or the main worship area, there are seven separate sections in addition to an apse section. We can say that the apse section was reserved for the elderly and dignitaries to sit and follow the worship. In the remaining seven sections (including the apse), various decorative elements such as floor mosaics, donations and offerings draw attention. The quality of the inscriptions and mosaics varies from section to section. There is the second section, where the Torah texts were read, the fourth section, where Torah education took place, and the seventh section, where the Torah texts and the menorah were kept, which differs from the other sections with its mosaics and inscriptions. The similarities and differentiations vary between the sections depending on the nature of the use of the building and the utilisation attributed to it. In the light of the information we have obtained from the building, it is seen that the references to people who are described as Theosebes-religious for the synagogue organisation are very prominent. In addition, there are no signs of Jewish-Christian or pagan distinctions, and most of the names are of Greek-Latin origin. Finally, similarly, the emphasis on the distinction between men and women is also quite low. This situation brings to mind the idea that the Jews of Asia Minor worshipped men and women together. For the Jewish Diaspora of Asia Minor, the study of synagogue architecture, and even comparisons with epigraphic, philological and numismatic material, can lead to more accurate conclusions about the Jewish population in the region.

Giriş

Diaspora kelimesi eski Hellence διασπορά (dağılma) kelimesinden gelmektedir ve Filistin Bölgesi dışında kalan Yahudiler için kullanılmaktadır ¹. Yahudi Diasporası Roma İmparatorluğu Döneminde İtalya'dan Babil'e kadar

¹ Stern, 2007: 637.

geniş bir coğrafyaya yayılmıştır ve kültürel olarak farklılaşmıştır². Yahudi Diasporasının oluşmasında en yaygın etken Yahudi gruplarının maruz kaldığı zorunlu göç baskısıdır (örnek olarak aileleri ile gönderilen Yahudi askeri gruplarının Küçük Asya'daki Diasporanın oluşmasında etkili olmasını gösterebiliriz)³. MÖ 63 dolaylarında Yahudi Diasporasının nüfusunun Filistin Bölgesine kıyasla daha fazla olduğu düşünülmektedir⁴. Bu dağılım Yahudilerin sadece bölge kültürlerden etkilenmesine sebep olmamıştır aynı zamanda Yahudi gruplarının kültürlerini beraberinde getirmelerine, yerel halk ile ortak kültürün şekillenmesine sebep olmuştur.⁵ Yaşanan karşılıklı etkileşim Yahudi dini geleneğinde değişikliklere neden olmuş ve Yahudi toplumunu birbirinden ayırtmıştır. Doğal olarak Diaspora kelime anlamı içerisinde kültürel olarak farklılaşmayı da taşımaktadır. Antikçağ içerisinde Yahudi yaşamının anlaşılması için bölgesel farklılıkları içeren yorumların yapılması daha isabetli tarihsel sonuçlara ulaşmamıza katkı sağlayacaktır.

Sinagog kelimesi kaynağını eski Hellence συναγωγή (toplanma, bir araya gelme) kelimesinden almaktadır⁶. Fakat Yahudiler ibadet alanlarını tanımlarken προσευχή (ibadet yeri), οἶκος (ev), ἅγιος τόπος (kutsal yer) gibi kelimeler de kullanılmaktadır⁷. Özellikle Septuagint metinlerinde⁸ ayrıca Akmonia'da elde edilen sinagog başlığı metninde (ki Sardis Sinagogu'nda da aynı biçimde geçmektedir) ev kavramının kullanılması dikkat çekicidir⁹.

Diaspora Yahudileri çok tanrılı toplumlar içerisinde kültürünü kaybetme tehdidi ile karşı karşıya kalmalarından dolayı cemaat olma düşüncesini daha etkin kullanmışlardır. Özellikle Septuagint metinlerinde¹⁰ cemaat olma vurgusu ile karşılaşmaktayız ve cemaatin birlikteliğini bozanlar için ağır lanetlerin olması, sinagog ibadetinde bir araya gelmeyi son derece önemli hale getirmektedir. Sinagog ibadeti sırasında Septuagint metinlerini kullandıkları konusunda doğrudan bir bilgiye sahip değiliz. Fakat Küçük Asya bölgesinde yaşayan Yahudilerin Septuagint metinlerini mezarlarını koruma amacıyla kullanmaları Sinagog ibadeti sırasında da Hellence metinleri kullandıkları ihtimalinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur¹¹.

Diaspora'da kültürel muhafazanın ve aktarımın merkezini sinagog kavramı oluşturmaktadır. Kavram sadece bir ibadet merkezini ifade

² Folgado-Alvarez, 2018: 60.

³ Iosephus XII:148-153. MÖ 212-205 dolaylarında Küçük Asya adını verdiğimiz bölgeye yaklaşık 2000 Yahudi ailesinin III. Antiochus tarafından getirildiği bilgisini vermektedir. Bu konu ile ilgili detaylı çalışma için ayrıca bkz. Schalit, 1960: 289-318.

⁴ Bu görüşü destekleyen yazarlardan birisi Per Bilde'dir. Onun konu hakkında görüşleri için bkz. Bilde, 1993: 103.

⁵ Phrygia Bölgesinde yaygın olarak görülen lanet metinlerinin "Yasanın Tekrarı"nda geçen lanet sözleri ile benzerlik göstermesi sonucunda iki kültür tarafından hızlıca kabul edilmesi ve Pagan-Yahudi ayrımının güçleşmesi gösterebiliriz.

⁶ Levine, 2005: 1.

⁷ Rajak – Noy, 1993: 76.

⁸ *Septuagint*, Kıptai-Hâkimler, 9: 27.

⁹ Ameling, 2004: II.168.

¹⁰ *Septuagint*, Δευτερονόμιον-Yasanın Tekrarı, 16:11.

¹¹ *Septuagint*, Δευτερονόμιον-Yasanın Tekrarı, 13:1/16:14. Phrygia Bölgesinden elde ettiğimiz yazıtlarda gördüğümüz "Yasanın Tekrarı" vurgusu Septuagint metinlerinin bilindiğinin göstergesidir. Bu konuda detaylı araştırma için bkz. Horst, 1994: 115-117.

etmemektedir, ayrıca sosyo-ekonomik anlatımı da içermektedir¹². Diaspora'da yaşayan Yahudilerin toplumsal etkinliklere katılmaları, aktif şehir yaşamı içerisinde yer almaları¹³ sinagog kültürü içerisinde karşımıza çıkacak olan epigrafik ve sanatsal malzemenin bölgesel özelliklere göre şekil almasına sebep olmaktadır¹⁴. Sinagog kavramının tam olarak ne zaman ortaya çıktığı konusunda tartışmalar bulunmaktadır¹⁵. Fakat sinagog anlayışının Kudüs Mabedi döneminde şekillendiğini bilmekteyiz¹⁶. Mabet henüz yıkılmadan şekillenmeye başlayan sinagog kültürünün Mabet ile bazı farkları bulunmaktadır. Mabet'te hayvanlar tanrı adına kurban edilirken sinagoglar Mabet'ten farklı olarak Tanah metinlerinin okunduğu halka açık ibadet alanlarıdır, Mabet'te seçilmiş ve toplumdan soyutlanmış bir din adamı sınıfı bulunmaktadır, sinagog kavramında din adamlarının vurgusu görülmesine rağmen Kudüs Mabedi kadar aktif soyut bir yapılanmada değildirler ayrıca Mabet "Tapınak Tepesi" gibi belirli bir alanda olması gerekirken sinagog herhangi bir yerde bulunabilir¹⁷. Diaspora'da Sinagogların ön plana çıkması, başka bir deyişle bağımsızlaşması, Kudüs'te bulunan Mabet'in MS 70 tarihinde yıkılışından sonra gerçekleşmiştir¹⁸.

Sardis Tarihsel Coğrafyası

Sardis kenti Lydia Bölgesine başkentlik yapmıştır ve kentin yerleşimi Hellenistik Devletlerden öncesine dayanmaktadır¹⁹. Hermos ovasına ve hemen önünde uzanan tarihi doğu-batı yoluna egemen stratejik bir noktada kurulmuştur²⁰. Homeros'ta Hyde²¹ olarak geçen kent daha sonraki dönemlerde zenginliğinden dolayı "altın Sardis" (ki bu adı almasında altın madenlerinin etkisi de vardır) olarak isimlendirilmiştir²². Sardis MÖ. 547 sonbaharında Pers egemenliğine geçmiştir ve Persler şehri satraplık merkezi haline getirmiştir²³, MÖ. 334 tarihinde ise Büyük İskender şehri teslim almıştır²⁴. MÖ 282 tarihinde Seleukos egemenliğine geçen kentte çok büyük

¹² Rosenfeld – Menirav, 1999: 259.

¹³ Hierapolis kentinden elde ettiğimiz yazıtta pagan festival ile Yahudi dini bayramların birlikte anıldığını görmekteyiz. Bu durumu Sardis kenti içinde benzer biçimde yerel halk ile Yahudiler arasında etkileşim olduğunu düşünebiliriz. Detaylar için bkz. Frey, 1936: II. 777, Ramsay, 1897: II. 545, IJO I. 196, Miranda, 1999: 23, *Supplementum Epigraphicum Graecum*(SEG) 1999, 46: 1656.

¹⁴ Örnek olarak Küçük Asya Diasporası içerisinde yaşayan Yahudi cemaatinin insan figürlerini kullanmakta çekinmesi fakat Suriye Bölgesinde bulunan Diasporanın insan figürlerini sanat anlayışlarında etkin kullanmalarını gösterebiliriz. Bu noktada detaylı analiz için bkz. Last 2016, s. 330-363, Harland, 2013: 19-90.

¹⁵ Türkoğlu, 2003: 12.

¹⁶ Filistin Bölgesinde sinagog yapısından bahseden epigrafik ve filolojik kaynakların detaylı analizi için bkz. Runesson – Binder – Olsson, 2008: 20-117.

¹⁷ Tapınaktan Sinagoga geçiş için benzerlikler ve farkları daha iyi görebilmek adına bkz. Hachlili, 1998: 13-14.

¹⁸ Levine, 2001: 25.

¹⁹<https://sardisexpedition.org/en/publications/kst>, son erişim tarihi 14.02.2023. Kentin tarihsel olarak gelişimi incelemek için kazı raporlarından yararlanabiliriz.

²⁰ Sevin, 2016: 224.

²¹ Homeros XX. 385. *İphition birçok ere önderlik ederci, iller yıkan Otrynteus'a bir su perisi doğurmuştu onu, karlı Tmolos'un dibinde, bereketli topraklarında Hyde'nin.*

²² Sevin, 2016: 224.

²³ Marek, 2016: 140; Kaya, 2019: 41.

²⁴ Arrian, I. XVII. 51-52.

bir Artemis tapınağının inşasına başlanmıştır²⁵. MÖ 133 tarihinde III. Attalos'un ölümüyle birlikte Küçük Asya Bölgesinde Roma egemenliğine yönelik süreç başlamıştır.²⁶ Her ne kadar bu tarihten sonra Romanizasyon şehirde yayılmaya başlamış olsa da; sosyal ve politik davranışlar bütünüyle Hellenistik etkide kaldı ve Hellence şehirde baskın dil olmaya devam etti²⁷. MS 17 tarihinde gerçekleşen deprem sonucunda şehir büyük bir yıkıma uğramıştır²⁸. Roma imparatorluğunun tekrar imar politikası ile Tiberius Döneminden²⁹ başlamak üzere Sardis kenti tekrardan görkemli haline bürünmüştür³⁰. Roma İmparatorluk Dönemi mimari gelişmesinden Sinagog yapılanması da payını alarak dini ve sosyo-ekonomik merkez haline gelmiştir³¹.

Sardis Sinagogu

Sardis Sinagogu Diaspora'daki sinagoglar arasında en büyük olanıdır ve Anadolu'daki diğer örneklerinden daha zengin veri sağlamaktadır³². Şehir yapılanması ile uyumludur ve şehrin kuzeybatı bölümünde³³ kalan sinagog yapısının etrafında bir gymnasium ve çeşitli ticaret noktaları bulunmaktadır³⁴ (Fig. 1-2). Sinagog yapısının kamu binaları ile aynı noktada olması Yahudi toplumunun yerel halka adapte olduğunu göstermektedir³⁵.

Sardis Sinagogu 1962 yılında keşfedilmiştir ve George Hanfmann liderliğinde kazı çalışmaları, 1965 tarihinden itibaren yayınlanmaya başlamıştır³⁶. Kazı raporlarını incelediğimizde sinagogun dört farklı aşamada gelişimi görülmektedir³⁷. Bunlardan birincisi gymnasium yapısı biçiminde ikinci ve üçüncü aşamaları benzer olarak bir Roma bazilikası biçimindedir³⁸. Son aşama sinagog yapısına evrilmesi MS III. yüzyıl olarak tarihlendirilebilir, IV. yüzyılda ek olarak yeni bir zemin ve duvar inşası gerçekleşmiştir³⁹. Son

²⁵ Blake – Edmonds, 1977: 115.

²⁶ Kaya, 2005: 14.

²⁷ Aktüre, 2018: 172.

²⁸ Tacitus, IV: 55.

²⁹ Strabon, XII. 18.

³⁰Bahsi geçen dönemden günümüz kalan tarihsel kaynakların fazlalığı bu düşünceyi desteklemektedir.

³¹ Sevin, 2016: 225.

³² Marek, 2016: 447-448.

³³ Burkhardt, 2014: 170.

³⁴Türkoğlu, 2001: 104. Roma şehir mimarisi belirli plan ve kurallar çerçevesinde yapılmaktadır. Roma mimarisi hakkında en güzel örnekleri veren isim miladi yıllarda yaşamış olan Romalı yazar Vitruvius'tur. Onun "De Architectura" adlı kitabında tapınak yapımı için Romalı yönetimlerin şehirde nasıl yer belirlediğinden bahsetmektedir. Romalı düşünme biçimiyle sinagog yapıları da bir tür tapınaktır ve spor alanlarının yanında kurulan tapınaklar Hercules ile bağlantılıdır. Fakat Yahudi tanrısı ile Hercules arasında benzetmelerin olduğu herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Vitruvius, 2020: 55.

³⁵ İbadete gelen Yahudi cemaatinden kişiler hemen yanlarında bir gymnasium yapısının olmasını yadırgamamış olsa gerekir. Hierapolis kentinden elde ettiğimiz mezar taşının sahibi bir Yahudi olarak şehirde düzenlenen yarışmalarda elde ettiği ün ile övünmektedir, o halde cemaatten kişilerin gymnasiumda düzenlenen etkinliklere katılmış olduklarını en azından olumsuz bakmadıklarını düşünebiliriz bk. Miranda, 1999: 1.

³⁶ Seager, 1972: 425-435.

³⁷ Bonz, 1990: 358.

³⁸ Hanfmann – Thomas, 1971: 15-17.

³⁹ Trebilco, 1991: 40-41.

hali olan revaklı yapı sütunlu bir ön avlu ve uzun bir ana salondan oluşmaktadır. Ayrıca sinagog binasına ana girişin sinagogun bağlı bulunduğu yoldan yapıldığı tahmin edilmektedir⁴⁰.

Sardis Sinagogu'nu üç temel bölüme ayrılması ve bölümlerin kendi içlerinde özelliklerinin belirlenmesi Yahudi yaşamını anlama noktasında bize daha çok veri sağlayabilir. Birinci bölümde sinagog yapısının hemen güney duvarında olan dükkanların içerisinde yer aldığı dış bölüm, ikincisi sinagogun avlu bölümü ve onunla bağlantılı giriş bölümü, üçüncüsü cemaatin toplandığı ve ibadetlerini gerçekleştirdiği koridor bölümüdür (Fig. 3).

Dükkanlar Bölümü (Dış Bölüm)

Dükkanlar bölümünün MS V. yüzyılda oluşturulduğu düşünülmektedir⁴¹. Dükkanlar bölümü sinagog yapısının hem dış bölümünde bulunmaktadır (Fig. 2) ve dini işlevinin yanında zamanla ekonomik açıdan işlev kazandığını göstermesi açısından önemlidir. Diasporanın farklı coğrafyalarındaki sinagog yapılarını da incelediğimizde genellikle halka açık alanlarda ve kamu binalarının bitişiğinde bulunduğunu görmekteyiz⁴². Sinagog yapılarının halkın aktif yaşam alanı içerisinde yer alması yapı etrafında ekonomik etkinliğin zamanla artmasına neden olmuştur.

VII. yüzyılda gerçekleşen yangının verdiği zarardan dolayı dükkânların gelişim aşamalarını incelemede oldukça zorlanmaktayız⁴³. Fakat bu alanda yapılan kazılar sonucunda elde edilen az da olsa malzeme bulunmaktadır. E1, E2⁴⁴ ve E3 numaralı restoranlarda Yunan ve Latin haç işaretleri bulunurken E4 numaralı şarap dükkânında Latin haçı bulunmuştur. M1, M2 ve M3 örneklerinde Yahudi adlarının kullanımı⁴⁵ ve boyacılık-kumaş işleri ile uğraşılması⁴⁶ ile karşılaşmaktayız. Bu dükkanlara benzer olarak E13 ve E14 numaralı dükkanlarda da Yahudi adları ve kumaş işlerinin ticareti yapılmıştır ve bahsi geçen son iki dükkândaki İakob adı ön plana çıkmaktadır ve dükkanların sahibi olabileceği düşünülmektedir⁴⁷. E6 ve E7 numaralı alanlarda boyacılık-kumaş işleri ile uğraşıldığına ek olarak lulav(?) ve menorah(?) benzeri Yahudi işaretleri bulunmuştur. Ayrıca yeri tam bilinmemekle birlikte restoranlardan birisinde Kupıak[o] adı bulunmuştur. Sinagog yapısının dini merkez olması, Yahudi simgelerinin bulunması ve bölgede Yahudi varlığının bilinmesi gibi sebeplerden dolayı Yahudi isimlerinin

⁴⁰ Hachlili, 1998: 58.

⁴¹ Burkhardt, 2014: 171.

⁴² Rosenfeld – Menirav, 1999: 268.

⁴³ Burkhardt, 2014: 171.

⁴⁴ Crawford, 1990:16-18. Domuz kemikleri ve kabuklu deniz hayvanları bulunmuştur. Ayrıca daha detaylı bilgi için bkz. Hanfmann, 1968: 17-22.

⁴⁵ Yahudi kökenli adın kullanımı tek başına her zaman kişinin Yahudi olduğunu göstermez, Hristiyanlığı benimsemiş kişilerden Yahudi adlarını tercih edenler olmaktadır. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua(MAMA)* 1931, III. 679-685. Cilicia Bölgesinde Samuel adının Yahudi ve Hristiyanlar arasında kullanıma dair örnekler için bakılabilir. Özellikle Cilicia, Suriye ve Filistin Bölgesinde yaşayan Hristiyanlar tarafından Yahudi kökenli isimler Küçük Asya'ya nazaran daha çok tercih edilmektedir.

⁴⁶ Hierapolis kentinde mor boyacılar ile Yahudilerin bağlantılı olması ihtimali bk. Miranda, 1999: 23.

⁴⁷ Crawford, 1990: 16-18.

bulunduğu dükkanların Yahudilere ait olduğu Hıristiyanlarla bir arada ticaret yaptıkları yorumunu yapabiliriz. Dükkanların bir kısmından Yahudilik ile ilgili olabileceğini düşündüğümüz epigrafik kaynaklar ise;

M1. Sinagog yapısının dışında dükkan yapılarından E6, E7 ve E8 bölümünde bulunmuştur. VII. yüzyıl sonrası⁴⁸.

a) Ἰακωβ

b) Ἰακω[β]

Çeviri:

a) İakob

b) İakob

M2. Sinagog yapısının dışında dükkan yapılarından E13 bölümünde bulunmuştur. MS VII. yüzyıl sonrası.

a) [Ι]οάννου⁴⁹

b) Θεοκτίστου⁵⁰

ΜΕΑΡΟΥ

c) Σαββα-

τίου⁵¹

Çeviri:

a) Ioannes b) Theoktistos ΜΕΑΡΟΥ? c) Sabbatios.

M3. Sinagog yapısının dışında dükkan yapılarında E14 bölümünde bulunmuştur. MS VII. yüzyıl sonrası⁵².

Ἰακὼβ πρε(σβυτέ)ρου⁵³.

Çeviri:

Yaşlı İakob.

M4. Sinagog yapısının dışında dükkan yapılarından E6 bölümünde bulunmuştur. MS VII. yüzyıl sonrası⁵⁴.

Ἀγελλίου.

Çeviri:

Agellios

⁴⁸ SEG 40. 1074/5. Amphoranın üzerinde bulunmuştur.

⁴⁹ SEG 40. 1074/6. Cam bir kavanozun üzerinde bulunmuştur.

⁵⁰ SEG 40. 1074/7. İki amphoranın üzerinde bulunmuştur.

⁵¹ SEG 40. 1074/7. Bir önceki ile aynı yerde.

⁵² Crawford, 1990: 18.

⁵³ SEG 40. 1074/8. Amphoranın üzerinde bulunmuştur.

⁵⁴ Crawford, 1990: 18; SEG 40. 1074/4. Yemek pişirme kabının üzerinde.

Avlu Bölümü

Avlu bölümü gündelik hayat ile ibadet alanını ayıran sinagogun giriş kısmını oluşturmaktadır. Bölümde Filistin Bölgesi'ndeki sinagoglarda yapı içerisinde doğu duvarında Tanah metinlerinin saklandığı alan bulunmaktadır,⁵⁵ fakat Sardis Sinagogu'nda böyle bir bölüm ile karşılaşmamaktayız. Sütunlu merkezi alanı üstü açık yapı, Ionik tarzda inşa edilen avlu bölgesi büyük olasılıkla ibadet alanına girilmeden önce toplanma ve temizlenme yeri olarak kullanılmaktaydı⁵⁶. Ayrıca buradaki mozaiklerin tam yeri avlunun periferik çatılı alanında peristil içine yerleştirilmiştir (Fig. 4). Mozaik süslemeleri sinagogun diğer alanlarındaki mozaik süslemeleri ile geometrik benzerlikler göstermektedir. Ayrıca kuş motifleri avluda bulunan tarihsel malzemenin üzerinde bulunmaktadır⁵⁷. Avlunun ortasında mermer kase biçiminde bir çeşme bulunmaktadır. Avlu bölgesinden elde ettiğimiz mozaikler en erken MS III. yüzyılı işaret ederken kimi yerleri tamir görmüştür ve daha geç tarihlendirmeler paralar aracılığı ile (V ve VI. yüzyıllara kadar) yapılmaktadır, sinagog içerisinde elde edilen nümizmatik materyalin çoğunluğu bu alandandır⁵⁸. Nümizmatik materyal aracılığı ile adak yazıtlarının tarihlendirmesi yapılabilmektedir.

Avlu bölümünde fazlaca eski Hellence adak yazıtı bulunmaktadır. A2, A3, A4 ve A15 numaralı yazıtlarda Theosebes vurgusu bulunmaktadır. Aynı vurgu ana ibadet alanı içinde de geçmektedir.

Avlu bölümünde Yahudilik ile ilgili olabileceğini düşündüğümüz epigrafik kaynaklar;

A1. Giriş bölümünde sundurmanın en güney ucunda duvarın mozaik parçası olarak, fakat çok zarar görmüş halde bulunmuştur. MS IV – V. yüzyıllar⁵⁹.

...] ἐκ τῶν τῆς Προνοίας...

Çeviri:

...İlahi Takdir'in hediyelerinden...

A2. Sundurmanın güney parçasında ve ana koridorda 4. Bölümün kuzey tarafında parçalar halinde bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁶⁰.

Εὐχὴ Εὐτῆχιδου θεοσεβουῦς.]

Çeviri:

Dindar Eutikhidos'in adağı.

⁵⁵ Hachlili, 1998: 25.

⁵⁶ Hachlili, 1998: 62.

⁵⁷ Türkoğlu, 2001: 104.

⁵³ Magness, 2005: 451-454. (Fig. 2-3). Adak yazıtlarına yapılan para eklemelerine ek olarak Yahudi cemaati sinagogun ihtiyaçları içinde kendi arasında para topladığı ve yönetimden destek aldığı düşüncesini Akmonia kentinden da elde ettiğimiz yazıt sayesinde Sardis Sinagogu içinde düşünebiliriz bkz. IJO, II. 168.

⁵⁹ IJO II. 71; Kroll, 2001: 12, Petzl, 2019: 497, SEG, 51. 1634.

⁶⁰ IJO II. 123; Kroll, 57; Petzl, 544, SEG, 51. 1162.

A3. Avlunun batı tarafında W4 alanında bulunmuştur. Yazı yaprak figürü ile süslenmiştir. Ayrıca yazıtın üzerinde geometrik desenler bulunmaktadır. Yazıtın altında MS 351 ve 361 yıllarına tarihlendirebileceğimiz 9 adet madeni para bulunmuştur⁶¹.

Αὐρ.

Πολύιππος

θεοσεβῆς εὐ-

ξάμενος ἐ-

πλήρωσα

Çeviri:

(Ben) Dindar Aurelius Polyippos, adağı yerine getirdim.

A4. Avlunun batı tarafında W3 alanında bulunmuştur. Yazıtın altında bulunan 7 adet paradan ikisi MS 324-361⁶².

Αὐρ. Εὐλό-

γιος θεο-

σεβῆς εὐ-

χήν ἐτέ-

λεσα.

Çeviri:

(Ben) Dindar Aurelius Eulogios, adağı yaptım.

A5. Avlunun batı tarafında W2 alanında bulunmuştur. MS 378-383⁶³.

Αὐρ. Ὀλύμ-

πιος, φυλῆς

Λεοντίων,

μετὰ τῆς

συμβίου κέ

τῶν πεδίων

εὐχήν ἐτέ-

λεσα.

Çeviri:

Aurelius Olimpios, Leontion soyundan, eşim ve çocuklarım için bu adağı yaptım.

⁶¹ Malay, 1994: 197; IJO, II. 67; Kroll, 8; Petzl, 493; Trebilco, 4.4b.

⁶² IJO, II. 68; Kroll, 9; Malay, 196; Petzl, 494; Trebilco, 4.4a.

⁶³ IJO, II. 69; Kroll, 10; Malay, 198; Petzl, 495; Trebilco, 4.2.

A6. Avlunun güneybatı bölümünde W1 alanında bulunmuştur. Mozaik altından 14 adet para bulunmuştur, bunlardan son ikisinin tarihi MS 367-375⁶⁴.

[Aὐρ. Εὐ]άνθι-
[... Σα]ρδια-
[νὸς ἐ]ποίησα.

Çeviri:

Aurelius Euanthi., Sardis vatandaşı, (yazıtı) yaptım.

A7. Peristil'in güneydoğu köşesinde iki parça biçiminde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi⁶⁵.

[-]X[---ἐπιλ]ήρω[σα]
τὸ ἔρ[γον---

Çeviri:

.....işi yaptı...

A8. Avluda 4 parça halinde oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi⁶⁶.

]ΣΤΟ[,]ΕΡ[,]ΒΟ[, εὐ]χή.

Çeviri:

..adak...

A9. Avluda peristilin güney kolonunda 3 parça halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi⁶⁷.

]ΛΕΙΝ[,]εὐ[χήν,?]ΟΙ]

Çeviri:

...adak...

A10. Peristilin güneybatı köşesinde korkuluğun sol ucunda bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁶⁸.

Ἀνανέωσις Ἱππασίου υἱ[οῦ...]

Çeviri:

Hippasios'un yenilemesi?, oğlu...

A11. Peristilin kuzeydoğu köşesinde bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁶⁹.

⁶⁴ IJO, II. 70; Kroll, 11; Petzl, 496; SEG 51. 1633.

⁶⁵ IJO, II. 110; Kroll, 44; Petzl, 531; SEG 51. 1656(1).

⁶⁶ IJO, II. 112; Kroll, 46; Petzl, 533; SEG 51. 1656(3).

⁶⁷ IJO, II. 113; Kroll, 47; Petzl, 534; SEG 51. 1656(4).

⁶⁸ IJO, II. 119; Kroll, 53; Petzl, 540; SEG 51. 1658.

⁶⁹ IJO, II. 120; Kroll, 54; Petzl, 541; SEG 51. 1659.

Εὐχή Ἴππ[ασίου.]

Çeviri:

Hippasios'un adağı.

A12. Peristilin güneybatı köşesinde bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁷⁰.

Υἱὸν Μάρκου[...]

Çeviri:

Markos'un oğlunun....

A13. Ana koridorun 6. Bölümünün merkez kapısından önce ve peristilin güneydoğu köşesinde parçalar halinde bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁷¹.

...]κὲ Σαμω[ρήλ...]

Çeviri:

...ve Samoel...

A14. Sundurmanın güney ucunda diğer yarısı da peristilin kuzeydoğu köşesinde yarım halde bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁷².

ἐκ τ[ῶν τῆς Προνοίας δομάτων

κὲ τῶν γονικῶν ἡμῶν καμάτων

Çeviri:

...İlahi Takdir'in hediyelerinden ve ailemizin emeklerinden.

A15. Peristilin kuzeydoğu köşesinde bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁷³.

[Εὐχή...θ]εοσεβοῦς.

Çeviri:

(adağı..) dindar.

A16. Avlunun doğu köşesinin hemen güneyinde bulunmuştur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından⁷⁴.

...μετὰ] τῆς συνβίου[...]

Çeviri:

...eşi ile...

⁷⁰ IJO, II. 121; Kroll, 55; Petzl, 542; SEG, 51. 1660.

⁷¹ IJO, II. 122; Kroll, 56; Petzl, 543; SEG, 51. 1661.

⁷² IJO, II. 124; Kroll, 58; Petzl, 545; SEG, 51. 1663; Trebilco. 4.9.

⁷³ IJO, II. 125; Kroll, 59; Petzl, 546; SEG, 51. 1664.

⁷⁴ Kroll, 60; Petzl. 547; SEG, 51. 115; IJO, II. 126.

İbadet Alanı (Ana Koridor)

Bu alanda sinagog ibadeti gerçekleşmiştir. Uzun koridor biçiminde ve bölümler halinde bulunmaktadır. 54m X 18m uzunluğu ile yaklaşık 1000 kişiye kadar aynı anda ibadet edilmesi imkanı vermektedir⁷⁵. Ana koridor bölümü sadece ibadet alanı olarak kullanılmamıştır, aynı zamanda dini eğitim verilmiş ve Yahudi cemaatinin toplantıları da bu alanda gerçekleştirilmiştir⁷⁶. Ana koridor kısmında en dikkat çeken bölümlerinden birisi elbette Torah metinlerinin saklandığı sandık ile menorahın bulunduğu “aedicula” olarak adlandırılan alanlardır⁷⁷ (Fig. 8). Güney bölümünde kalan aediculanın daha kaliteli malzemeden yapılmasından dolayı ve ayrıca İbranice metinler bulunmasını örnek göstererek bu alanda Torah metinlerinin konulduğu sandığın yer aldığı alan olabileceği vurgusunu yapmıştır. Alanın en erken MS IV. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir⁷⁸. Ne yazık ki ibadet esnasında kullanılan Torah nüshaları günümüze kadar ulaşmamıştır. 4. bölümün tam merkezinde “Baldachin(Tanah öğretilen merkez)” olduğu düşünülen dört ayak noktası bulunmaktadır⁷⁹. Alandaki yazıtlarda öğretmen (K10) ve Theosebes (K11) vurgularının yapılması dikkat çekicidir.

Theosebeslerin kim olduğu hakkında iki görüş bulunmaktadır; ilk görüş onları Yahudiliğe ilgi duyan sünnetsiz paganlar olarak nitelendirmektedir⁸⁰, ikinci grup ise kendini dine adayan dindar Yahudiler olarak bahsetmektedir⁸¹. Elbette bölgeden bölgeye değişen kimi yorum farklılıkları görülse de⁸² Tanah metinlerinde kullanımı ikinci görüşü desteklemektedir⁸³. Theosebes kavramı eski Hellence de dindar kişileri nitelemek için kullanılmaktadır, Yahudi kavramların Hellenceye aktarımı sırasında dindar kişiyi nitelemek adına kelimenin doğrudan kabul edildiğini düşünebiliriz⁸⁴. Süreç Anadolu'da Hristiyanlığın kabulü ile Hristiyan dindar kişileri nitelemek için de devam etmiştir⁸⁵. Torah eğitiminin yapıldığı alanda kendini dine adayan ve sinagogun hizmetinde çalışan Yahudilerin olması daha olasıdır. İbadet alanı içerisinde

⁷⁵ Kraabel, 1979: 487.

⁷⁶ Kraabel, 1979: 487.

⁷⁷ Hachlili, 1998: 62.

⁷⁸ Seager, 1972: 433-434.

⁷⁹ Hachlili, 1998: 68.

⁸⁰ Bellen, 1998: 171-176; Trebilco, 1991: 152-166.

⁸¹ Roberts, 1964: 37-58; Kraabel, 1979: 113-126; Bonz, 1994: 291-294.

⁸² IJO, II. 37. Milet tiyatrosunda elde ettiğimiz yazıtta Yahudiler ve Theosebesler'in iki farklı grup olduğuna yönelik izlenim bulunmaktadır. Fakat dönemin Yahudi olmayan halkının Yahudilerin dindarlığına yönelik yaptıkları atıfta olabilir.

⁸³ Tanah'ta Theosebes kelimesi tamamen Yahudi dindarları tanımlamak için kullanılmıştır. 2.3; *Greek New Testament*, Ιωαννην-Yuhanna, 9.31, *Septuagint*, Εξοδος-Göç, 18.21, Ίωβ-Eyüp, 1.1, 1.8, Hatta Eyüp 1.1. kitabında Eyüp peygamberin unvanlarından birisi Theosebestir, *ὁ ὄνομα Ἰωβ καὶ ἦν ὁ ἄνθρωπος ἐκείνος ἀληθινός ἀμεμπτος δίκαιος θεοσεβής ἀπεχόμενος ἀπὸ παντὸς πονηροῦ πράγματος* – Eyüp adında birisi ve insanlardan daha doğru, suçsuz, adil, dindar, bütünü kötülüklerden kaçınırdı.

⁸⁴ Iosephus *Jewish Antiquities* adlı kitabında verdiğimiz örneklerden ayrılmaktadır, Yahudiliğe ilgi gösteren bir pagani tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu noktada tanrıdan korkan “φοβοῦμενοι” ile Theosebes karıştırılmış olma ihtimali bulunmaktadır “Iosephus (20.8.11)”

⁸⁵ Harper, 1968: 8.06.

elde edilen menorah, lulav ve şofar örnekleri de bulunmaktadır⁸⁶ (Fig. 11). Özellikle Sokrates Menorah'ı olarak kayıtlara geçen menorah örneği işlemeleri bakımından değerlidir (Fig. 9). İki örnekte ibadet alanı içerisinde 7. bölümde aediculalara yakın bulunmuştur⁸⁷.

Toplamda 7 bölümden oluşan ana koridor kısmında tüm bölmeler, iki küçük halı ile çevrili büyük bir halıdan oluşan üçlü panellerle tasarlanmıştır. Çoğunun ortasında yazıt bulunan tüm halılarda süslü geometrik desenler görülmektedir. 1-5 bölmelerinin merkezi halıları ortasına farklı bir desene sahip bir karenin (4. bölüme dikdörtgen) yerleştirildiği genel bir desene sahiptir. 6. ve 7. bölmelerde orta panel üç halıya bölünmüştür. Yan halılar genel bir desen sergilemektedir. Tüm halılar geometrik bir bordürle çerçevelenmiştir⁸⁸ (Fig. 5). Sinagog süslemeleri içerisinde insan figürleri ile karşılaşmamaktayız⁸⁹. Küçük Asya Bölgesinde yaşayan Yahudi grupları mezar taşlarında da insan figürleri kullanmaktan genellikle sakınmışlardır.

İbadet alanı içinde kadınlar için ayrılan özel bir alan olduğu bilgisine sahip değiliz. Sinagog içerisindeki adakların erkekler tarafından yapılması ve Filistin Bölgesindeki genel eğilim sadece erkeklerin ibadete katılması yönünde olmasından dolayı Küçük Asya'da bulunan cemaatinde benzer ibadet ettiği düşüncesinin oluşmasına sebep olmuştur. Fakat Smyrna şehrinden elde edilen mezar taşında bir kadından sinagog lideri olarak bahsedilmesi⁹⁰ ayrıca Sardis Sinagogu'nda erkek ve kadın bir arada adak yazıtlarında bulunması ibadet esnasında kadın erkek karışık ibadet yapıldığı düşüncesinin tamamen yok sayılmaması gerektiği kanısının oluşmasına sebep olmuştur. Benzer bir durum şehirde yaşayan pagan ya da Hristiyan kökenlilerin Yahudiliğe geçişleri ile birlikte sinagog içerisindeki durumu noktasında da geçerlidir. Onların sinagog içerisine alındığı ya da uzak tutulduğu hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

1. Bölge

Apsisin hemen önündeki bölümdür. İki adet eski Hellenic yazıt bulunmuştur. Bu alanda yine geometrik desenler bulunmuştur.

K1. Ana koridorun sonunda en batıya doğru iki panel üzerinde, kuzeyden güneye doğru duvarda bulunmuştur. MS V. yüzyıl⁹¹.

[A]ὐρ. Εὐφρόσυνος β´ Σαρδ. β[ο]υλ.

[ἐ]κ τῶν [τ]ῆς Προνοίας ἐσ[κ]οὐλῶσα.]

⁸⁶ Diaspora'da menorah kullanımı MS III. yüzyıl ve sonrasında yaygınlık kazanmıştır detaylı bilgi için bkz. Hachlili, 2013: 1-2; Fine, 2005: 43.

⁸⁷ Mitten, 1965: 5.

⁸⁸ Hachlili, 1998: 220.

⁸⁹ Kazılar esnasında sinagog yapısı içerisinde Cybele heykelleri bulunmuştur. Fakat bu heykelin yapımı sinagog mimarisinden çok öncelerine işaret etmektedir. Büyük olasılıkla başka bir yerden taşınmış olabilir bkz. Hanfmann, 1972: 136-13.

⁹⁰ CIJ, II. 741, "Προφείνα Ἰουδαία ἀρχισυνάγωγος"

⁹¹ Kroll, 16; Petzl, 503; SEG, 51. 1636; IJO, II. 77.

Çeviri:

Euphrosinos oğlu Aurelius Euphrosinos, Sardis vatandaşı, konsey üyesi, İlahi Takdir'in hediyelerinden skoutlosise⁹² verdim.

K2. Ana koridorun güneybatı köşesinde apsisin güneyinde bulunmuştur. Dört panel şeklinde yazılmıştır, fakat üç tanesi günümüze kalmıştır. MS V. yüzyıl⁹³.

Αὐρ. Εὐφρόσινος [β´ Σαρδ. βου]λ. τὸ περιμασχάλον
ἐκ τῶν τῆς [Προνοία]ς ἐσκούτλω[σα.]

Çeviri:

Euphrosinos oğlu Aurelius Euphrosinos, Sardis vatandaşı, konsey üyesi, İlahi Takdir'in hediyelerinden Perimaschalon'un skoutlosisini verdim.

2 ve 3. Bölge

2. Bölgenin merkezinde Torah metinlerini okunmak için konulduğu düşünülen masa bulunmaktadır. Masanın ayağında kartal figürü ile masanın iki yanında aslan figürleri de bulunmaktadır⁹⁴. Masanın hemen önünde merkezde bulunan mozaik renkliliği ve geometrik deseni ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Yine 2 ve 3. bölgelerde geometrik desenlerden oluşan merkezde büyük bir mozaik köşelerde eşlik eden iki küçük halı şeklinde mozaikler bulunmaktadır. 3. bölgede bulunan mozaikler oldukça iyi korunmuştur.

Alanda yedi eski Hellençe yazıt bulunmuştur.

K3. Panelin beş parçasından ikisi kuzey duvarının hemen önünde doğu iskelesinde bulunmuştur, diğerlerinin kaydı eksiktir. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi⁹⁵.

Θεόδ[ωρ]ος μ[ετὰ τῆς συμβίου α]ἰ[ὐ]τοῦ καὶ [τῶν τέκνων?...] ὑπὲρ [εὐχῆς ἐσκούτλω]σεν.

Çeviri:

Theodoros, karısı ve [çocukları?] ile birlikte adağı yerine getirmek için yaptırdı.

K4. Güney duvarında önünde, iki panelin parçası olarak bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi⁹⁶.

...ἐκ τῶν τῆς Προνοί[ας εὐ]ξάμενος ἐτέλε[σα.]

⁹² Estetik görüntü vermek için uygulanan bir çeşit mermer kaplama tekniği detaylı bilgi için bkz. Öngen – Aysal, 2017: 24-32. Skoutlosis örneği (Fig. 7).

⁹³ Kroll, 17; Petzl, 504; SEG, 51: 1637; IJO, II. 78.

⁹⁴ Kartal ve aslan figürleri çok tanrılı toplumlar tarafından kullanılmış olsa da MS III. yüzyılda yaşayan kriz ve yerel kültüre dönüş vurgusu menorah, lulav, etrog gibi Yahudi simgelerinin Diaspora'da kullanılmaya başlanmasına neden oldu (Fig 1 ve 2). Leonti adı, aslan ve kartal figürlerinin kullanımının pagan toplum ile etkileşimden daha çok Yahudi kültürüne yapılan atıflar olarak görmemiz gerekmektedir. Yerel vurgunun ön plana çıkması noktasında bk. Freeman, 2005: 550.

⁹⁵ IJO, II. 79; Kroll, 18; Petzl, 505; SEG, 51. 1638.

⁹⁶ IJO, II. 80; Kroll, 19; Petzl, 506; SEG, 51. 1639.

Çeviri:

İlahi Takdir'in hediyelerinden, bir yemin için onu tamamladım.

K5. Sırasıyla apsiste ve 3. bölgenin kuzey duvarının önünde, ikisinin de buluntu yeri kaydedilmiş dört panelden oluşan parça bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreği öncesi⁹⁷.

Κάμè ó [αὐτὸς...έκ] τῶν τῆς [Προνο]ίης εὐξ[ά]μενος ἐσ[κούτλωσεν.]

Çeviri:

Ve aynı bağışçı İlahi Takdir'in hediyelerine beni de ekledi.

K6. Güney duvarının önünde dokuz parça olarak bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreği öncesi⁹⁸.

Κάμè ó [αὐτὸς...μετὰ τῆς συ]νβίου αὐ[τ]οῦ κα[ι] τῶν [τέκν]ων ἐκ τῶν τῆς Προνοία[ς] δομᾶτω[ν ἐ]ποίησεν.

Çeviri:

Aynı (bağışçı) karısı ve çocuklarıyla birlikte İlahi Takdir'in hediyesine beni de dâhil etti.

K7. 2. bölümün ortasında merkezinde bulunmuştur. Tarihlendirme MS 337-341⁹⁹.

[...]

Τ[...]

Υ[...ὀπέρ]

τῶν ἰδ[ί]ων ἐ-

κέν[τησε-]

v.

Çeviri:

[...] ailesi mozaikledi.

K8. 3. bölümün merkezinde bulunmuştur. MS 270.¹⁰⁰

Αὐρ. Ἀλέ-

ξ[αν]δρος ὁ

κα[ι] Ἀν]ατόλι-

ο[ς, Σα]ρδ. βου-

λ· τ[ὸ τρί]τον

διαχώρημα ἐ-

⁹⁷ IJO, II. 81; Kroll, 20; Petzl, 507; SEG, 51. 1640.

⁹⁸ IJO, II. 82; Kroll, 21; Petzl, 508; SEG, 51. 1641.

⁹⁹ IJO, II. 61; Krol, 2; Petzl, 487.

¹⁰⁰ IJO, II. 62; Kroll, 3; Petzl, 488; Trebilco, 4.5; SEG, 51. 1628.

κέντησεν.

Çeviri:

Aurelius Aleksandros, Anatolios olarak anılır, Sardis vatandaşı, meclis üyesi, 3. bölümü mozaikledi.

K9. 3. bölümden fakat tam konum bilinmemektedir. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹⁰¹.

...μετὰ τῆς σ]υνβίου [...

Çeviri:

...karısı [ile]...

Bölüm 4

Alanda bulunan ana mozaik oldukça zarar görmüştür. Bölüm 2 ve 3 alanlarında olduğu gibi merkezde büyük halı biçiminde iki yanında küçük halı figürleri geometrik biçimde eşlik etmektedir. Alanın diğer bölümlerden ayrılan özelliği merkezde “Baldachin” olarak kullanılan sinagog yapısına hakim konumda bulunan kutsal alanın bulunmasıdır. Ayrıca bu bölümün içerisinde yer alan eski Hellence yazıtta geçen öğretmen ve rahip vurgusu¹⁰² bölümün bir Torah okulu gibi kullanıldığını akla getirmektedir.

K10. 4. bölümün tam merkezinde, dört parçalı yapının içinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın ortaları ya da sonrası¹⁰³.

Εὐχή

[Σ]αμοῆ ἱε-

ρέος κὲ σο-

φοδιδασ-

κάλου.

Çeviri:

Rahip ve bilgelik öğretmeni Samoe'in adağı.

K11. Kuzey duvarının önünde tek parça halinde bulunmuştur. MS V veya VI. yüzyıl¹⁰⁴.

Λεόντιος Θεοσεβῆς ἐκ

τῶν τῆς Προνοίας δομά-

τῶν τὸ διαχώρον ὑπὲρ εὐ-

κῆς ἐσκούτλωσα.

¹⁰¹ IJO, II. 103; Kroll, 42; Petzl, 529; SEG, 51. 1655(3).

¹⁰² Hachlili, 1998: 75-76 ya da Torah öğretiminde bulunduğu yer olarak düşünülmektedir.

¹⁰³ IJO, II. 63; Kroll, 4; Petzl, 489; SEG, 51. 1629; Trebilco, 4.10.

¹⁰⁴ IJO, II. 83; Kroll, 22; Petzl, 509; SEG, 45. 1647.

Çeviri:

Dindar Leontios, İlahi Takdir'in hediyelerini yemini yerine getirerek skoutlosise verdi(?).

K12. Güney duvarının önünde neredeyse bir parça haline bulunmuştur. MS V ve VI. yüzyıl¹⁰⁵.

Καὶ μαὶ αὐτὸς Λεόντιος ἐκ τῶν δομάτων [τ]ῆς Προνοίης ἐποίησεν.

Çeviri:

Ve aynı Leontios İlahi Takdir'in hediyelerine beni de ekledi.

K13. Güney duvarının önünde üç tarafı kırık bir pano halinde bulunmuştur. MS V veya VI. yüzyıl¹⁰⁶.

[.....Σ]αρδ. βο[υλ.?)

[ἐκ τῶν τῆς Προνοίης τὸ [δια-]

[χώρον ἐσκουτλ]ωσα.

Çeviri:

.....Sardis vatandaşı, meclis üyesi, İlahi Takdir'in hediyelerini skoutlosise verdi.

834

OANNES
5 (2)Bölüm 5

Merkezde tek parça geometrik desenli mozaik ile 2 sağ 2 sol tarafta olmak üzere 4 adet küçük halı biçiminde mozaik bulunmuştur. Alanın diğerlerinden herhangi farklı bir özellik göze çarpmamakla birlikte merkezde kullanılan mozaik parçanın üzerindeki güzel işlemler dikkat çekmektedir. Ayrıca bir zamanlar merkezde küçük bir yazıt bulunduğu düşünülmektedir¹⁰⁷ ama maalesef günümüze kadar ulaşmamıştır. Bölümden elimizde herhangi epigrafik malzeme kalmamıştır.

Bölüm 6

Bir bütün parça içerisinde 3 parça halinde ayrıca ayrı 1 parça olarak geometrik desenlerin olduğu mozaik bulunmaktadır. Ortada bulunan mozaik parçası oldukça hasar görmüştür. İlk 5 bölüm ile burada kullanılan mozaik dizaynı farklılık göstermektedir. Bölümde bulunan eski Hellenic yazıtlarda oldukça zarar görmüş halde günümüze kalmıştır.

K14. Kuzey duvarının önünde iki panel halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinden öncesi¹⁰⁸.

Πηγάσιος βουλ. χρυσο[χό-]

ος μετὰ τῆς συνβείου εὐ-

χὴν ἀπ[εδ]ωκα.

¹⁰⁵ IJO, II. 84; Kroll, 23; Petzl, 510; SEG, 45. 1648.

¹⁰⁶ IJO, II. 85; Kroll, 24; Petzl, 511; SEG, 51. 1642.

¹⁰⁷ Hachlili, 1998: 225.

¹⁰⁸ IJO, II. 86; Kroll, 25; Petzl, 512; SEG, 51. 1643.

Çeviri:

Pegasios, meclis üyesi, kuyumcu, karısı ile adak için yaptırdı.

K15. Kuzey duvarının önünde (bir önceki yazıt ile aynı yerde) bir panelin üzerinde kırıklı halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinden öncesi¹⁰⁹.

Πηγάσιος β(ο)υλ. (ἐ)πλήρωσα τὴν εὐχήν.

Çeviri:

Pegasios, meclis üyesi, bir yemin için yaptı.

K16. Dört panelin üzerinde, çoğunlukla 6. bölgenin kuzey yarısında parçalar halinde bulunmuştur. İki parçası ise avlunun doğu bölümünde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹¹⁰.

Σει[τιμ]ιος Σ[αρδιανός...] ΕΥΗ[...]ΘΕΝ[...].

Çeviri:

Septimios, Sardis vatandaşı.....

K17. Oldukça zarar görmüş 5 parça halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹¹¹.

|ΙΕΥΧΑ[, |ΤΑΕ[, |ΙΣΙΙ[, ἐ]τέλ[ε]σε[v.]

Çeviri:

O tamamladı.

K18. İbadet alanının doğu-batı ekseninin güneyindeki ilk mozaiklerinden, batı sınırının merkezinde bulunmuştur. MS 341-346¹¹².

Εὐχή

Παύλου

κόμη-

τος.

Çeviri:

Paulo'nun adağı, refakatçi(yoldaş).

Bölüm 7

Bölümün en dikkat çekici kısmı “aediculardır”. Giriş kısmının duvara bağlantı noktasında bulunmaktadır, diğer sinagoglarda bu alan bağımsız bölüm niteliğindedir¹¹³. Ortada içerisinde 3 parçaya ayrılmış tek parça mozaik bulunurken iki kenarında küçük mozaik halı deseni bulunmaktadır. Bölümün kutsallığı düşüncesinden dolayı mozaiklerine daha özen gösterildiğini söyleyebiliriz. Bölüm 2'de Torah okuma mermerinin hemen önünde bulunan

¹⁰⁹ IJO, II. 87; Kroll, 26; Petzl, 513.

¹¹⁰ IJO, II. 88; Kroll, 27; Petzl, 514; SEG, 51. 1644.

¹¹¹ IJO, II. 89; Kroll, 28; Petzl, 515; SEG, 51. 1645.

¹¹² IJO, II. 64; Kroll, 5; Petzl, 490; SEG, 51: 1630; Trebilco, 4.7.

¹¹³ Meyers, 2005: 191.

çember mozaik figürü bu alanda da bulunmaktadır. Ayrıca çember dizaynının etrafı asma yaprakları ile de süslenmiştir ve bu örneği ile yine bölüm 2'deki mozaik ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca yazıtlar bakımından zengin olması bölümün kutsallığı ile ilgilidir.

K19. Güney duvarının önünde bütün parçalar halinde bulunmuştur. Ayrıca dört panelin üzerinde yer almaktadır. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹¹⁴.

[...]ς μετὰ τῆς συμβίου μου Ῥηγείνης καὶ τῶν
τέκνων ἡμῶν ὑπὲρ
[εὐχῆς ἀπέδ]ωκα ἐκ τῶν δωρεῶν τοῦ παντοκράτορος θε(ε)οῦ
τὴν σκούτλωσιν πᾶσαν
[τοῦ διαχώρο]υ καὶ τὴν ζωγραφίαν.

Çeviri:

(.....) eşim Regeines ve çocuklarımızla birlikte yemini yerini getirmek için (yaptık). Yüce Tanrı'nın hediyelerini ve resimleri skoutlosislerin hepsine verdim¹¹⁵.

K20. 7. bölümün kuzey yarısında dağınık halde dört panelin üzerinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹¹⁶.

Αὐρ. Ὀνησιφόρο[ς] Σ[α]ρδιανὸς τῶ[ν] υἱῶν
μου ἐ[κ] τῶν θε[?]οῦ [δωρεῶν ἐπι]οίησα τὴν ε[ὐ]χ[ή]ν.

Çeviri:

Aurelius Onesiphoros, Sardis vatandaşı, oğlu ile (Tanrının hediyelerinden) yemini yerine getirdi.

K21. 7. bölümün kuzey yarısında dağılmış bir şekilde dört panel üzerinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹¹⁷.

[Α]ὐρ. ΕὐφρόσουΓ[νος] Σαρδιανὸς βουλ. ἐπλήρωσα τὴν
[εὐ]χ[ή]ν ὑπ[ὲρ] τοῦ ἐκγόνου μου Εὐφροσύνου.

Çeviri:

Aurelius Euphrosinos, Sardis vatandaşı, meclis üyesi, oğlu Euphrosinos'un adına adak olarak yaptı.

K22. 7. bölümün kuzey yarısında üç panel üzerinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹¹⁸.

[Μα]ρκελλ[ε]ῖνος ἈθαΓ[...Σα]ρδιανὸς ὑπὲρ τῶν ιδίων καὶ τῆς
ΤΕΤΡΑΦ[...]ΑΔΙΑΣ εὐχ[ή]ν ἀπέδω[κα].

¹¹⁴ IJO, II. 90; Kroll, 29; Petzl, 516, SEG, 51. 1646; Trebilco, 4.3.

¹¹⁵ Edwards, 2009: 814.

¹¹⁶ IJO, II. 91, Kroll, 30; Petzl, 517; SEG, 51. 1647.

¹¹⁷ IJO, II. 92, Kroll, 31; Petzl, 518; SEG, 51. 1648.

¹¹⁸ IJO, II. 93, Kroll, 32; Petzl, 519; SEG, 51. 1649.

Çeviri:

Markelleinos Atha(...), Sardis vatandaşı, ailesi adına ve [...] adağa karşılık olarak.

K23. Güneyin sonunda kuzeyden ayrıldığı yerde, doğu koridorunda doğu duvarının önünde altı veya daha fazla panel üzerinde bulunmuştur. V. yüzyılın ortaları veya daha sonrası¹¹⁹.

[Ἰπ?]πάσιος β´ Σαρδ. μ[ετὰ τ]ῆς συν[βίου] ἅμα τ[αῖς ν]ῖνναις ὑπὲρ εὐχῆς ἐσκοῦτλ[ωσ]α εἰς κόσμον τοῦ οἴκ(ου).

Çeviri:

Hippasios, Sardis vatandaşı, karısı ve teyzeleri ile birlikte yemini yerine getirmek için, koridorun süslenmesi için skoutlosise verdim.

K24. Bir önceki epigrafik kalıntıya benzemektedir. Bir panel üzerine beş veya daha fazla parça halinde bulunmuştur. 7. Bölgenin kuzey kısmında bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹²⁰.

ὁ οὐτὸς Σαμουὴλ ὁ καὶ Ἰουλιάνος Ὑπαιπτηνὸς βουλ. [...]AKKO[...ὀπ]ῆρ ἐ[υχ]ῆς [...]EMII[...ἐπ]οίησα.

Çeviri:

Hypaipa vatandaşı Samuel, Iulianos olarak adlandırılır, yemini yerine getirmek için...yaptı.

K25. Doğru duvarının merkezinde parçalar halinde oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹²¹.

]ναμεων ἅμα το[ῖς τέκνοις?,]ῖων αὐτοῦ[,]των I[

Çeviri:

(Çocukları) ile beraber...

K26. 7. bölümde kuzey duvarının hemen önünde parçalar halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹²².

[.....xρ]υσο-

[χόος τ]ῆν εὐ-

[x]ῆν [ἀπέ]δω[κ]α.

Çeviri:

...Kuyumcu, yemini yerine getirdim.

K27. Tek bir panelin üzerinde, doğu duvarının önünde ve güney duvarından önce parçalar halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹²³.

¹¹⁹ IJO, II. 94; Kroll, 33; Petzl, 520; SEG, 51. 1650.

¹²⁰ IJO, II. 95; Kroll, 34; Petzl, 521; SEG, 51. 1651.

¹²¹ IJO, II. 96; Kroll, 35; Petzl, 522; SEG, 51. 1652.

¹²² IJO, II. 97; Kroll, 36; Petzl, 523; SEG, 51. 1653.

[Αὐρ. Ἑ]ρμογ[ένης Σ]αρδιανὸ[ς]

[βουλε]υτῆς [χρουσο]κόος

[ἐπλήρ]ωσα τ[ὴν εὐχ]ήν.

Çeviri:

Aurelius Hermogenes, Sardis vatandaşı, meclis üyesi, kuyumcu, yemini yerine getirdi.

K28. Oldukça zarar görmüş ve parçalı halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹²⁴.

[...]PK[...]

[...]XA[...]

[...]των ἐποίη[σα]

[...]α καὶ του[...]

[...]KII [...]

Çeviri:

...Ben yaptım.

K29. Merkezde bulunan mozaik parçasının kuzey panelinde batı sınırı içinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın ikinci yarısında¹²⁵.

[Εὐχὴ] Εἰλασί[ου].

Çeviri:

Eilasio'nun adağı.

Apsis Bölümü

Apsis bölümünün merdivenli yapısı ve bir çeşit mini amfi tiyatroyu andıran oturma sıralarına sahiptir. 70 kadar insana oturma imkânını vermektedir.¹²⁶ Şehirde yaşayan yaşlı Yahudilerin buradan ibadeti takip ettiği düşünülmektedir¹²⁷. Apsisin zemininde bulunan tek parça mozaik işleme ve yazıt detayları ile diğer bölgelerdekinden ayrılmaktadır (Fig. 10). Şu an Mersin Müzesi'nde bulunan mozaik üzerinde kase içerisinden çıkan sarmaşık ve asma yaprakları motifleri bulunmaktadır. Kase ve üzüm yaprakları motifleri Yahudi kültüründe oldukça sık karşılaştığımız sembollerdir¹²⁸. Mozaik geometrik desenlere sahip olan diğer alanlardan, anlatıya sahip olması açısından ayrılmaktadır. Mozaığın tam ortasında çember çelenk içerisinde bir eski Hellence yazıtta dikkat çekicidir.

¹²³ IJO, II. 98; Kroll, 37; Petzl, 524; Trebilco, 4.4.

¹²⁴ IJO, II. 99; Kroll, 38; Petzl, 525; SEG, 51. 1654.

¹²⁵ IJO, II. 66; Kroll, 7; Petzl, 492; SEG, 51. 1632.

¹²⁶ Seager, 1972: 426.

¹²⁷ Hachlili, 1998: 74.

¹²⁸ Yahudi nümizmatığı üzerinden bahsi geçen motiflerin kullanımını takip edebiliriz bkz. Romanoff, 1942: 1-15.

K30. Apsiste bulunan mozağin merkezinde çelenk ile çevreli halde bulunmuştur. MS IV – MS V. yüzyıl¹²⁹.

Φλάβιοι
 Στρατ[ον]εικι-
 [α]νὸς [κ]αί
 [Σ]ύφορ[ο]ς ὁ-
 [π]ῆρ εὐχῆ-
 ς.

Çeviri:

Flabioi Stratoneikianos ve Siphoros adağı yerine getirdi.

K31. Uzun bir yazıt biçiminde tasarlanmış olmakla birlikte apsisin geneline dağılmış halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹³⁰.

[...Σαρ]διανὸς βο[υλευτ]ῆς κὲ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ζήνων τὸν κόσμον τῆς σκουτλώσεως [ἐ]πλήρωσαν.

Çeviri:

[...] Sardis vatandaşı, meclis üyesi ve Zenon'un oğlu, skoutlosisin süslemesini yaptırdı.

K32. K31 ile bağlantılıdır. MS IV. yüzyıl son çeyreğinin öncesi¹³¹.

[... κὲ ἡ] σύμβιος αὐτ[οῦ...τὸν κό]σμον τῆς σκο[υτλώσ]εως [ἐπλή]ρωσαν.

Çeviri:

[...ve] onun eşi [...] skoutlosisin süslemesini yaptırdı.

K33. K31 ile bağlantılıdır. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹³².

φλ. Μ? [...]

Çeviri:

Flavius M?

K34. K31 ile bağlantılı. MS IV. yüzyıl son çeyreğinin öncesi¹³³.

[...]Ιάσιμος βοηθὸς τα[βλαρίου...]

Çeviri:

[...]asimos, arşivlerdeki asistan[...]

Diğer Yazıtlar (çok zarar görmüş, yeri değiştirilmiş, tam konumu belirsiz)

¹²⁹ IJO, II. 60; Kroll, 1; Petzl, 486; SEG, 51. 1626.

¹³⁰ IJO, II. 72; Kroll, 13; Petzl, 498; SEG, 51. 1635a.

¹³¹ IJO, II. 73; Kroll, 14; Petzl, 499; SEG, 51. 1635b.

¹³² IJO, II. 75; Kroll, 13-14a; Petzl, 501; SEG, 51. 1635d.

¹³³ IJO, II. 76; Kroll, 13-14b; Petzl, 502; SEG, 51. 1635e.

D1. 6. bölümün merkezinde ve 3. bölümün güney duvarından önce parçalar halinde bir panelin birleşmeyen iki bölümü biçiminde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi. MS V. yüzyılın ilk çeyreği¹³⁴.

[Κἀμὲ ὁ α]ὐτὸς Λεόν[τιος...]

Çeviri:

Yine Leontios...ekledi beni.

D2. Ana koridorun güneybatı köşesinden, oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur¹³⁵.

Φρα[...]

αὐ[τοῦ?...]

Çeviri:

Phra[.....].

D3. Tam yeri bilinmemektedir, oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹³⁶.

...]Σαρ[διανός...]

Çeviri:

Sardis vatandaşı.

D4. Sinagogun girişinde hemen yan tarafında iki tarafı kırık bir panel halde bulunmuştur. Büyük ihtimalle yeri sonradan değiştirilmiştir. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹³⁷.

...]ς Σα[ρδιανός...]

...εὐ]ξάμ[ενος...]

Çeviri:

Sardis vatandaşı, yeminden dolayı.

D5. Bu yazıt ana koridorun sonunda bulunan apsis bölümünde mor ve kırmızı renklerle boyalı halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinden önce¹³⁸.

Λε[ὸ]ντιος [με]τὰ τῆ[ς] συμβίου...τὴν ε]ὐχὴν.

Çeviri:

Leontios ve onun karısı...bir yemin.....

D6. Ana koridorun sonunda batı duvarında parçalar halinde oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinden önce¹³⁹.

¹³⁴ IJO, II. 100; Kroll, 39; Petzl, 526; SEG, 45. 1649.

¹³⁵ IJO, II. 101; Kroll, 40; Petzl, 527; SEG, 51. 1655(1).

¹³⁶ IJO, II. 102; Kroll, 41; Petzl, 528; SEG, 51. 1655(2).

¹³⁷ IJO, II. 104; Kroll, 43; Petzl, 530; SEG, 51. 1655(4).

¹³⁸ IJO, II. 114; Kroll, 48; Petzl, 535; SEG, 51. 1657(1).

¹³⁹ IJO, II. 115; Kroll, 49; Petzl, 536; SEG, 51. 1657(2).

Φιλομ[...]ΥΠΟΜΑΤ[...]

Çeviri:

Philom[?...].

D7. Ana koridorun sonunda doğu duvarında 6. Bölümün merkezinde parçalar halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyıl dolayları¹⁴⁰.

...]ροσ Κ[...] τὸ ἔ[ρογ]ον το[ῦτο...ἔξ]άμε[νος ἐπο]ίησα.

Çeviri:

.....yemini yerine getirmek için (bunu) yaptım.

D8. Ana koridorun sonunda doğu duvarında beyaz mermerin parçası olarak bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreği öncesi¹⁴¹.

...τήν] εὐχήν[...]

Çeviri:

...bir yemin...

D9. Avlunun güneydoğu köşesinde oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreğinin öncesi¹⁴².

...]ἰ πρεσ[βύτερος...

Çeviri:

...en yaşlısı...

D10-11. 10 numara ana koridorun doğu bölgesinde bulunurken, 11 numara ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Sinagogun mimari tarihinin son aşamalarından¹⁴³.

Εὐχ[ή]...

Çeviri:

..adağı..

D12. Apsis ve avlu bölümünde parçalar halinde bulunmuştur. MS IV. yüzyılın son çeyreği¹⁴⁴.

[... κὲ σύμβιος αὐτοῦ] Αὐρηλία ΕΝ[...]**ΝΟΥΤ**[... τὸν κόσμον τῆς σκουτλώ]σεως ἐ[πλήρωσαν].

Çeviri:

[...ve onun karısı] Aurelia En[... yaptırdı] skoutlosisin [süslemeyi].

D13. Sundurmanın altında bulunmuştur, büyük ihtimalle başka bir yerden gelmiş olabilir. MS IV – VI. yüzyıl¹⁴⁵.

¹⁴⁰ IJO, II. 116; Kroll, 50; Petzl, 537; SEG, 51. 1657(3).

¹⁴¹ IJO, II. 117; Kroll, 51; Petzl, 538; SEG, 51. 1657(4).

¹⁴² IJO, II. 118; Kroll, 52; Petzl, 539; SEG, 51. 1657(5).

¹⁴³ IJO, II. 127-128; Kroll; 61-62; Petzl, 548-549; SEG, 51. 1666-1667.

¹⁴⁴ IJO, II. 74; Kroll, 15; Petzl, 500; SEG, 51. 1635.

...]πρεσβ(ὑτερος)

Çeviri:

...en yaşlısı...

D14. İbadet alanının doğu tarafının güney? duvarında bulunmuştur. MS III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başları¹⁴⁶.

ס[בירוס]

Çeviri:

Severus.

D15. Tam konumu belirtilmemiştir. MS III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başları¹⁴⁷.

שלום

Çeviri:

Bariş.

D16. Tam konumu belirtilmemiştir ve oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başları¹⁴⁸.

יירח[נן]

Çeviri:

Yohanan

D17. Tam konumu belirtilmemiştir ve oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başları¹⁴⁹.

נדרר יר

Çeviri:

Adak.

D18. Tam konumu belirtilmemiştir ve oldukça zarar görmüş halde bulunmuştur. MS III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başları¹⁵⁰.

כדור

Çeviri:

Adak.

¹⁴⁵ IJO, II. 75; Kroll, 75; Petzl, 562; SEG, 51. 1657.

¹⁴⁶ IJO, II. 105; Cross, 1.

¹⁴⁷ IJO, II. 106; Cross, 2. Bariş kelimesi Yahudi Diasporası arasında İbranice metin olarak farklı bölgelerde kullanılmaktadır. Küçük Asya içerisinde Akmonia'da III ya da IV. yüzyıldan kalma örnek için bk. II: 170, Trebilco, 1991: 6.3. "Bariş olsun İsrail'e ve Kudüs'e ve bu yere sonuna kadar".

¹⁴⁸ IJO, II. 107; Cross, 3.

¹⁴⁹ IJO, II. 108; Cross, 4.

¹⁵⁰ IJO, II. 109; Cross, 5.

D19. Bu yazıt Sinagog yapısının dışında bulunmuştur. Yine de Sinagog yakınında bulunması bir zamanlar Sinagogun içerisinde olması ihtimalini aklımıza getirmektedir. MS III. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başları¹⁵¹.

אני שמריה בן ליהו
כתבתיו

Çeviri:

Ben Elijah'ın oğlu Shemaryah, (bunu) ben yazdım.

Sinagog Dekorlarında Kullanılan Yazıtlar

S1. Batı duvarı ve N1 arasında sağdaki S3 ile S2 parçalarının arasında güney duvarının önünde parçalar halinde bulunmuştur. Yazıtın kenarlarında çiçek motifleri bulunmaktadır. MS IV – VI. yüzyıl dolayları¹⁵².

Κάμὲ τὸ νομοφυλ[ά]κιον ὁ αὐ-
τ[ὸς] Μειμόνιος [ὕ]περ ὑγι-
ας [α]ὐτοῦ ἔσο[κούτλ]ωσεν.

Çeviri:

Ve yine Memnonios, sağlığına kavuşması (sebebiyle), skoutlosise verdi, bir de benim için, Nomophilakion.

S2. 1. bölümün merkezinde apsis bölümüne yakın ana koridorun önünde bulunmuştur. Yazıtı asma yaprağı eşlik etmektedir. MS IV – VI. yüzyıl¹⁵³.

[...]

[...]

ὑπερ [ύγίας ..εὐχῆς?]

Çeviri:

...Sağlığına kavuşması veya yemin?...

S3. Sundurmanın sonunda güneyde tek parça halinde bulunmuştur. Yazıt Torah metinlerine atıf yapmaktadır ve o dönemki geleneği yansıtmaktadır. MS IV – VI. yüzyıl¹⁵⁴.

Εὐρὼν κλά-
σας ἀνα-
γνώθι
φύλαξον.

¹⁵¹ IJO, II. 56; Cross, 6.

¹⁵² IJO, II. 129; Kroll, 63; Petzl, 550; SEG, 46. 2368; Trebilco, 4.12.

¹⁵³ IJO, II. 130; Kroll, 64; Petzl, 551; SEG, 51. 1673.

¹⁵⁴ IJO, II. 131, Kroll, 65; Petzl, 552; SEG, 43. 868; Trebilco, 4.11. Torah metinlerine yapılan vurgu olması gerekir.

Çeviri:

Al, aç, oku ve uy(koru).

S4. Koridorun köşesinde güneybatı duvarından önce iki panel halinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁵⁵.

Αὐρ.
Ἑρμογέ-
νης Σαρδ.
θεοσε-
βῆς ἐκ
τῶν τῆς
Προνοίας
εὐξάμε-
νος τὸ ἐ-
παμύ-
ξιον ἐ-
ποίησα.

Çeviri:

Dindar Aurelius Hermogenes, Sardis vatandaşı, İlahi Takdir'in hediyelerini, yemin (adak) için yedi kollu şamdanı (menorah) yaptım.

S5. Koridorun merkezine yakın N2 bölümüne gelmeden iki parça halinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁵⁶.

Αὐ[ρ. Συ]μεόνιος Σαρδια[νὸς]
Βουλ. μετὰ τῆς [συνβίο]υ τὸ ΔΙΑ[...]
ΚΟΝ εὐξάμενος [ἐποίησα?].

Çeviri:

Aurelius Simeonios, Sardis vatandaşı, meclis üyesi, karısı ile yemin için yaptı. Ben verdim....

S6. 1 ve 2. bölümün görece merkezlerine doğru, iki parça halinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁵⁷.

Ζή[νων]
εὐχὴν
ἀπέδωκα.

¹⁵⁵ IJO, II. 132; Kroll, 66; Malay, 200; Petzl, 553; SEG, 46. 1518.

¹⁵⁶ IJO, II. 133; Kroll, 67; Petzl, 554; SEG, 51. 1669.

¹⁵⁷ IJO, II. 134; Kroll, 68; Petzl, 555; SEG, 51. 1670.

Çeviri:

Zenon, yemin(adak) için yeniledi.

S7. Oldukça değerli bir menorahın üzerinde bulunmuştur. Ne yazık ki menorah parçaları dağılmış halde asıl büyük kısmı S2 ve S3 bölgeleri arasındaki güney duvarının önünde bulunurken yazıtın parçalarının bir kısmı kuzey duvarının önünde N4 ve N5 parçalarının arasında bulunmuştur.

Sinagog mimarisinin son dönemleri¹⁵⁸.

a. Σωκράτης [...το]ῦ οἴκου [...]

b. [...]ΣΙ[...γ]λύφου.

Çeviri:

a. Sokrates.....evin.

b. Kısmı okunamamaktadır.

S8. S2 bölümünün kuzeydoğu köşesinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁵⁹.

Αὐρ.

Βασιλ-

εἶδος

ἀπὸ ἐ-

πιπρό-

πων.

Çeviri:

Aurelius Basileides, eski vali.

S9. 2. bölümün merkezinde bulunmuştur. Erken dönem sinagog yazıtlarından olduğu düşünülmektedir. MS III. yüzyılın sonları¹⁶⁰.

M[...]

ΕΠΙ[...]

ΛΙΝΑ[...]

ΤΙΠΥ[...]

Κὺ¹⁶¹. β[οήθη.]

¹⁵⁸ IJO, II. 135; Kroll, 69; Petzl, 556; SEG, 51. 167.

¹⁵⁹ IJO, II. 136; Kroll, 70; Petzl, 557; SEG, 51. 1672. Akmonia'da bulunan yazıtta Iulia Severa Yahudi olmamasına rağmen sinagoga yaptığı yardımdan dolayı yazıtta adı geçmektedir. Sinagog içerisinde ileri gelenlerin yazıtlarının olması onların Yahudi olduğu anlamına gelmez, fakat Yahudilerin şehir ya da bölgenin ileri gelenleri ile yakın ilişki kurduklarının göstergesidir bkz. CIJ, II: 766; Cities II: 559, IJO, II: 168.

¹⁶⁰ IJO, II. 137; Kroll, 71; Petzl, 558; SEG, 51. 1668.

¹⁶¹ Septuagint metinlerinde birçok defa vurgulanan κύριος ὁ θεοῦ kavramının kısaltmasıdır.

Çeviri:

...Lord yardım.

S10. Parçalanmış halde sundurmanın güney ucunda ve girişin önünde, avlunun güney ve doğusunda bulunmuştur. Bu yazıtı değerli yapan üzerinde menorah sembolünün bulunmasıdır. MS IV – VI. yüzyıl¹⁶².

Εὐχὴ Αὐ[ρ...]ταρου [...]IN

Çeviri:

Aurelius'un yemini.....

S11. Avlunun güneybatı çeyrek dairesinde parçalar halinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁶³.

...]ὑπὲρ τε καὶ [τῶν θυγατέρ]ων τε καὶ ἀνδ[ρῶν]..

Çeviri:

...kızları ve kocaları adına...

S12. 6. bölümün güney kapısından önce bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁶⁴.

...MITHN ὁ α[ὐτὸς?....

Çeviri:

...aynı (bağışçı?)....

S13. 2. bölümün ortasında ve apsiste parçalar halinde bulunmuştur. Yazıtta menorah simgesi bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁶⁵.

[...]ΩΝΤΙ[...]

[...]ο τοῦ Θ[εοῦ?]

[...]ων καὶ τ[...]

[Κυρί]ου βο[ήτου?...]N

[...]ΡΩ[...].καὶ

[...τ]ὸ ἔργον τ[οῦτ]ο

[...] εὐλογία τ[...]

Κύρι[ε βο]ήθι τω οἴκω

τοῦ[τ]ω.

Çeviri:

...Tanrının?....

...

¹⁶² IJO, II. 138; Kroll, 72; Petzl, 559; SEG, 46. 1518.

¹⁶³ IJO, II. 139; Kroll, 73; Petzl, 560; SEG, 51. 1674.

¹⁶⁴ IJO, II. 140; Kroll, 74; Petzl, 561; SEG, 51. 1675.

¹⁶⁵ IJO, II. 142; Kroll, 76; Petzl, 563; SEG, 51. 1676; Trebilco, 4.13.

Lord'un yardımı? ile

...

...bu iş...

...kutsanmış...

Lord, bu eve yardım et.

S14. 2. bölümün ortasında parçalar halinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁶⁶.

[...]TOY

[...]Y

[...]

[...]

[...τὸ ἔργον]v το-

[ὅ]το.

Çeviri:

...bu (iş)...

S15. Çeşmenin yaklaşık iki metre doğusunda, peristilin mermer döşemesi üzerinde bulunmuştur. MS IV – VI. yüzyıl¹⁶⁷.

Εὐχὴ ΜΑΡΙΑ

Çeviri:

Mapa'nın yemini.

Sonuç

Sardis şehri tarihin farklı dönemlerinde sosyo-ekonomik koşulları sebebiyle çekim merkezi haline gelmiştir. Kozmopolit yapının sağladığı özgür ortam Yahudilerin şehirde oldukça iyi örgütlenmelerine ve varlıklarını uzun yıllar korumalarına sebep olmuştur. Bu durumun en iyi örneklerinden birisi de sinagog yapısının varlığının korunmasıdır. Hem Roma İmparatorluğu'nun şehir yönetim biçiminin iyi anlaşılması hem de şehirdeki Yahudi varlığının yaşam koşullarının ve geleneklerinin, etkileşimin nasıl olduğuna yönelik çıkarımlar yapılabilmesi için sinagogun tarihsel değerini gözden kaçırmamalıyız. Özellikle Küçük Asya içerisinde elde ettiğimiz tarihsel malzemenin sinagog yapısı içerisinde elde ettiğimiz malzeme ile kıyaslanması daha doğru çıkarımlar elde etmemize olanak sağlamaktadır.

Dönemin Yahudi dini düşüncesinde insanların tanrının sözlerine uymamalarından dolayı lanete uğradıklarını ve lanetin bütün cemaatin üyeleri üzerinde etkili olduğunu görmekteyiz. “Yasanın Tekrarı” kitabının yazıtlarda

¹⁶⁶ IJO, II. 143; Kroll, 77; Petzl, 564; SEG, 51. 1676.

¹⁶⁷ IJO, II. 144; Kroll, 78; Petzl, 565; SEG, 51. 1677.

vurgulanması, ayrıca sinagog içerisindeki adaklarının olması, sağlığına kavuşan bir kişinin tanrının affına sığınması özellikle Phrygia Bölgesinde karşılaştığımız mezar taşları ile buradaki adak yazıtları arasında dini düşünce anlamında paralellik olduğunu göstermektedir.

Sardis şehrindeki Yahudi Diasporasının kentte oldukça fazla sayıda olduğunu sinagog yapısının büyüklüğünden anlayabiliriz. Yahudi cemaati etkin sayısı kendilerine dezavantaj oluşturmamış hatta şehir merkezinde yer alan sinagog yapısı ile şehrin sosyo-ekonomik hayatında aktif rol oynamışlardır. Bu durum için en güzel örnekler adak yazıtlarında bulunan kuyumculuk gibi meslekler, zamanla sinagog yapısının etrafında kurulan ticari mekanlar ile birlikte cemaatin üyelerinin ya da Yahudiler ile yakın temas kuran kişilerin yaptıkları adak yazıtlarında görebiliriz. Yahudi olmayanlardan da bağış alma ihtimali bulunsa bile Sardis şehri içerisindeki Yahudi varlığının halktan ve yöneticilerden destek aldığı söyleyebiliriz. Özellikle ibadet alanı içerisinde bulunan adak yazıtlarında meclis üyesi vurgusu dikkat çekicidir ve kent ile kaynaşmış yaşamlarının göstergesidir. Kaynaşmışlık durumu dillerine de yansımış Hellence baskın dil konumuna gelmiştir hatta Yahudiler Hellence ve Latince isimleri sıklıkla tercih etmeye başlamışlardır.

Sinagog ibadetine katılım konusunda Yahudi olmayanların durumu hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Küçük Asya Diasporası inançlarından kopmadan pagan ya da Hristiyan komşuları ile iyi geçindikleri hatta kimi zaman onların kutsal günlerine katıldıkları düşündüğümüzde Yahudilerin ibadetlerini merak eden diğer inançtan insanların ibadetlere katılmasının önünde herhangi bir sınırlayıcı durumun olmaması gerekir. Hatta ilk dönem Hristiyanların sinagoglarda ibadet etmesi farklı inançlardan kişiler konusunda Küçük Asya Diasporasının daha esnek davrandığının göstergesi olabilir. Kadınların sinagog ibadetine katılması noktasında daha ileri görüşlere sahibiz. Sinagog mimarisi içerisinde kadınların ibadet edebileceği herhangi özel bir alan bulunmamaktadır. Ayrıca adak yazıtlarında yapılan aile vurguları, adağın birlikte yerine getirildiği düşüncesi ve Küçük Asya'dan elde ettiğimiz kadın sinagog lideri örneği kadınların erkeklerle birlikte ibadete katılmış olabileceği düşüncesinin dikkate alınması gerektiğini göstermektedir.

Sinagog Yahudi yaşamı için merkezi konuma sahiptir. Yahudi cemaatinin örgütlendiği, sosyal etkileşim kurduğu, ekonomik gücü olan, okul olarak Torah metinlerinin ve Yahudi geleneklerinin öğretildiği merkezdir. Saydığımız tüm faaliyetler için Yahudi toplumu yaşlılarından yararlanmış, ibadetlerini yönetecek sinagog liderleri seçmiş, dindar Yahudiler kendilerini sinagoga adanmıştır. Hatta kimi aileler ön plana çıkarak sinagog ibadetinin devam etmesi ve kültürün korunması için çaba harcamış olabilir. Sinagog yapısını sadece dini merkez olarak kabul etmek doğru değildir. Sardis Sinagogu Küçük Asya Yahudilerinin yaşamının anlaşılmasına yönelik açılan bir kapıdır.

Kaynakça

- AKTÜRE, S., 2018. *Büyük İmparatorluklar Döneminde Anadolu Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- ARRIAN, *The Anabasis of Alexander*, https://www.gutenberg.org/files/46976/46976-h/46976-h.htm#Page_47, son erişim tarihi: 11.02.2023.
- BELLEN, H., 1998. “Συναγωγή τῶν Ἰουδαίων καὶ Θεοσεβῶν”, *Die Aussage einer bosporanischen Freilassunginschrift (CIRB 71) zum Problem der “Gottfürchtigen”*, JAC 8/9, ss. 171-176.
- BILDE, P., 1993. “The Jews in the Diaspora of the Roman Empire”, *Nordisk Judaistik/Scandinavian Jewish Studies*, 14/2, ss. 103-124.
- BLAKE, E., – EDMONDS, A., 1977. *Biblical Sites in Turkey*, Redhouse Press, İstanbul.
- BONZ, M., 1990. “The Jewish Community of Ancient Sardis: A Reassessment of Its Rise to Prominence”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 93, ss. 343-359.
- BONZ, M., 1994. “The Jewish Donor Inscriptions from Aphrodisias: Are They Both Third-Century, and Who Are the Theosebeis?”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 96, ss. 281-299.
- BURKHARDT, N., 2014. “Uncomparable Buildings the Synagogues in Priene and Sardis”, *Journal of Ancient Judaism*, 5, ss. 167-203.
- CRAWFORD, S., 1990. *The Byzantine Shops at Sardis*, Harvard University Press, Cambridge.
- EDWARDS, J., 2009. “A Nomen Sacrum in the Sardis Synagogue”, *Journal of Biblical Literature*, 128/4, ss. 813-821.
- FINE, S., 2005. *Jews, Christians, and Polytheists in the Ancient Synagogue*, Routledge, London.
- FOLGADO-ALVAREZ, M., 2018. “The Jewish Diaspora in the Roman Empire”. *EX NOVO*, 3, ss. 59-78.
- FREEMAN, C., 2005. *Mısır, Yunan ve Roma*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Yayınevi, Ankara.
- Greek New Testament - SBL Edition*, 2010. ed. Michael W. Holmes, Society of Biblical Literature and Logos Bible Software, Atlanta.
- HACHLILI, R., 1998. *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora*, Brill, Leiden.
- HACHLILI, R., 2014 *Ancient Synagogues – Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research*, Brill, Leiden.
- HANFMANN, G., 1968. “The Tenth Campaign at Sardis”, *BASOR*, 191, ss. 1-42.
- HANFMANN, G. – Thomas, R., 1971. “The Thirteenth Campaign at Sardis 1970”, *BASOR*, 203, ss. 5-22.

- HANFMANN, G., 1972. *Letters from Sardis*, Harvard University Press, Cambridge.
- HANFMANN, G. – MIERSE, W., 1983 *Sardis: from Prehistoric to Roman Times*, Harvard University Press, Cambridge.
- HARLAND, P. A., 2013 *Associations, Synagogues, and Congregations: Claiming a Place in Ancient Mediterranean Society*, Fortress Press, Minneapolis.
- HARPER, R. P., 1968. “Tituli Comanorum Cappadociae”. *Anatolian Studies*, 18, ss. 93-147.
- HOMEROS, 2013. *İlyada*, çev. Azra Erhat - A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul.
- HORST, P., 1994. *Studies in Early Jewish Epigraphy*, ed. Jan Willem van Henten-Pieter van der Horst, Brill, Leiden.
- IOSEPHUS, 1957. *Jewish Antiquities*, çev. Ralph Marcus, Harvard University Press - LOEB, Cambridge.
- IOSEPHUS, *Jewish Antiquities*,
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0145%3Abook%3D20%3Awhiston+chapter%3D8%3Awhiston+section%3D11> son erişim tarihi: 16.02.2023.
- KAYA, M. A., 2005 “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38, ss. 11-30.
- KAYA, M. A., 2019. *Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi III*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- KRAABEL, A. T., 1979 “The Diaspora Synagogue: Archaeological and Epigraphic Evidence since Sukenik”, *Halbband Religion*, ed. Wolfgang Haase, De Gruyter, Boston, ss. 477-511.
- KRAABEL, A. T., 1981 “The Disappearance of the God-fearers”. *Numen*, 28/2, ss.113-126.
- LAST, R., 2016. “The Other Synagogues”, *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period*, 47/3, ss. 330-363.
- LEVINE, L. I., 2001. “The First-Century Synagogue: New Perspectives”, *Svensk Teologisk Kvartalskrift*, 77, ss. 22-30.
- LEVINE, L. I., 2005 “Sardis”, *A Dictionary of Jewish-Christian Relations*, ed. Edward Kessler – Neil Wenborn, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 397-398.
- LEVINE, L. I., 2005. *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*, Yale University Press, New Haven.
- MAGNESS, J., 2005 “The Date of the Sardis Synagogue in Light of the Numismatic Evidence”, *American Journal of Archaeology*, 109/3. ss. 443-475.
- MAREK, C., 2016. *In the Land of a Thousand Gods*, Princeton University Press, Princeton.

- MEYERS, E. M., 2012. "The Torah Shrine in the Ancient Synagogue", *Jews, Christians, and Polytheists in the Ancient Synagogue*, ed. Steven Fine, Routledge, London, ss. 178-197.
- MITTEN, D., 1965. *The Ancient Synagogue of Sardis*, Committee to Preserve the Ancient Synagogue of Sardis, New York.
- ÖNGEN, S. – AYSAL, N., 2017. "Malzeme ve Rengin Dili: Mermer Kaplama Tekniği Skoutlosis ile Giydirmeye", *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, 20, ss. 24-32.
- RAJAK, T. – NOY, D., 1993. "Archisynagogoi: Office, Title and Social Status in the Greco-Jewish Synagogue", *The Journal of Roman Studies*, 83, ss. 75-93.
- ROBERT, L., 1994. *Nouvelles inscriptions de Sardes*. Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Paris.
- ROMANOFF, P., 1942. "Jewish Symbols on Ancient Jewish Coins", *The Jewish Quarterly Review*, 33/1, ss. 1-15.
- ROSENFELD, B. – MENIRAV, J., 1999. "The Ancient Synagogue as an Economic Center", *Journal of Near Eastern Studies* 58/4, ss. 259-276.
- RUNESSON, A. – Binder, D. D. – Olsson, B., *The Ancient Synagogue from its Origins to 200 C.E.*, Brill, Leiden, 2008.
- SCHALIT, A., 1960. "The Letter of Antiochus III to Zeuxis regarding the Establishment of Jewish Military Colonies in Phrygia and Lydia", *The Jewish Quarterly Review*, 50/4, ss. 289-318.
- SEAGER, A., 1972. "The Building History of the Sardis Synagogue", *American Journal of Archaeology*, 76/4, ss. 425, 435.
- Septuagint*, 2019. Hendrickson Publishers-Brenton, Massachusetts.
- SEVİN, V., 2016. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- STERN, M., 2007. "Diaspora", *Encyclopaedia Judaica*, C 5, Detroit, ss. 637-643.
- STRABON, 2018. *Geographika*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- TACITUS, 1831. *History*, çev. Arthur Murphy, A.J. Valpy Printed, London.
- TÜRKOĞLU, İ., 2001. *Antik Çağdan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi*, T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- TÜRKOĞLU, İ., 2003. "Yahudi Geleneğinde Sinagog", *Toplumsal Tarih*, 112, ss. 10-17.
- VITRUVIUS, 2020. *De Architectura*, çev. Çiğdem Dürüşken, ALFA, İstanbul.
- <https://sardisexpedition.org/en/publications/kst> (Archaeological Exploration of Sardis/Harvard University) son erişim tarihi: 14.02.2023.

<https://sardis-images.s3.amazonaws.com/Archit/Syn-0125c.2021.09.06.png> (Archaeological Exploration of Sardis/Harvard University) son erişim tarihi: 18.02.2023.

<https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/400954976> (Archaeological Exploration of Sardis/Harvard University) son erişim tarihi: 18.02.2023.

<https://sardisexpedition.org/en/essays/about-synagogue#bema-or-baldachin> (Archaeological Exploration of Sardis/Harvard University) son erişim tarihi: 18.02.2023.

<https://sardisexpedition.org/en/essays/about-synagogue#wall-decoration-in-the-forecourt> (Archaeological Exploration of Sardis/Harvard University) son erişim tarihi: 18.02.2023.

Kısaltmalar

CIJ II	Frey, J. B., <i>Corpus Inscriptionum Iudaicarum II</i> (CIJ), Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Roma, 1936.
Cities II	Ramsay, W. M., <i>The Cities and Bishoprics of Phrygia II</i> , Clarendon Press, Oxford, 1897.
Cross	Cross, F. M., “The Hebrew Inscriptions from Sardis”, <i>The Harvard Theological Review</i> , 95/1, 2002, s. 1-19.
IJO II	Ameling, W., <i>Inscriptiones Judaicae Orientis II</i> (IJO), Mohr Siebeck, Tübingen, 2004.
Kroll	Kroll, J. H., “The Greek Inscriptions of the Sardis Synagogue”, <i>The Harvard Theological Review</i> , 94/1, 2001.
Malay	Malay, H. <i>Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum</i> , Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1994.
MAMA III	<i>Monumenta Asiae Minoris Antiqua III</i> (MAMA), ed. Josef Keil-Adolf Wilhelm, The Manchester University Press, Manchester, 1931.
Miranda	Miranda, E., “La Comunita Giudaica di Hierapolis di Frigia”, <i>Epigraphica Anatolica</i> , 31, 1999, s. 109-166.
Petzl	Petzl, G., <i>Sardis: Greek and Latin Inscriptions</i> , Harvard University Press, Cambridge, 2019.
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> (SEG) 40/45/46/51, Gieben Publisher, Amsterdam, 1993/1998/1999/2005.
Trebilco	Trebilco, P., <i>Jewish Communities in Asia Minor</i> , Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Ekler

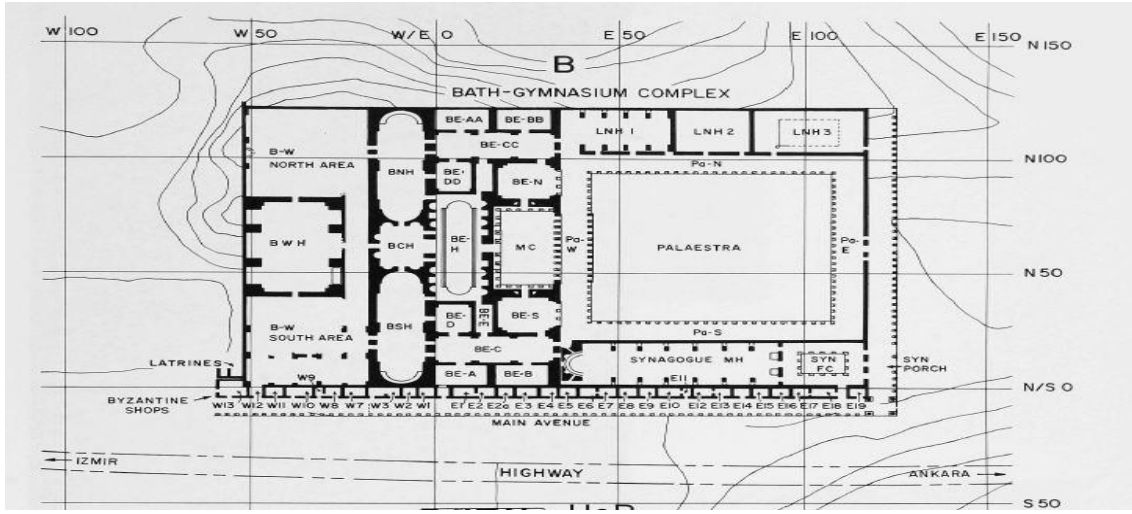

Fig. 1: Sardis Sinagogu'nun gymnasium ile gösterimi. (Hanfmann – Mierse 1983, fig 206.)

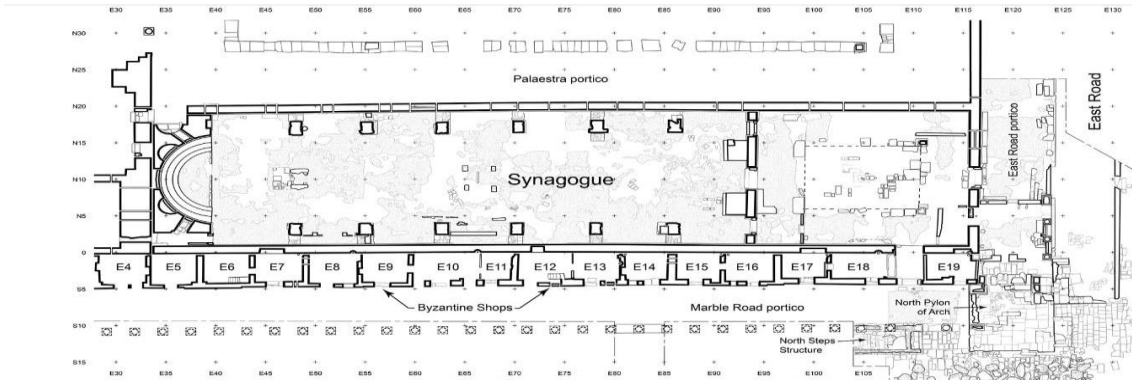

Fig. 2: Dükkanlar bölümü detay gösterim. (<https://sardis-images.s3.amazonaws.com/Archit/Syn-0125c.2021.09.06.png> Archaeological Exploration of Sardis, son erişim tarihi 18.02.2023.)

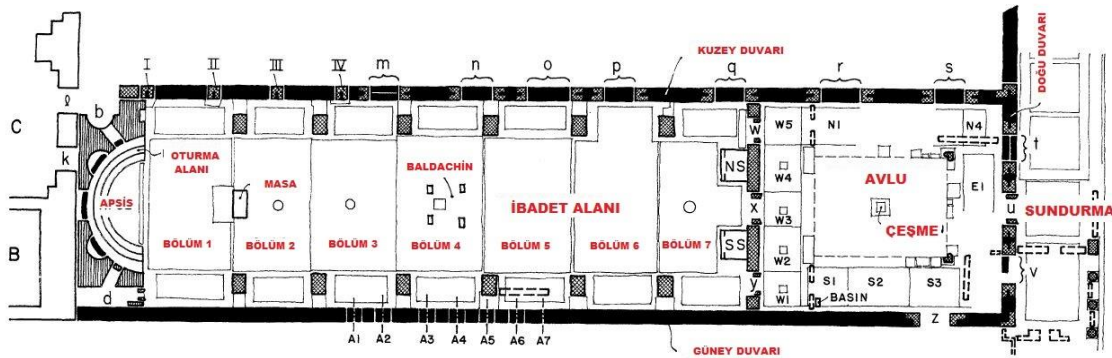

Fig. 3: Sinagog planı Türkçe uyarlaması detay gösterimi. (Seager 1972, s. 437.)

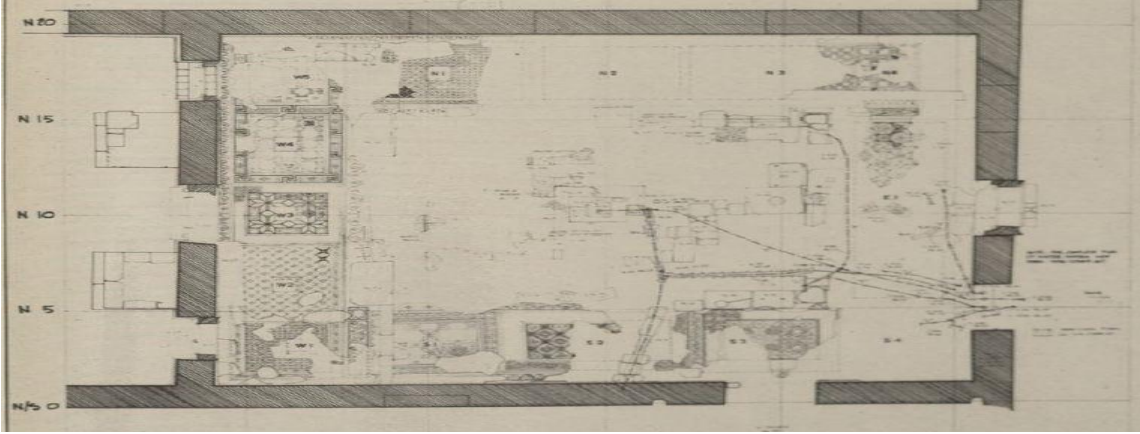

Fig. 4: Avlu bölümü detay gösterim. (Hanfmann, 1968, s. 23.)

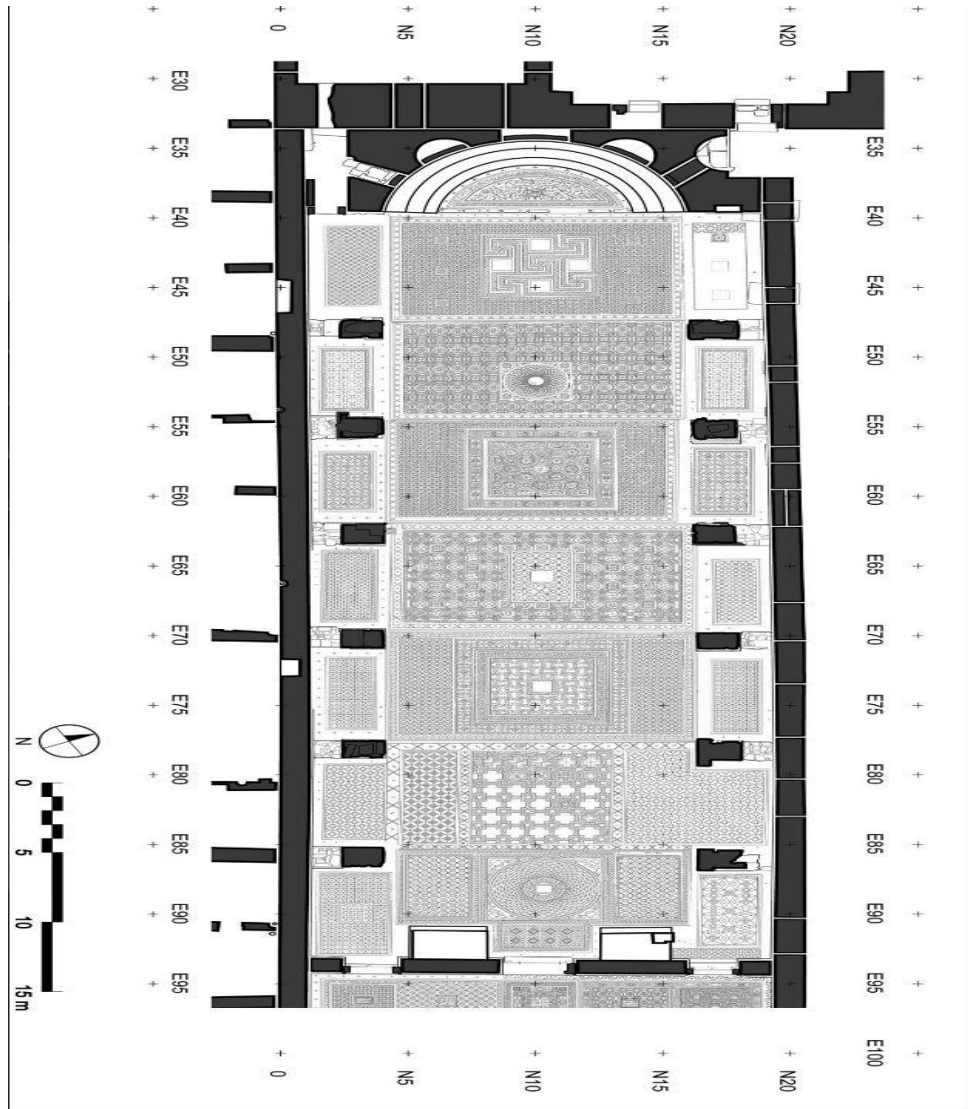

Fig. 5: Mozaiklerin bölümlere göre dağılımı.

(<https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/400954976> Archaeological Exploration of Sardis, son erişim tarihi 18.02.2023.)

Fig. 6: Kartal, aslan, masa ve apsis görünümü.
(<https://sardisexpedition.org/en/essays/about-synagogue#bema-or-baldachin>
Archaeological Exploration of Sardis, son erişim tarihi 18.02.2023.)

Fig. 7: Güney duvarı skoutlosis görünümü.
(<https://sardisexpedition.org/en/essays/about-synagogue#wall-decoration-in-the-main-hall>
Archaeological Exploration of Sardis, son erişim tarihi 18.02.2023.)

856

OANNES
5 (2)

Fig. 8: Menorah ve Torah sandığının konulduğu alanlar.

(<https://sardisexpedition.org/en/essays/about-synagogue#wall-decoration-in-the-forecourt> Archaeological Exploration of Sardis, son erişim tarihi 18.02.2023.)

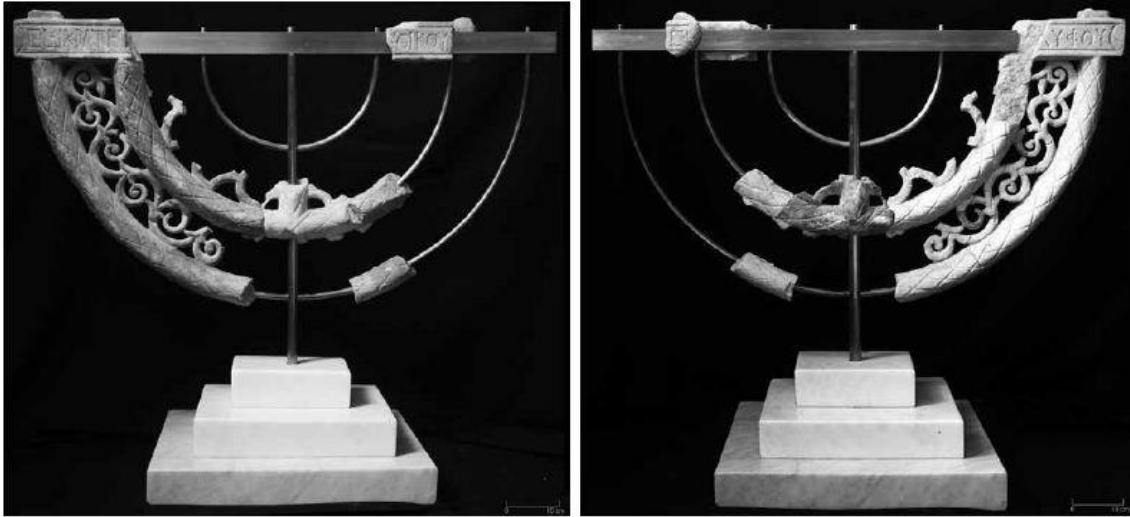

Fig. 9: Sokrates Menorah'ı. (Petzl 2019, s. 164.)

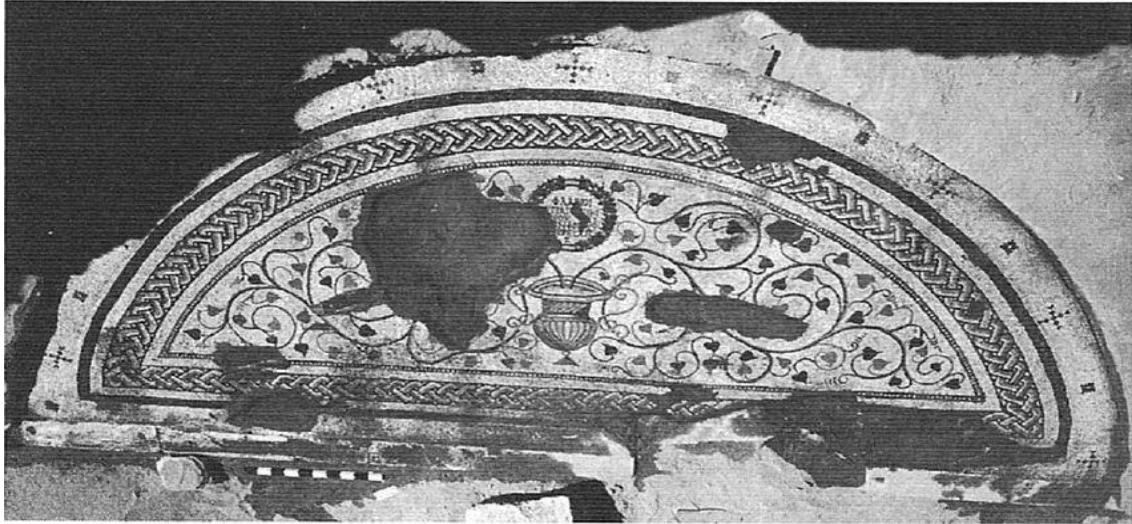
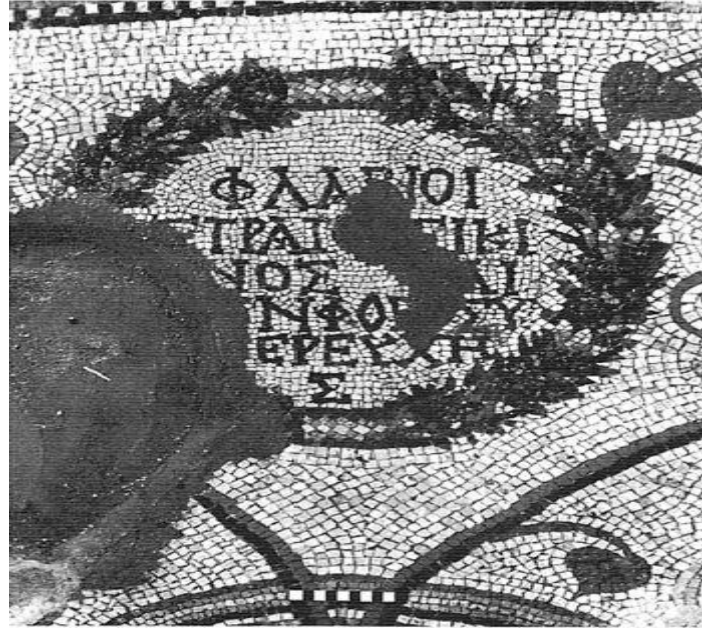

Fig. 10. Apsis mozaik anlatımı. (Kroll 2001, s. 60.)

Fig. 11: Menorah, lulav ve şofar. (Mitten 1965, fig 9.)